ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXI. KÖTET 1. SZÁM

812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY,

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1015 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24—25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 40,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harmatta János: A Gilgameš-eposz 1
Maróth Miklós: Ugariti—hettita kapcsolatok és a laryngális elmélet 7
Hegyi Dolores: *TEMENH IEPA* és *TEMENH ΔHMOΣIA* 15
Harmatta János: Elymais történetéhez 25
Borzsák István: Thukydidéstől Tacitusig 40
Adamik Tamás: Martialis hasonlatainak funkciója 47
Töttössy Csaba: A Śukasaptati és a Pañcatantra 59

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Harmatta János: Két római edényfelirat Pannoniából 65
Török László: Régészeti adatok a nubiai keresztelési liturgiához 68
Borsos Márta: Megjegyzések a Geoponika egy fejezetéhez 72
Maróti Egon: Megjegyzések Galeotto antik forrásaihoz 74

KÖNYVSZEMLE

†Györkösy Alajos (1896—1973). (*Borzsák István*) 77

22

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXI. KÖTET

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
Klasszika-Filológia
Szeged

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

ANTIK TANULMÁNYOK

XXI (1974)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ

TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Adamik Tamás: Martialis hasonlatainak funkciója 47
Borzsák István: Thukydidéstől Tacitusig 40
Borzsák István: Horatius-interpretációk 224
Castiglione László: Pompeii szobrászatához a colonia alapításának idejében 204
Hahn István: A plebejusok és a nemzetségi társadalom 150
Harmatta János: A Gilgameš-eposz 1
Harmatta János: Elymais történetéhez 25
Harmatta János: Tacitus történetszemléletéhez 239
Harmatta János: A sāsānida közigazgatás történetéhez a késő antik Egyiptomban 250
Hegyi Dolores: *TEMENH IEPA* és *TEMENH ΔHMOΣIA* 15
Komoróczy Géza: A III. Ur-i dinasztia királyhimnuszai 129
Maróth Miklós: Ugariti-hettita kapcsolatok és a laryngális elmélet 7
Maróti Egon: A *vilicus* és az itáliai *villa*-gazdaság 189
Tar Ibolya: Appius Claudius Caecus: Sententiae 177
Töttössy Csaba: A Šukasaptati és a Pañcatantra 59

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Borsos Márta: Megjegyzések a Geoponika egy fejezetéhez 72
Harmatta János: Két római edényfelirat Pannoniából 65
Harmatta János: Egy elymaisi felirat Masjid-i Solaimanról 256
Kazai Magdolna: Verancsics-tanulmányok 259
Maróti Egon: Megjegyzések Galeotto antik forrásaihoz 74
Török László: Régészeti adatok a nubiai keresztelési liturgiához 68

SZEMÉLYI HÍREK

Borzsák István hatvan éves. *(Harmatta János)* 265
Czeglédy Károly hatvan éves. *(Harmatta János)* 266

LATIN OKTATÁS

Visy Zsolt: Az 1973/74. évi latin érettségi írásbeli tétel margójára 267

MEGEMLÉKEZÉSEK

† Györkösy Alajos (1896—1973). *(Borzsák István)* 77
† Párducz Mihály. *(Harmatta János)* 271

VITA

Szilágyi János György: Keleti kelta művészet 276

KÖNYVSZEMLE

Ókori Történeti Tanulmányok. (Ókori Kelet — Klasszikus Antikvitás). (Ism. *Kapitánffy István)* 78
Gaál Ernő: Alalaḫ társadalma és gazdasági élete az i. e. 18—17. században. (Ism. *Komoróczy Géza)* 79
Világtörténet képekben. I. (Ism. *Szilágyi János György)* 82
M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Ford. és jegyz. Kun József, bev. Maróti Egon. (Ism. *Borzsák István)* 85
C. Plinius Secundus: A természet históriája. Ford. Váczy Kálmán. (Ism. *Hegyi György)* 89
Diósdi György: A római jog világa. (Ism. *Pólay Elemér)* 90
Castiglione László: Római művészet. (Ism. *Szabó Miklós)* 94
Dax M.—Éri I.—Mithay S.—Palágyi Sz.—Torma I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. IV. (Ism. *Tóth Endre)* 95
M. Tosi—A. Roccati: Stele e altre epigrafi di Deir el Medina. (Ism. *Wessetzky Vilmos)* 96
W. Ruben: Die gesellschaftliche Entwicklung im Alten Indien. I. (Ism. *Wojtilla Gyula)* 97
K. Kerényi: Zeus und Hera. (Ism. *Nagy Ferenc)* 98
M. Krause—Pahor Labib: Gnostische und hermetische Schriften aus Codex II und Codex VI. (Ism. *Kákosy László)* 100
R. Seager: Tiberius. (Ism. *Borzsák István)* 102
Cornelius Tacitus: The Histories. Book III. Ed. by K. Wellesley. (Ism. *Borzsák István)* 103
Γ.Α. Μέγας: Τὸ τραγοῦδι τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας. (Ism. *Mohay András)* 106
Γεωργίου Ἰωάννου Σαβίρα Νέα Ἑλλᾶς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον. (Ism. *Füves Ödön)* 108
E. E. Hallewy: עולמא של האנדה (Ism. *Scheiber Sándor)* 109
A gyönyörűség dalainak kezdete. Óegyiptomi szerelmes versek. Ford. Molnár Imre. (Ism. *Fóti László)* 284
Marcus Aurelius Elmélkedései. Ford. Huszti József. (Ism. *Steiger Kornél)* 286
Auctores Latini XVI. Horatius: Szatírák. Kiad., bev., jegyz. Borzsák István. *(Tegyey Imre)* 288
Livius magyarul. Titus Livius: A római nép története a város alapításától. I—V. (Ism. *Hahn István)* 291
Pyrgi. Scavi del santuario etrusco (1959—1967). (Ism. *Szilágyi János György)* 294
A. Mehl: Tacitus über Kaiser Claudius. (Ism. *Borzsák István)* 298
R. Reich: Tales of Alexander the Macedonian. (Ism. *Scheiber Sándor)* 300
M. Ulmann: Die Medizin im Islam és Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam. (Ism. *Kádár Zoltán)* 300

HÍREK

Die Rolle der Volksmassen in der Geschichte bis zur Herausbildung des Feudalismus c. konferencia. *(Kertész István)* 110
Beszámoló a „Humanismus und Menschenbild im Orient und in der Antike" c. konferenciáról. *(Ritoók Zsigmond)* 112
B. Révész Mária: Az Ókortudományi Társaság 1974. évi Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenye 114
Az 1974. évi Ábel Jenő Emlékérem. *(Harmatta János)* 116
Az Ókortudományi Társaság tizenhatodik éve. *(Szilágyi János György)* 303
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. *(Szilágyi János György)* 306
A szocialista országok ékíráskutatóinak nemzetközi konferenciája. *(Komoróczy Géza)* 309
Lénárd Sándor-díj. *(Harmatta János—Szilágyi János György)* 312
Révay-díj. *(Harmatta János—Szilágyi János György)* 312

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Boronkai Iván: Vitéz János diplomáciai működéséhez. (Kiadatlan szövegek) 117

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Bellus Ibolya: T. Quinctius Atta togatáinak maradványai 313

HARMATTA JÁNOS

A GILGAMEŠ-EPOSZ

Amióta George Smith 1872. december 3-án a Society of Biblical Archaeology előtt híres előadását az özönvíz asszír mondájának felfedezéséről megtartotta s ezzel az asszír-babiloni Gilgameš-eposzra vonatkozó tudásunk alapját megvetette, az ókori Mezopotámia e nagyszerű epikus alkotásának népszerűsége egyre növekszik a világirodalomban. Míg a múlt században főleg az keltett nagy érdeklődést iránta, hogy a benne foglalt özönvíz-történetben az Ó-Testamentum elbeszélésének forrását vélték megtalálni, addig az utóbbi évtizedekben az eposz egyre inkább mint irodalmi alkotás vonja magára a figyelmet. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy évtizedek során az eposznak egyre újabb és újabb töredékei és változatai kerültek elő, s ezekből lassankint egy sok tekintetben egyedülálló műalkotásnak a körvonalai bontakoztak ki. Így érthető, hogy míg régebben az eposznak csak a tudományos kutatás szolgálatában álló angol és német fordításai láttak napvilágot, addig az utóbbi évtizedekben mind több nyelven (újabb angol és német fordításokon kívül oroszul, franciául, hollandul, finnül, svédül) jelennek meg olyan fordítások, amelyek a régi babiloni és asszír irodalom e kimagasló termékét az olvasó közönség széles rétegei számára kívánják hozzáférhetővé tenni. Ezeknek az irodalmi igényű fordításoknak a sorához csatlakozott az eposznak 1961-ben megjelent magyar fordítása is.

A Gilgameš-eposz iránti érdeklődés megélénküléséről Magyarországon tanúskodik az, hogy már korábban is napvilágot láttak olyan munkák, amelyeknek célja az volt, hogy e költői alkotást a magyar olvasó közönséggel megismertessék. Így szélesebb olvasó közönség számára íródott Dobrovits Aladárnak az Argonauták c. irodalmi folyóiratban 1938-ban megjelent «Gilgames» c. tanulmánya. Az egész eposzról kívánt képet adni Weöres Sándornak «A fogak tornáca» címen 1947-ben kiadott költői kivonata, míg Dobrovits Aladár legépebben fennmaradt részének, az özönvízről szóló elbeszélésnek fordítását tette közzé a Világirodalmi Antológia I. kötetében 1952-ben. Ilyen előzmények után került 1961-ben a magyar olvasó közönség kezébe első ízben a Gilgameš-eposz valamennyi fennmaradt összefüggő szövegrészének költő igényű fordítása.

A Gilgameš-eposz iránt világszerte növekvő figyelem teljesen indokolt, mert ez az alkotás valóban kivételes helyet foglal el a világirodalom történetében. Ebben az összefüggésben nemcsak arra kell rámutatnunk, hogy a Gilgameš-eposz közvetve hatással lehetett az ógörög epika fejlődésére, s így bizonyos mértékben szerepet játszhatott az Ilias és az Odysseia létrejöttében is. Azt is ki kell emelnünk, hogy a Gilgameš-eposz különböző korokból fennmaradt változatai a világirodalomban egészen egyedülálló lehetőséget nyújtanak arra,

hogy egy epikus anyag formálódását két évezreden keresztül nyomon követhessük s ezáltal egyúttal az eposz egyes változatait létrehozó társadalmak világszemléletét, gondolkodását és problémáit is megismerhessük.

Gilgameš minden bizonnyal történeti személy volt, Uruk šumer város királya, aki i. e. 2600 körül uralkodhatott. Az uruki hagyomány még jónéhány évszázaddal később is úgy tudta, hogy a várost körülvevő, 9 km hosszúságú hatalmas falat ő építtette. A šumérok abban az időben Dél-Mezopotámiában több kisebb városállamot alkottak, amelyekben szakrális királyságok állottak fenn, de a régi nemzetségi társadalom sok fontos intézménye, így az öregek tanácsa és a harcosok gyűlése is tovább élt még bennük. E szakrális királyságokban az uralkodó egy isteni kultusz középpontjában állott: a termékenység, a vegetáció istenének megszemélyesítője, főpapja és földi helytartója volt egy személyben — az ósumer társadalom szemében valóságos istenalak, aki a szintén a termékenységet biztosító Innin (a sémieknél Ištar) istennőnek ill. az azt megszemélyesítő királynőnek és papnőnek volt a házastársa. Így érthetjük meg, hogy a šumer királylista szerint Dumuzi (a sémieknél Tammuz), a vegetáció halálát és újjáéledését megszemélyesítő istenalak uralkodott Gilgameš előtt Urukban. A szakrális királyt életében és halálában bonyolult kultusz kötötte. Mint Innin istennő férje életében a későbbi korok társadalma számára már sokszor visszataszítónak érzett termékenységi kultusszal a közösség boldogulását volt hivatva biztosítani. Halála után pedig úgy temették el, mint a megújuló vegetációval új életre támadó istent szolgái seregével együtt, hogy azután a sírból kiemelve egy feltámadási szertartás részesévé tegyék.

A šumer hagyomány szerint még Gilgameš is mint Innin istennő tisztelője és isteni házastársa uralkodott. Személye körül azonban már nem istenkultusz alakult ki, mint Dumuzi esetében, hanem alakját hősi epika, az emberiség legrégibb hősi epikája fonta körül. Több šumer eposzt ismerünk — ilyenek a «Gilgameš és Agga», «Gilgameš és az élet földje», «Gilgameš és az égi bika», «Gilgameš, Enkidu és az alvilág», «Gilgameš halála» —, amelyek Gilgameš személyével foglalkoznak. Ezeknek ránkmaradt tábláit az i. e. II. évezred első felében írták, maguk a költemények azonban jóval korábban, részben bizonyára nem sokkal Gilgameš halála után keletkezhettek. Jellegüket tekintve az epika fejlődésének kezdeti szakaszára, a primitív hősi epikára jellemző kiseposzok ezek, akár az obiugorok vagy más,nemzetségi társadalomban élő népek hősénekei. Tartalmuk igen érdekesen mutatja a šumer társadalom fejlődését és a szakrális királyság átalakulását. Gilgameš még «hősi tetteket visz véghez Inninért», s amikor meghal, úgy temetik el házanépével, szolgáival együtt, mint a megelőző kor feltámadó szakrális királyait. Ugyanakkor azonban mégis éles különbség választja el a Dumuzit megszemélyesítő régebbi meghaló, de feltámadó, halhatatlan istenkirályoktól. Gilgameš nem nyerte el a halhatatlanságot, a későbbi šumer theológusok is csak az alvilág királyának tették meg őt. Uruk népének boldogulását sem az Inninel való házasság termékenységi kultuszával, hanem hősi tetteivel akarja biztosítani. Személyében a harcos hős lép a történelem színpadára, aki «nevét fel akarja emelni» (Odysseus is azt mondja magáról: «hírem az égig is felhat»).

Ennek az eseménynek a hátterében az ósumer társadalom kezdődő átalakulása áll, amely végül a szakrális királyság megszűnéséhez, az államszervezetben a nemzetségi maradványok fokozatos felszámolásához és fejlettebb osztálytársadalom kialakulásához vezetett. Érdekes bepillantást enged ebbe a folyamatba a «Gilgameš és az élet földje» elbeszélése, amely szerint Gilgameš

a cédruserdők földjére nem a régi nemzetségi szervezet haderejével indul, hanem olyan katonai kíséretet szervez magának, amelynek tagjai sem «ház»-hoz (= nemzetséghez) nem tartoznak, sem anyjuk nincsen, azaz kívül állnak minden nemzetségi köteléken. A középkori «barbár» államok történetéből jól ismert katonai kíséret (Gefolgschaft, druzsina) ez, amely elsőrendű eszköz volt a király kezében a nemzetségi maradványok felszámolására és a fejlettebb osztályállam megteremtésére. Gilgameš történeti szerepe új korszakot nyitott meg a šumer társadalom történetében, ez magyarázza meg a hősi epika kialakulását személye körül.

A Gilgameš személye köré fonódott epikus ciklus fennmaradását s esetleg továbbfejlődését elősegítette az, hogy Uruk a következő századokban is fontos történeti szerepet játszott a šumer városállamok között. Sőt i.e. 2400 körül központja lett a Lugalzaggisitől létrehozott első nagy mezopotámiai birodalomnak, amely «napfelkeltétől napnyugtáig, az Alsó-tengertől a Tigrisen és Eufráteszen keresztül a Felső-tengerig» az összes országokat magába foglalta: Gilgameš legendás tette, heroikus hadi útja az «élet földjére», a cédruserdők hazájába, a Libanonra, most Lugalzaggisi hódításaiban ismétlődött meg és nyert reális tartalmat. S ha Uruknak ez a fénykora csak rövid ideig tartott is, s Lugalzaggisi szerepét az akkád Agade-i dinasztia vette át, amelynek harcos hódító uralkodói körül szintén hősi epika keletkezett, az alig 200 évig fennálló Akkád Birodalom összeomlása után i.e. 2050 körül Gilgameš városa Utuḫegal király uralkodása alatt ismét felemelkedett. Hogy a Gilgameš körüli epikus hagyomány szilárdan tartotta magát ebben az időben is Urukban, azt világosan mutatja az, hogy éppen Utuḫegal említi Gilamešt egyik feliratában. Későbbi uruki királyok, így Anam feliratában is szerepel Gilgameš, mint Uruk falainak építője. Uruk jelentősége ugyan nemsokára ismét csökkent más šumer városállamokkal, így Lagaš-sal és Ur-ral szemben. Azonban a III. Ur-i dinasztia alatt bekövetkezett šumer „renaissance" a Gilgamešről szóló epikus ciklust végleg rögzítette, s a šumer nyelv kihalása ellenére is átmentette a mezopotámiai népek későbbi kultúrájába.

A šumer irodalom sajátos fejlődése (politikai széttagoltság, a nyelv korai kihalása stb.) nem tette lehetővé, hogy a Gilgameš tetteit megéneklő kiseposzokból a šumer nép számára egyetemes érvénnyel bíró nagyeposz jöhessen létre. A Gilgamešről szóló egységes nagyeposz megteremtése az óbabiloni kor irodalmának teljesítménye volt. Az óbabiloni állam Ḫammurapi hosszú, szívós küzdelmeinek eredményeképpen nemcsak politikailag, hanem kulturális szempontból is egységbe foglalta az akkád és šumer területet. Ez a körülmény, valamint a šumerek nyelvi egybeolvadása az akkádokkal lehetővé tette, hogy a šumer epika alkotásai egész Mezopotámiában akkád nyelven elterjedjenek. Így kerül sor ebben az időben, az i. e. XVIII. században nemcsak a Gilgamešről szóló šumer epikus ciklus, hanem úgyszólván valamennyi más šumer eposz akkád nyelvű átdolgozására. Az óbabiloni állam megteremtéséért folytatott hősies harcok az epikus költészetnek új aktualitást adtak, ugyanakkor azonban az óbabiloni társadalom és kultúra fejlettebb volta, kiszélesedett világszemlélete és gazdagabb társadalmi tudata lehetővé tette a Gilgamešről szóló šumer kiseposzokból egy mélyebb problematikájú, egységes babiloni nagyeposz megalkotását. Így a tulajdonképpeni Gilgameš-eposzt szimmetriára és egyensúlyra törekvő szerkezetével az óbabiloni kor hozta létre, s ezzel egyszer s mindenkorra mértékadó formát adott a régi epikus anyagnak. A Gilgameš-eposz valamennyi későbbi változata — mégha egyik-másik részletében esetleg

visszanyúlt is a šumer forrásokhoz — egészben véve az óbabiloni nagyeposzra támaszkodik.

A šumer Gilgameš-ciklus darabjaiban az a folyamat tükröződött, amelynek során a halhatatlanságot elnyerő, meghaló, de feltámadó szakrális királyok harcos hérósz-királyokká alakulnak át. Ez a fejlődés már önmagában hordja a halhatatlanság, az örök élet problemájának felbukkanását és előtérbe kerülését. A «Gilgameš halála» fel is veti ezt a kérdést, s a feleletet abban adja meg, hogy Gilgameš ugyan nem nyerte el a halhatatlanságot, de osztályrésze lett a királyság, az emberek fölötti korlátlan uralom, a legyőzhetetlen vitézség, s így ha magának meg kell is halnia, hősi tettei halhatatlanná teszik nevét, s halála után is az alvilág királya lesz. Az óbabiloni Gilgameš-eposz tovább mélyíti és ki is élezi ezt a problémát. Benne ezt történeti fejlődésében, Gilgameš tudatának formálódásában figyelhetjük meg.

Az eposz elején Gilgameš még mint szakrális király jelenik meg, aki varázsdobjával irányítja és mozgatja a közösség életét, egész Uruk lakosságával építteti a város falait, s ugyanakkor Išḫara (Ištar) istennő házastársa, s termékenységi kultuszának hordozója. Az uruki társadalomban egyre jobban kiemelkedő előkelők osztálya azonban már terhesnek érzi a régi nemzetségi társadalom örökségeként ránehezedő kényszermunkát, s megszégyenítőnek feleségeik, leányaik részvételét a termékenységi kultuszban. Kérésükre teremtik az istenek Gilgameš ellensúlyozására a szinte csak állati ösztönnel rendelkező Enkidut, akit azonban Gilgameš egy Ištar-papnő szerelme által emberi tudatra ébreszt, majd párviadalban megmérkőzve vele barátjává, harcos társává teszi. Gilgamešben e küzdelem, majd Enkidu barátsága tudatosítja hősi erejét és heroikus tettekre ösztönzi. Szakít régi, szakrális királyi mivoltával, fennmaradó nevet akar szerezni magának, a rossz erőit akarja elűzni a földről, s Enkiduval útnak indul, hogy a libanoni cédruserdők őrét, a szörnyeteg Ḫumbabát megölje. Šamaš napisten, minden rossz gyűlölője segítségével végre is hajtják e nagy tettet.

A diadalmasan hazatérő Gilgamešnek Ištar istennő felkínálja szerelmét és ajándékait, a hős azonban nem vállalja már az istennő házastársának a korábbi uruki hagyományban gyökerező szerepét, élesen visszautasítja, s meg is sérti őt. Ištar bosszúból apjával, Anu istennel megteremteti az Ég bikáját, s ezt küldi Gilgameš elpusztítására. A két hős azonban megöli a bikát, s a Gilgamešre átkot szóró Ištart Enkidu durván megsérti. Gilgameš hősi dicsőségének csúcspontján áll. Az eposz szimmetrikus szerkezetének középpontjába értünk, most következik a nagy átcsapás. Az istennővel szemben az emberi mértéket túllépő Enkidunak meg kell halnia. Ahogy Enkidu barátsága Gilgamešt hősi tudatra ébresztette, halála most egyszerre a harcos élet problematikus voltára döbbenti rá. A rettenthetetlen hős, aki korábban tudatosan vállalta a halál kockázatát, hogy «nevet szerezzen» magának, most egyszerre rettegni kezd attól a gondolattól, hogy örök álomra kell a föld szívében hajtania fejét.

Gilgameš tudatának ez az újabb átformálódása világosan tükrözi a harcos arisztokrácia társadalmi létének problematikussá válását az óbabiloni társadalomban. Ez bizonyos mértékben emlékeztet a héróikus életszemlélet átalakulására a homéroszi eposzokban. Achilleus, aki az Iliasban még tudatosan vállalta a rövid életet és a halált a halhatatlan hírnévért, az Odysseiában már úgy nyilatkozik, hogy inkább volna az élők világában egyszerű napszámos, mint az alvilágban a holtak fejedelme. Gilgameš Enkidu halála óta nem látja a hősi életnek értelmét, «nem találja az életet», elhatározza, hogy felkeresi

Uttāna'ištimet, aki a halandók közül egyedül nyerte el az örök életet, neve is ezt jelenti: «Az életet megtalálta».

Az út Uttāna'ištimhez valójában túlvilágjárás, Gilgameš síkságokon, hegyeken vándorol keresztül, ruhája leszakad róla, oroszlánokat öl meg, bőrükbe öltözik. Így ér el a Mašu hegyhez, a régi mezopotámiai világképet északon lezáró hatalmas «világhegy»-hez, amelynek csúcsa az égboltot éri, lába pedig az alvilágban van. A hegyen hosszú, sötétségbe burkolt út vezet keresztül, amelynek bejáratát szörnyű külsejű skorpió-ember őrzi. Élő ember itt még nem jutott keresztül, csak a Napisten, Šamaš jár erre naponkint, amikor felkel és amikor lenyugszik. Az élők világából kivezető út őre kinyitja a kaput a hősnek, s az a rémítő sötétségen keresztül egy csodálatos kertbe ér, amelyben minden fa, gyümölcs és virág drágakőből van. Ezen túl már a földet körülvevő világtenger következik, amelynek partján Gilgameš Sidurival, a «Fiatalaszszonnyal», Ištar istennőnek a ḫurritáknál tisztelt alakjával, az istenek csaplárosnőjével találkozik. Siduri-Ištar még egyszer figyelmezteti a hőst, éljen vidáman, élvezze éjjel és nappal az élet örömeit, az életet, amelyet, keres úgy sem találja meg (*balāta ša tasuḫurru lā tuttā* «az életet, amelyet keresel, nem találod meg»). Hiszen amikor az istenek az emberiséget megteremtették, a halált tették félre számára, az életet maguknak tartották meg.

Gilgameš azonban tántoríthatatlan s Sursanabuval, Uttāna'ištim hajósával elindul célja felé. Útja a világtengeren vezet a föld körül dél felé, ahol a nagy mezopotámiai folyók torkolatánál az örök élet szigetén lakik Uttāna'ištim. Az örök élet helyét a halál vize veszi körül, azonban Gilgameš ezen is keresztül hatol hősi elszántságával. Az annyira kívánt találkozás megtörténik, de az emberfeletti erőfeszítések és fáradság után keserű csalódás vár rá. Gilgameš úgy képzelte magában, hogy Uttāna'ištim hozzá hasonló ember, aki mindig kész a küzdelemre. Ám most azt látja, hogy az csak tétlenül heverészik, s már beszélgetésük elején rámutat a halhatatlanságra való törekvésének céltalanságára. Az emberi életben «kezdettől fogva nem volt állandóság» — figyelmezteti Uttāna'ištim Gilgamešt — s maga a természet, az embert környező világ is állandó változásban van. Az élet változatlansága, állandósága, csakúgy mint a mozdulatlan pihenés is, lényegében véve olyan, mint a halál.

Gilgameš megdöbben, de még nem adja fel a harcot. Ám a halhatatlanság próbáját, az örök ébrenlétet, emberi természete nem bírja el. Csaknem örökre elalszik, de Uttāna'ištim az utolsó pillanatban felébreszti és megszánva őt egy megfiatalító varázskútban megfürészti és visszaadja ifjúi erejét. Gilgamešnek most már el kell hagynia az örök élet, az örök mozdulatlanság — számára az örök halál szigetét. Azonban még egy utolsó lehetőség csillan fel előtte.Uttāna'ištim indulása pillanatában elárulja neki a «nyugtalanság füvének» titkát. Gilgameš gyöngyhalászok módjára nyomban alá is merül az élet vizének kútjában, amelynek fenekén nő a megifjító fű.

Ez biztosíthatná számára az örök mozgékonyságot, nyugtalan életének változásokban való örök megújulását. Ám a hazafelé vezető úton, míg egy alkalommal egy hidegvízű kútban megfürdik, egy kígyó elveszi a füvet. Gilgameš, a harcos hős most már végleg összeomlik. Belátja, hiába fáradott, hiába «áldozta szíve vérét»: a halhatatlanság sem az örök mozdulatlanság-tétlenség, sem az örök nyugtalanság-tevékenység formájában nem érhető el az ember számára. S ez az újabb csapás a félisteni hős tudatát most végre a maga egészében emberivé mélyíti el. Amikor Sursanabuval hazaérkeznek Urukba, a város gigantikus várfala, amelyet mint szakrális istenkirály építtetett még, most

már emberi tudata számára a közösségében és közösségéért élő ember életének értelmét adja meg.

Az óbabiloni Gilgameš-eposz e koncepciójában kétségtelenül mély humanizmus nyilvánul meg, s ugyanakkor realista szemlélet is hatja át. Az egykori šumer istenkirálynak és harcos hősnek ez a humanizálódása az eposzban szemmelláthatólag összefügg az óbabiloni társadalom fejlődésével, amely Ḫummarapi dinasztiája alatt a különböző társadalmi osztályok, a földbirtokos és harcos arisztokrácia, a kereskedők és iparosok s a nemzetségi szervezetet még részben őrző kisebb földbirtokosok között bizonyos egyensúlyi helyzet kialakulásához vezetett.

Az óbabiloni Gilgameš-eposzt később az i. e. II. évezred első felében akkád (közép-asszír?), ḫurri és hettita nyelvre is átdolgozták. Ezek azonban, amennyire a töredékekből megítélhetjük, nem jelentettek önálló koncepciót az óbabiloni eredetivel szemben. Nem tekinthető teljesen önálló alkotásnak az i. e. IX. században keletkezett újasszír változat sem, amelynek Aššurbānaplu könyvtára számára az i. e. VII. században egy újabb másolata vagy átdolgozása készült. Valószínűleg ekkor illesztette az eposz szövegéhez — az eredeti óbabiloni koncepciót félreértve — egy írnok-költő a «Gilgameš, Enkidu és az alvilág» témát feldolgozó šumer eposz fordítását XII. táblaként.

Messzire vezetne, ha a Gilgameš-eposz e különböző későbbi változatainak társadalmi hátterét, irodalomtörténeti és vallástörténeti problémáit meg akarnánk világítani. Annyit mindenesetre az epikus anyag történeti formálódásának ez a rövid elemzése is bizonyára megmutathatott, hogy a Gilgameš-eposz több szempontból is egyedülálló értéket képvisel a világirodalomban.

P.S. E tanulmány «The Epic of Gilgamish in Hungarian» címmel 1961-ben íródott a NHQ számára és az akkor megjelent magyar Gilgameš-fordításhoz kapcsolódva az eposz történetére és értelmezésére vonatkozólag új elgondolás kifejtését kísérelte meg. Mivel azonban a NHQ illetékes szerkesztője biztos érzékkel ki akarta húzni a cikkből mindazt, ami új mondani való volt benne, a kéziratot visszavontam, azzal a szándékkal, hogy részletesen kidolgozva később teszem közzé. Erre az elmúlt csaknem másfél évtized alatt nem kerülhetett sor. A Gilgameš-eposzról azóta terjedelmes irodalom jelent meg, amely 1961-ben leírt gondolataimat részben igazolta, részben érintetlenül hagyta. Ez a körülmény indokolja, hogy — elhagyva belőle az 1961-ben megjelent Gilgameš-fordításra vonatkozó részeket — e tanulmányt most az első Magyarországon rendezett asszíriológiai konferencia alkalmából közzétegyem.

MARÓTH MIKLÓS

UGARITI-HETTITA KAPCSOLATOK ÉS A LARYNGÁLIS ELMÉLET

Az indoeurópai nyelvtudomány történetében az egyik legfontosabb műnek F. de Saussure «Memoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes» című műve bizonyult, melyben Saussure megvetette az úgynevezett laryngális-elmélet alapjait, s ezáltal gyökeresen megváltoztatta az indoeurópai alapnyelv hangállományáról alkotott elképzeléseinket.

Saussure föltételezése szerint az alapnyelvben egy magánhangzó létezett, amelyet a_1-gyel jelölt. (Ez megfelelt Brugmann rendszerében az *e*-nek.) Ennek ablaut-párját (Brugmann *o*-ját) a_2-vel jelölte. Elmélete szerint a hosszú magánhangzók az a_1 vagy az a_2 és egy «szonáns együttható» kapcsolatából jöttek létre, mégpedig a következő változatok szerint:

$$a_1A > \bar{a},\ a_2A > \bar{o},\ a_1O > \bar{o},\ a_2O > \bar{o}$$

Így az indoeurópai **stā-* 'állni' és **dō-* 'adni' gyökök a **sta$_1$A* és **da$_1$O* alakokra vezethetők vissza. Szerinte a **dhē* 'állítani' a **dha$_1$A*-ból fejlődött, azaz az a_1A kapcsolat két eredményt adhatott: $a_1A > \bar{e}$ és $a_1A > \bar{a}$.

H. Møller három lényeges ponton fejlesztette tovább Saussure elméletét. Rámutatott, hogy az $\bar{e}$ szükségszerűen a_1E összetételből származik, azaz egy harmadik «szónáns együttható» létezését tételezte föl.[1] Továbbiakban azt is kifejtette, hogy az A, O és E mássalhangzók voltak, majd megállapította, hogy ezek a mássalhangzók a sémi nyelvekben meglevő torokhangokkal rokonok,[2] és ezért laryngálisoknak nevezte őket.[3]

A laryngális elmélet segítségével az indoeurópai nyelvészet számos kérdését egyszerűbben lehetett megoldani, mint az előző elméletek alapján,vagy épp addig megmagyarázhatatlan jelenségek váltak megmagyarázhatókká. Mégis a végső elismerést az tette lehetővé negyvennyolc évvel Saussure könyvének megjelenése után, hogy J. Kuryłowicz ki tudta mutatni a hettita nyelvben a Saussure által feltett A meglétét. Ez a hettitában a *ḫ* jellel jelölve található, mint ahogy ezt az alábbi példák is igazolják (Kuryłowicz jelölése szerint $E = ə_1$, $A = ə_2$, $O = ə_3$):

pāsco, pāstor ~ hettita *paḫš-* 'védelmezni' **peə$_2$š-* (**eə$_2$ > ā*)
ἀντί, ante ~ hettita *ḫantezzi* 'első' **ə$_2$ent-* (**ə$_2$e > a*)

[1] *F. Kluge:* Beiträge zur Geschichte der germanischen Conjugation című könyvéhez írt recenzióban. Megjelent: Englische Studien 3 (1880) 151.

[2] *H. Møller:* Zur Conjugation. *Kunpa* und das *t*-praeteritum. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. 7 (1880) 492.

[3] *H. Møller:* Vergleichendes indogermanisch-semitisches Wörterbuch. Göttingen 1911. VI. lap.

A későbbiekben Kuryłowicz jelölési módja mellett még egy jelrendszer terjedt el az indoeurópai nyelvészetben: $E = \text{ə}_1 = H_1$, $A = \text{ə}_2 = H_2$, $O = \text{ə}_3 = H_3$. Ez utóbbit alkalmazza manapság az indoeurópai nyelvészek túlnyomó része, s egyszerűsége miatt e munkában is a továbbiakban ezeket a jeleket használjuk a föltételezett indoeurópai laryngálisok jelölésére.

A két fenti példa is azt mutatja, hogy az indoeurópai laryngális hangok állhattak az *e előtt vagy után, és így a következő kombinációk jöhettek létre:

$$H_1e > e,\ eH_1 > \bar{e},\ H_2e > a,\ eH_2 > \bar{a},\ H_3e > o,\ eH_3 > \bar{o}.$$

A hettita $\underline{h}$ azokban a helyzetekben fordul elő, ahol az indoeurópai összehasonlító nyelvészet szerint H_2-nek kellett állnia, a H_1 és H_3 sem a hettitából, sem pedig más indoeurópai nyelvből nem mutatható ki, csakis az általuk létrehívott hangváltozásokból következtethetünk vissza egykori létükre. Mindenesetre ez a fölfedezés kézzelfogható alapot nyújtott arra, hogy a hettita $\underline{h}$ hangértékét meghatározva a H_2 hangértékéről is tisztább képet alkothassunk magunknak.

Már korábban is történtek erre irányuló kísérletek. Maga Møller is megpróbálkozott evvel ($H_1 = \underline{h}$, $H_2 =$ ', $H_3 =$ ‘),[4] majd H. Sweet[5] és mások is.

A hettita $\underline{h}$-val kapcsolatos helyesírási kérdések tanulmányozása eredményeként W. Couvreur is fölállította a maga elméletét ($H_1 =$ ', $H_2 = \underline{h}$, $H_3 =$ ‘),[6] míg mások, például H. Hendriksen[7] és T. V. Gamkrelidze[8] csak a H_2 meghatározásán fáradozott, figyelembe véve a hettita szavak ugariti átírását. Mindkettőjük szerint a hettita $\underline{h}$, azaz a H_2 hangértéke azonos a veláris $\underline{h}$-val.

A megoldási kísérletek sajátos csoportját alkotják azok a művek, melyek szerzői szerint a H_1, H_2, H_3, rulajdonképp egy hangot jelöl, mégpedig a Hendriksen és Gamkrelidze által is elfogadott $\underline{h}$-t, ellenben a H_1 ennek palatalizált változata ($\underline{h}$), a H_3 pedig labioveláris hang ($\underline{h}^{w}$) lenne. Ezt a nézetet legutóbb F. O. Lindeman képviselte.[9]

A különböző megoldási kírérletek közös vonása, hogy az indoeurópai alapnyelv laryngálisait olyan hangokkal azonosítják, amelyek az indoeurópai nyelvekből már eltűntek, de megtalálhatók még a sémi nyelvekben. Valamennyi kísérlet közös nehézsége az, hogy a laryngálisok kutatásában csak a laryngálisok hatásából próbálnak magukra laryngális hangokra visszakövetkeztetni, ami tévedésekhez vezethet, amint azt alább majd láthatjuk, ugyanakkor azonban a sémi nyelvek élő laryngálisainak kutatásáról majdnem teljesen lemondanak.[10]

A fonetika a maga általános érvényű törvényszerűségeivel az egzakt tudományok csoportjába tartozik. Ezért tehetjük meg, hogy az élő nyelvekből

[4] I. m. passim, de különösképp XVII—XXI.

[5] *H. Sweet:* Recent Investigations of the Indogermanic Vowel-System. TPS 1880—1881. 161. lap. H. Sweet szolgált egyébként G. B. Shaw «Pygmalion» című darabja főhősének, H. Higginsnek modelljéül, majd napjainkban a «My Fair Lady» H. Higginseként vált világhírűvé.

[6] *W. Couvreur:* De Hettitische Ḫ. Bibliothèque du Museon 5. Louvain 1937. 30.

[7] *H. Hendriksen:* Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie. Copenhagen 1941. 86—87.

[8] *T. V. Gamkrelidze:* Hittite and the Laryngal Theory. Pratidanam The Hague 1968. 89 sqq.

[9] *F. O. Lindeman:* Einführung in die Laryngaltheorie. Berlin 1970. 93—101.

[10] A kevés kivétel, pl. *H. Møller, A. Keiler* stb. nem tudta kellő mértékben a kezébe kerülő sémi nyelvi anyagot felhasználni.

megismert hangtani jelenségek alapján analogikus következtetések révén kíséreljük meg a rég kihalt nyelvek fonetikai jelenségeit megmagyarázni. Az élő sémi nyelvekben megfigyelt törvényszerűségek alapján tudjuk például megvilágítani, hogy a 'kinyit' jelentésű sémi szó feltett őssémi alakja, a **yaftaḥu*, csakis a pharyngális *ḥ* asszimilációs hatása folytán jöhetett létre a szabályos **yaftuḥu* helyett.[11] A fonetikai törvényszerűségek nemcsak egy nyelvcsaládon belül érvényesek, ezért jogos megvizsgálnunk az indoeurópai laryngális hangok magánhangzókat asszimiláló hatását a sémi nyelvekből elvonatkoztatható törvényszerűségek fényében. Ha vizsgálódásainkat körültekintően akarjuk végezni, akkor nem szabad, hogy a «laryngális» összefoglaló terminus félrevezessen minket, hiszen az angol «laryngal» és «laryngeal» megkülönböztetés nem csupán «terminológiai trükk»,[12] hanem tartalmi különbségeket jelöl. Ezért nemcsak a sémi nyelvekben található laryngális hangokat kell megvizsgálnunk hanem más laryngálisokat is, melyekről feltehető, hogy az indoeurópai alapnyelvben csak korlátozott lehetőséget nyújt az indoeurópai laryngálisok hatásának megmagyarázására, mert az úgynevezett laryngálisok a sémi és indoeurópai nyelvekben a különböző szótag-struktúra következtében eltérő környezetben fordulnak elő. Lehetséges például, hogy az indoeurópai alapnyelvben, ahol a szótag-struktúra $(S)(T)(R)e(R)(T/S)$,[13] a H_2 $(V)(C)tH_2(V)$ környezetben fordul elő, és ebben az esetben a *t* mint tenuis aspirata jelenik meg. Hasonló helyzet a sémi nyelvek esetében, ahol a szótag-struktúra $(C)V(C)$, elképzelhetetlen.

Vizsgáljuk meg sorjában — az analogikus módszer alkalmazhatóságának korlátait szem előtt tartva — először a laryngalis, majd a pharyngális, végül a postveláris hangok hatását a sémi nyelvekben. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az itt ismertetett hangváltozások nem egyenlő mértékben terjedtek el. Egyes hangváltozások, elsősorban az igeragozás terén, a teljes ragozási paradigma módosulását jelentik, más hangváltozások pedig alkalomszerűen lépnek föl. Éppen ezért gyakran lehetne ellenpéldákat fölsorakoztatni, melyek semmiféle magánhangzóváltozást nem mutatnak a laryngális hangok mellett. A rövid és világos okfejtés érdekében azonban tanácsosabb az ellenpéldák fölsorolásától eltekinteni, mint ahogy tanácsos a laryngálisok mellett föllépő hangváltozásokat illusztráló példákat is alaposan megszűrni és olyan kis számban idézni, hogy csak a hangváltozások típusát érzékeltessék.

A zöngés laryngalis zárhang

a' > *V*. A zöngés laryngális zárhang kiesése után az *a* tetszésszerinti hosszú magánhangzóvá válhat. **ya'ḫudu* > akkád *īḫuz*, héber *yōḥez*, szír *nēḥod* 'vesz, fog'. Héber *ri'šu* > *ra'šu* > *rāšu* > *rōš* 'fej'.

a' = *a'*. Ha a zöngés laryngalis zárhang nem esik ki, akkor az *a*-t a paradigmatikus változásokkal szemben is megtarthatja. Az etiópban állhat *yə'əḥez* és *ya'aḥaz* is.

[11] *C. Brockelmann:* Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen. I. Band. Hildesheim 1961. 194.

[12] *H. Kronasser:* Etymologie der hethitischen Sprache. Wiesbaden 1966. 94—95.

[13] *O. Szemerényi:* Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt 1970. 91.

Szó- és szótagzáró helyzetben: *a)* mindennemű hatás nélkül eltűnhet: *CV'* > *CV*: **ml'* 'telve lenni' > akkád *malî'* > *mali*, héber *mālē*, szír *məlī*/*məlā* (ez utóbbi alakok *faʿīl* formák, ezért hosszú a magánhangzó). Akkád *išme'* > *išme* 'hallott', *šanā'um* > *šanûm* > *šanûm* 'megváltozni', *mašā'um* > *mašûm* 'elfelejteni', *a*+*u* > *û* kontrakcióval.

b) a magánhangzó *a*-vá változtatása után

e > *a*. Szír *ṭamme'* > *ṭamma'* 'lepiszkított', *māre'wāþā* > *mārāwāþā* 'uraságok'.

i > *a*. Arab *ri'su* > *ra'su*, arám *'amraþ* 'mondtam' ~ *kiþþeþ* 'írtam', héber *ri'š* > *rāš* > (*rōš*).

i > *e*. Arám *'eṣbaʿ* ~ arab *'iṣbaʿ* 'hüvelykujj'. Héber **'il* ~ *'Elohīm*, arám *'elah* «Isten». Héber *yi'sōr* > *ye'esōr* 'köt', a második *e* anaptyktikus magánhangzó.

a > *e*/*ē*. Arám *yiβna'* > *yiβnē* 'épít', héber *ya'kulu* > *ya'ākal* > *ye'ōkel* (> *yōχel*/*yōχal*) 'eszik'. Szír *šə'al* > *šə'el* 'kérdezett'.

u > *a*. Arab *'uhl* > *'ahl*, héber *'unāš* > *'anōš* 'emberek'.

u > *o*. Héber *yəγu'alu* > *yəγō'alu* 'tisztátalannak nyilvánít', *'uhl* > *'ohel* 'sátor'.

A laryngális h

h > *ø*. Arab *ʿindahu* > *ʿandū* 'nála'. Héber *yadahu* > *yaδō* '*keze*'. Szír *qatlūhi* > *qaṭlūi* 'megölték őt'.

a = *a*. Az észak-afrikai arab tájszólásokban az első radikális után a mássalhangzó kiesik: *kataba* > *ktab* 'irt'. A *h* után azonban megmarad: *haraba* > *hărab* 'menekült'.

e > *a*. Héber *'ehrəγah* > *'aharγah* 'ölni fogok', szír *nəbeh* > *nəbah* 'fölébredt' *'ettəmeh* > *'ettəmah* 'csodálkozott'.

i > *e*. Arab *faqīh* > *fqēh* 'jogtudós', héber *tihdar* > *tehdar* 'díszít' *yihgah* > *yehgeh* 'meditál'.

i > *a*. Héber *yihrōs* > *yahărōs* 'földúlni', de *yahĕrsū*.

a > *e*. Héber *yihgah* > *yehgeh*.

u > *o*. Héber *məβuhalīm* > *məβōhalīm* 'gyorsító'.

Zöngés pharyngális réshang: ʿayin

i > *a*. Arab *ʿindahu* > *ʿandū*, *ʿinab* > *ʿaneb* 'szőlő', *ṭāliʿ* > *ṭālaʿ* 'fölkelő', *ǧāmiʿat* > *gāmaʿat* 'egyetem'. Arám *kiþþeþ* ~ *ʿaβδeþ* 'tettem', héber *yiʿmōδ* > *yaʿămōδ* 'áll', nifal infinitivus: *niqtōl* ~ *naʿtōr* 'valakit meghallgatni'.

i > *iă*. Arab *sariʿat* > *sarĭăʿ* 'gyors', héber hifil perfectum: *hišmiʿ* > *hišmĭăʿ* 'hallat'.

u > *a*. Arab *yaduʿu* > *yadaʿu* 'helyez', szír *nebʿuṭ* > *nebʿaṭ* 'lök'.

u > *uă*. Arab *ǧūʿ* > *ǧūăʿ* 'éhség', arám *tērūʿ* > *tērōăʿ* 'szétszaggat', héber *ṣaβūʿ* > *ṣaβūăʿ* 'színes'.

e > *a*. Föníciai *ʿEzru-BaʿlʿAzrubaʿl* 'Hasdrubal', szír *nedeʿ* > *nedaʿ*, 'tud', *bəʿeṭ* > *bəʿaṭ* 'lépett'.

i > *e*/*ē*. Arab *ʿinab* > *ʿenab* 'szőlő', etióp *ʿeguel* ~ arab *ʿiǧl* 'borjú', héber *niʿzaβ* > *neʿĕzaβ* 'elhagyatott'.

$V > \bar{V}$. Arám *məraʿʿaʿ* > *mərāʿʿaʿ* 'törő', héber *təṭaʿeβ* ~ de: *yəṭāʿeβ* 'elijeszt'.

$V > o$. Máltai *ʿišrīn* > *ošrīn* 'húsz', arab *Muʿāwiya* > *Moʿāwiya*, héber *yəγuʿašū* > *yəγōʿašō* 'ingadozik'.

Zöngétlen pharyngális spiráns ḥ

$i > a$. Arab *ḥimār* > *ḥamār* 'szamár', héber *ḥimār* > *ḥamōr*, *yiḥrōγ* > *yaḥărōγ* 'öl'. Nifal infinitivus: *niḥtōm* > *naḥtōm* 'legyőzetni'.

$i > iă$. Arab *qabīḥ* > *qabīăḥ* 'csúnya', arám *rīḥ* > *rīăḥ* 'illat', héber *rīḥ* > *rīăḥ* 'szag, illat'.

$u > a$. Arab *yaftuḥu* > *yaftaḥu* 'nyit', héber *yišlōḥ* > *yišlaḥ* 'küld', szír *neftoḥ* > *neftaḥ* 'kinyit', *ḥammeḥā* ~ arab *ḥumā* 'láz'. Arab *ḥurr* ~ arám *ḥārā*, etióp *ḥarrāwī*.

$u > uă$. Máltai *maftūḥ* > *maftūăḥ* 'nyitott', arám *rūḥ* > *rūăḥ* 'szél', héber *šalūḥ* > *šalūăḥ* 'követ'.

$a > ā$. Arab *ḥāṣī* > *ḥāṣī* 'kút', etióp *tafaššaḥka* > *tafaššāḥka* 'örültél'.

$i > e/ē$. Arab *ḥizb* > *ḥezb* 'párt', héber *yiḥsar* > *yeḥsar* 'elmulaszt', etióp *ḥelqat* ~ arab *ḥilq* 'gyűrű', *ḥalqat* 'kör'.

$ə > a$. Arám *ləhaḥəwāyā* > *ləhaḥăwāyā* 'kihirdet', *ʾaḥəran* > *ʾaḥăran* 'másik'. Etióp *yəḥawwər* > *yaḥawwər* 'megy'.

$e > a$. Szír nyugati *ṯḥen* ~ keleti *ṯḥan* 'őröl', *daβeḥ* ~ *daβaḥ* 'mészárol'.

$u > o$. Arab *Muḥammad* > *Moḥammad*, szír *tešbūḥtā* > *tešbōḥtā* 'díj'.

A posztveláris hangok csak az arabban maradtak meg, a magánhangzókat jelölő északnyugati sémi nyelvekben a $ġ > ʿ$ és $ḫ > ḥ$ hangvátozások következtében a pharyngálisokkal egybeestek. Minden fontosabb sémi nyelvben megmaradt azonban a q. Ilyen körülmények között ajánlatos a sovány anyagot egyszerre idézni.

$i > a$. Arab *ḫinzīr* > *ḥanzīr* 'disznó', *dāḫil* > *dāḥal* 'bemenő', *qindīl* > *qandīl* 'lámpa' ,arám *qīrā* > *qār* 'kátrány', *zīq* > *zāq* 'szél'.

$e > a$. Szír *sfeq* > *sfaq* 'elég volt', *smeq* > *smaq* 'vörös volt'.

$e > o$. Szír *sfeq* > *sfoq* 'elég volt'.

$u > o$. Arab *nāqūs* > *nāqōs* 'harang', *suḫn* > *soqōna* 'meleg'.

$a > o$. Akkad (Mari) *maḫḫum* > *moḫḫum* 'extatikus pap'.

$i > e$. Arab *dāḫil* > *dāḥel* 'bemenő', *ṣāʾiġ* > *ṣayeġ* 'aranyműves'.[14]

Táblázatunk azt mutatja, hogy mindegyik 'laryngális' hang többféle hatással lehet a szomszédos magánhangzókra, s ugyanakkor egy és ugyanazon változás különböző 'laryngálisok' hatására is létrejöhet. Az azonban teljesen valószínűtlen, hogy e hangok sohasem színezték volna át a szomszédos magánhangzókat.[15] Az így kirajzolódó kép különbözik az indoeurópai nyelvészek orthodox irányzatának fölfogásától, mely a föltételezett három laryngális hanggal és a hozzájuk tartozó három magánhangzóval ($H_1e > e$, $eH_1 > \bar{e}$;

[14] A példák a következő művekből származnak: *C. Brockelmann:* Grundriss, *S. Moscati:* An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages. Wiesbaden 1964. *C. Brockelmann:* Syrische Grammatik. Leipzig 1962. *R. Meyer:* Hebräische Grammatik I—II. Berlin 1966—1969. *H. Bauer—P. Leander:* Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments. Halle 1918. *F. Rosenthal:* A Grammar of Biblical Aramaic. Wiesbaden 1968. *W. von Soden:* Grundriss der akkadischen Grammatik. Róma 1952. *J. Friedrich:* Phönizisch-punische Grammatik. Róma 1951.

[15] *L. Zgusta:* Hittite and the Laryngal Theory. AO 19 (1951) 608—609.

$H_2e > a$, $eH_2 > \bar{a}$; $H_3e > o$, $eH_3 > \bar{o}$) sokkal egyszerűbb és sematikusabb. A két csoportot azonban könnyű közös nevezőre hozni, ha figyelembe vesszük, hogy az indoeurópai nyelvek esetében csak az eredményt ismerjük, csak a laryngális hangok hatását, de nem a laryngális hangokat magukat, sem pedig az általuk kiváltott hangváltozások lefolyását. Táblázatunk azt mutatja, hogy a sémi nyelvek esetében is a laryngálisok mellett eredményként csak *a*, *e* és *o* jelenik meg. Az eredeti magánhangzó csakis akkor marad meg, ha közte és a laryngális hangközött egy anaptyktikus magánhangzó jön létre.

Az indoeurópai nyelvészet tehát egy régi, már a sztoikusok által is ismert logikai hiba áldozata lett. Az öt úgynevezett *anapodeikta* első két következtetési módja ugyanis a következőképp hangzik: 1. Ha A, akkor B. A. tehát B. (Modus ponens). 2. Ha A, akkor B. B azonban nem, tehát A sem. (Modus tollens). Csakis ez a két modus ad logikailag megtámadhatatlan következtetést. Az indoeurópai nyelvészek gondolatmenete azonban egy harmadik, a logikában érvénytelennek nyilvánított modussal egyezik: Ha A, akkor B. B, tehát A. Ez a modus adhat helyes és helytelen következtetést is.[16] Az indoeurópai nyelvtudomány azonban a logika szabályai szerint is helyes eredményt kap, ha a három jelet, a H_1 H_2 és H_3-at három ismeretlen hangcsoport szimbólumaként fogja fel, melyek esetleg különböző és azonos tagokkal is rendelkezhetnek. A sémi nyelvek nyújtotta kép ezzel a fölfogással teljes mértékben megegyezik. Szinte lehetetlen azonban megismerni, hogy az egyes esetekben mely konkrét hang rejtőzik a hangváltozást jelölő szimbólum mögött. A sémi nyelvek adatai azonban további fogódzópontokat nyújtanak. Nézzük végig sorjában a példákat, mely hangok mellett fordul elő leggyakrabban a második laryngális effektus.

Táblázatunk azt mutatja, hogy a $V > a$ hangváltozás leggyakrabban a pharyngálisok mellett fordul elő. Ezt az állítást megerősítik az egyes sémi nyelvek nyelvtanai is. (Természetesen csak azokat a sémi nyelveket vehetjük figyelembe, amelyek a magánhangzókat is jelölik.)

«Les pharyngales *ḥ* et *ʿ*, parfois des vélaires *ḫ* et *ġ*, attirent vers *a* le timbre des voyelles voisines.»[17]

«Silbenschliessendes *h*, *ʿ*, *ḥ* verwandeln in Verbum *e* stets, *o* zuweilen in *a*.» «Eine Laryngalis oder ein *r* als 3. Radikal verwandeln jedes *e* in *a*, . . . »[18]

«Short *i*/*e* before רחעה closing a syllable becomes *a*. . . . In verbs ending in חהער, this process extends to open syllables.»[19]

«Alle kurzen Vokale assimilierten sich einem unmittelbar folgenden, auslautenden *h*, *ḥ* oder *ʿ* zu (dem mit diesen Konsonanten homorganen) *a*».[20]

E meggondolások alapján kell föltételeznünk, hogy a $V > a$ hangváltozás főleg a pharyngális hangok mellett léphetett föl. Ez természetesen vonatkozik az indoeurópai alapnyelvre is, melyben ezek szerint fel kell tennünk a pharyngálisok meglétét is, pontosabban a zöngétlen pharyngalis spirans *ḥ* meglétét, mivel a második laryngális-effektust zöngétlen hangok váltják ki.[21]

[16] *B. H. Seiffert:* Einführung in die Logik. München 1973. 124. Ha esik az eső, az utca nedves lesz. Az utca nedves, de ebből nem következik az, hogy esett az eső. Lehetséges, hogy az utca nedves, mert egy locsolókocsi ment rajta végig.

[17] *J. Cantineau:* Cours de phonetique arabe. Paris 1960. 111.

[18] *C. Brockelmann:* Syrische Grammatik. 36, 87.

[19] *F. Rosenthal:* A Grammar of Biblical Aramaic. 17.

[20] *H. Bauer—P. Leander:* Grammatik der hebräischen Sprache. 206.

[21] Az indoeurópai H_2-t hagyományosan zöngétlennek tekintik, pl. *A. R. Keiler:* A Phonological Study of the Indo-European Laryngeals. Hague—Paris 1970. Passim.

Ha ez helytálló, akkor a pharyngális *ḥ*-nak meg kell lennie a hettitában is. A hettita *ḥ* jel azonban mindig *ḫ*-ként jelenik meg a latinbetűs átírásokban. Ennek az az oka, hogy a hettiták az akkád ékírást alkalmazták és adaptálták saját nyelvük lejegyzésére, és az akkád ékírásnak csak ez a jele volt, mely torokhangot jelölt. Az idegen szavakban előforduló egyéb torokhangok átírására is ezt a jelet használták. Csak egy ismert példa álljon itt: az Ugaritban is előforduló észak-sémi név *ʿmrpi* akkád ékírásban mint *Ḫammurabi* jelenik meg. A hettita ABC *ḫ*-jele több hangértékkel is rendelkezett.[22] Melyek voltak ezek a hangértékek, azt az ugariti átírások segítségével ismerhetjük meg. Ebben a tekintetben rendkívül fontosak az ugariti nyelv hettita jövevényszavai, mivel az ugariti nyelv lejegyzésére szolgáló ABC megkülönbözteti az összes laryngális, pharyngális és posztveláris hangokat.

Más kutatókkal egyetértésben meg kell állapítanunk azonnal, hogy a jel egyik hangértékeként föltétlenül a veláris h-t kell megjelölnünk,[23] mint ahogy ezt a *Ḫatti* szó ugariti átírása, a főnév *ḫt* és a melléknév *ḫti* mutatja. Az ugariti átírás azonban a pharyngális *ḥ* meglétére is utal. A *Krt*-eposzban kétszer fordul elő a *ḥtt* szó «ezüst» jelentésben.[24] J. Puhvel a szóról a következőket írja: «. . . comes out. . . the ethnicon 'Hittite' as Ugaritic *ḫty*, but Ugaritic also has a noun *ḥtš* 'silver' beside general Semitic *ksp*, it cannot be Hurrian (where 'silver' is *ušḫuni*) and probably represents a borrowing from the Hattic area (the Sumerogram used for *Ḫattuša-* reveals its meaning of «Silver City»). The silver mines of the Taurus Mountains make the suggestion a likely one; however, a wider diffusion of such a metal name cannot be ruled out, and in any event the root reached Ugarit under two phonetic and semantic auspices, once as *ḥat-* and once as *ḫat-* 'silver'.»[25]

Ez a bizonyítás azonban elégtelen a két szó azonosságának bebizonyítására.

1. Az 'ezüst' szó nem *ḫat-* volt, hanem *ḫattuš-*, mivel az *-š* semmi esetre sem a szokásos indoeurópai nominativusi végződés, melyet az ugaritiak sohasem vettek át.

2. Néha a sumér ^{GIŠ}PA ideogrammal (akkád *ḫaṭṭu*)[26] jelölték a KÙ.BABBAR helyett a hettiták fővárosát.[27] Erre a két szó hasonló hangzása ad alapot, nem pedig a jelentése. Világos, hogy a hettita főváros jelentésének a 'jogar' szóhoz sok köze nem volt, márpedig az akkád szó jelentése ez. A hettiták városuk nevét továbbá bizonyára nem emphatikus *ṭ*-vel ejtették. Ez egyértelműen mutatja, hogy nemcsak a szó jelentése, hanem a szó hangalakja is figyelmen kívül maradt, elég volt a felületes, durva egyezés. Így meg kell állapítanunk, hogy a hettiták fővárosának neve az 'ezüst' jelentésű szóval nem volt szükségszerűen azonos. A *ḫti*/*ḫt* hangalak világosan különbözik a *ḫattuš-*

[22] *H. Kronasser:* Etymologie der hethitischen Sprache. 95—98.

[23] *H. Kronasser:* i. h. és *H. Hendriksen:* Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie. 81—96. *T. V. Gamkrelidze:* Hittite and the Laryngal Theory. Pratidanam 89 sqq.

[24] *C. H. Gordon:* Ugaritic Manual. Roma 1955. 184, 185.

[25] *J. Puhvel:* Evidence in Anatolian, in: Evidence for Laryngeals. ed. *W. Winter.* London—Paris—Hague 1965. 83.

[26] *J. Friedrich:* Hethitisches Wörterbuch. Heidelberg 1952. 289. *F. Sommer:* Aḫḫijava und kein Ende? IF 55 (1937) 172.

[27] *J. Friedrich:* Hethitisches Wörterbuch. 281. *F. Sommer:* i. h.

tól,[28] az átvételnél nem volt szükség további differenciálásra. Ilyen értelemben teljesen megalapozatlan J. Puhvellal együtt feltenni, hogy az ugaritiak a szót hyperkritikus módon vették volna át, még a két *h*-hangot is megkülönböztetve. Ez csak akkor lehetséges, ha magában a hettitában is két *h*-hang létezett.

A fönti érvek alapján szükségszerűnek látszik, hogy a pharyngális *ḥ* meglétét a hettitában elismerjük. A *ḥattuš* szóra azonban nincs adatunk sem a hettitából, sem a hieroglif-hettitából, mégis a KÙ.BABBAR ideogramm és az ugariti *ḥtt* kölcsönszó elegendő bizonyító anyagot szolgáltat ahhoz, hogy a szó egykori létében ne kételkedjünk. Ha a szó nem hettita eredetű lenne, akkor sem vonhatjuk kétségbe a pharyngális *ḥ* meglétét a hettitában. A *t*- közvetlen hettita kölcsönzésre mutat, mert az ugaritiban a hettita *š* mindig ebben a formában jelenik meg.[29] Ha a hettiták ezt a szót esetleg egy más nyelvből a *ḥ* hanggal átvették, akkor a saját nyelvükben is meg kellett lennie ennek a hangnak.

A két fönti vizsgálódás tehát egy eredményhez vezetett: a hettitában és az indoeurópaiban meg kellett lennie a pharyngális *ḥ* hangnak.[30] A veláris *ḥ* meglétéhez a hettitában, s így valószínűleg az indoeurópaiban, semmi kétség sem fér. Semmiféle jel sem mutat azonban arra, hogy a hettitából további laryngális hangokat lehetne kimutatni. Más laryngális hangok meglétét ugyanis átírásokból kézzelfoghatóan nem lehet bebizonyítani, az idevágó spekulációk nélkülöznek minden reális alapot, amennyiben a hettita helyesírásból indulnak ki. Ezt a tényt még az a körülmény sem változtatja meg, hogy a *ḥ* alkalmakként — mint az akkád esetében is — idegen szavak lejegyzésekor a hettitában nem meglevő torokhangok átírására is szolgált.[31]

Ez azonban nem jelenti, hogy az indoeurópaiban nem lehetett több laryngális. A veláris *ḥ* — a sémi példák alapján — éppúgy *a*-vá színezhette át a magánhangzókat, mint a pharyngális *ḥ*, és a szomszédos magánhangzónak mindkettő hatása alatt keletkezhetett az *a*-tól eltérő hangértéke.

Összefoglalásul két eredményt kell kiemelnünk:

1. Nem beszélhetünk három laryngális hangról (ezt Saussure sem tette), hanem három laryngális effektusról. Azt azonban nem tudjuk, hogy ezt a három laryngális effektust hány laryngális hang váltotta ki, s melyek azok.

2. Minden valószínűség szerint az indoeurópai alapnyelvben számolnunk kell egy veláris és egy pharyngális *h*-hanggal.[32] Valószínűleg az esetek nagy részében a pharyngális *ḥ* rejtőzik a második laryngális effektus mögött, de más hangok is kiválthatták ezt az effektust.

[28] *J. Aistleitner:* Wörterbuch der ugaritischen Sprache. Berlin 1963. 109, 118, 119.

[29] *J. Friedrich:* Hethitisch-Ugaritisches. ZDMG 96 (1942) 471—494, különösképp 492.

[30] Nem mondhatjuk azonban, hogy a *ḥ* és *Hf* azonosak. A következtetés így hangzana: «Ha egy *ḥ* magánhangzó mellett áll, akkor azt *a*-vá változtatja.» Az a megállapítás, «ez a magánhangzó *a*-vá változott» a fönt idézett logikai törvények alapján nem engedi meg, hogy a «mellette tehát egy *ḥ* állt» következtetést vonjuk le.

[31] Pl. *Tudḫaliya-* az ugaritiban *Tdġl* formában jelenik meg, az Ószövetségben pedig *Tidʿal*-ként.

[32] Anaptyktikus magánhangzók főleg a pharyngálisok mellett jönnek létre, mint ahogy ez táblázatunkból is kiviláglik. Ezek az anaptyktikus magánhangzók az indoeurópai nyelvekben is fontos szerepet játszanak. Erről bővebben: *G. Schmidt:* Die iranischen Wörter für «Tochter» und «Vater» und die Reflexe des interkonsonantischen *H(ə)* in den idg. Sprachen. KZ 87 (1973) 36—38. A cikk tételei a sémi nyelvészet analogikus adataival csak megerősíthetők.

HEGYI DOLORES

TEMENH IEPA ÉS *TEMENH ΔHMOΣIA*

Az Aristotelésnél fennmaradt görög hagyomány szerint a milétosi származású Hippodamos volt az első, aki „három részre osztotta a földet: szent földre *(ἡ ἱερὰ χώρα)*, közföldre *(ἡ δημοσία χώρα)*, és magánföldre *(ἡ ἰδία χώρα)*; az a rész, amiből az isteneknek szokásos áldozatokat bemutatják, a szent föld; amiből a harcos elem él, a közföld *(κοινὴ)*; s ami a földművelőké, a magánföld.«[1] A polis területének ez a hármas felosztása valószínűleg nem Hippodamos találmánya volt, hanem a városalapítások gyakorlatában alakult ki. Hippodamos újítása talán abban állt, hogy a már kialakult gyakorlatot elméletileg is megalapozta.

A település területének szent, közös és magánterületre való osztása az átmeneti vagy az archaikus kor folyamán alakult ki. Erre mutat az a körülmény, hogy a mykénéi kor görögsége még csak a köz- és magánföld fogalmát ismerte, sem a lineáris B dokumentumok sem a mykénéi kor régészeti anyaga alapján nem következtethetünk önálló szentélyek vagy szentélykörzetek meglétére.[2] A »szent föld« fogalmának megjelenése ilyenformán csak külső hatással magyarázható s nyilvánvalóan összefügg a kolonizációs mozgalommal. Az új hazában megtelepedő görögök nem hagyhatták teljesen figyelmen kívül a helyi adottságokat, a már kialakult politikai és jogi viszonyokat. Így többek között azt is tudomásul kellett venniök, hogy az új település kialakításánál tiszteletben kell tartaniok a helyi lakosság által évszázadok óta tisztelt istenek »tulajdonjog«-át. Gondoljunk arra, hogy pl. Ephesos és Didyma praegörög papi államai nem mondtak le ősi jogaikról.[3] Ezek az esetek késztethették a görögöket arra, hogy saját isteieiknek is hasonló, különleges tulajdonjogot biztosítsanak. Az új tulajdonjogi kategóriát a *ἱερὰ χώρα* vagy *ἱερὰ γῆ* kifejezésekkel illették a görögök. Az egyes szentélyek a fenti két megjelölés mellett saját földjeikre a *temenos (τέμενος)* és *sékos (σηκός)* elnevezéseket is használták. Az ókori íróknál és a feliratos anyagban leggyakrabban a temenos kifejezéssel találkozunk.[4] A *temenos* szó már a mykénéi korban is ismert volt, a lineáris B

[1] Aristot. Politica II. 5,2 1267b. A szent földek kihasítására vonatkozólag lásd: Platon Nomoi V. 738 D. Thuk. III. 50. Corpus Inscriptionum Atticarum. I. nr. 31. 9—11. sorok. *G. Dittenberger:* Sylloge Inscriptionum Graecarum[3] nr. 67. 10—11. sorok.

[2] A mykénéi állammal kapcsolatos kérdések és szakirodalom áttekintése: *G. Bockisch—H. Geiss:* Beginn und Entwicklung der mykenischen Staaten. Beiträge zur Entstehung des Staates. Berlin 1973. 104—22.

[3] Strabo XIV. 5 C 634; XIV. 21—28 C 640—42; Pausanias VII. 2,6; Tacitus, Ann. II. 54.

[4] A szent tulajdonra vonatkozó összefoglaló munkák: *P. Guiraud:* La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine. Paris 1893. 362—81. De la propriété

dokumentumokban a *wanax* és a *lavagetas* különleges »szolgálati« birtokát jelölte. Ez a jelentés élt tovább a homérosi eposzokban, és a spártai hivatalos nyelvben. Mindkét esetben a basileusoknak kijáró szolgálati földekről van szó. A *temenos*, mint az istenek birtoka ugyancsak Homérosnál jelenik meg, Démétér Thessaliában, Zeus a kisázsiai Ida hegyén, Aphrodité pedig Paphosban rendelkezik *temenos*-szal.[5]

A *temenos* szó etymológiáját a szakirodalom általában megoldottnak tekinti, amennyiben a »kihasítani« jelentésű *τέμνειν* igéből származtatja. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy ez a származtatás a görögben teljesen szokatlan képzésmódot tesz fel, ráadásul ezen ige két másik tövéből szabályosan képzett főneveket is ismerünk — *τμῆμα* és *τομή* —, melyek jelentése ugyancsak «kihasított rész». Bármi volt a *temenos* szó eredeti jelentése, annyi bizonyos, hogy a királyság bukását követő időszakban Görögország fejlettebb területein kizárólag az istenek tulajdonában levő területeket nevezték *temenos*-oknak és «szent»-nek tartották azokat.

Az elmondottakból az következne, hogy a templomok birtokát képező telkek és földek minden esetben a polis *hiera chóra*-jához tartoztak. Ezt látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy a görög polisok a feliratok tanulságtétele szerint az i. e. I. századig szigorúan különbséget tettek a polis *hiera chóra*-ja és *démosia chóra*-ja között.[6]

Annak feltevésére, hogy ez nem mindig és mindenütt valósult meg, a pseudo-aristotelési *Oikonomika* egy helye[7] szolgáltat okot. A kérdéses szövegrészlet így hangzik: »A byzantioniak, midőn pénzszűkében voltak bérbeadták az állami *temenos*-okat *(τὰ τεμένη τὰ δημόσια)* a termőket egy bizonyos időre, a nem termőket örökre. A thiasosok tulajdonában levőket és az öröklött temenosokat úgyszintén, valamint azokat, melyek egyéni tulajdonban levő földeken voltak . . . A thiasosoknak más állami területeket adtak a gymnasion, vagy az agora, vagy a kikötő környékén".

A *τὰ τεμένη τὰ δημόσια* kifejezéshez A. Böckh minden részletesebb indoklás nélkül az alábbi megjegyzést fűzte: «. . . sind Staatsgüter, welche nicht mit Tempeln vereinigt waren sonst wären sie *ἱερά*».[8] Valóban a kultuszhely hiánya szabta volna meg e *temenos*-ok állami jellegét?

sacrée c. fejezet. *P. Stengel:* Die griechischen Kultusaltertümer. Hdb. d. klass. Altertumswiss. V. Bd. III. Abt. München 1920.[3] 17—31. Tempelbezirke und Tempelgüter c. fejezet. *K. Latte:* Temenos. PWRE II. R. IX. Hbd. Stuttgart 1934. 435—7.

[5] *Bockisch-Geiss:* i. m. 116; Aristot. Rhet. I. 5 1361a; Hom. Ilias II. 696 és VIII. 48; Hom. Odysseia VIII. 363.

[6] A *hiera chóra* meglétére utaló legkésőbbi adataink: *Ditt.* Syll.[3] nr. 679 (a Meander melletti Magnesia i. e. 143), *Chr. Blinkenberg:* Lindos II. Inscriptions. Berlin—Copenhague 1941 nr. 239 (Lindos i. e. 150—125), *Ditt.* Syll.[3] nr. 635 (Acraipha i. e. 182—179), *Ditt.* Syll.[3] nr. 633 (Milétos és a káriai Heraclea i. e. 180), *Ditt.* Syll.[3] nr. 685 (krétai Itanos i. e. 139), *Ditt.* Syll.[3] nr. 826 E (Delphoi i. e. 117/6), *Ditt.* Syll.[3] nr. 1009 (Chalcédon i. e. 200 táján), *Ditt.* Syll.[3] nr. 742. 25—30 sorok (Ephesosban i. e. 85-ben még különbséget tesznek állami és szent bérletek között, valamint az állami és szent bérletek *logistés*-ei között. Itt a *hiera chóra* több más kisázsiai szentélyhez hasonlóan a császárkorban is fennmaradt.) *E. Schwyzer:* Dialectorum Graecorum exempla Epigraphica potiora. Lipsiae 1923. Photomechanischer Nachdruck Hildesheim 1960. nr. 488, 489, 490. (Thespiai i. e. II. század).

[7] Pseudo-Arist. Oikonomika 1346 b 13—24. A mű forrásértékére vonatkozólag ld. *A. Andreades:* Geschichte der griechischen Staatswirtschaft. Hildesheim 1965. 87—93.

[8] *A. Böckh:* Die Staatshaushaltung der Athener. I. Berlin 1886. Photomechanischer Nachdruck 1967. 697 Anm. b.

Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk tekintsük át röviden azokat az adatokat, melyek a szent *temenos* létrejöttének körülményeire, irányítására, valamint a polis és szentély viszonyára vonatkozólag rendelkezésünkre állnak. Ezután vegyük sorra azokat az eseteket melyek az állami *temenos* kategóriája alá vonhatók, s vonjunk párhuzamot a két jelenség között.

A görög szentélyek zöme csupán akkora földterület felett rendelkezett, mely a templomépület, a szabadtéren felállított oltár és a kultusszal kapcsolatos épületek befogadására elegendő volt. E kisméretű *temenos*-okat vagy a *peribolos*-fal, vagy *horos*-kövek illetve *stélé*-k határolták el az állami és magánterületektől. A szentély bevételeit ezekben az esetekben kizárólag az áldozatok bemutatásából származó jövedelmek (hús, állati bőr, áldozatbemutatásért járó összegek), a szent előírások áthágásáért fizetett bírságok és a hívek adományai képezték.[9]

Viszonylag kevés azon görög szentélyeknek a száma melyek hasznosítható földek birtokába jutottak s a fenti jövedelmeken kívül még saját földjeikből is bevételre tettek szert.

A *temenos*-ok gazdasági lehetőségeinek kiaknázása bérbeadás formájában történt. Athénben[10] a *temenos*-ok bérbeadása az *archón basileus* feladatkörébe tartozott, az ebből származó jövedelmeket azonban a szentpénzek gondnokai *(ταμίαι τῶν ἱερῶν χρημάτων)* kezelték, akiket Aristotelés[11] határozottan megkülönböztet az állami pénzek gondnokaitól *(ταμίαι)*. A szent jövedelmek ehelyezését is szigorú szabály írta elő, külön kezelték Athéna jövedelmeit, külön a többi istenekét.[12] A szent pénzek állami célokra való felhasználása — legalábbis elvben — szigorú tilalom alá esett, s ezeket legfeljebb kölcsön formájában és kamat ellenében vehette igénybe az athéni állam.[13] Attika területén csupán közepes méretű *temenos*-okkal számolhatunk, az eleusisi Démétérnek járó tizedek nem saját földjeinek jövedelmeiből, hanem az egyes attikai közösségek által fizetett «zsengék»-ből származtak.[14] Mivel az egyes szentélyek jövedelmeit nem a különböző athéni szentélyek kincstáraiban helyezték el, hanem a Parthenon különböző, erre a célra kijelölt részeiben, a szent pénzek mindig az athéni állam közvetlen ellenőrzése alatt álltak.

A nagyobb kiterjedésű templomi birtokok alapjait az i. e. VI. század folyamán vetették meg a görögök. Amikor Kirrha városa szentségtörő módon adót vetett ki a Delphoi-ba igyekvő zarándokokra, az Apollón-szentély körül

[9] *Stengel:* i. m. 19—20, 39—43. *E. Bourguet:* L'administration financière pythique au IVe siècle avant J. C. Paris 1905. 26—42. *H. Felsman:* Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte von Delphoi. Hamburg 1937. Diss. 7—13. *U. Kahrstedt:* Delphoi und das heilige Land des Apollon. Studies Presented to D. M. Robinson. II. Saint Louis (Missouri) 1953. 749—57. *J. H. Kent:* The Temple Estates of Delos, Rheneia and Myconos. Hesperia 17 (1948) 243—338. *A. Böckh:* i. m. I. 158, 273 és Index: Tempel. *Ch. Picard:* Ephèse et Claros. Paris 1922. 51—63. *D. Hegyi:* Das Artemis-Heiligtum in Ephesos zur archaischen Zeit. Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. XIII. 1972. 301—15.

[10] Aristot. Ath. Pol. 47.; Corpus Inscriptionum Atticarum IV. nr. 53a; *Ditt.* Syll.[3] nr. 93; Inscriptiones Graecae II. nr. 1., 2., 852; *Guiraud:* i. m. 373.

[11] Aristot. Pol. VI. 5,11. Az állami *tamias*-ok azok, akikhez *«αἱ πρόσοδοι τῶν κοινῶν ἀναφέρονται»*.

[12] Corpus Inscriptionum Atticarum I. nr. 32 B.

[13] *Guiraud:* i. m. 375. *R. Bogaert:* Banques et banquiers dans les cités grecques. Leiden 1968. 279—304.

[14] IG I. Addenda 834b. *Ditt.* Syll.[3] nr. 83. *A. Böckh:* i. m. I. 75—83, 178, 251, 255, 446, 494, 566.

létrejött amphiktyónia tagállamai úgy döntöttek, hogy háborúval vesznek elégtételt a szentségtörőkön. Az athéni Megaklés fővezérlete alatt lejátszódott ún. első szent háború a vallási szövetség győzelmével és Kirrha teljes pusztulásával végződött. Az amphiktyónok Kirrha egész területét a delphoi-i Apollónnak dedikálták és mindörökre megtiltották a delphoi-i *hiera chóra* felszántását.[15] A delphoi-i *hiera chóra* kiterjedését nem ismerjük egész pontosan. Igaz ugyan, hogy az i. e. 117/6-ban végrehajtott határrevíziót megörökítő görög felirat[16] pontosan leírja a *hiera chóra* határait, azonban sajnos a feliratban megjelölt 28 határszakasznak mindössze két pontja azonosítható illetve lokalizálható nagy valószínűséggel. A *Κατωπούρεον* azonos lehet az arachowai hegyháttal, a *ἡ πέτρα ἡ ἐπάνω τᾶς ὁδοῦ* pedig a Likeri hegy kúpjával. Azt sem áll módunkban eldönteni, hogy az első szent háború és a felirat állításának kora között módosult-e a *hiera chóra* határa. Arról viszont tudunk, hogy a szent föld határán i. e. 117 előtt önkényes földfoglalásokra került sor s a rendezést ez tette szükségessé. Azokra, akik a szent föld megművelésének tilalmát áthágták, pénzbírságot vetettek ki, házaikat lerombolták, földjeiket pedig elkobozták. Ez az eset valószínűleg többször is megismétlődhetett az előző századokban, konkrétan a szomszédos Amphissa lakóiról tudjuk, hogy i. e. 340/39-ben kísérletet tettek a szent föld egy részének birtokbavételére.[17]

Mivel a szent terület művelését vallási előírás tiltotta, a szentély földjeit főleg legelőként hasznosították. Egy i. e. 178-ból származó felirat[18] külön területet jelöl ki Apollón szent szarvasmarháinak és lovainak *(ταῖς ἱεραῖς βοοῖς καὶ ἵπποις)* legeltetésére, ugyanakkor megtiltja, hogy ott magánnyájak *(ἰδιωτικὰ θρέμματα)* tartózkodjanak. A fentebb idézett felirat állatok eladásából származó jövedelemről tesz említést. Az i.e. IV. századból származó elszámolások juhok őrzéséért *(φυλακᾶς προβάτων)* kifizetett összegeket tartalmaznak. Az állatok tartása nem csupán kultikus célokat szolgálhatott, hiszen pl. a ló nem volt áldozati állat az antik görögségnél, — legfeljebb a versenyjátékokon használhatták —, hanem a szentély egyik rendszeres bevételi forrását képezhette.[19]

A szentély gazdasági ügyeinek irányítását *naopoios*-ok intézték, akik az amphiktyonia ülésein évente kétszer — ősszel és tavasszal — tartoztak beszámolni tevékenységükről, s elszámolásaikat hivatali évük lejártával kőbe vésték. A bevételeket az Apollón-szentély kincstárába helyezték el. Mivel a delphoi-i Apollón *hiera chóra*-ja előbb önállósult, mint a kezdetben Phókis fennhatósága alá tartozó Delphoi városa, a szentély mindvégig megőrzött bizonyos önállóságot a polisszal szemben.[20]

[15] *Kahrstedt:* i. m. 749. Források: Anm. 1. *H. Bolkestein:* Economic Life in Greece's Golden Age. Leiden 1958. 142. A felszántás tilalmára vonatkozólag lásd: *Latte:* PWRE *s. u.* Temenos 436.

[16] *Ditt.* Syll.[3] nr. 826. *Kahrstedt:* i. m. 753.

[17] Aischines III. 113., 119., 123.

[18] *Ditt.* Syll.[3] nr. 636. 20—25 sorok.

[19] *Ditt.* Syll.[3] nr. 826 G IV 20. sor: *πρόσοδον Ἀπόλλωνι ἐκ τῶν ἀγελῶν καὶ θρεμμάτων. E. Bourguet:* Les comptes du IVe siècle. Fouilles de Delphes. Tome III. Épigraphie. Fasc. V. Paris 1932. nr. 23 I 28. sor, nr. 23 II 18—19 sor, nr. 38 2—3 sorok, nr. 39 14. sor, nr. 42 4—5 sorok. *E. Bourguet:* L'administration 26—31. Nem vagyunk tisztában a *πωλητῆρες τᾶν δεκατᾶν* hatáskörével és az általa beszedett tized eredetével. Ez a tétel csupán i. e. 340 táján szerepel két egymást követő évben. Vö. *Bourguet:* L'administration 63 és ua. Les comptes nr. 20 88. és 92. sorok.

[20] *Bourget:* L'administration 65—140. *Stengel:* i. m. 48—53.

A gondos könyvelés és a szerencsés véletlen következtében a délosi Apollón-szentély viszonyait ismerjük legalaposabban. Az első ránkmaradt felirat[21] i.e. 454-re datálható, s csupán nagy vonásokban számol be az egyes bevételi forrásokról s az abból származó jövedelmekről. Az Amphiktyonia időszakában (i. e. 454—314) az elszámolások egyre részletezőbbekké válnak s külön-külön tüntetik fel az egyes bérlőktől illetve adósoktól származó befizetéseket. A függetlenség időszakában (i. e. 314—166) az elszámolások a *hieropoios*-ok hatáskörébe tartoznak. A *hieropoios*-ok a könyvelést a papyrus tekercseken és fatáblákon vezették s havonta beszámoltak a délosi *bulé*-nak. Hivatali évük lejártával mind az isten tulajdonában levő tárgyakról, mind a szentély bevételeiről és kiadásairól kimutatást készítettek s ezt kőbe vésették. Az athéni uralom éveiben (i. e. 166 után) a szentély ügyeinek intézése két tisztviselő kezébe került, akiknek tisztségét nem jelölik meg a feliratok.[22]

A szentély első területi gyarapodását Polykratésnek Samos tyrannosának köszönhette, aki az általa meghódított Rhéneia szigetét felajánlotta a délosi Apollónnak.[23] Az i. e. IV. századtól 116-ig a *hieropoios*-ok elszámolásai 10 *temenos*-ról beszélnek s ezek évi összjövedelme — a kirívóan rossz termést mutató éveket leszámítva — 7—13.000 drachma körül mozog. A Rhéneia szigetén fekvő *temenos*-ok lokalizálására a nevekben található földrajzi utalások és helyszíni megfigyelések alapján Homolle és Kent tettek kísérletet, ezek a kutatások azonban még eddig nem jártak kielégítő eredménnyel.[24]

Magán Déloson az i. e. V. század végén 5 *temenos* meglétéről tudunk, i. e. IV. század folyamán számuk kettővel gyarapszik, majd a következő században 10-re emelkedik. Délos szigetén az egyes *temenos*-ok jövedelmei az i. e. III. században 200 és 1000 drachma körül mozognak.[25]

Mykonos szigete az i. e. III. századi elszámolásokban tűnik fel, az itt létesített 3 *temenos* jövedelme egyenként 2—300 drachma körül ingadozik. A *temenos*-ok jövedelme ezekben az esetekben az egyes bérlők által befizetett bérletösszegeket foglalja magában.[26]

A bérleti feltételeket az i. e. III. század elején megfogalmazott Szent Szabályzatból *(ἱερὰ συγγραφή)* ismerjük.[27] Az itt rögzített előrások egy része bizonyára a már korábban kialakult szokások írásbafoglalásán alapult. A felirat kezdő sorai — kb. 25 sor — ma már teljesen olvashatatlanná váltak, s a szövegkiadásokban jelzett 1. sor jelenleg olvasható első sorra vonatkozik. A Szent Szabályzat 10 évben szabja meg a bérlet időtartamát. A bérlőnek kezeseket *(ἔγγυος, ἐγγυητής)* kellett állítani — rendszerint kettőt — s ezek kezességét évenkint megújítani. A 10 év lejárta után a *temenos*-okat újra árverezték s a legtöbbet ígérőnek adták ki bérletre. A régi bérlőnek előjoga volt arra az esetre, ha hajlandó volt a korábbi bérletösszeget 10 százalékkal emelni. A felirat részletes utasításokat tartalmaz a *temenos*-okon termesztett különböző növényféleségek ápolására és az állatállomány gondozására vonatkozólag, meghatározza a fizetések pontos idejét, intézkedéseket tartalmaz arra az

[21] IG I. nr. 377 = *M. N. Tod:* A Selection of Greek Historical Inscriptions I² Oxford 1951. nr. 54.
[22] *Kent:* i. m. 243—44.
[23] Thuk. I. 13,6; III. 104,2.
[24] *Kent:* i. m. 247—58. *Homolle* megállapításait *Kent* idézi.
[25] *Kent:* i. m. 258—67.
[26] *Kent:* i. m. 286—9.
[27] Inscriptions de Délos. Paris 1926 — nr. 503.

esetre, ha a bérlő vagy a kezes meghal és megszabja a késedelem esetén fizetendő bírságokat. Az előírások betartását az *epitimétés*-ek ellenőrizték, akik e célra útiköltséget *(ἐφόδιον)* kaptak.

Feltűnő, hogy a Szent Szabályzatban szereplő útiköltség és az *epitimétés*-ek említése szabálytalan időközökben jelenik meg a *hieropoios*-ok elszámolásaiban.[28]

Az athéni uralom időszakában (i. e. 157/6 táján) kiadott új rendelkezés[29] némi módosítást tartalmaz a Szent Szabályzathoz képest. Új földkategóriák tűnnek fel — *chorion* és *képos* — a *temenos* helyett s egy-egy bérlő több birtokrészt is bérelhet. A rendelkezés előírja a bérelt földön található épületek és használati tárgyak karbantartását, mégpedig a bérlő saját költségén. A fizetéseket a bérlőnek négy havonkint kell rendeznie s a bérletösszegeket — a korábbi gyakorlattól eltérően — közvetlenül az államkincstárba kell befizetnie.

Míg az i. e. II. századig a délosi Apollón-szentély birtokai állandóan gyarapszanak, addig i. e. 162-ben már egy szent tulajdonhoz tartozó ház eladására kerül sor,[30] s röviddel ezután a Létóon mellett falakat emelnek s megindul a város terjeszkedése a *hiera chóra* rovására. A templomi birtokok összezsugorodása, majd a rómaiak és Mithridatés seregeinek ismételt rablótámadásai (i. e. 88 és 65) az ősi szentély végső pusztulásához vezetnek.[31]

A délosi Apollón-szentély gazdasági ügyintézése, mint fentebb láttuk, az évről-évre választott tisztségviselők kezében volt s a *temenos*-okból származó jövedelem a szentély kincstárába folyt be. E téren csak i. e. 166 után következett be változás, midőn Délos új urai kötelezték a szent földek bérlőit hogy tartozásaikat közvetlenül az államkincstárnak fizessék be.

A delphoi-i és délos-i Apollón-szentélyek belső viszonyainak áttekintése után, vizsgáljuk meg a többi önálló földtulajdonnal rendelkező görög szentély helyzetét is.

A lucaniai Heracleában i. e. 300 táján került sor Dionysos és Athéna szentélyeinek[32] határrevíziójára. Mint az ezt megörökítő feliratból kiderül, a revíziót végző *hóristés*-ek számos visszaélést találtak a templomi föld *(ἱαρὰ χώρα)* és a magánkézben levő földterület *(Ϝιδία γᾶ)* határán.

A két szentély földjeiből ugyanis a szomszédos földbirtokosok kisebb-nagyobb területeket szakítottak ki és vettek művelés alá. A felmérésekből kiderül, hogy az Akiris folyó partján álló Dionysos-szentély területi vesztesége 738 és fél *schoinos* volt. A revízió eredményeként a földfoglalókat kiűzték a szent területekről és bírságot vetettek ki rájuk. Ezután a visszaszerzett földterületeket — kezesek állítása mellett *örökbérletbe* adták ki. Az egész területet négy bérlő vette át, akik összesen évi 410 *medimnos* termény beszolgáltatásával tartoztak. A befizetéseket a *polionomos*-ok és a *sitagertés*-ek vették át. A feliratban egyetlen olyan tisztségviselő sem szerepel, aki kifejezetten a szentélyt képviselné. A rendezés arra enged következtetni, hogy a szentély közvetlenül az állam ellenőrzése alá került s a bérletekből származó jövedelmek — részben vagy egészben — az állam közvetítésével kerültek a szentély tulajdonába.

Hasonló lehetett a helyzet a heracleai Athéna szentély esetében is. Az erről szóló, töredékesen fennmaradt feliratból megtudjuk, hogy a tengerpart

[28] Inscriptions de Délos. Index: *ἐπιτιμήτης*. vö.: *Kent* i. m. 272—3.
[29] Inscriptions de Délos nr. 1416 B I.
[30] Inscriptions de Délos nr. 1408 A II 46. sor.
[31] *Kent:* i. m. 319.
[32] *Schwyzer:* Exempla nr. 62 és 63.

és az Akiris folyó közti területen álló szentélyt ugyancsak területi veszteségek érték. A határviták rendezése után a szentély földjét ugyancsak bérlők között osztották szét. A felirat szövege a hatodik bérlőre vonatkozó előírások közben megszakad s így a befizetendő tartozások összegezésére nincs lehetőségünk.

Egy i. e. IV. századi felirat tudósít az Amorgos szigetén fekvő arkesinéi Zeus Temenités-szentély földjeinek bérbeadásáról.[33] A szentély gazdasági ügyeinek intézése a *naopoios*-nak nevezett tisztségviselő kezében volt. A felirat részletesen leírja a bérlők kötelezettségeit. Feltűnő, hogy a szentélynek fizetett bérletösszegen *felül (χωρὶς μισθωμάτων)* egy a *tamias*-oknak fizetett összegről is említés történik. Úgy látszik, a szent birtok egész területe művelés alatt áll s ez indokolta a legeltetésre vonatkozó tilalmat. Több kisebb, önálló földbirtokkal nem rendelkező szentély esetében is hallunk az állatok behajtásának tilalmáról, ezekben az esetekben azonban vallási előírásról van szó.[34] Kifejezetten legelőadó kivetése *(ἐνφορβισμός)* jelentette viszont a tegeai Athéna Alea-szentély[35] egyik fő bevételi forrását. A szentély tulajdonát képező legelő területeket állandó jelleggel csak a szentély személyzete — *hieromnémon*-ok, *hiereus*-ok, *hierothytés*-ek — vehette igénybe s bizonyos létszám felett legelőadóval tartozott a szentélynek. Az áldozatok bemutatására érkező hívek egy napig legeltethették ingyen állataikat, azután szintén fizetésre voltak kötelezve. A fentieket tartalmazó felirat az i. e. IV. század elejének viszonyait tükrözi.

Naxos szigetén Zeus Stratios szentélyében elhelyezett szabályzat — *daithmos* — szerint történt a szentélyföldek bérbeadása, mely az *eranos*-ok hatáskörébe tartozott, erről azonban további részleteket nem tudunk.[36]

Templomi földek bérbeadásáról több kisázsiai görög szentély esetében van tudomásunk — ephesosi Artemision,[37] Aphrodité Stratonikis szentélye Smyrnában,[38] Artemis Leukophryéné és Apollón szentélye a Meander melletti Magnésiában[39] stb. — anélkül, hogy a bérleti feltételeket részletesebben ismernénk.

Didymos szerint[40] minden görög istennek kijárt egy *plethron*-nyi terület, melynek bérbeadásából az isteneknek kijáró áldozatokat a papok bemutatták, erre vonatkozó konkrét adatokkal azonban nem rendelkezünk.

Valószínűleg részben templomi földek jövedelméből származott azon görög szentélyek vagyona is, melyeknek banktevékenységéről[41] tudomásunk van, bár az említett szentélyeken kívül erre vonatkozó híradásokkal nem rendelkezünk.

A szent *temenos*-ok, mint a fenti áttekintésből látható, bár tulajdonjogilag az istenek birtokát képezték, egy *amphiktyonia* vagy egy *polis* által megvá-

[33] *Ditt.* Syll.[3] nr. 963.

[34] Így pl. 3 drachma pénzbüntetést fizetett az, aki Athénben a Pelargikonon belül földet mert felszántani. Pollux VIII. 101. A megarai—eleusisi határon fekvő Orgas-nak nevezett szent terület, mely az eleusisi Démétér szent tulajdonát képezte, ugyancsak hasonló tilalom alá esett. Thuk. I. 139. Demosth. XIII (*Peri syntaxeos*) 32. Vö.: *Guiraud:* i. m. 366.

[35] *Schwyzer:* Exempla nr. 654.

[36] IG XII. 5. nr. 50.

[37] *Picard:* i. m. 68 skk.

[38] *Ditt.* Syll.[3] nr. 990.

[39] *O. Kern:* Die Inschriften von Magnesia am Maeander. Berlin 1900. Index: Artemis Leukophryene és Apollon. *Ditt.* Syll.[3] nr. 22 és 554.

[40] Harpokration: *ἀπὸ μισθωμάτων.*

[41] *Bogaert:* i. m. Index: Olympia, Euboia, Oitaia, Thébai, Samos, Kós, Keos, Rhodos, Ilion, Priéné, Olymos, Halikarnassos, Kaunos, Soloi, Cyprus.

lasztott — és nem a szentély által kijelölt — állami tisztségviselő irányítása és ellenőrzése alatt álltak. Természetesen az egyes szentélyeken belül élesen különvált a kifejezetten kultuszteendőkkel foglalkozó és a gazdasági ügyeket intéző személyzet s a fenti megállapítás elsősorban az utóbbira vonatkozik. De hasonló volt a helyzet a kultuszszemélyzettel azokban a szentélyekben, ahol nem volt meg az örökölhető vagy vásárolható papi tisztség intézménye.[42]

Az állam anyagi kedvezményekben is részesítette az egyes szentélyeket, amennyiben felmentette őket, minden adó- és vámfizetés alól.[43] A görög szentélyek eme kiváltságát még az idegen hódítók is tiszteletben tartották. Így védte meg például Dareios perzsa király a Maiandros melletti Magnesiában Apollón papságának[44] adómentességét saját helytartójával szemben ,hasonlóan járt el Nagy Sándor az ephesosi Artemis-szentély,[45] makedón Démétrios a beroéi Héraklés-szentély,[45] makedón Philippos az abai-beli Apollón-szentély,[47] Sulla az oroposi Amphiaraion,[48] s a római senatus a delphoi-i Apollón-szentély[49] esetében.

Míg egyik oldalon azt tapasztaljuk, hogy a *polis* illetve a politikai vezetők szigorúan ügyelnek a szentélyek kiváltságainak tiszteletben tartására, a szent határok védelmére, a szent jövedelmek kizárólag kultikus célokra való felhasználására, addig a másik oldalon kezdettől fogva megfigyelhetők olyan kísérletek, melyek a templomi jövedelmek politikai vagy katonai célokra való felhasználására irányulnak — visszafizetési kötelezettség nélkül. Már Kisázsia perzsa megszállása idején a milétosi Hekataios[50] felveti a didymai Apollón-kincstár igénybevételének lehetőségét. A perzsa háborúk időszakában felmerül a delphoi-i Apollón-kincstár felhasználásának gondolata.[51] A phókisiak a harmadik szent háború idején a kísérletet tettre váltják, amikor beolvasztják a szentély nemesfém készletét.[52]

Ugyanakkor egyes jelenségek arra is utalnak, hogy a polis bizonyos esetekben részesedik a szent *temenos*-okból származó jövedelmekből. Említettük például, hogy az i. e. IV. században Zeus Teminités arkesinéi *temenos*-ának bérlői a szentélynek fizetett bérletösszegen felül, még egy bérleten kívüli összeget fizettek a *tamias*-oknak. A lucaniai Herakleában a szent *temenos*-ok bérletéért járó terményeket közvetlenül az államot képviselő tisztségviselőknek, a *polionomos*-oknak és *sitagertés*-eknek szolgáltatták be. A délosi Apollón-szentély birtokainak bérlői i. e. 166 után már közvetlenül az államkincstárba fizették be tartozásaikat. Ugyanakkor a kisázsiai Ephesosban[53] még i. e. 85-ben is élesen elhatárolják az állami bérleteket *(δημοσίαι ὦναί)* a szent bérletektől *(ἱεραὶ μισθώσεις)*. Ez arra utal, hogy míg egyes szentélyek képesek szívósan védelmezni autonómiájukat és *ateleia*-jukat, addig mások egyre szorosabban az állam ellenőrzése alá kerülnek. Az időszámításunk szerinti első században

[42] *Stengel:* i. m. 44—46.
[43] *Andreades:* i. m. 202—5.
[44] *Ditt.* Syll.[3] nr. 22.
[45] Arrian. Anab. I. 17.
[46] *Ditt.* Syll.[3] nr. 459.
[47] *Ditt.* Syll.[3] nr. 552.
[48] *Ditt.* Syll.[3] nr. 747.
[49] *Ditt.* Syll.[3] nr. 826 E III.
[50] Her. V. 36.
[51] Her. VIII. 35.
[52] *Bourguet:* L'administration 37—42.
[53] *Ditt.* Syll.[3] nr. 742 II 35. sor.

a görög anyaországban megszűnik az utolsó nagyobb kiterjedésű templomi birtok is, amikor Nero veteránkolóniát próbál kialakítani a delphoi-i Apollón-szentély *hiera chóra*-ján,[54] Delphoi város határainak Traianus korabeli felsorolása pedig már egyértelműen mutatja a *polis* és az egykori templomi földek egybeolvadását. A nagymúltú, többnyire a görög hídótás előtti korszakból származó kisázsiai görög szentélyek tovább őrzik függetlenségüket.[55]

Már a szent *temenos*-ok esetében is megfigyelhetjük, hogy néha szorosabban kapcsolódnak az államhoz mint más szentélyek földjei. Ugyanakkor más esetekben kifejezetten «állami» *temenos*-okról beszélnek forrásaink. Azok a feliratok melyekről alább szó lesz, megvilágíthatják a dolgozatunk elején idézett pseudo-aristotelési helyet is, ahol ugyancsak «állami *temenos*»-okról esik szó.

Halikarnassosi Poseidónios i. e. 300 táján megfogalmazott végrendeletében[56] meghagyja, hogy földbirtokainak egy részéből származó jövedelmét, évi négy aranyat Zeus Patroios, a telméssosi Apollón, a Moirák és az Istenek Anyja tiszteletére bemutatott áldozatok céljaira használjanak fel. A kultusz ápolása mindig a család legidősebb férfitagjának feladata. Ha valamelyik leszármazott elmulasztja eme kötelezettségét, akkor *τὸ δὲ τέμενος εἶναι (κοι)νὸν (κ)αὶ τ(οὺς ἐ)πιμηνίους ἐγμισθοῦν* . . .

Hasonló esettel találkozunk Théra szigetén[57] is. Epiktétés i. e. 200 táján megfogalmazott testamentuma úgy rendelkezik, hogy a Múzsák és Hérosok *temenos*-át lánya Epiteleia örökölje, a papi tisztséget pedig Epiteleia legidősebb fia Andragoras töltse be. Megtiltja, hogy Epiteleia leszármazottain kívül bárki változtatást eszközöljön a *temenos* területén, vagy oda beköltözzék. Arra az esetre, ha Epiteleia vagy leszármazottai illetve ezek klaronomosai nem fizetnék a kultusz céljaira kijelölt évi 210 drachmát, úgy *τὸ κοινὸν τὸ ἀνδρεῖον τῶν συγγενῶν* köteles egy birtokrészt kisajátítani s ennek jövedelméből fedezni az áldozatok költségét. A *syngenos* a *syngeneia* tagját jelenti, a *syngeneia* viszont a más görög polisokban használt *phylé* szót helyettesíti. A *phylé*-k «férfi közössége» gyakorlatilag tehát a polist képviselte.

A kósi Diomedón[58] ugyancsak végrendeletileg ajánlott fel egy *temenos*-t Héraklés Diomedonteiosnak, azonkívül egy *képos*-t vendégfogadókkal, fogatokat, Libys nevű rabszolgáját és annak leszármazottait. A végrendelet igen részletesen leírja a kultuszteendőket, és az előző két végrendelethez hasonóan a kultusz ápolásáért a család legidősebb férfileszármazottját teszi felelőssé. Diomedón sem azzal a lehetőséggel nem számolt, hogy leszármazottai esetleg elmulasztják kötelezettségeiket, sem a család esetleges kihalására nem gondolt. Nyilvánvaló azonban, hogy bármelyik esetben az általa felajánott Héraklés Diomedonteios-szentély és a tulajdonába tartozó területek állami tulajdonba mentek volna át.

[54] Dio Cassius LXIII. 14,2.

[55] *Ditt.* Syll.[3] nr. 827. Vö.: *Kahrstedt:* i. m. 755. A római kori kisázsiai szentélyekre vonatkozóan ld. *A. H. M. Jones:* The Greek City. Oxford 1940. 309—10. u. 58. ua.: The Cities of Eastern Roman Provinces. Oxford 1971.[2] 39., 134., 384 n. 20 és Index: Temples. *S. Brougton:* New Evidence on Temple-Estates in Asia Minor. Studies in Roman Economic and Social History in Honor of Allan Chester Johnson. Ed. *P. R. Coleman-Norton, F. C. Bourne* and *J. V. A. Fine.* Princeton. New Jersey 1951. 236—50. *M. I. Finley:* The Ancient Economy. Berkeley—Los Angeles 1973. 190 n. 17.

[56] *Ditt.* Syll.[3] nr. 1044.

[57] IG XII. 3. nr. 330.

[58] *Ditt.* Syll.[3] nr. 1106.

Ezen végrendeletek alapján joggal következtethetünk arra, hogy az «állami *temenos*»-ok képződésének egyik forrását az eredetileg rokoni közösségek birtokában levő, később gazdátlanná vált vagy elhanyagolt *temenos*-ok képezték.

Feltehető azonban, hogy akadtak olyan felajánlók is, akik már eleve az állam gondozására bízták az általuk felajánlott szentélyt. Az Anaphé szigetéről származó Timotheos[59] az i. e. II. században, miután kikérte egy isten tanácsát, egy Aphrodité-szentélyt ajánlott fel, melyet Apollón Asgelatas szent körzetében építtetett fel. Az anaphéi bulé és démos határozata kimondja: «*συνθελεσθέντος δὲ τοῦ ναοῦ ἦμεν δαμόσιον, καθὰ καὶ ὁ θέος ἔχρησε.*» A szentély «állami» jellegének kihangsúlyozása egy olyan korban, amikor még vannak adataink «szent» földek adományozására is, különös jelentőséggel bír.

Végül meg kell még említenünk egy kósi feliratot.[60] A töredékesen ránkmaradt szöveg, melyet i. e. 200 táján vésték kőbe, a különböző állami jövedelmek bérlőit sorolja fel, akik egy áldozat bemutatására és sátorállításra (*θυέτω καὶ σκηνοπαγείσθω*) vannak kötelezve. A kifejezetten állami jövedelmek között szerepelnek Aphrodité, Gé és a Múzsák szentélyeinek jövedelmei. Az itt említett szentélyek földjeit talán szintén besorolhatjuk az állami *temenos*-ok kategóriájába.

A felsorolt esetek arra utalnak, hogy állami *temenos*-okon is állhatott szentély, s nem a szentély épület megléte vagy hiánya döntöte el a *temenos* szent vagy állami jellegét.

A különbség a jövedelmek kezelési módjában mutatkozott meg. Míg a szent *temenos*-okon létesült szentélyek önállóan kezelték a saját kincstárukba befolyt jövedelmeket s ezeket kizárólag a kultusz céljaira használták fel, addig az állami *temenos*-okon létesült szentélyek jövedelmei közvetlenül az államkincstárba folytak be, s ezekből az állam valószínűleg saját belátása szerint juttatott a kultuszhelynek. Ugyanakkor valószínűleg kísérlet történt több helyen arra is, hogy a szent *temenos*-ok bérlői az államnak is fizessenek egy bizonyos összeget.

A rendelkezésre álló forrásanyag alapján nem tudjuk eldönteni, vajon a szent *temenos*-okon alkalmazott meghatározott időre szóló bérleti szerződések mellett, mikor és a *temenos* melyik fajtájánál jelent meg először az örökbérlet rendszere, vagyis az a szokás, hogy a bérlő leszármazottai örökölték a bérleti jogot.

Az időszámításunk kezdete körüli időben azután lassan elmosódott a különbség szent és állami területek között — Kisázsiát leszámítva. Már előzőleg, a római hódítás első évszázadában megindult a templomi birtokok összezsugorodása, majd ezek beolvadása a *polis* territoriumába.

Ezzel a folyamattal hozható kapcsolatba a *temenos* szó értelmének szűkülése — szentély vagy kis szentélykörzet — is a római császárkor görög íróinál. Ugyancsak a szent és állami tulajdon fogalmának összeolvadásával magyarázható a *hieros* és *démosios* jelzők pontos jelentésének elhomályosulása. Igy történt meg azután , hogy Pausanias[61] már egész Attikát Athéna *hiera gé*jének tekintette, Dionysios Chrysosthomos[62] viszont minden kultusszal kapcsolatos dolgot *démosios*-nak minősített.

[59] *Ditt.* Syll.[3] nr. 977.

[60] *H. W. Pleket:* Texts on the Economic History of the Greek World. Leiden 1964. nr. 23.

[61] Pausanias I. 26,6.

[62] Dionysios Chrys. XXXI p. 364.

HARMATTA JÁNOS

ELYMAIS TÖRTÉNETÉHEZ

A «Ier Congrès International des Etudes Iraniennes» alkalmával 1966 szeptemberében Teheránban Dr. R. Ghirshman professzor, a Missions archéologiques francaises en Iran igazgatója egy elymaisi felirattöredék fényképét adta át nekem tanulmányozás és közzététel céljából. Ugyanezt a fényképfelvételt Ghirshman professzor rendelkezésére bocsátotta W. B. Henningnek és R. Stiehlnek is. R. Stiehl F. Altheimmal együtt 1968-ban közzé is tette olvasási kísérletét,[1] míg W. B. Henningről nem ismeretes, hogy tudott-e egyáltalán foglalkozni a felirattal. Magam még 1966-ban, röviddel Iránból való hazatérésem után elkészítettem a felirattöredék olvasatát és magyarázatát, s erről 1966. november 18-án az Ókortudományi Társaságban «Iranica Antiqua» címmel tartott előadásom keretében röviden be is számoltam.[2] Ezzel egyidejűleg R. Ghirshman professzort is tájékoztattam a felirat tartalmáról, a feliratot állító király személyének azonosításáról és a felirat keltezéséről. Ghirshman professzor Susából, 1966. december 17-ről keltezett válaszlevelében a felirattöredék lelőhelyéről a következőket közölte: «Le grand fragment provient du podium du temple de Bard-è Nechandeh, que j'ai découvert en 1964 (voir mon article dans *Acta Arch.* 16 (1964), et dans *Syria*, 1964 et 1965).»

A felirattöredék (1. kép) szabálytalan trapéz alakú, nagysága a fényképen látható lépték alapján számítva kb. 80 · 50 · 54 · 31 cm lehet (ezek a trapéz oldalainak méretei), az 1965. évi ásatások során került elő, jelzete N21 — 1965, Bard-è Nechandeh/II, N76. A töredéken 5 sor maradványai láthatók, amelyeket a következőképpen olvashatunk:

1. sor]⌜כ⌝[י]ר מלכא א'צטב..[
2. sor]צמאז נא'טר אדנא[
3. sor]⌜ר⌝ עלהא ואמרא א[
4. sor]⌜א⌝ זיל זי מן ⌝⌝א[
5. sor]⌜XX⌝ XX XX C[

[1] *F. Altheim—R. Stiehl:* Die Araber in der Alten Welt. V. Bd. I. Teil. Berlin 1968. 77 sk. a feliratnak következő olvasatát adták: 1. . . .]. mlka aṣṭr. [. . . 2. . . .](ṣ)man naṭr abna [. . . 3. . . .]. /lha adra . [. . . 4. . . .] *d*li *d*mn 1[. . . 5. . . .]1000+20+20 [. . . A szerzők a felirathoz többek közt a következő megjegyzéseket teszik: «Das Bruchstück gestattet keine durchgehende Deutung . . . Die Inschrift gehört in spätparthische Zeit . . . R. Macuch . . . verweist darauf, dass das Vorkommen von Parsīγ-Formen, vor allem in *r*, einen Ansatz in das beginnende 3. Jahrhundert empfehlen . . . Der Titel mlka zeigt, dass die Persis zur Abfassungszeit arsakidische Sekundogenitur war . . . Deutlich ist nur naṭr abna «erblickend den Stein», womit die in Stein gehauene Inschrift gemeint sein könnte.»

[2] Vö. *Szilágyi János György:* Ant. Tan. 15 (1968) 171.

Megjegyzések az olvasáshoz

1. sor. A כ betűnek a sor elején csak függőleges szára látszik, így כ helyett esetleg נ vagy פ olvasatra is gondolhatunk.

3. sor. A sor elején megfigyelhető betűmaradványok מ-nek vagy esetleg ר-nek értelmezhetők.

4. sor. A זיל szó olvasatát megnehezíti a kő felületén megfigyelhető repedés, amely felületes szemlélésnél azt a benyomást keltheti, hogy a זי ligatúra két függőleges szára között is van egy rövid függőleges vonás s hogy a זי ligatúra össze van kötve a következő ל-lel. Az ל alul balra hajló száránál kettős bevésés figyelhető meg: erősebb az alsó bevésés, s így valószínű, hogy a kőfaragó az ל alsó szárrészének ívelését mérsékelni akarta, esetleg a לי olvasat lehetőségének elkerülése céljából, ezért az eredeti bevésést korrigálta. A sor utolsó betűje, amelynek éppen csak a kezdete látszik, kétségtelenül א.

5. sor. A számadat kétségtelenül *C*-zal kezdődött, mert egyébként a százas előtt álló egyesek felső részének látszani kellene. Nem lehet ezzel szemben kizárni annak a lehetőségét, hogy a C XX XX számadat után még további számjegyek állottak. A töredék szélén egy magasságban a húszas számjegyek legfelső pontjával és ugyanolyan távolságban a második húszastól, mint amennyire az van az elsőtől, olyan bemélyedés látható, amely esetleg egy harmadik húszas számjegy fejének maradványa. Így e sor olvasata]C XX XX ⌜XX⌝[is lehetne.

A felirat eredeti sorszámára vonatkozólag a kő maga nem nyújt közelebbi támpontot. Így a sorok számozása csak a felirat értelmezésére támaszkodik, amely valószínűvé teszi, hogy az eredeti sorszám 5 volt. Ezzel összhangban áll az a megfigyelés, hogy sem az 1. sor fölött, sem az 5. sor alatt látható felületen nem figyelhető meg felülről vagy alulról benyúló betűszár.

A feliratban három helyen, éspedig az 1. sorban az אצטב szóban a צט betűk között, a 2. sorban נאטר szóban az א és a ט között, végül a 4. sorban az א-val kezdődő töredékes szó előtt, a sor felett elhelyezkedő, kissé jobbra dűlő hosszú egyenes vonal figyelhető meg. Ilyen jel az eddig ismert elymaisi feliratokban nem fordult elő. Mivel pedig az elymaisi ABC-nek valamennyi betűjét ismerjük, e jelet betűjelnek nem tekinthetjük. Így csak arra gondolhatunk, hogy e három vonás hangsúlyjel, mégpedig — minthogy nem minden szóban fordul elő — a mondathangsúly jele.

Megjegyzések a felirat magyarázatához

1. sor. A מלכא 'király' szó előtti betűmaradványokat: ⌜כ⌝ (esetleg ⌜פ⌝ vagy ⌜נ⌝) és [.]ר, kézenfekvő ר[י]⌜כ⌝[בבנש]-re kiegészítenünk, minthogy ez volt az elymaisi királyi család neve[3] s a legtöbb elymaisi király ezt viselte személy-

[3] A *kbnškyr* név használatához jó párhuzamot nyújt a párthus királyok *'ršk* neve. *W. B. Henning:* AM NS 2 (1952) 165 a *kbnškyr* nevet «an old dynastic title»-nak tartja. Azonban, ha helyes az feltevése, hogy a név az elámi *qa-ap-nu-iš-ki-ra* 'kincstárnok' szóra megy vissza, akkor világos, hogy itt egy méltóságnévből lett családnévvel állunk szemben.

A nyelvi adatokra ld. a következő műveket: *W. Gesenius—F. Buhl:* Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament.[17] Leipzig 1921. — *L. Koehler —W. Baumgartner:* Lexicon in Veteris Testamenti libros. Leiden 1958. — *J. Levy:*

névként is. A feliratot tehát nyilván כבנשכיר מלכא «Kabnaškir király» elymaisi uralkodó állíttatta. A כבנשכיר מלכא kifejezés után következő אצטב szó alakját tekintve egyes számú 1. személyű imperfectumi igealak, a király tehát 1. személyben szólal meg a feliratban. Így neve elé még bizonyára az אנה 'én' szót kell kiegészítenünk.

A felirat magyarázatának nehézségei az אצטב szóval kezdődnek, amennyiben צטב igető sem az arameusban, sem a többi sémi nyelvben nem ismeretes. Ennek ellenére a felirat 1. sorának értelmét nagy valószínűséggel meghatározhatjuk, mert az «Én, Kabnaškir király» kifejezés után álló 1. személyű igealak mást aligha jelenthet, mint «elrendelem, kinyilvánítom, megparancsolom». Ha a sémi szókészletben az ilyen jelentésű kifejezéseket megvizsgáljuk, akkor figyelmünk a héber קצב 'elvágni', újhéber קצב 'elvágni, elosztani, meghatározni, elrendelni, elhatározni' igére (vö. újhéber מילך קצובין 'megállapított dolgok (törvények, áldozatok)'] terelődik, amelynek hangalakja összehasonlítható a צטב igével. Ha a héber קצב ige *ṣ* hangja őssémi **z*-re menne vissza, akkor az arameusban **qtb* alak felelne meg neki, amely már kapcsolatba hozható lenne az elymaisi arameus צטב igével. Azonban a héber קצב ige arab *qaḍaba* megfelelőjének tanúbizonysága szerint nem őssémi **qazaba*, hanem őssémi **qaḍaba* alakra megy vissza, s így elesik az a lehetőség, hogy az elymaisi arameus צטב igét összefüggésbe hozzuk vele. Van azonban a héber הצב igének egy szinonimája, a קטב tő, amely arab *qaṭaba* megfelelőjének tanúsága szerint szintén 'elvágni' jelentésű volt, s amelynek megfelelője az arameusban is **qṭb* lenne. Igaz ugyan, hogy a **qaṭaba* 'elvágni' igének a héberben nem tudjuk 'elrendelni' jelentését kimutatni, azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a tőnek a héberben csak névszói származéka ismeretes. Viszont az arameus nyelvjárásokban a **qaṭaba* 'elvágni' igének ugyanúgy kifejlődhetett 'elrendelni' jelentése, mint ahogy ez a **qaḍaba* 'elvágni' igénél az újhéberben bekövetkezett. Nincs tehát akadálya annak, hogy az elymaisi arameus צטב igének 'elrendelni, elhatározni' jelentését tegyük fel és az őssémi **qaṭaba* 'elvágni' tő folytatásának tekintsük.

Hátra van még, hogy a צטב ige hangalakját megmagyarázzuk. Legegyszerűbb volna feltenni, hogy az elymaisi arameusban $q < ṣ$ hangváltozás ment végbe, ennek azonban ellene szólnak a Tang-i Sarvak-i 3. sz. feliratban világosan olvasható פסקו és בדאק alakok. A *q* megléte e szavakban arra mutat, hogy a צטב szóban bekövetkezett $q < ṣ$ hangváltozás kombinatórius jellegű: a veláris *q* a rákövetkező dentális *ṭ*-hez asszimilálódva *ṣ*-vé változott. Hogy e feltevés valóban lehetséges, azt jól bizonyítja az, hogy az elymaisi arameusban az ilyen hanghelyzetben végbement $q < ṣ$ hangváltozásra még egy további példát idézhetünk. A Tang-i Butān-i 3. sz. feliratban fordul elő a צטורא szó a következő szövegösszefüggésben:

שפתו צטורא זי
בלארו בר אוכי

Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim. I—IV. Leipzig 1876, 1879, 1883, 1889. — *E. S. Drower—R. Macuch:* A Mandaic Dictionary. Oxford 1963. — *H. Donner—W. Röllig:* Kanaanäische und aramäische Inschriften. I—III. Wiesbaden 1962—1964. — *C. Brockelmann:* Lexicon Syriacum. Berlin 1895. — *Ch. F. Jean—J. Hoftijzer:* Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest. Leiden 1965.

Mint a szövegösszefüggés (שפתו, a צטורא . . ., אוכי fia) mutatja, a צטורא szó valamilyen funkciót vagy tisztséget, hivatalt jelöl.[4] Mivel a בלארו szóban bizonyára egy istenség (Bēl'arō) megnevezését kell látnunk, a צטורב szóban elsősorban valamilyen papi funkciót kereshetünk. Ha feltesszük, hogy a *ṣ* szókezdet ebben a szóban is *q*-ra megy vissza, s így a szó eredetibb alakját **qṭwr'*-nak rekonstruáljuk, akkor a héber, talmudi arameus stb. קטר 'füstöl, füstölő áldozatot bemutat' ige *qāṭōl* típusú nomen agentis képzésének foghatjuk fel 'áldozó pap' jelentésben. Így az egész feliratnak következő értelmezése adódik: «*šptw*, Bēlarō áldozó papja, *'wky* fia». A *ṣṭwr'* < **qṭwr'* szó arról tanúskodik tehát, hogy az elymaisi arameusban a *q* — *ṭ* < *ṣ* — *ṭ* asszimiláció általános lehetett.

A fentiek alapján a felirat 1. sorát következőképpen rekonstruálhatjuk és értelmezhetjük: . . [אנה כבנש]⌈כ⌉[י]ר מלכא צטאב «Én, Kabnaškir király elrendelem». Az אצטב szó után megfigyelhető két pont szemmelláthatólag a mondat végét jelzi s így hozzávetőleg a héber *sôφ pāsûq*-nak felelhet meg. Az 1. sor tehát 18 írásjelet tartalmaz 3 szóközzel, amennyiben az egyes szavakat a feliratban kb 1 betűnyi szélességű térköz választja el. Ez jó támpontot nyújt a felirat többi sorainak kiegészítésére is.

2. sor. Az első szó szemmelláthatólag töredékes, így célszerű először az épen fennmaradt נאטר אדנא kifejezést megvizsgálnunk. Ez nyilvánvalóan birtokos szerkezet, amelyben az első szó status constructus-ban áll. A נאטר szó bizonyára a mandeus *n'ṭr'* 'őr, őrszem' szónak felel meg, אדנא pedig aligha lehet más, mint a föníciaiból, púnból, héberből és palmyraiból ismert *'dn* 'úr' szó elymaisi arameus megfelelője. Így az egész kifejezés jelentése «az Úr őre (v. őrizője)» lehet. Mivel az *'dn* szó elsősorban isntenségek, főleg Baal különböző formáinak megnevezésére használatos,[5] fel kell tennünk, hogy itt is egy istenség, valószínűleg Bēl jelölésére szolgál.

A נאטר אדנא «az Úr (Bēl?) őre» kifejezés arra mutat, hogy Kabnaškir király e kőbe vésett rendelete a Bard-è-Nechandeh-i szentély(ek) kultuszának valamilyen szabályozására vonatkozik. Mivel a נאטר אדנא kifejezés mindjárt a rendelet elején jelenik meg, kézenfekvő arra gondolni, hogy a király elsősorban «az Úr (Bēl?) őre» azaz nyilván a szentély(ek) élén álló pap vagy tisztviselő kötelességeit és jogait szabályozta benne. Mindezt figyelembe véve a אדנא נאטר kifejezés előtt álló [צמאן betűket, amelyekben egy többes számban álló szót ismerhetünk fel [במ]צמאן-ra egészíthetjük ki és benne a föníciai, pun, arameus מקם, héber מקום 'hely, szent hely, szentély' szó elymaisi arameus megfelelőjét láthatjuk. E szóban a צטב és קטורא szavakhoz hasonlóan a veláris *q* a labiális *m* asszimilációs hatására dentális (pontosabban dorsalo-alveoláris) *ṣ*-vé változott. A [במ]צמאן kifejezés előtt még legfeljebb 2 betű számára lehetett hely. Így arra gondolhatunk, a mondat a זי vonatkozó névmással kezdődött: [זי במ]צמא ן נאטר אדנא] „Aki a szent helyeken az Úr (Bēl?) őre", s ennek megfelelően a sor végén még a זי-nek megfelelő mutató névmást, pl. זך-t egészít-

[4] A felirat publikációjára ld. *A. D. H. Bivar—S. Shaked:* BSOAS 27 (1964) 272 sk. A צטורא szó cím vagy tisztségnév jellegében egyetértenek a felirat eddigi tanulmányozói: *A. D. H. Bivar—S. Shaked:* BSOAS 27 (1964) 276, *M. Sznycer:* JA 253 (1965) 6 és *F. Altheim—R. Stiehl:* Die Araber in der Alten Welt. III. Berlin 1966. 70, anélkül, hogy elfogadható magyarázatát tudnák adni.

[5] Az erre vonatkozó adatokra ld. *Ch.-F. Jean—J. Hoftijzer:* Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest. 5.

hetünk ki («aki . . ., az . . .»). E kiegészítésekkel a 2. sorban 18 betűt kapunk 4 szóközzel, s ez jól megfelel az 1. sor terjedelmének.

3. sor. Itt két szó maradt fenn épen: עלהא ואמרא. Ezek közül a második világosan a bibliai arameus אמר, talmudi arameus אמרא 'bárány' szóval azonosítható, amely gyakori áldozati állat a Bēl kultuszban. Az עלהא szóban ennek megfelelően szintén valamilyen áldozat-fajtát kell látnunk. Így gondolhatunk a héber צלה 'lomb, levél' szó elymaisi arameus megfelelőjére (vö. talmudi arameus עלא 'lomb, levél'), s mivel e szó eredeti jelentése 'hajtás', feltehetjük, hogy itt elsősorban zsenge lombot, első hajtást jelent s így mint zsenge növényi áldozat megfelel a báránynak mint zsenge állati áldozatnak. Az עלהא ואמרא «zsenge lomb és bárány» szavak és a 2. sor végén kiegészíthető זך között nyilvánvalóan egy «áldozzon» jelentésű igealaknak kellett állnia. E szó utolsó betűjének maradványait מ-nek vagy ר-nek lehet értelmezni. Ha az első lehetőséget vesszük figyelembe, akkor a קדם 'előre megy' ige *haqʿel*-jének jussivusára gondolhatunk: **yhqdm*, amelynek az elymaisi arameusban valószínűleg *[*yḥṣd*]*m* alak felelhetne meg '(áldozatként az istenség) elébe vigyen' jelentéssel. Ha az ר olvasatot fogadjuk el, akkor a fentebb tárgyalt héber, arameus קטר, elymaisi arameus צטר 'füstöl, áldoz' ige kínálkozik a kiegészítésre, s ebben az esetben *[*yṣṭ*]*r* 'áldozzon' jussivusi alakot egészíthetünk ki. Jelentéstani szempontból az utóbbi kiegészítés bizonyára megfelelőbb.

A sor végén még egy א-t olvashatunk, amely azonban már a következő mondat első szavának lehet a kezdőbetűje, mert az אמרא szó után az áldozatok felsorolása nem folytatódik. Ezért legvalószínűbben valamilyen időhatározó kötőszóra, mint אדין, אהר, אהרנא, 'azután' gondolhatunk az]א kiegészítésénél. A hely inkább csak [דין]א, esetleg [הר]א számára elegendő.

4. sor. A fennmaradt szavak egyetlen kifejezést alkotnak. Az első szó, זיל az újhéber זיל, arameus זיל 'kisértékű, értéktelen' szóval vethető össze. Így a sor a következőképpen értelmezhető: «az értéktelen, ami az '[. . .]-ból (van)». Minthogy az előző mondatban bárány (אמרא) áldozásáról volt szó, nyilvánvaló, hogy a töredék szélén olvasható א-t [מרא]א-ra kell kiegészítenünk. Így tehát a sor értelmezése a következő lehetne: «az értéktelen, ami a bárányból (marad)». Hogy ez a kifejezés hogyan illeszkedik bele a felirat szövegébe, arra vonatkozólag jó támpontot nyújtanak azok a pun feliratok, amelyek az áldozatok tarifáját szabályozzák. Így pl. a Marseille-i áldozati tarifából a következő szöveghelyet idézhetjük: באמר . . .(10). . . וכן הערת (9) והשלבם והפעמם ואחרי השאר לבעל [הזבח] «báránynál . . . és a bőr és a bordák és a lábak és a hús maradéka az áldozónak járnak».[6] A Karthago-i áldozati tarifa a bárányról következőképpen intézkedik: [באמר] . . . וכן הערת לכה[נם] (5) (5) «báránynál . . . és a bőr a papoknak jár».[7] E párhuzamok kétségtelenné teszik, hogy az áldozatok bemutatásánál bizonyos kevésbé értékes részek az áldozónak és a papoknak jártak. Kabnaškir rendeletében azonban csak «az Úr (Bēl?) őr»-éről van szó, így tehát a bárány kevésbé értékes részei nyilván őt illették. A felirat tömör stílusának megfelelően nem részletezi a bárány áldozatnál fel nem használt részeit, mint ezt a sokkal részletesebb Marseille-i és Karthago-i áldozati tarifák teszik. Feltűnő azonban, hogy a זיל szó nem status determinatus-ban áll. E körülmény arra mutat, hogy előtte

[6] *H. Donner—W. Röllig:* Kanaanäische und aramäische Inschriften. Nr. 69.
[7] *Donner—Röllig:* id. m. Nr. 74.

valószínűleg a כל 'minden' szó állhatott, amely a st.det. használatát feleslegessé tette.

A [כל] זיל זי מן א[מרא] kifejezés előtt még mindig kb. 3—4 betű számára marad hely, nyilvánvalóan ide kell a mondat állítmányát kiegészítenünk. Ha feltesszük, hogy a második mondatban is «az Úr őre» maradt az alany, akkor a יאהד 'vegye el' kiegészítésre gondolhatunk leginkább. A sor végén az א[מרא] szó után valószínűleg szintén két pont zárhatta le a rendelet szövegét. Így a felirat 4. sorát ill. második mondatát következőképpen egészíthetjük ki és magyarázhatjuk: [..מרא] א[מרא] זיל זי מן [כל] יאחד (4) א[דין] «Azután vegyen el magának minden kevésbé értékeset, ami a bárányból (marad)».

5. sor. E sorban a]*C XX XX*[vagy a]*C XX XX* ⌜*XX*⌝[számadatot találjuk. Ez a szám nem vonatkozhat Kabnaškir király rendeletének közvetlen tartalmára, mert a felirat tömör, általános fogalmazása számszerű részletezést bizonyára nem engedett meg. Így e számadatban kétségtelenül a felirat keltezését kell látnunk, amely egy bizonyos éra éveiben határozta meg a felirat állításának időpontját. A keltezés szövegét nem lehet teljes biztossággal rekonstruálni. A számadat előtt van hely a בשנת 'évben' kifejezés számára, utána pedig a hónap és a nap megnevezése is elférhetett, ha a számadat nem volt nagyobb. Ha a 3 húszas számjegy után még tízes és egyesek is következtek, akkor a nap, de esetleg a hónap megnevezése sem férhetett ki. A Saqqāra-i arameus felirat keltezése alapján (בשנת 4 ירח מחיר)[8] talán legvalószínűbb itt is a [...ירח]⌜XX⌝ XX XX C[בשנת] kiegészítésre gondolni.

Ezek szerint a felirat szövegét — legalábbis tartalmi szempontból nagy valószínűséggel — a következőképpen rekonstruálhatjuk és értelmezhetjük:

1. sor	[אנה כבנש]⌜כ⌝[י]ד מלכא אצ'טב ..	(18 betű)
2. sor	[זי במ]צמאן נא'טר אדנא [זך]	(18 betű)
3. sor	[יצט]⌜ר⌝ עלהא ואמרא ⌜א⌝[דין]	(17 betű)
4. sor	[יאחד כל] זיל זי מן ⌜⌝א⌝[מרא ..]	(17 betű)
5. sor	[.....ירח]⌜XX⌝ XX XX C [בשנת]	(? betű)

Értelmezése:

1. sor «[Én, Kabnaš]kir király elrendelem:
2. sor [Aki a szen]t helyeken az Úr (Bēl?) őre, [az]
3. sor [áldoz]zon zsenge lombot és bárányt, az[után]
4. sor [vegyen el (magának) minden] kevésbé értékeset, ami a bá[rányból (marad).]
5. sor A 160[(+ x?) évben, (. . .) hónapban.]»

A felirat szerkezetének ismeretében érdemes még egyszer megvizsgálni a hangsúlyjelek kérdését. A feliratban 3 szóban fordul elő hangsúlyjel: az אצטב, נאטר és az א[מרא] szavakban. Ezek közül az אצטב szó az első mondat végén álló állítmány, itt tehát a hangsúly a mondat végére esik. Ugyancsak a

[8] *Donner—Röllig:* id. m. Nr. 267.

mondat végére esik a hangsúly az [מרא]א szóban. Ezzel szemben a נאטר alakban jelzett hangsúly a *zy*-vel kezdődő mondat utolsó előtti szavára esik. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a נאטר szó ארנא-val együtt status constructus-os birtokos szerkezetet, azaz olyan szoros szintaktikai egységet alkot, amely hangsúly szempontjából egyetlen szónak számíthatott. Így lényegében véve ebben a mondatban is a végére esett a hangsúly. Feltűnő azonban, hogy a זך-val kezdődő és az [דין]א szóig terjedő mondatban nem találunk hangsúlyjelet. Ez ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy a feliratban egyébként a mondathangsúlyt mindig a mondat utolsó szaván vagy kifejezésén jelölték. Ez jól megfelel a héber és a szír mondathangsúly elheyezkedésének, s éppen ezért a hangsúlyjel hiánya a 3. sorban magyarázatot igényel. Mivel a mondathangsúly szorosan összefüggött a mondatok közötti pauzával, esetleg feltehetjük, hogy a felirat megszövegezője (nem számítva a felirat végét) mindössze három helyen akart hosszabb pauzát jelölni. Ezek szerint a felirat szerkezete és tagolása a hangsúlyjelekkel a következő lehetett (kis pauzát 1, nagy pauzát 2 függőleges vonallal jelezve): „Én, Kabnaškir király elrendelem || Aki a szent helyeken az Úr őre || az áldozzon zsenge lombot és bárányt | azután vegyen el minden kevésbé értékeset a bárányból || A 160(+x) évben, . . . hónapban ||».

A feliratból az elymaisi arameus mondathangsúlyra és jelölésére levont következtetések természetesen feltevésszerűek és még további adatokra van szükség ahhoz, hogy végleges eredményekhez juthassunk. Annyi azonban már e csekély nyelvi anyag alapján is valószínűnek látszik, hogy az elymaisi arameus mondathangsúly lényegében megegyezett a héberrel és a szírrel.

A felirat kora

A felirat korának megállapításához két támpont áll rendelkezésünkre: a feliratban használt betűformák és a benne előforduló keltezés. Az elymaisi írás négy eddig ismert emlékcsoportja, a Tang-i Sarvak-i (TS), a Tang-i Butān-i (TB), a Ḫong-i Kamālvand-i (ḪK) feliratok és a pénzfeliratok közül a Bard-è Nechandeh-i (BN) felirat betűformái a ḪK-i feliratéhoz állnak legközelebb.[9] Mivel Kabnaškir Vorōd király pénzfelirata az elymaisi arameus ABC fejlődésének i. sz. 75 körüli szakaszát képviseli, a TS-i feliratokat, amelyeknek betűformái e pénzfeliratéival egyeznek, ennél későbbi időbe, a TB-i feliratokat pedig, amelyek a pénzfeliratéinál korábbi betűformákat használnak, ennél korábbi periódusba kell helyeznünk. A ḪK-i felirat valószínűleg korábbi, mint a TB-i feliratok, mert az *m* betűnek olyan formáját használja, amely eltér mind a TB-ben, mind a TS-ben használt *m*-től, s így azoknál csak korábbi lehet. Ha a legkorábbi TB-i felirat az i. e. utolsó évtizedekben keletkezhetett, akkor a ḪK -i feliratot legalábbis az i. e. I. század közepéig fel kell vinnünk. Így a Bard-è Nechandeh-i felirat sem lehet későbbi ennél az időpontnál, inkább az látszik valószínűnek, hogy még ennél is korábbi időből származik.

Ezzel az eredménnyel nem áll ellentétben a felirat keltezése sem, amely ugyan nem maradt fenn teljesen, azonban mindenesetre aránylag szűk határok közé szorítható. A feliraton világosan olvasható évszám *C XX XX*, azonban igen valószínű, hogy egy harmadik *XX* jelet is tartalmazott, azaz legalább

[9] A ḪK-i feliratot *W. Hinz:* Iranica Antiqua 3 (1963) 171 skk. tette közzé.

C XX XX XX volt. Ennél sokkal nagyobb számmal viszont aligha számolhatunk, mert a számjegyek után még a hónap és esetleg a nap megnevezésének is helyet kellett kapnia. Így valószínűnek látszik, hogy a *C XX XX XX* után legfeljebb még egy húszas vagy egy tízes vagy néhány egyes számjegy állhatott. Az évszám adat ezek szerint legfeljebb 160 és 180 között mozoghatott.

A történeti helyzet vizsgálata azonban még ezt az aránylag szűk időhatárokat is tovább szűkíti. A legelső kérdés, amelyet ezzel kapcsolatban tisztáznunk kell, az, hogy milyen érára vonatkozik ez az évszám adat. Mint a numizmatikai kutatás régen bebizonyította, az elymaisi királyok még később, az i. e. I. században is a seleukida érát használták pénzeiken. Semmi kétség sem férhet tehát ahhoz, hogy a Bard-è Nechandeh-i feliraton is a seleukida érát használták a keltezésre. Így, ha a 160—180 időhatárokat a seleukida éra alapján átszámítjuk a keresztény érára, eredményül i. e. 151 — i. e. 131-et kapunk. Eben az időben Elymaisban a pénzfeliratairól és egy antik forráshelyből ismert Kamniskires (vagy Kamnaskires) király uralkodott. E hosszúéletű uralkodóban valószínűleg a Kamnaskires-dinasztia megalapítóját láthatjuk, aki valamikor az i. e. II. század első felében[10] elszakadt a Seleukidáktól és Elymaisban önálló királyságot alapított. Az önálló Elymaisi Királyság főbb központjait azonban I. Mithridates parthus király i. e. 140—139-ben elfoglalta és elpusztította. Így a tárgyalt felirat keltezését nyilvánvalóan i. e. 151 — i. e. 140-re kell leszűkítenünk. Valószínűnek látszik tehát, hogy a Bard-è Nechandeh-i felirat a legrégibb elymaisi arameus felirat, amelyet eddig ismerünk s amelynek keltezését i. e. 151 és i. e. 140 közé helyezhetjük.

Történeti tanulságok

A Bard-è Nechandeh-i felirat jelentősége több szempontból is nyilvánvaló. Nem lehet elsősorban eléggé hangsúlyozni annak a ténynek a fontosságát, hogy ez az első kétségtelenül királyi felirat, amely elymaisi arameus nyelven íródott. Ezt azért kell kiemelnünk, mert mind a TS-i, mind a ḤK-i feliratokkal kapcsolatban felmerült az az elgondolás, hogy ezek is az elymaisi királyok ill. egy elymaisi trónörökös feliratai. A Bard-è Nechandeh-i felirat ismeretében azonban ezt a feltevést határozottan el kell utasítanunk. Először is rá kell mutatnunk arra, hogy mind a TS-i, mind a ḤK-i feliratok forma, tartalom és kivitel tekintetében lényegesen eltérnek a BN-i felirattól. Míg azok durván megmunkált sziklafelületre, egyenetlen, görbe sorokban, esetlenül bevésett, különböző nagyságú betűkkel, folyamatos írással készültek, addig a BN-i feliratot gondosan lesimított kőlapra, egymástól egyenlő távolságra elhelyezett egyenletes sorokban, szépen megformált, azonos nagyságú betűkkel, a szavak közt elválasztó közt hagyva és a hangsúlyjelekkel ellátva vésték be. Ezenkívül a TS-i és a ḤK-i feliratok domborművek magyarázó szövegei csupán, a BN-i felirat viszont királyi rendeletet tartalmaz.

Döntő súllyal kell azután figyelembe venünnk, hogy sem a TS-i, sem a ḤK-i feliratokon említett személyek nem viselik a מלכא 'király' címet. Igaz ugyan, hogy W. B. Henning külön elméletet talált ki ennek a megmagyará-

[10] Az időpontra ld. *W. W. Tarn:* The Greeks in Bactria and India.[2] Cambridge 1951. 466.

1. kép

zására. Érvelése a következő volt: «The opening formula is followed by *WRWD* = Orodes, necessarily the name of the man whose investiture was to be kept fresh in memory by the monuments of Tang-i Sarvak. It is well known that Orodes was the favourite name of the later kings of Elymais; the personage depicted is thus one of these kings . . . the title of the kings of Elymais called Orodes (and our Orodes is necessarily one of them) was *king* and nothing else — on that score the coins leave no doubt; yet the word 'king', מלכא, occurs neither here nor anywhere else in the inscriptions. Why then does our King Orodes not call himself 'king', as he should? I can think of only one answer: Orodes is not king as yet, he is only at the point of *becoming king*.»[11]

Henningnek ez az érvelése minden tudományos logika fejtetőre állítását jelentette. Ahelyett ugyanis, hogy a felirat nyelvi tényeiből indult volna ki, egész elgondolásának alapjául azt a bizonyítatlan és tegyük hozzá bizonyíthatatlan, sőt elfogadhatatlan feltevését tette meg, hogy a feliratban szereplő Vorōd «szükségképpen» azonos egy elymaisi királlyal. Azonban a *Vorōd* név nemcsak elymaisi királyok neveként fordul elő, hanem egyáltalán egyike a legszélesebb körűen elterjedt parthus neveknek. Így szereplése a TS-i feliratokon egyáltalán nem teszi szükségszerűvé a név viselőjének azonosítását valamelyik ilyen nevű elymaisi királlyal. A *Vorōd* nevet Elymaisban bizonyára jónéhány előkelő viselte az i. sz. I—II. század folyamán, s egy ilyen előkelőnek a domborműve lehet a TS-i szikla-relief is.

Henning tehát abból indult ki, amit bizonyítania kellett volna. Annyira vakon hitt abban, hogy a TS-i domborműveken ábrázolt személy király, hogy az ANa relief leírását már eleve a «King on throne-couch» megállapítással kezdte s az sem okozott számára nehézséget, hogy a felirat nem nevezi az ábrázolt személyt «király»-nak. Szinte magától értetődő természetességgel fejtette ki, hogy a dombormű invesztitúrát ábrázol, s hogy a király még nem király, csak abban a pillanatban van, hogy király legyen. Mindez alaptalan kitalálás. A TS-i ANa dombormű nem invesztitúrát ábrázol. Az iráni művészet területéről éppen elég invesztitúra-ábrázolást ismerünk; ezeknek alapvető tartozéka, hogy két szereplőjük van: az invesztitúrát végző istenség vagy király és a hatalomba helyezett király vagy helytartó. A TS-i domborművön a trón-kereveten fekvő személy egyedül lengeti diadémját. Még képtelenebb az a gondolat, hogy a felirat azt az átmeneti pillanatot örökítette meg, amelyben az invesztitúra során «a király» még éppen nem volt király. Az invesztitúrákat ábrázoló domborműveket természetesen mindig utólag készítették, amikor a király már király volt, mi értelme lett volna ezt úgy ábrázolni illetőleg olyan felirattal ellátni, amely a királyt még nem-királynak tüntette volna fel. Hogy ez a gondolat tiszta abszurdum, azt legjobban Ardaχšīr Naqsh-i Rustam-i dombormüve és felirata mutatja. Ezen Ardaχšir még nem vette át Ōhrmazd kezéből a diadémát, a felirat azonban mégis a következőket mondja: *ptkly ZNH mzdysn bgy 'rtḫštr MLK'n MLK' 'yr'n* stb. «Ez a képe a Mazda-tisztelő fenségnek, Ardaχšīrnak, Erān királyai királyának» stb.

Henning azzal igyekezett elméletét alátámasztani, hogy feltette: a felirat szövegében előforduló נאסיב כורסיא kifejezés éppen annyit jelent, hogy «a trónt elfoglalva» («assuming the throne»). A felirat azonban a domborművet magyarázza («Ez a kép Vorōdé . . .»), a dombormű viszont Vorōdot nem a trón-kerevetre fellépve, hanem már azon fekve ábrázolja. Következésképpen

[11] *W. B. Henning:* AM NS 2 (1952) 167.

a felirat nem azt mondja, hogy «Ez a kép Vorōdé, amint éppen a trónt elfoglalja (de még nem király), hanem egyszerűen azt önti szavakba, amit a domborműmutat: «Ez a kép Vorōdé, amint a kereveten fekszik». Még az sem ébresztett Henningben kételyt a נאסיב כורסיא kifejezés «assuming the throne» értelmezésével szemben, hogy ugyanabban a feliratban e kifejezés két különböző személlyel kapcsolatban is szerepel. Azt persze ő is világosan látta, hogy egy és ugyanaz a felirat nem említhette két személynek is a királyi investitúráját — «that is extremely unlikely» állapította meg maga is. E nehézség felismerése azonban nem ingatta meg szilárd hitét a נאסיב כורסיא jelzőt viselő személyek király voltában, inkább egy bizonyíthatatlan és már önmagában is valószínűtlen elméletet, valóságos történeti novellát talált ki megmagyarázására. E szerint a TS-i «A» dombormű két egymást követő királyé: Abar-Bāsié és Vorōdé lennének. A szikla Ny-i homlokzatának domborművei és felirata Abar-Bāsit és főpapját vagy nagyvezérét, Bēl-dūšāt ábrázolják ill. említik. Abar-Bāsi halála után a főpap fiát, Vorōdot iktatta be királynak, akiről a szikla É-i és ÉNy-i homlokzatának domborműve készült. Amikor Vorōd feliratát elkészítették, az a «Bēl-dūšā, a főpap fia» szavakkal végződött. Ehhez azonban az első (Ny-i) domborművet magyarázó feliratból hozzátették a «Bēl-dūšā, a főpap» után következő részt, «half mechanically». Eddig Henning elymaisi története. Sajnos, ennek a novellának egyetlen eleme sem igazolható és minden eleme szemben áll a konkrét tényekkel. Abar-Bāsi nem lehetett király, mert már a Henning által régibbnek tartott felirat is csak utolsó helyen említi. Azt is nehéz volna megmagyarázni, hogy miért tették volna hozzá «félig mechanikusan» a korábbi felirat 2—5 sorának szövegét a Vorōd domborművét magyarázó későbbi felirathoz, ha Abar-Bāsi nem szerepelt ezen a domborművön.

Henningnek a TS-i feliratok történeti értelmezésére vonatkozó elgondolása már önmagában véve is annyira valószínűtlen volt, hogy a kitűnő tudós emlékére való tekintettel tulajdonképpen egyáltalán nem kellett volna vele foglalkoznunk. Sajnos azonban az Elymaisszal foglalkozó tudományos irodalomba a TS-i feliratok Henning munkájának hatására úgy vonultak be, mint az elymaisi királyok feliratai, annak ellenére, hogy F. Altheim és R Stiehl már 1957-ben rámutatott arra,[12] hogy a נאסיב כורסיא kifejezés jelentése egyszerűen «kereveten (klinén, széken) ülő». A BN-i királyi edictumnak a jelentősége éppen abban áll, hogy első ízben nyújt lehetőséget egy királyi feliratnak a tanulmányozására, s lehetővé teszi azoknak a különbségeknek a megfigyelését, amelyek az elymaisi királyi feliratokat mind a kivitel, mind a stilus, mind pedig a מלכא 'király' cim használatában az elymaisi arisztokrácia feliratait, így a TS-iaktól is, elválasztják.

A BN-i felirat azonban nemcsak a többi elymaisi arameus felirat értelmezése és történeti értékelése szempontjából, hanem önmagában véve is igen jelentős epigráfikai emlék. A felirat keletkezése — mint láttuk — i. e. 151 és 140 közé tehető, így az elymaisi arameus írásbeliségnek, de egyben az Elymaisi Királyságnak is eddig ismert első történeti dokumentuma. A feliratot állító Kabnaškir királyt eddig csak pénzverése és Lukianos *Makrobioi*-ának adata alapján ismertük, amely utóbbi szerint 96 évet élt. Ha ez az évszám nem tekinthető is feltétlenül hitelesnek, az a hagyomány, hogy I. Kamnaskires, az

[12] *F. Altheim—R. Stiehl:* Supplementum Aramaicum. Aramäisches aus Iran. Baden-Baden 1957. 91.

Elymaisi Királyság megalapítója, hosszú életű uralkodó volt, hiteles lehet. Így valószínűleg személyiségéhez kapcsolhatjuk Elymais elszakadását a Seleukidáktól III. Antiochos sikertelen hadjárata és halála után 187-ben. Ha az elámi *qa-ap-nu-iš-ki-ra* 'kincstárnok' címre visszamenő *Kabnaškir* nevet az elymaisi dinasztia valóban az óperzsa helytartói funkcióból örökölte, mint W. B. Henning felteszi,[13] arra akkor gondolhatunk, hogy Kabnaškirnak (I. Kamnaskiresnek) már szerepe lehetett a Bēl szentély III. Antiochos által megkísérelt kifosztásának megakadályozásában is, amennyiben az elymaisi szentélyek kincseinek védelme hagyományos kötelessége lehetett a régi kincstárnoki családnak. S az is valószínűnek látszik, hogy éppen a III. Antiochosszal szemben elért siker szilárdíthatta meg olyan mértékben a tekintélyét, hogy 187 és 151 (a BN-i felirat állításának felső időhatára) között felvehette a «király» címet.

A BN-i felirat igen érdekes bepillantást tesz lehetővé Kabnaškir államszervező tevékenységébe. A királyi edictum kiadása és kőbe vésése feltételezi már egy királyi kancellária létezését és a királyság adminisztratív szervezetének kialakítását, amennyiben ez bizonyára megelőzte a nagy szentélyközpontok kultuszának szabályozását. Figyelemre méltó tény, hogy Kabnaškir az elymaisi arameus nyelvet és írást használta kancelláriájában, nem pedig a görögöt. Ugyanakkor Susa elfoglalása után 147-től kezdve pénzeit görög feliratokkal verette. E sajátságos ellentmondás magyarázata bizonyára az, hogy Kabnaškirnak Susa, ill. Susiane elfoglalása előtt elsősorban az elymaisi arameus írásbeliség állhatott rendelkezésére kancelláriája céljaira.

Ennek az arameus írásbeliségnek az eredetét sok tekintetben homály fedi. Annak a látszólag kézenfekvő feltevésnek, hogy az Óperzsa Birodalom arameus kancelláriáira megy vissza, világosan ellene szól az a tény, hogy sem orthográfiai, sem terminológiai vonatkozásban, sem a hivatalos formulák tekintetében nem figyelhető meg kapcsolat a birodalmi arameussal vagy az óperzsa kancelláriai gyakorlattal. Különösen szembetűnő ez, ha az elymaisi arameus dokumentumokat a párthus írásbeliség arameus elemeivel vetjük össze, amelyek rendkívül híven őrzik a birodalmi arameus orthográfiai, terminológiai tradíciókat és formulákat, úgyhogy kétség kívül az Óperzsa Birodalom arameus kancelláriáinak nyelvére vezethetők vissza. Így arra kell gondolnunk, hogy az arameusok Elymais területére az Óperzsa Birodalom felbomlása után, de mindenesetre I. Kabnaškir fellépése előtt, tehát valamikor az i. e. III. század folyamán vándorolhattak be valószínűleg Babyloniából, ami a nyelvükben található kanaanizmusokat bizonyos mértékben megmagyarázná.

Susiane elfoglalásával Kabnaškirnak nemcsak lehetősége nyílott görög írnokok alkalmazására, hanem olyan terület birtokába is jutott, amelynek élénk gazdasági kapcsolatai voltak Meuopotámia és a távolabbi területek görög városaival. Ez tehette számára elsősorban szükségessé önálló pénzverésének megindítását és a pénzein görög feliratoknak a használatát, míg egyelőre támpontok hiányában legfeljebb találgatni lehet, hogy a görög írásbeliség használatára sor került-e kancelláriájában. Az a tény, hogy az eddig ismert, felirattal ellátott elymaisi domborműveken görög szöveget egyetlen esetben sem találunk, inkább azt teszi valószínűvé, hogy sem I. Kabnaškir, sem a későbbi elymaisi királyok nem használták a görögöt kancelláriai gyakorlatukban, legalábbis Elymais területén.

[13] *W. B. Henning:* AM NS 2 (1952) 165.

A BN-i felirat eldönti az elymaisi arameus és a mandeus egymáshoz való viszonyának sokat vitatott kérdését is. Mint ismeretes, R. Macuch a mandeusok eredetéről kifejtett elméletének keretében azt a eltevést kockáztatta meg, hogy a TS-i feliratok a legkorábbi mandeus nyelvemlékeknek tekinthetők.[14] Macuch e feltevését arra a szembetűnő hasonlóságra alapozta, amely a mandeus írás és az elymaisi arameus feliratok ABC-je között megfigyelhető és azokkal szemben, akik a mandeus írást inkább az elymaisi ABC átvételének szeretnék tartani,[15] úgy gondolta, hogy az elymaisi arameus ABC-t a mandeusok hozták magukkal e területre, amikor III. Artabanus korában (i. sz. 12—38) Palesztinából Ḫuzistānba vándoroltak. Most a BN-i felirat azt bizonyítja, hogy az elymaisi arameus írásbeliség már az i. e. II. században létezett s legkorábbi emléke közel két évszázaddal megelőzi a mandeusok feltett bevándorlását erre a területre. Így, ha a két írás között van egyáltalán valamilyen összefüggés, ez csak úgy képzelhető el, hogy vagy az elymaisi, a nabateus és a mandeus ABC közös ősre megy vissza, vagy a mandeusok az elymaisi ABC-ét vették át.

Kabnaškir király BN-ben megtalált rendelete az áldozatok szabályozásáról a szent helyeken érdekes fényt vet valláspolitikájára. A nagy szentélyek és kultikus központok áldozati rendjének szabályozása magától értetődőleg együtt kellett járjon az áldozati állatok szolgáltatásának biztosításával. Így a rendelet az elymaisi nagy szentély-körzetek jelentős anyagi támogatását tételezi fel Kabnaškir részéről. Ha az önálló elymaisi királyság létrejötte szorosan összefügg azzal a küzdelemmel, amelyet az elymaisiak III. Antiochosszal szemben folytattak, hogy Bēl kultuszhelyét megvédjék, akkor nyilvánvaló, hogy a vallásos kultusz szabályozása és anyagi támogatása Kabnaškir részéről az elymaisiak közösségi tudatának s egyben a királyi hatalom megerősítésének fontos eszköze lehetett. Ez az esemény, ha helyesen tesszük a felirat keltezését az i. e. 150 körüli évekre, megelőzte Susa városának megszállását és mintegy annak belső előkészítését szolgálhatta.

A BN-i felirat 2. sorának szövege («Aki a szent helyeken az Úr őre») vallástörténeti szempontból több problémát vet fel. Kérdés elsősorban, milyen istenség rejtőzik az אדנא megjelölés mögött. Sémi szempontból az látszik legvalószínűbbnek, hogy az אדן kifejezés itt is Bēlt jelöli. Ha ez valóban így is van, akkor is további problémát jelent az, hogy BN-ben a sémi Bēl isten kultuszával van-e dolgunk, vagy pedig az אדן(= Bēl) csak *interpretatio Semitica*-ja az iráni Ōhrmazdnak. Kérdés továbbá, hogy az idézett szöveghelyből arra kell-e következtetni, hogy a rendelkezés csak Bēl (?Ōhrmazd) kultuszára vonatkozott. Ez az utóbbi feltevés bizonyára nem szükségszerű, mivel a felirat voltaképpen nem magát az istenséget, hanem annak papját vagy a kultuszát intéző tisztviselőt említi. Így arra is lehetne gondolni, hogy a kultuszhelyek élén álló főpap általában a נאטר אדנא címet viselte, s a tevékenységét szabályozó királyi edictum valamennyi istenség kultuszára vonatkozott.

Elymais kultuszaira vonatkozólag háromféle forrásanyaggal rendelkezünk: Strabón tudósításával (XVI. I, 18), amelyet Polybios (XXXI, 11), Diodoros (XXVIII, 3; XXIX, 15) és Iustinus (XXXII, 2) adatai egészítenek ki, az elymaisi arameus feliratokkal és végül a régészeti ásatások megfigyeléseivel. A BN-i ásatások eredményeit R. Ghirshman vallástörténeti szempontból a

[14] *R. Macuch—F. Altheim—R. Stiehl* könyvében: Die Araber in der Alten Welt. II. Berlin 1965. 139 skk.

[15] *K. Rudolph:* Die Mandäer. I. 30.

következőképpen összegezte: «. . . sur les deux sites (t. i. BN és Masjid-i Solaiman) explorés par moi, aucune trace de sémitisme, en dehors des inscriptions, n'a été relevée. La population est profondément iranienne, tout comme sa religion. A B. ē N. il n'y a pas de temples, pas de sanctuaires. La terrasse portait un podium sur lequel se passait le culte d'Ahuramazda. Ce n'est qu'au IIe s. A.D. que, sur une terrasse *inférieure*, construite postérieurement, fut élevé un temple à Anahita et à Mithra.»[16] Ugyanakkor Masjid-i Solaimanban Athénének és Héraklésnek is volt szentélye.[17] A TS-i feliratokból és domborművekből Bēl és Nanai,[18] a TB-i feliratokból és domborművekből Héraklés és Bēl'arō kultuszára, a ḪK-i feliratból pedig tűzkultuszra következtethetünk. Strabón tudósításában három istenség kultuszhelyét említi: Bélosét (Bēlét), Athénéét és Artemisét. Polybios ugyancsak Artemis szentélyéről beszél tudósításában, míg Diodórosnál a Strabóntól említett Bélos-szentély mint *τὸ τέμενος τοῦ Διός* jelenik meg III. Antiochos történetének egyik változatában (XXVIII, 3). Iustinus ugyanezt a kultuszhelyet *templum Elymaei Iovis* kifejezéssel jelöli.

A forrásanyag e rövid áttekintéséből bonyolult kép bontakozik ki előttünk. A Seleukidák uralma alatt Elymais területén nyilvánvalóan meghonosodtak egyes görög istenségek, mint Athéné, Artemis, Héraklés kultuszai. Ezeknek az istenségeknek görög alakja és kultusza hosszú ideig továbbélt, ugyanakkor azonban *interpretatio Graeca*-jául is szolgáltak hasonló vagy rokon jellegű és funkciójú helyi istenségeknek is. Így Artemis Nanainak volt a megfelelője, Héraklés pedig Vṛθraγnának. Az utóbbi eset azt is mutatja, hogy Elymais területén az óperzsa uralom alatt iráni istenségek kultuszai is meggyökereztek. Ehhez járult még a sémi, főleg babiloni és arameus hatás, amelyre Bēl elymaisi kultuszát kell visszavezetnünk. Az i. e. II. században, az Elymaisi Királyság létrejöttének időpontjában tehát Elymais területén szinkrétisztikus vallásos kultuszokat találunk, amelyek keretében részint egymástól függetlenül éltek a régi elámi és babiloni, majd óperzsa, később pedig görög és arameus vallásos elemek, istenalakok, részint egymásra hatva s az *interpretatio Graeca*, *Iranica* vagy *Semitica* köntösében azonosulva fejlődtek tovább.

Masjid-i Solaimanban Athéné és Héraklés alakja és kultusza megtartotta görög jellegét. TB-ben azonban utóbbi kultusza iráni elemekkel bővült, amennyiben Héraklés görög ábrázolásmódjához iráni tűzoltár és *haoma*-áldozat társult.[19] Ez a jelenség világosan tükrözi azt a folyamatot, amelynek eredményét legvilágosabban kommagénéi I. Antiochos (i. e. 69—34) Nemrud-Dag-i emlékműve és felirata szemlélteti Zeus-Óromasdés, Apollón—Mithras—Hermés és Artagnés—Héraklés isten-azonosításaival.[20] Mint Strabón és Diodóros szövegének összehasonlítása mutatja, az Elymaisban tisztelt Bēl a görög forrásokban egyszer mint Bélos, máskor mint Zeus jelenik meg. Hogy itt valószínűleg inkább *interpretatio Graeca*-val van dolgunk, arra Iustinus *Iuppiter Elymaeus* kifejezése utal, amelyből arra lehet következtetni, hogy ez a Iuppiter—Zeus sajátosan elymaisi istenalak volt.

Hasonló probléma merülhet fel BN-nel kapcsolatban is. Ha az אדן kifejezés alapján elsősorban Bēlre gondolhatunk is, ez nem zárja ki, hogy a BN-

[16] R. Ghirshman 1974. júl. 6-ról keltezett levelében.
[17] *R. Ghirshman:* Acta Ant. Hung. 19 (1971) 256 sk.
[18] *W. B. Henning:* AM NS 2 (1952) 176.
[19] *A. D. H. Bivar—S. Shaked:* BSOAS 27 (1964) 269.
[20] *H. S. Nyberg:* Die Religionen des Alten Iran. Leipzig 1938. 389.

ben tisztelt istenség valójában az iráni Ohrmazd volt, amelyre a Bēl (אדן) meg jelölést csak *interpretatio Semitica*-ként alkalmazták. Minthogy Bēl-Ohrmazd az *interpretatio Graeca*-ban Zeusként jelenhetett meg, az sincs kizárva, hogy az elymaisi görögök a BN-i istenséget Zeus néven ismerték. Az istenség iráni vagy sémi jellegét a feliratban szereplő áldozat sem dönti el, mert a bárány-áldozat ismert volt a zoroasztrizmusban is a kora-sāsānida időkben, mint ezt Šāhpuhr KZ felirata bizonyítja, s az ezt ellenző orthodox törekvések csak később tudtak érvényt szülni.[21] Így semmi sem szól az ellen a feltevés ellen, hogy a BN-ben az i. e. II. században Kabnaškir által szabályozott kultusz az óperzsa kori Ahuramazda-kultusz folytatása volt, mégha az istenség az *interpretatio Semitica*-ban Bēlként, az *interpretatio Graeca-ban* pedig Zeusként jelent is meg.

Végül fontos volna annak a kérdésnek tisztázása, hogy milyen szerepet játszott BN Elymais vallásos életében. Az a körülmény, hogy Kabnaškir kőbe vésett rendelete a kultusz szabályozásáról itt (vagy esetleg itt is) került elhelyezésre, arra mutat, hogy e kultuszhelynek az Elymaisi Királyság megszervezője nagy jelentőséget tulajdonított. Nagyon valószínűnek látszik, hogy Elymais három legfontosabb kultuszhelye éppen azé a három istenségé volt, akiket Strabón említ: Athénéé, Artemisé és Bélosé, amennyiben III. Antiochos Bélos kultushelyét akarta kifosztani, I. Mithridatés pedig Athéné és Artemis szentélyét rabolta ki. Ehhez hozzátehetjük még, hogy Polybios tudósítása szerint IV. Antiochos is Artemis szentélyének kincseit szerette volna megszerezni. E történeti tények igen valószínűvé teszik, hogy Elymaisban éppen e három istenség kultuszhelye játszotta a vallásos életben a legjelentősebb szerepet.

A három kultuszhely közül Athéné szentélyének azonosítását kísérelhetjük meg a legnagyobb eséllyel. R. Ghirshman meggyőző érvelése szerint[22] ugyanis Masjid-i Solaimanban a nagy szentély éppen Athénéé lehetett s ennek pusztulása kapcsolatba hozható I. Mithridatés Elymais elleni hadjáratával. Van bizonyos lehetőség az Artemis-szentély helyének meghatározására is. Stein Aurél nyugat-iráni kutatóútján a Masjid-i Solaimantól 80 km-re fekvő Shamiban egy szentélyt tárt fel, amelynek romjai közül többek közt egy uralkodó bronz szobrának feje került elő.[23] Ezt M. Rostovtzeffnek kevéssel később IV. Antiochosnak sikerült meghatároznia.[24] R. Ghirshman meggyőző érvelése szerint Masjid-i Solaiman is és Shami is egy fontos közlekedési útvonal mentén feküdt, amely Susianét Isfahannal kötötte össze, s IV. Antiochos is ezt az útvonalat használta, amikor utolsó hadjáratán I. Mithridatés ellen vonult Susianéből Isfahanba, ahol azután elesett.[25] Ebben az összefüggésben különös jelentőségűvé válik Polybiosnak az a tudósítása, amely szerint IV. Antiochos Isfahan felé vonulva éppen Artemis-szentélyét érintette útközben, mert annak a kincseit szerette volna megszerezni, de azután elállt kifosztásá-

[21] *A. Maricq:* Classica et Orientalia. Paris 1965. 60.
[22] *R. Ghirshman:* Acta Ant. Hung. 19 (1971) 256 sk.
[23] *Sir Aurel Stein:* An Archaeological Journey in Western Irén. The Geographical Journal 92 (1938) 325.
[24] *M. Rostovtzeff:* The Social and Economic History of the Hellenistic World. Oxford 1941. I. 66 és X. t., II. 859, III. 1428.
[25] *R. Ghirshman:* La terrasse sacrée de Masjid-i Solaiman (Iran). Campagne de 1970. Acad. Inscr. CR 1970. Paris 1971. 660—664.

tól. Ezt figyelembe véve ugyanis kézenfekvő arra gondolni, hogy a Shamiban feltárt szentély volt Artemis híres kultuszhelye, amely az Azara nevet viselte. Stein Aurél a templom romjai közt hat masszív kő bázisát talált, amelyeken embernagyságnál nagyobb bronz szobrok álltak, egy-egy bázison több is. A szobortöredékek közt egy istenség keze került elő, amely Stein véleménye szerint eredetileg egy *sceptrum*-ot vagy lándzsát tarthatott.[26] Kézenfekvő arra gondolni, hogy e kéz Artemis szobrához tartozhatott s nyilat tarthatott úgy, mint III. és IV. Antiochos pénzeinek Artemis ábrázolásán megfigyelhető.[27] Még egy érv szól a Shami-i templomnak az Artemis-szentéllyel való azonosítása mellett. Strabón tudósítása szerint I. Mithridatés az Artemis- és Athéné-szentélyek kifosztása után a Hédyphón folyó mellett fekvő Seleukeiát (Solokét) is elfoglalta. Azt is tudjuk, hogy előző évben a párthus király Hyrkaniába vonult vissza. Nyilvánvaló már most, hogy Hyrkaniából Mithridatés Médián, majd Isfahanánon keresztül az említett útvonalon érhette el leggyorsabban Elymais fővárosát, Solokét. Így nagyon valószínű, hogy hadseregével az Isfahan—Shami—Masjid-i Solaiman—Soloké útvonalon haladt s menetközben fosztotta ki az Artemis- és Athéné-szentélyeket. Mivel előző évben (140-ben) a párthus csapatok Mezopotámia felől támadták az Elymaisi Királyságot és Susát foglalták el, az új támadási irány váratlanul érhette az elymaisiakat s ez is hozzájárulhatott sikeréhez.

A kérdés ezek után most az, hol kereshetjük Bélos—Zeus—*Iuppiter Elymaeus* kultuszhelyét. Ezt már III. Antiochos megkísérelte kifosztani, ám ez a kísérlet életébe került. De nem említi Strabón sem, hogy a párthusok kirabolták volna. Úgy látszik tehát, hogy Elymais harmadik fontos kultuszhelye az i. e. II. század folyamán az Artemis- és az Athéné-szentélytől eltérőleg nem szenvedett kárt. Igen fontos ebben az összefüggésben R. Ghirshmannak az a megfigyelése,[28] hogy BN az i. e. II. század közepe táján, tehát ugyanakkor, amikor Masjid-i Solaimanban az Athéné-templomot feldúlták, nem pusztult el. Így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy BN volt *Bélos—Zeus—IuppiterElymaeus* híres kultuszhelye, amelyen az óperzsa kori Ahuramazda-kultusz még az i. e. II. században is folytatódott. Különösnek tűnhetik talán, hogy BN-ben nem volt szorosabb értelemben vett templomépület, holott Strabón ἱερόν-ról beszél. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy Diodóros párhuzamos tudósítása a τὸ τέμενος τοῦ Διός kifejezést használja. Bár a τέμενος szó nem zárja ki azt, hogy a szent területen szentélyépület volt, de nem is tételezi fel azt. Így feltehető, hogy Strabón és Diodóros közös forrásában Bélosnak a *temenos*-áról volt csak szó, s ez a megjelölés pontosan megfelelhetett a BN-i kultuszhelynek. Hogy egy szentélyépület nélküli kultuszhelyen is jelentős kincseket lehet felhalmozni, arra a finnugor népek, elsősorban az obi-ugorok áldozóhelyei nyújtják a legjobb példát.

[26] *Sir Aurel Stein:* i. h.

[27] *G. Le Rider:* Suse sous les Séleucides et les Parthes. MMAI XXXVIII. Paris 1965. 54, 66.

[28] *R. Ghirshman* 1974. júl. 6-ról keltezett levelében.

BORZSÁK ISTVÁN

THUKYDIDÉSTŐL TACITUSIG

«Tacitus kutatói mindig számon tartották történetírói művészetének Thukydidés felé mutató szálait» — az Association Guillaume Budé kongresszusára szánt előadásom első változatát ezzel a mondattal kezdtem, meggondolatlanul. Alaposabb utánanézés eredményeképpen kiderült, hogy vagy *nem* tartják számon, vagy úgy vélik: *nincs mit* számon tartani. A legfrissebb Thukydidés-feldolgozás szerzője, O. Luschnat is (a «Realencyclopädie» Thukydidés-cikkében)[1] egy mondattal, ill. idézettel elintézettnek tekinti a kérdést: «Was Tacitus betrifft, so gilt auch heute der Satz von W. Kroll:[2] „Für Tacitus scheint Thukydides als direktes Vorbild nichts zu bedeuten; immerhin mag er eine Vorstellung gehabt haben, den Stilcharakter des Thukydides zu treffen."» Ehhez kiegészítésül idézi még R. Syme-nak[3] J. Perret[4] megfigyeléseire alapozott vélekedését: «Tacitus' qualities conform to the critic's (Dion. Hal., *Thuc.* 24) estimate — but do not derive from Thucydides himself.»

Ugyanakkor elevenen él bennünk az antik műpróza mesterének tanítása[5] Thukydidés *és* Tacitus «csodálatra méltó» (bewunderungswürdig) egyéniségének rokonságáról: Tacitus volt az egyedüli, aki Thukydidéshez mérhető (és aki «meg is *akart* vele mérkőzni»); mind a kettő a gondolatokra vetette a súlyt, nem a forma csiszoltságára; mind a kettő szembefordult a «romlott» korízléssel, alkalmilag mégsem tért ki előle; Thukydidés minden időkre a *σεμνότης* megtestesítője, és Plinius *ugyanezzel* a szóval jellemzi barátjának ékesszólását; mindketten magányos, előkelően tartózkodó természetűek, akik sohasem ereszkednek le olvasójukhoz, sohasem mondanak el *mindent*; szavaik mögött a gondolatok kimondatlan világa tornyosul az együttgondolkodásra képes olvasó lelki szeme előtt.

Vagy a Sallustius Thukydidés-*aemulatio*járól szóló fejezetben:[6] Thukydidést komoly író nem szándéktalanul, nem játékból választja mintának; így válhatott Sallustius is a *τάχος τῶν σημασιῶν* megtestesítőjévé, *scriptor seriae et severae orationis*-szá, Thukydidésszel és Tacitusszal együtt a *σεμνός*-triász tagjává, velük egyetemben a *brevitas* és az ünnepélyes *γλωσσηματικὴ καὶ ἀπηρχαιωμένη λέξις* (Dion. Hal., *Thuc.* 52) példaképévé. A tacitusi műpróza mesteri elemzésében[7] mindenesetre többet olvasunk a *római* mintaképről, Sallustiusról

[1] RE Suppl. XII «Thukydides» 1297 sk.
[2] Studien zum Verständnis der röm. Lit. Stuttgart 1924, 378.
[3] Tacitus, I. Oxford 1958. 358, 4. j.
[4] REA 56 (1954) 111.
[5] *Ed. Norden:* Die antike Kunstprosa, I[4]. Leipzig—Berlin 1923. 100.
[6] Uo., 201 sk.
[7] Uo., 328.

és a *vele* való kongenialitásról, mint Thukydidésről: «wie Sallust nicht ohne Thukydides, so ist Tacitus nicht ohne Sallust zu verstehen.»

Ugyancsak Norden volt az, aki Tacitus művészetének összetevői közt a hellénisztikus kor pathétikus-drámai («tragikus») történetírásának hatását *is* következetesen és nyomatékosan hangsúlyozta,[8] és ennek az irányzatnak akár a késő-köztársaságkori annalistáknál (és természetesen Liviusnál), akár a «pathétikus» Vergilius eposzában megfigyelhető jelentkezésére a figyelmet felhívta.

Beszélhetünk-e ezekután Tacitusról mint Thukydidés letéteményeséről és *κτῆμα ἐς αἰεί*-ének folytatójáról?

Ha Tacitus írásait végignézzük, *nem* állíthatunk össze olyan thukydidési párhuzam-jegyzéket, mint amilyet H. Patzer,[9] P. Perrochat,[10] majd W. Avenarius[11] Sallustiusszal kapcsolatban összeállított és értelmezett. A régi jó Nipperdey-kommentárban is mindössze két apró, formális egyezés regisztrálását találjuk (*Ann.* II 5, 2 *proeliorum vias* ~ Thuk. I 122, 1 *ὁδοὶ πολέμου*, ill. *Ann.* VI 42, 2 *populi imperium iuxta libertatem, paucorum dominatio regiae libidini propior est* ~ Thuk. III 62,3 *ἐγγυτάτω . . . τυράννου, δυνάστεια ὀλίγων ἀνδρῶν*), és ez Sallustius *aemulatio*-jának dokumentumaihoz képest bizony nem sok. De ha arra gondolunk, hogy pl. az Arminius nekrológjában (*Ann.*II. 88,3) olvasható *caniturque adhuc barbaras apud gentes*[12] xenophóni megfelelője (Kyrup. I 2,1 *ᾄδεται ἔτι καὶ νῦν ὑπὸ τῶν βαρβάρων*), a Platónra mint *praestantissimus sapientiae*-ra való hivatkozás (*Ann.* VI 6,2),[13] vagy pl. a Germania néprajzi *topos*ai mögött milyen olvasottság, ill. irodalmi háttér rejlik, akkor Tacitusnak Thukydidés nevére is kiterjedő graecophobiájával sok mindent magyarázhatunk, — bár e kérdés vizsgálatában is körültekintően kell eljárnunk. (A *mores transmarini* elítélésében biztosan egyezett Annius Florusszal, de már a következő sorokat biztosan nem írta volna le: *cive Romano per orbem nemo vivit rectius*: *quippe malim unum Catonem, quam trecentos Socratas.*)

Lássunk mindenesetre néhány számontartott párhuzamot! Avenarius[14] különösen Thukydidés I—III. és VII. könyvének ismeretét tudja részletesen dokumentálni. Itt van pl. az első thukydidési *antilogia*, a kerkyraiak első mondata (I 32, 1): *δίκαιον τοὺς ἐπικουρίας δεησομένους ἀναδιδάξαι πρῶτον κτλ.* Ezzel ne csak a sallustiusi Mithridates-levél megfelelő részét (*Hist.* IV 69,1) vessük össze, hanem Mucianusnak a bizonytalankodó Vespasianushoz intézett szavait is (Tac., *Hist.* II 76,1).[15]

[8] Einl. in die Alt.-wiss. I. Leipzig—Berlin 1910. 523 sk.

[9] *H. Patzer:* Sallust und Thukydides. Neue Jahrb. für Antike u. deutsche Bildung 4 (1941) 124 skk.

[10] *P. Perrochat:* Salluste et Thucydide. REL 25 (1947) 90 skk.

[11] *W. Avenarius:* Die griech. Vorbilder des Sallust. Symb. Osl. 33 (1957) 48 skk. — *E. Slijper* (De Tacito Graecos auctores, Herodotum imprimis imitante. Mnem. 57 [1929] 106 skk.) is a könnyebb megoldást választotta és beérte *R. Reitzenstein* (Tac. und sein Werk, 5. = Aufsätze zu T. Darmstadt 1967, 123.) idézésével: «Direkte Anlehnungen an ein griechisches Vorbild sind ausserordentlich selten. . . Eine Fülle kleiner Nebenbemerkungen verrät die tiefe Abneigung gegen das Griechentum.»

[12] Persze a folytatás sem érdektelen: *Graecorum annalibus ignotus, qui sua tantum mirantur.*

[13] Vö. *Syme:* i. m. II. 512.

[14] I. m., 49. l.; vö. *Patzer:* i. m., 129. l.; az antilogiákról 132. l. («Das thukydideischste sind Sallusts Reden.»)

[15] Vö. *R. Syme:* Sallust. Berkeley—Los Angeles 1964, 293.

A Mithridates-levélnek egy másik hatásos részletét, a rómaiak telhetetlenségének a Róma-ellenes propagandairodalomban hagyományos elmarasztalását (*Hist.* IV 69, 17), amely már a Iugurtha-monográfiában is felbukkan (81, 1), Tacitus legelső írásában (*Agr.* 30,4 *raptores orbis, quos non oriens, non occidens satiaverit . . ., auferre trucidare rapere falsis nominibus imperium, atque ubi solitudinem faciunt, pacem appellant*) felhasználja, tehát nyilván jól ismeri, de a közismert propagandaszólam (vö. *Hist.* IV 68,5 *magnis imperiis obiectari solita*)[16] megtoldása a «hamis megjelölésekkel» Sallustiuson és a Róma-ellenes propagandairodalmon túl a thukydidési «Sittenexkurs» (III 82 sk., közelebbről: 82,4) ismeretére és felhasználására utal. A látszat helyett a valóságot nyomozó Tacitus már az Agricolában rámutat a nerói idők kényszerű nyelvhasználatának fonákságára (6,3), *quibus inertia pro sapientia fuit.* Thukydidés az ὠμὴ στάσις pathologikus tüneteinek leírásában állapítja meg a hagyományos eszmények, értékek és megjelölések felfordulását, Tacitus jellemző módon Otho demagóg beszédében — a „négy császár évének" mintegy nyitányaként (*Hist.* I 37,4) — fejti ki ugyanezt: *cruenta et maculata, aut ut ipse* (sc. Galba) *praedicat, emendata et correcta; nam quae alii scelera, hic remedia vocat, dum falsis nominibus severitatem pro saevitia, parsimoniam pro avaritia, supplicia et contumelias vestras disciplinam appellat.* (A tetszés szerint idézhető párhuzamos helyek igéi — *ostentare, praedicare, praeferre, praetendere, praetexere* — jelentésüket tekintve tulajdonképpen a thukydidési πρόφασις-nak felelnek meg.)[17] Jellegzetesen tacitusi az is, ahogyan Asinius Gallusnak a fényűzés korlátozása *ellen* felhozott látszatérveit, illetőleg a senatusi vita eredménytelenségét summázza (*Ann.* II 33,4): *facilem adsensum Gallo sub nominibus honestis confessio vitiorum et similitudo audientium dedit.*

A Thukydidés és Sallustius közti párhuzamok elemzője[18] joggal állapítja meg, hogy «Sallustius formálisan (vagyis valósággal) thukydidési fogalmakban él és gondolkodik», Patzer pedig[19] Sallustius tudatos mintaképválasztásáról ezt írja: «A *görög* mintakép páratlanul becses tanúbizonyság a *római* író megértéséhez» («so verstanden empfängt das griechische Vorbild einen unvergleichlichen Zeugniswert für das Selbstverständnis eines römischen Schriftstellers»). De ha pl. az athéni Phormión buzdítóbeszédét (Thuk. II 89) egybe szabad vetni Iugurtháéval (*Iug.* 49,2)[20] akkor még tanulságosabb az Agricolában olvasható kétoldalú buzdítás, Calgacus és Agricola vezéri antilogiája (30—34), mind «előzményeit», mind az előzményekből kibontakozó egyéni mondanivalóját tekintve.[21] Vagy ha pl. Sallustius Caesar—Cato-antilogiájának thukydidési mintáját Kleón és Diodotos beszédében (Thuk. III 37 skk.) sejtjük, akkor az Augustus halála utáni *rumores* (*Ann.* I 9—10) vagy a Seneca és Nero közti egyenlőtlen szónoki párbaj (XIV 52—56) stb. szerzőjének irodalmi tájékozottságát sem korlátozhatjuk Sallustiusra. Vagyis: a Sallustius-*aemulatio* tényét és fontosságát *nem* tagadva, a tacitusi oeuvre tüzetesebb vizsgálata révén Thukydidés közvetlen ismeretének *több* nyomát véljük felderíthetőnek.

[16] Vö. *H. Fuchs:* Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt. 1938. 17. és 47. l.; RE Suppl. XI «Corn. Tacitus» 409. h.; *R. M. Ogilvie – I. Richmond:* De vita Agricolae. Oxford 1967, 257. l.

[17] Néhány hely: Hist. I 49,3; IV 73,3; Ann. III 29,1; XIII 45,3; XIV 21,1 stb.

[18] *W. Avenarius:* i. m., 52. l.

[19] I. m., 125. l.

[20] Mint *H. Patzer* tette: i. m., 128. l.

[21] Vö. RE Suppl. XI «Corn. Tacitus» 409 sk. has.

Sallustius görög mintaképeinek újabb vizsgálói némi fényt derítettek történetírói művészetének *dramatizáló* vonásaira is. A „tragikus" történetírás «peripatétikus» eredeztetése és egyáltalán irodalomtörténeti helye azonban — főleg F. W. Walbank «*reconsideration*»-jének eredményeképpen[22] — sokkal komplexebbnek látszik, mint annak idején Ed. Schwartz és F. Jacoby gondolta. Egyre korábbi «előzmények» válnak kitapinthatóvá, mégpedig nemcsak Ktésias regényes szerkesztményében,[23] hanem már az V. században — közvetve még Thukydidésnél — is. Ez persze semmiképpen sem jelentheti Thukydidés és — mondjuk — Duris eszményeinek, módszerének, kvalitásainak azonosítását. Az, hogy a halikarnassosi Dionysios *ἐν τοῖς παθητικοῖς* mondja «erősnek» Thukydidést (szembeállítva Hérodotos *ἦθος*-ábrázolásával: *De imit.* II 3, 425), vagy hogy Plutarchos (*de glor. Ath.* 3) szerint Thukydidés oly mértékben törekszik előadásában az *ἐνάργεια* megvalósítására, *οἷον θεατὴν ποιῆσαι τὸν ἀκροατὴν καὶ τὰ γινόμενα περὶ τοὺς ὁρῶντας ἐκπληκτικὰ καὶ ταρακτικὰ πάθη τοῖς ἀναγινώσκουσιν ἐνεργάσασθαι*, és a továbbiak során külön kiemeli az athéni hajóhad Thukydidés (VII 71) ábrázolta pusztulásának *γραφικὴ ἐνάργεια*-ját, természetesen nem azt bizonyítja, mintha Thukydidés «tragikus» történetíró lett volna, hanem hogy a klasszicista műelmélet a szinte általánossá vált dramatizálás «erényeit» igyekezett Thukydidésben is kimutatni. Azokat a «kulcs-szavakat» (*key-words*), amelyeket Walbank[24] a «tragikus» történetírás jellemzőiként felsorol *(δεινόν, ἐκπλήττειν, τερατεία, ψυχαγωγία, τύχης μεταβολαί, περιπετεία, παράδοξον, τραγῳδεῖν, ἐνάργεια)*, szinte hiánytalanul megtaláljuk Thukydidésre alkalmazva is. Például Dionysios (*Thuc.* 27) a szicíliai vállalkozás tragikus végének thukydidési megjelenítését azért mondja «utánzásra méltónak», mert *πᾶσα ψυχὴ τούτῳ τῷ γένει τῆς λέξεως ἄγεται.* (Itt se feledjük, hogy a derék rhétor csak a *stílusnemre* ügyel, a történetírás mibenlétéről nem gondolkodik.)

Lássunk néhány ilyen «drámai» jelenetet! Szirakúza kikötőjében a part két oldaláról is izgatottan figyelték a szűk helyre összetorlódott hajósegységek küzdelmét (Thuk. VII 71): *εἰ μέν τινες ἴδοιέν πῃ τοὺς σφετέρους ἐπικρατοῦντας, ἀνεθάρσησάν τε ἂν καὶ πρὸς ἀνάκλησιν θεῶν . . . ἐτρέποντο· οἱ δ' ἐπί τι ἡσσωμένον βλέψαντες ὁλοφυρμῷ τε ἅμα μετὰ βοῆς ἐχρῶντο . . . ἄλλοι δὲ . . . καὶ τοῖς σώμασιν αὐτοῖς ἴσα τῇ δόξῃ περιδεῶς ξυναπονεύοντες ἐν τοῖς χαλεπώτατα διῆγον . . . ἦν τε ἐν τῷ αὐτῷ στρατεύματι . . . πάντα ὁμοῦ ἀκοῦσαι, ὁλοφυρμὸς βοή, νικῶντες κρατούμενοι . . .* Nem Perrochat volt az első, aki a sallustiusi «utánzatra» (*Iug. 60*) rámutatott. Itt, miközben Metellus ostromolja Zamát, Iugurtha is rajtaüt az ostromlókon. A körülzárt zamaiak, valahányszor szűnik az ostrom, a városelőtti síkságon folyó lovas-összecsapásokat figyelik: *eos* (*sc. oppidanos*), *uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari aut manu significare aut niti corporibus et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacientes tela agitare . . .*

Legújabban R. M. Ogilvie[25] hívta fel a figyelmet a thukydidési leírás *liviusi* visszhangjára: a Horatiusok és Curiatiusok párbajának gladiatori látványosságként való megörökítésére (I 25, vö. Dion., *A. R.* III 18). De tacitusi párhuzamért sem kell messzire mennünk: a Vitellianusok és Flavianusok utcai

[22] A korábbi irodalomról is részletesen tájékoztatja az érdeklődőt *F. W. Walbank:* Tragic history: a reconsideration. Bull. of the Inst. of Class. Stud. of the Univ. London 2 (1955) 4 skk.

[23] *F. Jacoby:* RE «Ktesias» 2062 skk. has.; *Walbank:* i. m. 11.

[24] I. m. 4. l.

[25] Livius-kommentárjában, a 112. lapon.

harcainak *spectaculum*-a[26] végső soron Thukydidés drámai tablójának jellegzetes továbbfejlesztése. Jellegzetes, mert Livius pozitív aranykori eszményei Tacitus tolla alatt szinte mind merő negatívummá változnak, az optimizmus szertefoszlik, és marad a halálraszánt athéniak sorsánál is vigasztalanabb közöny: *nulla partium cura, malis publicis laeti.*

Avenarius[27] az elcsüggedt athéni sereget biztatgató Nikias (Thuk. VII 75 sk.)[28] és a tacitusi *Historiae* egy helye (I 23) között is párhuzamot sejtett. De ha a Hispaniából haza igyekvő Otho suttogó propagandáját Nikias kötelességteljesítésével egyáltalán összehasonlítjuk, párhuzamot akkor is inkább csak a plutarchosi Nikias-életrajz (26 sk.) megnevezett forrásaiban (Timaios, Philistos) kereshetnénk.

Különös módon nem tartják számon Livius Thukydidés-*aemulatio*-jának egyik szembeötlő példáját. Az athéni hajóhad kifutásának páratlan *spectaculum*-ára gondolunk (Thuk. VI 30—32), amelynek úgyszólván minden egyes részletvonását megtaláljuk Scipio expedíciós flottájának lilybaeumi indulásával kapcsolatban (Liv. XXIX 26 sk.). A leírás tudatosan kapcsolódik Thukydidéséhez, így pl. 26,7 *concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba . . .* (8) *nec classis modo prospectantibus e terra, sed terra etiam omnis circa referta turba spectaculo navigantibus erat* ~Thuk. VI 31, 1 *διὰ τὸ πλῆθος ἑκάστων ὧν ἑώρων τῇ ὄψει ἀνεθάρσουν . . . καὶ ὁ ἄλλος ὄχλος κατὰ θέαν ἦκεν . . . (6) καὶ ὁ στόλος . . . ὄψεως λαμπρότητι περιβόητος ἐγένετο,* ugyanígy Liv. XXIX 27,1—5 (Scipio ünnepélyes fogadalma és jeladása az indulásra) ~ Thuk. VI 32,1—2. Amilyen tudatos művészettel tekint majd vissza Thukydidés a *στόλος περιβόητος* megsemmisülése után a fogadalmakra, a nagy ujjongásra (VII 75,7 *ἀντὶ δ'εὐχῆς τε καὶ παιάνων . . .*), úgy használ fel Livius is minden eszközt a maga leírásának még drámaibbá tételére: A hatalma tetőpontján álló Athén Szicília meghódítására indult és Szirakúzánál elvérzett; Róma a Cannae utáni mélypontról indulva rövidesen Szirakúzát is elfoglalja és szicíliai kikötőből kel át Afrikába, hogy nagyhatalmi helyzetét kivívja és megszilárdítsa. Thukydidés a kifutás után mindjárt rátér a szirakúzaiak elszánt készülődésére, és olvasója már előre tudja az elkerülhetetlen katasztrófát; Scipio hajóhadát pedig kedvező szél viszi, kedvező előjel fogadja, — nyitva az út a győzelmek sorozata előtt.

Tacitustól eleve nem várhatnánk ilyen optimista képet; thukydidési tendenciájút inkább. Ilyen pl. az a gondosan kidolgozott ellentét, amelyet Vitellius római bevonulása, furcsa diadalmenete (*Hist.* II 89,1 *senatum et populum ante se agens . . .*), a «nem is Vitelliushoz méltó» látvány (89,2), illetőleg züllött seregének csakhamar elkerülhetetlen, annál reménytelenebb hadbavonulása (99) között szemlélhetünk, vagy a másik: Vitellius diadalmenete és gyászos lemondási kísérlete (III 67—68), a *decora facies* (II 89,2) és a lemondás «soha nem látott, soha nem hallott» látványa (III 68,1 *illa facies . . .*), a hivalkodó *incedere, ingredi* és a szégyenletes *exire de imperio* között, — hogy a vitelliusi *foedum spectaculum*-hoz (III 84, 5) fűződő egyéb peripeteiákat ne is említsük.

Most egy olyan jelenetet elevenítünk fel, amelyet sem Thukydidés, sem Xenophón, Theopompos vagy Ephoros *nem* írt meg, de annál inkább a «tragi-

[26] Hist. III 83,1 *aderat pugnantibus spectator populus, utque in ludicro certamine, hos, rursus illos clamore et plausu fovebat etc.*

[27] I. m., 51. l.

[28] Thuk. VII 75,5 *οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἢ πόλει ἐκπεπολιορκημένῃ ἐῴκεσαν ὑποφευγούσῃ . . .* A toposhoz vö. Ovid., Trist. I 3,26, vagy Tac., Ann. I 41,1 *velut in urbe victa facies.*

kus» történetírás fő reprezentánsa. Duris «díszítő» és nagyító eljárására a klasszikus példa a plutarchosi Alkibiadés-életrajz 32. fejezete (FGH 76 F 70), a diadalmasan hazatérő Alkibiadés peiraieusi megérkezésének minden ízében színpadias megörökítése, amelyhez Jacoby (FGH II C p. 128) Athénaios ide vonatkozó excerptumát idézi (XII 49 p. 535 c). Nem tartja viszont számon a legközelebbi és legtanulságosabb Duris-fragmentumot Plutarchos Démétrios Poliorkétés-életrajzából (53). Démétrios temetését maga Plutarchos *τραγική τις καὶ θεατρικὴ διάθεσις*-ként adja elő: Antigonos teljes hajóhadával felvonult, hogy apja hamvait átvegye és hazaszállítsa. «A városokban, ahol a hajóhad kikötött, koszorúkkal díszítették az arany hamvvedret . . . Amikor beeveztek a korinthosi kikötőbe, a vezérhajó tatján mindenki láthatta a bíborszőnyegekre tett és királyi koronával ékesített urnát . . . Xenophantos, a híres fuvolaművész ünnepélyes gyászdalokat játszott. A kíséretet az evezősök ütemes csapásai szolgáltatták: . . . mintha a gyászolók verték volna a mellüket. De a legnagyobb részvétet és szánakozást a könnyező Antigonos keltette a parton összegyűlt sokaság előtt . . .»

Ha most ugyanennek az életrajznak sűrű «tragikus színészi» célzásaira (28; 34; 41—42; 44), főképp pedig az idézett rész *tacitusi* felhasználására gondolunk, akkor a sajátosan ambivalens Germanicus-portré negatívumai új (persze eddig sem ismeretlen: a *theatrális*) vonással[29] szaporodnak, ugyanakkor talán Tacitus *valódi* vélekedéséhez is közelebb jutunk. Germanicus hamvainak fogadtatásáról van szó (*Ann.* III 1). Agrippina (*violenta luctu et nescia tolerandi*) nem várja meg a téli viharok elültét, hanem Korfu érintésével Brundisiumba siet, ahol a kikötőt, az egész partot ellepi a sokaság: . . . *classis paulatim successit, non alacri, ut adsolet, remigio, sed cunctis ad tristitiam compositis. Postquam duobus cum liberis, feralem urnam tenens, egressa navi defixit oculos, idem omnium gemitus* etc.

Syme szerint[30] Traianus hamvainak fogadtatása játszhatott bele a leírásba. A szerencsétlen Agrippina partraszállása inkább leányának majdani partravergődését (*Ann.* XIV 5,3) juttatja eszünkbe; a közvetlen párhuzam (ill. ellentét) pedig Piso római érkezése, épp a Mausoleum Augusti mellett (III 9,2), ahová Germanicus maradványait elhelyezték (4,1).

Ehhez a *látványos* jelenethez még csak annyit, hogy előadásunk említett első változatában a *spectaculum*-motívum történetét vázoltuk, különös tekintettel a motívumnak a «tragikus» történetírásban, majd Liviusnál és Tacitusnál megfigyelhető szerepére. Láthattuk, hogy ez a motívum, amelynek Thukydidésnél is *funkciója* van, később a hellénisztikus történetírásban és főképp Liviusnál szinte hypertrofikus formában jelentkezik. Tacitus ebben is egyesíti a thukydidési *igényt*, a *σεμνότης*-t, a dramatizáló irányzat hatásos rekvizitumaival, és — mint igyekeztünk kimutatni,[31] — a *Historiae* I—III. könyvének áttekinthetetlen eseményhalmazát nem utolsó sorban a *spectaculum*-ok következetes kiemelésével és az egész «négy császár évének» Vitelliushoz méltó

[29] Germanicus «némileg theatrális lényéről» ld. *E. Koestermann* megjegyzését Ann.-kommentárjában (I 276, a II 12,2. fej.-hez).

[30] Tac. II 771.

[31] *Spectaculum*. A «tragikus» történetírás egy motívuma Liviusnál és Tacitusnál. MTA I OK. 28 (1973) 345 skk. A *Hist.* első három könyvének szerkezetéről: Acta Class. Debr. 6 (1970) 56 sk.; vö. *M. Fuhrmann:* Das Vierkaiserjahr bei Tacitus. Phil. 104 (1960) 277 sk.; a *spectaculum* szerepéről tanulságos megfigyeléseket találtunk *Ed. Courbaud* könyvében: Les procédés d'art chez Tacite. Paris 1900, 131 sk.

foedum spectaculum-ként való megjelenítésével formálta áttekinthető történetírói egésszé, egyben *látványos*, de mindenképpen kathartikus hatású tragédiává.

További tanulságként — egyben összefoglalásul — utaljunk arra, hogy Thukydidés római utókorát nem korlátozhatjuk Sallustiusra; meglepő, de tulajdonképpen természetes, hogy követői közt ott találjuk Liviust is. Természetes, amennyiben Livius — mint az «aranykor» irodalmi reprezentánsa — Vergiliushoz és Horatiushoz hasonlóan *exemplaria Graeca nocturna diurnaque manu versabat*. Az ezüstkori irodalom egyensúlya éppen azért bomlik meg, mert a görög klasszikusok helyét a klasszikussá váló rómaiak veszik át. Tacitus — minden graecophobiája ellenére — bensőségesebben és közvetlenebbül forgatta a görög példaképeket, mint a *consensus philologorum* elkönyvelné. Csak így válhatott belőle az, akinek tiszteljük és szeretjük, így jöhetett létre különválaszthatatlan történet-írói teljesítménye, amely ugyanúgy nem halott, mint latinsága. Pedig *latin anyanyelvű* Tacitus-kutató, C. Marchesi, állapította meg stílusáról: «Lingua morte, con una luminosità opaca e una sonorità senza più eco nelle nostre orecchie.»[32] A mi *barbár* fülünkben Thukydidés legnagyobb tanítványa igenis elevenen visszhangzik.

[32] *C. Marchesi:* Tacito.[3] Milano—Messina 1944, 289.

ADAMIK TAMÁS

MARTIALIS HASONLATAINAK FUNKCIÓJA

1. Ha Martialis hasonlatait értékelni akarjuk, a latin hasonlat egészéhez, a többi latin költő hasonlataihoz kell viszonyítanunk őket. Csak így derülhet fény arra, mely költőelődökhöz áll közel hasonlattechnikája formai, tartalmi és funkcionális szempontból.

Mennyiségileg fontos különbségek figyelhetők meg az egyes latin költők műveiben található hasonlatok között. Plautus igen sok hasonlatot alkalmaz, Terentius szinte kerüli; Catullus 75, Lucretius 120, Vergilius (az Aeneisben) 105, Horatius 161, Tibullus 8, Propertius 50, Ovidius 560, Phaedrus 4, Persius 8, Lucanus 91 hasonlatot.[1] Kiugróan soknak tűnik Ovidius hasonlatainak száma, de ha ránkmaradt életműve nagyságához viszonyítjuk (több mint 30 000 sor), már nem oly feltűnően sok, sőt kevesebb, mint Catullusé. A viszonyítottan legtöbb hasonlatot Catullus, Lucretius, Horatius és Ovidius alkalmazza, valamivel kevesebbet Vergilius, Propertius és Lucanus, de ha figyelembe vesszük a hasonlatok terjedelmét és összetettségi fokát, Vergiliust és Propertiust is a sok hasonlatot alkalmazó költők közé sorolhatjuk, mivel Vegilius nagy terjedelmű összetettmondat-hasonlatokat alkalmaz, Propertius pedig szinte külön elbeszéléssé kerekített összetett és halmozott hasonlatokat.[2] Ha a fenti adatokhoz viszonyítjuk Martialis mintegy 300 hasonlatát, azt kell mondanunk, hogy Martialis életművében található a legtöbb hasonlat.

2. Martialis epigrammáiban valamennyi ismert hasonlattípus előfordul, de igen eltérő arányban, s ebből fontos következtetéseket vonhatunk le. A direkt szóhasonlatok száma meglehetősen nagy: 48; az indirekt melléknévi és igei szóhasonlatoké 50, az egyszerű mondathasonlatoké 55. Mindössze egy összetett mondat-hasonlat[3] (homérosi hasonlat) található életművében, s ez is rövidebb a szokásosnál (VIII 53, 1—5). Ezek az adatok csak a magukban álló

[1] Catullus, Lucretius, Tibullus, Propertius, Phaedrus és Persius adatait saját számlálásunk alapján közöljük; Vergilius és Ovidius hasonlatainak számát *S. G. Owen:* Ovid's use of the simile. CR 45 (1931), 97—106; Horatiusét *F. Schneider:* Gleichnisse und Bilder bei Horaz. Nürnberg 1914, 31, c. művéből; Lucanusét *J. Aymard:* Quelques séries de comparaisons chez Lucain. Montpellier 1951, 9—11. adatai alapján közöljük. A számláskor mi az összetett és halmozott hasonlatokat, akárhány taghasonlatból állnak is, egy hasonlatnak vettük.

[2] Hasonlathalmozás tekintetében a pálmát Ovidiusnak kell adni, aki a Metamorphosésben az óriás Polyphémos szerelmes epekedésének mértéktelenségét a taghasonlatok mértéktelen halmozásával szemlélteti, egy 34 tagból álló hasonlathalmozással (XIII 789. skk.).

[3] Hasonlattipológiánk forrását és részletes kifejtését l. *Adamik T.:* Catullus hasonlatainak struktúrája, eredete és funkciója. Ant. Tan. 18 (1971) 234—246.

hasonlatokra vonatkoznak. Az összetett és halmozott hasonlatainak mennyisége feltűnően nagy: 120; összes hasonlatainak majdnem fele.

Hasonlatai között szép számmal akadnak átmeneti formák, átmenet a metaforába (azonosítás), a párhuzamba (comparatio paratactica), a példába (exempla), az ellentétbe, a hasonlításba. A klasszikus hasonlatnak ez a felbomlása más ezüstkori költők műveiben is megfigyelhető; vö. J. Aymard: i. m. 11. l. Gyakran fordul elő a felsőfokú, abszolút hasonlítás.

Mivel az összetett és halmozott hasonlatok száma meglehetősen nagy és a taghasonlatok száma igen eltérő, érdemes megemlíteni, hogy a két tagból álló összetett és halmozott hasonlatoktól kezdve a tíz, tizenkettő halmozott, sőt a tizenhat tagú összetett hasonlatig a legkülönfélébb összetett és halmozott hasonlatok fordulnak elő. Túlsúlyban vannak a két-, három-, négy- és öttagú hasonlatok.

3. Az összetett és halmozott hasonlatok felépítése, a tagoknak egymáshoz való kapcsolódása szinte áttekinthetetlenül változatos. Egy típusból általában három-négynél több nem fordul elő, sőt olyan is akad, amelyből csak egy van. Ez a nagy struktúragazdagság azt sejteti, hogy Martialis művészetében alapvetően fontos szerepet játszik a kompozíció és a variáció. Az alábbiakban csak a legfontosabb típusokat írjuk le.

3.1. A tagok egyenlőtlen hasonlítást kifejező indirekt melléknévi szóhasonlatokból állnak; sor elején kezdődnek, a sor végén fejeződnek be; a hasonlított minden sor elején megismétlődik:

Issa est passere nequior Catulli,
Issa est purior osculo columbae,
Issa est blandior omnibus puellis.
Issa est carior Indicis lapillis ... stb. (I 109, 1—5)[4]

3.2. Elöl áll a hasonlított s utána következnek a hasonlók, egy-egy sort betöltő egyszerű mondathasonlat formájában. A hasonlított mellett a *tam* rámutató szó áll, s ennek a hasonlók mondataiban a *quam* kötőszó felel meg, mely minden sorban megismétlődik, két sortól eltekintve, a sor elején:

Lydia tam laxa est equitis quam culus aeni,
quam celer arguto qui sonat aere trochus,
quam rota transmisso totiens inpacta petauro,
quam vetus a crassa calceus udus aqua ... stb. (XI 21, 1—10).[5]

3.3. Az első sor abszolút hasonlítás formájában közli a hasonlatot, utána egy-egy sorban hozza a hasonlókat, de mindegyiket tagadva; a tagadószó minden sor elején megismétlődik. Csak az utolsó két sor állító, mely most már állító értelemben ismétli meg a hasonlatot:

Nil est tritius Hedyli lacernis:
non ansae veterum Corinthiorum,
nec crus compede lubricum decenni,

[4] Martialis-idézeteinket *W. M. Lindsay* kiadásából vesszük: M. Val. Martialis Epigrammata. Editio altera. Oxonii 1965.

[5] Ld. még: II 41,8—15.

nec ruptae recutita colla mulae,
nec quae Flaminiam secant selebrae ... stb.
Res una est tamen: ipse non negabit,
culus tritior Hedyli lacernis (IX 57, 1—13).[6]

3.4. Elöl állnak a hasonlók, egy-egy *quod*-dal bevezetett tárgyi mellékmondat formájában, s az utolsó sor főmondata tartalmazza a hasonlítottat. A hasonlóság azonosságba megy át, s ezáltal a hasonlatoknak metafora jellege van:

Quod spirat tenera malum mordente puella,
quod de Corycio quae venit aura croco;
vinea quod primis cum floret cana racemis,
gramina quod redolent, quae modo carpsit ovis ... stb.
hoc tua, saeve puer Diadumene, basia fragrant. (III 65, 1—10)

3.5. Elöl áll a hasonlított egy összetett mondatba ágyazva, majd külön mondatokban a hasonlók *sic*-kel bevezetve. A *sic* sor elején megismétlődik; a hasonlók terjedelme egy-két sor:

Una est in nostris tua, Fidentine, libellis
pagina, sed certa domini signata figura,
quae tua traducit manifesto carmina furto.
Sic interpositus villo contaminat uncto
urbica Lingonicus Tyrianthina bardocucullus,
sic Arretinae violant crystallina testae,
sic niger in ripis errat cum forte Caystri,
inter Ledaeos ridetur corvus olores ... stb. (I 53, 1—10)[7]

3.6. Jelentős csoportot alkotnak azok a halmozott hasonlatok, amelyekben a taghasonlatok különböző hasonlítást kifejező igékkel és melléknevekkel képzett direkt szóhasonlatok; olykor indirekt szóhasonlatokkal is keverednek:

te nec Amyclaeo decuit livere veneno
nec Miletos erat vellere digna tuo.
Lilia tu vincis nec adhuc delapsa ligustra
et Tiburtino monte quod alget ebur;
Spartanus tibi cedet olor Paphiaeque columbae ... stb. (VIII 28, 9—20).[8]

3.7. Sajátosan tömörített hasonlatot alkot Martialis a direkt szóhasonlatok halmozásával. A hasonlítást kifejező ige csak ez első hasonlatban szerepel, a következő sorok felépítése szimmetrikus: azonos sorhelyzetben a közös jegyet kifejező két ablatívust és két hasonlót tartalmaznak:

[6] Ld. még: VI 42,1—15; X 30,1—10.
[7] Ld. még: I 72,5—6; II 46,1—5; VIII 68,6—8.
[8] Ld. még: VIII 50,5—8; IX 27,1—4; XII 63,1—7.

pietate fratres Curvios licet vincas,
quiete Nervas, comitate Rusones,
probitate Macros, aequitate Mauricos,
oratione Regulos, iocis Paulos ... stb. (V 28, 1—7).

3.3. *Si*-vel bevezetett egysoros feltételes mondatok tartalmazzák az illustransokat, s *cur* kérdőszóval bevezetett kérdőmondat az illustrandumot:

Si meus aurita gaudet lagalopece Flaccus,
si fruitur tristi Canius Aethiope;
Publius exiguae si flagrat amore catellae,
si Cronius similem cercopithecon amat; ... stb.
Blanda Cupidinei cur non amet ora Labycae
qui videt haec dominis monstra placere suis? (VII 87, 1—1).[9]

3.9. Az előzőhez hasonlóan hasonlókkal kezdődik. A különbség csak annyi, hogy a hasonlókat felszólító mondatok közvetítik, a hasonlítottat pedig kijelentő mondat. A hasonlat formai elemeit elhagyja a költő, s a hasonlítást más szintaktikai eszközökkel fejezi ki. Ezek a példák átmenetet képeznek a hasonlat és a hasonlítás között:

Barbara pyramidum sileat miracula Memphis,
Assyrius iactet nec Babylona labor;
nec Triviae templo molles laudentur Iones,
dissimulet Delon cornibus ara frequens ... stb.
Omnis Caesareo cedit labor Amphitheatro, (Sp. 1).[10]

3.10. A hasonlat példával kezdődik: Hercules öt munkáját sorolja fel a költő, ez alkotja a hasonlót, s korának cirkuszi küzdelmeit veti egybe velük (hasonlított). Ez a típus átmenetet képez a hasonlat és a példa között. Az *Ista tuae, Caesar, quota pars spectatur harenae?* hasonlító kérdőmondat utal arra, hogy hasonlításról van szó:

Astra polumque dedit, quamvis opstante noverca,
Alcidae Nemees terror et Arcas aper
et castigatum Libycae ceroma palaestrae
et gravis in Siculo pulvere fusus Eryx,
silvarumque tremor, tacita qui fraude solebat
ducere non rectas Cacus in antra boves.
Ista tuae, Caesar, quota pars spectatur harenae? ... stb. (V 65, 1—7)[11]

3.11. Több esetben a hasonlítást birtokviszonnyal fejezi ki, s ez átmenet az azonosítás, a metafora felé. A halmozás mindegyik tagjában birtokos jelzőt alkalmaz, de ahogy halad előre az epigramma, egyre jobban tömöríti:

[9] Ld. még: I 39,1—8.
[10] Ld. még: VIII 36,1—12; VIII 64,5—12.
[11] Ld. Sp. 27.

Quod nimio gaudes noctem producere vino
ignosco: vitium, Gaure, Catonis habes.
Carmina quod scribis Musis et Apolline nullo
laudari debes: hoc Ciceronis habes.
Quod vomis, Antoni: quod luxuriaris, Apici. ... Stb. (II 89)[12]

3.12. Egyszerű leírással kezdődik az epigramma, majd metaforákon, direkt és indirekt szóhasonlatokon keresztül mondathasonlatokkal árad tovább: tehát ahogy halad előre, úgy bővülnek a hasonlítás nyelvi eszközei:

Cum tibi trecenti consules, Vetustilla,
et tres capilli quattuorque sint dentes,
pectus cicadae, crus colorque formicae
rugosiorem cum geras stola frontem
et araneorum cassibus pares mammas ... stb. (III 93, 1—5).

3.13. Olykor a halmozott hasonlatokban olyan hasonlattagokat állít egymás mellé, amelyek már magukban is összetettek:

Quaedam me cupit, — invide, Procille! —
loto candidior puella cycno,
argento, nive, lilio, ligustro:
sed quandam volo nocte nigriorem,
formica, pice, graculo, cicada ... stb. (I 115, 1—5).[13]

3.14. Néhány epigrammában a halmozott hasonlatok taghasonlatai nem kapcsolódnak közvetlenül egymáshoz; valamilyen kijelentés választja el őket egymástól, s a hasonlatok logikailag mindig a megelőző kijelentéshez kapcsolódnak. Az ilyen epigrammák logikai vázát a hasonlatsor adja: kijelentés — hasonlat, kijelentés — hasonlat stb. Ez a fajta hasonlathalmozás a leggyakrabban a leíró, elbeszélő jellegű epigrammákban fordul elő, vö. I 35, IV 55, IV 64, VIII 50; XI 69; XI 104; XII 29; XII 32 stb. pl.

Lydia dicebar, domino fidissima Dextro,
qui non Erigones mallet habere canem,
nec qui Dictaea Cephalum de gente secutus
luciferae pariter venit ad astra deae.
Non me longa dies nec inutilis abstulit aetas,
qualia Dulichio fata fuere cani ... stb. (XI 69, 3—8).

3.15. Előfordul, hogy a hasonlat vagy hasonlatsor szintaktikailag nem kapcsolódik a szövegösszefüggéshez; nem tartalmaz sem rámutatószót, sem kötőszót. Az epigramma nélkülük is befejezettnek tűnik, igaz, velük együtt sokkal hatásosabb. Az ilyen hasonlatok odavetett megjegyzésként hatnak, s az epigramma mondanivalóját általánosan érvényes formában fogalmazzák meg:

[12] Ld. még: X 67,1—4.
[13] Ld. még: I 62,1—6; IV 6,1—5; V 41,1—3; VII 95,7—13.

Ut verum loquar, optimus malorum es.
Pisones, Senecasque Memmiosque
et Crispos mihi redde, sed priores:
fies protinus ultimus bonorum.
Vis cursu pedibusque gloriari?
Tigrim vince levemque Passerinum:
nulla est gloria praeterire asellos. (XII 36, 7—13)[14]

4.1. Ha Martialis hasonlatainak miértjét kutatjuk, fontos, hogy a hasonlóból, az illustransból induljunk ki, s ebből kíséreljük meg kihámozni azt a szándékot és célt, mely a hasonlatot létrehozta.

Hasonlatainak egyik részében a hasonló célja a pontosabb meghatározás, mindig pozitív vagy negatív értelemben, azaz értékelés. Ezekben a hasonlatokban az illustrandum és illustrans között nincs lényegi, hanem csak minőségi különbség, igen távol esnek a homérosi és általában az aranykori költők hasonlataitól, melyekben a hasonlított és a hasonló között oly nagy volt olykor a különbség, hogy szinte értelmezési nehézségeket jelentett. Az ilyen jellegű hasonlatok a hasonlításhoz állnak közel, de mégis többek puszta hasonlításnál, mivel a hasonlítás mindig fikció bennük: a költő szándékát fejezik ki, nem pedig a két egybevetett dologban levő valóságos hasonlóságot: ez a gall köpeny jobb, mint a drága tirusi lepel (dicséret) (IV 19, 11—12); Aper háza rosszabb, mint a bagoly háza (ócsárlás) (XI 34, 1—2); a vadkan oly nagy az arénában, mint a kalydóni vadkan (dicséret) (I 104, 6—7); a Rabirius építette palota olyan, mint Zeus palotája (dicséret) (VII 56, 1—4); Setinus ágya pompázatos, mint Venus ágya (a fényűzés szemléltetése, gúny) (X 14, 5—6); Ligurinus lakomája olyan, mint Thyestés lakomája (ócsárlás) (III 45, 1—2); Sassina fürdői jobbak, mint Baiae (dicséret) (IX 58, 3—4); amilyen félelmetesen ordít az oroszlán a numidiai sivatagban, olyan félelmetesen ordít az arénában (a félelem érzésének fokozása) (VIII 53, 1—5); a tengeri szellő kellemes, mint a kislány legyezőjének hűsítő szele (szeretet, gyengédség a tenger iránt) (X 30, 12—15). stb.

4.2. Hasonlatainak egy másik nagy csoportjában — ezek többnyire összetett vagy halmozott hasonlatok — kettős funkcióval rendelkeznek az illustransok: egyrészt szemléltetik az illustrandumot, másrészt magukban is humort, gúnyt vagy megvetést fejeznek ki; pl. Olyan nyelv némult el, mely felülmúlta a rabszolgapiacok lármáját, a Serapis-követők őrjöngéseit, a pedagogusok neveltjeinek zsibongó kiabálásait. Kétszeresen is csipkelődnek ezek a hasonlatok, egyrészt kiderül belőlük, hogy a megboldogult mértéktelen fecsegő volt, másrészt hogy a pedagógusokat a rabszolgákkal és az őrjöngő Serapis-követőkkel állítja egy sorba, ez nem éppen hízelgő a latin közoktatás munkásaira nézve (IX 29, 5—8); A fogatlan Maximinának azt tanácsolja, hogy úgy óvakodjon a nevetéstől, mint Spanius a széltől (kopaszságát eltakaró hajszálait el ne fújja), mint Priscus a kezektől (nehogy állandóan elegáns öltözetét beszennyezzék), mint a púderes Fabulla az esőtől, a fehérre kent Sabella a naptól (II 41, 8—15); A plagizáló költő úgy tekintheti magát jó költőnek, mint ahogy a műfogsorú Aegle magát jófogúnak, vagy ahogy bepúderezett arcú Lycoris hófehérnek, bár feketébb az érett szedernél (I 72,5—6); Antiochus borbély oly kegyetlenül borotvál, hogy Alkón orvos operációi mellette eltörpülnek;

[14] Ld. még: X 100,1—6.

Prométheus inkább hagyná, hogy keselyű tépje a máját, mintsem Antiochus megborotválja; az ilyen borbély csak cinikus és stoikus filozófusokat borotváljon, ne pedig józan embereket (XI 84,1—12).

Az ide tartozó hasonlatok egy részében az illustránsban olyan képeket helyez el, amelyek a korábbi latin irodalomban általában illustrandumok voltak, pl. az a fösvény pártfogótól kapott arany csésze oly vékony, mint a selyem szálai, s Fabulla arcán vastagabb a púderréteg, mint a szépségtapasz a bőrön (mely a szökött rabszolgának kijáró bélyeget takarja; általában a becstelen eszközökkel vagyonra szert tevő újgazdagok viselték); úgy csillan ki a szőlőfürt az üvegház ablakain, mint ahogy kivillannak a női test formái az áttetsző selyem alól (VIII 68, 7—8) stb. Az illustrandumnak és az illustransnak ez a váratlan felcserélése, meghökkentő és igen hatásos, s különösen érzékenyen érinthette a megnevezett érdekelt személyeket.

4.3. Sajátosan martialisinak tekinthető az a rafinált szerkesztési technika, amellyel elcsépelt közhelyhasonlatok felhasználásával olyan ellentéteket állít fel, amelyek teljesen újszerűek, és alkalmasak arra, hogy az egész epigramma vázát alkossák. Igaza van H. Bardonnak akkor, amikor megállapítja, hogy a *loto candidior puella cycno | argento, nive, lilio ligustro* (I 115, 1—7) hasonlat elemei elcsépelt közhelyek,[15] de nincs igaza abban, hogy ezen a ponton megáll, s nem veszi észre, hogy nem a képek eredetisége a fontos, hanem az a funkció, amit itt betöltenek: olyan ellentétnek az egyik pólusát alkotják, amely az egész költemény alapjául szolgál. A másik pólust ismét egy közhelyhasonlatokból álló összetett hasonlat alkotja, melynek felépítése teljesen megfelel az előzőének: *sed quandam volo nocte nigriorem | formica, pice, graculo, cicada.* Mindkét hasonlat két sorból áll, az első sorokban egy jelzős illustrans áll, a másodikban négy-négy főnév, melyeknek szótagszáma is tökéletesen egyezik:

argento, nive, lilio, ligustro
formica, pice, graculo, cicada.

A fehérnek és feketének ez a művészi szembeállítása, újjá varázsolja az elkoptatott képeket.

Egyik élősködő barátját ugyanilyen közhelyhasonlatban kifejezett ellentéttel figyelmezteti arra, hogy azért a baráti segítségnek is van határa: Ha Croesusnál gazdagabb lennék is, végül Irusnál is szegényebb lennék, oly sokszor ebédelsz nálam (V 39,8—10). Ha arcod simább is a kavicsnál, hajad feketébb az érett szedernél, oly zsenge legyen a bőröd, mint az aludttej, s úgy feszüljön a kebled, mint a kamaszlányoké, mégis öregnek tartalak (VIII 64,5—12). A közhelyszerű és irodalmi hasonlatok vegyítésével olyan mértékben elénk állítja a zsenge fiatalság képét, hogy megdöbbenünk, hogy ez a valaki mégis öreg, s ez az ellentét adja meg a vers alaphangulatát. Az ilyen hasonlatok szerkezeti funkciót is betöltenek: a költemény alapját képező logikai kontraszt hordozói, vö. még I 62,1—2; XII 82,7—10. stb.

4.4. Az előbbi csoportéhoz hasonlóan az alábbi hasonlatok funkciója abban van, hogy exponálják az epigramma témáját, s azt poénszerű megfogalmazással kibontakoztatják. A különbség az, hogy ezt nem ellentéttel éri el, hanem fokozással; ugyanannak a hasonlatnak továbbvitelével, variálásával:

[15] *H. Bardon:* L'obstacle: métaphore et comparaison en latin. Latomus 23 (1964) 7.

Polyphemus oly nagy, hogy Cyclops is megcsodálná. De Scylla sem kisebb; ha véletlenül összetalálkoznának, megrémülnének egymástól (VII 38,1—4); Phlogis alkalmas inkább a szerelemre vagy Chione? Chione szebb, de Phlogis jobban tud szeretni, úgy tud szeretni, hogy megfiatalítaná Priamust és Péliust. Természetes tehát a záró könyörgés: Add, Zeus, hogy Phlogis olyan szép legyen, mint Chione, Chione pedig úgy tudjon szeretni mint Phlogis (XI 90,1—6), vö. még III 32,1—4; V 49,11—13; VII 34,1—10; VIII 18,3—8; X 35,13—21; X 67,1—4; XII 36,7—13; stb. Ezekben az esetekben a költő mintegy szójátékká bontakoztatja ki a hasonlatot, s ez teszi lehetővé az alaphasonlatban felmerült feszültség megoldását; tehát a hasonlatnak itt is kompozíciós funkciója van.

4.5. Gyakran alkalmaz Martialis hasonlatokat kora társadalmi és művészeti problémáinak kendőzetlen feltárására. Ezeket a hasonlatokat művészien tömör sententiává sűríti, hangsúlyozva a megragadott problémák általános jellegét. Különösen fájó, bőrébe vágó problémának érzi, hogy a megszilárdult császárság már nem igényli a művészek közreműködését, s ezért nem is biztosítja azt az anyagi függetlenséget, amely a halhatatlanságra törő nagy művek létrehozásához szükséges. Az anyagi szükség kényszerítő hatása alatt olyan tehetségek kallódnak el, akik a köztársaság végén vagy a császárság kezdetén Cicerók vagy Vergiliusok lettek volna, most viszont éhes csavargókként csellengnek az utcán: *Insanis: omnes gelidis quicumque lacernis | sunt ibi, Nasones Vergiliosque vides* (III 38,9—10). Ha megkapnák a költők a független nyugalmat biztosító támogatást, az Aeneishez hasonló halhatatlan műveket alkotnának, de a társadalmi szükséglet hiánya elveszi az alkotókedvet: *In steriles nolunt campos ferre iuga iuvenci: | pingue solum lassat, sed iuvat ipse labor* (I 107, 7—8). Oly kevés a megelégedett boldog nap az életünkben, hogy ha csak ezeket számoljuk, bizony, öreg korunkban is csecsemőknek számítunk: *Infantes sumus, et senes videmur* (VI 70,11).

4.6. Sajátos funkciókkal alkalmazza Martialis a sok tagból álló összetett és halmozott hasonlatokat. A számba jöhető mintegy 45 költemény közül 16-ban a meggyőzés eszközeként (argumentáció) szerepelnek a hasonlatok, de eközben jellemzést is adnak: valakinek vagy valaminek pozitív vagy negatív tulajdonságait festik. A nagyszámú hasonlat több szempontból igazolja a kijelentés igazát, másrészt elkápráztat az argumentumok tömegével. Az ilyen jellegű összetett hasonlatok általában az egyértelműen dicsérő vagy egyértelműen elítélő epigrammákban szerepelnek. Annál nagyobb ugyanis a dicséret vagy az ócsárlás hatásfoka, minél több kiváló, illetve elítélendő történeti vagy mitológiai személyhez hasonlítja a költő a címzettet. Az efféle hasonlatokat tartalmazó költemények gondolati váza egysíkú, a poén logikusan következik az előzményekből, tehát különösebb meglepetést nem okoz. Sokszor fordulnak elő ilyen hasonlatok leíró jellegű epigrammákban, fürdők, falusi birtokok, szeretett tájak megéneklésében, vö. I 106;IV 55; 64; VI 42; XI 69. stb. Bizonyos poénszerű befejezés ezekben is megfigyelhető, pl. XI. könyv 5. darabjában Nerva császárt dicsőíti a költő: oly sok jó tulajdonság van benne, hogy valamennyi régi nagy római szívesen élne uralma alatt: Numa, Camillus, Fabricius, Brutus, Crassus, sőt még a vad republikánus Cato is, ha visszatérhetne az alvilágból, császárpárti lenne.

4.7. Az epigrammák egy jelentős csoportjában a hasonlatok funkciója a fentinél bonyolultabb, több síkú. Természetesen ezek a hasonlatok is szemléltetnek, bizonyítanak, de ez a funkció csak látszólagos vagy mellékes. Az

epigramma egésze, csattanója szempontjából sokkal fontosabb funkciókat töltenek be, pl. az V. könyv 37. epigrammája 15, zömében indirekt szóhasonlattal kezdődik, melyek a természetből vett finom képekkel szemléltetik, hogy milyen csodálatosan szép, kedves és tiszta egy kislány. De még semmit sem tudunk arról, ki ez a kislány, s ahogy jönnek egymás után a hasonlatok, egyre erősebben szeretnénk tudni, kiről van szó, s annál nagyobb a meglepetésünk, mikor a hasonlatsor után kiderül, hogy éppen most ég a máglyán, s a költővel együtt őszintén sajnáljuk a korán elhúnyt kislányt, és igazságtalannak érezzük Paetus feddését, melyet a kislányt gyászoló költőhöz intéz: „Miért gyászolod a kis rabszolgalányt, hiszen én most temettem el nemes és gazdag feleségemet, mégis élek". S most jön a költő válasza, mely egyben az epigramma befejezése is: Bizony nehéz Paetusnak, 20 milliót örökölt, mégis él. A hosszú hasonlatsor funkciója tehát egyrészt az, hogy felkeltse az érdeklődésünket, s azt egyre jobban fokozza. Ezt azáltal éri el, hogy kezdetben nem tudjuk, kiről van szó, s a hasonlatok nagy száma lelassítja a vers logikai menetét, tehát fokozza a feszültséget. Másrészt a sok gyöngédséget kifejező hasonlat megnyeri az olvasó rokonszenvét és együttérzését a meghalt kislány iránt. Az így megnyert olvasó nyilvánvalóan felháborodással fogadja Paetus megjegyzését, s felháborodása végsőkig fokozódik, mikor megtudja az epigramma utolsó sorából, hogy az csak tetteti a felesége halála miatt érzett bánatát, hiszen titokban örül a gazdag örökségnek. A hasonlatok így az epigrammát egységbefogó antitézisnek is egyik pólusát alkotják, a tiszta emberi értékeket hangsúlyozzák, a pénzhajhászó, embertelen Paetusszal szemben, vö. még III 65; V 65; XI 8. stb.

4.8. Más epigrammákban a hasonlatok fő funkciója a félrevezetés: a költő a nagy számú hasonlattal mintegy sulykolja az olvasó értelmét, és egy előre szándékolt irányba tereli, s ennek következtében igazi mondanivalója, mely a poénban van elrejtve, bombaként hat. A VIII 28-ban egy tóga kiváló minőségét dicséri a költő hasonlatokkal. A 16. sorból azonban kiderül, hogy az a tóga, mely a hasonlatok szerint mindennél csodálatosabb, mégsem a legcsodálatosabb, egy valaki még a tógánál is tisztább, s ez a tóga adományozója, Parthenius. De a meghökkentő Parthenius-dicséret után nem áll meg a költő, hanem tovább sorolja a tógát dicsőítő hasonlatok sorát, s amikor már az olvasó semmi másra nem tud gondolni, csak a tóga hófehér újdonságára, szinte mellbe vágja a prózai kijelentés: ilyen tógához hogy vegyem fel ócska köpenyemet. A hasonlatok igazi funkciója tehát, hogy a költő ismét megnyerje az adományozó jóindulatát, s az új tóga mellé új köpenyt is szerezzen, vö. még V 28, IX 29 stb.

4.9. Több epigrammában a hasonlatok nagy száma lélektanilag olyan hangulatot teremt az olvasóban, mely abszurd poénokat is elfogadhatóvá, sőt szellemessé tesz. Az ilyen epigrammákban a rövidség nem játszik szerepet, fontosabb a lélektani előkészítés. A költő mindaddig halmozza a hasonlatokat, amíg a mennyiségi hatás létre nem hozza azt a minőségi változást, mely az epigramma poénjának érvényesüléséhez szükséges. A hasonlatok sora olyan intellektuális, pszichikai folyamatot hoz létre az olvasóban, melynek végső fázisa a csattanóban bontakozik ki. A költő ezekben az esetekben az intellektuális sulykolás pszichikai hatásaival számol, s el is éri célját. Például a IX. könyv 57. epigrammája a következő kijelentéssel kezdődik: „Semmi sem kopottabb Hedylos köpenyénél". Majd tíz hasonlat következik, mely a természetből vett érzékletes képekkel igazolja a kijelentés igazságát. Ezután váratlanul kijelenti, hogy azért mégis van egy valami, ami kopottabb Hedylos köpenyé-

nél, s ezt Hedylos is jól tudja: feneke kopottabb köpenyénél. S itt a csattanó, mely kíméletlenül vág az erkölcstelen életmódot élő Hedylos hírnevére. Ha az epigramma csak a kijelentésből és a kijelentés tagadásából állna, logikai törést éreznénk a két állítás között, banálisnak tűnne a csattanó, s éppen az a logikai feszültség hiányozna mely az epigramma lényegét alkotja: *Nil est tritius Hedyli lacernis . . . / Res una est tamen: ipse non negabit, / culus tritior Hedyli lacernis.* Hogy végül is nem érzünk logikai törést, sőt igen hatásos a csattanó, az a közbülső hasonlatsornak köszönhető.: úgy motiválja az olvasó értelmét magában is érdekes, szellemes képsorával, hogy amikor jön a *res una est tamen*, melyet még csak fokoz az *ipse non negabit*, végsőkig fokozódik érdeklődésünk, s ekkor jön a csattanó: *culus tritior Hedyli lacernis.*

Hasonló a felépítése az I 53. epigrammának. Egy kijelentéssel kezdődik: Egy lapot csempésztél bele könyvembe, Fidentinus, de ez a lap elüt az enyéimtől. Ezután hasonlatok sorával bizonyítja azt a kiáltó ellentétet, mely a saját és a plagizátor versei között az első pillanatban nyilvánvaló. Nincs is szükség tanúra a lopás bizonyítására, hiszen a lap ezt kiabálja: *Fur es* — tolvaj vagy. A hasonlatok funkciója kettős: egyrészt az első kijelentést igazolják, másrészt lélektanilag előkészítik az abszurd *Fur es* csattanót, s ezáltal az olvasó szinte elhiszi, hogy a könyv megszólal, vö. még III 65; XI 21 stb.

5.1. Bár ebben a dolgozatban nem szándékozom részletesen foglalkozni az epigrammának mint műfajnak a struktúrájával, mégis ha arra a kérdésre akarunk válaszolni, hol helyezkednek el a hasonlatok, különösen a terjedelmesebb hasonlathalmozások az epigrammák felépítésében, röviden érintenünk kell a problémát. A humanista tudósok, Scaliger, Vavasseur és Bateux megállapítása szerint az epigramma általában két részből áll: *compositio rei* és *conclusio epigrammatis.*[16] Lessing, továbbfejlesztve ezt a gondolatot, az epigramma kritériumát a struktúra kettéosztottságában látja. Az első rész (*Erwartung*) felkelti az érdeklődést, a második (*Aufschluss*), kielégíti azt. Eszerint a poén sarkalatos eleme az epigrammának.[17] Herder bírálva Lessing elméletét, hangsúlyozza, hogy az epigramma egy megtörtént eseményt művészien rögzít, és nem feltétlenül sajátja az osztott struktúra, bár ez is előfordul már a görög epigramma bizonyos típusaiban is. Az ilyen epigrammák első része valamely tényt közöl, a második pedig azt mondja el az olvasónak, hogyan kell azt értelmezni.[18] A későbbiek során Lessing elmélete vált közismertté, s máig is érezteti hatását a kutatásban. Jens Kruuse az első rész megjelenítésének realizmusát hangsúlyozza és a poén gondos előkészítését. Martialis olyan állandó séma szerint írta meg epigrammáit, mely megfelel az intellektuális humor pszichikai folyamatának, tehát az osztott struktúra az intellektuális humor természetéből következik.[19] Barwick szerint az epigramma második részét gyakran sententia alkotja, s ebből arra következtet, hogy az osztott struktúrájú epigramma megjelenése Martialis költészetében a korai császárkor szentenciás stílusával függ össze, aminek okát végső soron a retorika térhódításá-

[16] Idézi *K. Barwick:* Martial und die zeitgenössische Rhetorik. Berichte über die Verhandl. d. sächs. Akad. d. Wiss. zu Leipzig. Bd. 104, (1959) 3—4.

[17] *G. E. Lessing:* Über das Epigramm. Gesammelte Werke. Berlin 1956. 7. Bd. 7—52.

[18] *J. G. Herder:* Anmerkungen über das griechische Epigramm. Sämtliche Werke. Bd. 10. 197—243.

[19] *J. Kruuse:* L'originalité artistique de Martial. Son style, sa composition, sa technique. Classica et Mediaevalia 4 (1941) 248—300.

ban kell keresnünk: a költő a leíró rész lényegét egy csattanós szentenciában rögzíti.[20]

Véleményem szerint a fenti nézetek egyike-másika nem több logikai konstrukciónál. Ha Barwick nézetét igaznak fogadjuk el, a legretorikusabb latin költőnek Horatiust kellene tartanunk, hiszen a legtöbb és legragyogóbb sententia az ő költeményeiben olvasható. Lessing és Kruuse egy olyan konstrukciót akar ráerőszakolni Martialisnak szinte valamennyi epigrammájára, mely valójában csak a szatirikus epigrammákra jellemző. Tehát nem minden martialisi epigrammában van feltétlenül éles csattanó, van viszont szinte mindig valamiféle értékelő megjegyzés — s ezt igen fontosnak tartjuk —, mely olykor ragyogó csattanóban jut kifejezésre, olykor egyszerű kijelentésben; különösen így van ez a leíró jellegű epigrammákban, melyeknek száma és súlya szintén jelentős Martialis költészetében. Ez az értékelő megjegyzés még azokban az epigrammákban is fellelhető, amelyeket Kruuse az osztatlan struktúrájú epigrammák közé sorol. Ez a meglátás Herder véleményéhez áll közel: a költő leír valamilyen tényt vagy eseményt, s végül megmondja, hogy a leírt tényeket hogyan kell értelmezni. Természetesen úgy írja le a tényeket, hogy ezzel az olvasónak már bizonyos értelmezést sugall, s csak ezután jön a saját véleménye, mely olykor homlokegyenest más, mint az olvasóé, s éppen ez okozza a meglepetést, a csattanót. Ez az alkotási mód két tényezőben gyökerezik: a költő rendkívüli erős kritikai szellemében és korának szélsőségesen ellentmondásos társadalmában.

5.2. A fentiek előrebocsátása után úgy felelhetünk a feltett kérdésre, hogy különbséget kell tenni az egymagában álló és az összetett-halmozott hasonlatok között. Az egymagában álló hasonlatok helyét illetőleg nem sikerült különösebb szabályosságot felfedeznünk, olykor az epigramma elején, azaz az előkészítő részben, olykor a konklúzióban találhatók. A hasonlattal végződő epigrammák esetében nem feltétlenül kell görög hatásra gondolnunk, mint azt Pertsch tette, hiszen a hasonlattal zárás több latin költőnél, pl. Catullusnál is kedvelt volt.[21] A három és a háromnál több tagból álló hasonlatok elhelyezésében már felfedezhető bizonyos szabályosság. A megvizsgált 45 epigramma közül 30 epigrammában a hasonlatok az előkészítő részben szerepelnek, 15 esetben viszont az epigramma elején és végén, az előkészítő részben és a konklúzióban egyaránt. Ez utóbbi típusnak három válfaját különböztethetjük meg: *a*) A hasonlat a költemény elején, közepén és végén is szerepel, mintegy bekeretezi azt, pl. VI 55; VI 64; IV 64, I 62; [22] *b*) a költemény közepén és végén, vagyis az epigrammát nyitó kijelentés indoklásában és a konklúzióban, pl. I 72; VI 34; X 35; X 100;; VII 69; XII 36; *c*) az egész epigrammát hasonlatok alkotják, az előkészítő részt és a konklúziót egyaránt, pl. Sp. 1; Sp. 27; VIII 36; IX 57. E számadatok alapján megállapíthatjuk, hogy összetett és halmozott hasonlatainak zömét az előkészítő részben helyezi el, többnyire valamilyen kijelentés indoklása céljából, de mint a funkció vizsgálatakor láttuk, e hasonlatok más feladatokat is betöltenek.

[20] *K. Barwick:* i. m. 15—37.

[21] *E. Pertsch:* De Valerio Martiale Graecorum poetarum imitatore. Berlin 1911. 39—42.

[22] A hasonlatoknak ezt a szerkezeti funkcióját Catullus epigrammáiban is megfigyeltük, vö. *Adamik T.*, i. m. 245—246.

6. Összefoglalva a latin hasonlattal kapcsolatos fejtegetéseinket, a következő megállapításokat tehetjük:

a) A latin költők hasonlatairól nem lehet általánosságban beszélni, mert mindegyik sajátos módon viszonyul a hasonlathoz.[23] Terentius, Tibullus, Phaedrus és Persius kevés hasonlatot alkalmaz. Plautus, Lucretius, Catullus, Vergilius és Horatius sok hasonlatot használ műfajaiknak megfelelő funkciók betöltésére. Propertiustól és Ovidiustól kezdve egyre inkább előtérbe kerül a retorika hatása, mely főleg a hasonlatok halmozásában mutatkozik meg, bár ennek bizonyos nyomai már Catullusnál is megfigyelhetők.

b) Martialis fő hasonlattípusa az ún. rövid hasonlat: a direkt és indirekt szóhasonlat, valamint az egyszerű mondathasonlat. Ezekből a típusokból komponálja meg nagy számú összetett és halmozott hasonlatait; s több visszatérő struktúravariációt dolgoz ki. Összetett hasonlatait többnyire az epigramma első részében helyezi el, de olykor az egész epigramma hasonlatokból áll.

c) Ha tartalmilag elemezzük hasonlatait, közöttük sok közhely-hasonlatot találunk, s egy részük megtalálható már a római költőelődök műveiben. Szép számmal akadnak azonban sajátosan eredeti hasonlatai is, s ezek többnyire az élet alsóbb rétegeiből merítik témáikat. Sok hasonlatot alkalmaz a történelemből,[24] mitológiából, saját korának társadalmi életéből, s ebben a vonatkozásban a latin szatíraírók példáját követi. Hasonlataiban az illustrans mindig közismert, s a tertium comparationis is első olvasásra nyilvánvaló, de éppen ezzel a látszólagos közismertséggel vezeti félre sokszor az olvasót; az ismert elemekből leleményes kompozíciós fogásokkal újat alkot.

d) Martialis költészetének középpontjában az értékelés áll, s ennek egyik legkézenfekvőbb formája a hasonlítás, hasonlatok és példák alkalmazása. Az illustrans puszta megjelenése már értékítélet, mely lesújt vagy felemel, vagy harsány kacajt fakaszt. A puszta ráhatás mellett (komikum, költőiség, abszurditás, dicséret, feddés) szemléltetnek, magyaráznak, bizonyítanak, de ugyanakkor mennyiségi vonatkozásaikkal olyan pszichikai változásokat hoznak létre az olvasóban, melyek lehetővé teszik értelmének befolyásolását: félrevezetését, becsapását, abszurd poének elfogadtatását stb.[25] S ez az epigrammaíró Martialis nagy felfedezése. Kritikailag viszonyul kora társadalmához, s bravúros költői eszközeivel ezt a magatartást olvasóiba is átsugározza.

[23] Egyoldalúnak érezzük *H. Bardon*nak a latin hasonlattal kapcsolatos elmarasztaló ítéletét (i. m. 3—8), egyrészt azért, mert csak tartalmilag vizsgálja a hasonlatokat, szerkezetileg és funkció szempontjából nem, másrészt mert a 19. század végi francia költők hasonlattechnikáját kéri tőlük számon.

[24] Ezt a kérdést *A. Nordh* kellő alapossággal feldolgozta: Historical exempla in Martial. Eranos 52 (1954) 224—30. A mitológiából vett hasonlatokkal *O. Weinreich* foglalkozik részletesen: Studien zu Martial. Stuttgart 1928. 29—73.

[25] Tehát egészen más funkcióban alkalmazza a hasonlatot, mint Catullus, Lucretius és Vergilius: Catullus lelki folyamatok megsejtetésére (vö. *A. Salvatore:* Tecnica e poesia nelle similitudini Catulliane. Studi Catulliani. Napoli 1965. 127—185), Lucretius tanításainak szemléltetésére (vö. *D. West:* The imagery and poetry of Lucretius. Edinburgh 1969. 74—78), Vergilius drámai funkciók betöltésére (vö. *V. Pöschl:* Die Dichtkunst Virgils. Wien 1964. 148—149).

TÖTTÖSSY CSABA

A ŚUKASAPTATI ÉS A PAÑCATANTRA

A Śukasaptati három fennmaradt szövegváltozatának első kiadója, R. Schmidt[1] a *textus ornatior*, *textus simplicior* és *textus elegantior* elnevezésekkel különböztette meg ezeket egymástól. Schmidt azonban a Śukasaptatira vonatkozó kutatásai összefoglalásában csak a *textus ornatior*-t és a *textus simplicior*-t különbözteti meg és állítja szembe egymással,[2] s a *textus elegantior*-ról azt mondja, hogy ez általában a *textus simplicior* fogalmazásához csatlakozik.[3] Viszont a *textus elegantior* általa *A*-val jelölt kézirata kiadásához írott bevezetőjében Schmidt már elismeri, hogy ennek szövegeltérése a *textus simplicior* CC_1LOP kéziratához viszonyítva oly nagy, hogy a *textus simplicior*-nak az eme utóbbiak alapján készített kiadásánál az *A* kézirat variánsait nem vehette figyelembe.[4]

Mi a szövegváltozatok áttanulmányozása alapján olyannyira egyetértünk Schmidt e későbbi felfogásával, hogy az *A* kézirat alapján kiadott *textus elegantior*-t harmadik szövegváltozatnak tekintjük.[5] A *textus simplicior* szövege a *textus elegantior* szövegétől ugyanis oly mértékben különbözik, hogy ezt — szerintünk — feltétlenül figyelembe kell venni.[6] A szakirodalom azonban — Schmidt korábbi felfogását tükrözve — a Śukasaptatinak általában csak két szövegváltozatát különbözteti meg:[7] a *textus ornatior*-t és a *textus simplicior*-t, és Winternitzet és Keithet, a két nagy szanszkrit irodalomtörténet szerzőjét követik ebben mások is.[8]

A három szövegváltozat egymáshoz való viszonyát illetően abban teljes az egyetértés, hogy ezek egyike sem származik a másikból, s világos az is, hogy a *textus simplicior* és a *textus elegantior* közelebb állnak egymáshoz, mint bármelyikük a *textus ornatior*-hoz. Schmidt úgy vélte azonban, hogy a *textus simplicior* áll közelebb az eredeti Śukasaptatihoz. E felfogását a *textus ornatior* 5—17.

[1] Szövegkiadásai: Die Çukasaptati. Textus simplicior. AKM 10 (1897) No. 1. Leipzig 1893. X + 213; Der Textus ornatior der Śukasaptati. Kritisch hgg. von —. ABayA I. Cl. 21 (1901) 2. Abt. München 1898. 317—416; Der Textus simplicior der Śukasaptati in der Recension der Handschrift *A*. ZDMG 54 (1900) 515—547 és ZDMG 55 (1901) 1—44.

[2] *R. Schmidt:* Über den Werth des Sanskritstudiums. Stuttgart 1898. 4 skk.

[3] Uo. 5.

[4] ZDMG 54 (1900) 515.

[5] *Cs. Töttösy:* Ant. Tan. 15 (1968) 221 és Acta Ant. Hung. 17 (1969) 433.

[6] Ugyanígy: *J. Harmatta:* Ant. Tan. 10 (1963) 240.

[7] *M. Winternitz:* Geschichte der indischen Litteratur. III. Leipzig 1920. 343; *A. B. Keith:* A History of Sanskrit Literature. London 1961. 290; stb.

[8] Pl.: Шукасаптати. Семьдесят рассказов попугав. Перевод с санскрита *М. А. Шираева*. Предисловие и примечания *В. И. Кальянова*. Moszkva 1960. 7.

elbeszéléseinek és a *textus simplicior* 5—9. elbeszéléseinek összevetésére és megítélésére alapozza,[9] s Schmidtnek eme felfogását és érvelését Hertel is teljes mértékben elfogadja és helyesli.[10] A magunk részéről azonban kimutattuk ennek az érvelésnek téves és helytelen voltát, és a Śukasaptati változatoknak épp e részletei elemzésével bizonyítottuk, hogy nem a *textus simplicior*, hanem a *textus ornatior* áll közelebb az eredeti Śukasaptatihoz.[11]

Hertel a śvetāmbara történetét tartalmazó Śukasaptati *textus ornatior* 39., *textus simplicior* 25. és *textus elegantior* 27. elbeszélésekkel kísérelte meg bizonyítani azt az előbbieket támogató felfogását, hogy — mivel a Śukasaptati *textus simplicior*-a őrizte meg legjobban e történetet, — ezért is ez áll legközelebb az eredeti Śukasaptatihoz.[12] Kimutattuk azonban,[13] hogy ezeknek az elbeszéléseknek az elemzése is azt a következtetésünket bizonyítja, hogy a *textus simplicior*[14] tartalmazza ez esetben is a legkevésbé eredeti formát, és hogy épp magának a *textus simplicior*-nak a szerzője volt egy jaina śvetāmbara.

A Śukasaptati változatai elkészültének idejére és helyére vonatkozólag viszont segítséget nyújt, ha a Pañcatantra változataival vetjük őket össze, s éppen ez jelen munkánk célja.[15]

Ha a Śukasaptati változatainak meseanyagát a Pañcatantra változatainak meseanyagával összevetjük, azt látjuk, hogy a Pañcatantrában vannak egyfelől olyan mesék, amelyek a Śukasaptati *textus ornatior*-ban és a Śukasaptati *textus simplicior*-ban is egyaránt megvannak,[16] s vannak olyanok, amelyek csak a Śukasaptati *textus simplicior*-ban,[17] s végül van még több olyan, amely csak a Śukasaptati *textus ornatior*-ban.

[9] *R. Schmidt:* Über den Werth des Sanskritsudiums. 6 sk. és Śukasaptati. Das indische Papageienbuch. Aus dem Sanskrit übersetzt von *R. Schmidt*. München 1913. X sk.

[10] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. Seine Geschichte und seine Verbreitung. Leipzig und Berlin 1914. 242.

[11] *Cs. Töttösy:* Ant. Tan. 10 (1963) 155 skk. és Acta Orient. Hung. 18 (1965) 227 skk.

[12] *J. Hertel:* i. m. 240 skk.

[13] *Cs. Töttössy:* Ant. Tan. 14 (1967) 249 skk., kül. 253 és Acta Ant. Hung. 16 (1968) 452. skk.

[14] A *textus simplicior* egy újabb kiadása: Śukasaptati. Dilli. 1959. 152 l.

[15] Nem célja azonban e jelen munkának a Śukasaptati korábbi történetének részletezése és a Pañcatantra változatokkal illetve Naḫšabī munkájával való összevetésen túli vizsgálata.

[16] Ugyanakkor ezeket a *textus elegantior* is tartalmazza, amelynek meséi mind megtalálhatók a *textus simplicior*-ban.

[17] Nem lehet kizárni azonban azt a feltevésünket, hogy ezek a Śukasaptati *textus ornatior*-ban is megvoltak ennek hiányzó 66—67. meséje helyén, s ez esetben olyan Pañcatantra mese nem lenne, amely csak a *textus simplicior*-ban lenne meg. Nem áll ellentétben ez azzal a feltevésünkkel, hogy a Śukasaptati *textus ornatior* 65. meséjétől a Śukasaptati egy korábbi kerettörténete szerepel, amelynek nem a kereskedőfiú felesége és az okos papagáj a főszereplője, hanem a bosszút állni akaró ravasz hetairának a kereskedő bosszút álló ravasz papagája általi megbűnhődése. A Pañcatantra mesék ugyanis e kereten belüli betéttörténetek lehetnek (miként a Śuk. *t. o.* 68. is az), amelyeket a Śukasaptati *textus ornatior* Dhūrtacakora nevű papagája mond el gazdájának, Somadatta kereskedőnek. Természetesen azonban az sincs kizárva, hogy a Śuk. *textus ornatior*ra jellemző 65 (68)—70 helyére csak a *textus simplicior* szerzője tesz további, a Śukasaptati *textus ornatior*ban sohasem szerepelő Pañcatantra történeteket (Śuk. *t. s.* 66—67) azért, mert nem óhajtja megtartani már a régi papagájtörténetet, azaz a korábbi keretet is a művében. Amennyiben azonban az előbbi feltevés lenne igaz, az azt jelentené, hogy magának a Śukasaptati *textus simplicior*-nak a szerzője sohasem használta a Pañcatantra egyik változatát sem, s hogy csak olyan Pañcatantra meséket vett fel művébe, amelyeket már a korábbi Śukasaptati változatban talált.

Másfelől találunk ezek között olyan meséket, amelyek már a Pañcatantra legkorábbi fennmaradt, kāśmīri, Tantrākhyāyika-nak nevezett, α-val jelzett[18] változatában is szerepelnek és az összes többi Pañcatantra változatban is. Ezek a mesék a Śuk. *t. o.* 40., *t. s.* 31. és *t. e.* 33. (Az oroszlán és a kis nyúl), a Śuk. *t. o.* 48., *t. s.* 39. és *t. e.* 41. (A letétmérleg) és a Śuk. *t. o.* 59., *t. s.* 50. és *t. e.* 52. (A Jámbor és a Gonosz). — A Śuk. *t. s.* 66. (Az okos haṃsakirály) csak a Tantrākhyāyika β-ban[19] és a Pūrṇabhadra-féle Pañcatantra *textus ornatior*-ban[20] található meg, míg a Śuk. *t. s.* 67., a Pañcatantra IV. könyvének a keretmeséje az összes Pañcatantra változatban, vagyis nemcsak a Tantrākhyāyika-ban, hanem a Pañcatantra *textus simplicior*-ban és *textus ornatior*-ban is, de ez a szövegrész (a IV. könyv bevezetése) a Tantrākhyāyika α-ban hiányzik.

Csak a Śukasaptati *textus ornatior*-ában vannak meg a Pañcatantra következő történetei: a Śuk. *t. o.* 9. (Az igazat mondó fazekas) a Tantrākhyāyika α-t kivéve az összes Pañcatantra változatban, a Śuk. *t. o.* 10. (A kiabáló szamár) a Pañcatantra összes változatában (kivéve a Tantrākhyāyika változatokat), a Śuk. *t. o.* 12.-nek az első része (A kígyón lovagoló béka) csak a Pūrṇabhadra-féle *textus ornatior*-ban és a Tantrākhyāyika változatokban, ugyanennek a 12.-nek a második része (A vajtól vak brāhmaṇa) csak a Pūrṇabhadra-féle *textus ornatior*-ban, míg a Śuk. *t. o.* 14. a Pañcatantra összes változatában (kivéve a Tantrākhyāyika változatokat), a Śuk. *t. o.* 15. (A kék sakál), a Śuk. *t. o.* 41. (A férjét becsapó feleség) és a Śuk. *t. o.* 68. (A varjak és a baglyok) a Pañcatantra összes változataiban megvannak.

A Śukasaptati *textus ornatior*-ra vonatkozólag *terminus post quem*-ként feltétlenül áll a Pūrṇabhadra-féle Pañcatantra változat befejezésének időpontja: 1199. Pūrṇabhadrának a Śukasaptati *textus ornatior* általi felhasználására a legdöntőbb bizonyíték a Śuk. *t. o.* 12. meséje. Ennek ugyanis a befejezetlen, csak csökevényes formában maradt kerete világosan mutatja azt, hogy itt csak átvételről lehet szó.[21] Másrészt tudjuk, hogy ebbe a csökevényes keretbe, amely a Pūrṇabhadra-féle Pañcatantra III. 16-nak felel meg, épp a Pūrṇabhadránál is ebbe beékelt (ott III. 17), s az összes Pañcatantra változat közül egyedül csak Pūrṇabhadránál szerepelő történet van beleillesztve és alaposan kidolgozva a Śukasaptati *textus ornatior* 12. meséje második részeként.

Emellett nem jelentős már az a tény, hogy a Śuk. *t. o.* 2. meséjében (az összes fennmaradt Śukasaptati-változat közül csak itt!) említve van a Gujarātban levő surāṣṭra-i Somanāthában álló, a hinduk körében igen nagy tiszteletnek és látogatottságnak örvendő Śiva-szentély. Erről pedig tudjuk, hogy Mahmud, Ghaznī szultánjának az 1025-ben indított híres expedíciója során elpusztult[22] és csak 1100 táján épült újra[23] (most már nem fából, hanem kőből) egy gujarāti uralkodó, valószínűleg Jayasiṃha elődje alatt. 1025 és 1100 között tehát ez híres zarándokhelyként nem lenne említve, hanem csak 1100 után.

[18] Ld. *J. Hertel:* Tantrākhyāyika die älteste Fassung der Pañcatantra. Leipzig und Berlin 1909. kül. 66; uő.: Das Pañcatantra 26; stb.

[19] Keletkezési ideje i. sz. 1000 előtt, ld.: *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 27.

[20] Keletkezési ideje i. sz. 1199 előtt Gujarātban. Ld. *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 76.

[21] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 222. Ennek elemzése azonban külön vizsgálatot is megérdemelne.

[22] *R. C. Majumdar—H. C. Raychaudhuri—Kalinkar Datta:* An Advanced History of India. London 1958[2]. 183.

[23] Uo. 185.

Ami a Śukasaptati fennmaradt szanszkrit feldolgozásainak Naḫšabī munkájához való viszonyát illeti,[24] erről Hertel[25] azt mondja, hogy itt oly nagy a különbség, hogy Naḫšabī mintájának egy külön szanszkrit változatot kell feltenni. Szerinte a Śukasaptati *textus simplicior* és a *textus ornatior* a Tūṭī-nāme-vel szemben külön feldolgozás, a Śukasaptati e két változata 51 közös meséjéből ugyanis — mint mondja — csak 14 szerepel a Tūṭī-nāmeben is.

Hertel azonban nem figyelt fel néhány olyan tényre, amelyre a figyelmet fel kell hívnunk. A Hertel által említetteken kívül ugyanis van még hét olyan mese, amely ugyan nincs meg a Śukasaptati *textus ornatior*-ban és a *textus simplicior*-ban, valamint Naḫšabīnál is egyaránt, de megvan a Śukasaptati *textus ornatior*-ban és Nahšabīnál. Itt a Śukasaptati *textus ornatior* 41. meséjén kívül egyfelől éppen azokról a mesékről van szó, amelyek a Śuk. *t. o.* 5. és 17. között szerepelnek és e változatnak szemérehányt jellemzői, másfelől pedig a Śuk. *t. o.* 69. és 70. meséjéről, amelyek szintén jellemzőek e változatra. Igaz, hogy ez a Śuk. *t. o.* 5. és 17. meséje között szerepelő, Naḫšabīval közös 4 mese és a Śukasaptati *texus ornatior* 41. meséje is megtalálható a Pañcatantra valamely változatában is, nem lehet azonban véletlen, hogy a közül a mindössze 20 mese közül, amely a Pañcatantra anyagából Naḫšabīnál szerepel, éppen 5 a *textus ornatior*ban is megvan. Már csak azért sem lehet ezt elintézni azzal, hogy nyilván csak a Pañcatantrából és nem a Śukasaptati *textus ornatior* közvetítésével kerültek ezek be Naḫšabī munkájába, mert ez esetben arról van szó, hogy a *csak* a Śukasaptati *textus ornatior* által a Pañcatantrából átvett összesen 7 mese közü van itt 5-ről is szó. Ezen kívül pedig a csak Śukasaptati *textus ornatior*beliek közül már csupán a 12. és a 68. mese azonos a Pañcatanatra változatokkal. Mindezt alátámasztja az is, hogy Naḫšabīnál vannak még olyan történetek is a Śukasaptati *textus ornatior*-ból (a Śuk. *t. o.* 69. és 70.), amelyek a Pañcatantrában nem szerepelnek.

A Śukasaptati korábbi[26] és későbbi[27] keretelbeszélésének Naḫšabīnál való megléte arra mutat, hogy ez a későbbi keret már megvolt abban a Śukasaptati változatban, amelyet Naḫšabī használt. Naḫšabī 42/1. sz. története, amely Obeida nevű kereskedőfiúról szól, igen pontos megfelelője a Śukasaptati *textus ornatior*-a ama részének, amelyet a *textus simplicior* nem tartalmaz,[28] s ebben a formában aligha szerepelhetett a *textus ornatior*-nak és a *textus simpliciornak* egyaránt alapjául szolgáló műben, annál kevésbé, mert ebben a történetben olyan motívumok is szerepelnek, amelyek Naḫšabīnál éppen a śivaita jellegű feldolgozás sajátos emlékei, s nem a jaina jellegű feldolgozásnak, holott — véleményünk szerint — a Śukasaptati *textus ornatior*-t egy jaina jellegű feldolgozás előzte meg.

Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy Naḫšabī munkájának nem a Śukasaptati valamely más változata, hanem épp a Śukasaptati *textus*

[24] Naḫšabī, aki Ḥāfiẓ és Sa'dī kortársa volt, s valószínűleg II. Muhammad udvarában élt, a Tūṭī-nāme c. munkáját valószínűleg 1330-ban készítette, ld.: *J. Rypka:* Iranische Literaturgeschichte. Leipzig 1959. 235; *O. Pertsch:* ZDMG 21 (1867) 506; *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 234.

[25] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 243.

[26] AzAz a Śuk. *t. o.* 69—70 = Naḫš. 1/2.

[27] Azaz a Śuk. *t. o.* bevezető kerete = Naḫš. 42/1 és 42/3.

[28] *Hertel* téved ez esetben. Tévesen mondja ugyanis (Das Pañcatantra. 246), hogy a Naḫšabī 42/1 (és a Qādirī 27/1) a Śukasaptati *textus ornatior*ának és a *textus simplicior*ának egyaránt megfelelője.

ornatior volt az alapja. Ezzel egyúttal magára a Śukasaptati *textus ornatior*-ra vonatkozik a Naḫšabī-féle munka elkészülésének időpontja (1330) *terminus ante quem*-ként.

Megemlítjük még, hogy a Pañcatantra egyik késői feldolgozásában, az ógujarāti Pañcākhyānavārttikában, amely 1673/74. előtt készült,[20] mivel ez az év már egy másolója munkája elkészítésének az esztendeje, az említett Śukasaptati történeteken kívül megvan a Śuk. *t. o.* 52., *t. s.* 42. és *t. e.* 44., a Śuk. *t. o.* 53., *t. s.* 43. és *t. e.* 45., a Śuk. *t. o.* 54., *t. s.* 44. és *t. e.* 46. továbbá a Śuk. *t. o.* 69. és 70. mese, amely utóbbi kettő csak a Śukasaptati *textus ornatior*-ban fordul elő.

Naḫšabīnál jóval későbbi *terminus ante quem* tehát még a Śukasaptati *textus ornatior* számára ez az ógujarati Pañcākhyānavārttika, s az is érdekes, hogy e késői változat olyan történeteket is a legvilágosabban a Śukasaptati *textus ornatior* alapján vett át, amelyek magában a Pañcatantrában (az általa használt Pūrṇabhadránál) is szerepelnek. Emellett egyébként a Pañcatantrában nem szerepelő, de a Śukasaptatiban megtalálható tröténetek is (épp olyanok, amelyek Naḫšabinál is megvannak) közelebbálló formában vannak a Śukasaptati *textus ornatior*-hoz, mint Naḫšabīhoz (így a Śuk. *t. o.* 52—54. [= *t. s.* 42—44. és *t. o.* 44—46.] és a Śuk. *t. o.* 69—70; az előbbiek a 2., az utóbbiak pedig a 43. szám alatt olvasztva itt egybe).

A fentebbiekben kitűnt, hogy a Pañcākhyānavārttika szerzője használta a Śukasaptati *texus ornatiort* is. Ezen túl még egy érdekes tény késztetett minket e késői munka említésére. Ez az észrevétel a következőképp foglalható röviden össze.

Ismeretes, hogy Pūrṇabhadra gujarāti volt, művében is találhatók gujarātizmusok. A Pañcākhyānavārttika szintén gujarāti munka. Naḫšabī a Pañcatantra változatok közül a gujarāti Pūrṇabhadra munkáját használta fel, s a Pañcākhyānavārttika szerzője szintén. Említettük már, hogy a Śukasaptati *textus ornatior*-a szerzője megemlíti a gujarāti Somanātha szentélyt, hozzátehetjük ehhez most, hogy helynevei között számos más gujarāti is található, s egyébként is még több északnyugat-indiabeli.

A fentiekben tehát magának a *textus ornatior*-nak két-két *terminus ante quem*-jét és *post quem*-jét határoztuk meg, igyekeztünk megvilágítani a Ṭūṭī-náme-vel és a Pañcatantrával való viszonyát, s kialakulása ideje mellett a helyét is megkíséreltük meghatározni.

Ami a Pañcatantrával való további kapcsolatot illeti, a *textus ornatior* és a *textus simplicior* közös meseanyagában található egyezések (a *textus ornatior* 40., 48. és 59. mese, azaz a *t. s.* 31., 39. és 50., a *t. e.* 33., 41. és 52. mese) már annak legrégibb változatában, a Tantrākhyāyika α-ban is (s attól végig) megtalálhatóak. A Śukasaptati *textus ornatior* 40. (= *t. s.* 31. és *t. e.* 33.) egy állatmese, s így a Pañcatantrára jellemző, a Śukasaptati *textus ornatior* 48. (= *t. s.* 39. és *t. e.* 41.) és a Śukasaptati *textus ornatior* 59. (= *t. s.* 50. és *t. e.* 52.) pedig kereskedők ügyével foglalkozik, ami szintén jellemző a Pañcatantrára. Ezek tehát a Pañcatantrából kerültek át (valószínűleg már a Śukasaptati legrégebbi változatába), s nem megfordítva; e Pañcatantra változat tehát egy *terminus post quem* a Śukasaptati legkorábbi változata számára. A Śukasaptati legrégebbi változata kialakulása helyét északnyugat-indiainak vélhetjük. Ez valószínűleg jaina eredetű volt.

[20] Vö.: *J. Hertel:* Das Pañcatantra. 122.

Mivel a *textus ornatior* és a *textus simplicior* közös anyagában rājput-ellenes mesék is szerepelnek nagy számmal, létezett később feltehetően egy rājput-ellenes jellegű munka, amely valószínűleg egy bráhmanista szerzőtől származott. *Terminus post quem*-je az előbbinek *terminus ante quem*-jéül szolgál, s ez a *terminus post quem* nem lehet más, mint a Pratihāra-k Rājasthānból és Észak-Gujarātból való, VIII. század végi, IX. század eleji, a Jamnā és a Gaṅgā völgye felé irányuló terjeszkedése. Ekkor alakult ki ugyanis a rājputok rétege, akik Rājasthānból és Gujarātból származtak,[31] s akik ellen e változat a legélesebben irányult.

Ennek az új, keleti változatnak a *terminus ante quem*-je a Śukasaptati *textus ornatior*a, amely már ezt is ismeri és felhasználja. A Śukasaptati *textus simplicior*-a (a *textus elegantior*-ral együtt) ennek a rājput-ellenes változatnak az alapján készült, ennek a kialakulási helye közelében, tehát valószínűleg északkeleten, mégpedig esetleg épp Bengálban valószínűleg 1199, azaz Pūrṇabhadra munkája befejezése után.

[30] A helynevek egy részét már a *textus ornatior* általam készített magyar fordításának jegyzetanyagában azonosítottam (Sukaszaptati. Budapest 1962. 249 l.). — Ez esetben a szöveg elkészülése helye szempontjából a benne előforduló helynevek a döntőek, s nem az a tény, hogy *R. Schmidt*nek éppen dél-indiai kéziratokat és ezért dél-indiai orthográfiai (nem nyelvi!) sajátosságokat sikerült találnia.

[31] *A. M. Осипов:* In: Всемирная история. Moszkva 1957. 309.

[32] A *textus simplicior* esetében *V. I. Kal'yanov* (9. lapján, ld. fentebb a 8. jegyzetünket) említi, hogy a Vaṅga országnévnek a *textus simplicior*ban előforduló Baṅgala alakja, amely először a XIII. században fordul elő, arra mutat, hogy ez a változat nehezen lehet XIII. század előtti és hogy semmiképpen sem lehet a XII. századinál korábbi.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HARMATTA JÁNOS

KÉT RÓMAI EDÉNYFELIRAT PANNONIÁBÓL

A B. Bónis Éva által közzétett[1] két érdekes koracsászárkori edénytöredék nem régészeti ásatás során került napvilágra Tokodon. Ehhez járul még az, hogy a Dorogi Tájmúzeum anyagában, amelyhez a két edénytöredék is tartozott, az Esztergomi Balassa Bálint Múzeum munkatársai több hamisítványt és utólagosan átdolgozott tárgyat ismertek fel. Ezek a körülmények óvatosságra intenek a két edénytöredéken olvasható bekarcolt feliratok vizsgálatában. Éppen ezért a következőkben különös figyelmet kell fordítanunk a feliratok eredetiségének ill. hitelességének kérdésére.

1. Az 1964-ben talált edénytöredékkel kapcsolatban B. Bónis Éva azt a fontos megfigyelést tette, hogy a felirat betűinek vonásai a törésvonalnál lefutnak az edény törésfelületére. Ebből logikusan arra következtet, hogy a feliratot akkor karcolták be, amikor a törésfelület már megvolt, azaz az edény már edénytöredék volt, s így a feliratot természetesen modern hamisításnak kell tartanunk. Bár ez az érvelés meggyőzőnek látszik, mégsem felesleges a feliratot közelebbről megvizsgálnunk. Egyrészt ugyanis nem hiteles körülmények között előkerült feliratok esetében mind a hamisítás, mind pedig a hitelesség bizonyítása igen nehéz. Találóan írta le egyszer Lidzbarski, a sémi epigráfika kimagasló képviselője: «Gebt mir eine beliebige Inschrift, und ich will Gründe für ihre Unechtheit anführen». Mivel így minden felirattal kapcsolatban felmerülhet a hamisítás gyanúja, meg kell vizsgálni minden esetben a hitelesség mellett szóló érveket is. Másrészt, ha a felirat hamisításnak bizonyul, vizsgálatából következtetéseket vonhatunk le a hamisító ismereteire, módszerére, sajátosságaira, ami azért fontos, mert ennek ismeretében könnyebb lesz felismerni többi hamisításait.

A felirat II—III. századi szép görög unciális írással íródott (ld. 1. kép) és következőképpen olvasható: *Λ. ΕΛΛΕ⌜ΝΙ⌝[*. Itt mindjárt felvetődik az a kérdés, hogy — amennyiben hamisításnak tartjuk a feliratot — miért írta a hamisító azt görög írással. Pannoniában kevés görög nyelvű felirat került elő, nem-szakember többnyire azt sem tudja, hogy ilyen feliratok léteznek, s így nem is igen gondolhat arra, hogy egy (római) edénytöredékre görögbetűs feliratot hamisítson. Ha valamilyen oknál fogva mégis görög felirat bekarcolására szánná el magát, akkor viszont leginkább a ma használt könyvminuscula utánzását várhatnánk. Hogy valaki ezt a feliratot hamisítani tudja, ahhoz ismernie kellett legalábbis az Aquincum-i palaestra görög felirattöredékeit,[2] amelyeken az *E, I, Λ, N* betűknek ugyanilyen unciális formái figyelhetők meg. Amennyiben tehát hamisítást teszünk fel, a hamisítónak jól képzett szakembernek kellett lennie. Sőt azt is meg lehet állapítani, hogy a betűket nagy gyakorlattal rendelkező kéz karcolta be, mert a betűk duktusa biztos és hibátlan. A görög írás használatában gyakorlattal nem rendelkezők által írt betűk duktusa rendszerint bizonytalan és sokszor hibás is szokott lenni.

A feliratban nemcsak az feltűnő, hogy görög írással írták, hanem az is, hogy egy latin nevet tartalmaz. Az *Λ. ΕΛΛΕ⌜ΝΙ⌜[* alakot ugyanis nyilván *Λ. ΕΛΛΕ⌜ΝΙ⌝[ΟΣ]*-ra kell kiegészítenünk, ha ugyan nem genitivusban áll, s akkor az *Λ. ΕΛΛΕ⌜ΝΙ⌝[ΟΥ]* kiegé-

[1] Ld. *É. B. Bónis:* Ritzzeichnungen auf frühkaiserzeitlichen Scherben. FA 25 (1974) 00 sk., 3.—4. kép. A két felirat előzetes publikációja: *É. B. Bónis:* Keltische Darstellungen auf provincialrömischer Keramik. Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 9 (1967) 5—15 l., 5. és 6. kép. A második feliratot röviden említette *Gabler G.:* Ant. Tan. 14 (1967) 60 és 6. jz.

[2] *B. Thomas E.:* Az aquincumi palaestrák. BpR 16 (1955) 89 skk., kül. 97.

szítésre kell gondolnunk. Bármelyik esettel számoljunk is, a feliratban kézenfekvő egy latin név, *L. Ellenius* görög átírását látnunk. Ezt az ismert *Elonius* név változatának tekinthetjük, mert számos példánk van arra, hogy az ilyen típusú nevekben az *-l-* hang *-ll-*el, az *-enius* képző pedig *-onius*-szal váltakozhat. Így idézhetjük a *Bullenius—Bullonius, Calenius—Callenius—Callonius, Mellenius—Melonius—Mellonius, Vellenius—Velonius* stb. névalakokat, amelyek tökéletes párhuzamot nyújtanak az *Ellenius—Elonius* alakpárhoz. Mindezekben az esetekben etruszk eredetű vagy etruszk képzésű nevekkel van dolgunk.[3] *Elonius*-t is Mutinából ismerjük[4] s *elanu* (<**elonu*) megfelelője előfordul egy raetiai feliratban.[5] Az *Elonius* név ritka, Pannoniából ezideig nem ismeretes előfordulása, *Ellenius* változata pedig most került elő először.

Ezek után még rejtélyesebbnek tűnik, honnan ismerhette egy hamisító az *Elonius* nevet, miért éppen ezt választotta ki bekarcolásra s hogyan tudta kikövetkeztetni ennek *Ellenius* változatát, amely máshol eddig még nem is került elő. Bizonyára túl sokat teszünk fel egy hamisítóról, ha azt hisszük, hogy mindezt ismerhette. Hamisítók általában könnyebben reprodukálható ismert feliratokat másolnak le s rendszerint abban is hibákat követnek el. Ebben az esetben azonban fel kellene tennünk, hogy a hamisító magas tudományos színvonalon önállóan alkotott: alaposan ismerte a feliratos római névanyagot s abból kiválasztotta a ritka etruszk-latin *Elonius* nevet, de még csak nem is ezt használta fel, hanem képzett nyelvészként kikövetkeztette ennek *Ellenius* változatát s mindezek után e névalakot nem latin, hanem görög betűkkel karcolta be. Hogy e gondolatra jöjjön s azt meg is tudja valósítani, ahhoz tájékozott történésznek és paleográfusnak kellett lennie: tudta, hogy a II. század philhellén tendenciájának korszakában Pannoniában is előfordulhatott, hogy római nevet viselő személyek görög feliratokat készíttettek, ismernie kellett az Aquincum-i palaestra-feliratot mint a II—III. századi görög unciális írás kitűnő példáját, s olyan gyakorlattal kellett rendelkeznie ennek írásában, hogy szép, biztos duktusú betűket tudott reprodukálni. Egy amatőr gyűjtőről, egy gépkocsivezetőről ez aligha tehető fel, de nem ismerek olyan személyt sem Magyarországon, akinél mindezek az ismeretek feltehetők volnának s ugyanakkor elképzelhető volna róla, hogy ilyen ismeretek birtokában hamisítványokat készítsen.

Minthogy így e feliratnak mint hamisítványnak a létrejöttét nem lehet megnyugtatóan megmagyarázni, inkább annak az okát kell keresnünk, miért futnak le a ⌜*NI*⌝ betűk szárai a törésfelületre. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az edénytöredék megtisztításakor valamilyen hegyes eszközzel kaparták ki az iszapot a felirat betűinek vájataiból s ilyen módon áthúzva a felirat betűit a hegyes eszköz lefutott a törésfelületre is.

2. A másik edénytöredéken jobbról balra haladó felirat 8 betűje figyelhető meg (2. kép), az első betűnek azonban csak egyik szára maradt fenn. A felirat kétségtelenül egyik észak-itáliai ABC-ben íródott, azonban nehezen határozható meg pontosan, hogy melyikben. A felirat 2. betűje kétségtelenül *m*, amelynek pontos megfelelőjét csak a leponti ABC-ben találjuk meg.[6]

A 3. és a 7. betű az *a* változatainak tekinthető, s a 7. betű megfelelője megvan mind a leponti, mind a Sondrio-i ABC-ben, azonban a 3. betű pontos párhuzamát csak a Sondrio-i ABC nyújtja, míg a lepontiban csak függőleges jobboldali szárú változata fordul elő. Valószínűleg a 3. betűhöz hasonló alakú *a* volt az 1. betű is (e lehetőség mellett legfeljebb még *e* olvasat jöhet számításba).

A 4. és 5. betű *t*, ennek alakja azonban eltér mind a leponti, mind a Sondrio-i ABC *t* betűitől, azonos alak fordul elő viszont pl. az etruszk ABC-ben.

A 6. betű különös formájú *r*, amelynek párhuzamát az itáliai ABC-kben nem találjuk, bár leponti feliratokban előfordulnak olyan változatai, amelyek átmeneti formáknak tekinthetők az általánosan használt körszelet alakú *r* és a tokodi felirat *r*-je között. Így a PID 292. sz. leponti feliratban az *r* baloldali szára hasonló a tokodiéhoz, jobboldali szára viszont nem görbül vissza befelé, hanem csak kissé befelé ívelve ugyanazon a szinten végződik, mint a baloldali, anélkül, hogy azt érintené. A PID 262. sz. leponti felirat

[6] Az észak-itáliai ABC-kre ld. PID II. 501 skk., *G. Herbig:* RLV I. 122, VIII. 168, XI. 25.

[3] *W. Schulze:* Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. AGGW Phil.-hist. Kl. N. F. Bd. V. No. 5. Berlin 1933. 99, 171, 192—3, 279, 350, 526. (A következőkben = = ZGLE).

[4] CIL XI 850. Vö. e névre *W. Schulze:* ZGLE 129.

[5] *R. S. Conway—J. Whatmough—S. E. Johnson:* The Prae-Italic Dialects of Italy. (A következőkben = PID). London 1933. II. 37, 221. sz., az *o* > *a* hangváltozásról ld. i. m. II. 506.

1. kép

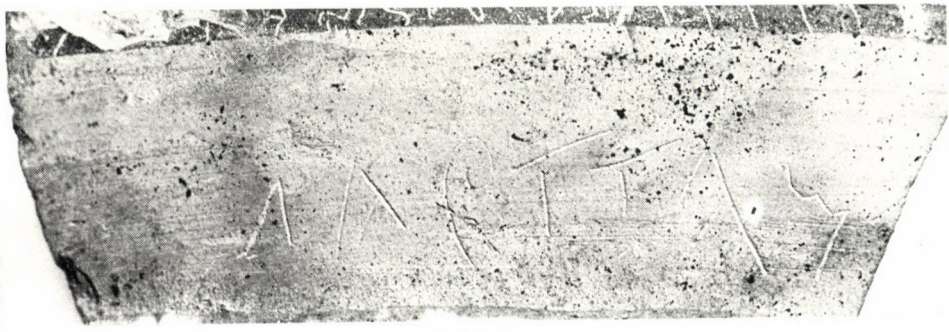

2. kép

r-je is hasonló, csak ennél a baloldali szár alul keresztezi a jobboldalit. Megemlíthetjük, hogy az i. e. II. századtól a görög kurzív írásban is megjelenik a nyitott fejű *rho*, amelynek alakja igen közel áll a tokodi felirat *r*-jéhez. Így esetleg e betűvel kapcsolatban görög hatásra is gondolhatunk.

A 8. betű *l*, amelynek jobboldali szára lényegesen rövidebb a baloldalinál. Egyébként, ha a két szár egyenlő volna, *u* olvasatra is gondolhatnánk. Az *l*-nek ezt a formáját ismét csak a Sondrio-i ABC-ben találjuk meg (görög hatásként), míg a leponti ABC *l*-je eltér ettől.

Így végeredményben a tokodi felirat ABC-je a leponti és a Sondrio-i ABC-k között áll. A kettő közül talán mégis inkább a lepontihoz kapcsolhatjuk, mert az *m*-nek ez az alakja az észak-itáliai ABC-k közül csak a lepontiban fejlődött ki. Mindenesetre azt is számításba kell vennünk, hogy itt a leponti ABC-nek lényegesen későbbi változatával állunk szemben, amelyre a raetiai vagy akár a görög és a latin ABC-k is bizonyos hatást gyakorolhattak.[7]

Mindezek alapján a feliratot következőképpen olvashatjuk:]ᶠ*a*ᵀ*mattral*. Ez az alak kétségtelenül *-al* képzős patronymikon,[8] amelyet tehát egy személynévnek kellett megelőznie. A tokodi felirat így szerkezetét tekintve olyan lehetett, mint a PID 255. sz. (*raneni ualaunal*) és a PID 301. sz. (*koimi latunal*) leponti feliratok. Sajnos, az *-al* képző sem dönti el teljesen egyértelműen nyelvi szempontból a felirat eredetét, mivel e képző ismert raetiai területen is s előfordul a Magrè-i és a Sondrio-i feliratokban és lehet, hogy a raetiaiból került át a leponti nyelvbe.[9]

Az *amattral* névalak szemmelláthatólag az etruszk **am*(*a*) név (vö. etruszk, *amnei*, *amanas*, *amre* stb.[10]) *-tra* képzős származéka, olyan képzésű gentilicium tehát, mint *śectra*, *θactra*, *Santra*, *Caetra* stb.[11] Ebben az esetben a *-tt-* geminatát orthográfiai jelenségnek kellene felfognunk. Amennyiben viszont a geminatának hangtani szempontból jelentőséget tulajdonítunk, akkor arra is gondolhatunk, hogy a név alapalakja **amat-* vagy **amaθ-* volt (vö. *Amatius*, *amθni*[12]) s ehhez járult a *-tra* képző. Lehetséges, hogy idevonható — amennyiben helyes az olvasata — a leponti *amui* névalak is.[13] Bármelyik magyarázati lehetőség bizonyuljon is helyesnek, abban a tekintetben semmi kétség sem állhat fenn, hogy az *amattral* névalak az észak-itáliai raetiai és leponti nyelvemlékek körébe tartozik.

A felirat jelentőségét abban láthatjuk, hogy világosan bizonyítja az észak-itáliai leponti (kevésbé valószínűen Sondrio-i) ABC használatának továbbélését az i. sz. I. században s egyben eljutását Észak-Itáliától távoli területekre is. Korábbi általános felfogás szerint az észak-itáliai ABC-k használata nem tartott tovább az i. e. II. század végénél.[14] Azonban már P. Reinecke meggyőzően mutatott rá arra, hogy a Negau-i sisaklelet, amelynek darabjain észak-itáliai ABC-ben írt feliratok vannak, az i. e. I. század végéről származik,[15] ennek alapján tehát az észak-itáliai ABC-k használata az i. e. I. század végéig feltehető volt. Most a tokodi felirat azt bizonyítja, hogy a leponti ABC használata folytatódott az i. sz. I. században is, s így még kisebb lett az a kronológiai hiátus, amely az észak-itáliai ABC-ket a belőlük származó germán runa-írástól elválasztja. Ugyanakkor a tokodi lelet azt is megmutatta, hogy észak-itáliai ABC-kben írt írásos emlékek Pannoniába is elkerülhettek vagy ha a tokodi edény helyi készítmény, ott is keletkezhettek, s így ezeket az ABC-ket a Pannoniával szomszédos germán törzsek az i. sz. I. század folyamán közvetlenül is megismerhették.

Végül érdemes rámutatni arra, hogy a két tokodi edénytöredéken előkerült nevek az etruszk-latin (raeto-latin) nevek csoportjába tartoznak. Már korábban is feltűnő volt,

[7] Az észak-itáliai ABC-kre gyakorolt görög és latin hatásról ld. PID II. 506, 515, 517.

[8] Az *-al* képzőre ld. *H. Pedersen:* The Lepontian Personal Names in *-alo-s* and some Remarks on the Lydian Inscriptions. Philologica. JCPh 1 (1921/22) 38 skk., PID II. 70, 552, *R. Thurneysen:* Glo. 21 (1933) 6 sk., *H. Krahe:* Ligurisch und Indogermanisch. Germanen und Indogermanen. Festschrift für Herman Hirt. II. Heidelberg 1936. 247.

[9] Mint *R. Thurneysen:* GlO. 21 (1933) 6 skk. feltette. Az *-al* képzőre a raetiai feliratokban ld. PID II. 548. V. ö. még *M. Leujeune:* Lepontica. Paris 1971. 49.

[10] *W. Schulze:* ZGLE 121.

[11] *W. Schulze:* ZGLE 342, 393. Az etruszk *-tra* képzőről ld. *A. J. Pfiffig:* Die etruskische Sprache. Graz 1969. 169.

[12] *W. Schulze:* ZGLE 121.

[13] PID II. 76 (256. sz.), vö. PID III. 4.

[14] PID II. 520.

[15] *P. Reinecke:* Der Negauer Helmfund. 32. BRGK 1942. 187.

hogy ilyen nevek aránylag nagy százalékarányban szerepelnek a tokodi bekarcolt feliratok névanyagában.[16] Most az e csoportba sorolható nevek aránya még inkább megnövekszik s szemléletesen mutatja a romanizált etruszk és raetiai-leponti ethnikai elem jelentőségét az I. századi Pannoniában.

TÖRÖK LÁSZLÓ

RÉGÉSZETI ADATOK A NÚBIAI KERESZTELÉSI LITURGIÁHOZ

Núbia megtérítésének lefolyására, egyházának felépítésére és történetére egykorú és későbbi források[1] és számos modern összefoglaló munka[2] ill. részlettanulmány[3] áll rendelkezésünkre — ennek ellenére, természetesen, sok kérdést illetően pusztán feltevésekkel találkozunk, vagy még feltevésekig sem jutottunk mindeddig. Olyan fontos kérdésekről is vita folyik még, mint például az egyes núbiai királyságok dogmatikai hovatartozása (monofizita vagy diofizita),[4] mely probléma nemcsak egyháztörténeti szempontból lényeges. Az elmúlt évtized UNESCO-kampánya e téren is újabb források tömegét hozta felszínre; s ezek között nemcsak az írásos emlékek (feliratok, kéziratok és osztrakonok) és ábrázolások (freskók), hanem az építészeti és a régészeti leletanyag is kitűnő kiindulása lehet egyháztörténeti munkáknak.[5]

Jelen közlemény néhány régészeti jellegű adat interpretációjával szeretne hozzájárulni a núbiai egyház keresztelési liturgiájának vizsgálatához; összefüggő kép ábrázolására természetesen — az adatok természete miatt — nem vállalkozik.

Nagyrészt hiteles régészeti vizsgálatok összevetéséből az tűnik ki, hogy a núbiai templomoknak mindössze mintegy 8—10%-ában volt *piscina;* a többiekben látszólag semmiféle tárgyi emlék nem jelölte ki a *baptisterium* helyét. Egynéhány templomban

[16] *J. Harmatta:* Inscriptions on Pottery from Pannonia. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 271 sk.

[1] A forrásokra részletense *J. Kraus:* Die Anfänge des Christentums in Nubien. Mödling/Wien 1930 (= *Kraus:* Anfänge) 31—91; *U. Monneret de Villard:* Storia della Nubia Cristiana. Or. Chr. Anal. 118, Roma 1938 (=*MdeV:* Storia) 61ff; 116ff; 158ff; *B. Spuler* in: Handb. d. Orientalistik 1. Abt. 8. Bd. Religion 2. Leiden—Köln 1961, 296ff. Vö. még *S. Jakobielski:* A History of the Bishopric of Pachoras. Faras III, Warszawa 1972, 19ff.

[2] *Kraus:* Anfänge; *MdeV*: Storia; *B. Spuler: op. cit.* (1. j.); *W. Y. Adams:* Post-Pharaonic Nubia in the Light of Archaeology. JEA 51 (1965) 160—178; *W. Y. Adams:* Nubia: Corridor to Africa. Kézirat (nyomás alatt, Allen Lane Publ. H.) (= *Adams: Nubia*) 14. fejezet. — Ezúton is megköszönöm Adams professzornak, hogy nagylelkűen rendelkezésre bocsájtotta műve kéziratát.

[3] Ezekre ld. az 1—2. jegyzetben felsorolt művek hivatkozásait. Mint legfontosabbakat külön kiemelem: *G. Roeder:* Die christliche Zeit Nubiens und des Sudans. ZKG 33 (1912), 364—98; *E. Stein:* Nubie chrétienne. RHE 36 (1940) 131—42; *P. Nautin:* La conversion du temple de Philae en église chrétienne. Cah. Arch. 17 (1967) 1—43; *M. Krause:* Neue Quellen und Problemen zur Kirchengeschichte Nubiens, in: F. Altheim—R. Stiehl: Cristentum am Roten Meer I. Berlin—New York 1971 509—31 (= *Krause:* ChrRM). J. Kraus kiegészítései könyvéhez: Neues zur Geschichte des christlichen Nubien. Neue Zeitschr. f. Missionswiss. 24 (1968) 241—57, csak a következő munkával történt egybevetés után hasznosíthatóak: *P. Grossmann:* Zur Datierung der frühen Kirchenanlagen aus Faras. B. Z. 64 (1971) 330—50. A kereszténység felvételének «előtörténetéhez» vö. még *I. Hofmann:* Bemerkungen zum Ende des meroitischen Reiches. Hamburger Beitr. zur Afrika-Kunde 14 (1971) 342—52; *L. Török:* Ein christianisiertes Tempelgebäude in Musawwarot es Sufra (Sudan). Acta Arch. Hung. 26 (1974), 71—103.

[4] A vitára nézve összefoglalóan *Krause:* ChrRM *passim; P. Grossmann: op. cit.* (3. j.) *passim.* — Magam úgy látom, hogy Nobatia egyháza kétségtelenül monofizita volt; vö. *L. Török:* On the State of Nubiology. Acta Arch. Hung. 24 (1972) 305—19; *L. Török: op. cit.* (3. j.).

[5] *W. Y. Adams:* Architectural Evolution of the Nubian Church. Journal of the American Research Center in Egypt 4 (1965) 87—139 (= *Adams:* JARCE); *Adams:* Nubia 15. fejezet.

viszont — Abdallah Nirqi East,[6] Debeira,[7] Wadi Halfa,[8] Naqa'el'Oqba[9] — általában 60 cm átmérőjű, 60 cm magas, gránitból kifaragott edényeket találtak. Lelőhelyük alapján, s abból kiindulva, hogy piscina hiányában egyéb megoldást keresztelőmedencére aligha találhatunk, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy ezek egykori liturgikus rendeltetése csak keresztelőmedence lehetett — annak ellenére, hogy hasonló edényeket lakóházakban is találtak,[10] ahol őrlőtálakként szolgáltak. Mivel az ilyen edények kialakulása és elterjedése a keresztény kor előtt végbemegy,[11] bizonyosra vehetjük, hogy liturgikus célra való felhasználásuk egy praktikus szemléletű ötlet eredménye volt.

Tekintettel arra, hogy tudomásunk szerint Núbiában önálló baptisteriumokat sohasem építettek,[12] a keresztelési liturgiára vonatkozó tárgyi emlékanyagot[13] a feltárt piscinákból és azok elhelyezkedéséből, jellegéből, korából; másrészről pedig e kőedényekből kiindulva értelmezhetjük, ill. e két fajta tárgyi emlékanyagot állíthatjuk egymással szembe.

A keresztelőkútként alkalmazott kőedények esetében arra lehetne gondolni, hogy ilyenek felhasználása csak az alámerüléses keresztelés megszűntével válhat lehetségessé; s ily módon ezek, ha esetleg régészeti összefüggéseik alapján keltezhetőek, egyúttal az *immersio* rendjének végét is megadhatják Núbiában.

A kopt egyház liturgiájában, nemcsak a kimutatható legkorábbi rendet,[14] hanem az azt követő időket illetően, egészen a mai napig, az *immersio* előírása folyamatosan fennáll.[15] Ezzel ellentmondásban látszik lenni viszont az a tény, hogy — hasonlóan a korakeresztény baptisteriumok piscináihoz általában[16] — az ismert és fennmaradt kopt piscinák[17] a legritkábban mélyebbek 1 m-nél. A látszólagos ellentmondás feloldódik, ha figyelembe vesszük, hogy az *immersio* terminus technicus nem egyenértékű a teljes lemerüléssel: az alámerülés fizikai ténye nem több, mint a piscinába való leszállás és a fej leöntése a keresztvízzel.[18] A gyermekkeresztelés általánossá válása a piscina méretét szükségképpen még mellékesebbé teszi. A gyermekkeresztelés, melynek theológiai kizáró okát az Újtestámentumban sem találhatjuk, egyes vélemények szerint már az első évszázadokban is folyt;[19] mások szerint a 2—3. sz. fordulójától tekinthető bevettnek.[20] Az 5—6. századra mindenesetre primérré válik és a felnőttkeresztelést kiszorítani látszik.[21]

[6] *U. Monneret de Villard:* La Nubia medioevale I—IV. Le Caire 1935—1952 (= *MdeV:* Nubia) I. 170, fig. 159.

[7] *G. S. Mileham:* Churches in Lower Nubia. Philadelphia 1910, 20, fig. 20.

[8] *Mileham: op. cit.* (7. j.) 56, Pl. 38/c.

[9] *MdeV:* Nubia I. 80, II. Tav. XXXV/3.

[10] *I. Hofmann:* Die Kulturen des Niltals von Aswan bis Sennar. Hamburg 1967 (= *Hofmann:* Kulturen) 549; *Mileham: op. cit.* megjegyzése alapján szintén mint keresztelőmedencét említi e tárgyak némelyikét. — *B. G. Trigger:* The Late Nubian Settlement at Arminna West. New Haven—Philadelphia 1967, fig. 18, Pls. XXI, XXIII/2; *L. Török:* Abdallah Nirqi, the Stone Vessels (kézirat) Cat. Nos St. 3, 4, 5; stb.

[11] Vö. *Hofmann:* Kulturen 442, 417, 501, 549.

[12] Vö. *Adams:* JARCE *passim.*

[13] E tanulmányban kizárólag a piscinákkal és keresztelőkutakkal foglalkozom. A keresztelési szertartásra vonatkoztatható egyéb tárgyi emlékekről is van elvétve tudomásunk. Kasr el-Wizz-ben a piscina peremén beépített amforát és a piscina betöltésében kőből faragott aspergert is leltek: *G. T. Scanlon:* Excavations at Kasr el-Wizz: A Preliminary Report I. JEA 56 (1970) 29—57, 33, fig. 2, Pl. XXXVII/2. Hasonlóan beépített keresztvíz-tároló edény Abdallah Nirqi nyugati templomából is előkerült, itt azonban piscina nem volt: *L. Barkóczi—Á. Salamon:* Abdallah Nirqi 1963. Acta Arch. Hung. 26 (1974), nyomás alatt.

[14] *B. T. Ewetts:* The Rites of the Coptic Church: the Order of Baptism and the Order of Matrimony. London 1888, 17—43; *P. de Puniet:* «Baptéme» in DACL II/1, col. 267ff.

[15] *B. Spuler: op. cit.* (1. j.) 303.

[16] *A. Khatchatrian:* Les baptistéres paléochrétiens. Paris 1962 (= *Khatchatrian*) *passim; F. W. Deichmann:* «Baptisterium» in RAC I., col. 1165.

[17] *Khatchatrian* figs. 14, 21, 35, 36, 43—45, 70, 72, 73, 76—78. Az alább tárgyalt núbiai piscinák hasonlóak a méretek tekintetében (egyébként lényegesen egyszerűbb kivitelűek); az Arminna West-i (ld. 51. j. *infra*) éppenséggel 37 cm mély.

[18] *A. Stenzel:* Die Taufe. Eine genetische Erklärung der Taufliturgie. Innsbruck 1958, 109ff. Erre az eljárásra vö. a 13. jegyzetben idézett leleteket is.

[19] Greg. Naz. *Or.* 40,28. PG 36, 400; *Origenes* PG 14, 1047; *J. Schneider:* Die Taufe im Neuen Testament. Stuttgart 1952; *Stenzel: op. cit.* (18. j.) 17, 68.

Bár Núbia megtérítése a 6. sz. közepe után zajlik le;[22] magától értetődik, hogy ebben az esetben nem a gyermekkeresztelés, hanem felnőttek keresztelése a mérvadó. A krisztianizáció részleteiről nem tudunk annyit, hogy a keresztelések lefolyásáról megállapításokat tehessünk; de igen valószínű, hogy amikor a tömeges térítés és keresztelés folyt, baptisteriumok építésére nem volt még mód és idő — és szó szerint kellett venni az «élő vízben» való keresztelés[23] ősi igényét. Ezt az igényt a Nílus kitűnően kielégítette.[24] A térítéssel ill. a kereszténység államvallássá tételével meginduló templomépítkezéseknek, ugyancsak természetes módon, elvileg szerves részei a piscinák; úgyszintén az olyan templomalaprajz is természetesnek tűnik, mely a felnőtt katechumenek elkülönítését is lehetővé teszi.[25]

Mint kiindulásként már említettem, Núbiában nem épültek önálló baptisteriumépületek. Erre az önmagában nem egészen magátólértetődő jelenségre[26] csak az adhat magyarázatot, ha a núbiai templomépítészet kezdeteit a *korabeli* kopt templomépítészettel szorosabb összefüggésben vizsgáljuk.[27] Amennyire ez megállapítható,[28] az egyiptomi templomépítészet 5—7. századi fázisára nem jellemző a baptisterium, mint a templomhoz esetleg csatlakozó, de építészetileg mindenképpen önállónak tekinthető tér vagy térkomplexum. Ilyenről tulajdonképpen csak a Menas-városi Arkadios-bazilikához csatlakozó baptisterium[29] példája tanúskodik egyértelműen. A Menas-városi szentélyek építészete azonban különálló fejezete az egyiptomi keresztény építészetnek.[30] Törvényszerűnek — ha lehet így fogalmazni[31] — inkább a háromhajós, később centrális elrendezésű templom egyik térrészének e célra való felhasználása tűnik. E térrész — és ez is meglehetősen szabályszerűen nyilvánul meg — az apsistól Délre eső helyiség: Deir Abu

[20] *H. Windisch:* Zum Problem der Kindertaufe. ZntW 28 (1929) 118—42. A gyermekkeresztelésről folytatott vita áttekintését ld. *E. Fascher:* «Taufe» in PWRE IV. A/2, col. 2501—18; 2516—7.

[21] *Stenzel: op. cit.* (18. j.) 153.

[22] A térítés koráról nem lehet pontos évszámokkal beszélni. Kezdeteire (540—543 tája) ld. *Kraus:* Anfänge 138ff; *E. Stein: op. cit.* (3. j.); *Krause:* ChrRM 513ff. A történeti alapokra nézve vö. *Nautin: op. cit.* (3. j.); *Hofmann:* Bemerkungen; *Adams:* Nubia 14. fejezet.

[23] *F. J. Dölger:* Ichthys I. Rom 1910, 84; *Th. Klauser:* Taufet im lebendigen Wasser! *Pisciculi*, Münster 1939, 157—60.

[24] Vö. *H. Leclercq:* «Baptistére» in DACL II/2, col. 383ff.

[25] Vö. *P. de Puniet:* «Catéchumenat» in DACL II/2 col. 2590ff; *H. Leclercq:* «Catéchisme» in DACL II/2 2567ff. — *Adams*, JARCE a katekhumenekre nem tér ki a korai alaprajzok funkcionális elemzésénél, pusztán penitensekről beszél; akiknek helyét a későbbi, narthex nélküli templomok esetében a templomon kívül, a szabadban keresi: 95, 97f.

[26] *Adams:* JARCE nem tér ki az önálló baptisteriumok hiányának kérdésére. Michalowski a Musawwarat es Sufrában feltárt kis kései szentélyépületben (III A) baptisteriumot látott. Ez a vizsgálat során konvertált későmeroitikus templomnak bizonyult, ld. *L. Török:* Ein christianisiertes. . . (3. j.).

[27] Ez irányban az első fontos lépést Adams tette meg: *Adams:* JARCE 122ff. A korabeli kopt templomokra *W. Müller-Wiener:* Koptische Architektur, in: Koptische Kunst. Christentum am Nil. Recklinghausen 1963, 131—36; *P. duBourguet:* Die Kopten. Baden-Baden 1967, 73ff; 109ff. Ld. még az ezekben idézett irodalmat, különösen: *A. Badawy:* Les premiéres églises d'Egypte jusqu'au siécle de Sainte Cyrille. *Kyrilliana*, Le Caire 1947 321—80; *U. Monneret de Villard:* La basilica cristiana in Egitto. Atti del IV. Congr. Int. di Arch. Crist. Roma 1940, I., 291—319. — *P. Grossmann* egy újabb feldolgozást készít elő Egyiptom templomairól a kereszténykorban (szíves levélbeli közlése).

[28] A keltezés nehézségeire — egyebek között — vö. *du Bourguet: op. cit.* (27. j.) *passim.*

[29] *Khatchatrian* 61, Nos 60a—b. Hasonlóként lehet felfogni a medamudi ill. Núbia esetében a Wadi Es-Sebua-i faraonikus szentélyekbe beépített baptisteriumokat is; ld. *MdeV* I. fig. 71. ill. (Medamud) *Khatchatrian* No. 69.

[30] Vö. *Müller-Wiener: op. cit.* (27. j.)

[31] A szabályszerűségek nehezen körülhatárolható voltára ld. *F. W. Deichmann:* «Baptisterium» in RAC I. col. 1158ff. Ez a térelrendezés már a 230 körül épült Dura Europos-i szentélynél jelentkezik. *C. H. Kraeling:* Excavations at Dura-Europos. Final Report VIII, Part II, 1967, 127ff; *E. Langlotz:* Der architekturgeschichtliche Ursprung der christlichen Basilika. Opladen 1972, 11f; Abb. 5.

Hennis;[32] Tod;[33] Sohag, mindkét kolostortemplom,[34] Naqadah, Deir es-Salib;[35] Kairó, Abu Sarga,[36] Abu's-Sifa'in,[37] Deir Abu Mina;[38] stb.[39] Az esetek kisebb részében az apsis melletti északi helyiség a baptisterium: Hermopolis, bazilika;[40] Wadi n'Natrun;[41] Luxor;[42] Naqadah.[43] — Az első núbiai templomok tipológiai eredetét valószínűleg megtestesítő háromhajós bazilikális rendszerű felsőegyiptomi templomok[44] nemcsak a baptisterium ilyen elrendezésével, hanem egy másik fontos részlettel: a *narthex* jellegével is erősítik a két terület közötti közvetlen összefüggést. A nyugati térrészt illetően az első núbiai templomok nem veszik át az átriumos-narthexes alaprajzot, mely a Menas-város szentélyeinél megvan; hanem a Felső-Egyiptomra a 6. század táján jellemző egyszerű narthexes típust veszik alapul.[45]

Mármost ha a korai núbiai templomokat a piscina és narthex *együttes* megléte szempontjából számba vesszük (tudatában a vizsgálat némileg hipotetikus jellegének), az alábbi képet kapjuk. Piscina a következő templomokban maradt fenn: Faras, katedrális;[46] Faras, Rivergate church;[47] Ikhmindi, Central church;[48] Es-Sebua;[49] Qustul («Seih Bedawi»);[50] Arminna West;[51] Kasr el-Wizz.[52] E hétből négy templom: Faras, katedrális; Faras, Rivergate church és Kasr el-Wizz egészen bizonyosan, Ikhmindi minden valószínűség szerint[53] rendelkezett narthex-szel. Látható tehát, hogy az ismert piscinák nagyobbik része olyan templomokban volt, amelyek narthex-szel is rendelkeztek. Ugyanakkor ez a narthexes alaprajz egyértelműen a legkorábbi núbiai templomtípus *sine qua non*-ja.[54] — Ha a núbiai narthexes bazilikákat most a piscináktól függetlenül vizsgáljuk, azt találjuk, hogy ezeknek földrajzi elterjedése is jellegzetes. Az ismert példák: Qasr Ibrim, Gebel Adda, Faras-katedrális, Faras, Ribergate church, Kasr el-Wizz, Old Dongola,[55] Gemai West (Qasrantawu)[56] vagy olyan településeken vannak, melyek az írásos forrásokban valamikor mint püspöki székhelyek tűnnek fel:[57] Qasr Ibrim, Faras és Old Dongola —, vagy pedig püspöki székhelyek közelében levő jelentékeny településeken: Ikhmindi a Qurte-i püspök-

[32] *Khatchatrian* No. 14. Deir Abu Hennisre ld. *P. Grossmann* igen fontos új vizsgálatát: MDIK 27 (1971) 157—71.

[33] *Khatchatrian* No. 15.

[34] *Khatchatrian* Nos 35, 36.

[35] *Khatchatrian* No. 74.

[36] *Khatchatrian* No. 76.

[37] *Khatchatrian* No. 77a.

[38] *Khatchatrian* No. 78.

[39] További példákat lehet remélni *P. Grossmann*nak a 27. jegyzetben említett feldolgozásától.

[40] *Khatchatrian* No. 21; Hermopolisra ld. még *K. Parlasca:* Hermopolis Magna in römischer Zeit. RGZM 7 (1960) 197—207.

[41] *Khatchatrian* No. 43.

[42] *Khatchatrian* No. 44.

[43] *Khatchatrian* No. 73.

[44] Korábban a «bizánci» eredet feltételezése volt általános, ld. pl. *F. Ll. Griffith:* The Oxford Excavations in Nubia. LAAA 13 (1926) 52²; *Kraus:* Anfänge 99. — Az egyiptomi összefüggéseket hangsúlyozza és — vázlatosan — kifejti *Adams*, JARCE 122ff.

[45] A felsőegyiptomi templomok rövid jellemzését ld. *Müller-Wiener: op. cit.* (27. j.) 133.

[46] *K. Michalowski:* Faras. Die Kathedrale aus dem Wüstensand. Einsiedeln 1967 60, 58 (fig.); Paulos korára 66 (fig.).

[47] *MdeV:* Nubia I. fig. 187.

[47] *MdeV:* Nubia I. fig. 187.

[48] *MdeV:* Nubia I. fig. 61.

[49] *MdeV:* Nubia I. fig. 71.

[50] *MdeV:* Nubia I. fig. 164.

[51] *Trigger: op. cit.* (10. j.) figs. 4, 7.

[52] *Scanlon: op. cit.* (13. j.) 33, fig. 2, Pl. XXXVII/2.

[53] Az alaprajz — ld. 48. j. — jellegéből egyértelműen narthex meglétére lehet következtetni.

[54] Vö. *Adams:* JARCE 103ff.

[55] *K. Michalowski:* Les fouilles polonaises á Dongola, in: *E. Dinkler* (ed.): Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit. Recklinghausen 1970, 163—66, fig. 10.

[56] *MdeV:* Nubia I. 227, fig. 218; *Adams:* JARCE No. 101.

[57] A püspöki székhelyek rekonstrukciójára nézve alapvető *MdeV:* Storia 162ff. — Ld. még *Kraus:* Anfänge 142ff; *Adams:* Nubia 15. fejezet.

ség területén, Qurte közelében; Gebel Adda, Kasr el-Wizz és Gemai a farasi püspöki székhely környezetében.

Fenti adatokból a következő körvonalak rajzolódnak ki. A legkorábbi núbiai templomok, melyeknek egy része nem véletlenül helyezkedik el a később kialakuló[58] püspöki székhelyeken, narthex-szel rendelkező, háromhajós—bazilikális szentélyek; melyeknek keresztelőkápolnájában többnyire piscinát találunk. Núbia megtérítésének idején a felnőttkeresztelés a gyakorlatból általában kiszorulóban van; ezzel kapcsolatban a katechesis teológiai interpretációjában,[59] az «arkandisciplinát» illető felfogásban[60] és a templomépítészetben egyaránt visszatükröződik. Bár Núbia misszionáriusai hihetőleg e változott szemléletet magukkal viszik, tevékenységükben mégiscsak a felnőttek térítése és keresztelése a mérvadó; s ez a tény nyilvánul meg az első templomok[61] narthexes típusában és a piscinák megépítésében. A farasi — és hozzá hasonlóan igen valószínűen a dongolai — katedrális alaprajza biztosította a piscinával ellátott baptisterium megközelítését a narthexből, a templomhajó megkerülésével .A többi esetben ezt a közlekedést a mellékhajó elégítette ki. Az első templomokat követő nagyszámú 7—8. századi templom viszont már narthex és piscina nélkül épül fel.[62] E templomok keresztelőkápolnáiban csak olyan keresztelőmedencék állhattak, melyeket el lehetett mozdítani: fém-, kerámia- vagy kőmedencék. A legutóbbi fajtát képviselik a tanulmány elején felsorolt, *in situ* fellelt edények. A piscinaépítés megszűntét csak a gyermekkeresztelés általánossá válása indokolhatta; mert bár az *immersio*ról mondottak értelmében a felnőttkereszteléshez sem szükséges mély piscina, ezek a kis kőedények semmiképpen sem alkalmasak felnőttek megkeresztelésére. Kisebb mértékben belejátszhat még a piscinaépítés megszűnésébe az a gond, amellyel a szükséges víz szállítása és tárolása járt (erre vonatkozó adatunk a XIII. századi Egyiptomból van[63]). Ha a piscina nélküli templomok időrendjét tekintjük, meg kell állapítanunk, hogy a felnőttkeresztelés szokásának kiszorulása viszonylag igen rövid idő alatt végbement Núbiában.

Összefoglalóan elmondható, hogy kisméretű kőedényeknek keresztelőmedenceként való alkalmazása az első missziós szakasz lezárulásától kezdve már elképzelhető; a továbbiakban pedig csakis ilyen edények használata tűnik elképzelhetőnek. Másrészről narthexes alaprajz és piscinával ellátott keresztelőkápolna nemcsak a korai templomok, mint olyanok, lényeges jellemvonása; hanem ezek együttese szoros összefüggésben áll a térítőközpontokkal, melyek logikusan egybeesnek Núbia adminisztrációjának központjaival és a kialakuló püspökségekkel.

BORSOS MÁRTA

MEGJEGYZÉSEK A GEOPONIKA EGY FEJEZETÉHEZ

1. A Bíborbanszületett Konstantin császár ösztönzésére létrejött kompiláció, amely az antikvitás számos hiteles és pszeudoepigráf mezőgazdasági írójától állít össze excerptumokat tárgykörök szerinti csoportosításban s amelyet Geoponika címen idéz korunk ókortudománya,[1] ma egyetlen kiadásban áll ténylegesen a kutatás rendelkezésére. Ezt H. Beckh készítette. 1895-ben jelent meg Lipcsében a Bibliotheca Teubneriana köteteként.[2] Újabb kritikai kiadásról nincs hír.[3] J. N. Niclas egy századdal régibb edició-

[58] A püspökségek kialakulásának idejére és menetére egyértelmű forrásadatok nem állanak rendelkezésünkre. Az első püspökség megszervezésének idejéről (Julianos első missziós útja után)ld. *Kraus:* Anfänge 142ff. Longinos térítőpüspöki címéről («a núbiaiak püspöke») *ibid.* 144.

[59] Vö. a 25. jegyzetben idézettekkel.

[60] *O. Perler:* «Arkandisziplin» in RAC I. col. 667—76, különösen 672. Egyiptomra Athan. *apol. sec.* 11,2; 44,4; 72,6.

[61] Ezek összeállítása *Adams:* JARCE 134, Type 1a.

[62] *Adams:* JARCE 134ff.

[63] *Ibn al-'Assal*, idézi *P. de Puniet:* «Baptême» in DACL II/1. col. 168.

[64] A keresztény Núbia egyházi; közigazgatási és gazdasági adminisztrációjának összefüggéséről egy most készülő munkában részletesen foglalkozom: Money, Economy and Administration of the Christian Nubian Kingdoms.

[1] A régibb és újabb szakirodalomban lásd *K. Krumbacher:* Gesch. d. byzantin. Litteratur, München 1897, 261—263; *P. Kroh:* Lexikon der antiken Autoren, Stuttgart 1972, 241. Vö. még *K. D. White:* Roman Farming, London 1970, 32—33, 45—46, 463.

[2] Geoponica sive Cassiani Bassi de re rustica eclogae, ed. *H. Beckh*, Lipsiae 1895.

[3] Más kérdés, hogy nagy szükség volna egy korszerű kiadásra; vö. *G. Schrot:* Geoponica. Der kleine Pauly: Lexikon der Antike II. (Stuttgart 1966) 756—757.

jának szövegmegállapítása pedig tökéletesen elavult (legfeljebb a négy kötet magyarázó jegyzeteiben összehordott anyag miatt veszi néha kézbe az ember ezt a XVIII. századi munkát).[4] Miután az elmondottak értelmében pillanatnyilag Beckh közlése jelenti az érdeklődő számára az egyedüli tájékoztatást a Geoponika görög textusáról, bizonyára nem haszontalan rámutatni arra, hogy egy ponton hibás, korrekcióra szoruló az 1895-ös szövegmegállapítás.

A Geoponika első könyvének hetedik fejezetében a következőkről olvasunk: bizonyos mezőgazdasági munkákat attól függően tanácsos vagy nem tanácsos egy adott időben elvégezni, hogy a hold akkor a horizont felett vagy alatt van-e; ehhez képest tájékoztatást kap a mű olvasója, hogy a hónap elsejétől harmincadikáig melyik napon mettől meddig van a hold a «föld felett» *(ὑπέργειος)* illetőleg a «föld alatt» *(ὑπόγειος)*. Az antik ember számára a nappal és az éjszaka függetlenül annak az égövvel és az évszakokkal változó hosszúságától mindig 12—12 órára oszlott napkeltétől napnyugtáig.[5] Ezért az ókori mezőgazda szemében lehetségesnek tűnt valamennyi hónapra egyaránt érvényes táblázat elkészítése,[6] amely megmutatja, hogy elsején, másodikán és így tovább egészen harmincadikáig hány órától hány óráig van a hold a horizont alatt illetőleg fölött. Más kérdés, hogy miután a csillagászati holdhónap nem egész számú többszöröse egy napnak,[7] a szóban forgó táblázat időadatai a valóságban nélkülöztek minden egzaktságot. Csak arra voltak jók, hogy az egyszerű gazdálkodót megnyugtassák: tényleg a holdnak föld feletti illetőleg föld alatti állásánál végzi azt a munkát, amelynek idejét a paraszti hiedelmek így írták elő.[8]

A Geoponika I 7 caputja a nap mint nap változó holdnyugtákat és holdkeltéket órákban és annak tört részeiben kívánja meghatározni. Az ide tartozó számok azonban a kézirati hagyományban tökéletesen romlottak. A kódexek olvasataiból a szóban forgó szövegrészek nem állíthatók úgy helyre, hogy kielégítő értelmet adjanak. Mint G. Bilfinger meggyőzően bizonyította,[9] a szöveghelyreállítás kulcsát az idősebb Plinius egy passzusa adja a kezünkbe.[10] Eszerint a hold nyugtának illetőleg keltének a naponkénti eltolódása $\frac{19}{24}$ órát (*dodrantes semuncias horarum*) tesz ki.

Minthogy a Geoponika az óra törtrészeként *(μόριον)* csak az egytizenketted egész számú többszöröseit használja (annak felét — a *semunciá*-t — nem), a bennünket foglalkoztató táblázatba a pliniusi $\frac{19}{24}$ úgy illeszkedik, hogy felváltva egyik alkalommal $\frac{9}{12}$ (9 *morion*), a másik alkalommal $\frac{10}{12}$ (10 *morion*) a hold nyugtának illetőleg keltének a napi eltolódása.[11] Kivételt képez néhány nap a hó legelején, legvégén és közepén (1, 2, 14, 16, 29); itt a Geoponika görög kéziratainak vallomása és a szír párhuzamos szöveg olyan teljes összhangban ad kerek fél- illetőleg egy óra eltolódást a holdnyugta és kelte napi időpontváltozásaként, hogy konjektúrának nem lehet helye.[12]

[4] *Γεωπονικά*. Geoponicorum seu de re rustica libri XX. . . recensi et illustrati ab *Io. Nic. Niclas*, I—IV., Lipsiae 1781. Persze Niclas magyarázó jegyzeteit is részben túlhaladottá tette a későbbi szakirodalom, így egyebek mellett *W. Gemoll* (Untersuchungen über die Quellen . . . der Geoponica, Berlin 1883) gazdag párhuzamoshely-összeállítása.

[5] *E. Bickerman:* Chronologie, Leipzig 1963, 3—4.

[6] *G. Bilfinger:* Zu den Geoponika des Cassianus Bassus. Jahrbücher für Classische Philologie 129 (1884) 491—492.

[7] *F. K. Ginzel:* Handbuch der Chronologie I. Leipzig 1906 (reimpr. 1958) 36—37.

[8] A számos antik híradás közül, amely a holdjárásnak és a paraszti munkának ilyen vagy olyan kapcsolatáról szól, említsük itt kiragadott példaként Varro, De re rustica I 37 elbeszélését; ez ugyanis kitűnően mutatja, mennyire babonás és nem tudományos gondolatkörben mozgott a legtöbb idetartozó előírás.

[9] *Bilfinger:* i. h. 492—493.

[10] Plin., Hist. nat. II (11) 58.

[11] Geoponika I 7 egész szövegösszefüggése világosan mutatja, hogy a morion szónak ezen a helyen csak egy kielégítő értelmezése lehetséges: egytizenketted.

[12] Beckh praefatiojában (p. VI—VII) és kritikai apparátusában (p. 12) csak a jelzett napokra (1, 2, 14, 16, 29) utal mint olyanokra, amelyeknél modern számítás helyett az egybehangzó kézirati hagyományra kell a szövegmegállapítást építeni. Valójában tizenhetedikénél is ez a helyzet. Egyébként ugyanis a hónap első és második fele között teljes párhuzam mutatkozik: amelyik időpont 1—15 között a hold horizont alá kerülésének a pillanata, ugyanaz 16—30 közt a horizont alá kerülésé. Az egyetlen eltérés ettől

A fent elmondottak értelmében tizenkettedikén a hold nyugovóra térésének kezdetéül éjszaka kilenc és fél óra (9 óra 6 *morion*) adódik, ám Beckhnél (p. 13 v. 8—9) azt olvassuk, hogy kereken kilenc órakor kerül a horizont alá a hold. Mivel ezt az időadatot sem egyöntetű kézirat hagyomány nem igazolja, sem a Pliniustól megőrzött antik képlet nem támasztja alá, Beckh szövegmegállapítását — *ἀπὸ ὥρας Θς' νυκτερινῆς* — elhibázottnak kell mondanunk és helyette az alábbiakat kell a szövegbe vennünk: *ἀπὸ ὥρας Θ' καὶ ςς' μορίων ὥρας νυκτερινῆς.*[13]

2. A Geoponika szóban forgó fejezetének nemcsak a szövegmegállapításához, hanem az értelmezéséhez is van egy szerény megjegyzésünk. Az első paragrafusban, mint erre feljebb már utaltunk, az áll, hogy bizonyos munkákat a hold horizont alatti-, másokat annak horizont feletti állásánál tanácsos végezni. Ezzel némileg ellentétes a tizenhatodik paragrafus mondanivalója, ahol azt olvassuk: tizenötödikén végig napkeltétől napnyugtáig a «föld alatt» van a hold, ilyenkor tehát az egész napon át különösen jó munkavégzés lehetséges *(δι' ὅλης ἡμέρας τὰ ἔργα τὰ καλλίω ποιήσομεν)*.

A két passzus ellentétességét annyira kiélezni aligha volna helyes, hogy ebből az egyik emendálásának a szükségességét olvassuk ki. Annyit azonban mindenképpen észre kell vennünk: az az antik tradíció, amelyet a Geoponika itt «Zoroaster» neve alatt idéz,[14] a holdkeltével illetőleg -nyugtával kapcsolatba hozható mezőgazdasági munkák túlnyomó többségénél a hold «föld alatt» tartózkodását tekintette a munkavégzés kedvező idejének.

MARÓTI EGON

MEGJEGYZÉSEK GALEOTTO ANTIK FORRÁSAIHOZ

I. Cato Uticensis és Báthory Miklós története

Folyóiratunk egyik előző évfolyamában Csapodi Csaba foglalkozott Galeotto *«De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis Regis Mathiae . . .»* c. munkája egyik történetének hitelességével.[1] Arról a jelenetről van szó (c. 31.), amikor a budai várban tanácskozásra gyülekező, s a király érkezéséig az időt kedélyes társalgással töltő főurak körében Báthory Miklós váci püspök Cicero Tusculumi Beszélgetéseit olvassa. Közben megérkezik a király, s látva, hogy az urak megmosolyogják a buzgó férfiút, az «Uticai» Cato példáját idézve megpírongatja őket, mondván, hogy ama bámulatra méltó tudományú férfiú is mindig olvasgatott, amíg a római senatus gyelekezett

Cs. úgy véli, hogy Galeotto — általában nem valami nagyra tartott — forrásértékének[2] kérdésére ezúttal «nagyon könnyű és biztos a felelet». Amennyiben az OSzK Kézirattára őriz egy XV. századi illuminált firenzei kódexet a Báthory címerrel, s az éppen Cicero szóban forgó művét tartalmazza: Galeotto elbeszélése tehát — így következtet Cs. — hiteles, egy megtörtént eseményt örökített meg. —

A Cicero-kódex létezésének a ténye minden esetre elfogadhatóvá teszi azt a lehetőséget, hogy Báthory Miklós olvashatta a munkát, s Galeotto láthatta a kezében, — azt azonban, megítélésünk szerint nem bizonyítja, hogy valóban a leírt körülmények között.

Ne felejtsük el, hogy a történetnek — akárcsak az egész műnek[3] — elsőrendű célja Mátyás szellemességének, klasszikus műveltségének a bizonyítása, illusztrálása. — Mindenek előtt elgondolkoztató az a körülmény, hogy Mátyás konkrét példára hivatkozik. Minden azon fordul meg tehát, hogy olvashatott-e a király, illetőleg nyilvánvalóan maga a humanista szerző Cato Uticensisről hasonló elbeszélést, ami alkalmasint a történet — s

a szabályosságtól tizenhetedike, ahol a szír párhuzamos szöveg (Geoponicorum in serm. Syriacum versorum quae supersunt ed. *P. de Lagarde*, Lipsiae 1860) 1 óra 7 morionT ad és a görög kéziratokban *ιζ'* számjegy áll a morionok jelzésére, ami *ζ'* elírásából származhat.

[13] A Geoponika orosz tolmácsolója *(Е. З. Липшиц:* Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века. Введенние, перевод с греческого и комментар, Москва—Ленинград 1960) fordításának tanúsága szerint érzékelte ugyan a Beck-féle szöveg szóvátett hibáját, ám kereken mégsem mondotta ki, amit mi itt megállapítottunk. Bevezetésében ugyanis arról szól, hogy Beckh vagy valamelyik másik kiadó textusa az, amit fordítása alapjául vesz, ám a korábbi kiadók egyikénél sem szerepel 9 óra 6 morion tizenkettedike holdnyugtájának időpontjaként.

[14] Az Ál-Zoroasterre vonatkozóan lásd *Gemoll:* i. m. 206 kk.

[1] Báthory Miklós Cicero-kódexe és egy állítólagos Athenaios-korvina. Ant. Tan. 19 (1972) 197. — Galeotto munkáját alább a könnyebb konfrontálás kedvéért *Juhász László*nak a BSMRA-sorozatban megjelent kiadása (Lipsiae 1934) alapján idézzük.

[2] Vö. *Horváth János:* A magyar irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1944. 142.

egyben a királynál kegyvesztetté vált pártfogója felmagasztalásának — ötletét adhatta számára.

Úgy tűnik, hogy a Mátyás szájába adott hivatkozásnak, Cato analóg esetének kétségtelen forrása Valerius Maximus Tiberius császárnak ajánlott *Factorum et dictorum memorabilium libri IX.* c. művének alább idézendő elbeszélése.

Valerius Maximus moralizáló történeti példatára a kor kedvelt olvasmánya volt. A XI. sz. óta számos másolat készült róla, s a tudós humanisták épp olyan szívesen forgatták, mint középkori elődeik.[4] Ékes bizonysága ennek pl. az a tény, hogy a XIV. sz. folyamán Itália humanista központjaiban, — így Bolognában és Nápolyban is — egy sor tudós kommentár készült a munkájoz.[5] S különös jelentőséget kell tulajdonítanunk ebben az összefüggésben annak a körülménynek, hogy a Guarino, akinél Galeotto Ferrarában Janus Pannoniusszal huzamosan együtt tanult, ugyancsak írt egy Valerius Maximus-kommentárt.[6] A munka elkészítésére bizonyára oktatási szükséglet is ösztönözte Guarinót, hiszen iskolájában az antik történetírók megismertetése során alapvető jelentőségű olvasmány volt Valerius Maximus műve.[7]

Így aztán nem meglepő, hogy a kutatás számontartja s számos példával illusztrálja Valerius Maximusnak Galeotto munkájában megmutatkozó hatását,[8] — minden esetre anélkül, hogy a szoban forgó párhuzamra utalás történt volna. Márpedig a megfogalmazás egésze és több pregnáns párhuzamos kifejezés ékesen szólóan bizonyítja, hogy Galeotto elbeszélésének magvát, a Mátyás szájába adott csattanót Valerius Maximustól kölcsönözte, s e köré kerekítette ki az egész történetet.

Valerius Maximus (VIII 7,2) a censor Catóról szóló elbeszéléséhez kapcsolódva így ír az Uticairól: *Cuius mirifica proles propior aetati nostrae Cato ita doctrinae cupiditate flagravit, ut ne in curia quidem, dum senatus cogitur, temperaret sibi quo minus Graecos libros lectitaret. qua quidem industria ostendit aliis tempora deesse, alios superesse temporibus.* Mátyás pedig a következő mondattal zárja le hivatkozását: *Hic igitur Cato divini consilii, doctrinae admirabilis, summae apud omnes auctoritatis otium tamquam vitiorum fomitem putans, dum Romanus cogeretur senatus, semper aliquid lectitabat* (31,16).

Arról, hogy az egészében párhuzamos történet mintája valóban Valerius Maximus,[9] több kifejezés, szóátvétel is árulkodik. Ilyenek mindenekelőtt a '*senatum cogere*', ami nem csak a történet lezárásában szerepel, hanem utal rá Galeotto indítása is: *Budae cum cogeretur principum concilium* (31,6), majd alább: *Qui, dum congregatio principum cogeretur* (9) — Figyelmet érdemel a *lectitare* ige előfordulása is, amely mindkét esetben hangsúlyos mondatvégi helyzetben, lényegében az elbeszélés végén szerepel. Különös nyomatékot kap Galeottonál az ugyancsak antik forrásból vett '*doctrina*' szó is, amely elbeszélése során gyors egymásutánban háromszor is szerepel.[10]

[3] Vö. *Dedicatio* 2—8. 13. Ld. még *Horváth J.:* i. m. 140 skk. — A *V. Kovács Sándor* által Mátyás diplomáciai levelezéséből felhozott antik reminiszcencia (ItK 1966, 153—155) eléggé elszigetelt esetnek látszik.

[4] *L. Teuffel:* Gesch. d. Röm. Lit. II[7], Lpz.—Brl. 1920., 195. *Schanz-Hosius:* Gesch. d. Röm. Lit. II[4], München 1935, 592. 600. *R. Helm:* in PW-RE XV A (1955) 114, s. v. Valerius Maximus. *G. Voigt:* Die Wiederbelebung d. Class. Altert. Brl. 1893. II 339.

[5] *Voigt:* i. m. I 48. II 389., ill. I 450. II 388.

[6] Uo. II 390.

[7] *Huszti József:* Janus Pannonius. Pécs 1931. 19.

[8] *Bruckner Győző:* Galeotto *De egregie* . . . c. műve mint művelődéstörténeti kútfő. Bp. 1901, 75 skk. Ld. még *Horváth J.:* i. m. 140. 144. A magyar irodalom története I. (Szerk. *Klaniczay T.*) Bp. 1964. 248—249.

[9] Nem pedig, mint *Bruckner* (i. m. 81. l.) véli, Ludovico Carbo «*De rebus gestis Matthiae regis*» c. művének egyik részlete. Az általa — különben hiányosan — idézett részlet ugyan valóban hasonló történetet beszél el, azonban a Galeottóétól jelentősen eltérő fogalmazásban; arról nem is beszélve, hogy alighanem emlékezetből dolgozott, s ezért összevonta, összekeverte a két Catót, a Censort és az Uticait, ami mellesleg arra is utal, hogy ő is Valerius Maximusból vette a példát, ahol a két történeti alakról egymást követő pontokban van szó. Ime Carbo szövege (ld. *Ábel Jenő:* Olaszországi XV. századbeli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Bp. 1890, 212. l.): *Apud Romanos Catonem superiorem, tantum in illa re publica moderatorem et principem, in omni litterarum genere floruisse legimus. Qui, ne sibi quicquam deesset, etiam in senectute Graecas litteras didicit et quotiens in senatum veniret, semper librum aliquem sub ala portare solebat, ut, si nondum frequentem senatum inveniret, donec congregaretur, lectitare interim aliqua posset, ne quid temporis perderet.*

Summa summarum: Bármilyen jelentőséget tulajdonítsunk is az előkerült Cicero-kódexnek: a Galeotto elbeszéléséhez kétségkívül mintául szolgáló antik forráshelyet nem lehet figyelmen kívül s főleg említés nélkül hagyni.

II. Mátyás király és Tiberius császár az ínyencekről

Galeotto szóban forgó műve egyik fejezetében (25,9—13) elbeszél egy történetet Alfonz nápolyi király pazar bőkezűségének[11] illusztrálására. Eszerint a király megdicsérte és megjutalmazta *dispensator*-át, mert az a római húscsarnokban (*macellum*) túllicitálta a pápa emberét, s 30 aranyért megvásárolt számára egy kivételesen szépenfejlett *murena* példányt.

Ismeretes, hogy Galeotto felhasználta Antonio Beccadellinek '*De dictis ac factis Alphonsi regis . . .* ' c. munkáját, s ennek folytán számos párhuzam található műveikben a két uralkodó bemutatásában.[12] Ez a történet nem szerepel a Panormitánál, ami nem is meglepő, hiszen Galeotto is csak azért adja elő az általa mérsékelt rokonszenvvel kezelt Beatrix királynő nagyapjának az esetét a halvásárlásról, hogy bemutassa a maga hősének, Mátyásnak előkelőbb gondolkodásmódját.[13] Galeotto ugyanis a következőképpen zárja elbeszélését: *Hoc audiens rex Mathias: «Magnificentiam et liberalitatem nemo unquam improbavit, sed si dispensator meus in huiusmodi rebus liberalitatem ostentasset, laudassem quidem, si emptam murenam pontifici donasset, ut dominum suum et pecuniarum et gulae contemptorem prudentiores iudicarent, quandoquidem murenem non ex avaritia dimissam nec ex gulae emptam cognoscerent. Dispensator, qui haec fecisset, sine dubio laudem meruissetj* (25,14—5).

Galeotto tehát a falánkság (*gula*) és a fösvénység (*avaritia*) alantas hívságán felülálló, nagyvonalú férfiúnak mutatja be Mátyást, s az említett oldalvágáson kívül humanista rivalizálással különbnek ábrázolva hősét Beccadelliénél, egy füst alatt emezt is letromfolja. E két utóbbi mozzanat a támadószellemű humanista leleménye, a történet magva azonban ezúttal is antik kölcsönzés.

Hasonló célzatú epizódot mesél el ugyanis Seneca egyik levelében (*epist.* 95,41—2.) Tiberius princepsről s két korabeli hírhedt ínyenc licitálásáról. A tét ezúttal nem egy *murena*, hanem egy az ókorban nem kevésbé keresett ínyencségnek számító *mullus*, rózsahal.[14]

A ritka szép, jólmegtermett halat Tiberius kapta ajándékba, azonban elküldte a *macellum*-ba azzal az iróniKus megjegyzéssel, hogy nagyon csalódnék, ha azt nem Apicius vagy P. Octavius vásárolná meg. Heves licitálás után aztán valóban Octavius vette meg 5 ezer sestertiusért. Seneca a szégyenletes költekezés, falánkság (*gula*) elleni zsörtölődő kirohanását a következő nyilatkozattal zárja: *numerare tantum Octavio fuit turpe, non illi, qui emerat, ut Tiberio mitteret, quamquam illum quoque reprenderim: admiratus est rem, qua putavit Caesarem dignum.*[15]

A hangsúly, mint látjuk, a két elbeszélésben több ponton eltér egymástól. Tiberiusnak az ínyencséget kipellengérező gesztusa azonban hasonló *maiestas*-ról tanúskodik, mint Mátyás megjegyzése: a párhuzam a két uralkodó eljárása között tehát szembeötlő. S Galeotto története nemcsak tartalmában, egyes fordulataiban, hanem több kitételében is utal a céljainak megfelelően felhasznált ókori mintára. A két elbeszélés teljes szövegének tüzetesebb egybevetése a rokon vonások, kölcsönzések még bőségesebb listáját eredményezi.

Galeotto elbeszélése nyilvánvaló antik mintájának megjelölésével megint csak nem azt kívántuk bizonyítani, hogy történetei általában légbőlkapottak; hanem csak arra kívántunk rámutatni, hogy a Galeotto-féle humanista udvari szerzők tudósításai forrásértékének mérlegelésekor nem szabad kifelejteni a serpenyőből az invenciójukat serkentő antik minták súlytételeit.

[10] 31,8: *cura et diligentia doctrinam adaugens; quod ad doctrinam conveniret; eius doctrina et literatura . . .*

[11] 25,1: *liberalitate immensa.*

[12] *Kardos Tibor:* A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 184—185.

[13] *Horváth J.:* i. m. 143.

[14] Vö. *Steier:* in PW-RE XVI (1933) 499—500, s. v. *Mullus*, ill. uo. 655—656, s. v. *Murenae. E. de Saint-Denis:* Le vocabulaire des animaux marins en latin classique. Paris 1947, XII—XIV., 69—71. ill. 68—69. Ld. még *Maróti E.:* Varro és a *Rerum rusticarum libri tres* c. bevezető tanulmányát a 'Görög és latin írók' c. sorozat 14. kötetében (Bp. 1971), 45—46. 75. és 84. l.

[15] Seneca elbeszéléséhez ld. *Szepessy Tibor:* A régi Róma napjai. Bp. 1968, 172—173.

MEGEMLÉKEZÉS

GYÖRKÖSY ALAJOS
(1896—1973)

Búcsúzunk Györkösy Alajostól. Búcsúzunk gyakorló gimnáziumi vezetőtanárunktól, munkatársunktól, barátunktól, nemzedékek latin tudásának csiszolgatójától. Amelyikünk távolabb tud visszaemlékezni, nem gondolhat meghatódottság nélkül a kívülről elegáns, *τὰ ἔνδοθεν καλός*, tudásra—tréfára mindig kész hajdani Györkösy Alajosra, és nem gondolhat együttérzés nélkül a megkeseredett öregre. Öregedve mindjobban értjük, miért folyamodtak eleink akár Kazinczy, akár Madách korában oly sűrűn Tacitus *Agricola*jához, ha maguk vagy szeretteik életének fordulatait visszatekintve értelmezni akarták: Tacitus *pietas*-diktálta szavait egészen más történelmi körülmények közt alkalmazták a maguk problémáira. Így idézzük mi is az Agricola-életrajz végéről a vő tehetetlen szemrehányását maga-magának, amikor emphatikus ismétlésekkel (45,1 *nostrae manus*. . . , *nos*. . . , *nos*. . .) veti fel a felelősség kérdését. Miért is nem hasznosíthattuk *tovább, kiadósabban, gyümölcsözőbben* Györkösy Alajos talentumait?

Magáról nagyon ritkán beszélt. Így csak elnagyolva vázolhatjuk pályafutását. A millenium évében született, alig *érett* fejjel vette ki — becsülettel — részét az első világháborúból. Az Eötvös-Collegiumban szerzett tudása és nagy nevelői készsége szinte predestinálta arra, hogy hamarosan a Trefort-utcai gyakorló gimnázium Benjáminjaként kezdje munkásságát. Itteni működését azok tudják értékelni, akik vele együtt vagy a keze alatt dolgozhattak. Nem éppen lágy szívéről közismert igazgatója, Herbart és Kerschensteiner földi helytartója, *sírva* búcsúztatta, mikor a 30-as évek végén a Tanárképző Intézet tanáraként az egyetemre ment át. Ha *akkoriban* alaposan képzett latin tanárok kerültek ki, az az ő érdeme is volt. Az egyetem átszervezésével kapcsolatban az Akadémia könyvtárába kellett visszavonulnia, ahol másodállásban fiatal kora óta működött. Ez a visszavonulás sem neki, sem tanárképzésünknek nem vált hasznára.

Holmi bibliográfia csak szegényesen tükrözné Györkösy Alajos életművét. Kitűnő latin és görög tankönyveinek sorozatán, ma is nélkülözhetetlen latin—magyar és magyar—latin, továbbá — sajnos — félbemaradt görög szótárán, az Egyetemes Philologiai Közlöny szerkesztésén kívül ne hagyjuk feledésbe merülni a Pedagógiai Lexikonba és főleg a Közlönybe írott cikkeit, különösen Horatius-tanulmányait, amelyek közül «Horatius és a magyar szellemi élet» c. értekezése (A bp. gyak.-gimn. 1934/35. évi ért.) a hazai «Fortleben»-kutatás egyik érdemes teljesítménye. Ehhez kapcsolódnak szolíd recenziói, mégpedig nemcsak a szorosabb értelemben vett latin filológia, hanem — a rokon diszciplinák közti együttműködés jegyében — a klasszika-archeológia köréből is. Mint nagyhatású latin vezetőtanár, több ízben foglalkozott a latintanítás elméleti és gyakorlati kérdéseivel. (A latin és a fiúközépiskola: Parth. 1934, 33 skk. l.; A magyarra fordítás: Kath. Középisk. Főig. 1939/40. évk., 84 skk. l.) Hosszú éveken át volt Társaságunk elődjének másod-, majd első titkára. Egy ideig visszavonulása után is — Marót Károllyal, Révay Józseffel, Moravcsik Gyulával — ő volt a lelke a hajdani Philologiai Társaság összejöveteleinek. Közben résztvett a magyarországi latinság szótárának munkálataiban, ifjúkori görögországi tanulmányútjának élményeit pedig mindhaláláig dédelgetett — és titkolt — művében, a görög színházak régészeti és irodalmi feldolgozásában igyekezett hasznosítani.

Irodalmi munkássága így részben torzó maradt. Folytatása a mi kötelességünk. Nem torzó viszont, hanem bennünk élő egész: *emberi mintakép* az, amit egyénisége és barátsága jóvoltából ránkhagyott. Becsüljük meg és őrizzük hálával és szeretettel Györkösy Alajos emlékét.

BORZSÁK ISTVÁN

KÖNYVSZEMLE

ÓKORI TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK (ÓKORI KELET—KLASSZIKUS ANTIKVITÁS) (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékének kiadványai 5.). Emlékkönyv Hahn István tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Budapest, 1973. 202 l., 4 rajzos illusztráció

A kötet tanulmányai — miként az ünnepelt munkássága is — az ókor legkülönbözőbb területeinek és korszakainak problémáit vizsgálják, a címben jelzett két terület (ókor Kelet — klasszikus antikvitás) közül az első némi túlsúlyával. Három tanulmány megmarad az ókori Kelet határain belül. Gaál Ernő az i. e. 18. sz.-ból származó Alalaḫ-i táblák egy társadalom- és gazdaságtörténeti terminusát, az eperum szót veszi vizsgálat alá. Fóti László «A királyfi és a sors» címen ismert egyiptomi mesetöredék értelmezésére vállalkozik. Igen tanulságos az egyiptomi sorsfogalom fejlődésének a bevonása; kevésbé meggyőzőek a mesének az antik íróknál meglelni vélt továbbéléséről mondottak. A Diodóros-történet az egyiptomi krokodilus kultuszt magyarázó, de nem autochthón körben kialakult aitiológiai mese; az aisóposi állatmese szereplői is csak véletlenül lehetnek azonosak az egyiptomi meséével: a görög mese lényege, hogy a bűnös minden elemben ellenséggel találkozik. Ha a szerző nem csak a magyar Aisópos alapján dolgozik, észrevehette volna, hogy a Vindobonensis megfelelő meséjében farkas helyett oroszlán szerepel. Kákosy László tanulmánya az egyiptomi uralkodó istenítésének fejlődését mutatja be az Amarna-kort követő restauráció idején templomi ábrázolások és feliratok segítségével. A jól dokumentált tanulmány fontos tanulsága, hogy az ókori keleti despotizmussal közhelyszerűen egybekapcsolt uralkodó-istenítés (az élő uralkodóra vonatkozóan) korántsem általános jelenség.

További három tanulmány az ókori Kelet és a klasszikus antikvitás egy-egy érintkezési pontjával foglalkozik. A holttengeri tekercsek antik művelődéstörténeti hátteréről nyújt tájékoztatást Scher Tibor, anélkül azonban, hogy részletkérdések behatóbb elemzésébe bocsátkoznék. Ez egyébként a kötet egyetlen mósutt (Acta Orientalia 23 [1970] 365—370) is megjelent tanulmánya. A Hérodotos-filológia napjainkban is vitatott kérdéseihez szól hozzá Hegyi Dolores cikke, melyben a perzsákra vonatkozó híradásokat veszi vizsgálat alá. A sokszempontú elemzés óvatosan megfogalmazott következtetéseivel bízvást egyet érthetünk, csupán Fehling (Ktésias nyomdokaiba lépő) hiperkritikus nézeteinek határozottabb elutasítását hiányoljuk — éppen H. D. megfigyeléseire hivatkozva. A kötet legterjedelmesebb és legnagyobb apparátussal készült írása, Bérósos és a mezopotámiai irodalom kapcsolatáról, Komoróczy Géza munkája. A Jacoby fragmentumgyűjteményében összeállított töredékek összevetése sumer mitológiai szövegekkel arra a meglepő eredményre vezetett, hogy Bérósos több adata (elsősorban személynevek) ezeknek az igen korai ékírásos emlékeknek a segítségével értelmezhető. Hogy ennek nyomán csakugyan arra kell-e következtetnünk, hogy Bérósos maga használta ezeket a korai ékírásos feljegyzéseket, ill. hogy ezek egyáltalán hozzáférhetők voltak a hellénisztikus korban, az szerintem továbbra is kérdéses: ezekhez az adatokhoz papi kiképzése során szóbeli hagyományok révén is hozzájuthatott. A sumer irodalom közvetlen ismeretét és hozzáférhetőségét elsősorban mégis csak a helyi első évezredi ékírásos anyag segítségével kellene bizonyítani. K. G. erre vonatkozó adatai inkább csak kivételek, melyeket talán másképp kell magyarázni, bizonyító erejük véleményem szerint kevés. Bérósos saját hivatkozása műve elején írásos forrásokra (anagraphé) sem jelent sokat: a hellénisztikus görög történetírás — tudományos és áltudományos egyaránt — közhelye ez, gondoljunk csak a nagyjából kortárs Euhémerosra.

Két tanulmány a római hadtörténetből veszi tárgyát. Kertész István a cohors-taktika kialakulásának időpontjával foglalkozik. A szakirodalom sensus communis-ával szemben rámutat arra, hogy már az i. e. 3. sz. végétől kezdve — elsősorban a hispániai hadszíntéren — forrásaink megbízható vallomása szerint összevonták esetenként a legio néhány manipulusát egy-egy feladat végrehajtására. Polybios nyelvhasználatának vizsgálata arra mutat, hogy ismerte a cohors fogalmát. A szerző által felsorakoztatott adatok szépen dokumentálják az új taktika bevezetésének előtörténetét; ha számba vesszük, hogy a cohors-taktika jóval magasabb követelményeket támasztott az alparancsnokokkal és a közkatonákkal szemben, hogy bevezetése új, s a korábbinál sokkal alaposabb kiképzést követelt meg, akkor aligha tekinthetjük a manipulusoknak olykor a csata közben történő összevonását és külön feladattal való megbízását a cohors-taktika alkalmazásának. Bár közvetlen bizonyítékunk nincs rá, mégis igen valószínű, hogy az új taktika bevezetését — a K. I. által feltárt, 2. sz-i tapasztalatok felhasználásával — csak a hivatásos hadsereg megjelenése, azaz Marius hadügyi reformja tette lehetővé. Szilágyi Mária tanulmánya a principatus első évszázadának kettős legió-táboraival foglalkozik. Meggyőzően mutatja be a legiók közti rangkülönbséget. Rámutat arra, hogy a kettőstáborok felállításánál belpolitikai szempontok is szerepet játszottak. Hiba volna ez utóbbiakat abszolutizálni: e fontos katonapolitikai döntésnél nyilván igen eltérő, külső és belső szempontokat is figyelembe vettek.

A kötet ajánlása alatt a következő aláírást olvassuk: pályatársai és kollégái, barátai és tanítványai, az Ókori (Görög-Római) Történeti és az Ókori Keleti Történeti tanszékek munkatársai. Úgy vélem, az ünnepeltnek számos pályatársa és kollégája, barátja és tanítványa van e körön kívül is. Évek óta bevált gyakorlat, hogy egy-egy folyóiratszám jelenik meg «Festschrift»-ként. Nyomtatott folyóirat talán mind a résztvevők szélesebb körét, mind kiállítását tekintve reprezentatívabb keretet adhatott volna a megemlékezésnek. A kiadványsorozat lehetőségei sokkal szerényebbek: rotaprint eljárással készül, a görög szavakat kézírással kell beírni (ez a 106. és 107. oldalon el is maradt), s összesen 250 példányban kerül kiadásra. Hahn István tudományos és pedagógiai munkásságának jelentősége nagyobb annál, semhogy két egyetemi tanszék belügye lenne. Mindez nem kíván ünneprontás lenni; a recenzens csupán azt szeretné, ha a következő «Hahn-Festschrift» szélesebb publicitást kapna.

KAPITÁNFFY ISTVÁN

GAÁL ERNŐ: ALALAH TÁRSADALMA ÉS GAZDASÁGI ÉLETE AZ I. E. 18—17. SZÁZADBAN. (A VII. réteg okmányai alapján). Budapest 1972. 138 old. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai, 1.)

Azok az akkád nyelvű ékításos okmányok, amelyeket L. Woolley a ma Törökországhoz tartozó Tell Açana ásatásai során — a II. világháborút közvetlenül megelőző és követő években — feltárt, Észak-Szíria i. e. 2. évezredi történelmének, társadalmának, gazdasági életének rendkívül fontos forrásai. Két ásatási rétegben (VII. és IV.) kerültek elő írásos emlékek. Az összesen mintegy félezer okmány ékírásos szövege, autográf másolatban, már néhány évvel az ásatások befejezése után hozzáférhetővé vált. Ezt követően, 1960 táján, az értelmezés részletkérdései körül gazdag irodalom keletkezett. (Erről Gaál E. bibliográfiája, 130 skk. old., teljesnek mondható képet ad.[1]) Az eddigi kutatás főként a politikai történet számára értékesíthető adatok feltárására fordította figyelmét.[2] Az okmányok tartalmának lényegét viszonylag kis érdeklődés kísérte. A gazdasági élet területei, a tulajdonviszonyok, a társadalmi rétegződés, a gazdaságirányítás, amelyek mind csupán az alkalmi okmányok komplex feldolgozása révén tanulmányozhatók, az eddigi kutatásban meglehetősen háttérbe szorultak. E téren A. Alt, I. Mendelsohn, A. Goetze, M. L. Heltzer, H. Klengel, M. Dietrich és O. Loretz egy-két tanulmánya

[1] Az érdemleges tanulmányok közül talán egynek a hiánya róható föl, *D. J. Wiseman:* The Alalakh Tablets. Compte Rendu de la troisième rencontre assyriologique internationale (1952). Leiden 1954. 123—129.

[2] E téren alapvető *H. Klengel* kézikönyve: Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v. u. Z. 1—3. Berlin 1965—1970. Kevesebb új eredményre jut *G. Buccellati:* Cities and Nations of Ancient Syria. (Studi Semitici, 26.) Roma 1967.

tört utat a teljes feldolgozás előtt. Gaál E. munkája az ő kezdeményezésüket folytatja. Mindenesetre, Gaál E. az első, aki a szövegek egyik — zárt — csoportjának kimerítő gazdaságtörténeti feldolgozására vállalkozott.

Gaál E. a VII. réteg okmányait választotta könyve tárgyául. Ebben a rétegben kb. 170 hosszabb-rövidebb okmány maradt fenn. Tell Açana (Alalaḫ) VII. rétege — az ún. középső kronológia szerint — az i. e. 18—17. századot képviseli. Az okmányok történeti jelentősége már magából a datálásból kiviláglik, ebből az időszakból ugyanis nem áll rendelkezésünkre más terjedelmesebb írásos forrás Észak-Szíria történetére vonatkozóan. Mā'ri levéltára az i. e. 18. század közepe táján, a város lerombolása után, elhallgat. A boğazköyi források pedig csak i. e. 17. század második felében — a hettiták déli terjeszkedésével összefüggésben — szólalnak meg. A VII. réteg okmányai éppen a közben eltelt időszakra, Észak-Szíria történetének «sötét» évszázadára esnek.[3]

Ebben az időben Észak-Szíria jelentékeny része Iamḫad állam politikai fennhatósága alá tartozik. Alalaḫ sem kivétel, de uralkodói legalábbis belső, gazdasági önállósággal rendelkeztek. Gaál E., az alalaḫi gazdasági adminisztráció működését vizsgálva, körülhatárolja az állami élet azon területeit, amelyekre a függőség kiterjedt, de — helyesen — felismeri azt is, hogy a kisállam egyre inkább függetlenné vált (8 skk. old.).

Egy olyan fajta munka, mint amilyenre Gaál E. vállalkozott, a források önálló feldolgozása nélkül elképzelhetetlen. A könyv külön fejezetben közli, átírásban és fordításban, azokat a szövegeket, amelyeket az eddigi kutatás figyelmen kívül hagyott, vagy legfeljebb érintett. Ez a fejezet (91 skk. old.) a könyv egyik legértékesebb része. Mintegy 60, többnyire nehéz szövegű okmány első átírását kapjuk kézhez.[4]

A könyv bevezető fejezetei, amelyeket célszerű tömörség jellemez, a tulajdonképpeni téma tárgyalásához szükséges előzetes ismereteket nyújtják. Gaál E. itt ismerteti az Alalaḫot érintő kutatások történetét (1. fejezet); a VII. réteg okmányainak belső, relatív kronológiáját (2. fejezet); s végül Iamḫad és Alalaḫ viszonyának politikai kérdéseit (3. fejezet).

[3] Gaál E. kronológiai megjegyzései (8. old., 3.2) ennek megfelelően módosítandók.

[4] Gaál E. fordításai általában a szöveg betű szerinti értelmét adják vissza. Itt-ott azonban téves értelmezést közöl. Csupán egy-két példát említünk. Az adásvételi szerződések egyik formulája így hangzik: *ap-il*[1] *li-ib-ba-šu-nu ṭa-a-ab*, Gaál E.: «Szívük fizetség. jó»; helyesen: «A fizetség a szívüket kielégíti» (AT *52 : 16 sk., Gaál E. 95. old. stb.) Egy föld adásvételi szerződés, a birtoktestekről szólva, azt írja, hogy a vevő ezeket *ú-sa-an-na-aq-ma i-li-iq-qí*, Gaál E.: «összeszedvén, elveszi»; helyesen; «felmérvén[1] . . . » (AT *56 : 11, Gaál E. 98 sk. old., vö. most W. v. Soden, AHw 1022a, *sanāqu* D 3). Az egyik okmány, nyilván szerződés, amelynek csak záradéka olvasható, azt, aki az ügylet érvényét megtámadja, ezer šiqlum ezüst pénzbüntetéssel fenyegeti, továbbá kilátásba helyezi — mint olykor más okmányok is —, hogy az illetőnek ólmot öntenek a szájába: *ù ma-la ṭup-pí a-ba-ra-am a-na pí-*[*i*]*-šu i-ša-ap-pa-ku*, Gaál E.: «és ugyanannyi ólmot a szájába öntsenek». Minthogy az «ugyanannyi» 1000 šiqlum, több mint 8 kilogramm ólmot jelentene, ez a fordítás képtelenség. Azokon a helyeken, ahol a formula szerepel, sehol sincs az ólom mennyisége feltüntetve, s ez természetes is. A *mala ṭuppi* itt egyszerűen annyit jelent, hogy «a szerződés értelmében», «a szerződés szerint». A fordítás tehát helyesen: «és a szerződés értelmében öntsenek a szájába ólmot». (AT *96 : 4 sk., Gaál E. 108. old. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a tábla előzménye esetleg valamely más szöveg lehet. Talán D. J. Wiseman tévesztette el másolatainak számozását?) A nyugtákon gyakori a *maḫru* szó. Ezt Gaál E. úgy fordítja, hogy «megkaptuk» (AT *382 : 1, Gaál E. 118. old. stb.); helyesen: «átvéve»; nemcsak a raktári—könyvelési «stílus»-nak felel meg jobban ez a megoldás, hanem a szó nyelvtani alakjának is (G Stativ). Az egyik szöveg különböző tárgyakat sorol fel, többek között 3 $\frac{1}{3}$ [x] KÙ.BABBAR 12 GÍN KI.LAL.BI-*šu*, Gaál E. a töredékes helyre a GÍN szót egészíti ki, és ezt a fordítást adja: «3 $\frac{1}{3}$ [šiqlum] ezüst, 12 šiqlum a súlya» (a fordításban a kiegészítést nem jelöli). Nyilvánvaló, hogy a kiegészítés téves, 3 $\frac{1}{3}$ šiqlum ezüstnek nem lehet 12 šiqlum a súlya; a töredék helyén valamilyen tárgy (ezüst tárgy) neve állhatott (az előző sorokban «gyűrű», «karika» szerepel), esetleg — a törtszám erre vall — rúdezüst. (AT *414 : 5 sk., Gaál E. 123. old.)

A mű érdemi részét az okmányokban szereplő adatok tárgykörök szerinti csoportosítása alkotja. Gaál E. elsőként a földtulajdon kérdéseit elemzi (4. fejezet).[5] Szembeszáll, igen helyesen, azzal a széles körben elterjedt tévhittel, amely szerint az ókori keleti államokban az uralkodó lett volna minden föld végső tulajdonosa. Az alalaḫi királyi földcserék és földvásárlások, amelyeket sok okmány tanúsít, s amelyekkel Gaál E. is részletesen foglalkozik, alkalmasak arra, hogy ezt a tévhitet cáfolják, arra azonban, hogy megvilágítsák a magán földtulajdon természetét, sajnos, kevésbé. A magán földtulajdon itt is, mint szinte mindenütt, kívül marad az írásbeliség határain; érthető okokból, hiszen a magán birtokokon folyó — rendszerint kis volumenű — termelés nélkülözni tudta a könyvelést. Éppen ezért fontos az ingatlan adásvételét megörökítő néhány szerződés. Ilyenekkel Alalaḫban is találkozunk. Az egyikben[6] 3 *ikû* szőlőföld eladásáról van szó; mind az eladó, mind a vevő magánszemély volt. A megnevezett terület — több mint egy hektár, pontosan 10 584 négyzetméter — nagyobb annál, hogysem egyszerű belkertnek minősíthetnénk. Tehát magánszemélyek is rendelkeztek elidegeníthető földtulajdonnal.

A gazdasági élet ágazataival foglalkozó rész (5. fejezet)[7] kimerítően teljes és pontos adatgyűjtemény a földművelésre és állattenyésztésre, az ún. háziiparra és kézművességre,[8] továbbá a kereskedelemre vonatkozó adatokból. Gaál E. igen alapos munkát végzett. A tárgyi rendszerezést az okmányok terminológiájának, a mezőgazdaság és kézművesség szakkifejezéseinek gondos értelmezésével alapozta meg.[9] Maga a rendszer, amelybe a források adatait beillesztette, meggyőző képet ad Alalaḫ gazdálkodásáról. Figyelmet érdemel Gaál E. megállapítása, amely szerint a gazdasági élet középpontjában a juhtenyésztés és gyapjúfeldolgozás állt.[10]

Két fejezet (6—7.) mutatja be az okmányok látószögébe került foglalkozási csoportokat, ide értve a termelésben közvetlenül részt vevő társadalmi rétegeket, a gazdasági, igazgatási és bírósági szervezet tagjait, a papi csoportokat stb. Mindaddig, amíg az ókori keleti társadalmak szerkezetének — osztályviszonyainak — alapkérdései nem tisztázódnak, ez a csoportosítás, éppen azért, mert nem prekoncepciókon alapszik, helyénvaló, de az átfogó elemzést természetesen nem pótolhatja. A templomi személyzetről szóló fejezet ad alkalmat a vallással kapcsolatos adatok összegyűjtésére is, indokoltan, minthogy az okmányok a vallásosságnak csupán szervezeti és gazdasági oldalát tükrözik vissza. Egy rövid fejezet (8.) a katonaságra vonatkozó adatokat hordja egybe. Nyilvánvaló, hogy a termelés szervezetét könnyű volt átállítani az esetleges katonai feladatokra, így az adatok viszonylagos szegényessége nem jelenti azt, hogy a hadsereg Alalaḫban nem játszott volna számottevő szerepet.

A tárgyalást a főbb eredmények rövid összefoglalása zárja le (10. fejezet); ezt követi a VII. réteg okmányainak — roppant hasznos — konkordanciája (11. fejezet).

A könyv, amely kéziratos formájában egyetemi doktori értekezésként készült,[11] komoly elismerést érdemel. Érett tudományos munka.

[5] A témakör egyik részletével időközben egy önálló tanulmányban is foglalkozott, ld. *Gaál E.:* Az *eperum* Alalaḫban. In: Ókori történeti tanulmányok (Ókori kelet — klasszikus antikvitás). Emlékkönyv Hahn I. tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Bp. 1973. 29—48.

[6] AT *64, Gaál E. 104 sk. old. Az okmánnyal Gaál E. érdemben nem foglalkozik.

[7] Időközben angolul is napvilágot látott, ld. *E. Gaál:* The Economic Life of Alalah in the 18—17th Centuries B. C. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis . . . Sectio Historica 13 (1972) 279—300.

[8] Véleményünk szerint itt nem indokolt a «háziipar» és a «kézművesség» megkülönböztetése. Legfeljebb abban a tekintetben tehetünk különbséget a mezőgazdasági termékek feldolgozásának különböző ágazatai között, hogy a naturális jellegű gazdálkodás fogyasztási céljait szolgálták-e, vagy piacra termeltek.

[9] A *kiššānu* vagy *kiššēnu* szó, amelyet Gaál E. közelebbi értelmezés nélkül hagy (vö. 31. old.), talán bükköny vagy lucerna lehet. A szót utoljára CAD K 456 sk. tárgyalta, szintén értelmezési javaslat nélkül. A növényt ló, szamár, szarvasmarha takarmányozására használták (Gaál E.: i. h.). Az ókori keletről, Szíriából is, mindkét említett takarmánynövényt ismerjük, vö. pl. *Mándy Gy:* Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink? Bp. 1971. 173 skk.; *J. M. Renfrew*, in: *P. J. Ucko—G. W. Dimbleby* (ed.): The Domestication and Exploitation of Plants and Animals. London 1969. 149 skk.

[10] Az ókori keleti gyapjúfeldolgozás vizsgálatát új alapokra helyezte *H. Waetzoldt* hatalmas anyagra felépített tanulmánya: Untersuchungen zur neusumerischen Textilindustrie. Roma 1972.

[11] Vö. *D. Szabó Mária*: A bp.-i ELTE Bölcs.-tud. karán történelemből elfogadott doktori disszertációk, 1971—1972. Századok 108 (1974) s. a.

Mindaz, amit Gaál E. eddig elvégzett, természetesen folytatásra vár, még az itt feldolgozott forráscsoportot tekintve is. Szükség volna pl. a forrásokban szereplő mennyiségek körültekintő elemzésére. Ez egyelőre nem történt meg, holott a gazdasági élet mélyebb megértéséhez — az adatok tárgyi csoportosításán túl — a mennyiségi elemzés vihet közelebb. A forrásokban szereplő mennyiségek teszik lehetővé a gazdálkodási ágak relatív fontosságának megállapítását. Értesülünk pl. arról, hogy a lovakat milyen növényekkel takarmányozták (28., 30., 32. old.), megismerjük a lótulajdonosok nevét is (37 sk. old.) stb., de amit a könyv a lótartás tulajdonviszonyairól és szervezetéről megállapít, az adatok hatalmas számához képest igen kevés. A felügyelők[12] jegyzéke több mint két oldalra terjed (64 skk. old.), a szövegek többek közt a kezükre bízott gabona fejadagokat említik, de annak elemzésére, hogy milyen szervezet, milyen gazdasági – társadalmi viszonylatok állnak az adatok mögött, nem kerül sor.[13]

D. J. Wiseman, az ékírásos szövegkiadást bevezető katalógusban, egyenként írta le az okmányokat. Most, hogy az adatok tárgyi elemzése megtörtént, és Gaál E. kutatásai biztosították az előfeltételeket az egységes szempontok szerinti értelmezéshez, érdemes volna visszatérni az okmányok önmagukban való elemzésére is. Kézenfekvő, hogy a kiutalási jegyzékek és egyéb könyvelési bizonylatok funkciójából kell kiindulni.[14] A gazdasági statisztika módszerei lehetővé teszik, hogy a bizonylatok adataiból a gazdálkodás volumenére következtessünk. A gazdaság mélyebb megismerését tulajdonképpen az ilyenfajta elemzések szolgálnák igazán.

Mint említettük, Alalaḫ VII. rétegének okmányai egy űrt hidalnak át az Észak-Szíriára vonatkozó forrásanyagban. Ahhoz, hogy Gaál E. itt elkezdett kutatásai átfogó gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatokba torkolljanak, a térségre vonatkozó források *módszeres* tanulmányozására van szükség. Első lépésként Alalaḫ IV. rétegének okmányait kell hasonló módon feldolgozni, majd pedig a IV. réteggel megközelítőleg szinkron Ugarit tárgyi tekintetben is sok rokon vonást mutató akkád nyelvű okmányait.[15] Ezt követheti az Észak-Szíriára vonatkozó egyiptomi források nagy jelentőségű gazdaságtörténeti adatainak összegyűjtése és értékesítése. Ha mindez sikerül, az eredmény már minden bizonnyal összevethető lesz a távolabbi területek, pl. Észak-Mezopotámia (Čağar Bazar, Nuzu stb.) vagy Kis-Ázsia gazdaságáról alkotott — vagy megalkotandó — képünkkel.

A gazdag — és szinte napról napra gyarapodó[16] — forrásanyag közvetlenül történeti elemeit a kutatás mindig könnyen kiaknázza. Az eddigi eredmények H. Klengel már idézett összefoglaló munkájában kitűnő, módszeresen felépített és tovább építhető szintézissé értek. Gaál E. könyve komoly ígéret arra, hogy a mindennapi gazdálkodás önmagukban kevéssé mutatós adatai szintén jelentékeny szerephez jutnak a történeti megismerés folyamatában.

KOMORÓCZY GÉZA

VILÁGTÖRTÉNET KÉPEKBEN. I. AZ ŐSKORTÓL 1640-IG. ŐS- ÉS ÓKOR: *HAHN ISTVÁN* ÉS *SZABÓ MIKLÓS*, KÖZÉPKOR: *KULCSÁR ZSUZSANNA*. Gondolat Kiadó, Budapest 1972, 724 lap.

A folyóiratunkat érdeklő ókori rész a kötetnek mintegy harmadát foglalja el (a 251. lapig). A Hahn Istvántól jelzett előszón és bevezetésen kívül a két szerző munkája nincs külön feltüntetve. A mű három részből áll: a képanyagból (mintegy 800 fekete-fehér kép és térkép, 14 színes tábla); a képeket kísérő és közéjük tördelt kísérő szövegből,

[12] A szövegek a szót következetesen a GÌR szójellel írják; az olvasat valószínűleg *šakkanaku*, ez esetben a jel a GÌR.ARAD helyett áll. (Ez utóbbihoz ld. *E. Sollberger:* The Business and Administrative Correspondence under the Kings of Ur. Locust Valley 1966. p. 172, No. 656.)

[13] A nevek mellett feltüntetett mennyiségi adatok (vö. Gaál E.: i. h.) mindenesetre arra engednek következtetni, hogy a hozzájuk beosztott csoport ellátmányát vették át.

[14] Vö. *G. Goossens* más forráscsoporthoz kapcsolódó, de elvi jelentőséggel bíró fejtegetéseit: Introduction à l'archivéconomie de l'Asie antérieure. RA 46 (1954) 98—107.

[15] A legfontosabb eddigi kiadások: *J. Nougayrol:* PRU III. Paris 1955; PRU IV. Paris 1956; PRU VI. Paris 1970. (= MRS 6; 9; 12.)

[16] Itt csupán a Kāmid el-Lōzban (Libanon) talált írásos emlékeket említjük, ld. *D. O. Edzard—R. Hachmann—P. Maiberger—G. Mansfeld:* Kamid el-Loz—Kumidi. Schriftdokumente aus Kamid el-Loz. Bonn 1970.

amely részben általános történeti tudnivalókat tartalmaz, részben a közölt képeket kommentálja; végül a könyv végén (665—78. lap) található képjegyzékből, amely az egyes közölt képek közelebbi meghatározását, keltezését és őrzési helyét adja meg.

Az előszó okosan határozza meg a könyv célját, kereteit és jelentőségét: a főszereplők a képek, a történelem látható—ábrázolható dokumentumai, a szöveg ezeket kíséri, s «nem is óhajt pótolni egy történelmi kézikönyvet», tehát tudatosan visszavonul a kép mögé; ugyanakkor a kép-dokumentáció nem pusztán a láttatás előnyét kínálja, hanem a Hispániától Kínáig terjedő óriási terület eseményeinek együtt-láttatását is, «a diakronikus fejlődési vonalak bizonyos elhalványítása árán az egyidejű . . . fejlődési lehetőségek és elért szintek» érzékeltetését.

Vitathatatlan, hogy ez a könyv több szempontból is fontos szerepet vállalt. A szélesebb körű ismeretterjesztésben a vizuális műfajok mind jobban kiszorítják az olvasást és a hallgatást, s ezt a jelenséget nem lehet figyelmen kívül hagyni. Egy könyv, amely képekben mutatja be a világtörténelemnek és az emberi művelődés történetének legfontosabb mozzanatait, a filmhez, televízióhoz, képregényekhez szokott közönség számára többet jelenthet a folyamatosan megírt szövegnél, de mindenki számára megvan az a jelentősége, hogy a képen másképp, szuggesztívebb módon elevenednek meg az elmúlt korok, mint a legtöbb leírásban, s emellett, ahogy az előszó kiemelte, a képes történelem meg tudja oldani a történetírói előadás legnehezebb problémáinak egyikét: a többszólamúságot is. Ennek a többszólamúságnak, egyszerre, de távoli helyeken végbement folyamatok egymás melletti megjelentetésének lehetősége már magában is csábíthatta a szerzőket arra, ami nyilvánvalóan tudatos céljuk is volt, hogy végre az ismeretterjesztő irodalom szintjén is kiterjesszék az ókori világ határait a hagyományos Mezopotámia—Egyiptom—Görögország—Itália színtéren túlra, legalább Európa, illetve a Mediterráneum és Ázsia egész területére.

Nincs jelentősebb kultúrája ennek a területnek, amelyet legalább egy-két kép ne mutatna be a kötetben. A képanyag változatosságával a tárgyalt területek egykorú életének legkülönbözőbb aspektusait igyekszik bemutatni, megfontoltan elkerülve az arányok eltorzulását akár a művészeti alkotások, akár az önmagukban keveset mondó dokumentumok javára. Maga az a tény, hogy a két szerző ilyen óriási területet és időszakot át tudott tekinteni, tiszteletet érdemel. A sajnálatosan szűk keretek nyilvánvalóan erősen megkötötték kezüket a válogatásban, s értelmetlen volna bármit is hiányolni, ami kimaradt a könyvből, sokkal inkább hálásnak kell lenni azért, ami belekerült. S nemcsak a szerzőknek, hanem a kiadónak is, mert a fekete-fehér képek minősége átlagon felüli, a képek elrendezése, a tördelés ötletes, az érdeklődést frissen tartó, anélkül, hogy olcsó eszközökhöz nyúlna. Ugyanilyen ötletes, nem egyszer bravúros módon tölti ki a kísérő szöveg a képek által szabadon hagyott helyet — mert nyilvánvaló, hogy mennyiségét ez határozta meg, s ez szabott áthághatatlan korlátokat a közölhető mondanivalónak.

Mindebből látható, hogy a két szerző olyan munkára vállalkozott, amely széles körű igényt elégít ki, s ez kárpótolhatja őket a feladat hálátlanságáért. Méltánytalanság volna olyasmit számonkérni tőlük, amit nem adhattak: tudományos teljesítményt, új kutatási eredményeket, önálló elképzeléseket a bemutatott korokról és kultúrákról. Az alkotó, produktív tudósnak itt szükségképpen háttérbe kellett vonulnia a reprodukáló, a tudományban általánosan ismert eredményeket közlő és összefoglaló válogatóval és szerkesztővel szemben. A szerzők ennek tökéletes tudatában vállalkoztak a feladatra és elismerésre méltó mértéktartással maradtak a műfaj szabta korlátok között. De az természetes, hogy ennek ellenére a kötet minden forgatója előtt nyilvánvaló, milyen tudományos felkészültség és mennyi erre a könyvre fordított munka áll a szöveg és a képválogatás mögött.

Inkább természetes, mint említésre méltó, hogy ekkora területet egyik szerző sem tudott egyenletes alapossággal átfogni, és — részben nyilván rajtuk kívülálló technikai okokból is — mindenki találhat a *maga* szűkebb területén megjegyzeni valót. Inkább a könyv használói számára, mint a szerzők teljesítményének értékét csökkentő kifogásként álljon itt néhány ilyen megjegyzés, túlnyomórészt az i. e. 1. évezredre vonatkozólag. A képjegyzék adatai általában rendkívül pontosak, a legjobban megalapozott és bevett véleményt tükrözik. Tárgyi tévedés jóformán nincs bennük, ami önmagában is nagy teljesítmény. A 99. lap 4. képe nem 500, hanem 430—420 körüli és a British Museumban van (Beazley, ARV² 1270,22); a phryg fibulák túl korai datálása (i. e. 770 k.) alighanem sajtóhiba (a 127. lap 3—4. képéhez); az oxusi kincsből reprodukált aranylemez (128. lap, 1. kép) aligha korábbi az 5. századnál, a kincsleletnek nem archaikus részéhez tartozik; a XIV. színes tábla ruvoi freskójának 5. századi keltezésénél reálisabb a 4. sz. közepe; az „elchei nő" (161. lap, 4. kép) nem a Pradóban, hanem a madridi Régészeti Múzeumban van, a Severus-család fára festett portréja (228. lap, 2. kép) nem a Pergamon-Museumban,

hanem Nyugat-Berlinben. Néhol a datálás a kötet egészében követett módszerhez képest indokolatlanul elnagyolt (a 105. lap 1. képének és a 122. lap 2. képének az 5. századra datált vázája 470—460 körül készült, a 134. lap 1. képén reprodukált Dareios-váza a 4. század utolsó negyedében). A 103. lap 4. képén ábrázolt kisbronz asszír voltában már korábban erősen kételkedtek, most (a szerzők számára még nem felhasználható könyvében) U. Jantzen határozottan urartuinak tekinti, alighanem jogosan (Samos, Bd. VIII, Bonn 1972., 76—8). A Scipio-szarkofág (188. lap, 3. kép) 3. századi keltezése már régóta szinte megoldhatatlan epigrafikai és művészettörténeti problémákat vetett fel; úgy látszik, el kell szánni magunkat a V. Saladino könyvében (Der Sarkophag des L. Cornelius Scipio Barbatus, Würzburg 1970) újabb érvekkel indokolt 150—100 közti datálásra.

A képeket kísérő szöveg az előszóban kitűzött célokat tartja szem előtt. Általában nem kapcsolódik szorosan a képekhez, hanem a rendelkezésre álló helyen, szükségképpen aránytalanul, a történelmi hátteret vázolja fel. A tárgyi megjegyzésekre itt is ugyanaz áll, mint a képekkel kapcsolatban. Egyelőre nincs tudomásunk mykénéi leletekről a Fekete-tenger partvidékén (77. lap); az első itáliai görög gyarmati település 800 körüli datálása (102. lap) negyedszázaddal korábbi annál, amit az eddigi ásatások megengednek Ischia szigetén; Malaga nem azonos Mainakéval (108. lap), nem is görög település volt, hanem főníciai; a korinthosi vázafestők nem követtek egyiptomi mintákat (110. lap), ahogy a többi görög műhely mesterei sem; nem világos, milyen kapcsolatban állhattak a spártai Artemis Orthia szentély terrakotta-maszkjai az ifjak férfivá avatása szertartásaival (112. lap); Campaniát nem az i. e. 6. sz. végén, hanem legkésőbben a 7. sz. elején hódították meg az etruszkok (118. lap); a monteleonei kocsit — a többi 6. századi etruszk díszkocsihoz hasonlóan — aligha használták valaha is harcra (119. lap), csak díszes temetési mellékletek voltak; Közép- és Észak-Európában a helyi bronzművesség nem 1000 körül indult meg (124. lap), hanem egy jó évezreddel korábban; Pergamon «nagyüzemi formában szervezett ipara» (170. lap) mint gazdasági jelentőségének alapja nem bizonyítható.

Ez átvezet a szöveggel kapcsolatos megjegyzések egy másik csoportjához. Ilyen nem tudományos célú és szűkre szabott terjedelmű munkában elkerülhetetlen a történelmi folyamatok bizonyos egyszerűsítése, a jelenségek magyarázatának némi vulgarizálása. Olykor ez, úgy tűnik, a szükségesnél tovább megy a kötetben. A krétai bikajátékok egyetlen forrása sem ad alapot arra a feltevésre, hogy a résztvevő emberek rabszolgák lettek volna (72. lap); túlmerész euhémerizmus a kalydóni vadkanvadászat és Héraklés egyes tetteinek mitoszát «egy-egy hírhedt pusztító nagyvad elejtése» emlékének tartani (75. lap); egy caerei agyag ülő férfiszoborról a szöveg szerint «feltehetjük, hogy arisztokrata származású lehetett» (119. lap), de erre a kép vagy maga a szobor nem ad alapot; a nemzetségi társadalmak differenciálódásának szkémája keveset mond a velemszentvidi aranydiadémáról (125. lap); arra, hogy a szardíniai kisbronzok «a nemzetségi arisztokrácia tagjait» ábrázolják (126. lap), ugyanaz áll, mint fentebb a caerei ülő szoborra, a Midas-mitosz magyarázatára (127. lap) ugyanaz, mint a kalydóni vadászatára; az ilyen típusú példák szaporíthatók.

Kellemetlenebbek az olyan esetek, amikor a kép és a szöveg, vagy a képhez írt és a képjegyzékben szereplő szöveg ellentmond egymásnak, mert az ilyen eseteket a könyv bármelyik használója észreveheti, s amellett némi fáradsággal elkerülhetők lettek volna. A 117. lapon a görög archaikus plasztika fejlődését illusztráló szövegben a korábbi fázisnál a későbbi szoborra történik utalás, a későbbinél a korábbira (a képjegyzékben a helyes datálás van); félrevezető a 193. lapon a III. pun háborúban lerombolt Karthago említésekor az utalás a képre, amely a római város romjait ábrázolja; a 194. lapon a köztársasági Róma gazdaságát illusztráló képek közül a 8. i. sz. 3. századi, az 1—7. a képjegyzék szerint i. sz. 1. századi, tehát valamennyi császárkori (de talán reálisabb a boscorealei Herius Florus-villa leleteinek i. e. 1. századi datálása); nehezen érthető a 237. lapon a birtokukra költözött és szolgáktól körülvett nagybirtokosokról szólva az utalás a silistrai sírkamra szolga-ábrázolásaira; a 35. lapon «viaszveszejtéses», a képjegyzékben «viaszelveszejtéses» eljárásról van szó, a szokásos forma: viaszelvesztéses; a 98. lap 4. lépe a szöveg szerint az argosi Héra-templom modellje, a képjegyzék szerint, helyesen, templommodell az argosi Héraionból; a veii Apollo a 183. lapon szerepel Veii elpusztításánál, a képjegyzékben a datálás mutatja, hogy egy századdal korábban készült.

Ezek a nyilván technikai okokból elmaradt végső simítás hiányának nyomai. Ilyenek a szerkesztésben is akadnak. Exekias vatikáni vázájának Achilleus és Aias kockajátékát ábrázoló oldala kétszer látható, egyszer fekete-fehér, egyszer színes képen (117. lap, 6. kép és VIII. tábla); a baktriai Démétrios érmeportréja kétszer fekete-fehér képen, egy jó és egy rossz reprodukcióban (166. lap, 2. kép és 176. lap, 1. kép). A 206. lapon a Horatius-vers 4. sora egybefolyik az előzővel. Rengeteg az érthetetlen következet-

lenség a görög-nevek helyesírásában (Parthenon, Leonidasz, Óroposz, Kütharodosz!). A képeket kísérő szövegbe kitűnően vannak beépítve a jól kiválasztott antik idézetek; a fordító nevének elhagyása azonban (ahol nem azonos a szerzők valamelyikével) megtévesztő és jogilag is problematikus. A képekhez írt szöveg folyamatos előadását időnként egy-egy kép magyarázata szakítja meg, olykor a gondolatmenetet is kettévágva (pl. a 147. vagy a 182. lapon), néhol a kommentált objektum keltezését is adva, mindez azonban olyan következetlenül, hogy nem lehet rendszert felfedezni benne. Úgy tűnik, sokkal helyesebb lett volna a képjegyzék szövegét az egyes képek alá szedni. Ezzel elkerülhetővé váltak volna a fent említett ellentmondások, a fölösleges ismétlések, s hely maradt volna egyéb mondanivaló számára, nem utolsó sorban pedig megtakarította volna a könyv használójának azt a fáradságot, hogy minden kép nézésekor hátralapozzon a képjegyzékbe — félő, hogy ezt kevesen teszik meg.

Mindezek inkább egy remélhetőleg előbb-utóbb megjelenő következő kiadás számára szolgálhatnak megfontolásul, semmiképpen nem a most megjelent könyv értékét csökkentik. Ha valamire, erre áll az antik mondás: «Könnyebb leszólni, mint utánozni». Az egyetlen súlyos kifogás a kiadónak szól, nem a szerzőknek: a 250 lapos terjedelem indokolatlanul kevés, a szerzőket és olvasókat egyaránt szinte megoldhatatlan feladatok elé állítja, az előbbieket a képválogatás és a szövegzsúfolás kényszere miatt, az utóbbiakat azért, mert két-három képből kell elképzelést kapniuk olyan évszázados gazdag kultúrákról, mint az ibérek, a parthusok, a germánok magyar nyelven még alig ismertetett kultúrája. Bizonyos, hogy nagyobb terjedelmű, esetleg önálló ókori kötet a mostani jól bevált szerkesztési alapelvek megtartásával, csak bővebb terjedelemben, mind a kiadónak, mind az olvasóknak érdeke volna.*

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

M. TERENTIUS VARRO: A MEZŐGAZDASÁGRÓL. Ford. és a jegyzeteket írta *KUN JÓZSEF*, a bev. tanulmányt írta *MARÓTI EGON*. Bp. 1971, 522 l. (Scriptores Graeci et Latini, 14.)

Az itt ismertetendő kétnyelvű Varro-kiadvány mindenben folytatása a catói «De agricultura» 1966-ban megjelent fordításának, amelyről Ferenczy Endre méltán nyilatkozott a legnagyobb dicséret hangján.[1] Örvendetes, hogy ez a fontos vállalkozás folytatódott (és remélhetőleg folytatódik is). Maróti Egon tanulmányának zárómondatát nyugodtan alkalmazhatjuk az *egészre* is: a kötetben közreműködő szakértők nem *valamit*, hanem *sokat* törlesztettek a hazai Varro-filológia adósságából.

Kezdjük a latin szöveggel. Szádeczky-Kardoss Samu szokott alaposságával tájékoztatja az olvasót a kéziratokról és a szöveg konstituálásának elveiről: *gyakorlatilag* Keil—Goetz, ill. Hooper—Ash anyagát vette alapul, oly módon, hogy kritikai apparátusában «az olyan helyek egy részénél adja meg a lenyomtatott textus eredetét, a kézirati hagyományt s itt-ott még egy-két *varia lectio*-t, ahol a felsorolt három kiadás szövegközlésében eltérés mutatkozik» (90). A ford. viszont — mint utószavából (509) is kiderül, — a Loeb-sorozat (Hooper—Ash) újra nyomtatott (1954. évi) szövegét követte. Tekintettel a varrói szöveg és stílus sok helyen problematikus voltára, értelmezési nehézségeire, teljesebb összehangolás és a M(arcianus)-olvasatok[2] megszívlelése nem ártott volna. Pl. a mű elején (I 3) arra a kérdésre: *quae scientia sit in colendo?* (K. J.: «milyen is a földműveléshez tartozó ismeretkör», inkább: «minek a tudása szükséges a földműveléshez?») Scrofa ezt feleli (Keil szövege szerint): . . . *eaque est scientia, quae sint in quoque agro serenda ac facienda,* q u o t e r r a *maximos perpetuo reddat fructus* (K. J. fordítása pontosan e szerint). Az app. Keil konjektúrájával kezdődik (*quo terra*); *quae aqua terra* (Poliziano bejegyzése), és csak utoljára M: *quaeque terra*, ráadásul kérdőjellel. Pedig kár volt Keil-

* Örömmel látom, hogy a munka időközben megjelent második kiadásában a szerzők e recenzió kéziratának ismeretében a kifogásolt helyek jó részét a fenti értelemben megváltoztatták.

[1] Ant. Tan. 15 (1968) 152 sk. l.

[2] Itt tesszük szóvá a szöveg gondozójának félreérthető fogalmazását a 89. lapon: az «M» kézirat annak idején *nem* «a firenzei *Szent Márk-könyvtár* tulajdonában volt» (*így* kétszer is, és ugyanígy a Cato-kiadványban is a 71. lapon, ahol *ugyanez* az elveszett kódex «F»-fel van jelölve, és «M» A. Mazzarino kiadását jelzi), hanem az egykori (jelenleg Fra Angelico-múzeummá átalakított) S. Marco-*kolostor*ében. A járatlanabb olvasó — természetesen — a *velencei Marciana*-ra gondol.

hez szegődni, mert a *quaeque terra* olvasattal hibátlanul folytatódik a mondat: *quae sint serenda* (mit vessünk?), *quaeque terra*. . . (és milyen föld terem legtöbbet?).

Nem sokkal ezután K. J. egy nyilvánvalóan *beteg* mondatot (*nemo enim* e a d e m u t i l i t a t i *non formosius quod est emere mavult pluris, quam si est fructuosus turpis*) *lefordít*, ill. germanizmussal súlyosbítva körülír: „mert amelyik birtok ugyanazon haszon mellett még szebb is, azt mindenki jobban szeretné megvenni akár többért is, mint hogyha jövedelmező, de csunya.» Beteg a mondatban a körülményhat. (talán *eadem utilitate*) és — legalábbis magyar gondolkodó számára — a *központozás*. Ez *általános hiba* a kiadvány szövegformálásában; itt csak néhányat emelünk ki: I 2,23 (a vesszők hiánya félreértést okozhat); 7,7; 13,7; 16,1—2; 17,4; 18,8 (ha az interpunkció *logikus: nos utrumque facere debemus, et imitari alios, et — aliter ut faciamus — experientia temptare quaedam*, akkor K. J. sem így fordította volna: «utánozni másokat más-más módon, gondoskodni arról, hogy kísérletezéssel próbáljunk ki bizonyos dolgokat»); 19,2 (a bonyolult mondatban megint eltévedünk vessző nélkül); 23,4 (értelemzavaró interpunkció: *nec minus ea discriminanda in conserendo quae sunt fructuosa, propter voluptatem, ut quae*. . .), ugyanígy 52,2, hasonlóképpen II 1,18 *habenda ratio, quanto antequam incipiat admissura fieri* (itt *kell* vessző!), *mares a feminis secretos habeant, quod fere in omnibus binis mensibus ante faciunt et armentarii et opiliones*; K. J.: «*Be* (*!*) *kell tartani*[3] azt a szabályt, hogy *mielőtt* a hágatás megkezdődik, *valamivel előbb* az apaállatokat *külön kell tartani* az anyaállatoktól. . . » Varro a mondat leírása közben elkalandozott: függő kérdéssel kezdte volna (*quanto ante*. . .), de nem az, nem is hasonlítás (*quanto—tanto*) lett belőle, hanem anakoluthia: ». . . hogy *mielőtt* az *admissura* megkezdődik, el kell különíteni. . . » A folytatás már világos, csak éppen az *in omnibus* (*sc. admissuris*) *nem* tartozik egybe a *binis mensibus ante* időhat.-val, vö. II 2,13 *arietes bimestri tempore ante secernendum* (itt jó a fordítás).[4] Ld. még pl. III 9,1 (az ún. «tyúk» három fajtájáról) stb.

A latin szöveg *gondozása* egyébként mintaszerű; sajtóhiba alig akad: I 2,23 *lapidicinae;* 11,1 *nonanimadverso* egybeírva; II 8,6 *congnoscunt;* 11,5 *lactentibus—lactantes;* III 3,2 *incluas* (*inclusa* h.); 5,3 és 12,3 *tectorio tacta;* 13,2 *tricilinio;* 16,2 *me* («nekem»); 16,9 *tibe* (két sorral alább *tibi*); 16,28 *pisierunt;* a számozás néhány helyen (II 1,26; III 7,4) elcsúszott; a fordításból egy rövidke mondat hiányzik (III 6,2) stb.

Ami a szövegformálást illeti, érzésünk szerint az újabb konjektúrák nem egyszer érdemtelenül szorították háttérbe az M olvasatait, pl. I 14,4 *a lapide* Hooper — Ash, *e lapide* M; 50,2 *infra manum stramentum quod terra* (abl., M *recte!*) *haeret, postea subsecatur* (miért *cum terra haeret*, Hooper — Ash? *quod cum terra h.* Keil; *haerere* dat.-szal, abl.-szal, *in*-nel stb., de *cum*-mal *mást* jelent, vö. I 17,1 *de fundi IV partibus, quae cum solo haerent*, K. J. szerint «a birtok négy *típusáról*,[5] amelyek a talajhoz kapcsolódnak», talán inkább «a birtoknak a talajjal *összefüggő* kellékeiről»); II 2,17 *matres eorum* (*sc. agnorum*) . . . *non mulgent quidam, qui* i d m e l i u s (Keil, Sz.—K. S.; *ut melius* M), *omnino perpetuo*. . . (ide is értendő: *non mulgent*, és akkor vitathatatlanul jobb az *ut melius* olvasat); II 3,7 (az állatövben) *duo haedi et capra* (M; *at capra* Hoeper — Ash, Sz.—K. S.) stb.

Előfordul persze, hogy az M-hagyomány romlott, mint pl. II 4,11 (Cato-idézet): *aulia succidia vere*, ehhez az app.: *quae in M leguntur, cruce notant editores nonnulli*, joggal; Sz.—K. S. (az angol kiadás nyomán) *aulia succidia uere*-t ad, *crux nélkül*, K. J. pedig lefordítja: «. . . oldalszalonnát készítenek; tavaszra. . . » A hely problematikus voltát legalább a jegyzetben jelezni kellett volna, a latin szövegből pedig a *crux*-okat nem kellett volna kihagyni. (K. J. alaposságát dicséri, hogy jegyzeteiben néhol ilyesmire is kitér, pl. *ad* II 5,1 *palibus* M, *Laribus* Keil, Sz.—K. S.; *Pali* Schneider; *Palicis* Storr — Best.) Máshol viszont bizonytalanságban maradunk, pl. II 2,2 *quoniam in me videre* (*sic!*) *coniecisse oculos, et dicam de*. . . (K. J.: «mivel azt látom, hogy énrám szegeztétek a szemeteket»), vagy III 9,14—15 (a csibenevelésről): *prodigendae in solem*. . . *evitantem* (*!*) *caldorem et frigus* (K. J.: «ki kell hajtani őket a napra. . . ; kerüljék a forróságot») — az *evitantem* megtartója alig magyarázható anakoluthiát sóz Varro nyakába (minden megjegyzés nélkül); talán megkockáztatható az *evitandum* javítás.

Tény, hogy Varro pongyola fogalmazásait nem mindig könnyű kitalálni és «helyesbíteni». Itt van pl. a túl sokat fiadzó koca mint *portentum* (II 4,18): *in quo illud antiquissimum fuisse scribitur* (K. J.: «amint írják, ebben a vonatkozásban az a legrégibb

[3] Következetesen *így!*

[4] Nem hiányzik a vessző, csak *K. J.* értette félre (I 8,1): *contra vineam sunt qui putent sumptu fructum devorare* («a *szőlő ellen* vannak azok, akik. . . »).

[5] Az örökös varrói kategorizálás *genus*-ait, *species*-eit, «részeit» stb. — elismerjük, — nem könnyű következetesen magyarítani.

eset, amikor. . . »),[6] *quod sus Aeneae Lavini XXX porcos peperit albos; itaque quod portenderit* (miért?) *factum, post tricesimum annum ut Lavinienses condiderint oppidum Albam.* A mondat értelmét kitaláljuk, de a magyarázattal mind a latin, mind a magyar szöveg gondozója adósunk marad.

Varro latinságának (és egyéniségének) *ízei* így legtöbbször elsikkadnak. Elsikkadnak pl. hol zamatos, vagy éppen vaskos, hol tudálékos szójátékai (pl. II 7,1 *equos emittere incipiam, nec solum mares, quos admissarios habeo*); semmit sem érzékelünk a nemsokára kisajátított *auctoritas-, dignitas-, maiestas*-fogalmak, ill. eszmények *paraszti* tartalmából (vö. pl. II 5,3 a szarvasmarha «megbecsüléséről», 5,4 az ökrök *maiestas*-áról, 6,3 a szamarak «méltóságáról»); a kutyák *adsiduus* jelzője (II 9,16) sem a. m. «kitartó», hanem «(a gazdája) mellett hűségesen ülő», vagy a «*serram ducere*» (III 6,1) sem akármilyen «összeveszést», hanem sokkal színesebb falusi képet idéz elénk, amint az egyik erre, a másik arra húzza a fűrészt. . . Ebből a magyar Varróból az ember orrát a fokhagymapusztító régiek — *viri magni nostri maiores* — *lehellete* sem csapja meg, *lelkülete* pedig még kevésbé; az annyiszor felhányt ellentétet — *frugalitas* (*diligentia*) *antiqua*, ill. *horum luxuria* — szavakban is alig érezzük, Varro furcsán összetett lénye pedig — korának ellentmondásaival együtt — egyszerűen rejtve marad előttünk.

A Varro-tolmácsolás nehézségeit szemléltesse egyetlen részlet. A III. könyv (*de villa perfecta*) inszcenálása szerint tűző napon folyik az aedilis-választás (2,1): *dum diribentur suffragia, vis potius villae publicae utamur umbra, quam privati candidati tabella dimidiata aedificemus nobis?* — kérdezi a beszélgető társnak megtett Q. Axius. K. J. fordítása szerint: «Amíg összeszámlálják a szavazatokat, akarod-e, hogy inkább kihasználjuk a Villa Publica árnyékát, a helyett, hogy a *saját* jelöltünk *fél deszkájából* építenénk gyorsan egyet?» Varro mindenesetre *megértette* a magyarul különösen hangzó invitálást: bemennek a Mars-mezei Villa Publicába (a gondos jegyzet utal Liviusra, IV 22,7), és ott beszélgetnek el a privát *villa*-gazdaságok kérdéseiről. «Fél deszkáról» azonban szó sincs. Varro szokása szerint tréfálkozik: szembeállítja a tűző déli napot a kívánatos árnyékkal, a *villa publica*-t a *privatus candidatus*-éval; jobbnak látszik a *villa publica* árnyékába húzódni, mint a megmaradt (fél?) *szavazótáblácskából* mintegy *villa privata*-t rögtönözni, vagyis a fejük fölé tartva kint maradni.

De azért nem minden félreértett hely ennyire bonyolult, és *gondosabb* fordítói (gondozói, ellenőrzői, szerkesztői) tényked és eredményeként szeplőtlenebb Varrót is kaphattunk volna. Mutatóba néhány olyan szépséghiba, amelyet könnyű szerrel el lehetett volna kerülni: I 4,1 *utilitas quaerit fructum:* «a haszon szerzi meg a jövedelmet», — talán: «a hasznosság elve kívánja meg a jövedelmezőséget». — 7,2 *de formae cultura:* «a művelés formájáról»? — 8,5 *acratophoron* nem «vegyítőedény», hanem olyan, amelyben a *vegyítetlen* bort tartják. — 13,6 *laudabatur villa, si habebat cellam vinariam. . . aptam et pavimento proclivi in lacum:* nem «lejtősödő kőburkolat a medencében, ahol az újbort szokták tárolni», hanem a *pavimentum* lejtett a *lacus* felé. — 16,4 *fabros parant:* «*beszerzik* az iparosokat». — 18,1 *de familia Cato derigit ad duas metas:* «a háznépet illetően C. két számadatot hoz» (*recte:* «két szemponthoz szabja», vö. 13,6 *aedificationem ad . . . derigere*). — 20,2 (a fiatal ökrök betöréséről): *primum in aequo loco et sine aratro, tum eo levi, principio per harenam aut molliorem terram:* «először sík területen és eke nélkül, utána könnyű talajon. . . » (*recte:* «könnyű *ekével*», vö. 4: *ad aratrum leve adduci*). — 30 *prata defendi:* a réteket «elkeríteni» (mint Angliában?); a jegyzetben helyesen: «elzárják a jószág elől». — 40,6 (oltás): «a fának egy *jól kihegyezett* és behasított ágába» illesztik a *ramulus*-t; vö. fentebb 27,3 *praecidi arbores:* a beoltandó gallyat nem kell «jól kihegyezni», csak az oltás helye *fölött* («elől») levágni (*praecidere*). — 54,2 (a szőlő) legitur *ad bibendum*, eligitur *ad edendum; itaque* lecta *defertur in forum vinarium, unde* in dolium inane *veniat;* electa *in secretam corbulam, unde in ollulas addatur et* in dolia plena

[6] Ennek a Varrót is felülmúló pongyolaságnak ijesztően gyakori dokumentumaiból — *ut documento sint* — íme egy csokor: «ha valamilyen vonatkozásban azt kutatod» (I 1,4); «az összes állatot illetően az a legelső meggondolás» (I 20,1); «ez a helyzet a takarmánynövényekkel kapcsolatban» (I 23,1); «*hostum*-nak (!) nevezik, amit egy műszakban teljesítenek» (I 24,3); «a kézzel szedett bogyó esetében» (I 55,1); «néhány kihangsúlyozott szóval» (és alapos félreértéssel, II 3,5 *paucis exceptis verbis*); «a malacozás szempontjából» (II 4, 13 *ad feturam*); «lekéste az időpontot» (II 5,1 *qui tam sero venisset ad constitutum*); «az elletésnél ezeket szokták betartani» (II 5,12 *propter feturam haec servare soleo*); «a mezőgazdaság ágazatai jövedelemszerzés céljára vannak beállítva» (III 1,9 *constituta sunt fructus causa*); «a mostani szokások mellett» (III 1,16 *his moribus;* uo. 18: «az otthoni jószágtartás területén»); «a *peristeron* úgy néz ki» (III 7,3) stb.

vinaciorum contrudatur («és törköllyel tele hordóba *zsúfolják bele*» — szép kis eltevés; valójában a törkölyös hordó *tetejébe* dugják, mert ott nem esik bántódása); *alia quae in piscinam in amphoram picatam* descendat («ugyanakkor [?] egyiket leengedik a halastóba [?!] kátránnyal lepecsételt amphorában», valójában először a *piscina*-nak is nevezett medencébe [*lacus*], majd forrás után amphorába), *alia quae in aream in carnarium* escendat, — jellegzetes varrói mondat, tanulságos példa.

Nem kevésbé ízes a II. könyv eleje sem (pr. 3): a hajdani falusi létből *nunc intra murum fere* (nem hiányzik valami?) *patres familiae* correpserunt. A fordítás kifogástalan («a városfal mögé húzódtak szinte mind a családfők»), a ford. csak a horatiusi *egerekre* nem gondolt (Sat. II 6,99 sk. *urbis aventes moenia nocturni subrepere*), meg arra, hogy *emberek—conveniunt*, nem *correpunt* (Lejay a brundisiumi útra emlékezteti az olvasót, Sat. I 5,25 sk.: *milia tum pransi tria repimus* — mert addig csakugyan «másztak», — *atque* subimus ... *Anxur*), vagyis: az öreg reatei *patkánynépségnek* minősíti a Rómába felszivárgókat.

Hasonlóképpen sikkad el észrevétlenül Varro «nyelvelése» mindjárt ezután (pr. 6): *te* empturientem *in campos Macros ad mercatum adducunt crebro pedes*, «gyakran visznek lábaid C. M.-ba, *vásárolni akarván kereskedés céljából*». A régieskedő *-ván, -vén* nem pótolja a catói—plautusi—cicerói játékosságot: *empturit* — a *petiturit, sullaturit, proscripturit* stb. mintájára — a. m. «vásárolhatnékja van», persze nem «kereskedés céljából», hanem a Catótól megrótt *emax*-ok meggondolatlanságával.

Akad szép számmal közönséges félrefordítás is, mint pl. II 1,9 *non ipsos* (*sc. Romulum et Remum*) *quoque fuisse pastores* obtinebit, *quod Parilibus potissimum condidere urbem?* K. J. ezt így érti: «Nem *jut-e eszébe* (kinek?), hogy ők maguk is pásztorok voltak, hogy (?) éppen P. napján alapították a várost?» Helyesen: «nem marad-e való igaz, hogy... ?» — 7,6 *ut in Manili actionibus sunt perscripta:* «amint M. rendelkezéseiben *elő* van írva», *recte:* «a M.-féle adásvételi formulákban részletesen meg van írva». (A 492,6. jegyzetben *helyesen.*) — 11,7 (*de tonsura ovium*): a «bundás» juhok (vö. Hor., C. II 6,10 *pellitis ovibus*) nyírása és bekenése után említett *oves hirtae* már *nem* «bundások».[7] — III 9,3 (a kappanozásról): *gallos castrant... candenti ferro inurentes ad infima crura, usque dum rumpatur:* «forró vassal égetik az *alsó lábszárukat*, míg csak el nem törik» (mi?); talán inkább: «izzó vassal égetik a lábukszárát *tőben*, amíg csak *fel* nem szakad», vö. Verg., Ecl. VII 26 *invidia rumpantur ut ilia Codro;* stb.

Van azonban úgy is, hogy az összefüggéshez idomuló *jó* fordítás hívja fel a figyelmet a latin szöveg romlottságára, pl. III. 5,14 *in culcitas et columellas pedibus circumire* (K. J.: «között»); *in* helyett *inter* olvasandó. (Valamivel feljebb — 4,3 — viszont intra *fenestras* nem «az ablakok *alatt*», hanem «az ablakokon *belül*».)

Nem egyszer a szórend árulja el a ford. bizonytalanságát, mint pl. I 4,2 «amikor sorjában be vannak ültetve» (*recte:* «vannak beültetve»). — II 1,26 *numerus non est, ut sit ad amussim, ut non est, cum dicimus M naves isse ad Troiam, centumvirale esse iudicium Romae:* «a sorszámozás (?) nem olyan célú (?), hogy teljesen pontos legyen, mint amikor azt mondjuk, hogy ... a százas bíróság ott székel Rómában», valójában: a mezőgazdasági előírások csak hozzávetőleges «irányszámokat» adnak, mint ahogy Trója alá sem *pontosan ezer* hajó vonult, és Rómában is csak elnevezése szerint «*százas*» bíróság székel. — 6,2 *si murenae optimae flutae sunt in Sicilia:* «ha a legjobb úszó angolnák Sz. körül találhatók», helyesebben: «ha a legízletesebb angolnák a sz.-i ún. *fluta*-k» stb. Említsünk végül néhány stiláris elcsúszást, amely azonban esetleg a kifejezés értelmét is módosítja: II 2,9 *calles publicae:* «országos terelőcsapások», talán inkább «községi — nem magánbirtokon vezető — út(vonal)ak», III 5,17 (az *orbis ventorum* leírásában): «a mutató *megérinti* azt a szelet, amelyik éppen fúj», vagy akár I 2,10 *virum omnibus virtutibus politum:* «mindenféle kiválósággal *felékesített* férfiú» stb.

Jegyezzük még meg a nevek és helynevek magyarításában tapasztalható következetlenségeket (Vinali*ák;* falernumi), az umbriai *ager Gallicus* félremagyarázásait (I 2,7; II 3,9); *in agro Canusino* (I 8, 2) sem a. m. «Casinum környékén» stb. Nem örültünk az itt-ott díszelgő — persze kiirthatatlan — nyelvi lazaságoknak (mint pl. I 2,24 irigyked*sz;* el*mellőzöd*; II 2,9 lak*sz;* az «egy» használata) és bántó germanizmusoknak sem (különösen a leírásokban, pl. I 20,1 az ökrökről: «széles homlokkal, lapos orral, széles szüggyel, vastag csípőkkel», vagy II 5,7, pedig K. J. *jól* is tud magyarul, vö. II 6,2 a «széles testalkat*ú*,

[7] Az előző mondat sántikálása senkinek sem tűnt fel? *Si ea* (*sc. ovis*) *tecta solet esse, quam habuit pellem intectam* (*!?*), *eam intrinsecus ... perinungunt et tegunt rursus:* a tisztára értelmetlen *intectam* helyett *iniectam* olvasandó.

jó fajtájú» szamarakról). Nem kifogásolhatjuk, hogy a pontatlan varrói mondatok *számbeli* következetlenségeit (sing. — plur.) a fordító normalizálta, de már a párbeszéd *látszatát* szolgáló magyar kezdőformulák (vö. Cic., Lael. 1,3) helyenként bizony suták.

Dicséretet érdemel a fordítónak a «magyarázó jegyzetekben» is megnyilvánuló alapossága (helyenként még a kritikai apparátusban nyitva hagyott kérdésekre is K. J.-től kapunk választ). Akárhány «megjegyzés» valóságos kis értekezéssé kerekedik; legfeljebb a jegyzetek *rendeltetését* kellett volna eleve tisztázni. Így egymás mellett sorakoznak tudományos igényű eligazítások és az ismeretterjesztés színvonalán mozgó megjegyzések (pl. 507,7. j.: «Neptunus a tenger istene a rómaiaknál»), néhol enyhe elnézésekkel vagy naívságokkal tarkítva (pl. 479,3. j. *ad* I 31: «*poma* általában a gyümölcs*fákat* jelenti», 49,2. j. az *apicae* rokonítása; 503,6. j.: «*ab ovo usque ad nala*», mint «jellemző mondás», vagy a 498, 10.j.-ben olvasható Terentius-jellemzés stb.).

Érdemes, a hazai szakirodalomban hézagpótló teljesítmény Maróti Egon bevezetője (5—87): alaposságának és bibliográfiai tájékozottságának jóvoltából most szinte egy kis monográfiával felérő Varro-portrét tanulmányozhatunk. A római mezőgazdaság kutatásának időszerűségét mutatja az a pezsgés, amelyet legújabban R. Martin monográfiája[8] idézett elő. Reméljük, hogy ez a pezsgés hazai kutatásunkban is megmutatkozik, és Kun József áldozatos munkásságának következő eredménye — a magyar Columella — kevesebb kritikai megjegyzésre ad okot. Cato- és Varro-fordítását mindenesetre a kezdeményezőnek kijáró elismerés illeti meg.

BORZSÁK ISTVÁN

C. PLINIUS SECUNDUS: A TERMÉSZET HISTÓRIÁJA. Válogatott részek az I—VI. könyvekből. Csillagászati és földrajzi ismeretek az ókorban. Válogatta, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *VÁCZY KÁLMÁN*. Bukarest (Kriterion Könyvkiadó) 1973, 205 lap, 1 kép (TÉKA).

A katona ugyan, «ki mozdulatlan őrhelyén maradt», öntőformáját hagyva ránk a Vezúv-hamuban, utóbb a zavarosban halászás gyanújába keveredett, de azért volt még egy «hű, valódi római»: az idősebb Plinius az ifjabbik levelében most már mindétig ott hajóz a Cumaei-öbölben, útban Stabiae és halála felé, segítséget víve a katasztrófasújtottaknak s hidegvérrel jegyezgetve a látnivalókat az egyre sűrűbb és forróbb hamu- és kőesőben.

Hogy Váczy Kálmán becsüléssel gondol erre a Pliniusra, s számon tartja végzetes kíváncsiságának közelgő 1900. évfordulóját: ennek, meg annak a látható élvezetnek, mellyel a *Naturalis historiát* lapozgatja, köszönhetjük e kis könyvet. Szerető elfogultsága azonban, szerző és mű jelentőségének fölmérésekor, eltúloztatja vele a tudós Plinius (kétségtelen meglevő) érdemeinek arányát. Bevezetőjében (5—37. l.) mint «az ókori világ szellemiségének egyik kimagasló képviselőjét» állítja elénk (5. l.), mint merész szabadgondolkodót (29. l.), forrásainak kritikus és óvatos kezelőjét (30., 31. l.), eredetiségre törekvő kutatót és rendszerezőt (uo., sőt valóságos békeharcost: 33. l.) — mindez *ilyenformán* nem a legtalálóbb. Plinius halála, mondhatni, nem a saját kutatói törekvéseinek a szimbóluma: művére általában nem ez a mindenáron való autopszia a jellemző. Olyasféleképpen viszonyul az általa felhasznált igazi rendszerezőkhöz és kutatókhoz, mint mondjuk Diogenés Laertios a maga filozófusaihoz: a legkevésbé sem kongeniálisan, inkább felszínesen, sőt mindenütt meg sem értve ölel fel tárgyából hatalmas anyagot, s jelentősége, számunkra, jórészt abból áll, hogy — jobb híján — ő közvetít sok értékes adatot.

Szívesen olvastunk volna fejtegetést a mű sajátos érdekességéről (mely természetesen nem azonos mai kiaknázhatóságával): talán nem erőltetett aktualizálás Pliniust inkább a Brockhausokkal s Révaikkal, mint Eratosthenésszel rokonítani; művét a maga praktikusságában (*ne perlegant, sed ut quisque desiderabit aliquid id tantum quaerat, et sciat quo loco inveniat, praef.*) az emberi tudat mai pótkocsijának: az immár tökéletesen praktikus — tehát teljesen összefüggéstelen — rendszerű, ABC szerinti lexikonnak elő-

[8] *R. Martin:* Recherches sur les agronomes latins et leur conceptions économiques et sociales, Paris 1971. A «gazdasági és társadalmi» szempontok érvényesítése miatt egy recenzens még «vörössséggel» is meggyanúsította a szerzőt; vö. *Ph. N. Lockhart:* Cl. World 66 (1973) 366: «Replete with East-West dialogue. . . this work is surely the herald for the classical scholarship of the seventies» (a folytatás sem mentes némi túlzástól). Ld. még *K. D. White* bibliográfiáját is (A bibliography of Roman agriculture, 1970), vö. *R. Martin:* REL 49 (1971) 421 skk. l.

futárjául tekinteni; s tüzetesebb szemügyrevétele annak az igénytelen igénynek, mely létre hívja s fenntartja az ilyen jellegű műveket, talán nekünk is mondhat valamit magunkról, hiszen a saját szakmán túltekintő, de mélyebb megismerésre számot nem tartó érdeklődés (az ilyen, leszámítva a néhány ezer utolsó polihisztorét, úgyis kudarcra volna ítélve, akárcsak a két botcsinálta búváré: Bouvard-é és Pécuchet-é, akik számára a tudás kásahegyét éppúgy 2000 kötetből olvasta össze Flaubert, mint Plinius), az olyanamilyen ismeretek körének kitágulása, az effajta tudás komolyan vétele s ápolása — mindez nemcsak Plinius korára volt jellemző. (De nem is minden korra: Sókratés idejében éppúgy végtelen számúak voltak a természeti jelenségek, mint ma!)

Ez, természetesen, csak illetéktelen javaslat, de remélhetőleg nem teljesen elkésett: Váczy Kálmán és a TÉKA, reméljük, szentel még a munka első hatodából most válogatott szemelvényeken túl egy-egy — s mint ez: 8—9 íven teljes képet adni törekvő — kötetet Plinius további nagy témaköreinek is, öregbítve a magyar Plinius-fordításban már ezzel is megszerzett majdhogynem úttörő érdemeiket. Ennek reményében figyelmeztetnék bizonyos pontatlanságokra, melyek részben az előszóban merülnek fel (pl. Catullus, Lucretius stb. elkönyvelése Augustus korára s érdemére: 8. l.; a NH előszavának 79. jún. 24. utánra datálása Titus imperator-voltának félreértése következtében: 25., 27. l.), részben a fordítást terhelik: a bevezetőben idézett Plin. ep. VI 16-ét (pl. «kevés hideg vizet ivott» — Usus ille sole, *mox frigida*, gustaverat iacens. . . , 19. l.; «Néhol már hajnalodott, máshol meg . . . éjszaka honolt» — Iam dies alibi, illic nox, 21. l.), és az idősebb Plinius szövegéét is (pl. «a perzsák királya» — Perseus rex, 67. l.; «a Helenának nevezett kettős csillag megjelenését jó jelnek. . . tekintették» — nem kettős, és baljós, 78—79. l.; «A tenger nagy mélysége nem kisebbíti e csodát» [ti. a Gibraltári szorosét] — *nec profunda altitudo miraculum minuit:* a *nec* a *profunda*-hoz tartozik, mint a folytatásból is látható, 118. l.; «Lusitánia nevét *Bacchus gyermekeinek nevétől, Lusustól, illetve Lüsszától nyerte*» — *lusum enim Liberi patris aut lyssam. . . ,* 120. l.). E pontatlanságokban (valamint a helynevek nem mindig szabatos írásmódjában) a fordítás alapjául szolgáló kiadások is ludasak lehetnek — egyikük (mellékletként közölt) címlapja ugyan több élvezetes látnivalót nyújt a maga égitünemény- és állatseregletével, mint a Budé-kiadásénak egy szem farkasa, az évszámok azonban(ott: 1669, itt: 1950) az utóbbit ajánlják, ha mód van benne, a fordításhoz alapul.

HEGYI GYÖRGY

A RÓMAI JOG VILÁGA. Összeállította, a fejezetek bevezetését a magyarázatokat és a jegyzeteket írta: *DIÓSDI GYÖRGY*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1973. 253 old.

I. 1. A közelmúltban tragikus hirtelenséggel elhunyt kiváló fiatal jogi romanista által összeállított mű az ókortudomány művelőinek régi adósságát törlesztette. A mű szerkesztője, a forrásszemelvények összeállítója és az egyes fejezetek bevezetésének írója Diósdi György, aki sajnálatosan rövid pályafutása alatt a jogi kultúra terjesztésében is jelentős érdemeket szerzett, kiváló érzékkel ismerte fel azokat a szempontokat, amelyek érvényesítése szükséges ahhoz, hogy a klasszikus ókor barátai számára a római szellem e nagy alkotását mintegy körképszerűen bemutassa, s emellett a jogtudományt részben a római jogon keresztül egykor megismerni kezdő hazai jogászközönség számára e studium egészét több oldalról reflektorfénybe helyezze.

2. Miután a római jogot a jogtudósok alakították, finomították a hatalmassá vált római árucsere igényeinek megfelelően, s azt elsősorban az ő műveiken keresztül ismerjük, a szerkesztő egy általános tájékoztatást nyújtó bevezetés után a *római jogtudósokról* szól, vázolván a római és modern jogtudomány közti különbséget, s a római jogászok gondolkodásmódját, majd azoknak a legfontosabb *jogforrásoknak* az ismertetésével foglalkozik (törvények, senatusi határozatok, császári rendeletek, praetori edictum), amelyek tartalmának kommentálása, továbbfejlesztése, finomítása a római jogtudomány feladata volt. Ezt követően a *római család és házasság* jogi szabályozását mutatja be, majd a *római vagyonjogot* (tulajdon, öröklés és szerződések), s végül a rómaiak «*büntetőjogát*» vázolja. Ez a szerkezet tökéletesen megfelel az ismeretterjesztés szempontjainak, de összhangban van a római jog tudományával is, amely az általa kialakított tankönyvrendszer keretében a jogforrásokból kiindulva előbb a személyekre és a családra (*personae*), majd a vagyonra (*res*), közelebbről a tulajdonra, öröklésre és kötelmekre vonatkozó szabályokat adja, s végül a keresetek rendszerét, a perjogot (*actiones*) ismerteti. Az utóbbi résszel kapcsolatban a mű szerkesztője igen helyesen ismerte fel, hogy a római tankönyv-

rendszer (*institutio*-rendszer) harmadik részét egy ismeretterjesztő mű keretében fölösleges külön tárgyalni, hiszen az szervesen illeszkedik be a praetori edictum mibenlétéről szóló fejezetbe. A büntetőjog nem képezte a római jogrendszer külön ágazatát, az részben a római közjoghoz, részben a magánjoghoz kapcsolódott; mivel azonban ez a jelenség a modern szemléletű nemjogász ókorbarát számára kevéssé érthető, a szerkesztő az ismeretterjesztés sikeressége érdekében zárófejezetként tárgyalja a római közjog és magánjog azon részeit, amelyek a «római büntetőjogot» adják.

3. A mű *tárgyalási módszere* alkalmas felhívni az olvasó figyelmét a római világ e nagyszerű termékének ma is aktuális formáira. Ezt szolgálják a szerkesztő elegáns egyszerűséggel, a nemjogász számára is azonnal érthetően fogalmazott, de a jogász számára is sokszor új gondolatokat felvillantó *fejezetbevezetései*, majd e bevezetések tartalmát illusztráló, nagy körültekintéssel kiválasztott *forrásszövegek* magyar fordításának összeállítása. Igen hasznos, hogy a bevezetések a forrásanyag összeállításának szempontjaira esetenként is utalnak (pl. két egymással szembenálló jogászi nézet idézésének indokoltsága).

II. 1. A mű «*Bevezetése*» szemléletesen vázolja a római jog, részben mint kultúrtörténeti érték, részben mint egy másfélezer éves európai magánjogfejlődést determináló tényező jelentőségét, amelynek ismerete nemcsak a jogász számára jelentős, de hozzátartozik «az ókort kedvelő művelt ember kultúrájához» is (7. l.). Igen fontos e bevezetés zárófejezete, mert rövid két mondat keretében eloszlatja azt a laikus tévhiedelmet, miszerint a római jog lényeges intézménye a rabszolgaság, s így ennek a «rabszolgajognak» a modern társadalmakban nincs jelentősége. A római jog (amely kétségtelen egy rabszolgatartó társadalomban keletkezett) éppen azért tudta túlélni a Római Birodalom bukását, mert nem volt — laikus kifejezéssel — «rabszolgajog», hanem az ókor legfejlettebb árucserejoga, amelynek nem tartozott lényegéhez a rabszolgaság intézménye, hiszen a rabszolga végeredményben az árucserének csak — bár kétségtelenül speciális — tárgya volt. A bevezetésnek egyetlen helye ad csupán némi félreértésre alkalmat. Az író szerint szemben az idegen hatásokat korlátlanul recipiáló római vallással, «a rómaiak jogát . . . a tárgyilagos józanság tette ellenállóképessé az idegen hatásokkal szemben» (6. l.); e kitétel arra látszik ui. utalni, hogy Róma jogalkotó tényezői elzárkóztak minden ilyen hatástól, márpedig köztudott, hogy a praetorok, tartományi helytartók edictumaikba az idegen eredetű intézményeket igen gyakran felvették, bár kétségtelen, hogy azokat a római jogtudomány annyira római intézményekké alakította át, hogy idegen eredetük sokszor csak igen nehezen tárható fel.

2. «*A római jogtudósok*» c. I. rész bevezetése szemléltetően tárja fel a különbséget a modern jogtudós és a római iuris-consultus között, általánosságban azonban kissé hiányos képet ad a rómaiak jogászi műveltségéről. Indokolt lett volna ui. rámutatni arra, hogy Rómában az elemi fokú oktatásnak a XII táblás törvény anyaga egyik központi tárgya volt, a római fiatalok «katekizmusa», s a felsőfokú tudományos képzés tárgya alapvetőleg vagy a rhetorika, vagy a jogtudomány volt. Az öt remekjogásznak, akiktől vett idézetek adják lényegében a mű illusztratív anyagát (Gaius, Papinianus, Ulpianus, Paulus és Modestinus) szintén lehetett volna pár sort szentelni. A jogtudomány történetéről szóló fejezet igen szemléltető, kétséges azonban, hogy «A jogászi hivatástudat» ma sokat emlegetett kifejezésének (24. skk.) megfelel-e az idézett forrásanyag. Talán inkább «A jog és igazságosság fogalma» címet lehetett volna ennek a fejezetnek adni.

3. «*A római törvények*» c. II. rész jól érzékelteti a római törvényhozás két mérföldkövének, a paraszti Róma XII táblás törvényének és a kereszténnyé lett, görög nemzetiségű Római Császárság törvényművének, a justiniánusi kodifikációnak jelentőségét. A XII táblás törvény rekonstruált anyagát a szerkesztő helyesen nem a tartalomszerű töredékek formájában adja, hanem a forrásokban szó szerint idézett szövegekből állítja össze. Kifogásolható azonban, hogy egy helyen (X. t. 4.) ez elv alól kivételt tesz (42. l.). Nem tudjuk továbbá, hogy mi indokolja a «Császári leiratok» alfejezet címét, hiszen ez a *rescripta principum* magyar fordítása, holott az idézett szöveg (Ulp. D. 1.4.1.1.)nemcsak a rescriptumról (*subscriptio, epistula*), hanem a császári edicumról is szól, mint rendeleti formáról. A «Császári rendeletek» («*quas vulgo constitutiones appellamus*») cím helyesebb lett volna.

4. *A praetori jogalkotásról* szóló III. rész bevezetője iskolapéldája annak, hogyan lehet egy ma már nehezen megérthető speciális jelképzési folyamatot egy ismeretterjesztő munka ókorbarát olvasóközönsége számára közérthetően leírni.

5. Ami «*A házasság és család*» kérdéseit tárgyaló IV. részt illeti, a házassággal kapcsolatban az a kérdés betődik fel, hogy egy ismeretterjesztést célzó műben helyes-e a modern tudományban általánosan el nem ismert elmélet alapján vázolni egy intézményt. Itt nevezetesen arról van szó, hogy a mű szerkesztője a római házasság intéz-

ményét a neves olasz római jogász, E. Volterra elmélete alapján[1] fejti ki, vitatlannak állítva be azt a nézetet, hogy a római házasság (*matrimonium*) teljesen független volt a férji hatalomtól (*manus*). Figyelmen kívül hagyja ui. a communis opiniot, mely szerint a *matrimonium* a családfői hatalom döntő szerepe folytán kezdetben csakis a *manus*-szal való teljes összefonódottságban jelentkezhetett (az elbirtoklás útján való *manus*-szerzés csak a *manus*-keletkeztető aktus hibáit volt hivatva korrigálni), tehát csak ún. *manus*-os házasság létezett, s csak később alakult ki a családi élet társadalmi fellazulásával az ún. *manus* nélküli házasság.

Ugyancsak vitatható annak a nézetnek a helyessége, hogy a római jogban a válás szabályozatlan volt; ez tűnik ki ui. «A házasság» c. fejezethez írt bevezetésből (92. l.). Nem kétséges persze, hogy a *manus*-os házasság túlsúlya kezdetben fölöslegessé tett ilyen szabályozást. De Paulus már a III. század elején megállapítja — mint a könyv a továbbiakban hozza is a vonatkozó idézetet (110. l.) — hogy «a kétoldalú válás csak akkor érvényes, ha hét felnőtt római polgár jelenlétében történik» (D. 24. 2. 9.). A bevezetésben pedig utalni kellett volna rá, s a források közé fel kellett volna venni Iustinianus 117. novellájának vonatkozó részeit, amelyekben a császár taxatíve sorolja fel az egyoldalú válás (*repudium*) esetére a bontó okokat — így pl. azt, hogy ha a nő férje akarata ellenére idegen férfival él együtt (Nov. 117. 8. 4.), vagy férje tiltakozása ellenére annak házán kívül lakik (i. h. 5.) — s az előírt bontóokok ellenére történt *repudium*-ot a hozomány kiadásával, vagy a férj vagyona 1/4 részének kiadásával, s a férjnek kolostorba zárásával bünteti.

6. *A tulajdonról és öröklésről* szóló V. rész a mű egyik legsikerültebb fejezete. Rendkívül szemléltető a nemjogász számára az a fejtegetés, amely az Jhering által kifejtett ún. tulajdonlátszatelmélet («Besitz ist die Sichtbarkeit des Eigentums») alapján[2] világítja meg a rómaiak «birtokkoncepciójának» mibenlétét (116 skk.). S ha Jhering elmélete nem felel is meg talán mindenben a római szemléletnek — ezt ma már megállapítani biztosan amúgy sem lehet —, az olvasónak feltétlenül elfogadható képe lesz a birtok és tulajdon egymáshoz való viszonyáról, amit először a rómaiak fejtettek ki. Helyes lett volna azonban talán az V. rész első alfejezetének «A birtok» helyett «A tulajdon és birtok» címet adni (118. l.), a forráshelyek ui. a kettő egymáshoz való viszonyát is tükröztetik, s itt lett volna a helye a tulajdonnak a római jog forrásaiban fellelhető úgyszólván egyetlen meghatározását: «*plena in re potestas*» (Inst. 2. 4. 4.) közölni.

Az öröklést tárgyaló fejezet (130 skk.) igen szemléletes és gazdag forrásanyagot is hoz, ami természetes is, hiszen a Digesta jogászai is jelentős részben öröklési jogi esetekkel dolgoztak egy-egy jogtétel kifejtésénél. Csupán annyit jegyeznénk meg, hogy mivel az idézett szövegekben több ízben fordul elő a «hitbizomány» szó, helyes lett volna az öröklésről szóló bevezetésben a hagyomány fogalmának ismertetése kapcsán ennek a fogalomnak is helyet szentelni, mert a féllaikus olvasónak a feudálkapitalista korszak hitbizományának ismeretében az intézmény mibenlétét illetően téves képzetei lehetnek.

7. A munka «szíve» a római magánjog európai hatásának megfelelően a *szerződéseket* tárgyaló VI. rész. A bevezető rész igen alkalmas arra, hogy a római szerződési rendszer lényegét — amely nem sokban különbözik a moderntől — megfelelően feltárja. A részleteket illetően talán csak egy megjegyzést tehetnénk a bevezető szövegekre, éspedig azt hogy a vállalkozási szerződés (*locatio conductio operis*) vonatkozásában helyesebb lett volna «munkaeredményről», mint «termékről» szólani (179. l.). A féllaikus olvasóban különben az a kép alakul ki e szerződésről, hogy az anyag szolgáltatása is a vállalkozó kötelességét képezi, márpedig a római jogász ilyen esetben nem *locatio conductio operis*ről (vállalkozói szerződésről), hanem *emptio venditio rei futurae*-ről, vagyis szélesebb értelemben vett vételi szerződésről (jövőben keletkezendő dolog eladása) beszélt.[3]

8. Tudományosan is figyelemre méltó a műnek a «*római büntetőjogról*» szóló utolsó fejezete, mert meggyőzi a jogászi szakképzettséggel bíró olvasót arról, hogy aligha tartható az a tétel, hogy míg a rómaiak egyrészt igen fejlett magánjogot alakítottak ki, addig «büntetőjoguk» egészen fejletlen volt. Kétségtelen ugyan bizonyos nívóbeli különbség e két jogterület között, de — s Diósdinak ez a megállapítása rendkívül frappáns — «a büntetőjoggal végeredményben ugyanazok a jogtudósok foglalkoztak, akik a római magánjogot kialakították. Kevéssé valószínű, hogy mihelyt a büntetőjogról kezdtek írni,

[1] *Volterra:* Lezioni di diritto romano II. Il matrimonio romano. Roma, 1960/61. 89. és k. o.

[2] *Jhering:* Über den Grund des Besitzesschutzes. Jena, 1869. 144. l.

[3] *Marton G.:* A római magánjog elemeinek tankönyve. Institúciók Budapest, 1957. 210. l.

elveszítették volna ítélőképességüket és hozzáértésüket» (202. l.). A bevezetés után adott forrásszemelvények szemléltetően mutatják, hogy a modern büntetőjogok egyik alapelve a «*nulla poena sine lege*» szinte maradéktalanul érvényesül a justinianusi kodifikációban, s a magánindítványra üldözendő és a közvádas bűncselekmények kettőssége a római *delictum*-ok és *crimen*-ek kettősségére vezethető vissza. A szándékos és gondatlan bűncselekmények kettőssége sem volt ismeretlen Rómában, s alapelvként mondották ki, hogy «a szándék önmagában nem büntethető»; a bűnpártolást önálló bűncselekményként kezelték a rómaiak; a távollevő ellen ítéletet nem lehet hozni, mert a védelemre való jogát biztosítani kell, s puszta gyanu alapján senki el nem ítélhető. Ismeretes volt a vádemelést megelőző nyomozási eljárás, az előzetes letartóztatás, s a védelejtés is Rómában.

III. 1. Ami a forrásszövegek kiválogatását és összeállítását illeti, úgy véljük, hogy Diósdi György e téren is általában jó, alapos munkát végzett. Ami hiányosság a részletekben mutatkozik, többnyire kis jelentőségű: pl. a jogászi gondolkodásmód kapcsán még lehetett volna említeni a *nullus videtur dolo facere, qui suo iure utitur* (Gai. D. 50. 17. 55.) s a *iure naturae aequum est, nemini cum alterius detrimento. . . fieri locupletiorem* (Pomp. D. 50. 17. 206.) elveket; «A jogtudósok a törvényekről» c. fejezetbe a *Lex est generale iussum populi aut plebis rogante magistratu* (Gellius 10. 20. 2.) magyar fordítása jól beilleszthető lett volna; a XII táblás törvény töredékeinek összeállításából hiányzik a végrendeletre és törvényes öröklésre vonatkozó, a magántulajdoni rend megszilárdulási és a nemzetségi közösségi rend felszámolódási folyamatát kitűnően tükröző néhány töredék (V. t. 3—5.), annál is inkább, mert e töredékek az öröklésről szóló fejezetben sem szerepelnek; hiányolható az *agnatio* fogalmát pontosan meghatározó forráshely (Ulp. Reg. 11. 4.) idézése is. Egyébként a kiválogatással kapcsolatos megjegyzéseinket részben már az egyes részek kritikája kapcsán közöltük.

2. Nem hallgathatjuk azonban el «A szerződések» c. rész illusztratív anyagának egy igen komoly fogyatékosságát. A szerkesztő abból az egyébként helyes nézetből kiindulva, hogy a római jogot a római jogtudósok művein keresztül kell megismerni, lényegében teljesen mellőzte azoknak a szerződésszövegeknek magyar nyelvű közrebocsátását, amelyek szemléletesen tükrözik azt, hogy a jogászi állásfoglalások a gyakorlatban Itáliában, vagy a provinciákban hogyan érvényesültek. Ezt pedig a kötet olvasói — akár jogászok, akár nem — feltétlenül hiányolhatják. — A FIRA (= Fontes Iuris Romani Anteiustiniani) III.² Negotia. Florentiae, 1969. mintegy félszáz, e helyütt közlésre alkalmas latin, esetleg görögnyelvű, a római jog szabályait teljesen vagy részben érvényesítő szerződésszöveget ad közre, amelyek úgyszólván mindegyike alkalmas lett volna a magyar nyelvű közlésre. Ezzel szemben ilyen szerződésszöveget a könyvben csak egy helyütt találunk (176—177. l.), s az sem a legszerencsésebb, mert a hellénisztikus keleten keletkezett görögnyelvű szerződés fordítását adja. Pedig a verespataki viaszostáblák szerződései a *stipulatio*-ról, adásvételről, munkabérletről, társaságról, kölcsönről, letétről, a pompeji viaszostáblák a kölcsönről és házbérletről, a többnyire görögnyelvű papyrusokiratok és a herculaneumi viaszostáblák szerződései a vételi szerződésekről szóló bevezető részt kitűnően illusztrálhatták volna.

IV. Ami végül a fordítások minőségét illeti, arra nézve garanciát jelent a kitűnő fordító-gárda és a mű szerkesztőjének, valamint lektorának összeállító, ill. ellenőrző tevékenysége. Itt csak néhány csekélységre kívánnánk felhívni a figyelmet. A *iusti atque iniusti scientia* (Ulp. D. 1. 1. 10.) fordítása «jogos és jogtalan megkülönböztetése», holott talán pontosabb lett volna így: «annak tudása, hogy mi a jogos és mi a jogtalan» (26. l.). A fordító a XII táblás törvény *adsiduus* kitételét (32. l.) adófizető polgárnak fordítja, holott talán indokoltabb volna itt a «gazdag», vagy «birtokkal rendelkező» kifejezés. Gaius D. 41. 1. 7. 10. (127. l.) forráshelyben szereplő rész: «A telek jogi sorsát osztja» helyesebbnek látszanék így: «minden, amit a telekre építettek, annak részévé lesz», az *omne quod inaedificatur, solo cedit* kitételnek ui. ez jobban megfelelne, tekintettel a féllaikus olvasókra is. A *fetus pecorum* «állatok utóda»-ként való fordításánál (130. l.) jobb volna így: «állatok ivadéka», vagy «szaporulata». Az *accusatorum temeritas*-t helyesebb lenne objektiválva — ahogy a fordító is teszi — «alaptalan vádnak» fordítani, mint «vakmerő vádnak» (206. l.), hiszen a *temeritas* alaptalan, meggondolatlan ítéletet is jelent.

Összesítve megállapítható, hogy Diósdi György összeállítása hiánypótló, a bevezetésben megjelölt olvasóközönség igényeinek lényegileg mindenben megfelelő olyan mű, amely nemcsak az ókor barátai számára nyitja meg a római jogtudomány kincsesházát, de a római joggal jogászi pályájuk során foglalkozók számára is értékes támogatást nyújt tanulmányaik elmélyítésére. Fokozzák a mű értékét a római jog irodalmáról szóló függelék és a személynevek életrajzi adalékokkal kísért mutatója.

PÓLAY ELEMÉR

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM Klasszika-filológiai Szeged

CASTIGLIONE LÁSZLÓ: RÓMAI MŰVÉSZET. Corvina Kiadó. Budapest 1971. 244 lap, 184 fekete-fehér kép, 8 színes tábla.

G. Rodenwaldt, a két világháború közötti német klasszika archaeológia egyik vezető alakja szerint a római művészet az *állami* és a *népi* művészet pólusai között helyezkedik el. Ez a meghatározás F. Wickhoff és A. Riegl úttörő kutatásainak, a századforduló ma is aktuális irányzatának szellemében fogant, amely a római művészetnek a göröggel szembeállítva eredeti, antiklasszikus vonásait igyekezett feltárni. Mégis, századunk első felének művészettörténetírását általában az a felfogás jellemezte, hogy a római művészet kereteit Róma városa ill. a római birodalom *hivatalos* művészetének története tölti ki. Emiatt általában azok a műalkotások szorultak ki az összefoglaló munkák lapjairól, amelyek a huszadik század művészeti problémáinak szempontjából is tanulságosak: a *népi* ill. a *tartományi* művészet emlékei. Nem csoda tehát, hogy gyakori az a vélemény: a római művészet egyfajta klasszicista unalomnál aligha nyújthat többet.

A II. világháború óta megszaporodtak azok a kísérletek, amelyek az Urbs és az Imperium Romanum művészettörténetének új alapjait igyekeznek kiépíteni. Ezek sorában találunk alaposan mérlegelt program-iratokat, amelyek egy jövendő nagy összefoglalás szempontjait rögzítik. (Például, *D. Levi:* L'arte romana. Annuario della scuola archeologica di Atene, XXIV—XXVI. 1946—48. 229 skk.; *O. J. Brendel:* Prolegomena to a Book on Roman Art, Memoirs of the American Academy in Rome, XXI. 1953. 7 skk.) Örvendetesen bővül a római művészet kritikus kérdéseit feszegető részlettanulmányok sora is. (A bőséges listából ehelyütt is érdemes felhívni a figyelmet *R. Bianchi Bandinelli* nemrég megjelent cikkére a «plebejus-művészetről». In: Dialoghi di archeologia, 1. 1967. 7 skk.) Azután egy «szervetlen» szintézist is számontartunk, amely ugyan még nem vállalkozott a hivatalos és a népi művészet tárgyalásának egybeolvasztására, de ezek közel azonos terjedelmű «párhuzamos életrajzát» adja. (*A Frova:* L'arte di Roma e del mondo romano. Torino 1961.) A közelmúltban pedig kézhez kaptuk *R. Bianchi Bandinelli* monumentális kísérletét a római művészet Rodenwaldt óta áhított modern feldolgozására. (Roma. Il centro di potere.; Roma. Il fine dell'arte antica. Milano 1970.)

Röviden így jellemezhető a nemzetközi kutatások helyzete abban a pillanatban amikor *Castiglione* könyve megjelent. A magyar olvasóközönség ezelőtt soha nem kapott önálló, reprezentatív kiállítású összefoglaló munkát e témáról. («Előzményként» mindössze Zsámboki Gyula kompilációját említhetjük, amely 1906-ban, a Beöthy-féle «A művészetek története»-be foglalva látott napvilágot.)

A Corvina kiadó egyetemes művészettörténeti sorozatába tartozó munka így az első magyar nyelvű könyv a római művészetről, s ezzel együtt az első önálló tudományos kutatásokon alapuló mű is e tárgyról hazánkban, mintegy szerzője a római művészet nemzetközileg elismert kutatója.

Castiglione a széles olvasóközönségnek szánt, lendületesen felvázolt képet ad a római művészet «klasszikus» időszakának (i. e. I. század — i. sz. II. század vége) *hivatalos* (értve ezen a római állam és az uralkodóosztály művészetét) «pólusáról». Maga az alapkoncepció, a feldolgozásmód a szerző korábbi, kisebb lélegzetű összefoglalásaiból nőtt ki (A római köztársaságkor művészete. Bp. 1961.; A római császárkor művészete. Bp. 1962.; «Római művészet» címszó; Művészeti lexikon IV. Bp. 1968.). Tehát a szintézis nem tér le a korábbi kutatások hagyományos, jól kitaposott útjáról, vagyis elsősorban a római művészet klasszicista arculatát tárja fel. Ez részben a terjedelem adottságaiból is következik, amelyek nagyban közrejátszhattak abban, hogy a római művészet kialakulásának ill. felbomlásának izgalmas időszakai, valamint a «plebejus» és a tartományi művészet Castiglione összefoglalásának perifériájára szorult. A sorozat jellegének megfelelően a szerző új tudományos eredményei sem kerülhettek be a kötetbe.

Mindezekért némileg kárpótol bennünket a remeknek válogatott illusztrációsorozat (a 137a. számú kép, Caligula-pénz hátoldala, tévedésből 29. képként megismétlődik), amely jelentősen eltér a római művészetek szokványos képanyagától.

Összegezve a tanulságokat, egyfelől örömmel fogadjuk azt, amit Castiglione összefoglalása ad, tehát a római művészet alapos tudással, izgalmasan megírt és kitűnően dokumentált hagyományos képét. Másrészt reméljük, hogy a szerző azzal a könyvvel sem marad adósunk, amelyik ebbe nem fért bele: a római művészet teljes élettartamát a népi és a hivatalos művészet egységében bemutató feldolgozással.

SZABÓ MIKLÓS

DAX M.—ÉRI I.—MITHAY S.—PALÁGYI SZ.—TORMA I.: VESZPRÉM MEGYE RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIÁJA IV. A pápai és zirci járás. Akadémiai Kiadó Budapest 1972. 292 lap és 38 tábla.

Az MTA Régészeti Intézetének szerkesztésében ezzel a kötettel jelent meg a Veszprém megyei topográfia utolsó, negyedik kötete. Így a megye egész területének régészeti lelőhelyei rendelkezésünkre állnak. A jelen kötet 81 mai település területén 1042 különböző korú lelőhelyet foglal magába, amelyekből 478 őskori, 156 római-kori, 40 népvándorlás- ill. honfoglaláskori, 330 pedig középkori. Az összesen 762 lelőhelyből 563-at a helyszínen azonosítottak vagy újonnan fedeztek fel. A lelőhelyeknek több mint kétharmada tehát a topográfia során vált ismertté. Ez a tény már önmagában is mutatja a régészeti topográfiák készítésének szükségességét és fontosságát. A kötet fontos eredményeként könyvelhetjük el a nagyszámú sírhalom felkutatását, és főképpen ezek feltérképezését. Ugyancsak nagyon jelentős néhány történetileg nagyon fontos, újabb problémákat felvető lelőhely felkutatása és ezek leletanyagának azonnali bemutatása is: gondolok itt például a Csóton előkerült marosszentannai típusú temetőre, valamint a vinári koracsászárkori germán leletanyagú temetőre, melyek teljes leletanyagának közzétételét ill. a kutatások folytatását nagy érdeklődéssel várjuk.

A középkori településeket illetően a kötet szerzőinek nagy segítségére volt az Ila B.—Kovacsics J. által készített Veszprém megyei helytörténeti lexikon. Hiányolható azonban, hogy Bél Mátyás kéziratos munkáját nem használták fel. Ugyanígy esetleg hasznos lett volna, ha igénybe veszik a veszprémi egyházmegye 1909-es névtárának bibliográfiai összeállítását, amely falvanként állította össze nem csak az okleveles adatok egy részét, hanem a folyóiratokban és napilapokban megjelent tudósításokat is.

Egyes esetekben jobb lett volna, ha a szövegben részletesebben tárgyalt lelőhelyek és tárgyak esetében nem csak összességükben idézik a lelőhelyről előkerült leletanyag rajzát vagy fényképét, hanem pontosan megjelölik, hogy melyik tárgyról van szó. A rajzos táblák esetében — a római-kort tekintve — sok esetben szükségtelen a teljesen jellegtelen, szórványos kerámiatöredékek közlése. Ezek elhagyásával viszont esetleg más, fontosabb leleteket lehetett volna közzé tenni. A kötet használatát megkönnyítette volna a kihajtós táblára nyomott jelkulcs.

Téves a zirci apátság esetében a Szentpétery Krit. Jegyz. 51. sz. oklevelének interpretálása. Zirc sohasem tartozott a pécsi püspökség joghatósága alá, amint az az oklevélből is kitűnik (Fejér CD II. 353). Az oklevél csak mint az apátság első említése említhető.

Valószínűtlennek tartom, hogy a Mezőlak területén a Szentpéteri dombi lelőhely (48/5.) a középkori Asszonyfa község (az előbbitől kb. 2 km-re délre; dűlőnévként ez is megmaradt) temploma patrociniumának emlékét őrzi. Valószínűbb, hogy két különböző településről van szó.

A kötettel az ország egy jelentős területének teljes régészeti leletanyaga rendelkezésünkre áll. Kérdés azonban, hogy ez a «teljesség» mennyiben igaz tükre a valóságnak. Nyilvánvaló, hogy az adatgyűjtemény koronként és lelőhelykörülményenként különféle mennyiségben és minőségben reprezentálja a valóságot. Az adatok sokkal inkább a településekkel állnak kapcsolatban, mint a temetőkkel — amennyiben az adatgyűjtés ásatással történő hitelesítés nélkül, terepbejárásokon alapszik. Mindazonáltal a jelenleg rendelkezésünkre álló — és mégiscsak optimálisnak mondható — anyag alapján kísérletet lehet és kell is tenni a terület településtörténetének (településhálózatának) vizsgálatára. Lehet ugyan, hogy ez konkrét történeti eredményeket nem hoz, azonban hozzásegíthet a vizsgálati módszer kidolgozásához. Fokozott mértékben áll ez a római korra, amely időszaktól az adatok komplexitása alapján talán a leginkább várhatunk történeti eredményeket is ezen a nálunk teljesen elhanyagolt kutatási területen. Ennek a munkának azonban az egyik alapfeltétel a főbb római útvonalak feltérképezése, csakhogy ezekről az utakról a nagyon kevés eredményt nyújtanak a topográfia kötetei. Kérdéses lehet ugyan, hogy egy topográfiának feladata-e vagy nem, a római úthálózat teljes és pontos feltérképezése, az ígért kiértékelő kötetnek azonban — úgy vélem — ezt a munkát — néhány hitelesítő metszet keszítésével együtt — el kellene végeznie. Természetesen ehhez tematikus terepbejárásokra is szükség volna. Az útvonalak pontos feltérképezése után — és csakis ezután — nyílik mód az itinerariumok településneveinek azonosítására. Ennek a munkának az elvégzése azért is volna nagyon szükséges ,mert a megye területére eső névszerint ismert települések közül egyetlen egy sincs pontosan és hiteltérdemlően azonosítva (Valcum—Fenékpuszta azonosítása korántsem tekinthető biztosnak), pedig közöttük még egy municipium is van.

Ismertetésünket azzal a kívánsággal zárjuk, hogy mielőbb jelenjék meg a megye leletanyagát kiértékelő, összefoglaló munka valamint a további megyei topográfiák is, mert hiszen az utolsó órában vagyunk, amikor még a felszínen is látható régészeti terep- és egyéb jelenségeket megfigyelni és regisztrálni tudjuk.

TÓTH ENDRE

M. TOSI—A. ROCCATI: STELE E ALTRE EPIGRAFI DI DEIR EL MEDINA. (Catalogo del Museo Egizio di Torino. Serie seconda — Collezioni. Vol. I.) Torino 1972. 4°, 258 p., 100 táblalap.

Nagy jelentőségű publikációval mutatkozott be a Torinói Egyiptomi Múzeum gyűjtemény-sorozata. A Deir el Medinéből származó sztélék és feliratos kőemlékek monumentális közzétételének a módja messze felülmúlja az eddigi hasonló tárgyú kiadványokét. A Torinói Múzeum részben a Champollion korabeli egyiptomi expedíció, majd az annak örökébe lépő további olasz egyiptomi feltárás és kutatómunka eredményeként a legjelentősebb egyiptomi gyűjtemények közé tartozik. Az első olasz egyiptológus, Rosellini utódai közt olyan neves kutatók neveivel találkozunk a múzeum vezetői közt, mint az eredményes feltáró Schiaparelli, a Torinói Papírusz rekonstruálója, Farina, a Mensa Isiaca publikálója, Scamuzzi, és jelenlegi igazgatója, a műben tárgyalt anyag kiadását elősegítő Silvio Curto. Különösen a sztélé anyag közzététele két szempontból is jelentős. Az első a lelőhelyre vonatkozik. Deir el Medine különleges helyet foglal el az egyiptomi kultúrtörténetben. Bár csak az iparosok kis városkájának nevezhetjük, mégis a ma legalább romjaiban még tanulmányozható egyetlen óegyiptomi település. A szerzők jogosan élnek az alkalommal, és a 30 oldalas bevezetőben összefoglalóan ismertetik a városka történetét, lakóinak életkörülményeit, a lakásokat, a temetkezőhelyeket, a kulturális viszonyokat. A település megalakulása, élete a legszorosabban összefüggött a thébai királyi építkezésekkel, temetkezéssel, elsősorban a Királyok Völgye kialakulásával, amelyet I. Thutmosis vett igénybe első ízben sírhelye számára. III. Thutmosis alatt már mintegy 50—60 ház alkotta a település magvát. Csak a XX. dinasztia hanyatlásával hanyatlott a városka is, és ezt követően a XXI. dinasztia alatt már elnéptelenedett. Az iskolával is rendelkező településnek érdekes, sajátos szervezete volt. Munkafelosztásban dolgoztak az egyes csoportok, és a munkások, — akik közül sok művész-iparos volt — a hivatalos testületekben is képviselve voltak. Minden tizedik nap volt pihenőnap, amit saját lakásuk, majd sírhelyük építésére, kiképzésére használtak fel.

A témaválasztás másik jelentőségét a publikált sztélék biztosítják. A Torinói Múzeum gazdag gyűjteményének 79 Deir el Medine-i sztéléje és másfél száz töredékes feliratos kőemléke igen fontos forrásanyagot képvisel. (Itt említjük meg, hogy a budapesti Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének két kétségtelenül Deir el Medinéből származó sztéléje van). Az iparosok, művészek általában maguk alkották síremlékeiket, sírköveiket. Nem véletlen, hogy a sztélék ábrázolásai és szövegei alapján az egyiptomi újbirodalom szellemi életének, kultikus eszméinek, az elvontabb theológiai spekulációktól kevésbé érintett népi felfogásnak megértéséhez fontos adatokat szolgáltatnak.

Részletesen tárgyalja a mű az ábrázolt istenek megjelenési formáját, a hozzájuk fűződő hiedelmeket. A sírvidék halotti csendjében élő és dolgozó városka lakói különös tisztelettel fordultak a «Hallgatást Szerető» kígyóistennő Meretszeger felé. A városka védnökének emlékét egy barlang szentély is őrzi. Értékes adatokkal szolgálnak a sztélék a fáraók istenkultuszához is. A hozzájuk könyörgők előtt uralkodók jelennek meg az ábrázolásokon istenek társaságában. I. Amenhotep, I., II., III. Thutmosis, Séthi és II. Ramses alakjával találkozunk e szerepben. Jelentősek az Ahmose Nofertari királynő tiszteletére vonatkozó emlékek; Deir el Medine részletes feltárója, Bruyère a királynő tiszteletének kifejezését véli felfedezni azon a két sztélén is, amely Nefertiti és Aritnefer istennőt «az ég úrnője» címmel illeti. Az egyiptomi istenekkel egyenrangúan jelenik meg az Elő-Ázsiából átvett Kadeš és Rešep. A sokféle istenelképzelés mellett a feliratokon helyet kap egy általános istenfogalom is. Az egyik sztélén a «nagy istent» az ég, a föld, a hegyek, teremtőjének, az emberek éltetőjének nevezi írója.

Nemcsak vallás- és kultúrtörténeti szempontból jelentős a publikáció. A gondos munka megmutatkozik a nevek, az írásmód, a nyelvtani sajátságok értelmezésében és pontos kimutatásukban. A szép kiállítású, fontos publikáció az olasz egyiptológiának is dicsérete.

WESSETZKY VILMOS

W. RUBEN: DIE GESELLSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG IM ALTEN INDIEN. I. Die Entwicklung der Produktionsverhältnissen. Berlin 1967. Akademie-Verlag. 242 p.

Az ókori India történetével foglalkozó másfél évszázados kutatások során kevés kísérlet történt a korszak gazdasági-társadalmi viszonyainak vizsgálatára. A nagy összefoglaló munkák, Lassen Indische Alterthumskunde-ja (Bonn 1867—73), a Cambridge History of India kötetei az eseménytörténetre, művelődés- és vallástörténetre helyezték a hangsúlyt, a független Indiában készült History and Culture of the Indian People kötetei rendkívül gazdag anyagot adnak, de nem vállalkoznak az indiai társadalom problémáinak kritikai értékelésére. Mégis ha egyes részproblémákat nézünk, talán olyan monografikus feldolgozásokat, amelyek megfelelő kiindulópontot adhatnak egy átfogó munka elkészítéséhez: R. Fick ,Baden-Powell, B. Breloer, O. Stein, U. N. Ghoshal majd a marxista kutatók idevágó kutatásai, N. S. Dange, Palme Dutt, D. D. Kosambi, a szovjet G. F. Iljin, E. M. Medvedev, G. M. Bongard-Levin, K. A. Antonova, illetve W. Ruben és tanítványainak tanulmányai, jól felhasználható anyagot biztosítanak.

W. Ruben, a német marxista indológia Nestora, jelen könyvével a jelzett óriási feladat megoldására vállalkozott, és így szükségszerűen számos nehézséggel, újszerű problémával került szembe.

Ebben a bevezető részben a felmerülő történetfilozófiai kérdések tisztázását kívánta elvégezni, ezért megvizsgálta az ind történetnek a marxi alapformációk alapján történő periodizálásának lehetőségeit. Sajnálatos körülménynek tekinthető, hogy a szerző kézirata lezárása előtt (1965) nem használhatta a lényegében csak ezután kibontakozó «ún. ázsiai termelési módra» vonatkozó szakirodalmat és vitaanyagot. Ez bizonyos mértékig magyarázza vitatható értelmezéseit, de nem mulaszthatjuk el arra felhívni a figyelmet, hogy Ruben koncepciója, különösen a formációknak az egységes «ázsiai termelés, módon» belüli egymás után következéséről, abba a hibába esik, amelyre G. F. Iljin. N. S. Dangenek «India az ősközösségtől a rabszolgaságig» c. könyvének a VDI 1952i 2. számában megjelent bírálatában utalt, világosan rámutatva a marxi alapformációk indiai értelmezésének hibalehetőségeire.

Ruben a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődése és a hagyományos korszakbeosztás figyelembevételével hat fő korszakban tárgyalja az ókori India társadalmi fejlődését: 1. Rgveda korának széthulló nemzetségi társadalma (i. e. 1200—900), 2. Késővédikus rabszolgatartó rendszer létrejötte (i. e. 900—550) 3. Az áru és pénzgazdálkodás fejlődése (i. e. 550—325) 4. A politikai-gazdasági fejlődés a központosított nagybirodalomban (i. e. 325—236) 5. India részvétele a világkereskedelemben (i. e. 236—i. u. 300) 6. Az ókori India aranykora. A kötet zárófejezete kitekintést ad a későbbi időszak felé.

Teljes mértékben egyetérthetünk a szerzőnek az ind faluközösségek jelentőségéről vallott felfogásával. Ezen jellegzetes társadalmi egységek vizsgálatát a szerző igen helyesen a korai beludzsisztáni földműves kultúrák korszakában kezdi és igyekszik megragadni ezek indiai folytatását. Ez nem mindenben sikerült szerzőnknek, helyenként úgy érezzük, hogy nem értékesítette az olyan fontos munkákat, mint Baden-Powell Indian Village Community című könyve vagy B. Breloernek az ind földtulajdonra vonatkozó kutatásait. Hiányoljuk a család, nagycsalád, nemzetség illetve a falu egyenkénti és egymáshoz való viszonyukban való részletes, források alapján történő vizsgálatát, a faluközösség bizonyos vezető tisztségviselőinek (*grāmaṇi, gṛhapati, deśaśreṣṭha* stb.) fogalmi meghatározását, szerepüket az állami közigazgatásban. Fontos lett volna az indoeurópai eredetű, a dravida és az autochton etnikum egymásrahatásának társadalmi vetületére kitérni, hiszen ezzel válaszolni lehetne a Ruben által más helyen szintén felvetett kérdésre, a nem-árya rizstermelő közösségek mibenlétére, ezek beépülésére a bevándorlók társadalmi viszonyaiba.

Ruben az egyes fejezetek végén kitér az ókor más államainak az indiai fejlődéssel párhuzamot mutató problémáinak rövid tárgyalására. Ez az önmagában véve jó elképzelés azonban sok kellően meg nem alapozott következtetést is magával hoz. Az egyik legfeltűnőbb ilyen a śūdra-helóta hasonlat megalkotása és a śūdráknak az egyiptomi fogságban levő zsidók helyzetével való egybevetése, amely elmélyültebb és főleg kétoldali kutatásokat kívánna, így azonban elhamarkodottnak nevezhető.

A gazdasági fejlődés ábrázolása során, a harmadik időszakra vonatkozóan, úgy érezzük, hogy a szerző nem emelte ki megfelelően Észak és Dél gazdasági különbözőségét, ennek hatását a társadalmi-politikai viszonyok alakulására. (Természeti adottságok, termelési viszonyok eltérő jellege stb.) Nem sikerült eléggé megragadni a nagy vallási mozgalmak (buddhizmus, jainizmus) gazdasági-társadalmi összefüggéseit, ami elvégezhető lett volna a buddhista források és a meglevő idevágó szakirodalom (R. Fick és mások munkái) segítségével.

A hellénisztikus India tárgyalásánál nagyobb mértékben érdemes lett volna figyelembe venni az Indiát környező országok viszonyait, a hellénizmus egészének jellegzetességeit, azok megjelenését Indiában. (Ez a kérdés a kevéssé ismert problémák egyike, noha a 30-as évek O. Stein B. Breloer vitája sok érdekes kiindulóponttal szolgálhatna.)

Az utolsó rész, az ún. «kitekintés» problematikus a szerzőnek az alapformációkról vallott nézete folytán, azonkívül Ruben nem vállalkozott a kérdés legfontosabb részének, a földbirtokviszonyok források alapján (gazdag epigráfiai anyag áll rendelkezésre) való elvégzésére sem, így megállapításai igen általánosak és nem lényegbevágók.

A kötethez tartozó bibliográfia igen kimerítő, de érthetetlennek látszik néhány alapvető munka nememlítése, elsősorban R. Fick. Die soziale Gliederung de nordöstlichen Indien zu Buddha's Zeit (Kiel 1897), E. Senart, Les castes dans l'Inde les faits et le systeme (Paris 1896), H. Oldenberg, Zur Geschichte des indischen Kastenwesen ZDMG 51. (1897) című munkákra gondolunk.

Ruben munkájának főértékét marxista szemléletében, óriási tárgyi ismeretanyagában, ez különösen az első és negyedik fejezetben nyilvánul meg, a szerző éles problémalátási és kérdésfelvető készségében látjuk. Az óriási anyag elrendezésére tett kísérlet minden nehézsége mellett jó kiindulópontot ad annak aki a jövőben hasonló vállalkozásba kezd. A kötet jól tájékoztat a kutatások jelen helyzetéről ezért az ind történettel de általában az ókori Kelet történeti és társadalmi kérdéseivel foglalkozó szakemberek számára egyaránt elsőrangúan fontos munka.

WOJTILLA GYULA

K. KERÉNYI: ZEUS UND HERA. (Urbild des Vaters, des Gatten und der Frau). Leiden (Brill) 1972. 157 l.

E könyv mintegy betetőzése Kerényi életművének. Az a nézete, hogy a görög vallásban felfogható maga a vallás, itt nyer végső igazolást. A kiinduláspont: «Die Korrelation zwischen dem Menschen und von ihm verehrten Wesen ist in der Geschichte feststellbar, unabhängig davon, ob jene Wesen auch existierten». (Bevezetés). A szerző e pillér felől ver hidat a görög vallás megközelítésének lehető nézőpontjai között. Akár hisz valaki a görög istenvilág létezésében, akár nem, az ott volt a történelem anyagát formáló erők között, kivakarni az európai humanizmus, a legmagasabb szintű emberi gondolkodás fejlődési folyamatából nem lehet, de nem is volna célszerű, mert a későbbiek megértése sem bizonyulna teljes értékűnek nélküle.

E tekintetben hivatásszerű feladat vár a mindenkori historikusra és humanistára. «Der Historiker rekonstruiert, der nachdenkende Humanist differenziert» — hangzik a megállapítás (Bev.). A közös alapot ehhez Kerényi — példaszerűen a görögség vonalán — a kifejező erejű nyelvben találja meg, melynek mind teljesebb felfedése által mind dúsabb erekben patakzik elő az érzékelhető szellemi hagyaték értékhalmaza.

Valahogy így fogalmazható a szerző tudományos módszerességgel kibontakoztatott vallástörténeti tétele: a klasszikus görög istenalakok azért váltak ősi értelmüknél fogva oly kristálytisztán ragyogó jelenségekké, vagy — immanensen — meggyőző erejű létigazságokká, mert akármilyen magas fellegekbe értek is fel kultikusan tisztelt lényükben, örök emberi realitásokat hordoztak magukban. A görög istenek úgy születhettek meg, hogy emberi viszonylatok — túl és felülemelkedve minden korláton — felragyogtatták magukban egy-egy lelki adottság ősképét, archetypusát: e felsejlő ősadottságokban nyilatkozik meg egy-egy isten.

Mindez nem jelenti azt, hogy a kifejező erejű nyelv vallásos megnyilatkozásait egytől egyig le lehet vezetni az emberek közötti viszonylatokból, olyanformán, amilyen egysíkú általánosítással pl. Freud próbálta értelmezni a vallást. Kerényi az — általa elnevezett és meghatározott — ókortudomány legszélesebb skálájú hangszereit (archaeológia, művészettörténet) is megszólaltatva, de elsősorban a görög nyelv és irodalom forrásaiból merítve, jut arra az eredményre, hogy a görög nyelvnek inhaerens theologiája volt. És ennek alapszava maga az isten: *theos*.

Elsőnek Zeusról szól. Az istennév eredeti értelmét boncolgatva Kerényi legalább akkora lépést tesz előre, mint annak idején — ismert tanulmányában — H. Diels, majd Wilamowitz-Moellendorf. Leszögezi, hogy Zeus az egykori realitásában nem holmi statikus jelenségnek bizonyul, hanem dinamikusan ható, tértől-időtől független, egyedi, személytelen valóság volt. A lényegét kifejező név (*djeu-*) töve nem elsősorban névszóként hat, hanem egy ige történésbeli perfectum-tövét (*div-*) idézi fel. Zeus ekként nem jellem-

zően az ég istene, hanem elsődlegesen a villámé, mert alaptermészete — szerző szavával — a felvilaglás («Aufleuchten»). Ennek a felvilaglásnak ismétlődő actus-a tételezi fel az agenset, vagyis magát az istent: ezért is lehetett Zeus egyik cognomene a Phanaios.

Csakis így érthető Zeus Dódóna-beli szerepe és jelentősége is: mindig és mindenütt világló fény ő, és nem csupán fizikai értelemben, hanem a szellemi erkölcsiség jegyében is.

Hasonló a helyzet a *theos* (= isten) görög szó tekintetében. Mikor Sophoklés az Ichneutai-ban így kiált fel: *Theos!* — akkor ez pontosan annyit jelent, mint a vergiliusi: *Deus, ecce deus!* Vagyis történésbeli jelenséget regisztrál e felkiáltás, nem pedig megszólítást jelent, hiszen — rendkívül figyelemre méltó — a görög theos szónak nincsen is vocativusa. — A *theos* szóval kapcsolatos meglátások szikrái felcsillantak már Kerényi korábbi írásaiban is (Griechische Grundbegriffe, Zürich 1964. 17 l., vö. Werke VII. 207 kk.), de mélyreható elemzést, végső kicsengést az egész csak most kapott.

A Zeus névnek tehát éppúgy, mint a *theos* szónak verbális jellege volt, következőleg mindenkor a történésnek kellett benne érvényesülnie. E nyelvi tény felismerése a vallástörténetben ugyancsak Kerényi újszerű szemléletét mutatja. A természetfilozófus Thalés tétele, *πάντα θεῶν πληρή* («minden istenekkel van tele») így nyer igazolást a tragédiaköltő Sophoklés Trachisi nők-beli fogalmazásával: *κοὐδὲν τούτων ὅτι μὴ Ζεύς* («s nincsen e világon semmi, ami ne Zeus lenne»).

Fentiekhez méltó megvilágításban részesül a *daimón* szó értelme, elsősorban annak személyes, az emberiségnek osztályrészt nyújtó («Zuteiler») jellege.

A könyv második fejezete a Zeus-vallás kezdeteiről szól: korai történetének legérdekesebb kérdései vetődnek itt fel. Nem Zeus mitológiai születéshelyének tisztázásán van a hangsúly, hanem annak a problémának a felfejtésén, honnan indult ki maga a Zeus-kultusz? Rendkívül tanulságos — az újabban felfedezett és megfejtett «lineáris B» feliratok alapján — a Kréta és Pylos köreihez vont érintők megrajzolása.

E kezdetek nőttek fel és bele az olymposi istenvilágba. Az olymposi isten-család csírája pedig — erről szól a III. fejezet (vö. Paideuma 1950 4.) — az eddigi bizonyítékanyag alapján az ún. késő-hellasi korszakban (i. e. 1580 körül) fejlődött ki terebélyes családfává. Ennek a Zeus fősége alá tartozó családnak a tagjai egy államrendszerű közösségbe tömörültek: szabályozó erejük Themis volt. E hősiessé eszményült kosmonomia annak idején a megközelíthetetlen magasságok felhőibe vész. Ősformája — reális alapként — a mykénaei államalakulat lehetett. Zeus államvezetése így nyúlt vissza a legősibb matriarchalis és patriarchalis kezdetek elé és fölé. Belőle reinkarnálódott utóbb a római Iuppiter uralma, akinek neve — immár a hozzá való felfohászkodást tükrözve — vocativus volt.

Az apajogú társadalomból ismert hármas tagozódású család tagjai közül a különlegesen más Olymposon csak Zeus és Héra játssza az őket megillető szerepet, a trónörökös fiú nem, hiszen Héphaistos aligha számít annak. Nagyobb az összetartozás ereje egy, az anyajogú társadalmat tükröző olyan isteni triászban, mint aminő ez volt: Létó—Apollón—Artemis. Mégis, Zeus és Héra — mint testvér-, majd házaspár — megelőz minden anya-vagy apajogú társadalmi rendet. És ebből a párból is Zeus magaslik ki mindenható erejénél fogva, mint a görög vallás legfőbb jelensége.

Zeus világló szellemi tekintélye mögött még a tenger istene, Poseidón is háttérbe szorult (Zeus — többek között — Enalios a. m. tengerbeli), holott Poseidón — legalábbis neve alapján (ld. IV. fejezet) — a földanya erős ura, *posis Das;* ezért is «földetrázó», noha a tenger istene. Istensége kevésbé önálló a Zeusénál, hiszen szorosan kötődik a földistennőéhez, s telített thériomorph jegyekkel, anélkül, hogy egészében akár ló, akár bika volna. A felvilágló Zeus lényével ellentétben — mondhatnók: annak ellenpólusaként — Poseidón a «sötét nemzőatya» a görög vallásban.

Poseidón, mint férj és apa, nyilván azért került homloktéri megvilágításba, hogy Zeus Héraios, a Héra-fivér Zeus mint férj is differenciálható legyen a maga szférájában.

Zeus mint fivér—férj olyan kosmogoniai motívumként hat, amelynek pusztán egyszerűsítő célzata van. Erkölcsi ereje abból adódik, hogy nem igényli a megtermékenyítés képességét — ebben a szerepkörben. Zeus és Héra testvér-frigye, a szent nász (*hieros gamos*) ekként kizárja az incestus odiumát, mert egy őseredeti vágykép megvalósulását tükrözi. Az isteni testvérpár szerelme «egy kétnemű ősegység helyreállítására törekszik» (V. fejezet: 92 l.).

A VI. és VII. fejezet címeikben is kifejeződő egységet alkot: Héra-kultusz a Peloponnésosban, Euboián és Boiótiában — A nagy istennő Samoson és Paestumban. Átmenetet az argosi Zeus-hitvestől (vö. Iuno Argiva) a magányos Héráig a spártai mondás *(τέλος ὁ γάμος)* jegyében fogant jelzőpár: Zeus Teleios — Héra Teleia teremt. Miután Héra betöltötte asszonyi hivatását, immár leszállhatott az alvilágba is; Héra Prosymna ugyanazt az arculatát mutatja felénk, mint a vergiliusi Iuno *inferna* («*Acheronta movebo*»).

Ugyanakkor a mindenütt asszonyi mivoltában tisztelt Holdistennő (vö. a *menses*-szel) Paestumban először szűzleány alakjában jelenik meg, hiszen e kultuszhelyének neve is a görög *παῖς* szóból származik. Hérában ebből a *pais*-ból lett azután *nymphé* (menyasszony), majd a női hivatást betöltő istenasszony, ahogy a paestumi kéthajós «Basilica» az isteni jegyespárnak, Zeusnak és Hérának volt szentelve és az új ásatásokban fetárt «Héra-ház»-ban az istennő nászágya állt valamikor.

Ez a Héra — annak ellenére, hogy legfőbb istenasszonynak számított a glörög vallásban — mindig csak Zeus fele-sége, párja volt, akit olykor szoborrá vagy egyéb kultusztárggyal be is lehetett helyettesíteni, sőt ilyen formájában lekötözni, hogy nászára előkészítsék. Zeus azonban a mindig-mindenütt felvilágló ősjelenség, akinek szellemalakja ott élt a görögség tudatában, lelke mélyén. S hogyan volt ez lehetséges? «Es gab für die Griechen einen geistigen Gott, der geschah: wahrgenommen im Kosmos oder im Leben der Menschen, gespielt in ihren Zeremonien.» (142 l.).

NAGY FERENC

M. KRAUSE—PAHOR LABIR: GNOSTISCHE UND HERMETISCHE SCHRIFTEN AUS CODEX II UND CODEX VI. (Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo. Koptische Reihe Bd. 2) Glückstadt 1971 239 p., 32 tábla-

Huszonötéves huza-vona után, úgy tűnik, végre meggyorsul a Nag-Hammadi-i kopt könyvtár kiadása. Az egyiptomi illetékes szervek és az UNESCO közreműködése révén lehetővé vált, hogy még a szövegek részletes filológiai elemzése előtt a kódexek fénykép-albumok formájában minden kutató számára hozzáférhetővé váljanak. Az első kötetek már meg is jelentek.[1]

Ezzel párhuzamosan természetesen tovább folytatódik szövegkritikai feldolgozás, fordítás munkája. Krause és Pahor Labib könyve a kódex II és a kódex VI eddig kiadatlan részeit s ezek fordítását tartalmazza, így a 13 kódex közül elsőnek e kettőről nyert teljes képet a kutatás.

A kódex II-ből két mű került kiadásra. Első az *Exégésis a lélekről*. Az ismeretlen szerző a gnosztikus szemléletnek megfelelően tárgyalja a lélek tragikus sorsát. Amíg az Atyánál tartózkodott, a lélek szűz volt, s bár a régi bölcsek joggal jelölték nőnemű szóval (psyché), egyúttal hímnős külsőt hordozott. Miután lezuhant a testbe, rablók kezébe került. Ettől kezdve belesüllyedt az erkölcstelenségbe, többé nem emlékezett arra az időre, mikor lebukott az Atya házából. Végül az Atya akaratából álmában ismerte fel ismét eredetét. A leszálló «Vőlegény» készítette fel a lelki menyegzőre, ami megmenekülését jelentette. Ez az irat nem sorolható a gnózis Ószövetség ellenes irányzataihoz, a szerző többször idéz a prófétákból, zsoltárokból. A lelket a Kalypsó fogságában levő Odysseushoz hasonlítja, üdvözülésének párhuzamául az Egyiptomból való megmenekülést hozza fel.

Ugyanebben a kódexben található *Tamás könyve*, mely nem azonos az ugyancsak gnosztikus Tamás evangéliummal. Krisztus titkos tanításokat közöl Tamással. Főként azoknak a pusztulásáról van szó, akik nem értik meg, kigúnyolják az igaz tanok hirdetőit. A jelképeket kedvelő szóhasználat a tudatlanokról mint olyanokról beszél, akik a tűz csalóka fényét követik. Végül a Felső Archón hatalmába kerülnek, akik valamennyi «Hatalom» felett uralkodik, s ez majd pokolra taszítja őket.

A kódex VI-ból közölt *Péter és a tizenkét apostol cselekedetei* műfajában látszólag közel áll az apokrif apostol életrajzokhoz, misztikus atmoszférája, szimbolikus részletekben, paraboláikban való gazdagsága azonban elválasztja ezektől .A főszereplő Krisztus-Lithargoél, aki a titokzatos Górgban, majd Kilenckapu városban jelenik meg az apostolok előtt, mint igazgyöngyárús, másodszor pedig mint orvos. A gnosztikus irodalomból kevés hasonló magas irodalmi színvonalon álló alkotás ismeretes.

A *Mennydörgés, a tökéletes Nus* az Értelem első személyben tett kinyilatkoztatását tartalmazza. Az egymást kizáró, művészien felépített ellentétpárok, melyekkel magát jellemzi (pl. hallgatás—hang, tudás—tudatlanság) absztrakt, transzcendens természetét akarják érzékeltetni, mely felül áll minden emberi kategórián.

[1] The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices. Codex VI. 1972, Codex VII. 1972, Codices XI, XII and XIII. 1973. Leiden, Brill.

A *Hiteles tanítás* szellemében, témájában közel áll az «Exégésis a lélekről» c. műhöz. A lelket a tudás segíti a megmenekülésben, eljuthat a halhatatlanság ételéhez, a nyugalomhoz és a fényhez.

Az *Érzékelő gondolkodás, a Nagy Erő gondolata* bonyolult címet viselő mű bevezető sorai a «Nagy Erő» ismeretének hatásairól beszélnek. A fő részt a világkorszakokról szóló tan alkotja. Az *aión* szó ebben a műben megőrizte eredeti jelentését. A hús aiónját a psychikus aión váltja fel. Szó van Krisztus küldetéséről, de nevét nem említik. Az ő halála jelentette az új aión beköszöntését, az archónok törvényeinek megsemmisítését. Csak a beavatottak számára érthető célzásokkal teli proféciák alkotják a második részt. Az igaz tanításnak ellenségei támadnak. A drámai, apokaliptikus részletek túlságosan homályosak ahhoz, hogy például meg lehessen állapítani, ki az a kis gyermek, akinek felnövéséről szó van. Megjelenik az Utánzó, aki csodás jeleket tesz, s uralkodik az egész világ felett. Azok számára, akik követik, elrendeli a körülmetélést. Az igaz tan hirdetője — valószínűleg Krisztus — híveivel visszavonul a mérhetetlen fénybe. Mikor letelik 1468 év, a gonoszok számára kiszabott uralkodási idő, tűz fogja megsemmisíteni az anyag fiait. Ekkor nyilatkoznak meg azok a lelkek, melyek megőrizték tisztaságukat az Erő fénye révén.

Egy rövid *cím nélküli* irat az archónok állat alakjáról és az ember gyengeségéről szól.

A késő-antik és az egyiptomi vallásfilozófia számára más értékes új forrásokkal is szolgál a kötet. A Nag Hammadi-i könyvtár ugyanis a gnosztikus iratok mellett három hermetikus művet is megőrzött, mindegyik a kódex VI-ban található. A sorrendben első dialógus formájú; Hermés Trismegistos és fia — valószínűleg Tat — beszélgetése a hermetizmus misztikus oldalát világítja meg. A mű Hermés könyveinek dicsőítésével kezdődik, majd a fiú a legmagasztosabb titkokba kíván bepillantani. A mű csúcspontján Hermés eksztázisba esik (vö. Poimandrés és Corpus Hermeticum XI. 20), töredezett mondatai érzékeltetik élménye megrázó erejét. Kimondhatatlan mélységeket lát, a lelket mozgató Nust, majd minden élet forrását, olyasmiket, «amiket a szó nem tárhat fel.» Fia, aki előzőleg imádkozott, most csendes meditációba merül. Hermés inspirálja számára a következő imát, melyben, akárcsak egy korábbiban, több soron keresztül magánhangzó csoportokat találunk. Ez jól ismert eleme a korabeli mágikus papíruszoknak.

Hermés elrendeli, hogy ezt az imát fia írja le egy könyvbe diospolisi temploma számára. Mivel Nag Hammadi nem messze fekszik Luxortól, valószínű, hogy egy thébai[1a] Hermés Trismegistos templomra gondol. A továbbiakban kőtáblákról van szó, melyekre az imát, illetőleg egy nevet kell rávésni. A régi egyiptomi vallás hatására mutat az a részlet, mely szerint az egyik tábla mellé nyolc őrt rendelnek, akik közül a férfiaknak békafeje, a nőknek macskafeje van. Egy zafírtábla említése biztossá teszi, hogy az alkimista irodalomban oly sokszor szereplő Tabula Smaragdina, melyen Hermés Trismegistos tanítása olvasható, a római kori Egyiptomból származik.

A második hermetikus mű egy rövid *ima*, majd egy hosszabb részlet következik az *Asclepiusból*. Mint tudjuk, ez a munka eddig csak latin fordításból volt ismeretes, a görög eredetiből csak rövid részletek maradtak ránk. Krause egy korábbi cikkében[2] már méltatta az új kopt változat jelentőségét, kimutatta, hogy közelebb áll a görög szöveghez, mint a latin, melynek több helyén jól látszik a későbbi átdolgozás. A jövőben a szöveg fordításánál a kopt verziónak igen nagy jelentősége lesz. E recenzió kereteit szétfeszítené, ha az Asclepius egyiptomi elemeinek tárgyalásába bocsátkoznánk, csak egy ponton szeretnénk kiegészíteni Krause idézett cikkét. A 25-ben gonosz angyalokról van szó, akik háborúba sodorják az embereket. Igen hasonló motívum fedezhető fel a démotikus Petubastis történet bevezető részében, ahol Osiris két démont küld ki azért, hogy viszályt keltsenek az ország előkelői között.[3] Nem valószínű, hogy ennél a részletnél homérosi hatással kellene számolni.

Az értékes kötetet záró szójegyzékek nagyban megkönnyítik a szövegek tanulmányozását.

KÁKOSY LÁSZLÓ

[1a] Szóbajöhet Diospolis Parva is.

[2] Ägyptisches Gedankengut in der Apokalypse des Asclepius. ZDMG Supplementa I. 1969, 48 skk.

[3] *E. Bresciani:* Der Kampf um den Panzer des Inaros. Wien 1964 (Mitt. der Papyrussammlung der Österreichischen Nationalbibliothek VIII) 22 sk.

R. SEAGER: TIBERIUS. London 1972, XVIII + 300 l.

Tiberius nemcsak a későbbi korok számára volt rejtélyes egyéniség; *az* volt kortársai szemében is. Koronként változó megítélésének története is tanulságos, nem utolsó sorban a mindenkori ítélkezők megértése szempontjából.* (Egy ilyen kitekintést vagy áttekintést szívesen olvastunk volna az ismertetendő műben.) A fiatal szerző, akit eddig Catilina-tanulmányaiból ismertünk, nagy fába vágta a fejszéjét, amikor a második princeps uralkodását, az augustusi életmű folytatását *sine ira et studio* próbálta bemutatni, úgy, hogy ne csatlakozzék sem az elmarasztalók — általánosabb — irányzatához, sem a Tiberiust minden áron védelmezők — a következetesen negatív előjellel emlegetett «apologists» — táborához. (Vö. a «Források» c. fejezet Tacitus-ismertetésének frappáns mondatával, 261. l.: «If Tacitus' Tiberius is an oversimplified exaggeration, the Tiberius of the apologists is a ludicrous fiction.») Ami Tiberius leghatásosabb befeketítőjének — Tacitusnak — *nem* sikerült (már mint az *Annales* első hexasában Tiberius *sine ira* ábrázolása), sikerült-e R. Seagernek? Elmondhatjuk: általában igen.

Nem különösen izgalmas könyv ez a Tiberius-monográfia. (Csak Seianus utolsó napjait, a mindenható kegyenc letaszíttatásának sűrítettre vágott filmkockáit lehetetlen felajzott figyelem nélkül követni.) Hosszú lapokon keresztül akárhányszor szinte csak gondosan regisztrált — főleg Tacitusból és Suetoniusból vett — idézetek sorozata. Az olvasó néha már várja a szerző értékelő megjegyzését, amellyel az idézetek áradatát mederbe szorítja, vagy ha úgy tetszik: a mozaikkövecskéket egyéni koncepciója szerint rendezi portrévá, illetőleg korképpé. Kórképet is mondhatnánk, mert S. felfogása szerint az Augustustól megszabott fejlődést legfelső szinten irányító Tiberius erényeit nemcsak a hatalom súlya (the burden of power) torzította el, hanem beteges gyanakvása, összeesküvéstől és gyilkosságtól való rettegése is. S. mindenesetre számon tartja a trónraléptekor testileg már megfáradt, önérzetében sokszorosan sebzett, érzelmeiben — dinasztikus meggondolásokból — semmibe sem vett *ember erényeit* is, és cselekedeteiben vagy gesztusaiban nem a caesaromania vagy egyéb aberráció kóresetgyűjteményét akarja kimutatni, ugyanakkor az elvitathatatlan negatívumokat (pl. a *lex maiestatis* alkalmazásának elburjánzását) sem színezi át erényekké, hanem magyarázatot keres rájuk, vagy legalábbis ezeket sem felejti ki a diagnózisból. Tekintettel van bizonyos társadalmi tényezőkre, de e ponton mintha a rideg Claudius-sarj (vagy az eszményeiben nem kevésbé elfogult Tacitus!) arisztokratizmusában osztoznék: érdeklődéséből az alaposan megtizedelt felső ezer mellett a lovagrendnek kevés, a vidéki és tartományi arisztokráciának még kevesebb, a tömegeknek pedig — mondhatni — már semmi sem jut. Ugyanígy vagyunk a szubjektív tényezőkkel is: ha már ilyen nagy jelentőséget tulajdonít a princeps egyéniségének, jó és rossz jellemvonásainak, akkor miért szentel oly kevés figyelmet Tiberius félrevonulásának indokai közt pl. a korántsem megalapozatlan misogyniának? Talán mert E. Kornemann, a túlzásai miatt legtámadhatóbb «apologist» *ezt* a körülményt ugyancsak meglovagolta? Rokonszenves S. császár-portréjában a századokon keresztül annyit emlegetett színlelés háttérbeszorítása; jó a tiberiusi hagyománytisztelet tárgyilagos megítélése (ez a motívum az egész életrajzon végigvonul), és elgondolkoztató az az ötlet is, hogy mi lett volna Tiberiusból, ha Augustus korábbi utódjelöltjei nem dőlnek ki sorra? «As a private citizen he would have been a lonely, suspicious, frightened old man. . . » Persze a hatalom birtokában is *egyedül* érezte magát, *gyanakvásra* így (Seianus után!) még több oka volt, és megközelíthetetlen sziget-birodalmába is a környezetétől való megundorodás, illetőleg beteges *félelem* hajtotta.

A Tacitus-kutató végeredményben hálás S. Tiberius-monográfiájáért, mert a «Források»-ban (255 skk. l.) külön is tárgyalt szerzővel kapcsolatos megjegyzések akárhány összefüggés átgondolására, állásfoglalásra késztetik. Ha pl. azt olvassuk, hogy Tiberius fő erénye a *moderatio* volt (142), akkor szükségképpen hiányoljuk ennek az elfogadható ténynek tacitusi értelmezését és egyáltalán a principatus jelszavainak tacitusi értékelését. Ezt keresnők pl. a 8. ábra (*felicitas Tiberi*) magyarázatával kapcsolatban: a principatus ideológiája az *uralkodó* tulajdonául tünteti fel azt, amit Tacitus és társai csakis *felicitas* (*fortuna, maiestas. . .*) *populi Romani*-nak hajlandók számon és tiszteletben tartani. (Itt tesszük szóvá a különben nagyon jó illusztrációk közül a 16/a. fogyatékosságát: Agrippina monumentális hamvvedréről nem lehet helyes elképzelése annak, aki csak ezt a pacskolatról készült fényképet látta; vö. Enc. Ital. *s. v.*) M. Terentius *oratio recta*-ban közölt, tehát fontosnak érzett tacitusi védőbeszédéről (Ann. VI 8—) szólva nem ártott volna a Lipsius óta nyilvántartott Curtius Rufus-párhuzam (VII

* Vö. Ant. Tan. 10 (1963) 73 skk. l.

1,26—) megemlítése (zárójelben: Livia Iulia nem *leánya* volt Tiberiusnak, 227. l.). Egy másik emlékezetes *oratio recta* (Cremutius Cordusé: Ann. IV 34—) sem «feltehetőleg Tacitus kitalálása» (195,3. j.), hanem ebben a formájában nyilván Tacitus stilizálásának eredménye stb.

Összefoglalva: tárgyilagos, megbízható, *hasznos* könyv; örvendetes gyarapodása a császáréletrajzok nem mindig örvendetes modern műfajának.

BORZSÁK ISTVÁN

CORNELIUS TACITUS: THE HISTORIES, Book III. Edited with text, introd. and comm. by *K. WELLESLEY*. Sydney University Press 1972. VIII, 248 l.

A Wellesley művével egyidejűleg megjelent Heubner-kommentár recenziójában[1] azt írtuk, hogy nem panaszkodhatunk a Tacitus-studiumok pangása miatt; ami pedig a két különböző tudós-egyéniség teljesítményét illeti: egyik kommentár sem teszi fölöslegessé a másikat, mert szépen kiegészítik egymást. Ez alkalommal sem szándékunk egyiket a másik rovására elmarasztalni: inkább eleve a kettő együttes forgatását ajánljuk. *Ennek* hasznosságát szemléltesse néhány példa.

A misenumi flotta elpártolásának hírére Vitellius öccsét Campaniába küldi (57), ő maga pedig tanácsadóinak biztatására a római tribusokból toboroztat új egységeket (58,2): *hortantibus libertis* (*nam amicorum eius quanto quis clarior, minus fidus*) *vocari tribus iubet*. Míg Heubner (137) mindössze az *infidus* középfokának hiányát jelzi (majd a köv. parafrázist adja: «libertusainak tanácsára, akiknek megbízhatósága — T. szarkasztikus megjegyzése szerint — csakugyan [?] többet ért, mint barátaié. . . »), W. azt kérdezi (155 sk.): «Mivel kell kiegészítenünk a *minus fidus*-t; *erat*-tal vagy *habebatur*-ral? . . . *Clarior* itt elismerő értelmű (complimentary); T. valószínűleg azt akarja mondani, hogy V. gyanakvása a vezető senatorokkal szemben, ill. *libertus* beosztottjaira való hallgatása áldatlan következményekre vezetett.» De T. megértéséhez csak W. következő mondata segít bennünket: «T.-t gyaníthatólag a császári *libertus*-okkal szemben érzett elfogultsága és V.-nak mint uralkodónak és mint embernek a megvetése csábította igaztalan célzásokra.» Ehhez csak annyit, hogy az Ann. emlékezetes bevezetése (I 7,1 *at Romae ruere in servitium. . . quanto quis inlustrior, tanto magis falsi ac festinantes. . .*) a Hist.-hely megértése szempontjából sem közömbös, jóllehet az Ann.-ban a 14. év előkelőségeiről van szó.

Tanulságos a két kommentár egybevetése a 67,2. mondat (*ferebatur lecticula parvulus filius velut in funebrem pompam*) értelmezésében is. Heubner (162 sk.) lefordítja, majd megjegyzi, hogy a *lecticula* kényelmes nyitott gyaloghintó volt, amelyet temetéskor is («szentmihálylovának», Totenbahre) használtak (Corn. Nep., Att. 22,4 stb.); «a szónak ez a kétértelműsége az egész jelenetet borzadályossá teszi: komor előjáték a császár fiának erőszakos halálához». A párhuzamos helyek közül H. Corn. Nepost idézi (Hann. 4,3 *cum lectica ferretur*, szemének megbetegedése miatt Hannibalt is így hordozták). W. itt is (164) másképpen jár el: először is megjegyzi, hogy *lecticula* és *lectica* jelentése között általában nincs különbség (helyekkel), «de a használt alaknak *itt* célzatos értelme van: egyik kicsinyítő mintegy vonzza a másikat, a kettő pedig azt fejezi ki, hogy T. szánja a történelem gyámoltalan áldozatát» (ehhez járulnak még Marouzeau finom stilisztikai megfigyelései és Fordyce Catullus-kommentárja *ad* 3,18 és 64, 60). Fontosabb, mint gondolnók, W. zárómegjegyzése: «Különös, akaratlan ismétlődés IV 61,1 *ferebatur parvulo filio quosdam captivorum. . . obtulisse*» — persze itt egészen másról, Civilis barbár kegyetlenségéről van szó. Mégis fontosnak érezzük, mert a tacitusi szó- stb. ismétlések kényes kérdését érinti: gyaníthatunk-e írói szándékosságot a többé-kevésbé számontartott ismétlődések mögött?[2] *Ebben* az esetben biztosan *nem*.

58,3 *nec deerat ipse* (sc. Vitellius) *vultu voce lacrimis misericordiam elicere* — sajnos elmarad az utalás az I. könyv megfelelő helyére (36,3): *nec deerat Otho protendens manus adorare volgum, iacere oscula, et omnia serviliter pro dominatione*. Heubner is csak a külsőleges egyezést regisztrálja; C. Heraeus annak idején (*ad* 22,3) legalább a kifejezés különféle szerkesztési lehetőségeit, ill. jelentésárnyalatait ismertette. Érzésünk szerint a két

[1] Gymnasium 80 (1973) 467 skk. = Ant. Tan. 20 (1973) 77 skk. l.

[2] Vö. Tacitus-Probleme. Einige Beobachtungen eines Annalen-Kommentators. Acta Class. Debr. 6 (1970) 54 skk. l. Ld. W. 4. sz. indexét is (245. l.): «repetition of same word or constituent of word».

Hist.-hely között a véletlen önismétlésnél több: igenis összefüggés állapítható meg, hiszen a «négy császár évének» két egyívású és azonos sorsú főszereplője «tesz meg minden tőle telhetőt» — Otho *serviliter pro dominatione*, a gyalázatos vég előtt álló Vitellius *haud imperatorie ad misericordiam eliciendam*.

A III. könyv végén (85) Vitelliust előrángatják szégyenletes búvóhelyéről, a császári palota kapusfülkéjéből (a Cassius Diónál olvasható hagyomány szerint a kutyaólból), és az addigi oktalan bámészkodás helyett most *kényszerítik*, hogy szobrainak ledöntését, a Forum szónoki emelvényét és Galba halálának helyét nézze, majd végül gyalázatos végének színhelyére taszigálják. Heubner (198) szokott szolídságával felsorolja a párhuzamos helyeket, majd megvilágítja a *rostra* és a *lacus Curtius* megemlítésének jelentőségét, valamint a győztes Flavianusok bosszú-ideológiájának motívumait. W. tömörebb (187): mindenesetre a szónoki emelvényről és Galba meggyilkolásának helyéről ő is elmondja a lényeges tudnivalókat, de még lényegesebb (finomabb) a zárómegjegyzés: «Figyeljük meg, hogy T. megfordította a *rostra* és a *lacus Curtius* érintésének sorrendjét: a bukás ábrázolását így tudta a végsőkig fokozni.»

Vagy a könyv elején (c. 3): W. a *descendisse in causam* kifejezést röviden, találóan magyarázza; idézi J. Harington (1561—1612) thukydidési, ill. «tacitista» sorait az árulás «je nachdem» megítéléséről; majd Cornelius Fuscus személyével kapcsolatban a *procurator*-ok feladatait ismerteti. Heubner mást érez kommentálandónak: az *eoque gravior* kifejezést W. Hist.-fordításával írja körül; a Thesaurus anyagának felvonultatásával világítja meg a *gravior socius*-t és a *gloriae socius*-t; végül — találóan — mutat rá a két itteni főszereplő, a *gravior* Antonius Primus és a *proxima* (azaz A. P.-hoz legközelebbi) *auctoritas*-szal rendelkező Corn. Fuscus egymás utáni említésének finom nyelvi érzékeltetésére, a *gravis* jelző és az *auctoritas* összefüggésére. Másutt viszont W. tartja számon a tacitusi előadás gondolati összefüggéseit (vagy ellentéteit), mint pl. Vitellius *gyalázatos* és praetorianusainak «*illő*» vége (*decorus exitus*) között (*ad* 66,4 és 84,3).

Akárhány egyéb párhuzam szemléltethetné az eddigi megfigyelések helytálló voltát, azt, hogy a két kommentár üdvösen egészíti ki egymást, és szerzőik a legújabb kutatások eredményeivel ismertetik meg olvasóikat. Itt-ott azonban korábbi eredmények mintha feledésbe merülnének. Pl. a 86,2 mondathoz (*rei p. haud dubie intererat Vitellium vinci, sed imputare perfidiam non possunt, qui Vitellium Vespasiano prodidere, cum a Galba descivissent*) Heubner (199) körülírja az *imputare perfidiam* kifejezést («ihre Untreue sich als Verdienst anrechnen»); rámutat a Thes.-anyag hiányosságára és végül megjegyzi, hogy a sokat sejttető mondat írója «mindenekelőtt Caecinára és Bassusra gondolt». W. itt (188) sem szaporítja a szót; rövid parafrázisát («claim credit for treachery») egy még rövidebb utalással egészíti ki: «notably Caecina and Bassus: 62,2». Biztosan erről a két fő-árulóról van szó, de a megadott helyen egy *harmadik* (Fabius Valens) árulásairól olvashatunk tacitusi epével megörökített tényeket (*et fovit Verginium et infamavit; Fonteium Capitonem corruptum, seu quia corrumpere nequiverat, interfecit, Galbae proditor, Vitellio fidus et aliorum perfidia inlustratus*); vagyis az utalás helyesen: II 100 sk., amint ez C. Heraeus régi kommentárjában áll. A *fides* tragikus megcsúfolása mindkét esetben a könyvet zárja — a négy császár évének szereplőihez méltóan, de maga a motívum (*fides—perfidia*) szinte az egészen végigvonul, vö. csak a III. könyvből: 13,1; 15,1; 31,4; 37,1 (W. parafrázisával); 57,1; 58,2; 62,2; 66,1 stb.[3]

Máskor Heubner a régebbi magyarázatot adja, míg W. valószínűleg[4] helyesebben téli meg a szöveget. Így pl. 32,3 *vernile dictum:* «a cheap witticism worthy only of a spoilt and cheeky *verna*», utalással néhány párhuzamos helyre (II 88,2 *vernacula utebantur*

[3] A *spectaculum*-motívumról ld. *Spectaculum:* ein Motiv der tragischen Geschichtschreibung bei Livius und Tacitus. Acta Class. Debr. 9 (1973) 57 skk. De ugyanígy követhetnők pl. a *pudenda latebra* motívumát is az egész könyvön végig; vö. W. kommentárjával: 11,3 és 73,3, különös tekintettel Domitianus dicstelen megbúvására, 84,4. Ehhez az utóbbi helyhez W. (186 sk. l.) találóan jegyzi meg, hogy T. a hagyomány eltérő vonásait a részletek mellőzésével «egyezteti», de a két idevágó forráshely (Suet., Vit. 16 és C. Dio LXIV 20,1) idézése után a *Cena Trimalchionis* «*cave canem*»-je (Petr. 29,1) már kevésbé találó.

[4] W. mindig *clare et distincte* ír, szolídságára pedig jellemző a «valószínűleg» és «talán» stb. gyakori használata. *Talán* az egyetlen kivétel a 178. lapon (76,1 *gladiatorum*): «the word is *clearly* corrupt» (az app. crit.-ban is túl határozottan: «*haud dubia parablepsi*»). A szó talán romlott, mindenesetre nem magyarázhatatlan, vö. Heubner, 178. l.; a *gladiator* gyalázó értelmű használatához a Hist. Aug. ismert helyén (Comm. 18 sk.) kívül l. pl. Cic., Phil. VII 6,17 vagy Verr. II 3, 62, 146.

urbanitate; Mart. I 41,1 sk. és X 3,1 skk.), bár Vitellius «szolgai kedveskedése» (II 59,2 *vernilibus blanditiis*) többet magyarázna; vagyis a hírhedt «befűtés» Antonius Primustól, nem pedig holmi fürdőszolgától származik. Vagy egy másik esetben Heubner kétségtelenül tévedett (106), amikor a *stirpe imperatoria* kifejezést (38,3) — talán C. Heraeus nyomán — valamiféle *császári* rokonságra való célzásnak értelmezte. Iunius Blaesus alkalmasint annak a Q. Iunius Blaesusnak volt az unokája, akinek Tiberius 22-ben megengedte, hogy csapatai *imperator*nak üdvözöljék (Ann. III 74,4), vagyis W. megjegyzése a helyes (131): «on the strength of his descent from a family of *imperatores*». Helyesen jegyzi meg W. a 173. lapon is (72,2 *libertati = liberae rei p.*), hogy a két fogalom megkülönböztetésének hiánya a latinban «végzetes következményekkel járt», — és ugyanez vonatkozik az *imperium*, ill. *imperator* többértelműségére is.[5] A Heubnertől felsorakoztatott párhuzamoknál sokkal tanulságosabb Agr. 39,2 *ducis boni imperatoriam virtutem esse*, a zsarnoki féltékenység tacitusi megfogalmazása.

Tekintettel a Hist. szövegformálásának különleges nehézségeire, akkor lepődnénk meg, ha W. kommentárjában nem találkoznánk a Leidensis körül mindmáig zajló vita nyomaival. W. mint a L használhatóságának, sőt kiválóságának tántoríthatatlan képviselője, külön fejezetben (28 skk.) ismerteti a kérdés állását, és a kódex jó — szerinte «egyedülálló» — olvasatait «nem könnyen magyarázhatónak» véli holmi humanista javítások feltételezésével. Kitart korábbi álláspontja mellett, amely szerint a L «kitűnő olvasatai» nemcsak, hogy jó, hanem a II. csoporttól *különböző* forrásból származnak, amelyet jelenleg nem ismerünk. Bibliográfiájában (29 sk.) említi F. R. D. Goodyear cikkét is «T. leideni kódexéről»,[6] aki a L «független tekintélyét» köztudomásúlag kereken elutasítja. A hosszú vita eredményeit W. csak részben hasznosítja, és ez a III. könyvnek arra a két helyére is vonatkozik, amelyekkel Goodyear behatóan foglalkozott: 13,3 *etiam militibus principem auferre* + *litem* + M; 66,3 *captivum et* + *captis diebus reservatum* M.

Nyilván a L hatása érződik W. szövegén 66,4 (Vitellius «hívei» lebeszélik a császárt a békéről): *quin, ut censuram patris, ut tres consulatus, ut tot egregiae domus honores* n e g l e g e r e t, *desperatione saltem in audaciam accingeretur* (*negligeret* L, *degeret* M Ib, *deceret* Ia Koestermann). A L nélkül W. az *ut*-ot is aligha értelmezte volna megengedőnek, hiszen «amint»-tal való fordítása («amint atyjának censori méltóságához stb. *illik*») kifogásolhatatlan. Ami az *ut* háromszoros ismétlését illeti, igaza van W.-nek (165. l., a 68. fej.-hez): valóban «emotional anaphora»-val van dolgunk, emfázisban semmiképpen sincs hiba. Vö. mindenesetre az I. könyv rokon helyének (52,4 *Vitellio tres patris consulatus, censuram, collegium Caesaris. . .*) asyndetonjával, amely feltehetőleg a Vitellius kikiáltása körüli események rohamosságát, a suttogó megkörnyékezés egyre hajtogatott motívumait, Vitellius *segne ingenium*-ának mintegy szüntelen bombázását érzékelteti.

A Leidensis-problémától függetlenül lássuk pl. a 27,2 mondat szövegét: *legiones* Ω (W.), *ligones* Rhenanus (Koestermann, Heubner). W. megmarad a hagyományozott szöveg (*legiones. . . et alii*) mellett és ezt *legionarium alii. . .* , *alii*-nak magyarázza (vö. nem sokkal alább, 31,1 *legiones. . . et alii*), míg Heubner magáévá teszi Rhenanus konjektúráját és «rövidített kifejezésmódra» gondol (*alii ligones dolabras et alii. . .*). Kérdés, hogy azt a *vocabulum sordidum*-ot, amely helyett T. máshol inkább körülíráshoz folyamodik (Ann. I 65,7 *per quae . . . exciditur caespes*), itt az egybehangzó és kifogástalanul értelmezhető *legiones* helyére szabad-e a szövegbe beleerőltetnünk? Ne feledjük, hogy a Cremona *megostromlására* készülő seregeknek nem kapára, paraszti földművelő eszközre volt szükségük (ellentétben Caecina szorongatott embereivel, akiknek *védőfalat* kellett gyorsan emelniük), — vagyis nem kapákat, hanem «ki fejszét, ki sarlót meg létrát hurcolt» Cremona falai alá.

Megemlítjük, hogy W. latin szövege és a kommentár nem minden esetben egyezik, így pl. 8,1 *ac Noricum ne* Weissenborn, *ac ne* Ω*:* Komm. 85: «whether Weissenborn's attempt to save the Mss' *ac* by adding *Noricum* is justified may be questioned.» — 9,5 *rescripsere* Freinsheim, *praesumpsere* Ω*:* Komm. 89: a feltehetőleg szórakozottságból bekerült *praescripsere* csak tetézi a zavart. — 15,1 *profectum ab urbe adceleraturumque. . . coniectabat:* Komm. 98: «T. probably means *profectum ab urbe ⟨scivit⟩ . . .* » Miért mellőzi W. a szögletes stb. zárójeleket? — 18,2 *Vipstanus Messalla tribunus:* Komm. 102: «the word *tribunus* looks suspiciously like a gloss». — Komm. 166 (68,3): «if this is so, T. should have written *obsistentium ⟨aedi⟩ penatibus⟨que⟩ privatis*» stb.

[5] A 145. lapon (49,1 *fortuna imperii transit*) szívesen olvastunk volna a *translatio imperii* kérdésköréről.

[6] Class. Quart. 20 (1970) 365 skk. l.

Felsorolunk néhány W.-konjektúrát: 12,3 *Memmio.* — 23,2 *sextae decimae*, majd *vincla machinamenti* (vö. Cass. Dio LXIV 14,2; *vincla ac libramenta tormentorum* helyett). Ez a konjektúra is tetszetős és logikus, csak éppen hogy magyarázzuk a «romlást»? Mint W. is közli, a hagyományozott szövegnek is vannak védelmezői. W. eljárása a szövegprobléma *kérdéses* egyszerűsítésének is minősíthető, mert egyáltalán nem lehetetlen, hogy Tacitus figyelme az *egy* ballista említése után az előbb (23,1) olvasható többesszámú *tormenta*-ra tévedt; vö. Heubner, 72. l. — Elfogadhatóbb pl. 24,1 *cur irati sumpsissent;* 53,3 *alia* (Vat. Lat. 1958, Ritter); 86,1 *pater illi L. Vitellius, patris Nuceria; iam. . .* — Ami az *Urvini* olvasatot (62,1) illeti, a konjektúra nem W.-től (Koestermann, Heubner) származik, hanem az ifj. (W.) Heraeustól. — Néhány eredeti és szellemes interpunkció is említést érdemel: 78,2 (*et abscisis. . . nequivisset* zárójelek között); 84,5 (*Vitellius . . . in incerto fuit* ugyancsak zárójelben); 84,2 kettőspont *foedare* után stb.

Ezekből a kiragadott példákból, ill. megjegyzésekből is kiviláglik W. munkájának érdemes volta. Az ismert Tacitus-szakértő szereti és ismeri Tacitusát, éppen ezért alkalmilag nyugodtan rámutathat az író «feledékenységére» (114; 120); vagy bírálhatja Tacitus bírálatát (105 sk.): «T.' criticism of the Vitellians smacks somewhat of the armchair critic or the textbook general.» Kommentátori ténykedésében sohasem bizonyul *ilyennek*, akármiről van is szó: tereprészletekről vagy «régiségekről», kronológiai kérdésekről vagy antik lövegekről. A Pó völgyét csak úgy, mint Róma környékét vagy Terracinát stb. közvetlen szemléletből, terepbejárások eredményeképp ismeri; ballisztikai (!) szakértelmét nemcsak az előszó hivatkozásából tapasztalhatjuk; de még a «Mediterranean Pilot»-ot is tanulmányozta, hogy a szövegben említett szelek járását kellő tengerészeti ismeretek birtokában tudja magyarázni (135 sk.).

A példák és párhuzamos helyek, amelyek nélkül kommentár nem lehet meg, általában tanulságosak és nem túlméretezettek. W. elsősorban a Hist. anyagát hasznosítja, így megesik, hogy néhol hiányoljuk az Ann. helyeit (pl. 54,1 *ingravescebat* — nem ártott volna Ann. I 5,1 vagy VI 46,5; 59,1 *ut in novo obsequio* — vö. Ann. II 2,1 *ut ferme ad nova imperia*). Mint a 4. sz. indexből (244 skk.) is kiderül, W. főleg Livius, Lucanus, Sallustius és Vergilius «verbal echo»-it tartja számon, míg Heubner legszívesebben az egész Thesaurust mozgósítaná. Heubner hely-felsorolásai bizony nem ritkán túl sokat markolnak, de — gondoljunk erre is: — Tacitusnak nemcsak esetleges mintáit mutatják meg, hanem fordulatainak, szókapcsolatainak későbbi felhasználását is.[7] Érdekes ki- (vagy be-) pillantást engednek W. brit megjegyzései (idézetek, nevek stb.); a négy császár évének britanniai eseményeiről is külön függelék (V.) tájékoztatja az olvasót. Ezek közül a «brit» érdekességek közül egyet említünk: a 138. lapon megtudjuk, hogy Cartimandua királynő neve valószínűleg a. m. «sleek pony» — «a term complimentary enough among the mounted barons of the Brigantes.» De a tárgyilagosság kedvéért jegyezzük meg azt is, hogy közvetlenül ez előtt a *ferocia* (45,1) magyarázata helyett csak egy bibliográfiai hivatkozást találunk H. W. Traub (különben tanulságos) cikkére: «T.' use of *ferocia*».

Összegezésül: *kitűnő* kommentár, melynek esetleges (apró) fogyatékosságai eltörpülnek erényei mellett (*minden* kérdésre megfelelő kommentárt még úgysem írtak, de nem is fognak írni); biztos, hogy minden Tacitus-olvasó haszonnal forgathatja, sőt: nem nélkülözheti.

BORZSÁK ISTVÁN

Γ. Α. ΜΕΓΑΣ: Τὸ τραγοῦδι τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας. Laographia, 22 (1971) p. 25—212.

A kötetnyi tanulmány szerzője már 1959-ben ismertette Vargyas Lajosnak a magyar Kőműves Kelemen-ballada külföldi kapcsolataival foglalkozó vizsgálatait, s a témához visszatérve, elöljáróban megemlíti, hogy a görögön kívüli változatokra vonatkozólag elsősorban a Vargyastól összegyűjtött anyagra támaszkodik. Megas professzor a magyar ballada görög megfelelőjének, az Arta hídja néven ismert balladának 333 változatát gyűjtötte össze. A görög változatok lelőhelyét a földrajzi elterjedést bemutató térképen közli.

Munkamódszere a balladának motívumokra bontása, s az egyes motívumokat a mesék menete szerint sorra véve, annak vizsgálata, hogy a szóban forgó motívum mely területeken található meg, illetve hol hiányzik vagy van mással helyettesítve a

[7] Heubner sem említi: egy Ammianus-párhuzam, mint pl. XXI 12,20 *Nigrinus ut acerrimus belli instinctor* a közismerten romlott Hist.-hely (III 2,1 *acerrimus belli conciator* M, *concitor?, contionator? alii alias*) szempontjából is tanulságos lehet.

balladában. A továbbiakban a motívumoknak a külföldi párhuzamok anyagával való megegyezését ill. eltérését vizsgálja. A főbb (variálódó) motívumok: a kőművesek száma, az áldozat szükségességének bejelentése, az asszony odahívásának módozata, a befalazás, az asszony két nővére hasonló sorsának említése, a híd megátkozása, rendelkezés a gyermekről. Az anyag tagolása jól áttekinthetővé teszi M. tanulmányát. A görög balladában szereplő nevek egyes vidékeken azonosak a görög Akritas-dalok szereplőivel, amiből M. a ballada régiségére következtet. (N. b.: az azonosság későbbi helyi átvétel eredménye is lehet).

Az építmény a görög balladában mindig híd. A gyűjtött szövegek 33%-a az Arta folyó hídját említi. Az Arta a mai Görögország északnyugati részén, Epirusban folyik, így érthető, hogy a balladában e névvel főként a nyugati területen találkozunk. A szövegek 17%-ában Tricha nevű folyó szerepel. Ez utóbbi név főként Pontusban — a Fekete-tenger délkeleti partvidékén — és Thrakiában fordul elő. Ilyen nevű folyó a valóságban nem ismeretes, így egyelőre rejtély, honnét ered e név. Ismeretes azonban a Tricha hídja az újgörög néphitből: ezen keresztül mennek a halottak az alvilágba. (Megkockáztathatnók azt a feltevést, hogy az alvilági Styx — újgörög alakban **Stigha* — folyó neve hatolt be e területen a szövegbe.) A többi ballada-változatban általában nem nevezik meg a folyót (pl.: «a parton»), ill. helyi nevekkel helyettesítik.

Az építőmesterek száma általában határozatlan (pl. 40). Csak Kappadokiában szerepel 3 kőműves, míg a szerb, bolgár és aromun balladák rendszerint 3 testvérről beszélnek.

A motívumok jelentős részét M. másodlagos hozzátoldásnak tartja. Így másodlagos szerinte a mester üzenete, hogy lassan jöjjön az asszony; az asszonynak a hídaknába leküldése azzal az ürüggyel, hogy a mester beleejtette a gyűrűjét (a változatok 66%-a hozza); a befalazás leírása (40%); a férj és feleség búcsú-párbeszéde; az asszony végrendelkezése gyermekéről. Az eredeti szöveg M. szerint a következő motívumokat tartalmazta: 1. Egy kőműves-csoport hidat akar építeni. 2. Amit nappal raknak, éjjel leomlik. 3. Egy titokzatos hang (általában madár) közli, hogy a mester feleségét fel kell áldozni. 4. A mester egy gyermeket a feleségéért küld. 5. Az asszony vesztét sejti, elbúcsúzik otthonától. 6. Az asszony elpanaszolja a maga és két nővére sorsát. 7. Az asszony megátkozza a hidat. Ez a M. szerint archaikus (rövidebb) változat főként a mai Görögország területén fordul elő, de sajátos módon éppen Epirusban (ahol az Arta folyik) ritka. Ezek szerint a távolabbra került variánsok őrizték meg jobban az eredeti szöveget.

A balladának az egész görög nyelvterületen való elterjedtségét a régiség bizonyítékának tekinti (137. l.). A XI. sz.-ban a szeldzsuk törökök elragadták Bizánctól Kisázsiát, így M. szerint a balladának előbb kellett keletkeznie, egyébként nem jutott volna el a Fekete-tengertől délre és keletre eső területre.

A tanulmány második fele a régebbi vizsgálatok kritikai áttekintése. Számos régebbi kutatóval egyetért abban, hogy a ballada görög eredetű, innét került a Balkán északi részére és Magyarországra. Legrészletesebben (15 oldalon) Vargyas L. kutatásaival foglalkozik, akinek — mint megjegyzi — annakidején 295 görög változat szövegét megküldte, anélkül, hogy Vargyas módosította volna álláspontját. A magyar kutató elismeri, de több lényeges kérdésben nem ért egyet vele. Vargyas szerint a magyarok a magyar-bolgár-török közösség időszakából hozták magukkal a balladát jelenlegi hazájukba, tőlük vették át a balkáni népek, köztük a görögök. Vargyas a Duna említését a görög szövegben az északi eredet bizonyítékának tartja, M. viszont rámutat, hogy a Dunát az Euphratésszel együtt említi a szöveg (a két nővér e két folyónál vesztette életét), s ez esetben csupán a bizánci birodalom két határfolyójáról van szó. Vargyas szerint a bulgár változatok a görögben is megvannak, a görögök a bulgárban nem: M. szerint ez tévedés, mert a jellegzetes görög elemek a bulgár szövegekben is felbukkannak (gyűrű, madár, átok). M. utal a magyar ballada következetlenségére: általában a megégetett Kőműves Kelemenné hamvát keverik a mészbe, mégis számos magyar változatban (néha az elégetéssel egyidejűleg) elevenen befalazzák az asszonyt. Vargyassal szemben úgy látja, hogy a magyar balladának sok lényeges eleme nincs meg a bulgárban (feleség álma, készülődése, gyermek és apa, gyermek és halott anya párbeszéde); megfordítva, a bulgárban a görögggel (és az ebből kölcsönzött aromunnal) közösen meglevő lényeges motívumok a magyarban ismeretlenek (165. l.: hídépítés, madár, gyűrű, mester siralma, anya gondoskodása gyermekéről; n. b. ez utóbbiban M. téved, mert ezt a magyar ballada is tartalmazza). Így megállapítása szerint a bulgár szöveg nem a magyarhoz áll közelebb (mint Vargyas véli), hanem a görögéhöz. Feltételezi, hogy a magyarba román közvetítéssel került a ballada (kár, hogy e valószínűtlen feltevés helyett nem foglalkozik a délszláv közvetítés kérdésével). Vargyas a magyar—bolgár ballada átjutását a görögökhöz a XIV. sz. közepére teszi; M. felveti a kérdést, hogy a magyar költészet abban az időszakban használta-e

már a rímet, tekintve, hogy a magyar szövegváltozatok között rímeket talál. (N. b.: a magyar változatok gyakran rímtelenek ugyan, de megjegyezhetjük, hogy valamennyi magyar változat versformája tizenkettes, s e versforma valóban nem volt meg a XVI. sz. előtt a magyar költészetben). Maga a befalazási hagyomány természetesen M. szerint is ősi és közös európai, de a történet verses megfogalmazása a görögöknél történt (167. l.).

Végül az egyes típusokat jellegzetes változatok mutatják be a görög nyelvterület különböző vidékeiről.

M. gazdag anyagra épülő tanulmányának fontos tétele a ballada keletkezésének Epirusba való helyezése. Érvei közül legjelentősebb az epirusi Arta nevének elterjedtsége a szövegváltozatokban. A tanulmány földrajzi statisztikája igen tanulságos, bár megjegyeznők, hogy 900 évvel ezelőtt keletkezett dalról mai számarányok alapján dönteni igen nehéz. Így pl. M. mindvégig a kappadokiai és pontusi görög nyelvszigetről beszél, holott ezek csak az utóbbi évszázadokban váltak szigetekké; a török uralom első évszázadaiban még összefüggő nyelvterület volt Kisázsiában, sőt a bizánci birodalom fénykorában éppen Kisázsia volt a görögség ethnikai központja. Így nem tekinthetjük lehetetlennek, hogy a ballada nem Epirusban, hanem Kisázsiában, a Kappadókia és Pontus környéki területen keletkezett; mindenesetre az a körülmény, hogy két ilyen távoli, elszigetelt ponton ma is él, azt bizonyítja, hogy egykor egész Kisázsiában el volt terjedve. Kisázsiai eredettel magyarázható esetleg az a körülmény is, hogy a pontusi és kappadókiai szövegváltozatokban nem fordul elő az Arta név: talán csak a félszigetre való átkerülés után kapcsolták a történetet az Arta folyóhoz (ahogy pl. a magyarban történetesen Déva várához, a románban az árgyesi kolostorhoz). Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy a dél-itáliai görögségnél nincs meg a ballada, éppúgy, mint az általános vélemény szerint kisázsiai eredetű Akritos-dalok sem, amelyek a X—XII. sz. táján elszigetelődő dél-itáliai görögséghez már nem kerültek át. Egyébként mind az Arta-hídja, mind néhány más görög ballada dallama is az Akritos-dalokéval azonos. Célszerű volna a többi görög balladát is hasonló alapossággal megvizsgálni: esetleg kiderülne, hogy más görög balladák is az Akritas-ciklussal egyformán régi időszakra nyúlnak vissza.

MOHAY ANDRÁS

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΖΑΒΙΡΑ ΝΕΑ ΕΛΛΑΣ Η ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ 'Ανατύπωσις Α' 'Εκδόσεως. 'Επιμέλεια — Εἰσαγωγὴ — Εὑρετήριον ΤΑΣΟΥ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ. 'Αθῆναι (1972. σσ. I—XLVI., α'—ο', 1—609.) Az első kiadás újbóli kinyomtatása. A kötetet gondozta, bevezetéssel, név- és tárgymutatóval ellátta dr. Gritzopulos Ath. Tasos. Athén 1972. (I—XLVIII., α'—ο', 1—609 lapok.)

Zaviras Györgynek (1744 Siatista—1804 Szabadszállás), a magyarországi görögök szellemi vezérének tevékenysége Horváth Endre róla írt alapos monográfiája (Zaviras György élete és munkái, Bp. 1937.) alapján eléggé ismeretes. A pesti görögökre hagyott gazdag könyvtára, amelynek katalógusát Gráf András 1935-ben adta ki, még ma is megtalálható az ELTE Görög Tanszékén. Zaviras e könyvtárnak és nyelvismeretének birtokában élénk irodalmi tevékenységet fejtett ki, amelynek eredményei részben nyomtatásban jelentek meg, részben pedig kéziratban maradtak fenn. Legjelentősebb munkája a Nea Hellas c. irodalomtörténeti életrajzgyűjtemény volt. Ebben a műben a görög szabadságharcot megelőző 350 év neves görög íróinak tevékenységét ismertette. A munka megírásánál magyar nyelvű mintákat is felhasznált. A Nea Hellas jelentősége abban áll, hogy ez volt az első újgörög irodalomtörténet, amely a későbbi irodalomtörténet-íróknak is fő forrásává vált annak ellenére, hogy ez az 1790—1804 közt írt mű csak hosszú hányódás után, 1872-ben jelent meg először nyomtatásban Athénben Georgios Kremos kiadásában. (AntTan 5 [1958] 262.)

Hogy ez a munka még ma, 100 év után sem vesztette el értékét, annak legfőbb bizonyítéka az a tény, hogy első kiadását a Makedón Tudományos Társaság a centenárium alkalmával eredeti alakjában újból kinyomatta. A könyv sajtó alá rendezője, Tasos Ath. Gritzopulos a Bevezetésben (az V—XLVIII. lapokon) ismerteti Georgios Zaviras pályafutását és irodalmi tevékenységét. E rész megírásánál főképpen Horváth Endre monográfiájára támaszkodott, de tekintetbe vette az újabb görög és magyar publikációkat is. A pesti görögök történetének bemutatása közben a közelmúltban a görög szerző által még nem ismert következő újabb okmányra bukkantunk: Zaviras György 1804. évi görög végrendeletének 1822-ben készült német nyelvű fordítására a

Pesti Levéltár Intimata a. m. 4294. csomójában (AntTan 15/1968/90—93.) és a Kecskeméti Görögkeleti Egyházközség halotti anyakönyvében Zavirasra vonatkozó bejegyzésre. Ez utóbbi szerint Zaviras György, az eddigi adatokról eltérően 1804-ben nem szeptember 9-én, hanem augusztus 28-án halt meg.

Gritzopulos bevezetését követi a 100 éve megjelent Nea Hellas formahű kiadása. A könyv elején az első kiadónak, Georgios Kremosnak bevezető tanulmánya áll (α'—ο' lapok), amelyben a Zavirasra ill. e munkájára vonatkozó, a nemzetközi irodalomban addig megtalálható adatokat gyűjtötte össze. Ezután következik a Zaviras-féle Új Görögország tulajdonképpeni szövege, amely 562 oldalon 350 év 517 görög írójának életére és munkásságára vonatkozó adatokat tartalmazza. (E munka részletes ismertetése megtalálható Horváth Endre fentebb idézett munkájának 66—99. lapjain.) A jubileumi kiadást Gritzopulos személy-, hely- és tárgymutatója zárja le (563—609. l.).

A Makedón Tudományos Társaság Zaviras György irodalomtörténeti munkájának újbóli kiadásával nagy szolgálatot tett nemcsak a görög, hanem a külföldi újgörög kutatóknak is. Azáltal ugyanis, hogy a Társaság az eddig úgyszólván hozzáférhetetlen művet közkinccsé tette, lehetőséget adott arra, hogy annak gazdag anyagát ezután már a kutatók széles köre is fel tudja használni munkájában.

FÜVES ÖDÖN

E. E. HALLEWY: עולמה של האגדה Tel-Aviv, 1972. 8° 276 l.

«Az aggáda világa» a héber könyv címe magyarul. Alcíme: Az aggáda a görög források tükrében. Tárgy, amellyel az utolsó években sokat és sok helyütt foglalkoznak. Nálunk is.

Szerző kilenc fejezetre osztja anyagát, különböző feliratokkal látja el, de voltaképpen apró monográfiákat — egy-egy motívum történetét — foglal könyvbe. Legújabban is írt a témáról: Tarbiz. XLI. 1971/72. 269—274.

Az aggáda és a klasszikus irodalom adekvát ismerete szól belőle. Jó szemről, kritikai készségről, filológiai tájékozottságról vall minden lapon.

Több pontjával már foglalkozott az irodalom. Bibliográfiai adatait talán nem lesz felesleges pótolnunk.

18. l. A búzakalászok felett való repülésre először *Heller* hívta fel a figyelmet: MGWJ. LXXVI. 1932. 330—334.

23. l. Szodoma bűnéről legutoljára *A. Lichtenstein* írt: Hágut Ivrit Be'Amerika. I. Tel-Aviv, 1972. 362—382.

41. l. A névtelen áthidalása, helyettesítése arab hatás (MGWJ. LXXXIII. 1939. Tübingen, 1963. 170—184.)

50. l. Jobb és bal: *A. Löwinger*, Mitt. zur Jüd. Volkskunde. XIX. 1916. 1—70.

56. l. Beszélő állatokról: Acta Antiqua. XIX. 1971. 395—396. Lásd még: Vergilius: Georgicon. I. 479—480; Livius. XXVII. 11; XXVIII. 11.

63. l. Prodikos hasonlata Heraklésről a keresztúton: *Bacher:* Ag. der pal. Am. II. 509.

67. l. A kopaszság gúnyolása: *Th. H. Gaster:* Myth, Legend and Custom in the Old Testament. New York, 1969. 517—518. No. 164. Lásd még Suetonius. XLV, LI.

95. l. A falevelek zizegéséből való jóslás: *J. Scheftelowitz:* Alt-palästinensischer Bauernglaube. Hannover, 1925. 20—21.

237. l. Aesopusi mesét fedez fel a Misnát R. Eliezerben (lásd még 241—243.).

253. l. A teve szarvat akar, levágják a farkát. Az aggáda és Aesopus kapcsolatára már utaltak (REJ. CVIII. 1948. 52—53.).

A nagytudományú, gondolatébresztő könyv forrásmű marad az aggáda klasszikus kapcsolatainak kutatásában.

SCHEIBER SÁNDOR

HÍREK

DIE ROLLE DER VOLKSMASSEN IN DER GESCHICHTE BIS ZUR HERAUSBILDUNG DES FEUDALISMUS

(NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONFERENCIA AZ NDK-BAN)

A tömegek történelmi szerepe a kapitalizmust megelőző korokban a marxista történetírás elvileg tisztázott, de konkrét megjelenési formáiban még vitatott problémája. Nem vitás, hogy a nagy történelmi változások a tömegek harcán keresztül realizálódnak, s a történelmi fejlődés legfőbb mozgatója az osztályharc. Az azonban, hogy az egyes történelmi változásokban — akár az egyes társadalmakon belüli stadiális változásokban, akár a régi társadalmi forma megszüntetésében és az új megvalósításában — milyen konkrét szerepe volt a néptömegek ösztönös tevékenységének és tudatos harcának, sok vonatkozásban tisztázásra vár. Növeli a kérdés jelentőségét az a tény, hogy a polgári történettudomány általában, egyes irányzatai pedig különösen hajlamosak lebecsülni vagy negligálni a néptömegek történelmi szerepét.

Eme problémakomplexum minél színvonalasabb megoldásnak igénye adta meg az aktualitását a Die Rolle der Volksmassen in der Geschichte bis zur Herausbildung des Feudalismus nemzetközi történész konferenciának, melyet az NDK Tudományos Akadémiájának Ókori Történeti és Régészeti Intézete rendezett meg Berlinben 1973. november 13 és 16 között. A tudományos ülésszakon a vendéglátókon kívül szovjet, csehszlovák, lengyel és magyar történészek vettek részt.

A nyitóülésen J. Herrmann, a rendező intézmény igazgatója és A. R. Korszunszkij szovjet kutató tartottak bevezető jellegű előadást, az előbbi Die Rolle der Volksmassen für den historischen Fortschritt in den frühen Gesellschaftsformationen, az utóbbi Über einige charakteristische Züge des sozialen Kampfes der Volksmassen in der Periode des Übergangs von der Urgesellschaft zur Feudalgesellschaft in Europa címmel az ókori és középkori társadalmak néptömegeinek a haladásért folytatott küzdelme és e küzdelem jellege tanulmányozásának fontosabb elvi, módszertani problémáiról. Ezután az ókori kelet, majd a görög és római, végül a koraközépkori Európa történetének szakemberei olvasták fel a néptömegek történelmi szerepével kapcsolatos konkrét kutatási eredményeket tartalmazó előadásaikat.

St. Grunert Einige Bemerkungen zu den sozialen Unruhen in Ägypten am Ende des Alten Reiches c. tanulmányával a marxista történettudományban közkeletű felfogással szemben kimutatta, hogy az «Ipu-wer intelmei» néven ismert egyiptomi papiruszban leírt népi felkelés nem a Középbirodalom, hanem az Óbirodalom korának végén, a VII—X. dinasztia uralkodásának idején zajlott le. A sematikus nézetekkel ellentétben ez a népmozgalom nem volt forradalmi jellegű, csupán a központi hatalom szétesésének egyfajta kísérő jelensége. A papirusz philológiai és történeti elemzése kapcsán az előadó kifejtette, hogy a szövegben a reális részletek mellett nagy számban előfordulnak mitikus, irreális mozzanatok is, s így az egyiptomi irodalomnak ez a terméke csak nagy fenntartással fogadható el történeti forrásnak.

I. Sellnow Die Überwindung urgemeinschaftlicher Traditionen im Prozeß der Staatsentstehung c. előadásában a nemzetségi társadalmak bomlásának és az államszervezet kialakulásának jelenségeit elemezve kimutatta, hogy a bomló nemzetségi társadalom közrendűinek küzdelme az arisztokrácia ellen közvetve meggyorsította az államalakulás folyamatát. Az előadás értékét növeli, hogy érdekes mondanivalóját nem az ismert görög és római fejlődés, hanem a kevésbé ismert gall és germán társadalmak elemzése során fejtette ki.

H. Freydank tanulmánya: Die Rolle der Deportierten im mittelassyrischen Staat a középasszír állam által foganatosított nagyarányú kényszertelepítések problémájával foglalkozott. A feliratos forrásokat elemezve megállapította, hogy ezek a telepítések főleg addig művelés alatt nem álló mezőgazdasági területekre történtek. A kényszertelepítések jelensége az asszír társadalom militarizálódásával kapcsolatos, melynek során az asszír tömegek, akárcsak később a spártaiak, elszakadtak a termeléstől.

P. Oliva Die Helotenfrage in der Geschichte Spartas c. előadása kimutatta a helóták növekvő gazdasági jelentőségét a spártai államban, s ezzel összefüggésben egy nagyon érdekes folyamatra hívta fel a figyelmet. Arra ugyanis, hogy amilyen mértékben válik, különösen az i. e. IV. sz. kezdetétől, nélkülözhetetlenné ezek termelőmunkája, olyan mértékben kényszerül a spártai uralkodó osztály az elnyomás rugalmasabb formáinak kidolgozására. Végül is az egész folyamat Agis és Kleomenés reformjaiban tetőződik.

G. Bockisch Die Rolle der Volksmassen bei der Entstehung der frühen Poleis c. előadásában figyelemre méltó kísérletet tett arra, hogy a görög polis-szervezet történeti előzményeit a mykénéi kor végéig nyomon kísérje, és bizonyos történeti folytonosságot mutasson ki a lineáris B írású dokumentumokban említett „damo" földközösség és a görög polis ebből kibontakozó kettős földtulajdona között.

Die kleinen Bauern in Rom in den Jahren 200—133 v. u. Z. c. előadásában B. Zuchold nagy nyomatékkal és talán bizonyos túlzásoktól sem mentesen azt igyekezett kimutatni, hogy az itáliai parasztság már a Gracchusok mozgalma előtt is intenzív osztályharcot folytatott a nagybirtokos arisztokráciával szemben.

Hahn István előadása: Der Klassenkampf der plebs urbana während der Krise der römischen Republik von Sulla bis Caesar egy eddig meglehetősen elhanyagolt kérdést vetett fel. A Sulla és Caesar diktatúrája közötti évtizedek eseményeinek elemzése kapcsán vizsgálat tárgyává tette a római városi tömegek társadalmi harcának politikai programjait, e harc tudatosságának mértékét, a városi közrendűek és az arisztokrácia közötti gazdasági-politikai ellentétek természetét, s végül kimutatta, hogy a városi tömegek a tárgyalt évtizedekben viszonylagos politikai függetlenséget vívtak ki maguknak.

További előadások szóltak a feudalizmusba való átmenet és a korai feudalizmus időszakának osztályharcairól. Különösen figyelemre méltó volt ezek közül a sok, eddig feltáratlan anyagot feldolgozó Z. Rajewski Das heidnische Priestertum im Klassenkampf des frühen Mittelalters (Slawen und Balten) c. előadása, amely a koraközépkori szláv és balti törzsek pogány papságának a keresztény térítéssel szembeni ellenállására vonatkozó adatokat elemezte, és feltárta ezen vallási indítékú küzdelmek társadalmi tartalmát, valamint a függetlenségi harcokkal való konkrét kapcsolatát.

Az ülésszak gazdag anyagából kiragadott néhány részlet jól szemléltetheti a tanulmányozott részkérdések rendkívüli bőségét. A marxista történészeknek ez az összejövetele azonban igazi jelentőségét akkor nyerte el, amikor részben az előadásokat követő, részben a konferenciát lezáró vitákban fontos elvi kérdések, következtetések merültek fel.

Több kutató fejezte ki azt a véleményét, hogy a néptömegek történelmi szerepét helytelen csupán a népi és főként fegyveres jellegű megmozdulásokra korlátozni. Fel kell mérni azokat az eredményeket, amelyekkel a tömegek termelőmunkája járult hozzá a történelmi fejlődéshez, elsősorban azzal, hogy megteremtette a későbbi, már élesebben jelentkező változások feltételeit. Többek között G. Audring Zur historischen Rolle der attischen Bauernschaft in der Geschichte Athens c. előadásához kapcsolódva megállapították, hogy az attikai parasztság által folytatott szőlőművelés és olajtermesztés megteremtette a gabonatermelő nagybirtok visszaszorításának gazdasági feltételeit, s ezáltal közvetve hozzájárult az államszervezet demokratikus átalakulásához.

Elsősorban R. Müller Soziale Utopien im Hellenismus c. előadása, de más referátumok kapcsán is széles vita tárgya volt a tömegmozgalmak ideológiai tudatosságának kérdése. Behatóan vizsgálták azt a dialektikus ellentétet, amely a múltba néző program és a tömegmozgalmak reális célkitűzései között feszül.

További problémaként merült fel a kapitalizmus előtti társadalmakban lezajlott tömegmozgalmak szubjektív célja és reális eredményei közötti ellentét. Megállapították, hogy a tömegek a kizsákmányolás adott formája ellen küzdöttek, az eredmény pedig relatív siker esetén a kizsákmányolás fejlettebb formájának megvalósítása volt. Tehát az antik és korafeudális társadalmakban minden felkelés és forradalmi mozgalom reális eredménye valami olyasmi, ami a tömegek radikális kívánságainak és az uralkodó osztály számára még elfogadható engedményeknek az eredője.

Hasonlóképpen elemezték a különböző mozgalmak szervezettségének mértékét, és főként a germán és szláv tömegmozgalmak kapcsán az osztályharc és a külső hódítók elleni függetlenségi küzdelmek különféle jellegű kapcsolatainak lehetőségét.

Elmondhatjuk, hogy az előadásokban és a viták során felmerült új szempontok értékesen járulnak hozzá a tömegek történelmi szerepének marxista megítéléséhez. A konferencia gazdag anyagának közkinccsé tételéről az előadásokat tartalmazó önálló tanulmánykötet fog gondoskodni.

KERTÉSZ ISTVÁN

BESZÁMOLÓ

«HUMANISMUS UND MENSCHENBILD IM ORIENT UND IN DIE ANTIKE» C. KONFERENCIÁRÓL

(Halle 1973. nov. 28—30)

A halle-wittenbergi Luther Márton Egyetem Kelet- és Ókortudományi Tagozata 1973. november 28-tól 30-ig számos külföldi kutató részvételével konferenciát rendezett «Humanizmus és emberkép a Keleten és az antikvitásban» címmel. A konferencia célját az előzetes körlevél a következőkben határozta meg: «A konferencia járuljon hozzá Ázsia, Afrika és az antikvitás népei haladó hagyományainak dialektikus megőrzéséhez egy emberi társadalmi rendért és minden embernek azon jogáért folytatott harcban, hogy személyiségét a szocialista társadalomban szabadon kibontakoztathassa, mert a mi munkánk, mely a múlt nagy eszményeivel foglalkozik, ugyanakkor a jelenen és a jövőn való együttmunkálkodást is magában kell, hogy foglalja.» A körlevél ezért elvetendőnek tart minden hamis idealizálást, s különösen határozottan állást foglal azzal a nézettel szemben, mely szerint «a humanizmus sajátosan európai fejlemény» volna, melyet «a görög-római antikvitás és a kereszténység formált ki». Elutasítja azt a felfogást is, mely Ázsia és Afrika népeit csak mint «peremkultúrákat» tartja nyilván, vagy pusztán előkészületnek tekinti az európai kultúrák kiformálódásához.

A konferencia három csomópont köré csoportosult: 1. A dolgozó ember, mint a történelem formálója; 2. a személyiség a társadalomban; 3. társadalmi eszmények, társadalmi utópiák.

A körlevélben körvonalazott elvi szempontokat B. Brentjes fejtette ki a konferenciát megnyitó előadásában. A humanizmus — mondta — minden nép öröksége, minden nép hozzájárult kiformálásához, mert minden nép harcolt a szabadságért, az elnyomatás ellen: a humanizmus nem sajátítható ki az antikvitás számára. Részletesen taglalta ebben az összefüggésben a Kelet és az antikvitás kérdését, és részletesen bírálta azokat a véleményeket, melyek a Keletet csak az antikvitás viszonyában tudják szemlélni, és nem mint önálló teljesítményt. Ugyancsak bírálta azt a felfogást, mely szerint a humanizmus csupán nevelési eszmény volna. Előadása befejező részében egyes példákon szemléltette az idealizálás mentes, helyes szemlélet gyakorlati alkalmazását: a sumer istenek is dolgoztak, a munka abban a körben, ahol e mítoszok kialakultak, nem volt lealacsonyító. Mi is a dolgozó embert becsüljük (pl. Hésiodost), nem azokat, akik szabadidejükben ráértek mindennel foglalkozni.

Brentjes sok szempontból vitatható előadása után (a «szabadidő» kérdésében R. Müller tett igen józan és helyénvaló ellenvetéseket) a továbbiakban a témáknak megfelelő tagozatokban folyt tovább a munka. Így egy-egy résztvevő nem hallgathatott meg minden előadást, amely érdekelte, viszont hallgatója lehetett számos olyan előadásnak, mely szakterületétől távolabb esett. A magam részéről a fent 2. alatt jelzett témakörrel foglalkozó tagozatban vettem részt (így sajnos nem hallhattam egyebek közt J. Ebert címe után ítélve igen érdekes előadását az antik haza-ideológiáról). Valamennyi előadás még egy tagozaton belül sem ismertethető, így csupán a jelentősebbeket említjük.

Az ókori Kelet társadalmaival foglalkozó előadások sorát J. Oelsner nyitotta meg, aki a mezopotámiai teremtés-mítoszok egyes kérdéseivel foglalkozott. Az ember teremtésének kérdését a sumerok pozitívan, az akkádok negatívan ítélik meg. Sumer felfogás szerint éz emberek feladata a munka, ezért kapták a kapát és a földhordó kosarat: a munkát nem értékelik ugyan nagyra, de az emberi léthez elkerülhetetlenül szükségesnek tartják. — P. Klengel az egyénnek az óbabilóni társadalomban játszott szerepével foglalkozott, s egyebek közt rámutatott arra, hogy itt feltétlenül számolni kell bizonyos városi, kistermelői öntudattal. Ezt mutatják egyes pecsétábrázolások is. — B. Blumenthal az egyiptomi királyeszmény bizonyos emberies elemeit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ezek nem a templomi ideológiából származnak, hanem a nomarchosok ideológiájának maradványai a nomarchosok közül kiemelkedő uralkodók eszmevilágában.

A görög-római antikvitással kapcsolatos előadások közül különösen érdekes volt J. Irmscher és R. Schottländer előadása. Irmscher azt a kérdést vizsgálta, hogy hogyan lett a humanizmus filozófiai problémává, és helyesen mutatott rá arra, hogy lehetetlen tagadni a különbséget e tekintetben az ókori Kelet és az antikvitás között, hiszen ott a humanitas kérdése sosem vált filozófiai kérdéssé. — Schottländer a római humanitas-eszmény egyes vonásait vizsgálta Cicero rétorikai elméletében és gyakorlatában. A humanitas először is bizonyos bűnök, éspedig első renden bizonyos sajátosan római bűnök («Justizbestialität») kiküszöbölése, ill. az ellenük való állásfoglalás. Ez a bíróság előtti védelmet is jelentette, ami a patronus-cliens (Athénban ilyen formájában ismeretlen) viszonyt is ebben az eszmekörbe vonta. Cicero számára mindez nemcsak elmélet volt, hanem gyakorlat is, elég a Sextus Roscius-féle ügyre utalni: a humanitás a veszélyeztetett ember védelme. A humanitás azonban nemcsak philanthropia, hanem paideia is, sőt, valamivel több annál. Catonak, akit Cicero a virtus túlhajtásáért bírált, megvolt a kellő paideiája, de hiányzott belőle a humanitas-nak egy további fontos eleme, a charis. — Két előadás foglalkozott a thrák kultúra kérdéseivel, az egyiknek túlzásai után kedvezőleg hatottak H. Oppermannak részben hasonló kérdéseket taglaló józan fejtegetései. — J. Mehlig a buddhizmus és Sókratés magatartása között vont bizonyos tanulságos párhuzamokat, rámutatva, hogyan utasítja el mindkettő az öncélú spekulációt, amennyiben a tan mindkettő számára eszköz az emberi élet megvalósításához, nem pedig cél magában. — J. Werner a szabad nők helyzetét elemezte az athéni társadalomban, elsősorban az aristophanési vígjátékok alapján. — J. Burian a *Romani — barbari* ellentét hátterét vizsgálta a Historia Augustában. — A további előadások (mint a többi tagozatban is) a közép és újkori Ázsia és Afrika művelődésének kérdésével foglalkoztak.

Mint a bevezetőben mondottakból is kitetszhetik, a konferencia igen széles kört ölelt fel, hiszen előadásainak témái a paleolit kortól a 20. századig terjedtek. A szűkebb tudományszakok szempontjából talán hasznosabb lett volna területek szerint csoportosítani az előadásokat: ókori Kelet, antikvitás, közép- és újkori Ázsia és Afrika kultúrái. Másfelől a konferenciának részben éppen az (is) volt a célja, hogy ezt az elkülönülést felszámolja, s ez a cél kétségkívül így volt jobban elérhető. Vitathatónak tűnik mindamellett a társadalmi formációknak az az összemosása, mely ebből a tárgyalási módból elkerülhetetlenül adódott. Hiszen ha az ókori Kelet társadalmai más jellegűek, mint az antik társadalmak (ezt pedig bajos tagadni), úgy szükségképpen mások lesznek azok a kultúrák is, melyek az eltérő jellegű alapokon épülnek, s kérdés, hogy helyes-e az «Európa-legendától való elfordulás» kedvéért a kettőt olyan formában közös nevezőre hozni, hogy mindkettő osztálytársadalom volt, mindkettőben volt elnyomás és az ellen való küzdelem. Fokozott mértékben áll ez a közép- és újkori Ázsiára és Afrikára. Teljes mértékben egyetértünk azzal az elvi céllal, hogy az ókorral foglalkozó tudományoknak hozzá kell járulniuk a jelen és a jövő formálásához, de talán ezt jobban tehetik, ha az egyes korok sajátosságait tisztázzák élesebben, jobban, mint az eddig történt, s így a társadalom fejlődésének, változásának általános törvényszerűségeit segítenek mélyebben, árnyaltabban megérteni.

Mindent összevéve tehát a konferenciát sikerültnek kell tartanunk, éspedig két okból. Egy konferencia mindig új ismeretekre is kell hogy eljuttassa a résztvevőket. Ez e konferencián a szokásosnál jóval nagyobb mértékben történt meg, hiszen ki-ki nemcsak saját szűkebb szakterületén gyarapodhatott, hanem betekintést nyerhetett olyan kérdésekbe is, amelyekkel egyébként talán sosem ismerkedett volna meg. Másrészt egy konferencia akkor igazán termékeny, ha nem annyira lezárja a kérdéseket, mint inkább gondolkodásra, vitatkozásra serkent olyan dolgok felől, amelyeket talán hajlamosak volnánk különben mint vitathatatlanokat, természetesen elfogadni. Már a fentebb mondottakból is látható, hogy e konferencia ebben a vonatkozásban is jó munkát végzett. Ha ehhez hozzávesszük a rendező szervek készségét, körültekintését, a helybeliek baráti vendégszeretetét, mely a Hallében töltött napokat emberileg is emlékezetessé tette, azt kell mondanunk, a konferenciának minden vendége csak hálás köszönetét fejezheti ki a meghívásért és a vendéglátásért.

RITOÓK ZSIGMOND

B. RÉVÉSZ MÁRIA

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1974. ÉVI ORSZÁGOS KÖZÉPISKOLAI LATIN TANULMÁNYI VERSENYE

A verseny két fordulója idén is a korábbi évek alatt kialakult rendje szerint bonyolódott le. Jólesően állapíthattuk meg, hogy a latinoktatás szinte tragikusnak mondható csökkenése ellenére sem kevesbedett a tavalyi évhez képest a versenyben résztvevő iskolák — 100 körüli — száma. A versenyző tanulók száma pedig jelentősen emelkedett, a tavalyi 700 helyett idén csaknem 900 gyerek írta meg az első dolgozatot. Ez, természetesen, az iskolákban működő kartársak megértésének, áldozatkészségének és lelkes munkájának köszönhető.

A versenyzők száma iskolánkint igen különböző volt. Előfordult, hogy mindössze egy tanuló vállalkozott a fordításra, más iskolákban 27—29 tagú versenyző-gárdát sikerült toborozni.

Az első fordulót február 27-én tartották az iskolákban. A tétel már tavaly is könnyebb volt az előző években kitűzött feladatoknál, idén még lejjebb szállítottuk a követelményeket. Eutropius szövege (II. 5—6.) a Corvinus név mondai eredetéről igazán könnyűnek mondható. A tárgy sem idegen a gyerekektől: a Corvinus (= Korvin) név mindannyiuk előtt ismert, mindegyik gyerek láthatta a Hunyadi család hollós címerét, mindegyik olvasta (reméljük) Arany János versét a Mátyásnak levelet vivő hollóról. Sőt arra is gondoltunk, hogy a tanár elmondhatja — utólag — a gyerekeknek, hogy egyes krónikáink a római Corvinusoktól származtatják, minden történeti alap nélkül ugyan, a Hunyadi családot. A kiválasztott részletben leírt csata indulása pedig emléketeti a tanulókat Toldi és a cseh óriás párviadalára. Vagyis e kis szöveg ideálisan bizonyítja, hogy a latinban tanultak hasznosak más tárgyak keretében megismert műveltségi elemek színezésére, ébren tartására.

Elsősorban mégis az a cél vezetett bennünket a választásnál, hogy olyan szöveget adjunk, amit másodikosok is le tudnak fordítani. Örömmel olvastuk a kísérő levelekben, hogy a kartársak nem «nézték le» ezt a könnyű szöveget, hanem azt hangoztatták, ilyen jellegű szöveg kitűzése célravezető a jelen körülmények között. Elsőrendűen ugyanis a másodikosokra kell tekintettel lennünk. Ezek a gyerekek az év végén választás elé állnak: folytatják-e a latin nyelv tanulását, vagy teljesen, örökre elhagyják. Úgy vélem,minden pedagógiai eszközt fel kell használni annak érdekében, hogy a gyerekek többsége ne a könnyebb ellenállás irányába induljon, ne fossza meg magát attól az értéktől, amit a III—IV. osztályban a heti 3 órás latin-tanulással megszerezhet. Egyik ilyen eszköz lehet a tanulmányi verseny.

A dolgozatokból megállapítottuk, hogy a szűkre szabott keretben is milyen jó, szinte nem remélhető eredményeket értek el a kartársak. Természetesen csak ott, ahol a jó tanári munka nem méltatlanokra pazarlódott, hanem az arra érdemesek — szorgalmas és tehetséges tanulók — értelmének, képességeinek a fejlesztését szolgálta. A pedagógiai körülmények igen különbözőek az egyes iskolákban, s így nem minden kartárs küldi egyforma eséllyel tanítványait a versenyre. Tapasztaljuk azonban, hogy a kedvezőtlenebb körülmények között oktató kollégák növendékei között is akad időnkint kiemelkedően értelmes és érdeklődő gyerek, akinek a tanításában és eredményében örömét lelheti a pedagógus.

Az első forduló szövege könnyűsége ellenére is alkalmasnak bizonyult arra a célra, hogy ki lehessen válogatni azokat, akik a latin nyelv alapjaival tisztában vannak, akikben van logika, nyelvi lelemény és fogalmazási készség. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy Eutropius szövegébe beillesztettünk pár szót Liviusból (VII. 26.), aki szintén megírta ezt a mondát. Ezzel azonban nem volt szerencsénk: a tanulók többsége éppen ezt a pár szót — magnitudine et armis insignis — nem értette vagy félreértette, az egyetlen részletet, amelyet jó auctor fogalmazott meg. Viszont a bizottság válogató munkájában Livius segítségünkre volt.

A központi fordulót idén is az Eötvös—Egyetem Bölcsészkarán tartottuk — ezúton is köszönetet mondunk a Kar dékánjának ennek engedélyezéséért. Ennek a versenynek az időpontja március 23. volt, a tétel Curtius Rufus III. 5—6., Alexander Magnust meggyógyítja hűséges orvosa. A szöveg cselekményes, könnyen követhető történetet ad elő. A cím, a helyzet ismertetése és a jegyzetek biztosítják — úgy hittük — a megértést. Nem is csalódtunk: kevés dolgozat árulkodott arról , hogy írójának ennyi segítség nem

volt elég. A dolgozatot 82 tanuló írta meg (51 vidéki és 31 nagybudapesti gimnazista — 42, ill. 22 iskola képviseletében).

A döntő szövege már elég sok ismeretet tételezett fel: különböző fokú mellékneveket, adverbiumokat, participiumokat, supinumot, ablativusok különböző fajtáit, acc. cum infinitivók sokféleségét, függő kérdőmondatokat stb. tartalmaz a részlet.

Az elbírálásnál a bizottság magasra állította a mércét — éppen azért, mert sok segítséget adtunk. Az I. díjat teljesen hibátlan dolgozat részére tartottuk fenn, mivel ilyen nem volt, az első díjat nem adtuk ki, ellenben két II. és két III. díj került kiosztásra. Mind a díjat nyert tanulók, mind a dicséretben részesült tanulók igen jól, ill. jól dolgoztak, a fordításban kevés hibát ejtettek.

A dolgozatok átnézése után megerősödött bennünk az a vélemény, hogy a második fordulóra sem adhatunk az idei szövegnél lényegesen nehezebb szöveget, ill. jóval kevesebb magyarázatot. Talán valamelyest előre léphetünk, mert a jövő évben olyanok versenyeznek már, akik a két felső osztályban heti 3—3 órában tanulták a latint. Ha ezt az előképzettséget vesszük alapul, akkor le kell mondanunk a másodikosokról, akiknek az eredményes szereplése csak az ideihez hasonló színvonalú feladat esetén biztosítható. Felmerült az a gondolat, hogy kétféle döntőt rendeznénk: egyet a II. osztályosok, egyet a III. és IV osztályosok részére. Ez utóbbi nehezebb szöveg lenne, vagy ugyanaz a szöveg kevesebb, esetleg semmi magyarázattal. E tárgyban kikértük a kartársak véleményét, kívánságát, esetleges javaslatait.

Többen kérték, hogy az első forduló szövegét annyi példányban küldjük meg az iskolákba, ahány tanuló jelentkezik a versenyre. Azt tervezzük, hogy a következő évben így fogunk eljárni.

Ezúttal is kifejezést adunk hálás köszönetünknek azért, hogy a Művelődésügyi Minisztérium ily módon támogatja versenyünket. Köszönjük továbbá az Országos Pedagógiai Intézet illetékes oktatójának, hogy részt vesz a dolgozatok elbírálásának a munkájában. Köszönetet mondunk a KISZ-Központnak, hogy évenkint meghirdeti a minisztériumi versenyekkel együtt Társaságunk versenyét is, s hogy a helyezett tanulókat tanáraikkal együtt meghívja az ünnepélyes díjkiosztásra.

Jutalmazott tanulók

I. díj (1500 Ft) —

II. díj (1200—1200 Ft):
Gréczi Katalin IV. o. (biológia tag.)
Bp. XVI. (Cinkota), Szerb A. Gimn.
Tanára: Eszlényi Lászlóné
és
Mayer Gyula, IV. o. (fizika tag.)
Bp. V., Veres Pálné Gimn.
Tanára: Turcsányi Erzsébet.

III. díj (1000—1000 Ft):
Perczel István II. o. (kémia tag.)
Bp. V., Apáczai Csere J. Gyak. Gimn.
Tanára: Hollós Istvánné
és
Tarr József IV. o.
Kaposvár, Munkácsy M. Gimn.
Tanára: Parlag Tibor.

Első fokú dicséretet és könyvjutalmat kapnak

Breznay Péter II. o. (fizika tag.) Bp. Veres Pálné Gimn.
Busztin György IV. o. — Bp. II., Móricz Zsigmond Gimn.
Gyulai Éva IV. o. (orosz tag.) Gyöngyös, Berze Nagy János Gimn.
Keveházi Katalin III. o. — Cegléd, Kossuth Lajos Gimn.
Szmodis Péter IV. o. (fizika tag.) Bp. XIII. Berzsenyi Dániel Gimn.

Másodfokú dicséretet és könyvjutalmat kapnak

Bánhidi Péter IV. o. (kémia tag.) Vác, Géza király téri Gimn.
Bencs József Zoltán IV. o. — Ózd, József Attila Gimn.
Fehér János III. o. — Törökszentmiklós, Bercsényi Miklós Gimn.

Fekete Zoltán III. o. (kémia tag.) Sopron, Berzsenyi Dániel Gimn.
Földes Márta IV. o. (biológia tag.) Szeged, Radnóti Miklós Gimn.
Garzó Béla III. o. (fizika tag.) Bp. V. Veres Pálné Gimn.
Gulyás Balázs IV. o. — Pannonhalma, Bencés Gimn.
Huppert László IV. o. — Esztergom, Temesvári Pelbárt Gimn.
Iványi Tibor III. o. (angol tag.) Sárospatak, Rákóczi Ferenc Gimn.
Kaló Annamária IV. o. — Miskolc, Kliián György Gimn.
Kecskés Adrienne IV. o. (orosz tag.) Vác, Sztáron Sándor Gimn.
Magyar László IV. o. — Bp. XIII., Berzsenyi Dániel Gimn.
Rapcsák József IV. o. (fizika tag.) Bp. XIV., I. István Gimn.
Ruska Pál IV. o. (orosz tag.) Nyíregyháza, Zrínyi Ilona Gimn.

AZ 1974. ÉVI ÁBEL JENŐ EMLÉKÉREM

Az Ókortudományi Társaság 1974. évi közgyűlése az Ábel Jenő Emlékérmet *Szilágyi János György*nek, a történettudományok doktorának, c. egyetemi tanárnak, a Társaság főtitkárának ítélte oda.

Szilágyi János Györgyöt kivételes hely illeti meg ókortudományunkban. Mint tudós egyéniség ideális módon egyesíti magában az antik világ szellemi és anyagi kultúrájának mélyreható ismeretét. Ebben a mesterének vallott Kerényi Károly ideálját valósította meg a tudós világban csak kevesek által megközelített színvonalon. Így, ha tudományos életművében talán a görög és etruszk művészet kutatása játssza is a főszerepet, mind a görög, mind a római irodalomtörténet területén is alkotott mesterműveket. Az «Atellana»-ról írott doktori értekezését számos más latin íróról szóló szellemes eszmetörténeti tanulmány követte, s «A görög irodalom kezdetei»-vel foglalkozó írása tudományos irodalmunkban mindig e kérdés maradandó értékű megvilágítása fog maradni.

Tudományos életművének alapvető jellemvonása, hogy figyelme mindig arra a lényegre irányul, amelynek mondanivalója van korunk számára is. A tudomány számára nem holt nyelvekkel és anyaggal való foglalkozás, hanem életkérdés, egyformán szerves része tudós és társadalom életének. De az ókortudománynak számára és rajta keresztül mindenki részére nemcsak tartalmi mondanivalója van, hanem esztétikai élmény-ajándéka is: ezért mindig vallotta és műveiben megvalósítandó célkitűzésnek tekintette a művészi tudomány elvét, amely az ókori kultúra alkotásaival igazi művészi *katharsis*-t tud nyújtani korunk embere számára.

E tudós tulajdonságok ötvözik különleges alkotásokká «Görög művészet»-ét (1954) — irodalmunkban a görög művészet első marxista igényű ábrázolását — és a klasszikus filológus és görög művészettörténész egybeforrott szemléletével megírt úttörő jelentőségű «Görög művészet világá»-t (I—II. 1962). Az antik görög művészet területén kezdettől fogva lekötötte figyelmét a görög vázafestészet, amelynek tartalmi és esztétikai funkciója egyaránt szorosan hozzátartozik az antik világ szellemi és anyagi kultúrájának lényegéhez. Ez a figyelem tudományos életprogramjává vált, és elvezette Őt nemcsak a magyar Corpus Vasorum Antiquorum köteteinek megírásához, hanem az etruszko-korinthosi vázafestészet tanulmányozásához is, amelynek feltárása és feldolgozása az Ő hallatlan fáradozásainak és áldozatvállalásának eredménye. Ezzel a történeti és művészettörténeti szempontból egyaránt alapvető munkájával örökre beírta nevét a klasszika archeológia történetébe, s az Ő érdeme, ha e tudományszak ma hazánkban világszínvonalra emelkedett.

Szilágyi János György tudós egyéniségétől elválaszthatatlan tudományos *éthos*-a. A magyar ókortudomány élő lelkiismerete Ő, igazi modern Sókratés, akinek elvi és etikai szilárdsága nélkül ókortudományunk élete nehezen képzelhető el. A sókratési ismerd meg önmagad elvének szellemében formálta és irányítja ókori kritikai irodalmunkat, s aligha van tudós közösségünknek olyan tagja, aki ne köszönhetne sokat segítő baráti kritikájának.

Mint egy sókratési tudós közösség ideájának képviselője, mindig teljes erejével részt vállalt ókortudományunk fontos feladatainak megoldásában. Antik műfordítás-irodalmunk fejlődése éppoly sokat köszönhet fáradhatatlan ösztönzéseinek és áldozatos munkájának, mint az Ókortudományi Társaság megújuló élete, amelyet több mint egy évtizede főtitkárként irányít.

Az 1974. évi Ábel Jenő Emlékérem az Ókortudományi Társaság, az egész magyar ókortudomány elismerését és köszönetét fejezi ki Szilágyi János Györgynek kivételes jelentőségű tudományos és tudományszervezői munkásságáért.

HARMATTA JÁNOS

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

VITÉZ JÁNOS DIPLOMÁCIAI MŰKÖDÉSÉHEZ

(KIADATLAN SZÖVEGEK)

Konstantinápoly eleste 1453-ban élénk diplomáciai tevékenységre serkentette Európa uralkodóit, és egy, a korábbiaknál hathatósabb török elleni összefogás jeleit lehetett tapasztalni. Jeleit — mert a tettek még sokáig várattak magukra.

A diplomáciai életből Magyarország természetesen nem maradhatott ki. Hunyadi János katonai és politikai téren egyaránt tekintélyt vívott ki az országnak, és ez a tekintély V. László uralomra jutásával (1452), Magyar- és Csehország, valamint egyes osztrák hercegségek egy kézben történt egyesítésével — látszólag — tovább öregbedett. A török előrenyomulástól közvetlenül fenyegetett Magyarország amúgy is a legelsőként jöhetett számba egy közös offenzíva terveinek melengetőinél. Így került sor arra, hogy már 1453 legvégén szentszéki követ keresse föl az akkor Prágában tartózkodó ifjú királyt, és elbűvölő ékesszólásával, valamint a Szentszék részéről tett bőkezű ígéretével igyekezzék rávenni őt az ellentámadás megindítására. Giovanni Castiglione volt a követ, Pávia püspöke, aki diplomáciai küldetése során előzőleg útba ejtette III. Frigyes udvarát is.[1]

Prágában a tárgyalásokat a király nevében — nem lehet kétséges — a tapasztalt váradi püspök, Vitéz János vezette. Máskülönben ugyanis aligha ő lett volna a hivatalos szónok, továbbá annak a diplomáciai levélnek — mondjuk: jegyzéknek — a megfogalmazója, amelyet a megbeszélések lezárásaként küldtek el a pápának.

Ami Castiglione beszédét illeti, a tartalmát röviden Fraknói Vilmos ismertette A Hunyadiak és a Jagellók kora című monográfiájában,[2] szövegét azonban — amennyire tudom — nem tették még közzé. Ezért az alábbiakban elsőként ezt a beszédet publikálom (I), már csak azért is, mert szövegszerű ismeretét Vitéz válaszbeszédeinek hiánytalan megértése is megköveteli.

Vitéz beszédei közül egyet — az elsőt — közölte már Fraknói;[3] a másodikat viszont az alábbiakban teszem közzé eddig megismert két kéziratának szövege szerint (II). Ugyancsak közlöm az említett jegyzék szövegét (III), noha azt ismertük eddig is;[4] a ma már nehezen hozzáférhető és hibás kiadás azonban indokolja e levél pontos szövegének a közzétételét.

E diplomáciai szövegek lelőhelyei közül kettőről van tudomásom, mindkettő közel egykorú kézirat. Némileg gondosabban másolt — noha nem hibátlan — szöveget őrzött meg a müncheni Bayerische Staatsbibliothek clm 8482 jelzetű kódexe, ezért alábbi közlésemben ezt vettem alapul.[5] Nem oly gondosan kiállított, mégis értékes változatokat

[1] Enea Silvio Piccolomini 1453. október 11-i levele a prágai káptalanhoz. L. *A. Weiss:* Aeneas Sylvius Piccolomini, als Papst Pius II. Graz 1897. Függelék 80. sz. Továbbá uo. a 102. és 103. sz. (1453. december 24., illetőleg karácsony és újév ünnepe közöttre datálva).

[2] *Fraknói V.:* A Hunyadiak és a Jagellók kora. Bp. 1896, 132.

[3] *G. Fraknói:* Joannis Vitéz de Zredna episcopi Varadiensis in Hungaria orationes in causa expeditionis contra Turcas habitae. Bp. 1878, 31 skk.

[4] *S. Katona:* Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae, tomus VI (XIII), pars II. Pest 1790, 1030 sk., a dátuma — hibásan —: 1456. január 7.

[5] Mikrofilmjét az MTA Könyvtárának mikrofilmtárában használhattam. — A kódexet más Vitéz-iratok kiadásakor is fölhasználtam; akkor nem tettem említést a mostani közleményben szereplő beszédekről, illetve levélről. L. *Boronkai I.:* Vitéz János első követi beszédei. Irodalomtört. Közl. 1972, 213 sk. — A müncheni kódexet a továbbiakban az *M* rövidítés jelöli.

tartalmaz a prágai Várarchívum (Archiv Pražského Hradu) G XX jelzetű kódexe, amely gyaníthatóan hivatalos iratgyűjteményként szolgált a kancelláriában.[6] Ez egyébként Vitéz írásainak: leveleinek és beszédeinek legteljesebb ismert gyűjteménye; tartalmaz természetesen más szerzőktől való műveket is, elsősorban olyanokat, amelyek aktuális politikai vonatkozásokat tartalmaztak.[7]

Lássuk ezek után az eddig még nem publikált diplomáciai szövegeket: G. Castiglione pápai követ beszédét (I), Vitéz Jánosnak Postumus László király nevében elmondott második válaszát (II; az első válaszbeszédről l. alább) és a királynak Vitéz fogalmazásában elkészült jegyzékét a Szentszékhez (III).

I

(*M: fol. 39a; P: fol. 172b*)

«Ad serenissimum dominum Ladislaum Hungarie et (*P:* ac) Bohemie regem etc. (*P:* Boemie etc. regem) Iohannis de Castilio (*P:* Castilion⟨ibus⟩) episcopi Papiensis, legati apostolici exhortacio in Turcos

Tametsi nichil dubitet summus et maximus pontifex noster lugubrem famam illius luctuosi nobis et christianis amari nimis casus ante hos plurimos dies ad te, rex speciosissime, pervenisse — capte scilicet a Teucris Constantinopolitane urbis, que prius murale (*P:* murare) fortissimum ac tutissimus sinus semper fuit christianis finibus, et exacte in ea ab illo Machomet (sic enim eum vocant) horrende ac inexplicabilis crudelitatis —, pro sue tamen supreme pastoralis ac paterne sollicitudinis debito inpresenciarum te eorum conscium facit, non solum ut noticiam afferat, sed ut imminentis periculi recensita magnitudine tuam regalem celsitudinem, cuius maxime interest, et cauciorem et ad obviandum ipsi pendenti ruine sollicitam faciat. Sane quamquam a seculis inaudita hec iactura christiani nominis principes ac populos ex propinquo aspiciat, quod fidem, quam catholice profitentur (*sic P; M:* profitemur), oppido prosequantur —, te tamen maioremque partem earum gencium ac nacionum, quibus dignissime prees, propius minatur; quo magis te timere convenit, et dum adhuc tempus est, providendum. In qua re (ut verum fatear) si nescierem te promptissimum et de oportuno remedio cogitantem, profecto in longum magis mea prodiret oracio — si quo modo prolixior exhortacio virtutem adderet aut excitaret!

Igitur anni quinquagesimi tercii ab illius salutifera nativitate, qui est redempcionis nostre gloriosum precium, numero decurrente invaluit Deo (*P: fol. 173a*) ita permittente rugientis bestie impetus adversus illam clarissimam et regiam urbem, quam ubi post gravem atque importabilem obsidionem sue dicioni subegit, quidquid sceleris excogitavit (*M:* fol. *39b*) in victos, immanius exercuit, et preter violata iura nature omnia promiscua facta sunt, quando nec etati pepercit aut sexui. Si tantam atrocitatem saciasset in eum pugnancium effusus sanguis, tollerabile forte foret iure quodam belli; nunc nec venerande senectutis languidus cruor, nec insciorum belli etas et effusa — ut ita (*P omittit*) dixerim — animula illis satis fuit. O prophanum hostem, o inhumanum (*P*: humanum) hominem, o inexorabilem (*P*: inexhorrabilem) victorem! Qui tantum humano sanguine profusus nichil superstitibus reliquit

[6] *Boronkai I.:* Vitéz János ismeretlen levele Carvajal bíboroshoz. Filológiai Közlöny 1972, 385.

[7] *Fraknói V.:* Vitéz János levelei és beszédei. Magyar Könyvszemle 1887, 59 skk. — *Juhász L.:* Adalékok az 1437-1490. évekből. Bp. 1931, 6 sk. — Mikrofilmjét ugyancsak az MTA Könyvtára őrzi. A prágai kódexre *P* sziglával utalok.

preter miseram animam et semper optantem mori! «Quis temperet a lacrimis?» — piissime rex —, velut quidam ait;[8] «quis dabit fontem lacrimarum capiti meo»,[9] et oculis meis exundantes decursus, cum viderit tante nobilitatis inexplicabilem extinccionem et eius nacionis tam subito eversam gloriam, cuius referta sunt scriptorum ampla volumina, et historiarum immensum pellagus nil aliud sonare videtur?!

Sed sic sapientissimus et infallibilis artifex ac mundi rector hec mala permittit, et regnare facit impium propter peccata populorum. Scriptum est: «corde creditur ad iusticiam».[10] — Sepe plura pro eis conata est occidentalium ecclesia; sed nunquid (*P:* nunc) superioribus malis contentus fuit eius ferox (*P:* ferox eius) animus et insaciabilis impietas? Intumuit et «elevatum est» in Deum «cor eius»,[11] et prophanatis sue divine maiestati dicatis templis, tantum eis spurcicie intulit, quantum potuit (*P: fol. 173b*) turpissima mente concipere. Vidisses, o devotissime rex, violatas sacras edes, prostrata vivifice crucis saluberrima signa, confractas atque consputas sanctorum (*P:* sacrorum) ymagines, et eorum venerandas reliquias ceno (*sic P, M:* sceno) coniectas et a cane canibus obiectas! Et hoc sibi ascribit ad gloriam, quod est ad eternam dampnacionem; hoc forte in fomentum sue malicie assumpto, quod inpune id facere (*M: fol. 40a*) videtur. Expectat incredulus signum videre, quod tunc clare intuebitur, cum suorum meritorum inferni succensus et indeficiens ignis stipendia solvet, et infelix eius anima herebi tormentis horribilibus afflicta incessanter gravi punicione tabescet. Tunc (si non cicius) intelliget, quam egregia fuerit ei gloria tante immanitatis et prophanacionis; quamquam sperandum est atque credibile: dabit eciam in hoc mundo extreme huius impietatis penas, et vivo ei «apperiet Deus thesaurum furoris sui, et vasa ire sue non continebit»;[12] dabit intellectum hiis, qui diligunt nomen (*P omittit*) unigeniti filii sui, nomen precipuum et unicum salvacionis nostre, ut ipsum portent confidenter in omnes hostes; suscitabit spiritus credencium in eum principum, quos constituit reges terre, et dedit coronas sublimitatis ad defensionem vere fidei. Cuius — ita forte exigentibus peccatis nostris — insurrexerit dirus et impiger adversarius, qui (*P omittit*) christiani nominis universam nobilitatem credidit suo posse infausto imperio subiugare (*sic P, M:* subiugurare); sic christianum nomen extinguendum putat et in tantum vesanie prorupit, ut facile sibi spondeat orbis imperium et omnis potestatis in se iura convertere. Sed parum sibi nota est divine ulcionis ira, que superborum colla calamitatis ac miserie iugo decorare consuevit, et (*P: fol. 174a*) intumescencium corda potenti virtute quassare; cuius cum plena sint historiarum eciam ecclesiasticarum ampla volumina, et tragediarum flebilis cantus nil aliud insonet, nolo impresenciarum tue serenitatis auditum similium exemplis continere; videor tamen videre — ni aliter incalescant nostrorum principum corda — in prompto sibi esse, quod minatur. Nec forte mirandum est, si hoc errore ducatur, cum videat christianos principatus inter se divisos mutuisque se bellis affligentes, ac per hoc in suos (*M: fol. 40b*) ausus desides atque negligentes.

Ipse vero sui (*sic M et P*) natura est glorie cupidus, vigil et audax, nichil procrastinans; et eo magis formidini esse debet, et celeriore diligencia ad ob-

[8] Vö. Vergilius: Aeneis II 6—8.
[9] Vö. *Jeremiás* 9,1.
[10] Vö. Róm. 10,10.
[11] Vö. Jób 15,12; I Makkab. 1,4 stb.
[12] Vö. *Jeremiás* 50,25.

viandum opus est, ne ceteriori (*sic M et P*) eius progressu et maiore parta victoria fines primum propinquiores occupet, postea pro voluntate debachetur in reliquos populos. In qua re verendum est — quo nichil (*P:* nil) comodius sue opinioni accidere posset —, quod appropinquante fera illa pessima et ignavi (*M:* ingnavi, *P:* in gravi*?*), ut assolet, multitudine, ubi popularis instabilitas — novarum semper rerum cupida, et cuius improbis laboribus splendidi sumus — viderit se nullo presidencium resistente in fugam ac mortem agi, facile in rectores suos capitali odio converteretur. Quod, rex prudentissime, cordi fixum tene, et ita tuo animo inhereat, ut genti illi pessime sis formidabilis, tueque bellicosissime gentis potencia obvius sis, et floridam tuam etatem hoc egregio facinore clariorem facias. Postea in pace bona sint tui longevi dies propulsis et, si fieri potest, exterminatis gentibus, quarum unicus labor est et supremus finis in nostra nostreque religionis extinccione.

(*P: fol. 174b*) O felicem pugnam, o gloriosum certamen, o pulchrum mori! Sed omittamus, quod non ageretur de fidei (*P omittit*) religione et utriusque hominis salute, et ut sophiste ponamus: tuta esset fides, ageretque ferus ille adolescens pro mundi gloria (que tamen fluxibilis est et quam breve tempus insequitur): nonne tamen obviandum esset ac providendum, ne veluti inertes, desides ac molles captivitatis iugo subduceremur?! Et que rerum vicissitudo esset hec, aut que fortune vis ac Dei in peculiarem suum populum (*P*: populum suum) indignacio, ut hoc in tempore crederet rabidus hostis mutatam occidentalium et ad se migratam militaris (*M*: *fol. 41a*) discipline virtutem, que egregia semper atque clara fuit apud in Christo credentes?! Exurge igitur, exurge et induere fortitudinem earum gencium, que te gloriosissime circumstant, quarum (*P:* quorum) clarissima fama ac immortalis gloria notissima est omnibus ad reprimendum illius inimici crucis Christi conceptam rabiem in fidelem populum! Quodsi forte — ut convenit — hac in re plena laborum mos gerendus sit etati tue, et quod tot sublimium et amplissimarum provinciarum es unicus heres, habes rei militaris instructissimos wayvodas ac bellicosos duces et barones, ad arma doctissimos, tales tibi proferunt tua gloriosissima regna, quibus similes velim reliquus orbis multos exhibeat. Illis utere in perfidam gentem, et hii pro te testes sint tue devocionis in naciones, que Deum non norunt, et omnes credentes in Christo in mortem expetunt!

Sed sunt fortassis (nam non deest dyabolus cordibus plurimorum), qui sibi persuadent Machomet illum modeste acturum treugas (*P:* treucas) ac pacta (*P: fol. 175a*) servare. O insensati, o seducti, o increduli! Qui nobiscum agit de fide, quomodo fidem servabit? Qui religionem vestram in perdicionem impugnat, quomodo miserabitur? Qui animam sitit, quomodo (*P:* non) salvabit? Non impune agetis! O reliquie temporanee infideli homini! Revertetur ad vos confratrum vestrorum sanguine cruentus et insaciatus ensis, devorabitque vos bicipiti morsu: sic posteriores et — ut credibile est — atrociores penas luetis! Sed non permittat Deus in fideles suos tam ferox (*M et P:* ferax) malum, sed fidele apud nos perseveret nostri Redemptoris testimonium illud: «Ecce ego vobiscum sum usque ad consumacionem seculi.''[13] Et nobis providendum est, ne irritum pactum faciamus perversitate nostrorum operum, (*M: fol. 41b*) quibus — ut quidam ait — «eciam cogitur Deus aliquando mutare sentenciam».[14]

[13] Vö. *Máté* 28,20.
[14] Az itt említett forrást nem ismerem.

Postea vero, quam tantorum scelerum — que singultibus atque suspiriis intercisa oracio, eciam prolixa, numerare non posset — ac ferocissimi hostis gravis nimis ac superbi propositi, capta illa regia urbe, ad ipsum sacratissimum verticem et sancte religionis venerandum caput flebilis fama pervenit, commota sunt viscera sue pietatis, in se eorum afflicciones ferens, qui (*sic P, M:* que) in illa hostilitate passi sunt: mortes, vincula, verbera, oppressiones (*P:* oppositiones), obprobria, ludibria et universa, que captis consanguinea esse solent tormentorum et afflictionum genera. Quo uno (quamquam cetera assint habunde) gloriari possumus, habere tantum ac talem nostrarum animarum pastorem, pocius nobis divinitus quam humanitus datum, qui (*P addit*: cum) vere cum apostolo dicere potest: «Quis infirmatur, et ego non infirmor? Quis scandalizatur, et ego non uror?»[15]

(*P: fol. 175b*) O inmensam capitis nostri caritatem, o favorem (*P:* fervorem) paterne dileccionis inauditum, o sanctam commiseracionem! In tanto tamen merore positus nichil inexpertum reliquit, quod sue suberat facultati, et utile visum est ad reprimendum huius persecucionis infandam maliciam. Cetera suis locis et nostri orbis principibus — de quorum omnium proximo discrimine capitalique periculo agitur — committenda veniunt, sine quorum exacta diligencia, magno favore ac prompto presidio res ipsa parum felicitatis, ruine plurimum est habitura. Eos tamen, ut nunc tuam serenitatem, congrua hortacione prosequitur et paternali monicione sollicitat sua (*P*: sua sollicitat) beatitudo; que existimans (*P:* extimans) parum esse exhortari ceteros verbo, nisi eciam firmaret (*sic P, M:* firmat) exemplo: ad hanc tam necessariam expedicionem ac pium opus protulit, quidquid est utriusque sui thesauri, ut (*M: fol. 42a*) nil quispiam plus possit expetere, ut luculenter aperteque concipiet tua (*P:* tuaque) regalis excellencia ex bulla, quam circa hoc sua sanctitas maturo consilio et assensu omnium reverendissimorum sancte Romane ecclesie cardinalium edidit salutarem. Cuius eciam tenore clare percipies, quam liberaliter magnificeque se exhibeant prefati circumscripti patres et mundi oportune columpne; ita ut nil nisi huic (*sic P, M:* huius) rei accomodatum habere videantur, quorum exemplo omnis eciam illius curie minister et vulgato vocabulo «officiarius» libens pro sua qualitate contribuit.

Primum namque sua sanctitas omnium bonorum suorum (*P:* suorum bonorum) temporalium decimam sine ulla diminucione, et rursus omnem apostolice camere proventum (*P:* omne *postea correxit:* omnium apostolice camere proventuum) huic tante necessitati condonat; ita vix reservato, quod domestico usui suppetit, totum inaudita liberalitate (*P: fol. 176a*) atque munificencia prefate sancte expedicioni dedicavit. Que res certe cunctos monere debet, sese pro suorum qualitate bonorum promptos facere. Hic salus pendet ac vita, hic omnis honor, hic universa salus, hic ingens et sempiterna gloria! Unde et confidenter per universam christianitatem bonorum omnium ecclesiasticorum decimam exolvi mandat, ut qui ecclesiastici honoris dignitate ceteros antecedunt, eciam primi oneris huius gloriosi videantur.

Ad ultimum prospiciens sua beatitudo et recte intelligens non facile esse tam diro hosti contraire, parumque esse (*M omittit*), quod ex suis in unum coniectis opibus hac in parte habunde effundit, eciam adiecto, quod ex ea ecclesiastica imposicione provenire potest, ut vel sic cunctos christicolas ad

[15] II Kor. 11,29.

obviandum illi fidei nostre inimico capitali utiliter invitaret: aperuit quidquid est celestis et ecclesie thesauri, certa id dispensacione (*M: fol. 42b*) ac modo condonans hiis, qui se corpore vel rebus contulerint ad tam sanctum opus. Que (*P:* quam) omnia, quamquam (*P:* quamquod?) ipsarum litterarum apostolicarum tenore constent singillatim (*M et P:* sigillatim), tamen cum aliis omnibus incidentibus aut nunc aut alias, cum tua iusserit serenitas, libens absolvam, ut distincte per te intellectis, que tam solerter sua beatitudo constituit, iocundius ac securius, que tue subsunt potestati, conficias, et de tua tuorumque regnorum omni cura (*P:* cura omni) circa (*M omittit*) hanc necessariam rem disposicione suam sanctitatem et tuis litteris, et me referente cerciorem reddas, ad ipsius singularem optatum atque complacenciam. Eam bullam cruciatam vocamus; omnis enim, qui se huic tam sancte accinxerit expedicioni, signo se crucis exornat in testimonium vere credulitatis (*P:* crudelitatis); et quod odiosum et (*P:* ac) invisum est infidelibus, hoc primum ad augmentum sue displicencie (*P: fol. 176b*) oculis eorum obiciatur; rursus ut vestibus ac vexillis christianorum appareat, quod in extremo iudicio ad eorum confusionem terribilemque dampnacionem miseri conspicient, nos vero ad nostram consolacionem ac sempiternam gloriam. In cruce sane pependit unicum nostre salutis precium, Iesus Christus, qui te felicem faciat!»

A bevezetésben megemlítettem, hogy Vitéz Jánosnak azt a beszédét, amelyet válaszul mondott el a király nevében Castiglione követ szavaira, Fraknói Vilmos már kiadta; anélkül azonban, hogy fölismerte volna a két beszéd közötti szoros kapcsolatot. Sőt — nem tudni, hogy saját következtetése alapján-e, vagy pedig a tőle használt, előttem azonban ismeretlen *melki* kódex bejegyzésére támaszkodva-e — jó két esztendővel későbbre, 1456-ra keltezte, s címzettjeként a Szent Angyal bíborosát, Juan *Carvajalt* jelölte meg. Az *M* és *P* kódexek azonban világosan kijelölik Vitéz beszédének a helyét az imént közölt legátusi beszéd után, ráadásul a *P* kódex még az esztendőre nézve is fölvilágosítással szolgál.

Az *M* inscriptiója így szól: «Responsio prima ad precedentem oracionem apostolici legati per dominum Io. Waradiensem episcopum» (*fol. 43a*). *P* fölirata valamivel bővebb: «Responsio prima ex parte ipsius domini Ladislai regis ad oracionem suprascriptam, facta in continenti eodem die in presencia sua per Ioh. E. W. Prage 1454-o» (*fol. 176b*). — Ezek szerint Giovanni Castiglione, aki 1453 végén indult útnak Prága felé, beszédét már a következő esztendő januárjában — mégpedig a II. és III. részben közlendő szövegek datálásából kikövetkeztetve: annak második vagy harmadik hetében — mondhatta el.

II

Vitéz János második válaszbeszéde az inscriptio tanúsága szerint nyolc nap múlva, a kilencediken hangzott el; a közbenső időt az érdembeli megbeszélések tölthették ki. Hálás témát kínálna a két beszéd összevetése: mint tükröződik bennük az időközben lefolytatott tárgyalások eredménye, az álláspontok megváltozása stb. Mellőzöm azonban e tartalmi elemzést, s megint csak a szöveg pontos közlésére szorítkozom.

(*M: fol. 145a*)

«In nomine Domini, amen (*P: fol. 178b:* Responsio secunda ex parte eiusdem domini Ladislai regis legato apostolico supratacto facta nono die post primam responsionem suprascriptam per Io. E. W. Prage 1454)

Iam pridem audita et reddita sermonis vicissitudo, reverendissime pater, satis superque detegere potens fuit, in primis quid consilii quidve provisionis paret (*P:* pariet) sancta apostolica sedes adversum illos feros ac minaces fidei katholice et fidelium hostes, qui post subactam nuper orientalis (*P:* orietalis) imperii venerabilem arcem rursus ingentem minarum molem ex animo cientes,

omnibus inter se consultacionibus christianum coquunt bellum,[16] et deinde (*P:* demum) pariter quid e regione (*P supra vocem:* i. e. statim) pro parte serenissimi domini nostri regis et (*P omittit*) propositum fuit et revolutum —, quo evidencius pateret eum paratam (*sic P, M:* paratum) semper voluntatem ad cooperandum tam sancte rei et tulisse prius ultro, et nunc requisitum e vestigio obtulisse. Secutus enim vestigia et morem divorum parentum suorum, ornare obsequiis suis christianam patriam et amplificare (*P:* amplicare) gaudet, ac simul enititur, ut et defensioni eius serviat et glorie. Et licet utraque hec — tam videlicet apostolice sollicitudinis quam regie promptitudinis commercia — paribus votis concordem finem petant, potueritque superiori responso mens et intencio serenitatis regie, quam in hac re ad exhortacionem (*P:* hortacionem) apostolicam non confert solum, sed (*P: fol. 179a*) offert, pro illo tempore palam fieri —, quia tamen post priorem audienciam nonnulla inter paternitatem vestram et consiliarios regios ad id mandato suo deputatos, que ad rem ipsam conducere videbantur, particularius acta et contractata (*sic P, M:* contracta) fuere, plaucit eidem serenissimo domino nostro regi hac altera responsione intencionem, animum, voluntatem et promptitudinem eius — quas superiori collacione paucis verbis, sed larga mente notas fieri voluerat — nunc iterato declarare, ac simul iussit paulo lacius commemorare (*M: fol. 145b*) causas, quibus et ab apostolica sede et a semetipso ad currendam hanc viam propositam digne videtur commoneri, per quasque persuaderi sibi amplius hoc pium votum, eciam cum persuaseris, posse non ambigit.

Venit enim (*P:* etenim) tempus, occurrit casus, incessit occasio — si quando alias, nunc potissime —, quibus oportune aut eciam importune exigentibus, ne solum adversus mortales hostes, sed prope adversus spirituales demones dimicare oportet, non tantum pro liberis carnis, quantum pro spiritus libertate. Suscitavit namque hiisdem novissimis temporibus antiquus vere fidei hostis ex apparitorum suorum numero Machometh illum Turcum immanem, qui parentum suorum tirannidem (*M:* Gerannidem, *P:* tirrannidem) pocius quam locum possidens violencia superbissimi belli ius (*P:* bellius) phasque omne confudit, et veterem illum Machometum sacrilegum ducem (*P:* ducere) suum sacrilega mente secutus diversis corrupcionibus nostre fidei seorsum scisma (*M:* chrisma, *P:* crisma) componens, propriam sectam et (*M:* et et) proprios adauget sectatores. Hoc igitur truculentissimo preside ab illa sua et (*P omittit*) socia sibi tenebrarum gente persecucionem patitur genus piorum; hoc infideli ductore impugnatur (*P: fol. 179b*) fides nostra, qua sola et in qua unica katholice ecclesie splendor profecit; hoc denique imperatore impio moventur prelia et inducuntur bella non solum pro terrarum spaciis aut provinciarum possessionibus, sed pro sacrosanctis christiane (*P omittit*) religionis ritibus ac animabus fidelibus prophanandis. Quidquid (*P:* Quicquid) ad obturbandam pacem christianam nancisci poterit, molitur, indignum forte putans (*M:* forte p putans *sic*) ad aliquam equabilem quietem illum trucem animum posse resolvi, quem ferme quotidie undatim christianorum (*M: fol. 146a*) profusus cruor pro voto duraret.

Quibus respectibus age videamus, reverendissime pater, quo sensu acceperit, quove pacto interpretetur serenissimus dominus noster (*P omittit*) rex ea, que pro (*P omittit*) parte sancte apostolice sedis luculenta pridem oracione

[16] Vö. Livius IX 7,3 és VIII 3,2.

paternitas vestra proposuit. Et quidem magna gratitudine idemtidem ut (*P:* uti) superiori responso sentit, iudicat et pronunciat recte ac pie salubrique consilio nobiscum agi (*P:* agit), dum (*P:* dominus) beatissimus ille maximus pontifex noster, tocius terreni status et imperii summus vertex summumque et unicum caput concusse ac (*P:* et) prope labenti christiane saluti presenti animo subvenit atque — si vera magis quam speciosa fateri licet — inglorios ac (*P:* atque) desides ad pia bella animos ab domesticis cognatisque funeribus adversum impia arma pro pietate convertit. Insidet certe menti sue (*P:* pectori suo) maiestatis publice cura, qua erectus quaque subvectus captive illius Constantinopolitane urbis labores ac simul dolores in primis miserando docet, tandem et aperit aliena calamitate documentum, datum ceteris, cavende similis iniurie. Cumque videret ingentis hostilitatis et minacis mali non suspicionem (*P: fol. 180a*) modo, sed apertam speciem obversari ante oculos, quid aliud agit et movet, quam ut christiani principes id non recusarent facere in publico incendio, quod singuli quique facturi essent, si edes vicine deflagrassent.[17] Accedit huc maius et (quod omnem estimacionem superat) pastoralis cure, paterne affeccionis et proflue caritatis indicium (*M:* iudicium*?*): imperii autor (*?*, *P:* autore*?* autem*?*) imperio suo se subicit, partitur (*P:* patitur) equo animo legem quam tulit, atque non solum dolores cum dolentibus participat, sed labores eciam cum laborantibus equat. Prior ipse quod mandat (*M: fol. 146b*) exequitur, priusque facere incipit, post docere. Idem namque ipse curande fidelium salutis dux factus et comes, idem pater et equus (*P:* equs) frater, idem denique rector et socius, utrumque — et temporis sui et pectoris — thesaurum atque id totum, quod habet et potest, memorabili exemplo et gracia indigentibus apperuit, novo quodam ordine christianum populum a comminate iacture faucibus redempturus.

Num (*P:* Nunc) igitur hec et talia circumspeccioni regie cogitanti adhortacio apostolica (*P:* apostoli) sapere potuerit, non quid religionem tantam ac simul (*P addit:* pietatem) et graciam in tanto, ut par est, pensi habuerit, ymo vere, digne ac maxime, quandoquidem nichil ad se mandari aut maius aut gracius, nichil quod honestius suspicaretur, suaderi potuisse credit.[18] Et licet auctoritati apostolice (*P addit:* semper) prompte per omnia semper cedendum putet, gaudet tamen et reccius arbitratur in re tam pia haut minus racione et exemplo quam auctoritate superari. Verum ut sancta apostolica sedes per medium relacionis reverendissime paternitatis vestre cercior efficiatur omnes eius adhortaciones et earum raciones in capaci mente susceptas, iubet sublimitas regia suos quoque dolores et (*P: fol. 180b iteratque:* et) causas paucis conferre in medium, quibus ad evehendum pro posse illate persecucionis pondus se et ab aliis incitari facile patitur, et a semet cogitur excitari.

Igitur a tempore, cuius iam prope duodeviginti lustra numerantur, infidelis barbaries supratacta regnorum, que nunc ipsius regie maiestatis iuris sunt, latera pulsare incipiens quid quantumve iniuriarum et angustie, quot funera cedesque ediderit, cogitari magis in dolore, quam in verbo (*P:* vero) referri potest. (*M: fol. 147a*) Verumtamen id precipuum constat, tanta eos hostes in indigenas vicinos feritate debachatos, ut servitute occupatorum non contenti, omnium nobiliorum capitum penas cum saguine (*P:* sanguine) ex-

[17] Vö. Livius V 53,9.

[18] Ezt a mondatot minden valószínűség szerint hiba terheli, de korrekciójára nem találtam megoldást.

peterent. Cumque iugularentur (*P:* iugalarentur) pagano furore passim quam plurimi, iam ipsis mortibus pene gravior videbatur metus mortis, dum unusquisque assiduo vexatus insultu et quasi in procinctu semper positus, per momenta singula speraret occidi.

Multos in hiis reprimendis sudores pariter et labores impenderunt illustrissimi precessores presentis domini regis nostri, ac multa cum eis certamina sancipiti fortuna peregerunt, obiectuque laterum suorum, veluti quodam fortissimo egide (*P in margine:* egide i. e. clipeo i. e. *sic*), relique christianitatis frontes et pectora tutati sunt. Que quidem solicitudo fidei et fidelium tuendorum cum ad hec usque tempora ipsius domini regis nostri inpretermisse perdúrasset, dumque in eis plura bella feliciter acta et demum multe strages nunc hostibus illate, nunc econtra ab hostibus suscepte fuissent, novissime ultimis duobus confractis exercitibus magna curarum monimenta regio pectori relicta sunt, ne hostes ipsos, vincendi dulcedine (*P: fol. 181a*) captos, amplius ferre desiderium aut spectet improvise aut paciatur (aut spectet . . . paciatur: *P omittit*).

Ad quod equidem providendum (Ad . . . providendum: *P omittit*) subiit ecce huic (*P omittit*) priori causa (*P:* tam) recens, que ex capta ac proculcata magnifica illa regia urbe intima omnium fidelium precordia terebravit; in cuius luctuoso casu quociens res (*P:* nobis) gesta relacione innovatur (*P:* innovantur), commiseracionis deducte (*P:* deductus) vulnus quasi confricatum incalescit. Peculiaris tamen quedam racio tenet serenissimum dominum regem nostrum, ut rem hanc frequencius et revolvat in animo et habeat, quippe dum illo casu Grecie quidem vulnus, Hungarie vero quedam (*P omittit*) — ut ita dicam — stigmata futuri vulneris impressa videntur. (*M*: *fol. 147b*) Quantum, putamus, periculum imminebat, si hostis pretactus molem illam armorum rapacium in imparatos porrexisset; suspicari certe quam experiri sacius erit! Que quidem arma vixdum expiatis uncta cruoribus in secundos impetus (uti communis vox est[19])propediem torquenda parantur, et ad hoc forte paulisper retenta fuere, ut cumulaciora redirent, magnum sudorem magnaque funera christiane genti commotura.

Egregie nuper ac pie paternitas vestra casum urbis illius, item immanitatem hostis, preterea temerata sacraria, iugum, neces ac servitutem nobilissimi generis hominum calamitosis verbis coram revolvit, ex quibus tota eorum luctuosa tragedia comprehendi apte poterat. Verum — prout serenissimus dominus noster rex pluribus nuncciis ad se delatum meminit — omnem narracionem superat inibi agitata crudelitas. Capta enim ipsa urbe efferbuit in omnem seviciam feritas paganorum, ac sicuti semper agere sunt soliti: post victoriam vix rarum repperisses aut nullum, qui non sibi summi esse delicti duceret, nisi aliquid ludibrii aut sceleris in christiana capita ac divina humanaque sacra intulisset. Illi vero precipuo crudelitatis (*P: fol. 181b*) auctori mos iam usu inditus (*M:* indutus*?*) esse dicitur, rabiem accendi post victoriam, atque ex venienti prospera sorte, veluti draconum calice potato, furere, frendere ac palam insanire. In quo licet super hec et alia multa ingenii pravitas esse dicatur, qua in omnes homines, tum (*?*, *P:* tamen) precipue ab ipsis prope ephebis in christianam gentem (*P:* christianas personas) ferebatur, nunc tamen ex speciali quadam sevicia prima sibi oblectamenta primamque virtutis palmam ducit piorum carnibus inhiare, ita ut facile credatur diligenti (*M: fol. 148a*) sua nequicia inmanitate beluas, crudelitate feras, atrocitate bestias superare (*P:*

[19] Vö. Horatius: Carm. II 1,5 és Hieronymus: Epistolae I 7,2

supare). Quid igitur spectanda sunt hec (*M omittit*) et talia ac expectanda conniventibus oculis? Absit a professoribus vere et pie fidei! Mori prestat (*P in margine:* i. e. pocius stat), quam nolle aut non posse defendi! Vesper (*P supra vocem:* i. e. finis) presentis vite pocius rapiendus est, quam servitutis ortus expectandus, presertim cum inter ceteras illius hostis impietates illa videtur deterior, quod non solum in christiana corpora, sed eciam in animarum ruinam imperium longe proterminat. Unde apparet non cum tali hoste christianam rem agi, quem victricibus armis socium ex hoste faceres: in beluas astringendum est ferrum, dandusque pro libertate anime aut hauriendus erit saguis (*P*: sanguis).

Quamobrem cum satis causarum ac plurimum querele adversus antefatum hostem serenissimo domino nostro regi insideat, ad summam rei proposite serenitas sua dici iubet et respondet (*P:* respondere) adhortacionem, consilium et provisionem sancte apostolice sedis ac sanctissimi domini nostri summi pontificis, quibus ad rem fidelium promovendam (*sic P, M:* promovendo) erga indigentes (*P:* indigenas) paterna solicitudine fertur, se gratissime suscipere et ad maximam graciam interpretari; quantum in eo consistit, mentem ac voluntatem suam (*P omittit*) in omnibus possibilibus — ut prius adobedientem, ita nunc (*M omittit*) adhortacioni apostolice paratam — (*P: fol. 182a*) offert, et omne id, quod in hoc negocio sue serenitati vel sperandum erit vel desperandum, sequi et fieri eo patrono eoque duce placet.

Ceterum quia res ista videtur esse ampli multum et magni ponderis — in qua videlicet ordinacius pertractanda prius hostium robur, rei qualitatem et regnorum eius condicionem pensare opus erit, concernatque pro interesse oportuno omnium terrarum suarum ac subditorum statum —, deliberavit maiestas regia pro ulteriori conclusione super hoc facienda principes, prelatos (*sic P, M:* prelatus), magnates et proceres regnorum ac principatuum suorum quam primum consulere, eorumque omnium consilia et intelligencias mutuas procurare. (*M: fol. 148b*) Que ut fierent celerius, indicta est per litteras regias in regno Hungarie ad opidum Budense generalis convencio et dieta, per mensem februarii nunc affuturum celebranda; statuitque maiestas sua confestim deputare notabiles oratores de consiliariis suis — tam videlicet de (*P:* ex) ipso regno Hungarie nunc secum habitis, quam ex hoc regno Boemie, ac eciam de ducatu Austrie —, eosque illac cum plena informacione transmittere. Futura est autem pari modo diebus proximis et in hoc loco omnium magnatum, procerum ac civitatum huius regni Bohemie, ac terrarum eidem subiectarum ad eundem mensem generalis dieta, similis quoque in ducatu eciam Austrie indicetur. In quarum singulis regna ipsa et principatus regie maiestatis super omnibus rebus propositis consilia oportuna sibi invicem et intenciones mutuas communicabunt, deliberabiturque efficaciter pro responso finali ad sedem apostolicam perferendo. Quibus omnibus tandem habitis consiliisque oportunis exinde collectis intendit (*P: fol. 182b*) serenissimus dominus noster (*P omittit*) rex, ac eciam deliberate (*P:* de libertate) constituit ea omnia, que in hiis rebus modo premisso acta, tractata deliberataque et finaliter conclusa fuerint, per proprios notabiles oratores suos ad sedem apostolicam transmittere et eidem mentem, posse et finalem intencionem suam aperire. Simulque notificabit ea singula, que pretacto pio operi prosequendo vel impedimento futura sunt vel adiumento, sperans quod sanctissimus dominus (*P: addit* noster) hiis favendo, illa vero submovendo rebus gerendis oportune consulet ac salubriter providebit.

Inter hec tamen requirit maiestas regia rogatque attente et confidenter petit paternitatem vestram reverendissimam, ut horum, que in responso acce-

pit, presertim vero obedientis et parate ad obsequendum christiane utilitati mentis ac voluntatis sue, apud apostolicam sedem favorabilis relator et interpres esse velit, (*M: fol. 149a*) informetque sanctissimum dominum nostrum summum pontificem, quantus et (*M omittit*) quam rectus sit in animo regio de iniuria populi christiani dolor (non ostentacio doloris!), idque precipue intencionis sue fore (*P:* foret), ut iuvenilis sui regni ad hoc (*sic P, M:* hec) rudimenta[20] exerceat, quo inter alios recte fidei principes reipublice christiane et honori possit esse et usui: hoc sibi erit negocium, hoc ocium, hic labor, hec quies, in hiis vigilie, in hiis sompnus reponetur.

Optat preterea (*P:* preterat? pretereat?) serenitas regia, ut reverendissima (*P omittit*) paternitas vestra ex parte sui versa vice apud sanctissimum dominum nostrum laboret — quamvis laborandum non sit, obvius est enim et expositus ac plenus pietate, quam precipit —, quatenus rem istam, quam provide ac pie dirigendam suscepit, ferventer prosequatur, ne forte reliqua actio (*sic P, M:* aliqua racio) vel frigus ut (*P:* vel) deposita, vel tedium ut reassumpta paciatur. Scitum est enim illud vetus dictum, quod «faces ignem assidua concussione (*P: fol. 183a*) custodiunt, dimissum egerrime reparant»; sic et monentis (*sic P, M:* moventis?) calor et facientis intencio continuacione servatur, intercapedine vero et remissione languescit.[21] Cum autem origini christiane et Deum affuisse et non defuturam (*M et P:* defuturum) virtutem credamus,[22] sperandum est, sicut olim Philisteos genti Iudeorum, sic hostes pretactos christiano militi ad exercicium datos esse, non ad perniciem. Adversum quos excelsus ipse Deus noster christianorum nunc querelis et mox armis aderit, cum divina humanaque simul violata iura exequitur.

Postremo serenitas regia recolens et recognoscens personam suam, dum apud pedes sanctissimi domini nostri fuerat, magno affectu magnoque favore honoratam (*P:* honoratum), cultam quoque et habitam, nunc eandem et omnem sui ac (*P:* et) suorum oportunam tutelam et curam ex hiis preteritis sumpta ficucia sanctitati sue recommittit ac per paternitatem vestram reverendissimam (*P omittit*) recommitti rogat, (*M: fol. 149b*) elaborare intendens, ut prestantissimo illi patri nostro minus ob alia merita, quam quod filius (*P:* fius) eius est, sese carum efficiat. Cuius pedibus se iterum recommendat.

Deo gracias.»

A *P* kódex ezt követően a *burgundiai herceg* követeinek beszédét is tartalmazza, mint amely ugyancsak integráns része volt a prágai tárgyalásoknak. Inscriptiója: «Oracio serenissimi ducis Burgundie oratorum ad illustrissimum principem et dominum nostrum Ladislaum, Hungarie, Boemie etc. regem, in civitate maiori Pragensi, perorata contra Turcos» (a 183a—189a fóliókon); kezdőszavai: «Si excellenciam vestre maiestatis attenderem», végszavai: «laudes vestre maiestatis atque fame resonabunt».

III

Az 1454 januári prágai tárgyalások epilógusaként azt a jegyzéket tartalmazzák kézirataink, amelyet V. László király, valószínűleg Castiglione püspök útján, küldött el a pápának, V. Miklósnak. Szerzője szintén Vitéz János, szövege pedig a következő:

[20] Vö. Livius I 3,4.
[21] Vö. Plinius: Epistolae IV 9,10—11.
[22] Vö. Livius I 9,4.

(*P: fol. 189a:* Epistola ex parte dicti domini Ladislai regis ad dominum Nicolaum papam quintum super eadem re, que in superioribus responsionibus tangitur, missa ex Praga XXVI-a die ianuarii 1454. Io. E. W.)

(*M: fol. 47a*)[23]

«Beatissime pater et domine! — Post debitam subiectionem ad pedum oscula beatorum. Legatum et visitacionem apostolice gracie, quibus hoc tempore magno sancitatis vestre favore consolati sumus, magna gratitudine suscepimus: illius venerabili (*P: fol. 189b*) persona, huius vero fructu condelectati. Ubi in primis coluimus virum ipsum dignum eo munere, quo apostolice sedis et magisteria doctus referret, et exempla disertus nunciaret. Recte enim (*P:* etenim) expectacioni ac desiderio nostro oblatus apostolice erga nos affeccionis faciem representavit, ac simul allatis rebus parem sermonem accomodans, nobis visitacionis ipsius graciam effecit (*P:* efficit) graciorem. Quo docente intelleximus eciam provisionem amplissimam beatitudinis vestre, qua tremulum hunc christiane libertatis statum subrigere ac restaurare parat, et quod effuso largissime utroque thesauro sibi credito, memorabili ac pariter venerabili exemplo et gracia monet, inducit ac solicitat christianos principes (*P:* princeps), ut impugnate fidei quam profitentur causam armis animisque tuendam suscipiant, longe ab hiis negligencie callum, quem (*sic M et P*) forte in hac re tepide gesta contraxerunt, abolere desiderans.

Inter quos dum ad nos quoque specialiter a prefato patre nostro legato in hoc pio negocio efficax atque ipsi rei accomoda exhortacio facta fuisset, respondimus — uti ex tempore fieri potuit — cum omni promptitudine. Inductique non solum necessitate impendentis (*P:* impedientis) facti, verum eciam necessitudine (*P:* necessitudinem) communis fidei, paratam — quantum in nobis est — voluntatem obtulimus, gracias referentes Deo nostro, quod ad hec diuturna studia nostra apostolici pastoris et auctoritas et solicitudo concurrerit, quodque votis nostris ipse potissimum adiutor accesserit, cuius et suffragio mundus libenter indulgeat, et testimonio plurimum credat. (*M: fol. 47b*) Rerum enim, quas assequi cupimus, et presumcio ipsa iocunda est.[24]

Quam ob causam (*P:* Quamobrem) ut in eisdem rebus, que non parvi ponderis laborisque sunt, efficacior deliberacio et finalis responsio sanctitati vestre reddi posset, (*P: fol. 190a*) opere precium fuit principes, prelatos, magnates et proceres ac cominutates regnorum ac principatuum nostrorum superinde consulere, qui ad proximum futurum mensem februarium habituri sunt de mandato nostro dietas (*P:* deitas) pro rebus istis et earum tractatibus oportunas; ubi demum habitis inter eos (*P:* eas) mutuis intelligenciis recollectisque tandem disposicionibus eorum ac consiliis et conclusionibus, deliberavimus per proprios oratores super hiis omnibus ac aliis oportunitatibus sanctitatem vestram reddere cerciorem, prout tam de hiis, quam eciam de largiori responso nostro prefatus sanctitatis vestre legatus eidem rem gestam lacius referet ac notificabit. Quam Dominus feliciter et nostro voto et regimini ecclesie sue sancte conservare dignetur.

Datum Prage XXVI. die mensis ianuarii anno Domini etc.» (*P* etc. *omittit, sed addit:* 1454-o, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. XIII-o, Boemie vero I-o)

BORONKAI IVÁN

[23] Ez a levél a *P* kódexben szervesen kapcsolódik a prágai tárgyalások többi dokumentumaihoz, *M*-ben viszont azoktól messzire elszakítva olvasható.

[24] Vö. Plinius: i. m. IV 15,11.

MEGEMLÉKEZÉS

Ókori Történeti Tanulmányok (Ókori Kelet — Klasszikus Antikvitás). (Ism. *Kapitánffy István*) 78
Gaál Ernő: Alalaḫ társadalma és gazdasági élete az i. e. 18—17. században. (Ism. *Komoróczy Géza*) 79
Világtörténet képekben. I. (Ism. *Szilágyi János György*) 82
M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Ford. és jegyz. Kun József, bev. Maróti Egon. (Ism. *Borzsák István*) 85
C. Plinius Secundus: A természet históriája. Ford. Váczy Kálmán. (Ism. *Hegyi György*) 89
Diósdi György: A római jog világa. (Ism. *Pólay Elemér*) 90
Castiglione László: Római művészet. (Ism. *Szabó Miklós*) 94
Dax M.—Éri I.—Mithay S.—Palágyi Sz.—Torma I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. IV. (Ism. *Tóth Endre*) 95
M. Tosi—A. Roccati: Stele e altre epigrafi di Deir el Medina. (Ism. *Wessetzky Vilmos*) 96
W. Ruben: Die gesellschaftliche Entwicklung im Alten Indien. I. (Ism. *Wojtilla Gyula*) 97
K. Kerényi: Zeus und Hera. (Ism. *Nagy Ferenc*) 98
M. Krause—Pahor Labib: Gnostische und hermetische Schriften aus Codex II und Codex VI. (Ism. *Kákosy László*) 100
R. Seager: Tiberius. (Ism. *Borzsák István*) 102
Cornelius Tacitus: The Histories. Book III. Ed. by K. Wellesley. (Ism. *Borzsák István*) 103
Γ. Α. Μέγας: Τὸ τραγοῦδι τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας. (Ism. *Mohay András*) 106
Γεωργίου Ἰωάννου Ζαβίρα Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον. (Ism. *Füves Ödön*) 108
E. E. Hallewy: עולמא של האנדה (Ism. *Scheiber Sándor*) 109

HÍREK

Die Rolle der Volkssmassen in der Geschichte bis zur Herausbildung des Feudalismus c. konferencia. (*Kertész István*) 110
Beszámoló a «Humanismus und Menschenbild im Orient und in der Antike» c. konferenciáról. (*Ritoók Zsigmond*) 112
B. Révész Mária: Az Ókortudományi Társaság 1974. évi Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenye 114
Az 1974. évi Ábel Jenő Emlékérem. (*Harmatta János*) 116

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Boronkai Iván: Vitéz János diplomáciai működéséhez. (Kiadatlan szövegek). 117

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. X. 4. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

75.829 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 24,— Ft
Kötetenként előfizetve: 40,— Ft

INDEX: 26.029

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János*. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Hrsg. von *J. Harmatta*. Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 405 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 522 l.

Gy. Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 147.

Maróti Egon: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l. (Apollo Könyvtár 1).

Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók, Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l. (Apollo Könyvtár 2).

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József*. A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I—II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István*. (Görög és latin írók. 12—13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504+584 l.

M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 14.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

Menandros: Itéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. (Görög és latin írók 15.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

1. Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

2. Euripidés: Iphigeneia a taurosok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Fordította *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56. l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, J. Horváth, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky—Kardoss* redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4, (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l.

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXI. KÖTET 2. SZÁM

ATTILA JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

FALUS RÓBERT, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1015 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24—25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 40,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Komoróczy Géza: A III. Ur-i dinasztia királyhimnuszai 129
Hahn István: A plebejusok és a nemzetségi társadalom 150
Tar Ibolya: Appius Claudius Caecus: Sententiae 177
Maróti Egon: A *vilicus* és az itáliai *villa*-gazdaság 189
Castiglione László: Pompeii szobrászatához a colonia alapításának idejében 204
Borzsák István: Horatius-interpretációk 224
Harmatta János: Tacitus történetszemléletéhez 239
Harmatta János: A sāsānida közigazgatás történetéhez a késő antik Egyiptomban 250

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Harmatta János: Egy elymaisi felirat Masjid-i Solaimanról 256
Kazai Magdolna: Verancsics-tanulmányok 259

KOMORÓCZY GÉZA

A III. UR-I DINASZTIA KIRÁLYHIMNUSZAI

A királyhimnuszok a šumer irodalomtörténet számára különleges értéket jelentenek. Mindig megnevezik az uralkodót, akinek tetteiről szólnak, s ezáltal lehetővé teszik, hogy egy hosszú korszak gazdag és sokrétű irodalmi termésében legalább az egyik műfajcsoport emlékeit szigorú kronológiai sorrendbe állítsuk. Az uralkodó nevét persze nemcsak királyhimnuszok említhetik, hanem másfajta szövegek is, főleg azok, amelyek a királyi pártfogással működő iskolák (é - d u b - b a) műhelyeiből kerültek ki, de ebben a tekintetben ezek is a királyhimnuszokkal rokon vonásokat mutatnak. Maga a név természetesen még nem biztosíték arra, hogy az adott mű minden egyes sora, minden kifejezése valóban az illető uralkodó korában keletkezett. Nem egyszer feltehetően régebbi kompozíciók átdolgozott, kiegészített formájával van dolgunk. Máskor meg éppen abban lehetünk biztosak, hogy a szöveg a későbbi szerkesztők kezében nyerte el végleges formáját. De az ebből adódó bizonytalanság mindenesetre a királyhimnuszokat érinti a legkevésbé. Itt az uralkodói név mégiscsak azt jelenti, hogy a mű, amelyben előfordul, vagy legalábbis egyik változata, a történelem évszámaihoz köthető. A šumer irodalom történetében, ahol a bizonytalanság épp a kronológia terén a legnagyobb, a királyhimnuszok biztos datálásának önmagán túlmutató jelentősége van. Ezekben a kompozíciókban egyébként is sokkal több a korhoz kötött anyag, mint más irodalmi műfajokban, s ez nemcsak a történelmet illetően forrásértékű, hanem ugyanúgy az irodalomtörténet számára is. Ha a királyhimnuszokat — az uralkodók neve alapján — kronológiai sorrendbe állítjuk, az egy-egy uralkodóhoz tartozó szövegekből, legalább körvonalaiban, az irodalom változásainak, az irodalmi élet változatos, sokszínű évtizedeinek képe rajzolódik elénk.

A királyhimnusz műfaja[1] — minden jel szerint — az istenhimnuszok oldalhajtása. A himnuszköltészet keretein belül azokat a kompozíciókat nevezzük így, amelyekben az uralkodó tettei állnak a középpontban. Maga a ,,királyhimnusz'' szó, bár ettől függetlenül keletkezett, egy šumer szakkifejezés

[1] A šumer királyhimnuszokkal foglalkozó — egyre gazdagabb — szakirodalomból itt csak azokat a munkákat említjük, amelyek a műfaj fogalmi körülhatárolásához is hozzájárultak: *H. Zimmern:* König Lipit-Ištar's Vergöttlichung, ein altsumerisches Lied. Leipzig 1916; *A. Falkenstein:* Sumerische religiöse Texte, 1. Drei 'Hymnen' auf Urninurta von Isin. ZA 49 NF 15 (1949) 80—150, kül. 83—105, a šumer irodalmi (részben műfaji) szakkifejezések elemzése; *A. Falkenstein:* Sumerische religiöse Texte, 2. Ein Šulgi-Lied. ZA 50 NF 16 (1952) 61—91, kül. 61 sk., az akkor ismert királyhimnuszok áttekintése, amelyhez vö. *D. O. Edzard:* AfO 19 (1959—60) 3 sk. n. 8 és *W. W. Hallo:* JCS 17 (1963) 113 sk. n 26 helyesbítéseit; *A. M.* [= *J.*] *van Dijk:* La découverte de la culture littéraire sumérienne et sa signification pour l'histoire de l'antiquité orientale. In: L'Ancien Testament et l'Orient. Études présentées aux VIes Journées Bibliques de

(è n - d u - l u g a l a, «a király éneke», «királyi ének»)[2] pontos mása. Azokat a szövegeket, amelyeket mi az «istenhimnusz», illetve «királyhimnusz» elnevezések alatt külön akarunk tartani, az i. e. 3—2. évezred fordulójának írnokai — az ének-katalógusok tanúsága szerint[3] — nem különböztették meg következetesen egymástól, noha ők, mint mindjárt látni fogjuk, a mi királyhimnuszaink egy részét sohasem sorolták a tulajdonképpeni himnuszok közé. Tehát a kategória voltaképpen a mai šumerológiában született meg, s nem formai jegyeken alapszik — ezek a hajdani írnokok szemében minősítő tényezők voltak! —, hanem meghatározott tematikai—tartalmi sajátosságokon.

A királyhimnuszok kategóriáján belül két alaptípus ismerhető fel. Az első típusba azokat a szövegeket soroljuk, amelyek egy istenséghez fordulnak, tehát formailag — ha szigorúan vesszük — istenhimnuszok volnának. Az i. e. 19—17. századi másolatok kolofonjában valóban az a d a b — vagy, de ritkábban, a t i g i — minősítést kapják, akárcsak bizonyos istenhimnuszok. Azért nevezzük őket mégis királyhimnuszoknak, mert terjedelmüknek — rendszerint — nagyobbik része az uralkodóval foglalkozik: leírja a jótéteményeket, amelyekben az istenség a királyt részesítette, vagy viszont, a szolgálatokat, amelyekkel ő hódolt az istenségnek, s ez a tartalom merőben más jelleget ad nekik, mint az egyszerű istenhimnuszoké. Az ilyen kompozíciókat adab-királyhimnusznak nevezhetjük. A második típusba azokat a szövegeket soroljuk, amelyek vagy az uralkodóhoz fordulnak, vagy pedig az uralkodó önhimnuszai. Ezekben a himnuszokban a király istenként jelenik meg. Ide jóval kevesebb emlék tartozik, mint az első típusba. Ezeket a kompozíciókat az i. e. 19—17. századi írnokok nem látták el műfaji minősítéssel, ami talán azt jelenti, hogy másneműnek tartották őket, mint a himnuszokat.

A királyhimnusz műfaja tartalmi változások eredménye: azokban a szertartási énekekben, amelyek az uralkodó személyét közvetlenül érintő rítusok részei voltak, a «profán», aktuális elem — amely a III. Ur-i dinasztia korában eléggé nyers formában ömlik be az irodalomba — sokkal nagyobb koncentrációt ért el, mint a himnuszköltészet többi ágában.

A tartalmi változások természetesen szoros összefüggésben álltak a himnuszok kultikus szerepével. A királyhimnuszok minden valószínűség szerint

Louvain (1954). Louvain 1957. 5—28; *W. H. Ph. Römer:* Sumerische 'Königshymnen' der Isin-Zeit und Königsinvestitur. In: XVII. Deutscher Orientalistentag ... 1968 in Würzburg. Vorträge, Teil 1. Wiesbaden 1969. 130—147; *W. W. Hallo:* Royal Hymns and Mesopotamian Unity. JCS 17 (1963) 112—118; *W. W. Hallo:* New Hymns to the Kings of Isin. BiOr 23 (1966) 239—247; *W. W. Hallo:* The Coronation of Ur-Nammu. JCS 20 (1966) 133—141; *W. W. Hallo:* The Cultic Setting of Sumerian Poetry. In: Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Bruxelles 1969). Ham-sur-Heure 1970. 116—134; *C. W[ilcke]:* Sumerische Königshymnen. In: Kindler's Literaturlexikon 6 (Zürich 1971) 2123—2126. — Szövegfordítások gyűjteménye *A. Falkenstein:* Königshymnen. In: *A. Falkenstein—W. von Soden:* Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete. Zürich 1953. 85—130. — További adatokat az alább következő jegyzetek tartalmaznak.

[2] A szó egy — talán a III. Ur-i dinasztia idején készült — ének-katalógusban (YBC 3654 = JAOS 83 [1963] 171—172, III 32a) fordul elő; olvasatához vö. VS X 182, 9 (e n - d u), *Á. Sjöberg:* MNS 158; CAD Z 35 s. v. *zamāru; A. Falkenstein:* ZA 56 NF 22 (1964) 53 sk.; *W. W. Hallo*, in: Actes de la XVIIe RAI. Ham-sur-Heure 1970. 117.

[3] A šumer ének-katalógusokhoz ld. *W. W. Hallo:* On the Antiquity of Sumerian Literature. JAOS 83 (1963) 167—176, a korábbi kiadások felsorolásával; a «királyi ének» megjelöléssel egyedül az itt kiadott katalógusban találkozunk (vö. fent, 2. jegyz.), szembeállítva az è n - d u - i g i - š è - à m, «ének(ek), korábbi(ak)» kifejezéssel. — Egy új katalógus-szöveg: UET 6, II, 196.

az uralkodó személyével kapcsolatos templomi vagy udvari szertartásokban kaptak helyet, egy részük nyilván a trónralépés — a királyi sors meghatározása — ünnepén, más himnuszok pedig egyéb alkalmakkor, de a szertartások részletei és a himnuszok előadásának körülményei egyelőre úgyszólván ismeretlenek.[4]

Az első szövegek, amelyeket több-kevesebb joggal már királyhimnusznak mondhatunk, Gudea korából valók: két himnusz Bawu istennőhöz.[5] Mindkettő viszonylag hosszan foglalkozik Lagaš uralkodójának sorsával, sőt az egyik szöveg meg is nevezi Gudeát.

Az adab-királyhimnusz tiszta, végleges formája Ur-Nammu alatt alakult ki.

A műfaj nem volt függvénye az uralkodó isteni kultuszának.[6] A királyisten képzete a legkorábbi szövegekben (Gudea, Ur-Nammu) még nem mutatható ki, s az adab-királyhimnuszok teológiája természetesen mindvégig más maradt. A király isteni tiszteletének bevezetése — Šulgi teológiai—kultikus reformja[7] — mégis döntő jelentőségű volt: ez adhatta az indítékot a királyhimnuszok második típusának kialakulásához. Azok a szövegek, amelyekben az istenség helyére az uralkodó került, az új teológiában fogantak. Bizonyára nem véletlen, hogy a legtöbb királyhimnusz — a ránk maradt emlékek harmadrésze — éppen Šulgi nevéhez fűződik. Az ő hosszú uralkodásának évtizedei a műfaj első virágkora.

Összesen mintegy száz királyhimnuszt ismerünk. A műfaj története, ha kezdetét Gudea és Ur-Nammu korától számítjuk, több, mint négy évszázadra terjed. Második virágkora az i. e. 20. századra esik, az isini dinasztia első

[4] Vö. *W. H. Ph. Römer:* 'Königshymnen' der Isin-Zeit und Königsinvestitur. In: XVII. DOT. Vorträge, 1. Wiesbaden 1969. 130—147; *W. W. Hallo:* The Cultic Setting of Sumerian Poetry. In: Actes de la XVIIe RAI. Ham-sur-Heure 1970. 116—134.

[5] Az egyik: STVC 36, feldolgozta *R. Jestin*, in: Mélanges syriens offerts à M. R. Dussaud. Paris 1939. 583—586; vö. *A. Falkenstein:* SAHG 85 skk., 366 (No. 16); *A. Falkenstein:* IGL 187 sk.; ez a szöveg név szerint említi Gudeát. — A másik: CT 36, 39—40, vö. *A. Falkenstein:* SAHG 70 skk., 364 (No. 9); ez a szöveg, bár többször hivatkozik «a király»-ra, nevet — fennmaradt részeiben — nem említ, de formulái, s egész felépítése, oly közel állnak az előbb említett himnuszhoz, hogy nyugodtan amellé állíthatjuk. *S. N. Kramer:* BiOr 11 (1954) 172 és n 19 a szöveget E'annatummal akarja kapcsolatba hozni; a kérdéshez ld. még *W. W. Hallo:* JCS 17 (1963) 115. Nézetünk szerint jól elképzelhető, hogy Gudea, akit egyébként is a korábbi šumer hagyományok nagy összegezőjeként ismerünk, érdemben nem változtatta meg az a d a b műfaját, mindössze arra szorítkozott, hogy a hagyományos felépítésű himnuszban, újításként, megemlítse a saját nevét.

[6] Az uralkodó isteni kultuszáról l. *C. Jeremias:* Die Vergöttlichung der babylonisch—assyrischen Könige. (Der Alte Orient, 19, III—IV.) Leipzig 1919; *R. Labat:* Le caractère religieux de la royauté assyro-babylonienne. Paris 1939; *H. Frankfort:* Kingship and the Gods. Chicago 1948; *C. J. Gadd:* Ideas of Divine Rule in the Ancient East. London 1948; *E. Douglas van Buren:* Homage to a Deified King. ZA 50 NF 16 (1952) 92—120 (ikonográfiai tanulmány); *S. Smith:* The Practice of Kingship in Early Semitic Kingdoms. In: *H. S. Hooke* (ed.): Myth, Ritual, and Kingship. Oxford 1958. 22—73; *W. von Soden:* Königtum, sakrales. In: RGG³ 1712—1714; s újabban, főleg filológiai alapokon, *W. H. Ph. Römer:* SKIZ 55 skk., s ehhez *Å. W. Sjöberg:* Or 35 (1966) 287—290; *Å. W. Sjöberg:* Die göttliche Abstammung der sumerisch—babylonischen Herrscher. OrSuec 21 (1972) 87—112.

[7] Vö. *W. W. Hallo:* Early Mesopotamian Royal Titles: A Philologic and Historical Analysis. New Haven 1957. 60 skk., ui. 56 skk. a reform Agade-kori előzményeihez; *M.-J. Seux:* Épithètes royales akkadiennes et sumériennes. Paris 1967. 389 sk. s. v. d i n g i r.

évszázadára; ebből az időszakból Iddin-Dagān, Išmē-Dagān, Lipit-Ištar és Ur-Ninurta hagyatéka a leggazdagabb.[8] Az i. e. 19. században már kiütköznek a hanyatlás jelei: Isinből alig egynéhány új szöveg maradt fenn, Larsából sem sok, holott itt — a század második felében — egyébként élénk irodalmi tevékenység folyt.[9] Urukban Anam akkád nyelvű himnusza[10] — ugyane század végén — nem illeszkedik be a šumer irodalmi hagyományokba. Még később, az óbabilóni korban, a királyhimnusz nem más, nem is több, mint a kultusz és a költészet előkelő archaizmusa; az utolsó šumer királyhimnuszok Babilónból valók, az i. e. 18. századból, Ḫammurāpi, Samsuilūna és Abī-ešuḫ korából.[11]

[8] Ezek nagy részét feldolgozta *W. H. Ph. Römer:* SKIZ; l. még *W. W Hallo:* New Hymns to the Kings of Isin. BiOr 23 (1966) 239—247, továbbá a mű számos recenciója közül a legfontosabbakat, új anyaggal, így *Å. W. Sjöberg:* Or 35 (1966) 286—304; *G. Pettinato:* ZA 60 (1970) 206—214; valamint a régebbi irodalomból *A. Falkenstein:* Sumerische religiöse Texte, 1. Drei 'Hymnen' auf Urninurta von Isin. ZA 49 NF 15 (1949) 80—150; *A. Falkenstein:* Sumerische religiöse Texte, 3. Ein a d a b -Lied auf Inanna mit Bitte für Urninurta von Isin. ZA 52 NF 18 (1957) 58—75; *A. Kapp:* Ein Lied auf Enlilbani von Isin. ZA 51 NF 17 (1955) 76—87; *G. Castellino:* Inno alla dea Inanna e a Išmedagan. RSO 32 (1957) 13—30. — Új anyagot közöl *Å. W. Sjöberg:* Miscellaneous Sumerian Hymns. ZA 63, I (1973) 1—55. — Újabb fragmentumok, részben már ismert szövegekhez: TMH NF 4, No. 13—15; ISET I, l. p. 37, No. 3 skk., és ehhez *M. Civil:* Or 41 (1972) 83—90. — Számomra egyelőre hozzáférhetetlen *D. D. Reisman:* Two Neo-Sumerian Royal Hymns. Diss. Univ. of Pennsylvania, Philadelphia 1969.

[9] A larsai uralkodókkal kapcsolatos királyhimnuszokhoz l. *D. O. Edzard:* ZZB 103 és n 501; *W. W. Hallo:* JCS 17 (1963) 115 (Nūr-Adad, Sîn-iddinam, Sîn-iqīšam, Warad-Sîn himnuszai). A legkorábbi larsai királyhimnuszt most tette közzé *Å. W. Sjöberg:* ZA 63, I (1973) 24—31, No. 4 (Gungunum). A Rīm-Sîn alatti irodalmi élethez l. TRS 35 (levél Rīm-Sînhez, vö. *R. Jestin:* RA 39 [1942—44] 91—94; *J. J. A. van Dijk:* La sagesse suméro-accadienne. Leiden 1953. 16 sk.; az istenhez írt levél műfajához l. *A. Falkenstein:* Ein sumerischer «Gottesbrief». ZA 44 NF 10 [1938] 1—25; *A. Falkenstein:* Ein sumerischer Brief an den Mondgott. In: Analecta Biblica 12 [Roma 1959] 69—77; s összefoglalóan *W. W. Hallo:* Individual Prayer in Sumerian: The Continunity of a Tradition. JAOS 88 [1968] 71—89; *R. Borger:* Gottesbrief. In: RLA 3, VIII [Berlin 1971] 575—576); továbbá *C. J. Gadd:* Rim-Sin Approaches the Grand Entrance. Iraq 22 (1960) 157—165; *C. J. Gadd:* Two Sketches from the Life at Ur. Iraq 25 (1963) 177—188; *H. Steible:* Ein Lied an den Gott Ḫaja mit Bitte für den König Rīmsîn von Larsa. Diss. Freiburg i. Br. 1967; *S. N. Kramer:* Keš and Its Face: Laments, Blessings, Omens. In: Gratz College Anniversary Volume. Philadelphia 5731—1971. 165—175; vö. még *G. Komoróczy:* Gimn o torgovle Tiľmuna. In: Drevnij Vostok (Jerevan), s. a., kül. 121. jegyz.; *Komoróczy G.:* A tilmuni kereskedelem himnusza. AntTan 18 (1971) 1—17.

[10] Anam levele Sîn-muballiṭ babilóni királyhoz (kiadta *A. Falkenstein:* BaM 2 [1963] 56—71) erősen irodalmi vonásokat mutat, s közel áll a himnuszköltészethez. Vö. *W. W. Hallo:* JCS 17 (1963) 116. — Anam Gilgamešsel kapcsolatos feliratát, amelyet hosszú ideig csak hiányosan ismertünk, most teljes szöveggel kiadta *R. J. Tournay:* Inscription d'Anam, roi d'Uruk et successeur de Gilgamesh. In: *H. Goedicke* (ed.): Near Eastern Studies in Honor of W. F. Albright. Baltimore 1971. 453—457.

[11] Ḫammurāpihoz l. *Å. Sjöberg:* Ein Selbstpreis des Königs Ḫammurabi von Babylon. ZA 54 NF 20 (1961) 51—70; ezen kívül TRS 61 (vö. *J. van Dijk:* L'hymne à Marduk avec intercession pour le roi Abī'ešuḫ. MIO 12 [1966] 57—74, kül. 64 sk.); VS X 209 és 210 (?); ISET I, p. 111 (Ni 4225) = Or 22 (1953) t. 52; ISET I, p. 112 (Ni 4577). Számomra egyelőre hozzáférhetetlen *Å. W. Sjöberg:* Prayers for King Ḫammurabi of Babylon. In: Ex orbe religionum. Studia G. Widengren. Leiden 1972. — Samsuilūnához l. TRS 43 (vö. *A. Falkenstein:* Ein sumerisches Kultlied auf Samsu'iluna. ArchOr 17, I [1949] 212—226); *Å. W. Sjöberg* Two Prayers for King Samsuiluna of Babylon. JAOS 93 (1973) 544-547; irodalmi igényű felirataihoz l. újabban *R. Borger:* BAL 47—48 (A, akkád) és *C. J. Gadd:* SRB 58—65 (A, šumer); *E. Sollberger:* Samsu-iluna's Bilingual Inscription B. Text of the Akkadian Version. RA 61 (1967) 39—44; *E. Sollberger:* Samsuilūna's Bilingual Inscriptions C and D. RA 63 (1969) 29—43; s új fordításuk: *E. Sollberger—J. R. Kupper:* Inscriptions royales sumériennes et akkadiennes. Paris 1971. 220 skk.;

Ur-Nammu himnuszai

Ur-Nammu[12] éppúgy *homo novus* volt Mezopotámia politikai életében, mint — harmadfélszáz évvel azelőtt — Šarrukīn. Az Ekišnugal himnusza azt írja róla, hogy «ő rázta le a rabló qutûk keserves igáját» (szó szerint: «karját»); ebben, feltehetően, annyi az igazság, hogy részt vett a qutûk elleni felszabadító hadjáratban,[13] s ez esetben nyilván Utu-ḫegal tisztje volt. Ő maga, az Utu-ḫegal «életéért» Ningal tiszteletére állított feliratban,[14] az uruki király «helytartó»-jának és «az Ekišnugal gondviselője»-nek nevezi magát. Utu-ḫegal viszont, egy másik feliratban,[15] arról ír, hogy «helyreállította Lagaš határát», amelyet «Ur embere» magának követelt, azaz korlátok közé szorította Ur-Nammu korai terjeszkedési törekvéseit. Ur-Nammu tehát fokozatosan jutott fel az országos hatalom csúcsára. Valószínűleg még «helytartó»-sága idején rakta le későbbi hatalmának gazdasági alapjait. Urban újjáépítette az Ekišnugalt, Su'en templomát, s ez — mint Gudea *Építési ének*-éből tudjuk — tulajdonképpen a templomgazdaság újjászervezését jelenti, és alighanem együtt járt a csatornahálózat helyreállításával, legalább Ur körzetében.[16] Talán még Utu-ḫegal életében védőfallal vette körül Urt; ez volt az első jele függetlenné válásának. A «helytartó»-ból «Ur királya» lett, «az erős férfi».[17] S Utu-ḫegal korai halála megnyitotta előtte az utat az egész ország meghódításához. Uralkodásának 4. éve táján Nippurban is megkoronáztatta magát. Ekkor vette fel a «Šumer és Akkád királya» címet. Egyébként minden alkalmat megragadott, hogy nyomatékkal említse Urukhoz fűződő kapcsolatait, a hősi hagyományok és a mitológia köntösébe öltöztetvén őket.

A király hamarosan országszerte nagy jelentőségű munkálatokba fogott. Rendbehozta Dél-Mezopotámia vízrendszerét; ezáltal még fel tudta tartóztatni az öntözés fenyegető válságát. Ahogy az Ekur himnusza írja: «Šumer számára elhozta a bőség napjait». Mocsarat csapolt le, víztárolót épített, új csatornákat ásott, datolyaültetvényt telepített. Helyreállította a tengeri kereskedelmet, s

l. még PBS 10, II, 11 (himnusz?). — Abī-ešuḫhoz l. TRS 81 (vö. *J. van Dijk:* L'hymne à Marduk avec intercession pour le roi Abī'ešuḫ. MIO 12 [1966] 57—74, kül. 65 skk.); *W. W. Hallo:* JCS 17 (1963) 115 n 55 ide sorolja CT 44, 18 szövegét is, ez azonban tévedés, vö. *M. Civil:* JNES 28 (1969) 72.

[12] Ur-Nammu uralkodásának történelméhez l. *C. J. Gadd:* Babylonia c. 2120—1800 B. C. (CAH² I, Ch. 22.) Cambridge 1965. 5 skk.; *D. O. Edzard*, in: Fischer Weltgeschichte, 2. Die Altorientalischen Reiche, I. Frankfurt/M. 1965. 132 skk.; *W. W. Hallo:* in: *W. W. Hallo—W. K. Simpson:* The Ancient Near East. A History. New York 1971. 78 skk. — Ur-Nammu feliratainak bibliográfiáját l. *W. W. Hallo:* The Royal Inscriptions of Ur: A Typology. HUCA 33 (1962) 1—43, kül. 24 skk.; ezen kívül UET 8, 19—21, s ehhez *E. Sollberger:* uo. p. 5; a feliratok új fordítását l. *E. Sollberger—J.-R. Kupper:* IRSA 135 skk.

[13] Ehhez l. *W. W. Hallo:* Gutium. In: RLA 3, IX (Berlin 1971) 708—720.

[14] UET 1, 30.

[15] YOS 9, 18; vö. *C. J. Gadd:* JRAS 1926, 687; *E. Sollberger—J.-R. Kupper:* IRSA 132, No. IIK3b.

[16] Ehhez l. *Th. Jacobsen:* The Waters of Ur. Iraq 22 (1960) 174—185 = *Th. Jacobsen:* Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture. Cambridge, Mass. 1970. 231—243, 427—430. — Ur környékének természeti viszonyairól, igaz, egy korábbi időszakra vonatkozóan, új kutatások anyagát közli *H. T. Wright:* The Administration of Rural Production in an Early Mesopotamian Town. Ann Arbor 1969.

[17] Vö. *W. W. Hallo:* Early Mesopotamian Royal Titles: A Philologic and Historical Analysis. New Haven 1957. 70; *M.-J. Seux:* Épithètes royales akkadiennes et sumériennes. Paris 1967. 429 s. v. n i t a - k a l a - g a.

«az utakat egyenessé tette északon és délen». Urban hozzákezdett a ziqqurat építéséhez. Más városokban — Eridu, Uruk, Larsa, Keš, Umma stb. — szintén ékes templomokat emelt. Nippur szentélyeit újjáépítette, s a városnak — de mindenekfölött az Ekurnak — rangjához méltó ragyogást adott.

Ur-Nammu a tetteiről himnuszokban és — igen szűkszavú — feliratokban adott számot az isteneknek, a közvéleménynek, és (inkább akarva, mint akaratlanul) az utókornak.

Az Ekišnugal himnusza[18] feltehetően Ur-Nammu uralkodásának első időszakában keletkezett, sőt az sem zárható ki, hogy még nippuri megkoronázása előtt, mert bár a «Šumer és Akkád» vagy «az ország» kifejezések, Ur-Nammu teljes titulatúrájának elemei, többször is említve vannak benne, itt még sincs királyi cím jellegük, s ilyen minőségként a szöveg csupán az «Ur királya» kifejezést ismeri.

A mű bevezető része templomhimnusz,[19] Su'en isten városának (Ur) és szentélyének (Ekišnugal) magasztaló hangú — de a szokásos sztereotípiák keretei között maradó — leírása; talán valamely régebbi templomhimnusz nyomán készült. A bevezetést Ur-Nammu terjedelmes és mindvégig lendületes önhimnusza követi. Periódusai rendre az istenek pártfogó segítségének említésével — olyik esetben részletes leírásával — kezdődnek, s mindig Ur-Nammu tetteinek felsorolása zárja őket. «Ur királyá»-nak «jó sorsá»-t a pantheon első istenei — An, Enlil, Enki, Utu stb. — szabták meg. A király: «városának oltalmazója», akinek «ítélete Šumert és Akkádot egy ajkúvá [= egy véleményen levő] teszi», s «ítélete Šumert és Akkádot egy útra téríti». Ur-Nammu «a gonosztevőket megfékezte: reszketnek előtte», «lába a rablók, tolvajok nyakára tiport», «a gonoszakat megragadta, mint a kígyót», egyszóval: «igazságot teremtett»; ezek a sorok a «törvény»-könyv[20] prológusának témáival rokoníthatók. Amikor «magja a fénylő [= szent] méhben megfogant»,[21] s amikor megszületett, hogy segítsenek, jelen volt Nanna, Su'en [így, külön!], Nintu, s örvendtek. Szülőanyja Ninsuna — az epikus hagyomány Gilgamešének anyja — volt. A király: «az ország kedvező jósjele», s «valóban teremtő életű». Enlil jósjelben hívta el az uralomra; An adott neki értelmet, bölcsességet. «A nép a színe elé járult», s Enlil, hogy irányítsa őket, reá bízta a hadsereget. Ur-Nammu legfőbb gondja a termékenység volt: «Finom ételt adtam enni a népnek — számukra én vagyok Enkimdu [ti. a földműves isten]»; «vizet engedett Šumer csatornáiba, növényekkel ültette be a partjukat», «nagyszerű termés emeli fel a kincsét, fizeti az adót», s ő a földek «gabonáját hajóra rakja, magtárba szállítja». A király itt tesz említést a qutûk kiűzéséről: « . . . jajszót adtam ajkukra»; magát «pásztor»-nak, «Enlil első emberé»-nek

[18] TRS 12; feldolgozta *G. Castellino:* ZA 52 NF 18 (1957) 14; ZA 53 NF 19 (1959) 118—131. — Itt teszünk említést azokról az újabban kiadott fragmentumokról, amelyek Ur-Nammu eddig ismeretlen himnuszaihoz tartoznak: ISET I, p. 224—225 (L 1499), vö. CT 44, 16, és ehhez *M. Civil:* JNES 28 (1969) 71 sk., ill. Or 41 (1972) 87, továbbá *W. W. Hallo:* JCS 24 (1971) 40; ISET I, p. 177 (Ni 4375), vö. *M. Civil:* Or 41 (1972) 84 (felirat?).

[19] A műfajhoz l. *Å. W. Sjöberg—E. Bergmann:* The Collection of the Sumerian Temple Hymns. Locust Valley 1969; *C. Wilcke:* Der aktuelle Bezug der Sammlung der sumerischen Tempelhymnen . . . ZA 62 (1972) 35—49.

[20] Új kiadása *J. J. Finkelstein:* The Laws of Ur-Nammu. JCS 22 (1968—1969) 66—82.

[21] Ehhez a toposhoz l. *Å. W. Sjöberg:* Die göttliche Abstammung der sumerisch—babylonischen Herrscher. OrSuec 21 (1972) 87—112.

nevezi. Önhimnuszának befejező szakasza egy ünnepet ír le. Ur-Nammu a városban mindenkit lakomához ültetett, s «a vidám táncban» maga is «berekesztéséig táncolt». A záró sorokban «a királyi csatorna» építőjeként, s Gilgameš testvéreként, Ninsuna fiaként ünnepli magát. «A királyság az égből szállt reád» — mondja a himnusz, majd a befejezés: «Ur-Nammu vagyok, a pásztor. Édes a dícséretem!»

A himnusz minden bizonnyal az Ekišnugal avatási éneke volt. Ha valóban korábbi, mint Ur-Nammu nippuri beiktatása, akkor bizonyos részei program jellegűek.

Az a királyhimnusz, amelyet ma *Ur-Nammu koronázási éneké*-nek nevezünk, igen egyszerű mű, mind tartalmában, mind felépítésében.[22] A rövid szertartási ének középpontjában azok az érdemek állnak, amelyek az «ifjú»-t Enlil és Su'en — Nippur, illetve Ur istensége! — szemében méltóvá tették a királyi hatalomra.

Ur-Nammu legfontosabb művét, az Ur körzetében ásott új csatornákat, mindjárt a kezdő sorok említik:

Ki ássa ki?	Ki ássa ki?
A csatornát	ki ássa ki?
A Kešda-kù csatornát	ki ássa ki?
A csatornát	ki ássa ki?
A Pa_5-BI-luḫ csatornát	ki ássa ki?
A csatornát	ki ássa ki?
Aranya van: Ur-Nammu	ássa ki,
vagyona van: az igaz ifjú	ássa ki . . .

A bevezető részt, felépítéséből ítélve, talán kórus — a szertartási énekesek kara — mondta, először két csoportban, egymásnak felelgetve, majd pedig a királyt szólítva meg. A bevezetést itt is Ur-Nammu önhimnusza követi. Ennek a szakasznak két témája van: egyrészt, Ur-Nammu elhivatása «Šumer és Akkád királyá»-vá, illetve beiktatása Nippurban és Urban, s másrészt, a király által serkentett termékenység, a csatornái hozta «bőség». A befejező sorokban megint a kórus szólal meg, hogy «Nippur táplálóját, Ur eltartóját» magasztalja, ismét egyes szám második személyben.

A himnusz nem eredeti formájában maradt fenn: csupán két későbbi változatát ismerjük.[23] A változatok sok ponton eltérnek egymástól; lényeges — és kormeghatározó értékű — a királyi címek és magasztaló jelzők különbsége. Az egyik változat talán Isin királya, Išmē-Dagān koronázásakor keletkezett, az i. e. 20. század derekán, a másik pedig esetleg a larsai Rīm-Sîn trónralépésekor, az i. e. 19. század utolsó harmadában. Mindamellett nem lehet kétséges, hogy a változatok ősforrása egyenest Ur-Nammu nippuri beiktatása alkalmából készült. Ur-Nammu személyére vall maga a név; uralkodásának korai szakaszára, hogy a csatornák, amelyeket a himnusz megnevez, mind Ur körzetében vannak; s végül, a szertartás színterére, hogy a felsorolásokban Nippur mindig megelőzi Urt, Enlil pedig Su'ent. Eszerint a himnuszt, eredeti formájában, Ur-Nammu nippuri koronázására írták, mint szertartási éneket

[22] UET 6, I, 76—77; YBC 4617; feldolgozta *W. W. Hallo:* The Coronation of Ur-Nammu. JCS 20 (1966) 133—141.

[23] Ezekhez l. *W. W. Hallo:* JCS 20 (1966) 133 skk., 140 sk.; *C. Wilcke*, in: Actes de la XVIIe RAI. Ham-sur-Heure 1970. 88 n 6.

— erre utal mai címe is —, később azonban, akár a nagy Enlil-himnuszt,[24] felvették a koronázási rituáléba, és — bizonyos aktualizáló módosításokkal — más uralkodók nippuri beiktatásakor is felhasználták.

Enlil nippuri szentélyének (Ekur) építése valószínűleg csak a nippuri beiktatás ünnepségei után kezdődött el. Az Ekur himnusza[25] nyilvánvalóan az újjáépült szentély avatási éneke volt.

A mű, első pillantásra, Enlil-himnusz, annak nevezi a kolofon is, de nincs is benne szó másról, mint Ur-Nammuról. Első része az építkezés története. Ur-Nammut Enlil a «gyülekezet»-ből, «népének tömegé»-ből választotta ki «pásztor»-ul. (Hasonló szavakkal mondta el trónra kerülését Uruinimgina és Gudea is, márpedig őróluk biztosan tudjuk, hogy nem atyjuktól örökölték a hatalmat, hanem valamiképpen saját maguk szerezték meg.) A továbbiak leírják Enlil parancsát, amely elrendelte az építkezést; az istenek segítségét: hogy a munka zavartalanul folyjék, az ellenséges földön békét teremtettek, és Šumernek «bőség»-et adtak; magukat a munkálatokat, amelyekben még az istenek is részt vettek, pl. «a Ház szépségét Enki alkotta meg»; s végül, az elkészült művet: kapuit, jelvényét (Anzu, az oroszlánsas), ajtóit, magas falát, tágas csarnokait, a «lépcsőzetes hegység»-et [= *ziqqurat*], s ezen a felső szentélyt. «Enlil és Ninlil jónak találtak mindent.» Az istenek lakomáján, amelyet a templom felavatásakor rendeztek, Enlil megszabta Ur-Nammu «nagy sors»-át. A himnusz második része ezt részletezi; a szöveg itt önálló (betét) himnusznak is felfogható, amely öt — rendre megismételt — szakaszból áll. Első szakasza Enlil sors-megszabó beszéde az érdemekről, amelyeket Ur-Nammu az építkezéssel szerzett, s amelyeket az istenség «az ég peremétől a föld alapjáig» terjedő hatalommal jutalmazott. A többi négy szakasz Ur-Nammuhoz fordul, s magasztalja katonai hatalmát, a rosszal szembeforduló erejét, s legvégül, dicsőségét.

Az Ekur himnuszán félreismerhetetlenül meglátszik Gudea *Építési ének*-ének hatása. A két mű között mégis hatalmas a különbség: Ur-Nammué kifejezetten királyhimnusz.

A királyhimnuszokkal egyébként Ur-Nammu «törvény»-könyvének prológusa is sok ponton mutat — mind tartalmi, mind pedig stiláris tekintetben — érintkezést.

Ur-Nammu ma ismert királyhimnuszai az egykori anyagnak — sejthetőleg — csupán egy része. De néhány töredékes szöveg, más himnuszok kisebb-nagyobb részletei, biztos ígéretet jelentenek arra, hogy előbb-utóbb az egyelőre még hiányzó himnuszokat is helyre lehet majd állítani.

A királyhimnuszok mellett fennmaradt az Ur-Nammu halálát gyászoló ünnepségek szertartási éneke is. A szöveg a šumer «alvilág»-képzetek gazdag tartalmú foglalata, s ezért forrásértéke a vallástörténet számára sem csekély.

A gyászének talán a király özvegyének (Watartum) siratója volt. Bár viseli a népköltészetben világszerte megtalálható halottsiratók, siratódalok nem egy jellegzetes vonását, maga nem folklór alkotás, hanem egyszeri irodalmi kompozíció. Valószínűleg nem a temetési szertartás során hangzott el, hanem később, feltehetően a gyász végeztével. Mint tudjuk, az ókori keleten a közvet-

[24] d e n - l í l s ù - r á - š è, feldolgozta *A. Falkenstein:* SGL I, 5 skk.; újabb fordítása (UET 6, I, 65 figyelembe vételével) *S. N. Kramer*, in: ANET Suppl. (Princeton 1969) 573 skk.

[25] SRT 11; feldolgozta *G. Castellino:* ZA 52 NF 18 (1957) 12—14; ZA 53 NF 19 (1959) 106—118. Fordítását l. *A. Falkenstein*, in: SAHG 87—90, 367 (No. 17).

len — mondhatni, szertartási — gyász hosszú ideig tartott; Ur-Nammu esetében, a himnusz egyik adata alapján, a temetést követően még tíz napos teljes gyászt kell feltételeznünk.

A gyászének[26] a király utolsó útját írja le, kezdve halálán, s befejezve azon, hogy az alvilágban elnyeri végső sorsát.

Az első sorokban a döbbenet szólal meg, ami Ur-Nammu halálhírére Šumert és Urt elfogta. Enlil a sorsot, amelyet korábban Ur-Nammu számára megszabott, most «álnok módon» változtatta meg. A királyt nemcsak az ország gyászolja: az istenek, sőt alkotásai — a csatornák, szántóföldek — is. A szöveg utal Ur-Nammu halálának körülményeire: «Šumer nagy kardja» — eszerint — a csatamezőn esett el. A holttestet felravatalozzák a palotában, majd elindul a temetési menet, s a király megérkezik az «ország»-ba (k u r), ahogy — eufémisztikusan — az alvilágot nevezik. Az alvilág szolgálattévői már előre kihirdették érkezését, s a «nép» összesereglik, «csődület támad az alvilágban»; Ur-Nammu marhákat, juhokat vág le, s lakomát rendez az ottaniaknak. (Mindehhez vö. Odysseus alvilágjárását Homérosnál, Od. XI., s kül. 34 skk. sor.) Áldozatot mutat be az alvilág «hét» istensége előtt, ezek azonban, amikor a szöveg név szerint említi őket, kilencen vannak, köztük Nergal, Gilgameš, Ereškigal, Dumuzi, Namtar. A gyászének rendre részletesen felsorolja Ur-Nammu — sírmelléklet jellegű! — áldozati ajándékait. (Ez a rész erősen emlékeztet Gilgameš áldozati ajándékaira a *Gilgameš halála* címen ismert töredékben,[27] de utóbbiban a «sírmelléklet»-ek jegyzéke sokkal irodalmiasabb, mint Ur-Nammu gyászénekében.) A király az alvilágban «a fegyver által megölt katonák» elöljárója lesz. Az ítélkezésben «szeretett testvére», Gilgameš áll mellette; «ő terjeszti elő az 'ország' ítéletét, ő hajtja végre az 'ország' döntését». Közben «hét nap, tíz nap telt el», és Šumer siratóéneke utolérte Ur-Nammut az alvilágban: nem tudta befejezni Ur falainak építését, nem tudott örvendeni új palotájának, nem gondoskodhatott feleségéről, fiáról. Megszólal maga az «igaz pásztor» is: siratót mond önmagára. Ur-Nammu siratóénekében, a szokásos témák mellett, az isteni gondviselés igazságos voltába vetett hit megrendülése is hangot kap — a šumer irodalomban most először, s természetesen a lírai egyes szám első személyben:

Nem állt mellém az isten,
szívem nem vigasztalta,
kedvező jósjelem messze van, mint az ég.
Éjjel-nappal szolgáltam,
s mi lett a bérem?
Éjjel-nappal szolgáltam,
napom álom nélkül nyugodott le,
s most, mint az eső, ha aláhull az égből,
jaj, én sem mehetek vissza Ur tégláihoz.

[26] PBS 10, II, 6; feldolgozta *G. Castellino:* ZA 52 NF 18 (1957) 9—12, 17—57; ZA 53 NF 19 (1959) 131—132; vö. *S. N. Kramer:* ZA 52 NF 18 (1957) 15 skk. (Corrections . . .); új feldolgozás, új töredékek (Jena, Istanbul) alapján, *S. N. Kramer:* The Death of Ur-Nammu and his Descent to the Netherworld. JCS 21 (1967) 104—122; *C. Wilcke:* Eine Schicksalsentscheidung für den toten Urnammu. In: Actes de la XVIIe RAI. Ham-sur-Heure 1970. 81—92.

[27] L. *S. N. Kramer:* The Death of Gilgamesh. BASOR 94 (1944) 2—12. — A szöveg értelmezéséhez l. *R.-R. Jestin:* La conception sumérienne de la vie post-mortem. Syria 33 (1956) 113—118.

A király ezután búcsút vesz feleségétől, fiától és «parancsának emberei»-től: a katonáktól, udvari néptől; utolsó szavaiban pedig megtagadja a köszöntést Innintől, aki «a csata úrnője», és Enliltől, aki «a királyt beiktatja». Mire Innin, akit megindított Ur-Nammu halála, súlyos szemrehányást tesz An és Enlil isteneknek, mert a kimondott szó megváltoztatása sérti «az ország törvényei»-t. Az istennő keserves siratóénekbe fog, s legvégül — «sírva, zokogva» — sorsot szab Ur-Nammu számára.

Mi ez a sors? Az ötlet, első pillantásra, meghökkentő. Sorsot szabni valakinek — a halála után?! A mezopotámiai világkép szerint az embernek a halál után már nem volt «sors»-a: ekkor már «az alvilág törvénye érvényesült».[28] Itt azonban nem a testről van szó, nem Ur-Nammu teljes valójának az alvilágra jutott részéről — hiszen ez az Ur-Nammu már beilleszkedett az alvilág rendjébe —, hanem a király utóéletéről: a hírnévről. Innin — többek között — ezt mondja:

> . . . Odahívom palotádhoz Šumer és Akkád népét:
> csatornáid, melyeket kiástál,
> nagy szántóföldjeid, melyeket [. . .],
> a mocsár, melynek vizét lecsapoltad,
> téres gabonaföldjeid, melyeket [. . .],
> a városok, a falvak, melyeket [. . .]:
> ezt mutatom meg az embereknek,
> hadd ámuljanak;
> neved, Ur-Nammu, örökké emlegetni fogják . . .

Innin nem arról beszél, hogy mi történik Ur-Nammuval az alvilágban, hanem a földről, itteni «sors»-áról. Ez a sors most már: a hírnév. Erre vágyott — a *Gilgameš és Ḫuwawá*-ban — Uruk hajdani uralkodója; erre törekedett — nem ugyan az *Építési ének*, hanem egy prózai felirata szerint — Gudea is: « . . . S ez az ember [ti. valamely későbbi ensi] emlegesse majd a nevemet!»[29]

Az uralkodó vágya a dicsőségre és az örökkévalóságra, amelynek a királyfeliratok — puszta létükkel, de olykor szavaikban is — már régóta bizonyságai, most a költészetben személyes hangon, lírailag motiváltan, az élmény erejével szólalhatott meg. Bár Gilgameš és Ur-Nammu eltérően ítélték meg, mely tettük tartja fenn örökre a nevüket,[30] az mégsem lehet kétséges, e különbség mellett sem, hogy mindketten a tevőleges élet örökkévalóságát akarták.

A gyászének, amikor — az Innin szájába adott szavakkal — Ur-Nammu érdemeit méltatja, ugyanazt tartja értéknek, amit másfél évtizeddel korábban a *Koronázási ének*. Eszerint Ur-Nammu történelmi jelentőségét a kortársi szem s felismerte.

[28] Ez a formula Ištar alvilágjárásának akkád eposzában szerepel, 44. sor stb.; a šumer szövegben (JCS 5 [1951] 6, 129 stb.): me-kur-ra-ke$_4$ šu al-du$_7$-du$_7$, «az alvilág törvényei tökéletesek».

[29] Gudea, Stat. I, IV 7.

[30] Vö. *Gilgameš és Ḫuwawa*, 4 skk. sor; Gilgameš itt nem az építkezésben, hanem a hősi vállalkozásban keresi halhatatlanságát.

Šulgi himnuszai

Ur-Nammu fia, Šulgi,[31] valószínűleg még ifjúként került apja trónjára, s mert igen hosszú ideig uralkodott — királyságának 48 évét az ókori Mezopotámia történelme során csupán Šarrukīn 56 és Rīm-Sîn 60 éve haladta meg —, elegendő ideje volt arra, hogy folytassa és teljesedésre vigye, amit apja elkezdett. Ő építette ki a birodalom közigazgatási, katonai és gazdasági szervezetét. Uralkodásának második fele a III. Ur-i dinasztia korának legszebb, s a határháborúk ellenére is virágzó negyedszázada. A maradéktalanul centralizált, és minden ízében bürokratikus rendszer később már nem volt elég rugalmas ahhoz, hogy megbírjon a partikuláris törekvésekben rejlő centrifugális erőkkel, s ellenálljon a külső támadásoknak.

Šulgi az irodalom szolgálatában is elévülhetetlen érdemeket szerzett. Az írásbeliség, amelyet a gazdasági és politikai élet legapróbb ügyeiben is kötelezővé tett, jó képzettségű írnokokat kívánt. A király, ennek megfelelően, új alapokra helyezte az írnokképzést, s gondja volt rá, hogy emellett kellőképpen fejlődjék a kultúra többi ága is. Nem korlátolt prakticizmus vezette: támogatott minden alkotó erőt, amely a kultúra egészének színvonalát befolyásolhatta. Két magas szintű oktatási intézményt alapított, valószínűleg a már meglevő iskolák átszervezésével, az egyiket Urban, a másikat Nippurban, s ezek az «akadémiák», oktatási feladataik ellátása mellett, az irodalmi életnek is műhelyeivé váltak.

Šulginak mintegy harminc királyhimnuszáról van — legalább fragmentumokból — tudomásunk,[32] de egyéb kompozíciók is említik a nevét.[33] A hatalmas anyagnak mindeddig csak kis részét sikerült kielégítő módon feltárni és feldolgozni, így egyelőre még nem lehet teljes áttekintésünk a király rendkívül gazdag irodalmi hagyatékáról.

Az egyik királyhimnusz [Šulgi «B»], a ránk maradt emlékek közül talán a legfontosabb, az uralkodó szellemi arcképét rajzolja meg; érdemes először ezt a kompozíciót szemügyre vennünk.

A mű[34] rövid bevezetése Šulgi önhimnuszának — a szöveg érdemi részének — létrejöttét magyarázza; a királyról egyes szám harmadik személyben

[31] Šulgi uralkodásának történelméhez l. *C. J. Gadd:* Babylonia c. 2120—1800 B. C. (CAH² I, Ch. 22.) Cambridge 1965. 8 skk.; *D. O. Edzard*, in: Fischer Weltgeschichte, 2. Die Altorientalischen Reiche, I. Frankfurt/M. 1965. 137 skk.; *W. W. Hallo*, in: *W. W. Hallo—W. K. Simpson:* The Ancient Near East. A History. New York 1971. 81 skk. — Šulgi feliratainak bibliográfiáját l. *W. W. Hallo:* HUCA 33 (1962) 28 skk.; ezen kívül UET 8, 22—30, és ehhez *E. Sollberger:* uo. p. 5 sk.; a feliratok új fordítását l. *E. Sollberger—J.-R. Kupper:* IRSA 139 skk. — Csupán megemlítjük, hogy a III. Ur-i dinasztia korának gazdasági okmányai közül igen sok Šulgi uralkodásának idejéből való. Ugyanez vonatkozik a királyi «leirat»-okra is, l. *E. Sollberger:* The Business and Administrative Correspondence under the Kings of Ur. Locust Valley 1966; *G. Pettinato:* Aggiunte al *Corpus* di lettere amministrative della terza dinastia di Ur. OrAnt 7 (1968) 165—179; *W. W. Hallo:* The Neo-Sumerian Letter-Orders. BiOr 26 (1969) 159—171; *D. J. Owen:* Ur III Letter-Orders from Nippur in the University Museum. Or 40 (1971) 386—400.

[32] Ezek fragmentumait először *A. Falkenstein* rendezte el, l. Sumerische religiöse Texte, 2. Ein Šulgi-Lied. ZA 50 NF 16 (1952) 61—91, kül. 62 sk. — L. még *D. O. Edzard:* AfO 19 (1959—60) 3 sk. n 28, és *W. W. Hallo:* JCS 17 (1963) 113 sk. n 28 kiegészítéseit és helyesbítéseit.

[33] Így pl. a *Fa és Nád* vagy a *Madár és Hal* c. vetélkedés. Az előljáróban mondottak értelmében e műveket is Šulgi korának irodalmához kell sorolnunk. Ugyanígy kapcsolatba hozhatók Šulgi korával bizonyos irodalmi levelek is, l. *W. W. Hallo* jegyzékét: JAOS 88 (1968) 88 sk., és *F. A. Ali* alább idézendő szövegfeldolgozásait (76. jegyz.).

[34] Feldolgozta *G. R. Castellino:* Two Šulgi Hymns (BC). Roma 1972. 9—242.

beszél. Sorai «a szó hatalmá»-t magasztalják: a király «nevé»-t, «uralmának híré»-t, mint mondja, csak «hatalmának himnusza», «erejének éneke» tudja «örök időkre» fenntartani. A bevezetés teljes költői tudatosságra és — egyébként még szokatlan — öntudatra vall. A költői szándék szerint Šulgi önhimnusza is *monumentum aere perennius*, de — s ebben különbözik a Horatiusétól — a *király* költői emlékműve.

Az önhimnusz Šulgi tanulmányainak leírásával kezdődik. Ő is «a tábla házá»-ba járt, hogy «Šumer és Akkád tábláit» (s nyilván nemcsak a feliratokat, hanem irodalmi szövegeket is) tanulmányozva sajátítsa el az írnoki tudást. A diákok között senki sem akadt, aki felülmúlta volna őt az agyagtáblára való írásban vagy a számolásban. Nisaba istennő értelmet, figyelmet és könnyű kezet ajándékozott neki, s így tökéletesen el tudta sajátítani az írás mesterségét, a számok tudományát. Az iskolák után a vitézséget tanulta: fegyvert forgatott, hadat viselt, vadászott; az oroszlánnal háló és terelőcsapda nélkül, «szemtől szembe» állt ki, s tőrrel szúrta le, hogy a mezőkön — a pásztor és a nyáj érdekében — biztonságot teremtsen. (A himnusz nem említi ugyan, de biztos, hogy Šulgit nem sokkal tanulmányainak befejezése után megkoronázták; mind a fegyveres győzelmekről szóló, An és Enlil támogatására hivatkozó sorok, mind pedig az oroszlánvadászat — királyi sport! — leírása erre vallanak.) Majd nagy utakat tett az országban, szárazon és vízen, állat hátán és csónakon. Járatos a jósjelekben, olvassa és érti «az istenek becses szavá»-t, amely a fehér juh vagy bárány belső részeibe van beleírva, akár a szertartások ügyében kell döntenie, akár papi méltóságok kinevezéséről, akár pedig hadjárat indításáról. (Tehát Šulgi volt a fő-*haruspex* is, «aki az áldozati állatba nyúl», mint a šumer szó — m á š - š u - g í d - g í d — mondja.)[35] Különösen kiváló a zenében, nagy buzgalommal tanulta, és nincs, ami e téren «túl bonyolult» volna számára. Tud t i g i -t vagy a d a b -ot írni (s eszerint a himnuszköltészet műfajainak valami elmélete is volt); tud játszani minden hangszeren — fel is sorolja őket, a dobokat, lantokat, húros-, ütő- és fúvóshangszereket, egész a harminc húros hárfáig —, egyet mégsem szeret közülük, s ez: a nádsíp (ti. a Dumuzi-siratók hangszere), mert a zene, mint mondja, arra hivatott, hogy nyugalmat, örömet, jókedvet hozzon az emberek szívébe. Még olyan hangszerek kezelését is megtanulta, amelyeket abban az időben már «senki sem hallgatott», értett a húrok hangolásához, a kéztartáshoz, a hangszerek minden titkához. Palotáját szűntelen jókedv és vidámság tölti be. A tanácskozásban, akár az idegen követeket fogadja, akár saját országának hatalmasságait, ügyes, határozott és ékesszóló; a gyűléseken bölcs: le tudja hűteni a heves szívet és a tüzes szót. Az istenek iránt mindig hűséges; kitartóan szolgálja őket, s gondoskodik róluk: a földeken és mezőkön több olaj és gyapjú, len és gabona terem, mint amennyi az istenek «éhség»-ének csillapításához és az emberek ellátásához szükséges. Mint uralkodó, bölcs és méltányos, egyazon módon irányítja Šumer és Akkád népét, a qutûk földjét, észak és dél lakosságát. Azoknak, akik döntésért fordultak hozzá, öt nyelven tudott válaszolni; palotájában senki más nem beszélt idegen nyelveket. Sokat tett a régmúlt korok énekei és zenéje érdekében. Ő hozta ismét divatba — több más, már régen feledésbe merült hangszerrel együtt — a t i g i -t (lant?), összegyűjtötte a régi énekek szövegét és dallamát,

[35] Vö. *A. Falkenstein:* «Wahrsagung» in der sumerischen Überlieferung. In: La divination en Mésopotamie ancienne et dans les régions voisines. [CRRA 14.] Paris 1966. 45—68.

az énekeseknek pedig meghagyta, hogy ápolják a régi zene hagyományát, s ne hagyják feledésbe merülni az ősi dallamokat. A későbbi királyok, ha igazak lesznek, mint ő, palotájukban, mulató házukban rendszeresen dícsérő énekkel fogják magasztalni bölcsességét, bátorságát és hírnevét. Nanna és Utu nem hagyná büntetlenül, ha bármelyikük kicsinyelni merné Šulgi érdemeit. S hogy hírneve sohase némuljon el a szóban és a dalban, Šulgi két iskolát alapított, Urban, illetve Nippurban; itt, «a tábla házá»-ban, az «írnok» és az «énekes» zavartalanul az alkotó hivatásnak szentelheti magát. A himnusz befejezése:

Minden királynál nagyobb király vagyok,
mindenütt mindent elértem.
Édes a dícséretem!

Šulgi zenei tevékenysége egyébként is gyakori téma a királyhimnuszokban; egy kompozíció [Šulgi «E»], szintén önhimnusz, aprólékos részletességgel beszél róla.[36]

Egy terjedelmes himnusz [Šulgi «C»],[37] nagyobb részében általános magasztaló formulák hosszú és dús fűzére, mintha egyenesen a célból készült volna, hogy majd Šulgi magasztaló éneke legyen — a későbbi királyok palotájában. A szöveget egy három soros — többször visszatérő — szakasz szabálytalan hosszúságú részekre tagolja; a «refrén» azt mondja, hogy mind a szó, mind az ének Šulgi dícséretét hirdeti. A himnusz egyik szakasza részletes leírást ad Šulgi tanulmányainak menetéről «a tábla házá»-ban. A «bölcsesség» alapja az írástudás. Ennek elsajátítását a recitálás, a fogalmazás és a hangszeres játék megtanulása követte, majd a gazdasági élet írnoki tudnivalói: a földmérés, a gyümölcs- és gabonatermés összeszámolása, a — mai szóval — munkanormák[38] kiszámítása, az állatok szaporulatának számontartása. S végül a szellemi tevékenység magasabb rendű formái: művészi kompozíció — «lazúrkő tábla» — létrehozása, országos «számítás»-ok és «szabály»-ok készítése. Mire ezek velejét megismerte, képzettsége teljessé vált.

A királyi hatalom isteni eredetének tana — érthetően — Šulgi sok himnuszában központi helyre került. Feltehető, hogy ezek a királyhimnuszok többségükben koronázási énekek voltak. Az egyik ilyen mű [Šulgi «G»][39] — forma szerint Enlil himnusza — a király «születés»-ével foglalkozik. Az istenek, akik a szülés idején az Ekurban (!) ott álltak Ninsuna mellett, és segédkeztek neki, Šulgit már ekkor a trónra szemelték ki. Šulgi születését — amelynek leírása egyébként nem nélkülözi a naturalista elemeket — az isteni asszisz-

[36] PBS 10, II, 7; TRS 14; STVC 53; ISET p. 162 (Ni 4519); feldolgozatlan. L. *S. N. Kramer*, in: ISET p. 36, No. 5; *G. R. Castellino:* Two Šulgi Hymns (BC). Roma 1972. passim.

[37] Feldolgozta *G. R. Castellino:* Two Šulgi Hymns (BC). Roma 1972. 243—294.

[38] Ehhez l. *N. V. Kozyreva* okmányokból vett, de — sajnos — csak közvetett adatait: Normy potreblenija v starovavilonskoj Mesopotamii. VDI 120 (1972, II) 94—99; továbbá *V. M. Masson* kitűnő — igaz, korábbi időkre vonatkozó — számításait: Ekonomičeskie predposylki složenija ranneklassovovo obščestva. In: Leninskie idei v izučenii pervobytnovo obščestva, rabovladenija i feodalizma. Moskva 1970. 49—57; és *V. M. Masson:* Poselenie Džejtun. Leningrad 1971. 101 skk.; s általában *F. Hole—R. F. Heizer:* An Introduction to Prehistoric Archeology. New York 1965. 187 skk. (Ch. 14: Prehistoric Economy.)

[39] CT 36, 26—27; feldolgozatlan; vö. *Å. W. Sjöberg:* OrSuec 21 (1972) 103 skk., a korábbi irodalommal; az itt idézetteken kívül l. *Å. W. Sjöberg:* Or 35 (1966) 288 sk.; *W. H. Ph. Römer*, in: XVII. DOT. Vorträge, 1. Wiesbaden 1969. 135.

tencia a mitológia régióiba emeli. A himnusz szerint a koronázás nyomban a születés után következett. A «születés» motívuma a koronázási szertartásban, úgy látszik, voltaképpen azt jelképezte, hogy az istenek a királyt már eleve a hatalomra szánták.

Több királyhimnusz is részletesen ismerteti azokat a szertartásokat, amelyek során Šulgi elnyerte az ország isteneinek áldását. Az egyik ilyen kompozícióban [Šulgi «D»][40] az első rész a király hadjáratait és győzelmeit magasztalja, többek között a qutûk fölötti diadalát, a szöveg második fele pedig Šulgi országjáró utazásait írja le. A főbb városok — itt Nippur, Eridu és Larsa — szentélyeit a király vízi úton, csónakban kereste fel. Az istenek áldása feltehetően a helyi beiktatás szertartásához tartozott. A király szertartási utazásai — bár tényleg maradéktalanul kultikus jellegűek voltak — elsőrendű politikai célokat szolgáltak, éppen úgy, mint a mítoszokban az isten-utazások.[41] Erre Nanna nippuri utazása lehet a legjobb példa.[42] Ugyanezt a szertartást örökíti meg Šulgi egyik királyhimnusza is [Šulgi «F»].[43] Eszerint Nanna — szabályos isten-utazás keretében — Nippurba utazik, s az Ekurban ő maga kér Enliltől és Ninliltől engedélyt ahhoz, hogy védence feldúlhassa az ellenség országát. Az istenektől kapott jóváhagyás Šulgi számára a királyi hatalmat jelentette.

Egy másik királyhimnuszban [Šulgi «TLB II 2»][44] a király más útvonalat választott a szertartási utazáshoz. Most Urukot keresi fel először. Itt a «szent nász» szertartását végzi el Innin istennővel, aki végül megáldja őt, hogy kellő ereje legyen a királyi hatalomhoz. A rítus — amely a király és a termékenység-istennő, illetve papnője közötti nász révén, s ezúttal az újévi ünnep alkalmából, az ország termékenységét hivatott biztosítani — valószínűleg ősi eredetű, de a korábbi időkben szinte nyoma sincs az írott forrásokban.[45] Az út

[40] Feldolgozta *J. Klein:* Shulgi D: A Neo-Sumerian Royal Hymn. Diss. Univ. of Pennsylvania, Philadelphia 1968.

[41] Az isten-utazásokhoz l. *D. O. Edzard:* Götterreisen. In: WbM 75—77; *H. Sauren:* Besuchsfahrten der Götter in Sumer. Or 38 (1969) 214—236; *Å. W. Sjöberg:* Götterreisen. Nach sumerischen Texten. In: RLA 3, VI—VII (Berlin 1969) 480—483; *D. Reisman:* Ninurta's Journey to Eridu. JCS 24 (1971) 3—8; *A. J. Ferrara:* Nanna-Suen's Journey to Nippur. Roma 1973, és ehhez a kompozícióhoz *C. Wilcke:* Sumerische literarische Texte in Manchester und Liverpool. AfO 24 (1973) 1—18, kül. 2 skk. (No. 1), továbbá *A. J. Ferrara:* The Itinerary of Nanna-Suen's Journey to Nippur. Or 41 (1972) 1—4. Számomra hozzáférhetetlen *A. Al-Fouadi:* Enki's Journey to Nippur: The Journeys of the Gods. Diss. Univ. of Pennsylvania, Philadelphia 1969.

[42] L. *A. J. Ferrara* kiadását (fent, 41. jegyz.), s ezt megelőzően *Å. Sjöberg:* MNS 148 skk.

[43] BE 31, 24; TRS 86; SLTN 78; TMH NF 4, 11; ISET I, p. 80—81 (Ni 4564); feldolgozatlan. Vö. *W. H. Ph. Römer*, in: XVII. DOT. Vorträge, 1. Wiesbaden 1969. 133 sk.

[44] TLB 2, 2; l. *J. van Dijk:* La fête du nouvel an dans un texte de Šulgi. BiOr 11 (1954) 83—88; *S. N. Kramer:* Shulgi of Ur: A Royal Hymn and a Divine Blessing. JQR 75th-Anniversary Volume (Philadelphia 1967 [1970]) 369—380, kül. 377 skk.

[45] A «szent nász» újabb irodalmából mindenekelőtt *S. N. Kramer* munkái említendők: Cuneiform Studies and the History of Literature: The Sumerian Sacred Marriage Texts. PAPS 107 (1963) 485—527; The Sacred Marriage: A Panoramic View of the Sumerian Evidence. In: Proceedings of the 26th International Congress of Orientalists (New Delhi 1964), II. New Delhi 1968. 28—32; Sumerian Sacred Marriage Songs and the Biblical «Song of Songs». MIO 15 (1969) 262—274; The Sacred Marriage Rite. Aspects of Faith, Myth, and Ritual in Ancient Sumer. Bloomington—London 1969 (:s ehhez *W. Heimpel* bírálatát: JAOS 92 [1972] 288-291); Le rite de mariage sacré Dumuzi—Inanna. RHR 181 (1972) 121—146; továbbá *J. van Dijk:* Sumerische Religion. In: *J. P. Asmussen—J. Laessøe—C. Colpe:* Handbuch der Religionsgeschichte, 1. Göttingen

további állomásain — Larsa, Enegi (Umm al-Wawiye?)[46] és Ur — a királyt Utu, Ninazu, illetve Nanna fogadja s áldja meg.

A «szent nász» szertartásának értelmét, s néhány további — poétikus — részletét, Innin és Šulgi dialógusa [Šulgi «Iraq 31, t. IV = ISET I, p. 82»][47] világítja meg. Az istennő «kedvesem»-nek szólítja a királyt, aki kedvesét ugyanígy hívja, vagy pedig a «nővérem», «édes nővérem» szavakkal illeti, s hívja-viszi magával, «mezejé»-re, «kertjé»-be, «gyümölcsösé»-be, hogy ott «szánt»-sanak, «öntöz»-zenek; szó esik köztük a «datolyafürt»-ről, «az almafa gyümölcsé»-ről, amelyet az istennő, illetve a király megkíván, hogy «a kezében lenne» — s mindez jelképesen, vagy jelképesen is, ugyanolyan összefüggésekben, a szöveg minden töredékessége, a jelentés minden homályossága mellett is, mint az i. e. 2. évezred legelején Innin és Dumuzi nászénekeiben, majd még később az *Énekek éneke* gyémántkő soraiban. A királyi szerelem, amely itt valóban a lényege szerint szent, a Folyóköz — akkor még — buja pálma- és almáskertjeit választja az idill színteréül; a nász aktusának mágikus ereje éppen a mezők, kertek, gyümölcsösök termékenységét serkenti.

Šulgi katonai győzelmeivel szinte minden királyhimnusza — legalább futólag — foglalkozik. Egy önhimnusz [Šulgi «CT 42, No. 40»][48] a témát az eridui Enki-szentélynek tett adományok felsorolásával kapcsolja össze. Ebből ítélve, a szöveg eridui szertartási ének lehetett.

Az igazságos uralkodásnak — már az elődök számára sem ismeretlen[49] — elveit Šulgi himnuszai, a korábbi, esetszerű felsorolások helyett, elvontabb formában, szentencia jellegű tételekként fogalmazzák meg, pl.:

Az igazságot szeretem,
a gonoszságot nem szeretem.

Az idézet Šulgi egyik legszebb s talán legeredetibb királyhimnuszából való [Šulgi «A»].[50] Ez is önhimnusz, a biztonságos utak építőjének dicsérete. Az ország egységének megteremtéséhez Šulgi — többek között — az úthálózat kiépítésével járult hozzá; az utak építésében szerzett — s valóban példamutató — érdemeinek ő maga is nagy jelentőséget tulajdonított. Így ír erről:

Az utakat mérföldekre osztottam,
erődöket építettem,
mellettük kertet ültettem,
pihenőhelyet létesítettem,

1971. 431—496, kül. 484 skk. (Inanna und Dumuzi und die heilige Hochzeit); ikonográfiai kérdésekhez l. *E. Douglas van Buren:* The Sacred Marriage in Early Times in Mesopotamia. Or 13 (1944) 1—72.

[46] A lokalizációhoz l. *A. J. Ferrara:* Nanna-Suen's Journey to Nippur. Roma 1973. 122 (a korábbi irodalommal); *R. McC. Adams—H. J. Nissen:* The Uruk Countryside. Chicago—London 1972. 51, 54.

[47] Feldolgozta *S. N. Kramer:* Inanna and Šulgi: A Sumerian Fertility Song. Iraq 31 (1969) 18—23.

[48] Feldolgozta *A. Falkenstein:* Ein Lied auf Šulgi. Iraq 22 (1960) 139—150.

[49] Vö. *D. O. Edzard:* 'Soziale Reformen' im Zweistromland bis ca. 1600 v. Chr.: Realität oder literarischer Topos? Acta Ant. Hung. s. a.; Entemena itt idézett feliratához most l. *M. Lambert:* L'expansion de Lagash au temps d'Entemena. RSO 47 (1973) 1—22.

[50] Feldolgozta *A. Falkenstein:* Sumerische religiöse Texte, 2. Ein Šulgi-Lied. ZA 50 NF 16 (1952) 61—91. Azóta sok új szövegpéldány került elő; ezeket — és még kiadatlan töredékeket — is felhasználja *S. N. Kramer* új fordítása, in: ANET Suppl. (Princeton 1969) 584 skk.

belsejükbe megbízható őrséget telepítettem:
ha valaki észak felől jön,
ha valaki dél felől jön,
hűvösükben pihenést találjon,
ha a karavánutat járja,
éjjel is haladhasson,
vagy mint jól épült városba,
az erődbe húzódhasson.

A himnusz java része a király egyik szertartási utazását írja le, Nippurból Urba, majd vissza. A légvonalban is mintegy 150 kilométeres utat Šulgi visszafelé egy nap alatt tette meg, hogy mindkét városban egyazon napon mutathassa be áldozatát az isteneknek; tudja, hogy teljesítménye nem mindennapi. Útközben ráadásul egy hatalmas vihart kellett átélnie:

Szélvész süvített, orkán tombolt e napon,
észak szele a déli szélnek rontott,
kavarogtak,
az eget villámok szabdalták,
elszabadult a hét szél,
a földet bömbölő vihar rázkódtatta,
az ég terein Iškur dörgő hangon dalolt,
az égi szél a földön vízből torlasztott falat,
apró jégköveket, nagy-nagy jégköveket —
hátamra szórta sűrű zuhatagát.
Én, a király, mit sem féltem, meg sem ijedtem,
mint a kölyökoroszlán, fel-felszökve siettem,
mint a pusztai szamár, futva robogtam,
mint a magányos szamárcsődör, száguldva vágtáztam . . .

Šulgi, aki magát — épp itt, az «utazási» himnuszban — «Nisaba nagytudású írnoká»-nak nevezi, az egyes szám első személyű királyhimnuszokban lényegében megteremtette a lírai költészet kereteit. De csak ezt, s nem magát a lírát. A királyi rangú érzelem, a trónszéken ülő bensőséges vallomása, az uralkodói kitárulkozás könnyen a visszájára fordul. Így az önhimnuszokban legfeljebb itt-ott villan fel líra; az én-költészetet egyelőre a narráció tölti meg. De Šulgi látásmódjának a konvenciókkal szakító eredetisége, stílusának változatossága, helyzetteremtő és megjelenítő ereje, képeinek és hasonlatainak életszerűsége — s az önhimnuszok, köztük az «utazási» himnusz sok, éppen nem szokványos hangú részlete — mindenképpen erős költői tehetségre vall.

Šulgi ugyanolyan gonddal ápolta az uruki hagyományokat, mint apja, Ur-Nammu — de ő talán már nemcsak meztelen politikai érdekből, hanem a múlt iránti érdeklődésből és tiszteletből is. A hősi hagyomány és mitológia jól ismert nevei — Gilgameš, Lugalbanda, Ninsuna — gyakran szerepelnek Šulgi himnuszaiban. S az egyik mű [Šulgi «O»] részletesen ír is arról a témáról, amelyet a *Gilgameš és Agga* már feldolgozott:[51]

[51] SLTN 79; ISET I, p. 85 (Ni 4101); p. 130 (Ni 4112); feldolgozatlan. A Gilgamešről szóló szakaszhoz l. *D. O. Edzard:* ZA 53 NF 19 (1959) 20—23.

Šulgi, Šumer igaz pásztora,
testvéréről, barátjáról,
így énekel Gilgamešről, az úrról;
erejét magasztalja,
vitézségét hirdeti:
«Ó te, csaták hőse, városok dúlója,
ütközetben az ellenség fejére sújtó!
Városod fénylő falán a parittyakövet kezelő!
Te fegyvert fogtál Kiš háza ellen,
hét vitézét harc közben fogtad el,
Enmebaragesinek, Kiš királyának,
nyakát tiporta lábad, a kígyónak!
Dicsőséged hírét Šušan városig viszem!»

Šulgi himnuszában az uruki epikus «Stoff»[52] sok ponton más, mint az eposzban. De éppen ez bizonyítja, ha csak közvetve is, a *Gilgameš és Agga* korai eredetét — s ebben a kérdésben egyetlen bizonyíték sem lehet fölösleges. Nem kétséges, hogy Šulgi, ha az ellenség vezéreként Enmebaragesit nevezi meg, nem az eposzhoz igazodik, hanem saját korának szájhagyományához. Ezt kell tennie, különben nem találna hitelre, és saját himnuszának hatását csorbítaná. De a szájhagyomány a *Gilgameš és Agga* óta átalakult. A kevésbé ismert név — Agga — helyére időközben egy híresebb került; a folklórban ez természetes és gyakori jelenség.

Igazi különlegesség Šulgi korának irodalmában az a kompozíció, amely — tartalma alapján — a *Šulgi fiának altatódala* címet kaphatja.[53] A dalt Šulgi felesége énekli a király valamelyik fiának (több, mint két tucat gyermekéről van tudomásunk), talán az elsőszülött csecsemőnek. A mama az álmot hívja, dünnyögő szavakat mondogat, tücsköt, dongót, harist (?) kér, hogy zenéjük altassa el a gyermeket, s a fiú jövendő hatalmának képeit színezgeti — talán önmaga számára is . . . Ez az első ilyen emlék a világirodalomban, de korántsem a legelső altatódal: biztos, hogy népköltészeti mintái voltak.[54]

Enḫedu'anna templomhimnusz-gyűjteményét[55] Šulgi korában egy új himnusszal egészítették ki: a király Urban alapított szentélyének szertartási

[52] Ehhez l. legutóbb *S. N. Kramer:* Sumerian Epic Literature. In: La poesia epica e la sua formazione. Accademia Nazionale dei Lincei, Anno 367, Quaderno No. 139. Roma 1970. 825—838; *H. Limet:* Les chants épiques sumériens. RBPH 50 (1972) 3—24; s legutóbb *Komoróczy G.:* A sumer hősi epika. (Az epikus költészet korszakai Mezopotámiában. I.) Ethn. 84 (1973) 1—28, kül. 4 skk., 11 skk.

[53] UM 29-16-85; kiadta *S. N. Kramer:* u_5 - a a - ù - a: A Sumerian Lullaby. In: Studi in Onore di E. Volterra, 6. Roma 1969—1970. 191—205 (202 skk.: *Th. Jacobsen*'s Translation and Interpretation); l. még *S. N. Kramer:* From the Poetry of Sumer. Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities 4 (1969—1970) 14—28, kül. 26 skk.; *S. N. Kramer,* in: ANET Suppl. (Princeton 1969) 651 sk. — Időközben a szövegnek újabb töredékei is felbukkantak: ISET I, p. 144 (Ni 4322), ehhez l. *S. N. Kramer:* uo. p. 40, No. 5; p. 45, No. 4322; SLTN 134, a21-b; N 3499 (kiadatlan), a két utóbbihoz l. *M. Civil:* Or 41 (1972) 84; továbbá CBS 11353, ezt kiadta *B. Alster:* On the Sumerian Lullaby. RA 65 (1971) 170—171.

[54] L. *Katona I.:* Altatódal. In: VIL I. Bp. 1970. 238—239 (bibliográfiával).

[55] Feldolgozta *Á. W. Sjöberg—E. Bergmann:* The Collection of the Sumerian Temple Hymns. Locust Valley 1969. Vö. *B. Hruška:* WdO 6, II (1971) 257—260; *W. Heimpel:* JAOS 92 (1972) 285—288; *C. Wilcke:* JNES 31 (1972) 37—42. — Enḫedu'anna irodalmi működéséről jó összefoglaló képet ad, minden szükséges bibliográfiai adattal, *W. H. Ph. Römer:* UF 4 (1972) 173 skk.

énekével.[56] Bár a himnusz biztosan új alkotás, stílusa — ritka kivételképpen a Šulgi-himnuszok között! — mégis régimódi, minden ízében az. A gyűjtemény másolataiban egy szerkesztői «jegyzet» közli, hogy a szöveg «kiegészítés», «pótlás».[57]

Šu-Su'en nászénekei

Šulgi után, az i. e. 21. század második felében, a himnuszköltészetben az apály időszaka köszöntött be. A sápadt utódok — Amar-Su'en, Šu-Su'en és Ibbī-Sîn — nem vehették fel a versenyt Šulgi nagyszabású egyéniségével;[58] nem hagytak sok királyhimnuszt maguk után, s ami maradt, többnyire rövid, hagyományos, irodalmilag sem túl igényes szöveg.

Ebből az anyagból, amely — kivált, ha Šulgi himnuszaihoz mérjük — legfeljebb közepesnek mondható, talán csak Šu-Su'en három himnusza emelkedik ki. Nemcsak tartalmi újdonságuk miatt: irodalmi érték mind a három, s új hajtás a műfaj törzsén.

Kolofonjuk mindhárom szöveget a b a l - b a l - e szóval jelöli. Ez a műfaji elnevezés egyébként nem túlságosan gyakori.[59] Rendszerint olyan költemények alatt találkozhatunk vele, amelyekben a szerkezet vagy párbeszédekre, vagy a változtató ismétlésre[60] épül. A «felelgető (ének)» fordítás a šumer szó etimológiai jelentését megközelítőleg pontosan adja vissza, de a fogalom homályosságát sem oszlatja el önkényesen. Bizonyos énekek esetében nem kétséges, hogy a szó «párbeszéd»-et, «dialógus»-t jelöl; ez persze nem jelent mindjárt két beszélő személyt is:[61] az éneket valószínűleg kórus és egy női szólóhang adta elő.

Az első himnusz, *Innin szerelmes éneke*,[62] csábító hangú, tüzes szerelmi költemény; voltaképpen a «szent nász» szertartási éneke, de szavaiból minden gát nélkül árad a «profán», természetes érzékiség:

[56] No. 9.

[57] Vö. 134. sor: d a ḫ - ḫ u - u m, «betoldás», «kiegészítés».

[58] A három király uralkodásának történelméhez l. *C. J. Gadd:* Babylonia c. 2120—1800 B. C. (CAH² I, Ch. 22.) Cambridge 1965. 14 skk.; *D. O. Edzard*, in: Fischer Weltgeschichte, 2. Die Altorientalischen Reiche, I. Frankfurt/M. 1965. 149 skk.; *W. W. Hallo*, in: *W. W. Hallo—W. K. Simpson:* The Ancient Near East. A History. New York. 1971. 84 skk. — A kor feliratainak bibliográfiáját l. *W. W. Hallo:* HUCA 33 (1962) 34 skk.; ezen kívül UET 8, 31—37, s ehhez *E. Sollberger:* uo. p. 6 skk.; a feliratok új fordítását ld. *E. Sollberger—J. R. Kupper:* IRSA 146 skk. — L. még *D. O. Edzard:* Neue Inschriften zur Geschichte von Ur III unter Šūsuen [„A".] AfO 19 (1959—60) 1—32; *M. Civil:* Šū-Sîn's Historical Inscriptions: Collection B. JCS 21 (1967) 24—38. vö. *Å. W. Sjöberg:* JCS 24 (1972) 70-73 is!

[59] L. *A. Falkenstein:* WdO 1, II (1947) 48 sk.; *B. Landsberger:* JNES 8 (1949) 295 n 151; *A. Falkenstein:* ZA 49 NF 15 (1949) 86; *A. Falkenstein*, in: SAHG 22; *J. J. A. van Dijk:* La sagesse suméro-accadienne. Leiden 1953. 33; *J. J. A. van Dijk:* SGL II. 100; *J. Krecher:* SKL 12; *W. W. Hallo:* BiOr 23 (1966) 241; *W. G. Lambert:* MIO 12 (1966) 41; *Komoróczy G.*, in: VIL I. Bp. 1970. 644; *Komoróczy G.:* FilKözl 18 (1972) 262.

[60] Vö. *Komoróczy G.:* FilKözl 18 (1972) 262.

[61] Nemrégiben ketten is próbálkoztak azzal, hogy šumer szövegeket dramatikus műként magyarázzanak, l. *Y. Rosengarten:* Au sujet d'un théâtre religieux sumérien. RHR 174 (1968) 117—160; *uő:* Trois aspects de la pensée religieuse sumérienne. Paris 1971. 39 skk.; *H. Sauren:* Les épopées sumériennes et le théâtre classique. OrLovPer 3 (1972) 35—47. Úgy véljük azonban, hogy ez a felfogás a korai epikus költészetben általánosan megtalálható *oratio recta* szerepének alapvető félreismerésén alapszik; vö. egyébként *Komoróczy G.:* Ethn. 84 (1973) 1 skk.; 274 skk.; *G. Komoróczy:* AOF 3(Berlin 1975) s. a.

[62] Ni 2461, l. Belleten 16 (1952) t. 66 = ISET I, p. 90; feldolgozta *S. N. Kramer:* Belleten 16 (1952) 360 skk.; vö. legutóbb *S. N. Kramer:* The Sacred Marriage Rite. Bloomington—London 1969. 92 sk.

Szerelmem, mily drága vagy szívemnek,
gyönyöröd az ölelésben édes, mint a méz;
oroszlán, mily drága vagy szívemnek,
gyönyöröd az ölelésben édes, mint a méz.
Rabul ejtettél, remegve állok előtted,
szerelmem, bár vinnél nyoszolyádra;
rabul ejtettél, remegve állok előtted,
oroszlán, bár vinnél nyoszolyádra.
Szerelmem, hadd zárjalak karomba,
forró csókom édes, mint a méz —
ízlelgetve ajkunk mézét, nyoszolyádon,
ölelésed gyönyörében legyünk boldogok;
oroszlán, hadd zárjalak karomba,
forró csókom édes, mint a méz . . .

A második himnusz, a *Köszöntő ének*,[63] aligha sorolható a «szent nász» szertartási énekei közé, mégis ezzel áll kapcsolatban. Megírásához valószínűleg az adta a közvetlen indítékot, hogy a királyné, Abī-simti — akit meglehetősen jól ismerünk a kor dokumentumaiból: először talán Amar-Su'en felesége volt, majd az ő halála után öccse és utóda, Šu-Su'en vette el, mint királyné másfél évtizeden át fontos szerepet játszott az udvarban, s még Ibbī-Sîn első éveiben is élt[64] —, «a fénylő», gyermeket szült. A szöveg első része ezzel az eseménnyel foglalkozik. Második felében azonban — váratlanul — egy papnő szólal meg, Kubātum, talán Bawu papnője, hogy köszönetet mondjon az ékszerekért, amelyeket — ujjongó kiáltása jutalmául — ajándékba kapott a királytól. Kubātum hálájának hátterét egy szerencsés — de balsorsra jutott — lelet világítja meg. Urukban, ahonnan a «szent nász» szertartását már Šulgi himnuszaiból ismerjük, az ásatások során — egy másik papnőnek ugyancsak Šu-Su'entől származó ajándéktárgyai mellett — napvilágra került Kubātum sejthetőleg pompás ékszerkincsének egyik remek darabja[65] (a II. világháború előtt Berlinben, a Vorderasiatisches Museumban őrizték, de a háború idején elveszett[66]): aranydrótra felfűzött türkiz, karneol és arany szemekből álló nyakék, függőjén — egy achát lapocskán — a következő felirattal: «Kubātum, Šu-Su'en szeretett papnője».[67] A «papnő» szó a šumer eredetiben (l u k u r) nem hagy kétséget aziránt, hogy «szerelmi» papnőről, vagyis a «szent nász» szertartásában az istennő megszemélyesítőjéről van szó.[68] Talán a királyi utód

[63] SRT 23; feldolgozta *A. Falkenstein:* Eine Hymne auf Šūsîn von Ur. WdO 1, II (1947) 43—56; értelmezéséhez l. *Th. Jacobsen* alapvető fontosságú megjegyzéseit: Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture. Cambridge, Mass. 1970. 184 skk.; s l. még *A. Falkenstein:* SAHG 119 sk., 370 (No. 25); *S. N. Kramer:* The Sacred Marriage Rite. Bloomington— London 1969. 93 skk.

[64] Abī-simti alakjához l. a *Th. Jacobsen* közölte életrajzi adatokat: Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture. Cambridge, Mass. 1970. 182 skk.; továbbá *W. W. Hallo* családfáját, in: *W. W. Hallo—W. K. Simpson:* The Ancient Near East. A History. New York 1971. 85.

[65] L. UVB 8 (= APAW 1936, XIII [Berlin 1937]), 23 sk. és t. 38, 2.

[66] L. Jakob-Rost szíves közlése.

[67] A szöveghez l. *A. Falkenstein:* UVB 8, 23; a név olvasatához *I. J. Gelb:* MAD 2, 110, alul.

[68] A l u k u r = *nadītum* hétköznapi szerepéhez l. *J. Renger:* Untersuchungen zum Priestertum in der altbabylonischen Zeit, I. ZA 58 NF 24 (1967) 110—188, kül. 149 skk.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM Klasszika-Filológia Szeged

nemzését is a «szent nász» mágikus erejű szertartása kísérte? Az ének utolsó része, amely — jelképesen! — «korcsmárosnő»-t említ, valószínűleg egyenesen erre céloz, az «isten» — az istenként tisztelt király — kettős mámorát említve:

Én istenem, a korcsmárosnőnek édes a söre,
mint söre is, édes az öle, édes a söre,
mint szava is, édes az öle, édes a söre,
kevert söre — édes a söre . . .

A harmadik himnuszban[69] a «szent nász» király—papnő párja a termékenység jelképe, még külsőségekben is. A papnő, akit Šu-Su'en «kiválasztott magának», haját a — salátához (!) hasonlítja:

Hajam: saláta, víz mellé ültetett,
finom saláta, víz mellé ültetett . . .

A királyt pedig így szólítja meg:

Te vagy az urunk, te vagy az urunk,
ezüst, lazúrkő — te vagy az urunk,
szántóvetőnk, a gabonát szárba szökkentő —
te vagy az urunk . . .

A szokatlan, furcsa metaforákon nem szabad megütköznünk: az ének a termékenységi szertartások jelképrendszeréhez igazodik, s pl. a saláta Mezopotámiában igen becses és fontos élelmiszernek számított.

A himnuszok szereplőinek személye — a király, az Innin- vagy Bawu-papnő — bizonyossá teszi, hogy az egyaránt izzó hangú, bár egyébként igen különböző költemények mind a «szent nász» szertartásával függnek össze. A himnuszok buja szavait — a teljes megértéshez ezt tudni kell — egy nem kevésbé nyíltan érzéki szertartás kísérte. A szertartási éneket a költészet ábrázoló ereje teljes emberi tartalommal töltötte meg, s mint korábban a mitológiát,[70] most ezt hódította meg az emberi személyiség kifejezésére.

A «szent nász» költészetét nem sokkal Šu-Su'en himnuszai után, az i. e. 2. évezred elején, a Dumuzi-mitológia itatja át. Nincs kizárva, hogy az «istennő» nászágyára a király már ezt megelőzően is Dumuzi helyetteseként lépett fel,[71] de ez a föltevés korai szövegekkel egyelőre nem bizonyítható. Az viszont teljes mértékben valószínű, hogy a «szent nász» költészete, amelyet az i. e. 2. évezred elején a *Dumuzi nászénekei* gyűjtőcím foglal össze, részben még az előző évezredben alakult ki. De mivel a «nászénekek» többsége nem tartalmaz történelmi nevet, a Šu-Su'ent — vagy később más királyokat — említő darabok mint sajátságos királyhimnuszok mindenképpen elkülönítendők tőlük.

[69] PAPS 107 (1963) 521, Fig. 5 (N 3560; N 4305); feldolgozta *S. N. Kramer:* PAPS 107 (1963) 508 sk. (No. 8); újabb fordításait l. *S. N. Kramer*, in: ANET Suppl. (Princeton 1969) 644; *S. N. Kramer:* The Sacred Marriage Rite. Bloomington—London 1969. 95 sk.

[70] Ehhez l. *Komoróczy G.:* A sumer mitológiai epika. (Az epikus költészet korszakai Mezopotámiában. II.) Ethn. 84 (1973) 274—278.

[71] Mint — mondjuk — Iddin-Dagān nagy rituális Innin-himnusza (SRT 1 stb., l. *W. H. Ph. Römer:* SKIZ 128 skk.) szerint. Úgy látszik, ezt a szemléletet képviseli már Šulgi — fentebb (l. 44. jegyz.) említett — himnusza is. Egyéb irodalmi adatokhoz l. *W. H. Ph. Römer:* SKIZ 147 sk.

Ibbī-Sîn az irodalomban

A III. Ur-i dinasztia utolsó tagja, Ibbī-Sîn,[72] a mindenfelől összeomlani készülő birodalomban kétségbeesett igyekezettel próbálta folytatni elődeinek művét. Aránylag sok irodalmi emlék viseli az ő nevét,[73] s ha ezek közül a királyhimnuszok nem különösebben értékesek, az nem feltétlenül az irodalmi élet általános hanyatlásának jele, hanem inkább csak arra mutat, hogy a királyhimnusz korábbi virágzása — Šulgi alatt — egy kivételes egyéniségnek köszönhető, s az ő kezdeményezéseiből csak annyi eresztethetett mélyebb gyökeret, amennyit a közönséges szertartások talaja táplálni tudott. Valóban, azok a királyhimnuszok, amelyek Ibbī-Sîn nevét említik,[74] már egyszerű, konvencionális szertartási énekek, adab-királyhimnuszok, tehát istenek — Su'en, Lugalgirra, Meslamta'ea — magasztalásai.

Ennél a költészetnél sokkal jelentékenyebb az a szöveganyag, amely a dinasztia bukásának eseményeivel foglalkozik, s amely nagyrészt az i. e. 20. század elején alakult ki. A pusztulást siratók énekek egy részében Ibbī-Sîn alakja áll a középpontban.[75] Vele kapcsolatos az irodalmi levelek gyűjteményének több darabja is.[76]

[72] A történelmi forrásokat l. fent, 58. jegyz. De l. még *A. Falkenstein:* Ibbīsîn — Išbi'erra. ZA 49 NF 15 (1949) 59—79; *Th. Jacobsen:* The Reign of Ibbī-Suen. JCS 7 (1953) 36—47 = *Th. Jacobsen:* Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture. Cambridge, Mass. 1970. 173—186, 408—416; *E. Sollberger:* Remarks on Ibbī-Sîn's Reign. JCS 7 (1953) 48—50; *E. Sollberger:* Selected Texts from American Collections, 4—5: Texts Relating to Ibbī-Sîn's Coronation. JCS 10 (1956) 18—20; valamint az alábbi jegyzetekben említett irodalmat.

[73] Ilyen pl. a *Tél és Nyár* c. vetélkedés; l. még alább, 75—76. jegyz.

[74] L. *Å. W. Sjöberg:* Hymns to Meslamtaea, Lugalgirra and Nanna-Suen in Honour of King Ibbīsuen (Ibbīsîn) of Ur. OrSuec 19—20 (1970—1971, megj. 1972) 140—178.

[75] Ilyen mindenekelőtt az a hatalmas siratóének *(Sirató Šumer és Ur fölött)*, amelynek egyik részét *A. Falkenstein* az *Ibbī-Sîn siratója* c. adta ki: Die Ibbīsîn-Klage. WdO 1, V (1950) 377—384, egy másik részletét pedig *C. J. Gadd* mint önálló sirató töredékét közölte: The Second Lamentation for Ur. In: Hebrew and Semitic Studies Presented to G. R. Driver. Oxford 1963. 59—71. Az, hogy a két töredék tulajdonképpen egy mű részeit (az 1. és a 3. liturgikus szakaszt, k i r u g u -t) képezi, csupán UET 6, II, 124—134 tábláinak kiadásakor (1966) vált felismerhetővé, l. *S. N. Kramer:* uo. p. 1; de vö. *J. Krecher* óvatos fenntartásaival: ZA 60 (1970) 200 sk., ill. *D. O. Edzard* előzetes rekonstrukciójával: AfO 23 (1970) 92. A mű teljes szövegének fordítását közli *S. N. Kramer*, in: ANET Suppl. (Princeton 1969) 611 skk. — A siratóének műfaj egyéb emlékeihez, és a szövegek történeti forrásértékéhez l. *S. N. Kramer:* Lamentation over the Destruction of Ur. Chicago 1940; *D. O. Edzard:* ZZB 50 skk. (6. Kap.: . . . Die Klagelieder als historische Quelle); *S. N. Kramer:* Lamentation over the Destruction of Nippur. A Preliminary Report. Eretz-Israel 9 (Albright Volume, 1969) 89—93; *S. N. Kramer:* TMH NF 4, p. 14 skk.; *S. N. Kramer:* ISET I, p. 38; és mindenekelőtt *S. N. Kramer:* UET 6, II, p. 1 sk.

[76] A szövegek bibliográfiáját l. *W. W. Hallo:* JAOS 88 (1968) 88 sk.; feldolgozta *F. A. Ali:* Sumerian Letters: Two Collections from the Old Babylonian Schools. Diss. Univ. of Pennsylvania. Philadelphia 1964; *F. A. Ali:* Three Sumerian Letters. Sumer 26 (1970) 145—178. Vö. *F. A. Ali:* Two Collections of Sumerian Letters. ArchOr 33 (1965) 529—540; *C. Wilcke:* Drei Phasen des Niedergangs des Reiches von Ur III. ZA 60 (1970) 54—69.

HAHN ISTVÁN

A PLEBEJUSOK ÉS A NEMZETSÉGI TÁRSADALOM*

A probléma

A korai római társadalomra vonatkozó írásbeli forrásaink egybehangzó közlése szerint csupán a patríciusok oszlottak *gens*-ekre, nemzetségekre, míg a plebejusok híján voltak a nemzetségi szervezetnek: *plebeii gentes non habent.*[1] Livius szerint még i. e. 300-ban is a plebejusok szószólója, P. Decius Mus consul a patríciusok érveként említi, «*penes vos auspicia esse, vos solos gentem habere . . .*» (Liv. 10, 8, 9). Cicero szerint a Claudiusok patrícius és plebejus ágának egy örökségi vitája alkalmából a patríciusok nemzetségi jogaikra hivatkoztak (De oratore 1, 176 §).[2] A. Gellius szerint «plebem . . . Capito in eadem definitione seorsum a populo divisit, quoniam in populo omnis pars civitatis omnesque ordines contineantur, *plebes vero ea dicatur, in qua gentes civium patriciae non insunt*» (NA 15, 27). Ennek az álláspontnak felel meg az is, hogy csupán a patríciusok számára ismert el a korai római jogi felfogás törvényes és apajogi származást, míg a plebejusok kétes származásúak, «apjukat megnevezni nem tudják»,[3] «a föld fiai» *(terrae filii)*[4] és éppen ezért — tehát a nemzetségi szervezeten való kívülállásuk következtében vannak kirekesztve az állammal kap-

*A leggyakrabban idézett munkákat az alábbiak szerinti rövidítések jelzik: *ACR* = *R. E. A. Palmer:* The Archaic Community of the Romans. Cambridge 1970; *ANRW* = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt 1, 1, ed. *H. Temporini*, (Ny.) Berlin, 1972; *ERL* = *A. Alföldi:* Early Rome and the Latins. Ann Arbor 1965; *PC* = *P. De Francisci:* Primordia Civitatis. Róma 1959; *QuC* = *A. Momigliano:* Quarto Contributo alla storia . . . Róma 1969; *RSt* = *E. Meyer:* Römischer Staat u. Staatsgedanke[3]. Zürich 1964; *Comm. Liv.* = *R. M. Ogilvie:* A Commentary on Livy 1—5. Oxford 1965; *SCR* = *F. De Martino:* Storia della Costituzione Romana. 1. Napoli 1958; *ORG* = *F. M. Necsaj:* Образование римского государства. Minszk 1972.

[1] *V. Giuffrè:* Plebeii gentes non habent. Labeo 16 (1970) 329 skk.; *F. De Martino:* SCR 1, 51 skk.; *H. Siber:* RE 21, 118 skk. s. v. Plebs; *P. De Francisci:* Primordia Civitatis. Róma 1959. 162 skk.; 194 skk.; *E. Meyer:* RSt 36; *M. Radin:* Gens, familia, stirps. Class. Phil. 9 (1919) 235 skk.; *U. Lűbtow:* Das römische Volk, Frankfurt 1955. 83 skk.

[2] A szöveg értelmezéséhez vö. *J. Binder:* Die Plebs. L. 1909, 417; *H. Siber:* RE 21, 121 sk.; Cicero szavaiból nem az derül ki, hogy csak a Claudiusok patrícius ága alkotott volna *gens*-et, a plebejus Claudius Marcellusok pedig csupán származási közösséget, *stirps*-et, hanem az, hogy a Claudiusok nemzetségén belül alkottak a plebejus Marcellusok egy szűkebb származási csoportot, *stirps*-et, vö. *M. Radin* i. c.

[3] *Patricii* = «*qui patrem ciere possunt*», Liv. 10, 8, 10; vö. DH 2, 8, 3; *L. R. Ménager:* RIDA 3 s. 19, 1972, 372.

[4] Liv. 1, 8, 5; 4, 2, 6; 6, 14, 4; *F. Altheim:* Röm. Gesch.[3] Frankfurt 1951. 2. 172 sk., 182 sk.; *R. Werner:* Gymnasium 80 (1973) 230.

csolatos kultikus teendőkből, az *auspicium*-ok gyakorlásából ugyanúgy,[5] mint a patríciusokkal való törvényes házasságkötés jogából is.[6] A plebejusoknak tehát a patríciusokkal szembeni megkülönböztető jegye éppen a nemzetségi szervezetből való kizártságukban ismerhető fel. Az antik forrásoknak ezeket a közléseit az újabb szakirodalom egybehangzóan hitelesnek ismeri el: vita csupán a tények pontosabb értelmezése körül alakult ki.

Amilyen egyszerűnek és egyértelműnek látszik ugyanis az a megállapítás, hogy «a plebejusoknak nincsenek nemzetségeik» — annyi választ igénylő kérdés merül fel, amikor ezen megállapításnak érvényét pontosabban akarjuk meghatározni: mi a reális tartalma és mi az oka ennek a megkülönböztetésnek? Kezdettől fogva megvolt-e, vagy pedig egy későbbi történeti fejlődésnek, pl. a szegényebb, gyengébb nemzetségek szétesésének eredménye? Magától, spontán módon jött-e létre ez a helyzet, vagy pedig jogfosztás, elnyomás következtében? Ha pedig elismerjük, hogy ez az állapot egy időben valóban fennállt, — akkor mivel magyarázzuk azt a tényt, hogy már a legkorábbi, névszerint ismert plebejus személyek az annalista hagyomány szerint nemzetségi jellegű neveket viseltek: sorra jelennek meg Livius előadásában a plebejusok között M. Laetorius (2, 27, 6), az első secessio vezetője, «Sicinius quidam» (2, 32, 2), majd az első néptribunusok, C. Licinius és L. Albinius (2, 33, 2), T. Latinius (uo. 36, 2), és sorra a többiek: csupa jellegzetes, nemzetségi hovatartozást kifejező névforma. Nem mintha ezeket a neveket és viselőiket történeti személyeknek tekinthetnénk: maga a jelenség, a nemzetségi jellegű névnek magától-értetődő viselése az, ami elgondolkodtató. És nem kevésbé meggondolkodtató kérdés az is, miként jelenhettek meg már nem sokkal a plebejusok egyenjogusítása után — sőt, jószerivel már azt megelőzően is — az erős, és a patríciusokéhoz hasonlóan szervezett *plebejus nemzetségek:* a hamarosan több ágra szakadó és részben cognomennel is rendelkező Liciniusok, Marciusok, Plautiusok, Sextiusok és a hozzájuk hasonlóak?

Ezekre a kérdésekre az újabb kutatás különféle módokon kereste a megoldást, de úgy tűnik, hogy a teljes értékű választ még nem sikerült megtalálni. A megoldások egyik típusa B. Niebuhr óta[7] a *gentes* szervezetének mesterséges voltából indul ki: a nemzetségek az állam kialakulásakor ill. megteremtésekor létrehozott *mesterséges*, csak fikció révén «származási» jellegű szervezetek, amelyek ennek megfelelően csak az államalkotó uralkodó csoportok körében alakultak ki. Ennek a nézetnek azonban ellent mondanak azok a kutatások, amelyek a korai Rómában és más archaikus társadalmakban a nemzetségi szervezetnek az állami szervezetnél korábbi, ősibb voltát mutatták ki,[8] vagy

[5] Liv. 4, 2, 5; 6, 41, 4; 10, 7, 5 stb.; *G. Wissowa* s. v. auspicium, RE 2, 2580; *A. Magdelain:* Auspicia ad patres redeunt, Hommage J. Bayet (= Coll. Latomus 70). 1964. 427 skk.

[6] *H. Last:* JRS 35, 1945, 30 skk. szerint ezt a tilalmat elsőízben a Tizenkéttáblás törvény XI. 1. § mondta ki, vö. Cicero: De rep. 2, 63; DH 10, 60, 5; *F. Altheim:* Röm. Gesch. 2, 178 skk. a tilalmat a köztársaság kezdeti időszakáig, az ie. 485 körüli «serrata del patriziato» intézkedéseire vezeti vissza, ugyanúgy *A. Momigliano:* QuC 436; *R. M. Ogilvie:* Comm. Liv. 527 sk. egy «unwritten law» meglétét tételezi fel, amelyet csak később kodifikáltak.

[7] *B. G. Niebuhr:* Röm. Gesch. 1. 354 skk.; vö. *E. Kornemann:* Niebuhr u. der Aufbau der altrömischen Geschichte. Hist. Zschr. 145 (1932) 277 skk.; *A. I. Nemirovskij:* История раннего Рима и Италии. Voronyezs 1962. 125 dkk.

[8] *F. De Martino:* SCR 1, 8 skk.; *P. De Francisci:* PC 162 skk.; *C. W. Westrup:* Sur les gentes et les curiae de Rome, RIDA 3 s., 11 (1954) 435 skk.; *P. Bonfante:* Storia del diritto Romano. 1. 60 skk.; *A. Guarino:* Storia del diritto Romano.[3] Milano 1963. 47.

éppen azt hangsúlyozták, hogy a legkorábbi nemzetségek maguk «állami jellegű», «politikai» funkciókat töltöttek be.[9] Az értelmezések másik csoportja — Th. Mommsen és M. Weber nyomán — a megoldást a jogi terminológia területén keresi. Th. Mommsen szerint[10] az egyenjogúsításkor a plebejus *családok* nyilvánították magukat nemzetségeknek, *gens*eknek — tehát igazában csak *pseudo-gens*-eket tudtak létrehozni; M. Weber szerint[11] a patríciusok *gens*-ekre, valóságos szervezett nemzetségekre oszlottak — a plebejusok csupán lazább származási egységekre, *stirps*-ekre. Így a plebejusok későbbi nemzetségei csak presztizs-okokból létrehozott ál-nemzetségek maradtak volna mindvégig: de hogyan képzeljük el a *familiá*ból *gens*-szé-válás mechanizmusát, és miben ismerjük fel a *gens* és *stirps* jogi különbségét, amikor a plebejus nemzetségek aggály nélkül *gens*-nek nevezték magukat,[12] és mindazon attributumokkal (még isteni ill. héroikus ősökkel is!) rendelkeztek, mint patrícius megfelelőik.[13]

A kutatók egy harmadik csoportja J. J. Bachofennek az anyajogra vonatkozó nagyhatású kutatásai óta[14] a megkülönböztetésnek teljes realitást tulajdonít, és azt feltételezi, hogy a patriarkális nemzetségi szervezetbe tömörült patríciusokkal szemben a plebejusok egy eltérő, archaikusabb és még matriarkátusban élő ethnikai egységet alkottak volna, amelynek éppen ezen jellegéből adódóan nem is lehettek nemzetségei. Ehhez a felfogáshoz közel állanak — bár nem teljesen azonosak vele — azok a nézetek, amelyek a plebejusok magvát egy olyan egységes és leigázott ethnikumban látják (legszívesebben a praeindoeurópainak vélt *ligurok*ban, az Aventinus feltételezett őslakóiban),[15] amelyet a nemzetségi szervezetbe tömörült latin, szabin ill. etruszk hódítók csak differenciálatlan tömegnek tekintettek: azért negligálták netán meglevő nemzetségeiket is. A plebejusok eredetének csupán hódításra való visszavezetése azonban ma már végleg eltűnt a diszkutábilis feltevések sorából.[16]

A megoldások egy további, feltétlen figyelmet érdemlő útja az, amely kizárólag gazdasági-társadalmi okokra vezeti vissza a plebs kívülállását a patrícius jellegű nemzetségi szervezeten, éspedig kétféle módon. Vagy *eredeti* jelenségnek tekintik ezt az állapotot, és ez esetben a *plebs* magvát olyan kézműves-kereskedő városi lakosságban látják, amely az adott társadalomban való elhelyezkedésénél és munkája jellegénél fogva nem igényelte a nemzetségi szervezetet;[17] vagy pedig ezt *későbbi* fejleménynek tekintik, és a nemzetségek közötti differenciálódásnak, nevezetesen a gyengébb, kisebb létszámú nemzetségek, a *gentes minores* szétesésének ill. az erős és nagylétszámú, «patrícius» jellegű

[9] *F. De Martino:* SCR 1. 11 skk.; *C. W. Westrup* i. c. 438.
[10] Röm. Staatsrecht.[3] Berlin 1887. 3. 66 skk.; Röm. Forschungen 1. 387 skk.
[11] *M. Weber:* Die römische Agrargeschichte. 1891. 114 skk.
[12] Vö. pl. a korai időszakra vonatkozólag *H. Kübler* s. v. Gens. RE 7. 1180.
[13] A plebejus Domitiusok nemzetségüket a Dioskurosokkal hozták kapcsolatba, vö. Suet.: Nero 1. RE 5. 1313 s. v. Domitius *(F. Münzer);* az Antoniusok mitikus őse Héraklés, vö. Appianus: BC 3, 16, 60; Plut.: Antonius 4, 1.; a Caeciliusok őse Caeculus vagy Caecas — Aeneas társa, vö. Festus 38 L s. v. Caeculus.
[14] E nézet kritikájához és bibliográfiájához vö. *F. De Martino:* SCR 62 skk.
[15] *A. Guarino:* Storia del diritto Romano.[2] 53.; *F. M. Necsaj:* ORG 55.
[16] *F. De Martino:* SCR 50; *E. Meyer:* RSt 33 skk.; *F. M. Necsaj*: ORG 55.
[17] *E. Meyer:* RSt i. h.; *R. E. L. Ménager:* Nature et mobiles de l'opposition entre la plèbe et le patriciat. RIDA 3 s. 19 (1972) 25 skk.

gentes maiores függőségébe való jutásának eredményét látják benne.[18] A probléma legújabb feldolgozója, J. Giuffrè is úgy véli,[19] hogy ezek a «muzsikusok, aranyművesek, bognárok, ruhafestők stb.» munkájuk egyéni jellegénél fogva voltak híján a nemzetségi szervezetnek; ez ui. csak a pásztorkodó és földmívelő csoportok számára bír gyakorlati jelentőséggel. Problémánknak ez a megoldása meggyőző lehet — és a kétféle variáns egymást kölcsönösen ki is egészítheti. Csupán arra a nem kevésbé alapvető kérdésre marad adósunk a válasszal, hogy akkor miként jöttek mégis létre — szinte egy csapásra és mintegy a semmiből, társadalomtörténeti előzmény nélkül, a *de facto* meglevő plebejus nemzetségek; éspedig attól kezdve, hogy elnyerték a politikai egyenjogúságot. Nem ad magyarázatot ez az elmélet a plebejus személyek «nemzetségi» jellegű név-viselésére sem.

Egy — a kérdések minden ágát-bogát figyelembe vevő és értelmezni képes megoldásnak természetesen útjában áll az a rengeteg bizonytalansági tényező, amely a legkorábbi római társadalom jellegét homályba borítja és megakadályozza, hogy akár alapvető kérdésekben is a mai kutatásnak teljes egyetértéséről szólhassunk.[20] Számolnunk kell írott forrásaink gyakori ellentmondásaival, történeti hitelességük fölöttébb problematikus voltával,[21] a régészeti adatok keltezése körüli lényegi vitákkal,[22] a rengeteg egyéb bizonytalansági tényezővel. Úgy tűnik, hogy jelenleg, a korai római társadalom kérdéseit különféle utakon és módokon megközelítő és egymással éles ellentétben álló reprezentatív monográfiák és tanulmányok sora után is bőven akadnak olyan tisztázatlan esemény- és társadalomtörténeti kérdések, amelyeknek eldöntése nélkül nem láthatunk tisztán egy olyan részletkérdésben sem, mint a plebejus nemzetségek hiányának ill. későbbi kialakulásának problémája. Ezért látszik szükségesnek, hogy a megoldást — a rengeteg bizonytalansági tényezőnek teljes tudatában is — tágabb összefüggésekbe helyezve próbáljuk megközelíteni, éspedig először a nemzetségi társadalmak bomlásának és osztálytársadalomba való átnövésének általánosabb problematikáján, majd közelebbről a legkorábbi (archaikus) római társadalom sajátos viszonyainak megismerésén keresztül.

[18] *A. Momigliano:* Osservazioni sulla distinzione fra Patrizi e Plebeii = Entretiens ... Hardt XIII. Genève-Vandoeuvres 1967. 199 skk. = QuC 419 skk.; ua.: L'ascesa della plebe nella storia arcaica di Roma (1967) = QuC 437 skk.

[19] *V. Giuffrè:* Labeo 16 (1970) 332 sk.; RSt 34.

[20] Vö. pl. a legújabb kutatási eredmények körüli éles vitákat: *E. Gjerstad:* Facts and Legends in Early Roman History. Scripta Minora Lund 1962. 68 skk. és vele szemben: *M. Pallottino:* Fatti e leggende (moderne) sulla più antica storia di Roma, Studi Etr. 31 (1963) 95 skk.; *A. Alföldi:* Early Rome and the Latins, Ann Arbor 1965, és vele szemben: *A. Momigliano:* JRS 57 (1967) 211 skk. = QuC 487 skk.; *R. E. A. Palmer:* The Archaic Community of the Romans. Cambridge 1970, és vele szemben: *A. Alföldi:* Gnomon 44 (1972) 787 skk.; a vitás kérdések bibliográfiailag teljes ismertetését adják az ANRW 1. 1 kötetében *M. Pallottino* (22 skk.), *E. Gjerstad* (136 skk.) és *F. De Martino* (217 skk.) cikkei.

[21] A korai római történeti hagyomány hitelességének kérdéséhez vö. *A. Momigliano:* JRS 53 (1963) 96 skk. = Terzo Contributo 545 skk.; uo.: 649 skk.; QuC 488 skk.; *R. M. Ogilvie:* Comm. Liv. 5 skk., és az egyes eseményekhez.

[22] Vö. a latiumi kultúrának és a legkorábbi római településtörténetnek nagymértékben eltérő keltezését *H. Müller-Karpe:* Zur Stadtwerdung Roms. Hdb. 1962 és *H. Riemann:* legújabban GGN 222 (1970) 25 skk., *P. Romanelli:* Studi Rom. (1965) 5 skk., Th. *Dohrn:* Des Romulus' Gründung Roms. Röm. Mitt. 71 (1964) 1 skk., ill. *E. Gjerstad:* Early Rome. 4. 349—599 részéről. Ebben a tanulmányban a legvalószínűbbnek látszó kronológiaként *Riemann* és *Pallottino* (ANRW 1, 1, 30) becsléseit követem.

A nemzetségi társadalmak bomlásának terminológiai kérdései

Azokról a nemzetségi társadalmakról, amelyek fejlődésük egy bizonyos szakaszában a történelem világosságába lépnek, szinte közhelyszerűen hangzik az a jellemzés, hogy megjelenésük idején nemzetségi szervezetük már a bomlás állapotában volt. Már Engels bomló nemzetségi társadalomként jellemezte a homérosi achájokat;[23] ugyanebbe a fejlődéstörténeti kategóriába szoktuk besorolni a Caesar által ismert és ismertetett gall társadalmat,[24] Tacitus germánjait,[25] a szláv törzsi társadalmakat fejlődésüknek abban a szakaszában, amikor az első írásos források megszólalnak róluk;[26] ám ugyanígy jellemezzük a hunok,[27] normannok vagy akár a honfoglaló magyarok[28] társadalmának jellegét is. Szinte önkéntelenül felvetődik a kérdés, nem pusztán önkényes elméleti konstrukció-e, ha a «bomló»: azaz a nemzetségek közötti és nemzetségeken belüli differenciáltság állapotában levő társadalmaknál *korábbi*, mindkét szempontból a teljes és valós egyenlőség ill. differenciálatlanság állapotában létező *nemzetségi* társadalmak meglétét tételezzük fel? A korai társadalmakra vonatkozó szociológiai jellegű kutatások inkább arra mutatnak, hogy ahol kialakult nemzetségi szervezet van, ott megvannak a nemzetségeken belül és a nemzetségek között a differenciáltság jelenségei is.[29]

A nemzetségi társadalomból az osztálytársadalomba való átmenet folyamatában tehát nem az tűnik a döntő tényezőnek, vannak-e vagyoni és hatalmi különbségek a nemzetségek között ill. ezeken belül: hanem inkább az, hogy ezek a különbségek spontának-e avagy tudatosak, változékonyak-e vagy tartósak és öröklődők, felszínesek és inkább mennyiségi jellegűek-e, vagy pedig mélyrehatók és minőségi (kvalitatív) jelentőségűek? Azok a konkrét körülmények, amelyek egy-egy társadalmon belül ezeket a szignifikáns különbségeket létrehozzák, nyilván igen eltérőek lehetnek. De meghatározhatók bizonyos olyan kritériumok, amelyek alapján — túl a régészeti leletek nyújtotta evidenciákon — megállapítható a szignifikáns, mély, tartós és minőségi jellegű, netán bizonyos jogi konzekvenciákkal is járó társadalmi különbségek jelenléte. Ezek közül két olyan jelenségre érdemes a figyelmet különös nyomatékkal felhívni, amelyek egy-egy nemzetségi társadalom előrehaladott differenciáltságának indikátorául szolgálhatnak: a *terminológiai differenciálásra* és *numerikus rögzítésre*.

Egy adott nemzetségi társadalomban nyilván mindig vannak bizonyos különbségek a nagyobb létszámú, jobb földön gazdálkodó, nagyobb állatállománnyal rendelkező, kedvezőbb körülmények között élő erősebb és befolyásosabb nemzetségek és a kedvezőtlen viszonyaik miatt gyengébbek között, egy-egy nemzetségen belül is különbségek vannak a szerencsésebb, erősebb vagy erőszakosabb, sikeresebb nemzetségi tagok ill. családfők — és a gyengébb,

[23] *Engels:* A család, magántulajdon és állam eredete, Vál. M. Bp. 1949. 258.
[24] Világtörténet. Kossuth-kiadó 1962. 2. 139 skk.
[25] Uo. 714 skk.; *E. A. Thompson:* The Early Germans. Oxford 1965. 8 skk.; 29 skk.
[26] Uo. 722 skk.
[27] *Harmatta J.:* The Dissolution of the Hun Empire. Acta Arch. Hung. 2 (1952) 4 fasc.
[28] *Molnár E.:* A magyar nép őstörténete. Bp. 1954. 170; *Bartha A.:* A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 90 skk.
[29] *G. Clark:* Archaeology and Society. London 1957. 219 skk.; *E. R. Service:* Primitive Social Organization. N. Y. 1962; *M. Fried:* The Evolution of Political Society. N. Y. 1967; *J. P. Lapierre:* Le développement du pouvoir politique. Aix 1968.

balszerencsésebb, háttérbe szorulók között. Ezek a különbségek a társadalomfejlődés törvényeinek megfelelően globálisan az állandósulás, megszilárdulás, elmélyülés felé tendálnak. Ennek folyamán érkezik el törvényszerűen az az idő, amikor a különbségek olyan szembetűnőek és tartósak, hogy *terminológiailag* is rögzítődnek. Athénben már az archaikus kor kezdetén különbséget tettek a «jó atyától származó» *(eupatrida)*, a kisebb földdarabbal rendelkező *(geómoros)* és a «népre dolgozó» *(démiurgos)* nemzetségek ill. családfők között.[30] Minden polisban megkülönböztették — a kettős polis-tulajdonforma talaján — a közös javakat kezelő,[31] a közügyeket intéző «legjobbakat» *(aristoi, chréstoi, agathoi* stb.) a köznéphez tartozóktól *(démos, démotikoi, polloi, pléthos* stb.).[32] Az egyszeri terminológiai megkülönböztetést finomíthatják, módosíthatják, esetleg keresztezhetik további — ugyancsak terminológiailag tükröződő — újabb megkülönböztetések is. Az i. e. 7. századi Athénben — Solón előtt tehát — már különbséget tettek *«hippeis»*, *«zeugitai»* és *«thétes»* között.[33] Spártában a hódító *dór* ethnikumon belül előbb alakult ki spontán módon bizonyos különbség a központi Eurótas síkság kedvezőbb helyzetben levő lakossága és a periférikus hegyvidék letelepültjei között — és ez a különbség csak később fejeződött ki terminológiailag is a *spartiatai* és *perioikoi* megkülönböztetésében — hogy végül köz- és magánjogi különbségek forrásává váljék.[34] Mindezekben a találomra választott példákban az a közös mozzanat, hogy a spontán, eleinte még alig észrevehető társadalmi differenciáltság eljut egy olyan fokra, amikor az egymástól addig csak mennyiségileg különböző társadalmi egységeket egy új terminológia bevezetésével minőségileg is megkülönböztetik egymástól; és maga ez a megkülönböztetés — ha egyszer létrejött — hozzájárul a meglevő különbségek tudatosításához, rögzítéséhez és megszilárdulásához, esetleg további elmélyüléséhez is.

A terminológiai megkülönböztetést kiegészítheti a differenciálás folyamán előnyös helyzetbe jutott társadalmi csoportoknak ill. kisebb egységeknek *számszerű rögzítése*. Ez leginkább ott valósul meg, ahol akár az igénybe vehető szántóföld, akár a legelőterület korlátozott; tehát nem közömbös az, kik és hányan veszik ill. vehetik igénybe.[34a] Különösen fontos lehet a számszerű rögzítés az antik polistulajdon alapján álló közösségeknél; itt ui. a földmagántulajdonból való részesedés a polis közös tulajdonából és előnyeiből való részesedésnek is feltétele. Ezekben a szervezetekben az előnyös vagy kiváltságos helyzetben levőknek érthető törekvése az, hogy saját számukat ne engedjék felduzzadni. Ezt a célt szolgálja a nagyobb vagy szűkebb társa-

[30] *C. Hignett:* History of the Athenian Constitution. Oxford 1952. 66 skk.; *W. G. Forrest:* The Emergence of Greek Democracy. London 1966. 145 skk.; *M. I. Finley:* The World of Odysseus. London 1954. 74 skk.

[31] *Ch. E. Welskopf:* Produktionsverhältnisse . . . Berlin 1957. 222 skk.; *Tőkei F.:* Antikvitás és feudalizmus. Bp. 1969.

[32] *C. Hignett:* i. m. 78 skk.; *G. Glotz:* Hist. Grecque.[2] P. 1948. 1. 218 skk.

[33] *K. K. Zelin:* Борьба политических группировок в Аттике. M.-L. 1964. 158 skk.; *F. Ghinati:* I gruppi politici Ateniesi . . . Róma 1970., főként 80 skk.; *E. Kluwe:* Die drei «Parteien» in Attika. Klio 54 (1972) 109 skk.

[34] *P. Oliva:* Sparta and her social Problems. Praha 1971. 55 skk.

[34/a] A szántóföld korlátozott mennyiségére, mint az antik polis-tulajdon létrejöttének feltételére már Marx rámutatott: Grundrisse . . . MEM 46, 1, 358 sk.; ennek a megállapításnak érvényét a görög polisokra kimutatja *Busolt—Swoboda:* Griech. Staatskunde. München 1920. 2. 163 skk.; Rómára vonatkozólag vö. pl. *P. De Francisci:* PC 133 skk.; vö. ugyanilyen értelemben: *R. Carneiro:* A Theory of the Origin of the State. Science 169 (1970) 733 skk.

dalmi egységek, ill. a hozzájuk tartozó személyek (családfők) *számának rögzítése*. Ez, vagy ehhez hasonló eljárás a polis-szervezet kialakításakor, a polis «alapításakor», ill. a fejlődésnek mindenesetre már korai szakaszában időszerű; egyben szorosan kapcsolódik a származási alapon álló arisztokratikus társadalom-szervezet létrejöttéhez. A számszerű rögzítés tendenciája különféle konkrét formákban realizálódhatik.

A spártai ún. «lykurgosi» alkotmány a kléros-tulajdonos teljesjogú polgárok számát 9000-ben határozta meg.[35] Az arisztokratikus rendszerű görög polisok egész soráról tudjuk, hogy maximálták teljesjogú polgáraik számát, leginkább 1000 főben.[36] A germánok és még később az angolszász törzsi-nemzetségi szervezetben a *százas* számnak volt kiemelt jelentősége.[37] Az *iguviumi* táblák a város umber lakosságát a *tizes* rendszer szerint csoportosították. Ehhez a számhoz akkor is ragaszkodtak, amikor a fejlődés eredményeként a 10 «tekvias» egységből nyolcat megdupláztak, egyet megháromszoroztak, egy pedig eredeti jellegében maradt meg: az egyszer a rögzítés alapjául szolgáló szám tehát akkor is megtartotta jelentőségét, amikor a tényleges fejlődés túllépett rajta.[38]

A számszerű rögzítés tendenciája érvényesül akkor is, amikor a nagyobb származási vagy területi egységek (települések, lakó-körzetek, törzsek, nemzetségek) számát határozzák meg. Szembetűnő az erre a célra szolgáló számok kerek, szent vagy mágikus jellege. Az ószövetségi Izráel 12 törzsre oszlott (ámde a 12 törzs azonosításában eltérések lehettek);[39] ugyanígy 12 tagból állt az ión városok symmachiája és a *duodecim populi Etruscorum*[40] szövetsége. «Róma dombjainak» száma mindig *hét* maradt, bár a városfejlődés különböző stádiumaiban ezeket más-más módon kellett azonosítani,[41] és az egyre növekvő város az egyszer már mintegy «kanonizált» hét *mons*on és *colli*son kívül további magaslatokat is magába foglalt (Ianiculus, Pincius). A latin települések számát a *triginta populi Latinorum* fikciója rögzítette.[42]

[35] *Busolt—Swoboda:* i. m. 640 skk.; *P. Oliva:* i. m. 51 skk.

[36] *Busolt—Swoboda:* i. m. 2. 354 skk. az «ezer fős» maximumra számos adatot nyújt; Lokroiban az i. e. 7. sz.-ban «száz ház» *ἑκατὸν οἰκίαι* tagjainak voltak kiváltságos jogaik, vö. Polyb. 12, 5, 7 . . . *ταύτας δ'εἶναι τὰς ἑκατὸν οἰκίας τὰς προκριθείσας ὑπὸ τῶν Λοκρῶν* . . .

[37] Tac.: Germ. 6, 5: *centeni ex singulis pagis sunt . . . et quod primo numerus fuit, iam nomen et honor est* — a szám tehát itt is jelképessé vált; vö. uo. 12, 3; 39, 3.

[38] *Palmer:* ACR 44 skk.; *A. Alföldi:* Gnomon 44 (1972) 794.; *E. Gjerstad:* ANRW 1, 1, 148.

[39] *M. Noth:* Das System der zwölf Stämme Israels. BWANT 4. 1930; ua.: Geschichte Israels. Berlin 1963. 83 skk. József törzse hol egységesként szerepel, hol kettéosztva Efráim és Manassé törzsére; Simon törzse hol önálló, hol Júda törzsének egy része; Bir. 5, 17 és 11, 1 skk. önálló törzsnek tekinti Gileádot. Bir. 5, 14 Machirt is; a 12 héber törzs analógiája ugyanezen térségben a 12 arámi törzs (Gen. 22, 20 skk.), Jismáél (Gen. 25, 16) és Edom 12 törzse (Gen. 36, 40 skk.).

[40] *J. Heurgon:* L'état étrusque. Historia 6 (1957) 86 skk.; *Palmer:* ACR 39.

[41] A korai «latin» Septimontium részei: Palatual, Velia, Cermalus, Oppius, Cispius, Fagutal, Querquetulanus = Caelius, vö. Festus 475 L. s. v. Septimontio — ő egy nyolcadik helynevet is említ, a Suburrát. *L. A. Holland:* TAPhA 84 (1953) 16 skk. részben ezért is a Septimontium nevet *saepti montes* tőből eredezteti, de Varro határozottan *septem montes*-t mond, LL 6, 24. Az ismert későbbi felsorolás — a szabin *colles* bevonása után — a Palatinus és Esquilinus 3-3 ormát összevonja és hozzáteszi a Capitolinus, Quirinalis, Viminalis, Aventinus nevét; a Ianiculus az ager Vaticanusszal együtt Róma korai felségterületéhez tartozott, Ancus Marciusnak tulajdonítják megerősítését, vö. Liv. 1, 33, 6.

[42] *A. Alföldi:* ERL 10 skk. és Gnomon 44 (1972) 792; *Palmer:* ACR 11 sk.

A *számszerű rögzítés* igényének ideológiája érvényesül azokban az utólagos rekonstrukciókban, amelyek egy-egy polis eredeti viszonyait akarják meghatározni; és azokban az utópikus elképzelésekben, amelyek az optimális polisnak számszerű kereteit is szükségesnek tartják rögzíteni. Aristotelés ismert közlése szerint[43] a «théseusi» Athén 4 phylét, 4 · 3 phratriát, 4 · 3 · 30 = 360 genost és 360 · 30 = 10 800 teljesjogú polgárt foglalt magába. Platón az ideális polis számára ennek alig a felével éri be: polgárainak száma 7 ! = 5040 legyen.[44] A Varro-ra visszavezetett római hagyomány szerint a város népe, a *populus Romanus* 3 tribusra, 30 curiára ill. 300 gensre oszlott.[45] Az újabb kutatás ezeket a kései adatokat általában elméleti konstrukciónak tekinti, amelynek semmi vagy nagyon kevés a történeti alapja. Azok a hiteltérdemlő adatok azonban, amelyek a nemzetségi szervezetű archaikus társadalmakban a *számszerű rögzítés* tendenciáját igazolják; az ezen számok kiválasztásában érvényesülő «kerekítő» és szakrális törekvések; végül pedig némely kerek számú egységnek módosított formában való továbbélése és átértelmezése történeti időkben is: mindez arra utal, hogy az ezen hagyományokban és tudós elméletekben fennmaradt *jelenség* — a (főként kiváltságos csoportokra kiterjedő) számszerű rögzítés igénye — történelmi (és szinte törvényszerűnek mondható) jelenség még akkor is, ha az egyes konkrét számszerű adatokra (pl. a 360 athéni nemzetségre) vonatkozó közlések fiktívek is.[46] Ilyen értelemben a korai polis-társadalmak kialakulása folyamán történt *terminológiai differenciálás* és *numerikus rögzítés* jelenségeit hitelesnek tarthatjuk és a polis állammá-szerveződésének egy fontos tényezőjét ismerhetjük fel benne a társadalom fejlődésének azon a fokán, amikor a nemzetség *még* konstitutív tényezője a polis-szervezetnek; amikor tehát a területi és vagyoni elv helyett *még* a származási elv érvényesül a társadalom tagolásában; de ez a társadalom *már* hierarchikus felépítésű, benne az egyes származási egységek (törzsek ill. nemzetségek) között és ezeken belül uralmi és függési—kizsákmányolási viszonyok érvényesülnek.

A *nemzetségi* szervezettel már rendelkező társadalmak fejlődésében három fő stádiumot különböztetnénk tehát meg: 1. a spontán differenciáltság állapota; 2. a terminológiailag (tehát tudatosan) rögzített differenciáltság; 3. a számszerűleg is lezárt és meghatározott egységek létrehozása.

Ez a harmadik stádium — a számszerű meghatározottságból következően — mindig *egyszeri szervező, konstitutív aktusnak* eredménye. Ez az aktus rögzít és szentesít egy bizonyos már elért állapotot. Lényeges mozzanata az osztálytársadalommá és állammá való fejlődésnek: nem *állam*ot hoz létre, hanem olyan, még *nemzetségi társadalom* kategóriájához tartozó, származási alapon álló, de gyakorlatilag területileg is körülhatárolt közösséget (*κοινωνία τῶν πολιτῶν*), amely a kívülállókat már eleve kizárja saját soraiból, és befogadá-

[43] Aristotelés: Ath. pol. fr. 5 = fr. 385 R; a szám hitelességét az újabb kutatás tagadja, vö. *Busolt—Swoboda:* i. m. 771, 2. j.; *C. Hignett:* i. m. 47 skk. Athén veresége után a «harminc zsarnok» a polgárok számát 3000-ben maximálta, vö. Arist.: Ath. pol. 36.

[44] Platon: Nomoi 737 D, 738 E, stb.; ez a szám a 7 factorialisa: 7. 6.5.4.3.2 = 5040.

[45] DH 2, 7, 4; ennek a közlésnek hitelességét tagadta már *Engels:* Család, magántulajdon, állam eredete. Vál. M. II. 269 l.; vö. *Mommsen:* Röm. Staatsrecht. 3. 12, 3. j.

[46] *C. Hignett* a 360 attikai nemzetségre és 10 800 polgárra vonatkozó adatot kétségesnek tartja, i. m. 49, 59; vannak kutatók, akik bizonyos történeti realitást azonban elismernek ezekben a hagyományokban, vö. pl. *E. Francotte:* La polis grecque. P. 1907. 33 sk. A római 30 curiára vonatkozó adatot a városi szervezet létrehozásának idejére vezeti vissza *Alföldi*, legutóbb Gnomon i. h.; ugyanígy *E. Meyer:* RSt 29; *R. Werner:* Gymnasium 80 (1973) 226.

sukat a jövőre nézve is megnehezíti.[47] Ez közvetlen — időrendi, logikai és stadiális — előzménye az osztályuralmon alapuló, elsődlegesen már területi alapon szerveződő *állam* megteremtésének.

Róma archaikus társadalmának szervezete

Miként alkalmazhatók az előbb kifejtett általános megállapítások Róma archaikus társadalmának, és ezen belül a plebejusok helyzetének meghatározására? Kiindulópontul az a már említett, és Alföldi A. legújabb elemzései alapján is hitelesnek látszó hagyomány szolgál, amely szerint Róma nemzetségi társadalma fejlődésének egy korai, adott szakaszában, egyszeri szervező aktus eredményeként[48] 3 származási alapon szervezett *tribus*ra (Ramnes, Tities, Luceres) és 30 curiára oszlott; ez utóbbiak pedig *gens*-ekre oszlottak.

A curia — általában elfogadott etimológiája szerint: **co-viria*, férfiak, harcosok társasága, azaz: különböző *gens-ek*hez tartozó, ám egyazon curiában egyesült férfiak fegyveres szövetsége.[49] Ezek a férfiak, a curiák tagjai — ismét elfogadva a közkeletű etimológiát — a *co-virites, azaz a Quirites.[50] A *tribus*, a *curia*, a *gens*, a *Quiris* (mint Quirites feltételezett singularisa) — egyaránt *latin* szavak. A *hármas* szám, mint társadalom-tagoló tényező,[51] valamint annak a tízes számrendszerrel való kombinációja egyaránt indo-európai sajátosság, a *latin*okra pedig éppenséggel jellemző: gondoljunk a *triginta populi Latinorum*ra és a harmincas számmal kapcsolatos egyéb hagyományokra.[52] Ennek alapján a *tribus-curia-gens* szervezetet a maga számszerű kereteivel együtt még az etruszk uralom előtti «latin» korszakra kell tennünk, és egyben erre a korszakra nézve is egy szervező—egységesítő aktust posztulálunk. Puszta konvenció, ha ezt az első szervező aktust nevezzük a «romulusi» alapításnak — olyan értelemben és azokkal a fenntartásokkal, ahogy ezt ezzel a fogalommal kapcsolatban pl. Th. Dohrn teszi. Ennek az eseménynek abszolút kronológiáját meghatározni — a korai római kronológiának teljes bizonytalanságát ismerve — hiú próbálkozás lenne. Th. Dohrn id. cikkében = Müller-Karpe és Riemann kronológiai becslései és az Esquilinus-ásatások újabb leletei alapján *ennek* az «alapító» aktusnak idejét (amely még nem azonos az Urbs létrehozásával) a hagyománynak is megfelelően az i. e. 8. sz. közepetájára helyezi.[53]

[47] *D. Lotze:* Der gentilizisch – personale Grundzug... Eirene 6 (1967) 5 skk.

[48] *Th. Dohrn:* Des Romulus' Gründung Roms. Röm. Mitt. H (1964) 1 skk.; *E. Gjerstad:* ANRW 1. 1. 141 skk.; a «Stadtwerdung» és «Stadtgründung» fogalmairól vö. *M. Pallottino:* ANRW 1. 1. 33 skk.; *De Francisci:* PC 167 sk.; *R. Werner:* Gymnasium 80 (1973) 226 l., 48. j.

[49] *P. Kretschmer* etimológiáját a kutatás egyetértően elfogadja, vö. pl. *Palmer:* ACR 67; *R. Werner:* Gymnasium 80 (1973) 220 l. 40. j.; *Alföldi:* Gnomon (1972) 790; *E. Gjerstad:* ANRW 1. 1. 147.

[50] A *Quirites* < **co-virites* etimológiához vö. *R. Werner* i. c. 221, 35. j.; *Palmer:* ACR 156; vele egyetértően *Alföldi:* Gnomon (1972) 798; egyéb lehetséges etimológiákhoz vö. RE s. v. Quirites.

[51] *A. Alföldi:* ERL 278 skk.; Gnomon i. c. 793; vö. továbbá *G. Dumézil* gazdag munkásságát ezzel kapcsolatban, pl.: L'idéologie tripartite des Indo-Européens. Bruxelles 1958. 52 skk.; *A. Alföldi:* La struttura politica di Roma nei suoi primordi. Rendiconti . . . Acc. dei Lincei. Sc. Morali. 1972.

[52] *Palmer:* ACR 5 skk.

[53] *M. Pallottino:* Le origini di Roma. ANRW 1, 1, 30 sk.; uo. a legfontosabb szakirodalom.

A curiák — mint erről ugyancsak a szó etimológiája tanúskodik — eredetileg a *vir*-ek, a harcos férfiak katonai célú szövetségeként jöttek létre; tehát nem több *gens*-et összefogó nagyobb nemzetségi egységekként. Nincs is tudomásunk a római *gens*-ek olyan erős szervezettségéről, amely egy állandó nemzetségfő, pl. *pater gentis* vagy *princeps gentis* meglétét szükségessé tette volna. Azok az újabb szakirodalmi kísérletek, amelyek a korai római társadalomban nemzetségfők meglétét akarják felfedezni, a források adataiban nem nyernek igazolást.[54] A gensekben nem egyetlen *pater gentis*, hanem valamennyi, a nemzetséget alkotó család fejeinek, a *pater familias*oknak közös akarata érvényesült. Ez nem mond ellent a nemzetség nagy jelentőségének vagy akár «politikai» jellegének:[55] inkább a nemzetségeknek még «demokratikus» jellegű, a családfők egyenlőségén alapuló szervezetét bizonyítja. A *gens*-ek — vagy valamennyi, vagy csupán a hatalmasabbak — a települési területen saját központtal, esetleg megerősített várszerű építménnyel rendelkeztek: a Mamiliusok a *turris Mamilia* helyén, a Valeriusok a Palatinus domb Velia nevű magaslatán.[56] Közös földjeik a lakóterületen (ill. később az Urbs területén) kívül feküdtek; itt volt közös temetkezési helyük is. Mindnek megvan a közös isteni vagy héroikus őse, megvannak saját nemzetségi előírásaik, megvan saját kultuszuk.

Mindez, amit a *gens*-ek szervezettségéről tudunk, arra mutat, hogy a curiák számához hasonlóan a *gens*-ek számát is rögzítették. Egy, általában Varronak tulajdonított hagyomány ezt meg is teszi, amikor a 30 curiát 300 gens-re osztja.[57] Ennek a túlságosan is szimmetrikus számadatnak hitelességét azonban már Engels kétségbe vonta, az újabb kutatások pedig éppenséggel elvetik. Ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a legkorábbi *senatus*ban, mint nemzetségi tanácsban, minden gens-et egy-egy személy képviselt — akkor a «romulusi» nemzetségi szervezetben 100 nemzetséget kell posztulálnunk.[58] Mommsen arra az eredményre jutott, hogy a királykor végén a (patrícius)

[54] A *gens*-ek egyszemélyi vezetését kétségbevonta már *Mommsen:* Röm. Staatsrecht. 3. 17 skk.; ugyanígy *H. Kübler:* RE 7. 1188 s. v. Gens; *P. De Francisci:* PC 178 skk.; velük szemben egyszemélyi vezetést tételez fel *F. De Martino:* SCR 1. 27 skk.; *U. Lübtow:* Das röm. Volk 36 skk. A források hallgatása alapján arra kell gondolnunk, hogy legalábbis intézményesített formában nem volt nemzetségfői tisztség; egyes közös vállalkozásokat természetesen a nemzetség legtekintélyesebb tagja vezethetett, pl. Atta Clausus a «Claudiusok» beköltözését, vagy Kaeso Fabius (mint consul) a cremerai vállalkozást.

[55] *C. Westrup:* RIDA 1954. 435 skk.; *A. Guarino:* Storia del diritto Romano. 48 sk., 142 sk.

[56] *De Francisci:* PC 165 skk.; 184 skk.

[57] DH 2, 7, 4: *διῄρηντο δὲ καὶ εἰς δεκάδας αἱ φρᾶτραι πρὸς αὐτοῦ* . . . vö. ehhez *Mommsen:* Röm. Staatsrecht. 3. 12. 3. j.

[58] E nézet — a patrícius nemzetségek és a senatus létszáma azonosságának feltételezése — felé hajlott már *Mommsen:* Röm. Forschungen. 1. 121 skk., és nyomában *H. Kübler:* RE s. v. Gens. VII. 1192 sk.; újabban ugyanígy vélekedik *F. De Martino:* SCR 86. Viszont *P. De Francisci:* PC 189 sk., 548 skk. szerint a senatusban nem a nemzetségek képviselői, hanem tekintélyes *patres familias* vettek részt, így a gensek számára ebből nem lehet következtetni. Bonyolítja a helyzetet, hogy a korai köztársasági 300 fős senatust megelőző stádiumokról eltérő nézetek voltak az antik hagyományban, vö. *G. Mancuso:* Patres minorum gentium, Annali . . . Sem. Giuridico Univ. Palermo 34 (1973) 397, 2. j.; *R. M. Ogilvie:* Comm. Liv. ad 1, 8, 7, 64 skk. Csak annyiban egységes ez a hagyomány, hogy Romulus senatusa eredetileg 100 főből állt, vö. DH 2. 12; Festus 454 L.; Plut.: Romulus 13.

gens-ek száma 136 volt.[59] Ha ez a feltevés helyes lenne is — amire a forrásanyag nem nyújt kellő alapot —, a nemzetségeknek *kerek számban* való maximálása akkor is elesnék. Ellent mondanak ennek azok az elszórt adatok, amelyeket a hagyományban egyes nemzetségeknek utólagos befogadásáról olvashatunk — tehát pl. a szabin Valesius[60] és Atta Clausus beilleszkedéséről a római nemzetségek szervezetébe.[61] Ez inkább arra enged következtetni, hogy *csupán a curiák* számát rögzítették egyszer s mindenkorra 30-ban. Adva volt az egy-egy curiához sorolt nemzetségek száma is, ez azonban növelhető volt újabb genseknek ünnepélyes és hivatalos *jogi* formában történő befogadása révén. A curiák számának rögzített volta és a curiák szervezettsége biztosította azt, hogy hozzájárulásuk nélkül új nemzetségek ne juthassanak a római közösségbe, a *populus Romanus* sorai közé.

A curia-szervezet rögzítésekor tehát a *populus Romanus* zárt egységet alkot. Ennek a *populus*nak minden tagja — egyben tagja (akár születés, akár befogadás, akár alávetés útján) valamely *gens*-nek (ugyancsak valóságos vagy fiktív származás révén); minden *gens* valamely *curiá*hoz, minden *curia* egy-egy *tribus*hoz tartozik.[62]

A függőségi viszonyok

Ezeken a részben valóságos, részben fiktív származási kereteken belül alakultak ki a legkorábbi függőségi viszonyok. Lényegi hasonlóságukat egyfelől az egyéb latin és italicus törzsek függőségi viszonyaival,[63] másrészt a (sok részletükben vitatott) etruszk viszonyokkal[64] a kutatás már sokoldalúan kimutatta. Érdemes azonban rámutatni egy olyan sajátosságukra, amely megkülönbözteti a királykori Róma viszonyait az archaikus Athéntól: ez az eltérés ugyanis a későbbi fejlődés sajátságait is érthetőbbé teszi. Míg az archaikus attikai társadalomban a függőségi viszonyok kibontakozása párhuzamosan haladt a nemzetségi szervezet felbomlásával — olymódon, hogy a nemzetségekből kiszakadt, deklasszálódott elemek kerültek függőségbe az arisztokratikus nemzetségek vezetőivel szemben[65] — Rómában a *curia* és *gens*-szervezet ereje folytán a differenciálódás és a belőle eredő függőség még a *nemzetségen belül*,

[59] Röm. Forschungen 1, 121 — DH 5, 13; Plut.: Poplicola 11 és Festus 304 L. s. v. *Qui patres qui conscripti* alapján; ezen közlések szerint a köztársaság megalapításakor a 300-as létszám eléréséhez 164 új senatort kellett kinevezni, akár az *equites*, akár a *gentes minores*, akár a plebejusok közül.

[60] *J. Poucet:* Recherches sur la légende sabine . . . Louvain 1967. 294 skk.

[61] *A. Alföldi:* ERL 159 skk. (még «Romulus» idején?); vele szemben a kronológiai hagyomány (i. e. 504 évi. beköltözés) hitelességét védi *A. Momigliano:* QuC 488 skk.; *R. M. Ogilvie:* Comm. Liv. 273 skk.; *J. Poucet:* ANRW 1, 1, 121.

[62] *C. W. Westrup:* i. c. 435 sk.; *F. De Martino:* SCR 1, 51 sk.; *R. Werner:* Gymnasium 80 (1973) 231.

[63] Vö. Liv. 2, 16, 4 a (szabin) Attus Clausus hatalmas clientelájáról, vö. továbbá *Westrup:* c. 452 l. 55. j.; *Palmer:* ACR 38 skk.; *A. I. Nemirovskij:* i. m. 146 skk.; *A. Bernardi:* Rendiconti . . . Ist. Lombardo Sc. Morali 89. 1945/46. 1 skk.; u. a. Athenaeum 42 (1964) 233 skk.

[64] *J. Heurgon:* Historia 6 (1957) 86 skk. és Les pénestes étrusques chez Denys d'Halicarnasse. Latomus 18 (1959) 713 skk.

[65] Ehhez a folyamathoz vö. *G. Glotz:* Hist. Grecque², P. 1948. 1, 131 skk.; *C. Hignett:* i. m. 61 skk., aki azon nézet felé hajlik, hogy a *gennétai* mind eupatridák voltak, ill. az i. e. 7. század fejlődésének eredményeként a *gennétai* és *eupatridai* fogalmak egymással azonosultak.

annak kereteiben ment végbe. A nemzetségeket vezető *patres familias* körében végbemenő differenciálódás következtében csak egy részük maradt hangadó a nemzetségen belül és egy idő múltán már csak ezek a tekintélyesebb *patres familias* viselték a nemzetségen belül a pater címet. Ők — minden nemzetségben *több* családfő — az «atyák», *patres*, leszármazottaik és közvetlen hozzátartozóik a *patricii*. A nemzetségek alárendelt, közrendű tagjai hozzájuk képest «engedelmeskedők», *clientes*.[66] Amikor *patres*, *patricii* és *clientes* között a terminológiai megkülönböztetés létrejött, egy mindaddig spontánul meglevő különbség öltött nyelvi és egyben jogi megformulázást.

A gens-eken belüli függőségi viszonyok jellegére analógiás úton a családon, famílián belüli uralmi viszonyok hatottak. Itt is, ott is, vannak «atyai» hatalmat gyakorló személyek; akik pedig nekik alá vannak vetve, azok mintegy «gyermeki» alárendeltségben vannak velük szemben. Amiként a család tulajdonával a családfő rendelkezik és juttat belőle az alárendelt tagoknak is, úgy a gens-en belül is a *patres* rendelkeznek együttesen a közös nemzetségi tulajdonnal és juttatnak belőle a közrendű, alávetett clienseknek. «*Patres appellantur . . . quia agrorum partes adtribuerant tenuioribus, perinde ac liberis*» (Festus 288 L s. v. *patres*).[67] A szójátékon alapuló etimológia (*patres — partes*) délibábos, de a mögötte rejlő jogi felfogás az egykori felfogás hiteles tolmácsolásának tűnik. A befogadás → alávetés mechanizmusa is analóg módon működött a *gens* és a *familia* keretei között. A lesüllyedt nemzetségi tagok és a befogadottak egyaránt cliensekké váltak: a nemzetség közrendű–alávetett tagjai, akik a nemzetség közös földjein — a patres «juttatása» alapján — dolgoznak,[68] részt vesznek a nemzetség kultuszában, követik a *gens* belső előírásait és törvényeit.[69] Ennek fejében rájuk is vonatkoznak a nemzetségi szolidaritás ősi előírásai, amelyek a *fides* fogalmában fejeződnek ki. A *fides* kölcsönössége *patres* ill. *patroni* és *clientes* ill. «*liberi*» között a gazdasági kapcsolatoknál mélyebb és erősebb viszonylatokat hozhat létre.[70]

[66] A clientela intézményét elsődlegesen a nemzetségek differenciálódásából vezeti le *F. De Martino:* SCR 1, 28 skk. A cliensek azonban nem közvetlenül a *gens*-től függenek, hanem a *gens* valamelyik *pater familias*-ától, aki velük szemben a *patronus* funkcióját látja el. Ez összhangban van azzal, amit előbb a *gens* familiaris szervezetéről, a nemzetségfő állandó intézményének hiányáról, a nemzetségen belül a *patres familias* jelentőségéről mondtunk. A cliensek *együttvéve* tehát a *gens* összességéhez tartoznak, «ennek a gensnek cliensei» (vö. a Fabiusok és Claudiusok clienseit) — de *egyenként* a *gens* minden *pater familias*-ának, mint *patronus*-nak megvannak a «saját» cliensei.

[67] A hely értelmezéséhez vö. *De Martino:* SCR 1. 31. 42. j.; *A. Magdelain:* RÉL 49 (1971) 106 skk.

[68] *A. Magdelain* uo. 112 skk.; *E. Gjerstad:* 1, 1, 150; *De Martino:* 1, 20 skk.; az a *heredium*, azaz *bina iugera* (= ½ ha), amellyel mint *ager privatus*-szal, a cliensek is rendelkeztek és amelynek eredetét a hagyomány vagy Romulus vagy Numa rendelkezésére vezeti vissza (a forrásokat vö. *De Martino:* i. h.), nem biztosíthatta, különösen a kétnyomásos gazdálkodás körülményei között, a megélhetést; erre vonatkozó számításokat ad *F. M. Necsaj:* ORG 37 skk.; ez tehát csak kiegészítő földtulajdon — így értelmezi Plinius is: NH 19, 4, 50, amikor a *bina iugera* herediumot *hortus*-szal azonosítja.

[69] Vö. DH 2, 10, 2 : *τοὺς πελάτας ὡς τοὺς γένει προσήκοντας* . . . amely szövegben a *ὡς* particula helyes értelmezése: «minthogy», a mondat értelmezése pedig: «a pelatéseket (= clienseket), mivel a nemzetséghez tartoznak . . .»; ez a felfogás implikálja a nemzetség szertartásaiban stb. való részesedést is, vö. *E. Meyer:* RSt 50 skk.; *C. W. Westrup:* RIDA 1954. 451 skk. és 53. j.

[70] *C. W. Westrup:* RIDA 1954. 446; 457 skk.; *E. Meyer:* RSt 255; *R. Heinze:* Fides, Hermes 64 (1929) 140 skk.; *E. Ferenczy:* RIDA 1971. 513 skk.; a *fides* jelentősége a patronus-cliens kapcsolatokban sokkal inkább van összhangban a clienseknek a nemzetségen belüli differenciálódásból való eredeztetésével, mint kizárólag az *applicatio*-ból,

A függőségi viszonyok elválaszthatatlanok bizonyos lakóterületi megoszlástól; amikor megvonták az Urbs határait és kialakult a *pomerium* mögötti *Urbs Roma* és az azon kívül eső *ager Romanus* megkülönböztetése — *a patres*, mint az irányító feladatkörök ellátói a városon *belül* éltek — a cliensek pedig, mint a nemzetségi földek megművelői kinn az *ager Romanus*on.[71] Hogy ezen a területen belül miként oszlott meg az egyes curiák ill. gensek közös földterülete, csak találgathatjuk. Bizonytalan értékű antik hagyományok fenntartották annak emlékét, hogy a curiák számának megfelelően a «serviusi» Róma a curiákhoz tartozó *regió*kra oszlott — az erre vonatkozó közlések azonban ezt a *regio-* felosztást kontaminálják a későbbi területi vidéki tribusokkal: így ezeket a közléseket nem tekinthetjük történeti hitelű tudósításoknak.[72] Ilyen fajta kontaminációnak tulajdonítható valószínűleg Fabius Pictornak az a közlése, hogy már Servius Tullius alatt létrejött a 4 városi tribus mellett (melyekről a liviusi hagyomány is tud) 26 «vidéki» területi tribus is.[73]

A *comitia curiata*, a római nép, a *populus Romanus* legkorábbi népgyűlése sem foglalhatott magába másokat, mint a *curiák* ill. *gens*ek származás alapján összetartozó tagjait. Laelius Felix így különböztette meg egymástól a népgyűlések három szervezeti formáját: « . . . *cum ex generibus hominum* suffragium feratur, curiata comitia esse; cum ex censu ex aetate — centuriata; cum ex regionibus et locis — tributa» (ap. Gell. NA 15, 27, 4). A comitia curiata tagjai tehát *genus*uk, származásuk alapján és annak rendje szerint vesznek benne részt.[74] Az auctor az általánosabb értelmű *genus*t azért választhatta a konkrétabb *gens* helyett, mert ez a népgyűlés nem a gensekhez, hanem a curiákhoz kapcsolódott. Tagjai tehát patríciusok és cliensek: de senki sem rajtuk kívül.[75]

---

deditio-ból való magyarázattal: ez utóbbi esetekben ugyanis a *fides*-ben rejlő kölcsönösség nem lenne indokolt. A *fides* természetesen — nemzetségen-belüli cliensek analógiájára — a *deditio* révén függőségbe jutottakra is kiterjedt.

[71] *A. Magdelain:* RÉL 49, 1971. 109 sk., a korábbi irodalommal.

[72] *A. Alföldi:* ERL 131 skk., Gnomon i. c. 791.

[73] Vö. Fabius Pictor frg. 7. Peter, idézi DH 4, 15: *Διεῖλε δὲ καὶ τὴν χώραν ἅπασαν ὡς μὲν Φάβιός φησιν εἰς μοίρας ἕξ τε καὶ εἴκοσιν . . .* vö. Nonius p. 62 L = *Varro:* De vita populi Romani I. (id.: *Palmer:* ACR 125): «*et extra urbem in regiones XXVI agros viritim adtribuit*»; ez megfelel Fabius Pictor közlésének, és annyiban figyelemreméltó, hogy a *regio*-kat nem azonosítja a vidéki tribusokkal. A 4 városi-területi *tribus* és a 26 «vidéki» *regio* együttes száma, 30, valamilyen kapcsolatban van a curiák számával.

[74] A *genus* biztosan a származásra utal, de azonosítása a *gens*-szel vitatható; a *genera hominum*, mint származási egység, vonatkozhatik a curiákra is, vö. *Palmer:* ACR 70 skk., 131 skk.

[75] *Mommsen* vetette fel először a kérdést, részt vett-e a plebs a *comitia curiata* tanácskozásain, vö. Röm. Forschungen 1. 146 skk. és uo. 24—25. j. Az ő álláspontja az, hogy abban az időszakban, amelyre vonatkozólag hiteles forrásokkal rendelkezünk, a plebejusok mindig részt vettek a com. curiata ülésein, de nyitva hagyja a kérdést, «*wann* die Plebejer in die Curien eingetreten sind» (i. m. 149 l.), tehát eredetileg szerinte sem voltak tagjai a curiáknak, vö. uo. 82. j. Az újabb kutatók egy jelentős része szerint már kezdettől fogva résztvettek a curia-gyűléseken, vö. *De Martino:* SCR 1. 123; *U. Lübtow:* Das röm. Volk 49 skk.; *E. Gjerstad:* ANRW 1. 1. 158; *E. Meyer:* RSt 27 sk. Egy másik irányzat, *B. G. Niebuhr óta* (vö. Röm. Gesch. 1. 371) tagadja a korai comitián való részvételüket; *A. Guarino:* u. m. 48 skk. odáig megy, hogy még a kezdeti comitia centuriata gyűlésein sem voltak jelen — csupán a köztársaság kezdete óta. Tagadó álláspontot van C. W. Westrup is, RIDA 1954. 449 l. 45. j. Az itt képviselt nemleges álláspont az alábbi meggondolásokon alapul: a curiák az egyértelmű hagyomány szerint az [elismert] *gens*-ekből állanak, ezekből pedig a *plebs* ki volt zárva; a comitia curiata résztvevőinek összessége alkotja a *populus*t (vö. Mommsen i. h. 147), ámde a *populus*t megkülönböztették a *plebs*-től, vö. Liv. 25, 12, 10; Cicero: Pro Murena 1, 1; *A. Momigliano:* QuC 429 skk.

Ez a curiákon és hozzájuk tartozó *gens*eken alapuló szervezet a maga imponáló egységességével nem lehet egyetlen «alapító» előzmények nélküli hatalmi aktusa — mint ahogy a hagyomány feltünteti. De nem magyarázható kizárólag spontán alakulás eredményeként sem — mint ahogy a kérdés legújabb monográfikus feldolgozója véli:[76] ehhez túlságosan átgondolt, túlságosan pontos és következetes. Ez a rendszer egy hosszas «város-alakulási» processzusnak, a *Stadtwerdung*-nak egy olyan, egyszeri aktusaként történt betetőzése, amelyet a «városalapítás», *Stadtgründung* tényével azonosíthatunk.[77] Tehát «alakulás» és «alapítás» egymást feltételező korrelatív fogalmak: az előbbi az előkészítő szakasz, amelyet az utóbbi zár le, s az ismert ill. rekonstruálható tényeket csak a kettő együtt teheti érthetővé. A curiák előbb mint önálló egységek jöttek létre és számuk is növekedhetett mindaddig, amíg azt egyszeri aktusként 30-ban nem rögzítették. Az előbbi stádium tükröződik pl. a *Fornacalia* ünnep ritusában, amelyet még mindegyik curia önállóan, saját központjában ünnepelt meg; az utóbbi a *Fordicidia* szertartásában, amelyet a curiák már együttesen hajtottak végre.[78] A gensek folyamatos beköltözését és egyesülését, curiákba való tömörülését a «városalakulás»-nak arra az időszakára tehetjük, amely az első települések létrejöttével, tehát a 10/9. századtól az egységes, de még *latin* jellegű *tribus-curia-gens* szervezet és szövetség megalapításáig tartott.[79] Ekkor, a szövetség létrehozásakor állapították meg a curiák végleges számát, választották külön az Urbs-ot a territoriumtól, és különböztették meg terminológiailag is a *patres*-t a *cliens*ektől.

A plebejusok és a curiák

Ebben a patríciusok és cliensek által alkotott társadalomban a *plebs*-nek még semmilyen helye sincs. A szabadokon belül a származási alapon szervezett társadalom nem ismer más kereteket, mint amelyeket a nemzetségi hierarchia szab meg. Aki nemzetségen kívül áll, az ezen társadalom számára nem-létező-nek számít, mert kívül áll a számszerűleg is rögzített, «hivatalosan elismert» nemzetségi kategóriákon.

A *comitia curiata* hatásköre továbbá a legrégibb időkben elsősorban a nemzetségekbe történő befogadások *(adoptio)* engedélyezésére, valamint a *rex*-nek imperiummal való felruházására terjedt ki *(lex curiata de imperio)* — vö. mindehhez *F. De Martino:* SCR I. 85 skk., *E. Meyer:* RSt 27 sk. Ezekben a hatáskörökben, de különösen a *gens*-ek közé való befogadást illetően pedig csak a *gens*-ek tagjai lehettek illetékesek — a plebejusok semmiképpen. Mindez úgy alkot egységes képet, ha a *comitia curiata* eredeti tagjaiként csak a patríciusokat és clienseiket tételezzük fel. Azóta azonban, hogy a *comitia centuriata* megszerveződött — ennek tagjai közt kezdettől fogva megtaláljuk a plebejusokat is; sőt, az újtípusú népgyűlés létrehozásának csak úgy lehetett értelme, hogy ezzel egy új népelemet, a plebejusokat is bevonták a döntések hozatalába. A *comitia curiata* tagjaivá a plebejusok legkésőbb akkor lettek, amikor a cliensek tömeges «felszabadítása», azaz: plebejussá tétele révén ezek tagjai maradtak a curiáknak, s így ezek összetétele máris «vegyes» jellegűvé lett. Ekkor a *comitia curiata* jelentősége amúgyis lecsökkent már és szinte formálissá vált. Később, i. e. 209-ben egy plebejus személy, C. Mamilius Atellus a curio maximus tisztségét is betölthette, vö. Liv. 27, 8, 1.

[76] Vö. *Alföldi A.* már sokszor idézett éles bírálatát *Palmer* könyvéről, Gnomon 1972.

[77] A két fogalom megkülönböztetéséhez vö. *M. Pallottino:* ANRW 1. 1. 33 skk., a korábbi irodalommal.

[78] *F. Altheim:* Röm. Gesch. 2. 69 skk.; *R. E. A. Palmer:* ACR 120 skk.; *E. Gjerstad:* ANRW 1. 1. 148.

[79] Ennek ideje *M. Pallottino* i. c. 30 szerint az i. e. 750 körüli évek.

Ez a negligálás nem jelenti azt, hogy ilyen elemek a nemzetségi szervezet megszilárdulásakor nem léteztek volna. Maga a *plebs* szó kifejez valamit ennek a nemzetségeken-kívülálló csoportnak jellegéből, helyzetéből. Ők azok, akik a nemzetségekbe szervezetteken kívül hozzájárulnak a város «megtöltéséhez» — afféle töltelék-elemek. Ez nem jelenti tömeges jelenlétüket: ennyiben a latin *plebs* jelentéstartalma eltér a görög *pléthos*-tól.[80] Ők azok, akik a nemzetségi szervezet réseiben helyezkednek el: azon *kívül* állnak, de olyan funkciókat látnak el, amelyek teljesítésére a nemzetségi szervezet nem alkalmas. Elsősorban kézművesekről, kereskedőkről, vándor elemekről van szó, akik kívül állnak a nemzetségeken : azoktól elszakadtak, vagy belőlük kitaszíttattak.[81] Ide sorolhatók azok a periférián élő, gazdaságilag is gyenge nemzetségek, amelyek a curia-szervezeten eleve kívül rekedtek, de nem jutottak a személyi függés állapotába sem. A dolog természeténél fogva mindezek az elemek a lakosságnak csupán egy számában és jelentőségében csekély, szinte elhanyagolható alkotórészét tették ki.

Ezeknek a plebejusoknak a nemzetségi szövetség megszervezésekor csupán *egy* közös jellemzőjük van: az a negatívum, hogy nem tagjai a nemzetségek ezen szövetségének, nem tagjai a curiáknak és így kívül állanak a *populus Romanus* keretein is.[82] Nem vesznek részt a *comitia curiata* gyűlésein és nem katonáskodnak. A hadsereg ezen a fokon azonos a *populus Romanus*-szal,[83] a hadrakelt néppel, tagjai tehát nem lehetnek mások, mint *patríciusok* és *cliensek*. A római hadsereg egykori nemzetségi jellegű szervezete támadt fel egy alkalommal, a Fabiusok Veii elleni katonai fellépésében, amely a Cremera melletti katasztrófával fejeződött be. Ez a «nemzetségi» hadviselés akkor már anakronisztikus jelenség volt, de a nehéz katonai helyzetben talán tudatos visszatérés lehetett Róma akkori legerősebb és legkonzervatívabb nemzetsége részéről a hagyományos harcmodorhoz. A döntő csatában a hagyomány szerint a Fabiusok nemzetségének 306 patrícius és mintegy 4000 cliens tagja vett részt.[84]

[80] Vö. *Walde—Hoffmann:* Lat. etym. Wb. s. v. Plebes; *U. Lübtow:* Das röm. Volk 83, 351. j.

[81] *L. R. Ménager:* RIDA 1972. 25 skk.; *V. Giuffrè:* Labeo 16 (1970) 329 skk.; *E. Meyer:* RSt 33 skk.

[82] Vö. *Engels:* Vál. Műv. 2. 275 skk. A *populus Romanus*-t csak a patríciusokkal azonosítja *R. Werner:* Gymnasium 80 (1973) 231; *A. Momigliano:* QuC 444, hivatkozva Liv. 25, 12, 10 és Cicero: Pro Mur. 1, 1 szöveghelyeire, amelyek — ősi formulákra hivatkozva — a *populus*-t megkülönböztetik a *plebs*-től. Viszont *U. Lübtow:* i. m. 83 szerint a *plebs* a *populus*-nak egy része, ugyanígy *A. Magdelain:* RÉL 49 (1971) 103, 1. j. A plebs azonban csak a «serviusi» reformok, a com. centuriata megszervezése óta lehetett a *populus Romanus* alkotórésze.

[83] A római *populus*-szerveződésnek eredeti katonai jelentőségére, s a hadviselésnek a polis-tulajdonon alapuló társadalmak életében való nagy szerepére már *Marx* rámutatott, vö. Grundrisse . . . 378, 391 l. és *Ch. E. Welskopf:* Produktionsverhältnisse . . . Berlin 1957. 355 skk.; *J. Wackernagel* ismert etimológiája alapján *(populus → populari) U. Lübtow:* Das römische Volk. 35 sk. is azonosítja a római populust a hadrakelt néppel; vö. ugyanilyen értelemben *Palmer:* ACR 156 skk.; *A. Alföldi:* Gnomon (1972) 798; *A. Momigliano:* QuC 445; *R. L. Ménager:* RIDA 1972. 387 skk. Az iguviumi táblák alapján umber analógiára *(poplo* «fegyveres nép») mutat rá *U. Coli:* Il diritto pubblico degli Umbri . . . Milano 1958. 82 skk.

[84] Liv. 2, 48 skk. és számos párhuzam; az erről szóló hagyomány lényegét hitelesnek tartja *A. Momigliano:* QuC 446, s ugyanígy *R. Werner:* Gymnasium (1973) 231. A mondai elemek nagy száma miatt azonban — vö. már DH 9, 22 kételyeit — az egész történet, mint konkrét esemény, kétes hitelességű, vö. *R. M. Ogilvie:* Comm. Liv. 359 skk.; *A. Magdelain:* RÉL 49 (1971) 117.

A *populus Romanus* körén kívül álló plebejusok nem voltak a személyi függés állapotában sem: ezt munkájuk jellege nem tette szükségessé. E tekintetben, mint társadalmi kategória nem álltak rendszerezett kapcsolatban a cliensekkel sem: sem olymódon, hogy *általában* a függő helyzetbe került plebejusok váltak volna cliensekké; sem úgy, hogy a fejlődésnek ezen legkorábbi szakaszában a plebejusok a felszabadult cliensek soraiból kerültek volna ki. Míg a cliensek a nemzetségeknek lesüllyedt vagy befogadott, függő helyzetben levő tagjai, akik — amíg cliensek voltak — a curiák és nemzetségek keretei között maradtak; — addig a plebejusok eleve kívül álltak a nemzetségeken, és — amíg plebejusok voltak — azoknak keretein kívül is maradtak. Plebejusok és cliensek eredeti (és még sokáig fennálló) különállásáról tanúskodnak azok a tudositások, amelyek a plebejusok későbbi osztályharcáról szólva, következetesen megkülönböztetik, sőt egymással szembeállítják a plebejusokat és clienseket.[85] A patres clienseikre támaszkodva akarják a plebejusok első gyűléseit megzavarni (Liv. 2, 35, 4 ad a. 489); amikor a plebejusok megtagadták a katonai szolgálatot, a patríciusok clienseikkel együtt szálltak hadba (DH 7, 19, 1 sk.); a *comitia centuriatán* a *patres* a cliensek szavazataival érvényesítik akaratukat a plebejusok ellen, míg a *comitia plebis tributa* gyűlésein a cliensek nincsenek jelen (Liv. 2, 56, 3; 64, 1). Anélkül, hogy ezeknek és a hozzájuk hasonló közléseknek teljes történeti hitelességet tulajdonítanánk — csupán annyi állapítható belőlük meg, hogy még a korai köztársaság társadalmi harcaira való visszaemlékezés is szembeállította egymással a patríciusokhoz húzó clienseket és a velük szembenálló plebejusokat. Az a tény, hogy ez a szembeállítás csak az 5. sz. első felére vonatkozó közlésekben található meg, később pedig eltűnik — arra vall, hogy benne nemcsak a későbbi harcok körülményeit vetítették vissza a távoli múltba,[86] hanem ennek a múltnak a reális viszonyaira emlékeztek.

A plebejusok és cliensek különbségéről ill. részleges szembenállásáról szóló hagyomány ellentmond azonban azoknak az antik közléseknek és rajtuk alapuló újabb elméleteknek, amelyek a plebejusok és cliensek eredeti azonosságát vallják. Az ún. «romulusi» alkotmányt ismertetve, Plutarchos, Cicero és a halikarnassosi Dionysios egyaránt úgy vélik, hogy Romulus a népet csupán *két* részre osztotta: a *patres* alkotta a száz fős senatust, egyben ők voltak a patrónusok is; hozzátartozóik a patríciusok. A *démos* azonos a plebs-szel, és ezeket helyezte Romulus a patres és patricii személyes oltalma alá. A legkorábbi római társadalom tehát csak patríciusokból és plebejusokból = cliensekből állna.[87] E koncepció nyilvánvaló ellentétben áll a cliensek és plebejusok

[85] Az erre vonatkozó szöveghelyeket összeállították *E. Meyer:* RSt 474 l., 48. j.; *A. Momigliano:* QuC 433 l., 16. j.; *A. Magdelain:* RÉL 49 (1971) 103 sk.; *C. Westrup:* RIDA 1954. 460; *R. L. Ménager:* RIDA 1972. 386 skk.

[86] Ezt a körülményt hangsúlyozza *P. A. Brunt:* Social Conflicts in the Roman Republic. Oxford 1967. III. fej.: Plebeians versus Patricians.

[87] Cicero: De re p. 2, 9, 16: *(Romulus) habuit plebem in clientelas principum discriptam;* vö. DH 2, 9 ,1 részletes ismertetését a «romulusi» alkotmányról, amelyet azonban *E. Gabba:* Studi su Dionigi di Alicarnasso I., Athenaeum 38 (1960) 175 skk. Sulla korának tendenciózus politikai publicisztikájához sorol. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy DH a korai római történet ábrázolásában következetesen azonosítja a királyok korának *plebs*-ét a cliensekkel és ennek megfelelően a *démos*-t a curiák tagjainak tekinti, ill. azonosítja a tribusokba és curiákba osztott populus Romanusszal, vö. pl. 2, 7, 2; 2, 14, 3; 2, 35, 6; 2, 46, 2; 2, 47, 1; 2, 55, 6; 3, 29, 7; 3, 37, 4; 4, 12, 3; 6, 89, 1; 9, 41, 2; 10, 4, 2. Ugyanilyen értelemben 6, 18, 6 — ámde ugyanő Romulus államszervezetének ismertetésekor erről nem tesz említést; Plut.: Romulus 13; Servius ad Aen. 6, 609.

különállását feltételező, fent idézett közlésekkel. Eredetét két tényezőben lehet megtalálni. Egyrészt arról van itt szó, hogy az antik polis legáltalánosabb társadalmi modellje a szabadokon belül csupán két réteget különböztetett meg következetesen: a nemzetségi arisztokráciát és a közrendűeket, a «legjobbakat» (aristoi, agathoi stb.) és a «hitványakat» (kakoi, démotikoi, polloi stb.).[88] A korai római társadalom a maga *hármas* tagozódásával *(patres, clientes, plebs)* ellentmondott ennek a görög polis-társadalom viszonyait tükröző duális képnek. A görög társadalom-elméleten nevelkedett római történetírók tehát arra törekedtek, hogy a szokatlan hármas képletet visszavezessék az egyszerűbb kettős görög modellre, és erre könnyű lehetőséget nyújtott a két «közrendű» réteg, *clientes* és *plebeii* azonosítása. A másik meghatározó tényező a későbbi, i. e. 4. sz. *utáni* római köztársaság viszonyaiban rejlett: az akkor kibontakozó újtípusú, politikai clientela már valóban a plebejusok köréből alakult ki: ezt vetítették vissza a távoli múltba a köztársaság legkorábbi időszakába.[89] Ha felismerjük a *korai clientela* és *plebs* azonosításának téves voltát és ennek indítóokait, elesnek azok az antik közlések is, amelyek ennek a koncepciónak közvetlen következményei.

A plebejus nemzetségek megjelenése

A «romulusi» nemzetségi szövetség létrejöttekor tehát a társadalom politikailag elismert elemeit a *curiák* és *gens*ek jelentették; míg az ezeken kívülálló *plebejus* elemek a társadalomnak csak a peremén helyezkedtek el. A további fejlődés során azonban éppen ezeknek a *curia-gens* rendszeren kívülálló plebejus elemeknek létszáma, gazdasági és társadalmi súlya nőtt meg a legszembetűnőbb módon. Ennek nem egy tényezője volt, és ezekre a kutatás már korábban rá is mutatott. Számolnunk lehet elsősorban a beköltözésekkel, főként kézművesek és kereskedők részéről. A nem-földmívelő jellegű urbánus lakosság viszonylag nagy számára és jelentőségére vallanak a korai idők frumentatióiról, a közellátás nehézségeiről, az ezzel kapcsolatos tömegmozgalmakról és intézkedésekről szóló adatok, amelyek érthetetlenek volnának, ha nem kellene Rómában már korán számolni egy viszonylag nagyszámu urbánus lakossággal.[90] Ezek azonban — mint befogadott jövevények és mint nemzetségeken-kívüli elemek mind a plebejusok számát és súlyát növelték. A beköltözések rohamosan növekedtek azóta, hogy etruszk vezetéssel létrejött Róma, mint egységes városi település és a város az etruszk érdekkörön belül gyors fejlődésnek indult.[91]

Mommsen elsősorban ezeknek a szöveghelyeknek alapján azonosította a korai plebset a clientelával, vö. Röm. Forschungen 1, 387 skk.; Röm. Staatsrecht 3, 66 skk. Felfogását határozottan utasítja vissza pl. *F. De Martino:* SCR 1, 31.

[88] A görög duális terminológiához vö. *G. Glotz:* Hist. Grecque², 1, 218 skk.; W. *Donlan:* Philologus 93 (1969) 286 skk.; *A. Dovatur:* Klio 54 (1972) 82 sk. (Theognis terminológiája alapján); *M. I. Finley:* World of Odysseus, 74 skk.

[89] *Chr Meier:* Res publica amissa. Wiesbaden 1966. 30 ssk.

[90] Vö. *A. Momigliano:* SDHI 1936. 373 skk. = QuC 329 skk.; *R. M. Ogilvie:* Comm. Liv. ad 2, 9, 6 (Livius és DH közlései alapján az i. e. 5. századból 11 éhínséget sorol fel, melyeket nagyrészt történetileg hitelesnek tekint); Liv. 2, 34; DH 6 ,7 , 12 skk.; 7, 1—2.

[91] Ezt a fordulatot az *M. Pallottino* i. h. által nyújtott kronológiai áttekintés alapján az i. e. 600 körüli évekre tehetjük. Az i. e. 575. év körüli korszakhatár, amelyet

Az egyéni beköltözésekhez járultak a csoportos beköltözések ill. beköltöztetések, amelyekről az antik források oly sok részletet és adatot közölnek.[91a] A korai Rómára vonatkozó hagyomány teljes egyértelműséggel véli tudni azt, hogy Rómának már legkorábbi története is azonos a folyamatos terjeszkedésnek és az ezzel párhuzamos betelepítésnek történetével. Erőszakos egyesítés útján alakult ki a Róma magvát alkotó latin—szabin *Urbs geminata* — még Romulus korában. Bármennyi kétely merült is fel — teljes joggal! — ezen hagyomány egyes elemeivel és romantikus részleteivel szemben, az újabb kutatás mind intézmény-történeti, vallástörténeti, mind pedig nyelvi és régészeti megfontolások alapján afelé hajlik, hogy ennek a latin—szabin synoikismosnak *lényegi* hitelességét és korai voltát elfogadja.[92] Számos részletet mond el a hagyomány Alba Longa feldúlásáról és lakosságának erőszakos Rómába-költöztetéséről is; a régészeti és nyelvi megfontolások legalábbis nem zárják ki, hanem inkább valószínűsítik az irodalmi hagyomány lényegi hitelességét, Alba Longa feldúlását az i. e. 7. sz. folyamán.[93]

Ugyancsak az elterjedt hagyomány szerint Ancus Marcius a meghódított és feldúlt Politorium, Tellenae és Ficana városok egész lakosságát a *pomeriumon* kívüli Aventinus dombra telepítette.[94] Mindezek erőszakos és csoportos betelepítések. Az önkéntes csoportos betelepülések emlékét őrzi a Claudiusoknak szabin földről (állítólag i. e. 504-ben), majd a Veturiusoknak Praenestéből i. e. 499-ben történt áttelepülése; ide tartozik a szabin Valesiusnak, a Valeriusok ősének és az etruszk Tarquiniusnak még a királyok korában történt beköltözése. Függetlenül attól, hogy ezeknek az erőszakos és önkéntes beköltözéseknek, mint konkrét történelmi eseményeknek milyen történeti hitelt tulajdonítunk, a jelenséget szimptomatikus mivoltában tarthatjuk hitelesnek. Tehát ha az egyes konkrét események és ránk hagyományozott körülményeik kétes hitelűek is, kétségtelennek látszik, hogy ezek a többé-kevésbé fiktív események

E. Gjerstad az urbánus szervezet létrehozásának és ilyen értelemben Róma, az Urbs alapításának tekint, ezen kronológia szerint már Servius Tulliusnak és reformjainak idejére vonatkoznék.

[91a] Vö. Liv. 1. kv.: 11, 13, 29 sk., 33 skk., 38, 53 sk. fej.; DH 2. kv.: 32 skk.; 46; 50— 55— 3. kv.: 29; 37 skk.; 4. kv.: 22; 50.

[92] Az egész kérdéskomplexum ismertetését adja *J. Poucet:* Les Sabins aux origines de Rome. Orientations et problèmes. ANRW 1. 1. 48 skk., teljes bibliográfiával.

[93] *A. Alföldi:* ERL 236 skk. az esemény történeti hitelességét tagadja; vele szemben, főként régészeti adatok alapján (vö. *P. Gierow:* The Iron Age Culture of Latium, Cambridge 1966. 500 skk. eredményeire hivatkozva), a hagyomány hitelességét védi *A. Momigliano:* QuC 495 skk.; *R. M. Ogilvie:* Comm. Liv. ad 1, 30; nyelvészeti érvek alapján a neveket (Mettius Fuffetius) is hitelesnek tartja *G. Devoto:* Protosabini, Sabini e «Postsabini». Studi Etr. 39 (1971) 110 skk.

[94] Liv. 2, 16, 5; DH 5, 40, 5; az «aventinusi» lakosságnak különösen nagy jelentőséget tulajdonít a *plebs* kialakulása szempontjából *A. Guarino:* Storia del diritto Romano, 53 skk.; *A. Piganiol:* La conquète Romaine[5]. P. 1967. 77 skk.; az Ancus Marciusnak tulajdonított hódítások hitelét teljesen tagadja *A. Alföldi:* ERL 159 skk., némileg óvatosabb szkepszissel él *J. Poucet:* ANRW 1. 1. 121 skk.; figyelembe véve az Aventinus nagy jelentőségét a plebejusok későbbi vallási és világi szervezkedése és harcai számára, lehetetlen elzárkózni attól a gondolattól, hogy még a királyság korában az Aventinuson, amely kívül feküdt az eredeti pomeriumon, egy egyszeri tömeges plebejus-telepítésnek kellett történnie, és ennek emlékét őrzi az Ancus Marcius hódításairól és telepítéséről szóló hagyomány. Ez nem jelenti azt, hogy a plebs eredetét is ezen telepítésre kellene visszavezetnünk.

[95] *A. Momigliano:* QuC 489.

reális történeti *viszonyokat* tükröznek és ezzel a fenntartással társadalomtörténeti következtetések levonására is alkalmasak.

Mind a beköltözések, mind a beköltöztetések lényegesen növelték Róma lakosságát. Alba Longa lakóiból «*duplicatus est civium numerus*» (Liv. 1, 30, 1); az Aventinus benépesítésekor is « . . . *tum quoque multis milibus Latinorum in civitatem acceptis* . . .» (Liv. 1, 33, 5). Mindezek a tömegek óriási többségükben plebejusokká lettek — mint Dion. Hal. mondja: « . . . a város tömege a római *démos* tagjaival, a *démotikos* lakossággal került egy sorba» (3, 29, 7). Csupán a legtekintélyesebb nemzetségek, pl. Alba elfoglalásakor a *principes Albanorum* kerültek a *patres* közé. Az egyöntetű római nemzetségi hagyomány meg is őrizte a patríciusok közé emelt néhány albai nemzetség, a *gentes Albanae* nevét: Tullii, Servii, Quinctii (Quinctilii), Geganii, Curiatii, Cloelii (Cluilii).[96] Mivel a hagyomány meglehetős egyöntetűséggel vallja, hogy ezek és *csak ezek* az albai nemzetségek kerültek a patríciusok közé — ezt hiteles tanúvallomásnak lehet elfogadni, egyszeri hivatalos befogadási aktusnak tulajdonítani, és egyben szükségszerűen hitelesnek tartani a többség plebejus helyzetben való befogadását is. Ugyanígy nyilvántartották a szabin eredetű patrícius nemzetségek nevét is, ill. a Politoriumból befogadottak egy részét is (pl. a *gens Naevia*-t).[97]

Nyilvánvaló már most, hogy mindezeknek a Rómához hasonló társadalmi felépítésű latin (ill. italicus) közösségeknek lakossága ugyancsak a nemzetségi rend szerint tagolódott és a nemzetségek nem szűntek meg automatikusan a beköltöztetés tényével. Ámde ezeket már csak kivételesen fogadták be Róma nemzetségeinek szövetségébe, a curiák és a gensek rendszerébe. Sőt, éppen az a tény, hogy a gensek szövetségébe befogadott nemzetségek fenntartották eredetük emlékét, tanúsítja azt, hogy ez jogi aktus útján végbement, kivételes jellegű esemény volt. A beköltöztetettek nagy többsége azonban, bár *de facto* megmaradt a nemzetségi tudatuk, annak bizonyos hagyományaival együtt, *de iure* nem volt elismert nemzetség, nem került bele a curiák keretei közé plebejus maradt.[97a]

A beköltözés és a beköltöztetés mellett a növekedésnek további tényezője a területi terjeszkedés, az *ager Romanus* folyamatos bővítése és növelése, lakatlan területek elfoglalása és benépesítése, valamint kisebb, már meglevő települések beolvasztása.[98] Ezekre a szüntelen harcokra és erre a permanens terjeszkedésre vonatkozó erősen mondai jellegű adatok gazdagon áradnak a történeti hagyományban, és aligha vitatható, hogy a meg nem szakadó hódításokról szóló beszámolók már Fabius Pictor óta Róma későbbi nagyságát anticipálták a

[96] A *gentes Albanae* (a *principes Albanorum* leszármazottai, akiknek ősei a *patres* közé nyertek befogadást) két lényegileg egybehangzó listán maradtak fenn: Liv. 1, 30, 2 és DH 3, 29, 7. A két változatról, közös forrásukról és eltérésük okairól vö. *P. De Francisci:* PC 184 skk.; uo. a hagyomány szerinti «szabin» és «etruszk» nemzetségek felsorolása.

[97] Vö. Varro: De lingua Lat. 5, 163; Festus 170 L. s. v. Naevia silva.

[97a] Arra, hogy a nyolc kiemelt nemzetségen kívül a többiek a plebs tagjai lettek, utal DH 3, 29, 8 is Tullus Hostilius fiktív beszédében; itt DH — már korábban kiemelt — felfogásának megfelelően úgy képzeli, hogy ezek a plebejusok a curiák és tribusok tagjaivá lettek: . . . *Καὶ τὸ μὲν ἄλλο πλῆθος ὑμῶν μετὰ τῶν παρ' ἡμῖν δημοτικῶν συντελεῖν εἰς φυλὰς καὶ φράτρας καταμερισθὲν, βουλῆς δὲ μετέχειν καὶ ἀρχὰς λαμβάνειν καὶ τοῖς πατρικίοις προσμερισθηναι τούσδε τοὺς οἴκους* . . .

[98] *A. Magdelain:* RÉL 49, 1971. 112 skk.

«grande Roma dei Tarquini» képzetébe.[99] Ámde az sem lenne indokolt, ha ezeknek a legendás túlzásoknak lenyesegetése után teljesen tagadnánk a királykori Róma terjeszkedésére és politikai jelentőségére vonatkozó adatokat.[100] Tehát ilymódon is, a Román kívüli kisebb települések lakóiból újabb csoportok jutottak a plebejusok közé. Ezeknek közös sajátossága az, hogy «de facto» meglevő nemzetségekhez tartozhatnak — de nem tartoznak a curiákba sorolt és közjogilag elismert *gentes* közé. *Ilyen értelemben* állítható ezekről a «de facto» nemzetségekbe tömörült plebejusokról, hogy «*gentes non habent*».

Amennyiben — teljes tudatában a hagyomány eseménytörténeti és személyekre vonatkozó konkrét közlései kétesértékű voltának — az egyszerűbb fogalmazás végett ennek a hagyománynak névanyagával és kronológiájával dolgozunk a társadalomtörténeti elemzésben, azt mondhatjuk, hogy a városfejlődés folyamatának lezárásakor, az etruszk uralom kezdetén (tehát Tarquinius Priscus uralkodásakor) kétfajta «nemzetség» létezett Róma felségterületén belül: az Urbs-ban és az *ager Romanus*on. Részben a curiákba tömörült és a senatusban képviselt, patrícius vezetéssel rendelkező «elismert» *gentes*; részben pedig a csupán «de facto» létező, curiákhoz nem tartozó, plebejus *pseudo-nemzetségek*.[100a]

Ezeken kívül természetesen volt egy, ugyancsak nem jelentéktelen és egyre növekvőbb számú, teljességgel nemzetségen-kívüli lakosság is: bevándorolt egyénekből, kézművesekből, a szétesett és szétköltözött nemzetségek leszármazottaiból, akiknek tudatában a nemzetségükhöz való tartozás elvesztette érdekét és feledésbe merült.

Hagyományanyagunk némely utalásából úgy tűnik, hogy ezen a renden belül, nyilván a városalapítás ill. várossá-szervezés aktusával kapcsolatban, Tarquinius Priscus alatt bizonyos átcsoportosítás történt. Az etruszk király több ízben összeütközött a curiákkal, mint a hagyományos elismert nemzetségek szervezetével.[101] A nemhivatalos nemzetségek egy része viszont megkapta a «hivatalosan elismert» jelleget: tagjai lettek a curiáknak és képviseletet kaptak a kibővített létszámú, 300 főre emelt senatusban; vezetőik patríciusokká váltak.[102] Ezek közé az új nemzetségek közé egyaránt juthattak korábbi plebejus nemzetségek, és a király kíséretében érkezett etruszkok is. Ez az átszervezés tükröződik a *patres conscripti* címéről és a korábban meglevő *gentes maiores* mellett a *gentes minores* elismertetéséről szóló közlésekben. Tehát A. Momigliano feltevését megfordítva nem az látszik valószínűnek, hogy a

[99] Ezt a *G. Pasquali* által annakidején kialakított képzetet, amelynek nacionalista tendenciája vitathatatlan, éles gúnnyal utasítja el *Alföldi A.*, pl. ERL 318 skk.; óvatosabban fogalmaz *F. De Martino:* SCR 1, 66 skk.; u. a.: ANRW 1. 1. 219, 8. j.

[100] Vö. erre vonatkozóan az ANRW 1. 1. 219 l. 8. j. bibliográfiai adatait, továbbá: *A. Momigliano:* JRS 53 (1963) 95 skk.; 57, 1967. 211 skk.; *M. Pallottino:* Studi Etr. 31 (1963) 3 skk., 17 skk.

[100a] Varro egy töredékében (De praenominibus fr. 3, id. *Mommsen:* Röm. Forsch. 1, 62, 98. j. és uo. 121 l.) olvassuk a következő sajátos közlést: *gentilicia nomina fuisse* ∞ (= *mille*). A «*mille*» nyilván a «nagyon sok», «szinte megszámlálhatatlan» értelmében veendő itt; ámde akkor is ellentétben áll magának Varrónak ismert felfogásával arról, hogy csak 300 gens létezett. A kijelentés úgy lenne értelmezhető, ha itt Varro az «elismert» 300 nemzetség mellett az «el-nem-ismert» csupán «de facto» létező nemzetségek számára és nevére utalt volna.

[101] Liv. 1, 35, 6; DH 3, 41; 4, 20, 3; 4, 43. Cicero: De re p. 2, 20, 35 sk.

[102] Tarquinius Priscus «senatusi» reformját, új senatorok bevonását és ezzel a patricius nemzetségek számának növelését is hitelesnek tekinti *P. De Francisci:* PC 191 skk., újabban: *G. Mancuso:* Annali . . . Sem. Giur. Univ. Palermo 34, 1973. 397 skk.

gentes minores tagjai lettek plebejusokká — hanem hogy az addig el-nem-ismert plebejus és újonnan érkezett etruszk nemzetségek egy része emelkedett a hivatalos *gentes* közé: e későbben-érkezettek a *gentes minores*. Az is lehetséges, hogy némely addig elismert «patrícius» nemzetség ekkor elvesztette ezt a jellegét. Ha hitelesnek tartjuk a korábbi királyok gentiliciumait (Pompilius, Hostilius, Marcius) — ami azonban nagyon kétséges! — akkor éppen ez lehetett az az időpont, amikor patrícius jellegüket az új dinasztia alatt elvesztették.[103]

A plebejusok jelentőségének elismerése volt az ezt követő «serviusi» újjárendezés is.[104] A már Tarquinius által fellazított és egészében véve elavult, a reális társadalmi viszonyoknak meg-nemfelelő curia-gens szervezet mellett — de igazában annak helyettesítésére — létrejött a vagyoni és területi tagozódás, centuria-rendszer és városi—területi tribusok. Ettől fogva vettek részt a plebejusok a hadseregben is teljes jogúakként — a görög hoplita-taktika analógiájára. A plebejusok politikai jogairól még nem lehet beszélni. Az őket is magába foglaló *comitia centuriata (comitiatus maximus)* első politikai lépései a köztársaság első éveire esnek.[105] Mindezek a változások a curia-gens rendszer háttérbe-szorulását és fellazulását jelezték, de közjogilag még nem változtattak azon a tényen, hogy a még mindig meglevő plebejus jellegű «de facto» nemzetségek a curia-rendszerből kizárva nem számítottak befogadott, teljes jogú nemzetségeknek.

A plebs beépülése a nemzetségi szervezetbe

A királyok korának végére — amelyet az erre vonatkozó nézeteltérések ismeretében[106] is a hagyományos időpont közelébe, tehát a 6. század utolsó

[103] Arra, hogy a királyok gentiliciumai (Pompilius vö. Pomponius, Hostilius, Tullius, Marcius) később plebejus nemzetségek nevei voltak, — továbbá arra, hogy némely korai *mons* neve is azonos egy-egy plebejus nemzetségnévvel (Caelius, Oppius, Cispius), először *Chr. Huelsen* mutatott rá: I veri «fondatori» di Roma, Atti Pont. Acc. Rom. Arch. 1923/24. 83 skk.; vö. *H. Last:* The Servian Reforms, JRS 35, 1945. 30 skk.

[104] A «serviusi reformok» rengeteget vitatott problémakörét itt nem érintve, a rá vonatkozó hagyományoknak csak néhány elemét érdemes kiemelni: növelte a polgárok számát (DH 4, 22, 3 skk.) és növelte a Város területét, kiterjesztve a pomerium határait (Liv. 1, 44, 3 skk.). Néhány közlés említi földosztását is; Liv. 1, 46, 1: *agro capto ex hostibus viritim diviso* . . . csak meghódított területre utal, viszont DH 4, 9, 8: *ἵνα μὴ θητεύητε ὄντες ἐλεύθεροι . . . ἀλλὰ τὰς ἰδίας γεωργῆτε . . .* és uo. 13, 1: . . . *διένειμε τὴν δημοσίαν χώραν τοῖς θητεύουσι Ῥωμαίων* arra utal, hogy a clienseket földhöz juttatta (nyilván: *ager privatus*-hoz) és ezzel őket «felszabadította». Ha ez a hagyomány hiteles (vö. *A. Magdelain:* RÉL 49, 1971. 108 skk.), akkor ez volt az első lépése annak a folyamatnak, amelynek eredményeként a cliensek plebejusokká váltak. DH egy további homályos közlése: 5, 2, 2: *[Βροῦτος] καὶ τὰς θυσίας τὰς κατὰ πόλιν καὶ τὰς ἐπὶ τῶν ἀγρῶν ἃς ἐποιοῦντο κοινῇ συνιόντες οἱ δημόται τε καὶ φυλεταὶ πάλιν προσέταξεν ἐπιτελεῖσθαι ὡς ἐπὶ Τυλλίου συνετελοῦντο . . .* arra is látszik utalni, hogy Tullius a tribusok és curiák tagjait *(phyletai)* és a curiákon kívülálló plebejusokat *(démotai)* egymáshoz igyekezett közelíteni. Ezt a hagyományt csak egy forrásából merítette, mert saját koncepciójának nem felel meg. Ha a szöveget így értelmezzük, — másként pedig aligha lehetséges — akkor irodalmi adatunk is van arról, hogy a «*démotai*» nem voltak tagjai a phyléknek, azaz: tribusoknak, és azokon belül a curiáknak.

[105] A köztársaság első évére esnek az első «*leges publicae*»; ekkor gyakorolja elsőízben választási jogait is a *comitia centuriata*.

[106] Vö. *Chr. Hanell, E. Gjerstad* és újabban *R. Werner:* Der Beginn der römischen Republik. München 1963, kronológiai rendszereit, amelyek a köztársaság kezdetét az i. e. 460 körüli évekre teszik. Eredményeiket a kutatók többsége nem teszi magáévá, vö. *F. De Martino:* ANRW 1. 1. 219 skk.

évtizedére teszünk — a curiákon alapuló társadalmi szervezet már lényeges vonásaiban módosult. A «patrícius» intézmények nagy része jelentőségét veszítette. Háttérbe szorult az új, és az egész szabad társadalmat átfogó szervezeti formákkal: a területi tribusokkal, a classison alapuló centuria-szervezettel szemben. Ezeknek a változásoknak *egy* lényeges mozzanatára azonban érdemes a figyelmet felhívni. A származási tagozódáson alapuló «nemzetségi» társadalomnak fejlődése utolsó szakaszában, amikor *már* létrejöttek az osztálykülönbségek , de *még* nem született meg a területi tagozódáson alapuló *állam* — maga a nemzetséghez való tartozás fogalma válik arisztokratikus jellegűvé. Mennél erősebb a társadalmon belüli vagyoni tagozódás és ennek következtében mennél inkább növekszik a nemzetségeken-kívüli elemek száma, annál inkább azonosul a nemzetséghez való tartozás fogalma az arisztokráciához való tartozással. Ez a folyamat jól megfigyelhető pl. az i. e. 7—6. sz.-i Athénben, ahol a teljesjogú szabad lakosságnak is csupán egy része, hozzávetőleg egy negyede tartozott már csupán valamely *genos*-hoz, és ezek a felső társadalmi rétegekhez, az arisztokráciához tartoztak. A nagy többség, kb. 75% nemzetségeken kívül állt,[106a] vagy hozzácsapódott, már a 6. sz.-i fejlődés során, valamely erős arisztokratikus nemzetség kíséretéhez, politikai «párt»-jához. Hasonló helyzet alakult ki a római társadalomban is a királykor végére. Itt a patrícius vezetés alatt álló, curiákba tömörült, hivatalosan elismert, senatusi képviselettel rendelkező nemzetségekhez való tartozás vált arisztokratikus jellegűvé. Ezt a több évszázados fejlődésben kialakult állapotot vetítik vissza a kezdeti időszakra is azok a kutatók, akik további pontosítás nélkül úgy vélik, hogy csak a nemzetségek egy (kiváltságos) része tartozott a patrícius (helyesebben: patrícius vezetés alatt álló, mert clienseket is magába foglaló) nemzetségek közé.[107] Ez a helyzet azonban csak a kései királykorban alakult ki, a közjogilag elismert, és az el-nem-ismert (plebejus jellegű) nemzetségek közötti különbség létrejötte óta.

Ebben a helyzetben jelentett a társadalmi fejlődés szempontjából is erős caesurát, lényeges változást a királyság megdöntése és a köztársaság megteremtése. Társadalmilag tekintve ez — mint a történelmi hagyomány is megállapítja — nem volt más, mint az erős patrícius vezetés alatt álló nemzetségek mozgalma az etruszk uralom alatt megrendült hatalmuk helyreállítására.[108] Ilyen értelemben a köztársaság arisztokratikus formában való megteremtése a «patrícius reakció» megnyilatkozása volt — amely azonban az új köztársaság több szempontból is nehéz helyzetében (pl. az etruszk és latin viszonylatban, mind politikai—katonai, mind gazdasági szempontból) óvatosságot igényelt a nemzetségeken-kívüliek, tehát a plebejusok irányában. A (valószínűleg Licinius Macer közlésein alapuló) liviusi hagyomány ezt úgy fogalmazza meg,

[106a] *W. R. Connor:* The new Politicians of fith-century Athens. Princeton 1971. 12 l. és uo. 12. j.

[107] Vö. *R. Werner:* Gymnasium 80 (1973) 228: «Patrizier als Angehörige *bestimmter* Geschlechter . . .»; *A. Momigliano:* QuC 443: «patrizii appartenenti a *genti privilegiate* . . .»; uo. 428: «. . . un *certo numero* di gentes . . .»; uo. 436: «. . . un *gruppo aristocratico* di gentes per cui l'entrata al senato è . . . automatica» (kiemelések mindig tőlem); ezzel szemben az itt kifejtett álláspont szerint, összhangban pl. *Mommsen* patriciátus-fogalmával eredetileg *minden gens*-hez tartoztak patríciusok és csak az «el-nem-ismert» plebejus pseudo-nemzetségek megjelenése révén vált a nemzetséghez-tartozás arisztokratikus jellegűvé.

[108] *F. De Martino:* SCR 1. 181. 9. j.; ua.: ANRW 1. 1. 232 skk.; *E. Meyer:* RSt 37 skk.

hogy a *patres* az etruszk veszély fennállásának idején «kedvében jártak» a népnek, a veszély elmúltával azonban, kb. i. e. 495 óta, «igazságtalanságokat kezdtek velük szemben elkövetni» (Liv. 2, 21, 6). Ugyanerre az évre teszi Livius (uo.) a 4 serviusi eredetű városi területi tribus után további 17 vidéki területi tribus megszervezését, úgy hogy ezeknek száma együtt 21-et tett volna ki. Ezek közül a 21. (tribus Clustumina) alapításának ideje kétes,[109] a többi 16 vidéki tribusról azonban joggal feltételezhetjük, hogy valóban a köztársaság első éveiben, egységes újjászervezés keretében jöttek létre. Mindegyiknek neve nemzetségi jellegű; ezek közül néhány nem azonosítható egyetlen, e korból ismert nemzetséggel sem (Lemonia, Pollia, Pupinia, Voltinia, Camilia), s ez több magyarázatot tesz lehetségessé. Kilenc azonban ezen időszak legtekintélyesebb patrícius vezetésű nemzetségeinek neveit viseli: Claudia, Fabia, Horatia, Aemilia, Papiria, Menenia, Veturia, Sergia, Cornelia. Az ismert nemzetségnevek túlsúlya azt bizonyítja, hogy e tribusok alapítása és névadása valamilyen kapcsolatban volt a legerősebb gensek földtulajdonának önállósulásával, kiterjesztésével vagy megszilárdításával. Fontos jelenségnek tűnik, hogy míg a korábbi időszakra vonatkozó hagyományok homályos voltuk mellett is eléggé egyértelműen a *curiák* közös földtulajdonát helyezik előtérbe, addig ez az új névadás arra vall, hogy a legerősebb *gensek* előtérbe jutottak az őket is magukba foglaló curiákkal szemben és ennek tulajdonjogi, terminológiai konzekvenciái is voltak.[110]

Figyelemreméltó az a — többszörösen felvetett, ám forrás-szerűen mindeddig nem igazolható — lehetőség, hogy ezeknek az új tribusoknak a megszervezése az *ager Romanus* térségében kapcsolatban lehet a nemzetségi köztulajdonnak a patrícius arisztokrácia magántulajdonává való átalakításával, *ager privatus*-szá válásával, a cliensek személyi függésének feloldásával, *fides*-viszonyaiknak ridegebb bérleti viszonnyá való átalakításával, és a kizsákmányolás új formáinak bevezetésével, többek között pl. az adósrabszolgaság ill. a *nexum* intézményének kialakításával.[111] Annyi jogi szempontból mindenesetre igazolhatónak tűnik, hogy ezen vidéki területeknek római területi tribusokká való nyilvánítása által az ott lakók felszabadultak személyi függésük állapotából, azaz: *cliens*ekből *plebejusok*ká lettek. Ez jogilag egyrészt a személyi függésből való szabadulásukat, másrészt azonban a *fides*-kapcsolatok által nyújtott védettség elvesztését is jelentette.

A vidéki területi tribusokon élő clientelának felszabadítása, azaz plebejussá-tétele nem egy csapásra történt. Több évtizeden át tartó folyamat volt ez, amelyről — a közismerten kétes hitelű irodalmi forrásanyagból csupán a változások fő tendenciáit fogadva el hitelesnek — annyi állapítható meg, hogy az adósrabszolgaság, mint a plebejusokat tömegesen sujtó új jelenség az 5. sz. elején már megjelent, a clientela azonban egészen a század második feléig még általánosan elterjedt és a patríciusok politikai harcát segítette;

[109] *L. Ross Taylor:* Voting Districts of the Roman Republic. 1960. 35 skk. szerint a *tribus Clustumina* szervezése már i. e. 495-ben megtörténhetett, összhangban Liv. 2, 19, 1 közlésével. *Alföldi:* ERL 317 szerint azonban csak Fidenae-nek i.e. 426-ban történt elfoglalását (vö. Liv. 4, 31, 6 skk.) követően kerülhetett erre sor.

[110] Erre először *K. J. Neumann* mutatott rá: Die Grundherrschaft der röm. Republik. Strassburg 1900., anélkül, hogy állításait szövegszerűen bizonyíthatta volna. Téziseit újabban *A. Magdelain* i. c., főként 112 skk. valószínűsítette.

[111] A *nexum* mint társadalmi-gazdasági probléma az annalisztikában a *tribus rusticae* megalapításával egyidejűleg jelenik meg, vö. Liv. 2, 21, 6 és 31, 1.

némely nemzetség, így pl. a Fabiusoké is a 470-es években is hatalmas clientelával rendelkezett. A század közepén a patronus-cliens kapcsolatok még elég erősek ahhoz, hogy a Tizenkét táblás törvények keretében is szabályozást nyerjenek.[112] A század második felében azonban ezek a kapcsolatok — eredeti mivoltukban — már rohamosan alakultak át, tért adva egyrészt a szorosabban és ridegebben értelmezett gazdasági függésnek, másrészt viszont a lazább jellegű személyi—politikai clientela új koncepciójának. Ennek az egész fejlődésnek kiindulása azonban mindenképpen az a «patrícius reakció», amely az 5. sz. elején létrehozta a nemzetségekről elnevezett (nemzetségi jellegű?) területi tribusokat, s amely közvetlen következményeit tekintve joggal volt minősíthető a plebs elleni *iniuriae* kezdeti szakaszának.

A «patrícius reakció» politikai és vallási jelenségei — beleértve az államhatalom szinte teljes kisajátítását és az ezzel kapcsolatos vallási szertartások, *auspicium*ok kézbevételét — oly egyértelműek, hogy az újabb kutatás egy része csak az 5. sz. kezdetétől fogva számol a patríciusok és plebejusok teljes különválásával, a patríciusok kizárólagos vezető szerepének deklarásával és soraiknak végleges lezárásával, a «serrata del patriziato» megvalósításával.[113] A *Fasti consulares* adatainak alapján valószínűnek tűnik, hogy az i. e. 486. évet követően, s a hatalmas clientelára is támaszkodó Fabiusok konzervatív-arisztokratikus nemzetségének politikai vezető szerepével egyidejűen történt meg «a sorok lezárása» — bár a korai köztársaság consuli adatai oly bizonytalanok, az interpolációk lehetősége pedig oly nagy, hogy egyértelmű következtetésre jutni ebben a kérdésben nem lehet.[114]

Az előbbiekben kifejtett gondolatmenet érthetővé teszi, hogy a patríciusok sorainak egyszeri és végleges lezárását nem tehetjük a köztársasági időszak elejére. Az első — számszerű rögzítéssel is járó — differenciálás már akkor megtörtént, amikor a curiák számát 30-ban rögzítették és ezzel a nemzetségek

[112] Leg. XII tab. VIII. 21.: *Patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto.*

[113] Vö. a kutatásnak e tekintetben messzemenően egyező véleményéhez: *Palmer:* ACR 196 skk.; *P. De Francisci:* PC 192 skk.; *H. Last:* JRS 35 (1945) 30 skk.; *A. Magdelain:* Mélanges Bayet. 450 skk.; *A. Momigliano:* QuC 436 és többször; *F. Münzer:* Röm. Adelsparteien u. Adelsfamilien. L. 1921. 46 skk.; *F. Altheim:* Röm. Gesch. 2. 178, 198 skk.; *G. De Sanctis:* Storia dei Romani². 1968. 1, 232; ezeknek a nézeteknek közös vonása az, hogy a köztársaság kezdete előtt csak patríciusok és «nem-patríciusok» között lehet különbséget tenni, de közjogi, rendi és terminológiai különbségtétel *patricii* és *plebeii (plebs)* között nem lett volna. Ezzel szemben áll többek között az, hogy pl. Livius már Róma kezdetétől fogva használja a *plebs, plebeii* terminust, a *patres*szel szembenálló *multitudo* jelzésére, vö. 1, 15,8; 16, 6 és 16, 8; 17,7; 17,11; 40, 1 stb. Ez természetesen nem sokat jelent, lehet a későbbi viszonyok anticipatioja is. Annyit mindenesetre sugall, hogy a nemzetségekbe tömörült «populus Romanus»-on kívüli elemeknek valamilyen terminológiai megkülönböztetése szükséges volt: éppen ennek a célnak felelt meg a *plebs*. Ezért ha nem is megyünk olyan messzire, mint *C. Westrup*, RIDA 1954. 459 l., 86. j., aki szerint a plebejusok terminológiai-jogi megkülönböztetése «aussi ancienne que la fondation de la Cité de Rome elle-même», — a plebs eredetét Róma fennállásának korai időszakára, a terminológiai és numerikus differenciálódással egy időre, még pontosabban: a 3 tribus — 30 curia megszervezésének idejére tesszük, összhangban *Mommsen, H. Siber, F. de Martino* és más kutatók eredményeivel. Ez azonban csak a *plebs*-nek, mint terminológiailag megkülönböztetett társadalmi jellegű alakulatnak meglétére utal. Önálló szervezkedése és tudatos rendi jellegű különállása nem lehet korábbi a köztársaságnál. Csak ekkor váltak a plebejusok *incondita multitudo*-ból, *terrae filii*ből- rendi jellegű szervezett közösséggé. — Bár *F. De Martino*, legújabban ANRW 1. 1. 223 sk. helyteleníti a «serrata del patriziato» fogalmának használatát, ezt az eseményt hitelesnek lehet elfogadni, mint a patriciatus sorainak utolsó rögzítését és végleges lezárását.

[114] Éppen erre hivatkozik *De Martino* a «serrata» tagadásakor.

első szilárd szövetségét létrehozták: ezt az első rögzítést a királyok korában még legalább *egy* újjárendezés követte az etruszk uralom és az Urbs-szervezet létrehozásakor («tarquiniusi» újjárendezés). A köztársaság kezdetekor pedig egy további, és hosszú időre végleges átrendezés és rögzítés történt: időrendben legalább a harmadik.

A nemzetségek újjárendezése együtt járhatott némely addigi plebejus nemzetség befogadásával: legalábbis ezt a hagyományt közli a halikarnassosi Dionysios és Tacitus;[115] minden jel szerint azonban egyes patrícius nemzetségek ilyetén jellegének elvesztését is jelentette.[116] A Marciusok Numa idején a hagyomány szerint még patríciusok voltak (Liv. 1, 20, 5; Plut.: Numa 5, 4) — a köztársaság idején már plebejusok. Ha nem korábban, úgy a köztársaság első évtizedeiben, Marcius Coriolanus árulásával kapcsolatban veszítették el ezt a jellegüket. Ugyanez történhetett a Cassius nemzetséggel, amely i. e. 493-ban még neves consult adott, a *foedus Cassianum* kezdeményezőjét akit azonban később halálra ítéltek és ez egész nemzetségének sorsára kihatott. Az újabb kutatás a feltételezhető hasonló esetek egész sorát rekonstruálta. Annyit mindenesetre biztosnak tarthatunk, hogy azoknak az ősi nemzetségeknek, amelyek a köztársaság idején már plebejus jellegűek, legalább egy része korábban patrícius volt — még akkor is, ha ez nem dokumentálható teljes bizonyossággal. Alig hihető pl., hogy a Mamiliusok, akikről az archaikus Róma egyik erődjét, a *turris Mamiliát* elnevezték, ebben az időben nem lettek volna tagjai valamely curiának, azaz ne lettek volna patrícius jellegűek.[117]

Az i. e. 480 körüli években a plebejusok között már nagyszámú, gazdag és erős, ám hivatalosan el-nem-ismert nemzetség létezett: a volt patrícius nemzetségek; az *ager Romanus* korábbi cliens lakossága, amely plebejussá válván a korábbi «patrícius» (pontosabban : patrícius vezetéssel biró) nemzetségnek önállósult plebejus ágát alkotta — így válhattak külön a Claudiusok patrícius ágától a plebejus jellegű Claudius Marcellusok, a Corneliusoktól az ugyancsak plebejus Cornelius Cinnák; így tehát azonos gentilíciumot viselő párhuzamos patrícius-plebejus nemzetségek jöttek létre. Plebejusok voltak a már több nemzedékkel ezelőtt meghódított, Rómába beköltözött vagy beköltöztetett, ill. az *ager Romanus* folyamatos kiterjesztése által római fennhatóság alá jutott települések de-facto nemzetségei ill. «pseudo-nemzetségei».

A nemzetségi szervezetben élő plebejusokon kívül nagyszámúak a nemzetséghez egyáltalán nem tartozó, egyes plebejus személyek, akik számára adva van immár a származási elvtől független szervezkedés lehetősége — részben területi, részben kultikus, részben pedig szakmai-kézműipari elvek alapján. A területi szervezkedés számára a legjobb lehetőséget az Aventinus és a négy urbanus-területi *tribus* tömörülése jelentette; ezért (és nem a plebejusok *kizárólag* városi jellege miatt) indult meg szervezkedésük a város területén

[115] Tacitus: Ann. 11, 25, 2; DH 5, 13, 2; Festus 304 L s. v. *Qui patres;* Liv. 2, 1, 10 arról szól, hogy az *equites* köréből választották az új senatorokat. A kérdéshez vö. *P. De Francisci:* PC 192 l. 496 j.; a teljes bibliográfiát adja *G. Mancuso:* i. c. (vö. 58. j.).

[116] *Fr. Cornelius:* Untersuchungen zur frühen römischen Geschichte. München 1940. 100 skk.; *P. De Francisci:* PC 195 skk.

[117] Számolnunk kell azzal, hogy számos patrícius nemzetségről nem tudunk, mert nem mindegyik adott magistratust; a *Mommsen:* Röm. Forschungen. 1. 107 skk. felsorolásában megnevezett patrícius nemzetségek között sok van, amely csak *egy* consult adott; L. Quinctius Cincinnatus, a híres consul és dictator felesége, Racilia nyilván patrícius származású volt (Liv. 3, 26) — de nemzetségéről egyébként nem tudunk semmit.

belül. A kultikus szervezkedés a plebejusok hármas-szentélye (Ceres, Liber, Libera) körül összpontosult — ennek, okát, és általában az Aventinus jelentőségét a korai plebejus szervezkedés számára leginkább abban láthatjuk, hogy ez a *pomeriumon* kívüleső domb bizonyos (pl. ethnikai) szempontból zártabb plebejus lakosságnak volt a centruma. A szakmai szervezkedés lehetőségeit a kézművesek *collegiumai* szolgáltatták.

A plebejusok erősödésének egy további tényezőjét a cliensek folyamatos felszabadulási folyamatában ismerhetjük fel; ezek kiváltak a korábbi nemzetségi keretekből, és vagy újabb nemzetséget alkotva, vagy nemzetségi szervezeten kívül, a plebs számát növelték. Az i. e. 5. sz. folyamán azután teljesen megszűnik a nemzetségeken belüli patronus-cliens kötelék. Helyét — folyamatos átmenet keretében — a *politikai* clientela foglalta el.[118] Így azonban a *gens*ek már mindannyian vagy egységesen patrícius, vagy egységesen plebejus jellegűvé váltak, s ezáltal az addig «*patrícius vezetés alatt álló*», patríciusokat és clienseiket magukba foglaló nemzetségek egységes és tiszta *patrícius nemzetségekké* váltak.

Azok a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok, amelyeket a köztársasági államrend megteremtésekor a «patrícius reakció» kialakított, már eleve megteremtették a feltételeit annak, hogy a *plebs* megvívja osztályharcát a patrícius nemzetségek kizárólagos uralmának megdöntésére. Ha igaz az a korábban kifejtett megállapításunk, hogy a nemzetségi szervezet fennállásának utolsó szakaszában a nemzetséghez való tartozás egyértelmű az arisztokráciához való tartozással — akkor szükségszerű az is, hogy a nemzetségi arisztokrácia ellen vívott harc egybeesik a nemzetségi szervezet korlátozásáért ill. felszámolásáért, a területi tagozódáson alapuló *polis* megteremtéséért folytatott törekvésekkel. A származási tagozódásnak a területi tagozódással való felváltása tehát a fejlődésnek ebben a szakaszban — haladó követelés, a nemzetségi arisztokrácián kívülálló «démos» politikai programja.

Az athéni fejlődésnek Drakóntól Solónon keresztül Kleisthenésig ívelő vonulata egyértelműen megfelel ennek a megállapításnak. A római fejlődés ebben a vonatkozásban is sajátos képet mutat. Itt az arisztokratikus patrícius nemzetségek mellett, mint az eddigiekben kimutatni igyekeztünk, már korán (mindenesetre a szervezett plebejus osztályharc kezdete *előtt)* a hivatalosan elismert patrícius jellegű nemzetségek mellett megvoltak a «nem-hivatalos» plebejus pseudo-nemzetségek. A képlet ennyiben bonyolultabb, mint ott, ahol a nemzetségekbe-tömörült arisztokráciával szemben a döntő társadalmi erőt a különféle nemzetségen-kívüli, *démos*-csoportok alkották. Ezért Rómában a plebejus harc *politikai* célja nem foglalta magába a nemzetségi szervezet felszámolását, hanem inkább a plebejus pseudo-nemzetségeknek a nemzetségi szervezetbe való teljesjogú beépülését, a patrícius arisztokráciának egy tágabb patrícius-plebejus összetételű arisztokráciával való felváltását. A plebejus nemzetségek vezetői: a Liciniusok, Sextiusok, Plautiusok és társaik ezeket a saját céljaikat össze tudták kötni a plebejusok nemzetségeken-kívüli elemeinek érdekeivel. A küzdelem eredményeként — mint ismeretes — kialakult a római társadalom új uralkodó csoportja, a patrícius-plebejus arisztokráciát alkotó *nobilitas*.

Ennek keretében a plebejusok eddigi, nem-hivatalos nemzetségei elnyer-

[118] E folyamat egyes lépcsőfokait mutatja be *Chr. Meier:* Res publica amissa. Wiesbaden 1967. 13 skk.

ték a teljes egyenjogúságot. Az új, erős plebejus nemzetségek felveszik a patrícius nemzetségek valamennyi jellegzetes attributumát. Önekik is megvannak immár mitikus őseik, megvannak a saját nemzetségi szertartásaik és szokásaik, számontartják hagyományaikat és egyes ágaik cognomen-eket vesznek fel.[119] A plebejus Domitiusok a Dioskuros istenektől származtatják magukat, az Antoniusok magától Hérakléstől, a Caeciliusok Aeneas egy társától, Caeculustól, vagy pedig Cacustól — a sor folytatható lenne.[120] Ezek természetesen fiktív származtatások — de nem fiktívebbek, legfeljebb későbbi eredetűek, mint a Iuliusok igénye az Ascanius Iulustól való származásra. Ugyanígy válik az erős plebejus nemzetségek jellemzőjévé a *cognomen* használata: a Marciusok már korán több ágra oszlottak (ezek közül az egyik a Marcius Rex-eké), és ugyanez megy végbe a Liciniusok, Sextiusok stb. körében. Nincs alapunk annak feltételezésére, hogy a korábbi plebejus pseudo-nemzetségek, amikor már «hivatalosan is» elismerést nyertek, jellegükben mások lettek volna, mint patrícius társaik; nem állíthatjuk tehát azt sem, hogy ezek mesterségesebb szervezetek lettek volna, mint a patrícius nemzetségek.

A plebejus nemzetségek teljes befogadásával a nemzetségi szervezetbe sikerrel ért véget a politikai jogokért vívott harcuk is. Ennek a harcnak egyik eddig fel nem ismert aspektusát óhajtottuk az eddigiek során feltárni: az *elismert* nemzetségekkel szemben az «el-nem-ismert», ámde a valóságban meglevő plebejus nemzetségek szívós törekvését a teljes befogadásért.

[119] Az első ilyen plebejus nemzetség: a *Marcii Reges*, vö. *H. Siber:* RE 21, 120.

[120] Annak analógiájára, hogy a patrícius nemzetségek nyilvántartották eredetmondájuk alapján még fiktív trójai származásukat is (mint ismeretes, Varro összeállította a *gentes Troianae* listáját is), de ugyanígy emlékeztek (reálisan vagy fiktív módon) «szabin», «albai» stb. eredetükre, — a plebejus nemzetségek ugyanígy jártak el. Így a plebejus gens Aurelia, amely az *ausel* = *sol* Nap-kultusznak is hódolt, vö. Festus 22 L s. v. Ausel, magát szabin eredetűnek vallotta, együtt olyan patrícius nemzetségekkel, mint a Claudii, Fabii, Valerii stb. A plebejus Iuniusok magukat trójai eredetűnek tartották (DH 4, 68, 1). Öt nemzetség vallotta magát Numa Pompilius leszármazottának — közülük az Aemiliusok, Pinariusok patriciusok, a Calpurniusok, Marciusok és Pomponiusok plebejusok, vö. ehhez *E. Gabba:* Entretiens . . . Hardt XIII. Genève 1967. 159 skk. Mindez annak jele, hogy a felemelkedő plebejus nemzetségek, akár függetlenek voltak a patriciusoktól, akár a közös gentilicium alapján rokonságra tartottak igényt(mint a Claudius Marcellusok a Claudiusok patricius ágával, vö. 2. j., stb.) — hagyományaikat és szervezetüket a patriciusok mintájára alakították ki. Némely plebejus nemzetség sajátosnak és ősinek tűnő hagyományai alapján (pl. az Aureliusok esetében) ez leginkább azzal magyarázható, hogy de facto már korábban létező (pseudo)-nemzetségről van szó, amely csak az egyenjogúság megszerzése révén vált «valóságos», elismert nemzetséggé.

TAR IBOLYA

APPIUS CLAUDIUS CAECUS: SENTENTIAE

Appius Claudius Caecus a római irodalom első név szerint ismert alakja.[1] Politikai pályafutásáról többet tudunk, mint írói munkásságáról, de ha hiszünk a róla szóló későbbi híradásoknak, utalásoknak és irodalmi tevékenységével kapcsolatos megjegyzéseknek — bármennyire szűkszavúak is ezek és csekély a számuk —, olyan személyiség képe rajzolódik ki szemünk előtt, aki a maga korában mintegy előrevetíti az i. e. I. század politikus-íróinak alakját. Elsőségének jelentőségét többre kell értékelnünk, mint azt csupán három ránk maradt töredéke és szónoklata alapján tennénk. Mert amekkora politikai és történeti jelentősége az újat hozásban és alkotásban,[2] legalább akkora irodalmi szerepe is, ha egyebet nem említünk, a hellénisztikus és római kultúra összekapcsolásában.

Amellett, hogy az előbb említett két műfajban emlékezeteset alkotott,

[1] *F. Leo:* Geschichte der römischen Literatur. I. Berlin 1913. 42—43; *P. Lejay:* Histoire de la littérature latine. I. Paris 1924. 169—170; *Münzer:* art. Claudius 91, PW RE 3/II. 2681—2685; *Schanz—Hosius:* Geschichte der römischen Literatur. I. 1927[4] 40—42; *H. Bardon:* La littérature latine inconnue. I. Paris 1952. 20—25; *P. Lejay:* Appius Claudius Caecus. Rev. Phil. (1920) 92 sqq; *G. Amatucci:* Appio Claudio Cieco. Riv. Filol. (1894) 227 sq; *F. Altheim:* Rom und der Hellenismus. Amsterdam—Leipzig 1942. 96—106. *Ferenczy Endre* három cikkében (La carrière d'Appius Claudius Caecus jusqu'á la censure, A. Ant. 13 [1965] 379—404; The censorship of Appius Claudius Caecus, A. Ant. 15 [1967] 27—61; The career of Appius Claudius Caecus after the censorship, A. Ant. 18. [1970] 71—103) részletesen és kimerítően foglalkozik A. C. C. politikai pályafutásával és bőséges bibliográfiát is ad ezzel kapcsolatban, ezért e helyt az ezekre való utalástól eltekintünk.

[2] A. C. C. politikai jelentőségének megítélése korántsem egyértelmű a szakirodalomban. *Münzer* pl. RE-cikkében «rücksichtsloser demagogischer Neuerer»-nek nevezi. Az egyértelműen pozitív értékelések mellett olyan nézetekkel is találkozunk, amelyek A. C. politikai pályafutásának első szakaszát pozitíven, a későbbit negatíven értékelik. (L. *Ferenczy* o. c. és az ott idézett szakirodalmat.) Hivatali pályafutásáról elogiumában olvashatunk [CIL I[2] 192; *Dessau* ILS I p. 16 (54); *Degrassi:* Inscr. It. XIII 3. 79]. Hírnevét elsősorban 312. évi cenzorságának köszönhette, ekkor építtette az első utat, a Via Appiát, amely Rómát Capuával kötötte össze, s az első vízvezetéket, ezekkel *αὐτου δὲ μνημεῖον ἀθάνατον κατελίπεν* mint Diodoros írja 20, 36, 2-ben. Rendkívül jelentősek ugyancsak cenzorsága alatt foganatosított intézkedései: a vagyontalan polgárok számára, akik közt sok szabadonbocsátott volt, lehetővé tette, hogy ne csak városi, hanem falusi tribusokba is felvétethessék magukat, azaz teljes jogú polgárokká váljanak — ez a polgárság összetételét természetesen alapvetően megváltoztatta. Az ő nevéhez fűződik a szenátori rend első alapos revíziója is, melynek következtében — szoros összefüggésben az előbb említett intézkedéssel — a szenátus összetétele is megváltozott, libertinusok fiaiból is kerülhettek ki szenátorok.

Az elogium felsorolja még a főbb tisztségeket, amelyeket viselt, megemlékezik háborús sikereiről, a Pyrrhosszal kötendő béke megakadályozásáról. Valláspolitikai intézkedések is fűződnek nevéhez, pl. megszüntette a Hercules-kultusz magánjellegét.

hozzájárult a latin nyelv írásos formájának megváltoztatásához, a latin ábécé alakításához: Pomponius az «r» «fölfedezéséről», Martianus Capella pedig a «z» kiiktatásáról tudósít.[3] Ugyancsak Pomponius szól egy jogi írásáról, amely a «*de usurpationibus*» címet viselte, de már ő is csak meg nem létét tudja tanúsítani.[4]

Appius Claudius Caecusnak a Pyrrhosszal kötendő béke ellen mondott, saját korában és később is nagy hatású beszéde hosszabb ideig maradt fönn. Cicero, sőt, Seneca is ismerte,[5] eredetiségében az ókori szerzők pedig még a későbbi századokban sem kételkedtek: a sevillai Isidoros[6] meg is erősíti, hogy Appius Claudiusnak ez a szónoklata az első prózai mű a római irodalomban.

A sententiáktól azonban érdekes módon elvitatja Isidoros az elsőséget — Marcius vates *praeceptum*ainak tulajdonítja.[7] Marcius léte viszont már önmagában is kétséges, valószínűleg ismeretlen szerzőtől vagy szerzőktől származó praeceptumokat láttak el egy többé-kevésbé esetleges névvel, amelyek korban is később keletkeztek, azaz, mint Bardon[8] és Herrmann[9] is állítják, antedatált hamisítványok. Appius Claudius Caecus sententiái tehát az első ránk maradt költői alkotások a római irodalomban.

A filológusok ma általában sententiae-nek nevezik a töredékeket, s a feltételezett teljes művet sententia-gyűjteménynek. Kivétel Herrmann, aki «*carmen de moribus*» címmel látta el a munkát. A «*sententiae*» elnevezést az ókori források nem erősítik meg egyértelműen: Festus *et in Appi sententiis*-t (p. 317 M), Cicero *Appii Caeci carmen*-t (Tusc. 4, 2, 4), Sallustius *in carminibus Appius*-t (ad Caes. 1, 1, 2) ír. A *carmen, carmina* elnevezés azonban nem zárja ki a gyűjtemény mondás-gyűjtemény voltát, hiszen tudjuk, az archaikus latinban milyen sokféle tartalmat takarhatott egy-egy carmen. E carmenek nagyon gyakran nem is prózában, hanem az ősi metrumban, versus Saturniusban íródtak, így a «*sententiae*» elnevezés helyett a «*carmen*» szó használata utalás is lehet arra, hogy a mondásokat nem prózában, hanem versus Saturniusban fogalmazta meg szerzőjük.[10]

[3] Pomponius, dig. 1, 2, 2, 36: *idem Appius Claudius . . . r litteram invenit, ut pro Valesiis Valerii essent et pro Fusii Furii.* Martianus Capella 3, 261: «*z*» *idcirco Appius Claudius detestatur, quod dentes mortui, dum exprimuntur, imitatur.*

[4] Pomp. l. c.: *hunc etiam actiones scripsisse traditum est primum de usurpationibus, qui liber non extat. Leo* Gesch. p. 43 n. 2 szerint egy *liber de usurpationibus* megléte több mint kétséges; jogi téma ilyen korai feldolgozására nincs példa. *Bardon* (o. c. p. 20) nem kételkedik Pomponius állításának helyességében. *Schulz:* Geschichte der römischen Rechtswissenschaft, Weimar 1961, p. 11: a *de usurpationibus*-ra mint elveszett műre hivatkozik. Megerősítheti a mű valaha volt létezésébe vetett hitünket Livius, aki 10,22,7-ben Appius jogi erudíciójáról szól.

[5] Cic. Brut. 61; Cato 16; Sen. ep. 19,5,13. A szónoklatot magát vagy Appiust mint szónokot többen is említik még, l. pl. Tac. dial. 18; Quint. 2, 16, 17; Isid. orig. 1, 38, 2; Plut. Pyrrh. 19, 1; Val. Max. 7, 13, 5; Suet. Tib. 2, 1.

[6] Isid. orig. 1, 38, 2: *apud Romanos . . . Appius Caecus adversus Pyrrhum solutam orationem primus exercuit. B. Niese* (Hermes 31 [1896] 493) és *A. Cinna* (Bollet. 11 [1904] 60) kételkednek a szónokl ı eredetiségében; *Münzer* o. c. nem, *Bardon* o. c. p. 22 sem tartja indokoltnak az eredetiség kétségbe vonását.

[7] Isid. orig. 5, 8, 12: *apud Latinos Marcius vates primum praecepta composuit.*

[8] l. c. 23 n. 4.

[9] *L. Herrmann:* Les sententiae d'Appius Claudius Caecus, Coll. Latomus 70 (1964) 255. Más teóriát vet fel *Herrmann* Carmina Marciana c. cikkében (Coll. Lat. 45 (1960) 117—123), de Appius sententiáinak elsőségét itt sem vitatja.

[10] Csupán *Lindsay* (The Saturnian metre, AJP 14 [1893], *M. A. J. Todd* (Servius on the Saturnian metre, CQ 34 [1940] 133) és *Förster Aurél* (Prolegomena metrica, A. Ant.

Az eredeti és kikövetkeztethetetlen terjedelmű gyűjteményből mindössze három sententia maradt ránk,[11] mindhárom más-más szerzőnél hagyományozódott.

1. Sallustius ad Caesarem senem de republica 1,1,2:

in carminibus Appius ait fabrum esse suae quemque fortunae.[12]

F. Leo[13] a következőképpen próbálta meg helyreállítani a sort:

escit suas quisque faber fortunas

Baehrens[14] változata:

est unus quisque faber ipse suae fortunae

Bardon is ezt a változatot találja a legjobbnak.
Herrmann kiegészítése:

unus est homo suae quisque faber fortunae[15]

Hasonló gondolattal találkozunk Cornelius Neposnál:

sui cuique mores fingunt fortunam hominibus
(Atticus 11,6)

Bardon[16] szerint ez a senarius egy komikus költő alkotása, a forrása ugyanaz lehet, mint Appiusé. F. Marx[17] Plautus Trin. 363-ban Appius gondolatának mását találja meg:

nam sapiens quidem pol ipsus fingit fortunam sibi

Minthogy a Trinummus Philemon *θῆσαυρος*-ának fordítása, Appius mintáját is Philemonig lehet visszavezetni. Bardon megjegyzésére visszatérve: a Cor-

4 [1956] 184—191) nem sorolja fel Appius sententiáit a meghatározható versus Saturniusok közé.

[11] Amennyiben elfogadnánk, hogy Valerius Maximus Exempla 7, 2, 1-nek *(Appium Claudium crebro solitum dicere accepimus negotium populo Romano melius quam otium committi)* van köze a sententia-gyűjteményhez, a sententiák száma négyre emelkednék. Ennek tartalma azonban túl konkrét és politikus ahhoz, hogy reális legyen a föltevés. (Otium-negotium viszonya és fogalma sokáig aktuális, mondhatni közéleti kérdés Rómában.) *Münzer* o. c. és *Herrmann* o. c. 256 elképzelhetőnek tartják ezt a feltételezést, de nem bizonyítják.

[12] *Morel* FPL. Leipzig 1927. 6.

[13] Der saturnische Vers, Abh. Gött. Ges. Wiss. 1905. 52 n. 1; 66 n. 3.

[14] FPR. Leipzig 1886. 36.

[15] *Baehrens* és *Herrmann* egyaránt 14 szótagú versus Saturniusra egészítik ki a sort, Herrmann kiegészítésének pozitívuma az alliteráció megtartása (faber-fortunae), Leoval szemben pedig mindkét változat előnye, hogy teljesebb saturniusi sorra egészítették ki a mondatot. Bardonnal egyetértve szintén Baehrens változata mellett foglalok állást: Herrmannál a *homo* beiktatása nagyon megszaporítja a nominativusban álló szavakat, és a sallustiusi epistula-részletből nem lehet arra következtetni, hogy a *homo* szó benne lett volna az eredeti szövegben; az *unusquisque* tökéletesen elegendő az általánosság kifejezésére.

[16] O. c. 24.

[17] Appius Claudius und Philemon. Zeitschr. für die Öst. Gymn. Wien 48 (1897) 217 sqq.

nelius-Nepos-idézet elődjét is Philemonnál kereshetjük. Herrmann véleménye e sententia eredetével kapcsolatban szintén görög forrás létezését támasztja alá: az (általa kiegészített) 14 szótagos saturnius, meglehet, Philemon egy trochaikus septenariusának adaptációja.

Van azonban egy Cicero-hely, amely legalábbis meggondolásra késztet az előzmények vonatkozásában: *mihi quidem etiam Appii Caeci carmen, quo valde Panaetius laudat epistula quadam, quae est ad Q. Tuberonem,Pythagoreum videtur* (Tusc. 4,2,4). Cicero tehát Panaitios véleményéről tudósít és elképzelhető, hogy Panaitios szavait adja vissza. Panaitios ilyenformán egyértelműen hozzájárult Appius sententiái hírének öregbítéséhez, és vagy az ő, vagy Cicero véleménye az, hogy pythagoreus ízt is fel lehet fedezni bennük.

Leo szerint[18] egyértelmű, hogy Appius Claudius sententiái nem valami ősi római bölcsesség lecsapódása, hanem görögből való fordítások. A Cicero-idézet kapcsán azt is megjegyzi, hogy a pythagoreus *γνῶμαι*[19] is feltétlenül felötlik az olvasóban, egy ilyen gyűjtemény is hatással lehetett Appiusra.[20] Egyszersmind Marx nézetét sem veti el a Philemon-rokonság kapcsán.

Marx szintén foglalkozott a Cicero-idézettel. Szerinte Cicero egyenesen Panaitios szavait adja vissza Tusc. 4,2,4-ben. A *Pythagoreum videtur*-t azért nem tartja Cicero saját véleménye kifejtésének, mert más műveiben[21] Cicero éppen azok ellen szól, akik Numa intéseit Pythagorasra vezették vissza.[22] A pythagoreus *γνῶμαι*-al való rokonságot Marx elveti, mondván, hogy Panaitios ilyen véleményére nem kell sokat adni, akárcsak a bizánci Ioannes Lyduséra: utóbbi Lucilius szatíráit hozta kapcsolatba a szicíliai pythagoreusokkal.

P. Lejay[23] a Marx-vonalat folytatja: szerinte igen csekély a valószínűsége annak, hogy a pythagoreus mondásgyűjtemény hatott volna Appius Claudius Caecusra. Nála ez azonban még azzal is kiegészül, hogy a hellénisztikus irodalom hatását is tagadja[24] — és ezzel már nem érthetünk egyet.

M. J. Carcopino[25] Leo utalásszerű nézetét osztja a sententiák és a pythagoreus aranymondások viszonyáról: lehetségesnek tartja a kettő kapcsolatát, a pythagoreus sententiák hatását. Emlékeztet arra, hogy Appius szüntette meg a Hercules-kultusz magánjellegét, s ez az intézkedés szerinte szintén bizonyos pythagoreus hatásnak tudható be. A kultusz magánjellegének megszüntetése ugyanis annak szélesebb körben való elterjesztését célozta — Hercules pedig igen lényeges istenség a pythagoreus teológiában: ő a bölcsesség szimbóluma, ilyen minőségében erősen különbözik a klasszikus kor durvább

[18] Gesch. 43.

[19] Stobaios III. 13 sq H.

[20] Természetesen nem Pythagorastól magától származó gnómákra kell itt gondolnunk, hanem később megfogalmazott pythagoreus bölcsességekre. Mommsen szerint is (Römische Forschungen I. Berlin. 1864. 303) Cicero valószínűleg a pseudo-pythagoreus mondásokra gondol, amikor ezekre hivatkozik.

[21] De rep. 2, 28; de or. 2, 154.

[22] Sőt, Tusc. 4, 2, 4 *Herrmann* szerint Tusc. 4, 2, 1-el is ellentmondásban van: *et de coniectura quidem hactenus* — tehát Cicero is csak feltételezést *(coniectura)* említ. A 4, 2, 4 után következő részben pedig van egy új *etiam* és egy *ab illis (multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis)*, amely csak 4, 2, 1 *vestigia autem Pythagoreorum*-ra vonatkozhat, nem a 4, 2, 4-ben előforduló *Pythagoreum* egyesszámra.

[23] Appius Claudius Caecus, Revue de Philologie 14 (1920) 137.

[24] *Lejay* mindhárom sententia kapcsán elveti a görög párhuzamokat, úgy véli, a mondások közmondásszerű kijelentések változatai és az itáliai népbölcsességben gyökereznek.

[25] Les origines pythagoriciennes de l'Hercule romaine. Paris 1941. 196—206.

istenképétől. L. Ferrero[26] monográfiájában ugyancsak hangsúlyozza Appius pythagoreizmussal való kapcsolatait, mind a politika, mind az irodalom szintjén.

Az újabb szakirodalomban sem alakult ki egységes álláspont: Bardon[27] Carcopino érvelését fogadja el, Herrman ellenben Marxhoz csatlakozik.

A kutatók közül tehát Leo, Carcopino, Bardon és Ferrero szerint[28] van kapcsolat a pythagoreus és az Appius-féle mondásgyűjtemény között, a többiek egyértelműen elvetik ezt a lehetőséget. Vizsgáljuk meg a tagadók közül Marx (1897) és Herrmann (1964) érvelését, eléggé meggyőzőek-e.

Marx filológiai vizsgálatai kapcsán arra az eredményre jut, hogy Philemon, általánosabban fogalmazva az új-komédia hat Appiusra, emellett fel lehet tételezni görög mondásgyűjteményekkel való rokonságot is.[29] A pythagoreus hatást épp a pozitív érvként használatos Cicero-idézetnek más Cicero-helyekkel való összehasonlítása eredményeképpen tagadja. *Mihi carmen, quod ... Panaetius laudat .... Pythagoreum videtur* — írja Cicero. Marx szerint a *Pythagoreum videtur* is Panaitios véleménye. Ha a mondatot önmagában vizsgáljuk, ez az értelmezés nem képzelhető el, a főmondat *mihi Appii carmen Pythagoreum videtur* ugyanis egyértelműen Cicero véleményét tartalmazza, Panaitiosról és véleményéről egy közbeékelt vonatkozói mellékmondatban szól. Önmagában természetesen Marx sem értelmezi a mondatot, de egyéb Cicero-helyekből már azt az értelmezést erősítő következtetéseket von le. Azonban sem a de rep. 2,28, sem a de or. 2,154 nem azért szól azok ellen, akik Numa intéseit Pythagorasra vezették vissza, mintha Cicero elítélné magát Pythagorast és valamiféle nacionalizmusból tagadni próbálná hatását (Tusc. 4,1,2 utolsó mondatai éppen ellenkezőjét mondják), hanem egyszerűen egy kronológiai tévedést akar korrigálni: Numa nemhogy Pythagoras tanítványa nem lehetett, hanem jó 100 évvel előbb is élt, mint ahogyan Pythagoras Szicíliába érkezett. Marx bizonyításának ez az objektívebb része nem helytálló; másik kijelentését pedig: «Panaitios véleményében éppoly kevéssé lehet megbízni mint Ioannes Lydusében» már az is cáfolja, hogy a szövegben nem Panaitios, hanem Cicero véleményét olvashatjuk — a párhuzam különben sem lenne bizonyító erejű. Ilyenformán nem zárhatjuk ki a pythagoreus hatást.

2.

amicum cum vides, obliscere miserias
inimicus si es commentus nec libens aeque.[30]

[26] Storia del pitagorismo nel mondo Romano. Torino 1955. 152—174. A pythagoreus hatásról l. még *G. de Sanctis:* Storia dei Romani. II. Torino 1907. 507; *F. Bickel:* Neupythagoreische Kosmologie bei den Römern. Philologus 79 (1924) 357 n. 2; *A. Garzetti:* Appio Claudio Cieco nella storia politica del suo tempo, Athenaeum N. S. 25 (1947) 175 sqq; *W. Schur:* Appius Claudius, in *Ostrogorski-Rohden*, Menschen die Geschichte machten. Berlin 1930. 124.

[27] O. c. 25.

[28] L. még 26. sz. j.

[29] A görögöknél ez a műfaj az i. e. IV. században tűnik fel. Korábban is voltak olyan gnómagyűjtemények, amelyek ismert költők (pl. Homéros, Hésiodos, Theognis stb.) idézeteit tartalmazták és igen népszerűek voltak. Olyan mondásokból összeállított gyűjtemény azonban, amelyeket eredetileg is «aranymondásoknak» szántak, az alexandriaiaknál jelenik meg először. Khares iambikus sententiái egy megfogható példa ezzel kapcsolatban *(Powell:* Coll. Alex. 223). A gnómákról l. RE VI cc. 74—89.

[30] *Morel* FPL. 5.

A két sor Priscianusnál[31] hagyományozódott, ahol a deponens igék participium passivumát tárgyalja.

Fleckeisen *obliviscere* helyett *obliscere* olvasatot ajánl;[32] Hertz pedig *si es* helyett *sies*-t.[33]

Priscianus a *commentus* szót a passzív *σεσοφισμένος*-szal magyarázza, ezek szerint *commentus* = *dissimulatus*.[34]

Marx Fleckeisennel szemben az *obliviscere*-t nem imperativusnak, hanem indicativusnak fordítja. További szavakkal kapcsolatos értelmezése: *miserias* lehetne genitivus és dativus is, de Plautus és a korabeli nyelvhasználat az accusativus mellett szól. *nec libens* = *non libenter* (*non* későbbi képzés, a XII táblás törvényekben sem szerepel). Marx szerint tehát a két sor jelentése: Wenn du einen Freund siehst, vergisst du dein Elend; wenn du dich deiner (vielen) Feinde entsinnst, nicht ebenso gerne.[35] Az első sort, amely a becsületes barátság megfogalmazása, egy Philemon-töredékkel hozza kapcsolatba (Stobaios: Flor. 113 Mein.):

οὕτως ἐπάν τις τυγχάνει λυπούμενος
ἧττον ὀδυνᾶται, φίλον ἐὰν παρόντ' ἴδῃ.

Leo[36] Philemonon keresztül még tovább vezeti vissza a gondolat eredetét, egészen Aristotelésig:[37]

αὐτὸ μὲν γὰρ τὸ ὁρᾶν τοῦς φίλους ἡδύ, ἄλλως τε καὶ ἀτυχοῦντι, καὶ γίνεταί τις ἐπικουρία πρὸς τὸ μὴ λυπεῖσθαι· παραμυθητικὸν γὰρ ὁ φίλος καὶ τῇ ὄψει καὶ τῷ λόγῳ.

Euripidésnél is megjelenik egy hasonló változata:[38]

πιστὸς ἐν κακοῖς ἀνὴρ κρείσσων γαλήνης ναυτίλοισιν εἰσορᾶν.

Az idézetekkel azonban Appiusnak csak az első sorát lehet magyarázni, a másodikat nem. Azt sem tudjuk eldönteni, ehhez Philemon volt a forrás avagy sem. Hogy a három szerző — Euripidés, Aristotelés, Philemon — közül ki hatott Appiusra közvetlenül, azt az Appius-korabeli Róma és a hellénisz-

[31] GL *Keil* II 384.

[32] Így imperatívusnak fogja fel az *obliscere* alakot. Értelmezése: Ha egy barátot látsz, felejtsd el a nyomorúságot. 2. sora: Bist du aber ein verstellter Feind, vergisst du es nicht in gleichem Masse gern.

[33] *C. Zander:* Versus saturnii. Lund 1918³. 10 — *si es* helyett coni. praes. alakot, *sis*-t javasol.

[34] *C. Ballaira:* Una sentenza di Appio Claudio Cieco. Studi Italiani di Filologia Classica Firenze 40 (1968) 190—199 — a priscianusi szövegkörnyezetet is vizsgálja. A *commentus* tehát nem a *comminiscor* megszokott aktív értelmében szerepel a szövegben, hanem a *σεσοφισμένος* passzív értelmében. Csakhogy a *σεσοφισμένος* általában bölcset jelent, nem hamisat, Ballaira ezért a *πεπλασμένος* coniectura elfogadását javasolja. (Vö. *Niehbuhr:* Röm. Gesch. III. Berlin 1832. 367 n. 535 = ed. *Putsch* 1605.). Fölöslegesnek tartjuk a *σεσοφισμένος πεπλασμένος*-al való helyettesítését, a *σεσοφισμένος*-nak nem is egy jelentésárnyalata közelíti meg a *dissimulatus*-t. (Ballaira egyébként maga sem *πεπλασμένος* értelemben használja a *commentus*-t, hanem *σεσοφισμένος* bölcs jelentésben.)

[35] Hasonlóképpen még *E. Hauler:* Zu Appius Claudius Sententiae. Wiener Studien 37 (1915) 371.

[36] Gesch. 43 n. 1.

[37] Eth. Nicom. IX 11. 1171a 35.

[38] Or. 727.

tikus, illetve klasszikus görög irodalom kapcsolata döntheti el: Rómában valószínűleg előbb ismerték a kortárs hellénisztikus irodalmat (a szicíliai és dél-itáliai városok jó közvetítők voltak), mint a klasszikus görögöt, valószínűbb tehát Philemon hatása.[39] Mivel a mondásgyűjtemények igen népszerűek voltak (l. 29. sz. j.), elképzelhető, hogy Philemon műveit — akárcsak Menandroséit — már életében kivonatolták, s így Appius nem közvetlenül Philemont, hanem a mondásgyűjteményt használta; igy azonban valóban kronológiai problémák merülnének fel.

Morel variánsán kívül érdemes még megemlíteni a következőket: Niebuhr[40] az *inimicus* alakkal parallel az első sorban is *amicus*-t javasol *amicum* helyett:

amicus cum vides, obliscere miserias,
inimicus si es commentus, nec libens aeque.[41]

Baehrens az első sor végére nem tesz pontot, a második sorrendjét megváltoztatja és *si est*-et javasol. (A Vat. Lat. 1480 f. 25 r-ben áll *est*, Ballaira szerint a «*t*» egy javító kéz kiegészítése):[42]

amicum cum vides, obliviscere miserias
commentus, si est inimicus, nec libens aeque.[43]

L. Müller[44] az első sorban *oblisce miseriai*-t ír, a *miseriai*-t genitivusnak fogva fel; a másodikban *inimico*-t *inimicus* helyett:

amicum cum vides, oblisce miseriai,
inimico si es commentus, nec libens aeque.[45]

L. Havet[46] teljesen átírja a két sort:

si ab inimicis es deceptus, quamvis id aegre feras,
mala tamen obliviscere ubi amicum vides.[47]

[39] Itt még egyszer vissza kell térnünk Bardonra (o. c. 24—25). Benne, akárcsak Lejayben kételyeket ébresztett az a tény, hogy Appius és Philemon kortársak (bár az egyezések letagadhatatlanok szerintük is), kronológiailag a hatást tehát nehéz elképzelni. Valószínűleg ez a kronológiai probléma is közrejátszik abban, hogy Bardon a pythagoreus hatás elfogadása felé hajlik.

[40] *Niebuhr:* Römische Geschichte III. Berlin 1832. 367 n. 535.

[41] Ha barátként viszonyulsz valakihez, elfelejted a bajokat, ha ellenségesen vagy hangolódva, nem ugyanolyan szívesen.

[42] Ha barátot látsz, feledd el bölcsen bajaidat, ha ellenség, ne feledd el ugyanolyan szívesen.

[43] *Ballaira:* o. c. 194 n. 3.

[44] Der saturnische Vers und seine Denkmäler. Leipzig 1885. 94.

[45] Hast du schädlichen Rat eines anderen befolgt, so vergiss du dein Leid, Wenn es dein Freund war; nicht jedoch in gleicher Weise, wenn du von einem Freund betrogen bist.

[46] Cours métrique. Paris 1893³. 215—216; De saturnio Latinorum versu. Paris 1880. 383: Vat. Lat. 1483 (saec. XV) f. 22 col. 2 *inimicis* olvasat.

[47] Ha ellenség csal meg (ha megcsalnak ellenségeid), bár nehezen viseled el, mégis feledd el bajaidat, ha meglátod barátodat.

Lejay[48] szövegét fogadja el Bardon is:

amicum quom vides obliviscere miserias;
inimici si es commentus, nec libens aeque.[49]

Ballaira szövegmegállapítása:

amicum cum vides, obliscere miserias,
inimicum si es commentus, nec libens aeque.[50]

Herrmann megoldása egyedülálló: minthogy befejezetlennek érezte ezt a sententiát, összekapcsolta a harmadik Appius-töredékkel (szövegátalakításokat és kiegészítéseket is eszközölve):

Amicum si vides, obliscere miserias;
inimicus sin est, commentus nec libens aeque,
animi compotem esse ⟨te decet⟩, ne quid ⟨tibi⟩
fraudis stuprique ferocia pariat ⟨ipsus⟩.[51]

Végül értelmezzük magát a Morel-féle szöveget, az *obliviscere*-t imperativusnak, a *miserias*-t genitivusnak fogva fel, a *commentus*-t pedig σεσοφισμένος értelmében, az *obliviscere* ellentéteként fordítva:

Ha látod barátodat, feledkezz meg a kellemetlenségekről (a vele kapcsolatos ellenérzésekről), mert ha ellenségesen viszonyulsz hozzá, nem marad olyan kedves számodra.

Vagy *obliviscere* indicativus: Ha barátodat látod, megfeledkezel bajaidról, ha meg ellenség — amennyiben bölcs vagy, nem teszed ezt ugyanolyan szívesen.

A második interpretációs lehetőség mellett szólnak a következők: a görög parallelekből arra a következtetésre juthatunk, hogy valamiképp a barátság és az ellenséges viszony szembeállításáról lehet szó, a parallelek ugyan csak az első sornál segítenek, de azokban sem olyan módon szerepel a barát, hogy másnak (Appius esetében a szubjektumnak) kell saját, baráttal kapcsolatos ellenérzéséről megfeledkeznie (Müller interpretációja is erre emlékeztet), ellenkezőleg, a barát (barátság) van jótékony hatással a szubjektumra, azaz, általánosabb formában, a barátság jótékony hatásáról van szó: bajokat feledtető, biztonságot adó; míg a nem-barát (ha úgy tetszik, ellenség) közeledtekor nem érdemes minderről megfeledkeznünk, tehát végső soron a rossz barátnak ne feledjük el rossz barát voltát, vagy az ellenségnek ellenség voltát.

A szövegváltoztatások ellenére Niebuhr, Baehrens, Lejay és Bardon is ugyanígy interpretálják ezt a sententiát.

3. Festus (p. 317 M = 418 L) őrizte meg számunkra a harmadik sententiát:

[48] O. c. 139.

[49] En voyant ton ami, tu oublies tes miseres; si ton ennemi s'offre à ton esprit, ce n'est pas aussi volontiers que tu les oublies.

[50] Quando vedi un amico, dimentichi i tuoi mali; (quando vedi) un nemico, se sei saggio, non (dimentichi i tuoi mali) ugualmente volontieri.

[51] Si tu vois un ami, oublie tes misères; mais, si c'est un ennemi, faisant moins volontiers oeuvre d'imagination, il convient que tu sois maître de ton âme, de peur, qu'en sa cruauté il n'engendre pour toi fourberie ou affront.

et in Appii sententiis stuprum pro turpitudine:
. . . (ae)qui animi compotem esse,
nequid fraudis stuprique ferocia pariat.[52]

L. Havet a következőképpen javítja a szöveget:

Tui animi compote es
nequid fraudis stuprique ferocia pariat.[53]

Marx:

qui animi compotem esse,
nequid fraudis stuprique ferocia pariat.[54]

A *qui* szerinte imperativus a *queo*-ból.

Herrmann valószínűleg összekombinálja Havet és Marx változtatásait, mert szerinte Marx *compote* alakot is javasol a *qui* imperativus értelmezés mellett. Marx *compotem*-et ír, a *compote* Havet javaslata.[55]

Marx ezt a sententiát is hellénisztikus mintákra vezeti vissza, míg Leo szerint túl általános a gondolat ahhoz, hogy azonosítani lehetne. Marx párhuzamai:

Menandros Monost. 254

θυμοῦ κρατῆσαι κἀπιθυμίας καλόν.

és még két összefüggő sor, amelyet a florilegiumok szerzői Philemonból vettek (184—185 Kock):

μαινόμεθα πάντες, ὁπόταν ὀργιζώμεθα.
τὸ γὰρ κατασχεῖν ἐστι τὴν ὀργὴν πόνος.

Térjünk vissza a már idézett Herrmann-konstrukcióra. Megítélése szerint az itt 2-vel jelölt töredék befejezetlen, ezért olvasztja egybe a harmadikkal. Az ötlet első pillantásra tetszetősnek tűnik, de ha jobban megvizsgáljuk a kiegészített szöveget, problematikussá lesz. Már maga a forma is: a sententia egyik erénye a rövidség, négy sor pedig önmagában is kissé hosszú; másik erénye — akárcsak az epigrammáé — a tömör és főként érthető fogalmazás, ezt pedig az előttünk álló, egybefüggőnek felfogott négy sorról nem mondhatjuk el. A második sorban olvasható gondolatra való asszociáció lehetne a 3—4. sor, de ez az asszociáció nem törvényszerű, nem gondolati topos. Ez tehát a konstrukció önmagában való hibája, és minthogy Herrmann deduktív módszerrel dolgozott, ehhez a konstrukcióhoz idomította szövegértelmezését, illetve a szöveg átalakítását. A harmadik-negyedik sorban túlságosan is sok a saját betoldás és túlságosan is a szerző szándékát igazolja, eleve kétkedéssel fogadjuk hát, ezt a kételyt pedig még jobban erősíti a második sor interpretá-

[52] *Morel* FPL. 5.
[53] Sois maître de ton âme, de peur que emportement n'enfante quelque fourberie ou turpitude.
[54] Légy képes uralkodni lelkeden, nehogy csalást és gaztettet szüljön felindultságod.
[55] *Compote* nominativusi használatban, *compos* helyett. Vö. CIL XI 1. 3247 *compote factus.*

ciója, a *commentus* értelmezése (l. a fordítást) — ez a vizsgálódó előtt bizonyossá teszi, hogy Hermann csupán az általa kigondolt kerethez alakította a tartalmat, anélkül, hogy egy megjegyzésen kívül (nem érzi befejezettnek a 2. számú sententiát) bármilyen filológiai érvvel is alátámasztotta volna. A harmadik sententia elején az *(ae)qui* elhagyását ugyan magyarázza, de szintén nem elfogadhatóan: a második sententia végén levő *aeque* ismétlése a harmadik elején levő *aequi* — tehát el lehet hagyni.

Appius sententiáinak tárgyalását nem zárhatjuk le anélkül, hogy szót ne ejtenénk a versus Saturniusról, mert felmerülhet a kétely (kivált az itt 1-el jelöltnél): egyáltalán a költészet körébe kell-e sorolnunk őket, hiszen ritmikus prózának is felfoghatnánk. A kérdés ugyen nem filológiai probléma, mert egyfelől a legtöbb ókori szerző, aki szól Appius sententiáiról, *carmina*nak nevezi őket, tehát valószínűsíti a költészet kategóriájába való tartozásukat, vagy legalábbis költészet és próza közötti létüket, másfelől ezt a modern kutatók is elfogadták, és ehhez képest próbálták helyreállítani az 1. számú sententiát is. Mégis a prózához közelállónak tűnnek ezek a darabok a versus Saturnius jellege miatt, amely meglehetősen szabadon kezelhető versmérték.[56]

A versus Saturnius már az antikvitás óta különböző vizsgálódások tárgya. A leglényegesebb, egyszersmind a legvitatottabb kérdés az, vajon időmértékes vagy hangsúlyos versmérték-e. Mindkét teóriának számos képviselője van,[57] akik közül nem egy «tábort változtatott». Westphal pl. Metrikájának 3. kiadásában a hangsúlyos verselés kategóriájába sorolta a versus Saturniust, ezt megelőzően viszont azt a nézetet képviselte, hogy a versus Saturnius átmenet a nem-időmértékes verselésből az időmértékes felé.[58] A bizonytalanság tehát nagy e területen. Végső megoldást — a versus Saturnius jellegzetességei miatt — aligha fogunk találni. Legelfogadhatóbbnak az ún. «vegyes» elmélet tűnik, melynek Havet, Leo, Hardie, Lindsay, Todd, de Groot az ismertebb képviselői. Legmeggyőzőbbek de Groot fejtegetései,[59] aki statisztikák segítségével kimutatta, melyek a versus Saturnius meghatározható szabályai. Eredményeit alapul véve bizonyítható, hogy Appius sententiái valóban versus

[56] Pl. *Arnold* szerkesztett egy olyan sémát, amelybe majdnem minden versus Saturnius-nyi hosszúságú próza is beleillik. Vö. *Beare:* Pollicis ictus, The Saturnian and Beowulf, Classical Philolgy L 1955, 89—97.

[57] Az időmértékes teória képviselői: *Ritsch, Havet, Christ, L. Müller, Reichardt, Westphal* stb. A hangsúlyos verselés teóirájának hívei: *Keller, Thurneysen, Westphal, Ramorino, Lindsay* stb.

[58] *Förster Aurél* a vegyes teória egy más változatát képviseli (Prolegomena metrica. A. Ant. 9 [1956] 184—181). Ő az *ictus* fogalmát is belevonja vizsgálódásaiba. Szerinte a v. S. átmenetet képvisel a szótagszámláló és kvantitáló versmérték között, mégpedig a fejlődés elég magas fokán, mert az arsisoknak nagyrészt (80%-ban) hosszú szótagok felelnek meg, s ahol ez nem valósul meg, ott az okot a kezdetlegesebb metrika hatásában kell keresnünk. Förster két részre osztotta a saturniusi sort, ennek első fele iambikus, második fele trochaikus lejtésű, s négy-négy lábból állanak a részek. Förster gondolatának előzményét *Koster*nél (Mnemosyne 57 [1929] 336—338) találjuk meg, aki szintén elvetette a kvantitáló és akcentuáló teóriákat, s megtalálta az *ictus* kulcsát: a rövid—hosszú, hangsúlyos—hangsúlytalan szótagok különböző helyekre kerülhetnek, s az ictus az, amely egy rövid, hangsúlytalan szótagnak is meg tudja adni a hosszúságot. A v. S. egyéb szabályainak megállapításához talán közelebb visz majd, ha *F. de Saussure* ezzel kapcsolatos nézetei teljes egészükben napvilágot látnak. (L. *Fr. Rastier:* A propos du Saturnien. Latomus 39 [1970]; *J. Starobinski:* Le texte dans le texte, extraits inédits des cahiers d'anagrammes de Saussure. Mercure de France [1964] 247—262.)

[59] REL XII. 1934. 284—312.

Saturniusban íródtak, ha el is térnek a klasszikus versus Saturnius-sortól:

malum dabunt Metelli Naevio poetae.

Minthogy az 1. számú sententiában több konjektúra van, csak a 2. és 3. számú metrikai analízise indokolt.

2a *amicum cum vides obliscere miserias*
⏑ –́ – – ⏑́ – ‖ – –́ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑́ ⏑ –
⏑ –́ –

2b *inimicus si es commentus, nec libens aeque.*
⏑ ⏑ –́ – – – –́ – ‖ – ⏑́ – –́ –

3a *(ae)qui animi compotem esse*
–́ – ⏑́ ⏑ – ‖ –́ ⏑ – –́ –

3b *nequid fraudis stuprique ferocia pariat.*
– – –́ – ⏓ –́ ⏑ ‖ ⏑ –́ ⏑ ⏑ ⏑́ ⏑ ⏑
⏑ –́ ⏑ –

2ab és 3b teljes sorok. De Groot szerint egy saturniusi sor átlagosan 5 szót tartalmaz. 2a és 3b megfelelnek ennek. 2b két szóval többet tartalmaz, azonban mindkettő kötőszó. Egy- és négyszótagú szavak a versus Saturniusban eléggé ritkák. Appius négy sorában egy négyszótagú (2a) szót találunk, és egyetlen olyan egyszótagút, amely nem kötőszó (2b). Ha abból indulunk ki, hogy az «i» a saturniusok többségében nem szótagképző, a szótagszám mefelel a de Groot kimutatta átlagnak: 12—13 szótag. Az utolsó előtti szótag minden sorban hangsúlyos, mint Livius és Naevius saturniusainak 93,5 százalékában. A hangsúlyos szótagok eloszlása a sorok első felében szintén megközelíti Livius és Naevius átlagát. 2a annyiban tér el a hatszótagú sémáktól, amennyiben az első hangsúlyos szótag hiányzik.

2a	~́ ~́ ~ ~ ~́ ~	(Liv. 21, Naev. 55)
2b	~́ ~ ~́ ~ ~ ~ ~́ ~	(Liv. 38, Naev. 48)
3b	~́ ~ ~́ ~ ~ ~́ ~	*(malum dabunt Metelli)*

Ha a rövid és hosszú szótagokat vizsgáljuk, szintén találunk hasonló saturniusi sorokat:

2a^1	*amicum cum vides*	— *sin illos deserant* (Naev. 43, 1)
2a^2	*obliscere miserias*	— *convivia loidosque* (CE 2, 4) eltérésekkel
2b^1	*inimicus si es commentus*	— Liv. 19, Naev. 5 — néhány eltéréssel
2b^2	*nec libens aeque*	— Naev. 3,3; 44; 48
3b^1	*nequid fraudis stuprique*	— CE 6, 4; Naev. 43,2 — eltérésekkel
3b^2	*ferocia pariat*	— Naev. 32 — egy eltéréssel

Igen nagy tehát a valószínűsége, sőt, csaknem biztos, hogy Appius sententiái versus Saturniusban íródtak.

Vajon miért választotta Appius ezt a versformát? Altheim[60] szerint egy

[60] Rom und der Hellenismus. Amsterdam—Leipzig 1942

senarius vagy trochaikus septenarius evidensebb lett volna, kivált, mert mintája Philemon volt. Appius azonban el akarta kerülni — mint Altheim írja — az ekkor már népszerű két versmértéket, fölülállását, emelkedettségét akarta hangsúlyozni a versus Saturniusszal, amely kultikus szövegek versmértéke is volt.

Livius Andronicus és Naevius neve mást is sugall: Appius valószínűleg szintén nemzeti, római jellegűvé akarta tenni az ősi, honi földön termett versmértékkel a görögségtől átvett gondolatokat; mert a párhuzamok kétségtelenül bizonyítják, hogy görög, hellénisztikus gondolatok átvételéről van szó. A pythagoreus gnómák hatását sem tudjuk kizárni, a közvetlen hatás mellett azonban Philemon is lehetett közvetítő, hiszen Syrakusaiból származott. Philemon és Appius Claudius kortárs volta nem cáfolja meggyőzően kapcsolatukat: Philemon i. e. 365—360 táján született, Appius pedig valószínűleg akkor kezd el intenzívebben irodalommal foglalkozni, amikor visszavonul a politikai szerepléstől. Egy emberöltőnyi idő mégiscsak jutott az i. e. IV. század második fele hellénisztikus alkotásainak Itáliába való kerülésére.

A Dél-Itáliából terjedő pythagoreizmus mellett más is rányomja bélyegét a sententiák gondolatiságára. Appius Claudius praktikus rómaisága szempontjából nem véletlen, hogy éppen ilyen jellegű gondolatok meghonosításának szükségességét érzi. Mert elsősorban nem író volt, hanem politikus, és a sententiák didaktikus volta a célszerűség elvével sem került szembe. Kettő közülük moralizáló jellegű: egyiknek az önuralom a témája, a másikénak a jó és rossz barátság — a római virtus lényeges principiumai. A *faber est quisque suae fortunae* bármennyire általános is, eszünkbe juttatja azt az Appius Claudiust, aki intézkedések sorával támogatta a plebejusokat, s akinek valószínű indíttatására adta ki Cn. Flavius néptribunus a *ius Flavianumot*, amely ugyancsak a plebejusok érdekeit védelmezte, érvényesülési lehetőségeket is nyitott előttük.

Távolabbról a plebejus párti politika is rokonítható a pythagoreizmussal (láttuk, hogy a Hercules-kultusz magánjellegének megszüntetése is «plebejus» lépés volt), mint Ferrero (o. c.) rámutatott, Appius politikai gondolkodására Platón és Aristotelés mellett a krotóni, tarentumi pythagoreizmus is hatott, amely ott szemben állott a régi nemességgel.

Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a közvetlen minta kimutathatóan Philemon, és ami csak föltevés: valamilyen görög gnómagyűjtemény. A hellénizmus és általában a görögség ilyen közvetlen hatása nagyfokú szellemi nyíltságra és befogadókészségre vall, és Rómára rendkívül jellemző, minek a befogadására: egy tágabb értelemben didaktikus műfajéra, amely ki tudja elégíteni az irodalommal szemben meglevő hasznosság-igényt. Mert melyek azok a költői műfajok, amelyek a mai értelemben vett líra megjelenéséig egzisztálnak Rómában? A szatíra, amelynek ugyancsak van didaktikus oldala, a nemzeti eposz, illetve a görög eposz átültetése, de versus Saturniusokban!, tehát semmiképp sem római értelemben vett öncélú költészet.

Appius Cladius kétszeresen is római: az átvett műfaj jellegének megválasztásában és azt egy hazai versformába való átültetésében, és római még a használhatónak ítélt felhasználásában — és ebben az utána következők is mind rómaiak lesznek, hiszen a görög kultúra felé való fordulás és annak átvétele egy bizonyos szükségszerűség felismerését is jelenti Róma részéről, önmaga gyarapításának szükségességét, s ez az a felismerés, amely miatt a római irodalom végül is meg tudja őrizni autonóm voltát.

MARÓTI EGON

A VILICUS ÉS AZ ITÁLIAI VILLA-GAZDASÁG

Az önellátásra berendezett kisparaszti birtok illetőleg az árutermelő *villa*-gazdaság szervezete között alapvető különbség, hogy a termelő munka irányítása az előbbiben közvetlenül a gazda, Cato szavaival a *pater familias*, az utóbbiban általában a rabszolgafelügyelő, az intéző: a *vilicus*[1] *(villicus*, görög szerzőknél *οἰκονόμος)* kezében van. A *vilicus* jelenléte, funkciójának kialakulása ily módon az árutermelő mezőgazdasági üzem egyik jellemző tényezője: a *vilicus* és a mezőgazdasági árutermelés egymást mintegy kölcsönösen feltételező fogalmak.

M. E. Szergejenko Cato, Varro és Columella alapján a *vilicus* három típusát körvonalazta: a zsarnok, a hanyag és a kapzsi felügyelő típusát.[2] Ezek a jellemvonások az említett szerzők és más irodalmi[6] jogi és feliratos szövegek közléseiből valóban kitetszenek. Így pl. Columella az adott összefüggésben használja is a *saevitia*, *neglegentia* ill. *avaritia* és *rapacitas* megjelöléseket (I 7, 5. 8, 17). Azonban — mint azt az érdemes szerző maga is elismeri —, ezek a jellemzések erősen sematikusak, a valóságban nem fordulnak elő ilyen tiszta típusok, éles kontúrok; a különböző vonások esetenként keveredtek.[3]

A. J. Toynbee viszont arra utalt, hogy a *vilicus* funkciójáról adott leírásukban a három római mezőgazdasági munka szerzője koncepciójának bizonyos hasonlóságai és különbségei figyelhetők meg.[4] Azonban az idevágó részletek fordításban közölt szövegéhez nem fűzött semmiféle megjegyzést, konklúziót, tehát nem tisztázta a hasonlóságok és különbségek mibenlétét, s arról sem szólt, hogy mindez milyen szempontból érdekes.[5]

A kutatás előtt e téren tehát még számos feladat áll, több kérdés vár megoldásra. Tény, hogy a rendelkezésre álló, forrásanyag helyenként ugyan-

[1] Columellától kezdve olykor azonos jelentésben az *actor* megjelölés szerepel; vö. *K. Schneider:* PW-RE VIII A (1958) 2137, *s. v.* Vilicus. *K. D. White:* Roman farming London 1970. 353, 379. L. még Diz. Epigr. I 66—67., *s. v.* Actor. Továbbá *D.* 10, 2, 8 *pr.* 32, 1, 41, 2; 40, 5, 19 *pr.*

[2] Vilik, VDI 58 (1956) 4, 56—54 (= BCO 4 [1959] 3, 154—164.) — Alábbi hivatkozásaimban feltüntetem mind az orosz, mind a német nyelvű változat oldal-, ill. columnaszámait. — Sz. koncepciójához l. *N. Brockmeyer* megjegyzéseit: Arbeitsorganisation und ökon. Denken in d. Gutswirtschaft d. röm. Reiches. Diss. Bochum 1968. 76, 338 l. 20. j.

[3] Uo. 52. l., ill. 161. col.

[4] Hannibal's Legacy. The hannibalic war's effects on Roman life. Oxford 1965. II 576.

[5] Szempontunkból nem visz előre sem *Schneider* globális jellemzése (i. h. 2136—), sem az olyan megállapítások, mint pl. *C. A. Yeo*-é, mely szerint a felügyelő felelőssége és kötelességei az ókori Itáliában hasonlóak voltak, mint Dél-Karolinában 1860 előtt, l. The Development of the Roman Plantation and Marketing of Farm Products. Finanzarchiv, N. F. 13 (1952) 330. l. 24. j.

csak szűkös, mégis további összefüggések megállapítását ígéri.[6] Így a *vilicus* mindenkori helyzetének, a vele szemben támasztott követelményeknek, a gazdaság irányításában játszott szerepének, a munka megszervezésében alkalmazott módszereinek stb. vizsgálatából igen lényeges tanulságok adódhatnak, amelyek nemcsak egyes birtokok helyzetére, hanem egész korszakok gazdasági fejlettségére, illetőleg a *villa rustica* keretében folyó mezőgazdasági árutermelés alakulására is rávilágítanak. — A problémakör megközelítésekor a felügyelő funkciójának kialakulásából a *vilicus* megjelenéséből célszerű kiindulni.

1.1. A gazdaság közvetlen irányítása átruházását már Aristotelés (*Polit.* I 7) azzal indokolta, hogy a gazda idejét politikai vagy szellemi tevékenységre kívánja fordítani.[7] Rómában főleg az előbbi tényező, a katonai-politikai ambíció játszott szerepet abban, hogy a birtokos jobbára távol volt birtokától, s csak alkalmi ellenőrző látogatás céljából kereste fel azt.[8] — Egy további kényszerítő körülmény volt az, hogy számos birtokosnak több tagban, egymástól távol eső helyeken voltak földjei, távollétébe tehát szükségképpen helyettest kellett állítania egy-egy *villa*-gazdaság élére.[9] Ennek feladata volt aztán a munka megszervezése és irányítása, s a minél magasabb jövedelem biztosítása gazdája számára.[10] A hozzáértő, megbízható és erélyes *vilicus* jelentősége ily módon annál inkább nőtt, minél gyakrabban és huzamosabban volt távol birtokától — s minél kevésbé alapos szakértelemmel rendelkezett a gazda, mert az idők folyamán ezzel is egyre inkább számolni lehet.

A lényeg az, hogy: «A felügyelet és a vezetés munkája szükségképpen mindenütt kialakul, ahol a közvetlen termelési folyamat társadalmilag kombinált folyamat alakját ölti, s nem az önálló termelők elszigetelt munkájaként lép elénk.»[11] Ez számunkra azt jelenti, hogy a *vilicus* színrelépése az ókori Itáliában akkor válik időszerűvé, amikor a polikultúrán alapuló, önellátásra berendezkedett kisparaszti gazdaság mellett megjelenik a néhány különösen jövedelmező termék (bor, olaj, zöldség-gyümölcs) előállítására létrehozott, a piaccal szoros kapcsolatot kiépítő intenzív árutermelő mezőgazdasági üzem.[12]

1.2. Mikor alakult ki ez a helyzet Itáliában, mikortól fogva vették igénybe szélesebb körben a *vilicus*-t a gazdaságok irányításában? Ezt az alapvető

[6] Magunknak a témával kapcsolatos korábbi megjegyzéseit l. AntTan 8 (1961) 174. 178 sköv. = Acta Ant. Hung. 9 (1961) 59. 64 sköv., ill. uo. 11 (1963) 229 sköv., és 18 (1970) 128 sköv., valamint a 'Rabszolgák az ókori Rómában' c. kötetben (Bp. 1969, 16—17. 123—125.

[7] *Διὸ ὅσοις ἐξουσία, μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τὴν τιμὴν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν.* Vö. VII 9, 9 (1329a). L. még *K. Marx:* A tőke III. Bp. 1951. 431. Továbbá *E. Ch. Welskopf:* Produktionsverhältnisse im alten Orient u. in d. griech.-röm. Antike. 1957. 179.

[8] Az újabb irodalomban általánosan elfogadott nézet szerint, vö. *Szergejenko:* i. h. 46., ill. 154. *Maróti E.*, Acta Ant. Hung. 11 (1963) 217. *White:* i. m. 350. *R. Martin:* Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales. Paris 1971. 90. — Egy ilyen ellenőrző látogatás-sorozatról számol be pl. Cicero, *ad Q. fr.* III 1.

[9] *Brockmeyer:* i. m. 75—76. — Az egy kézen levő itáliai birtokállomány széttagoltságának történeti és racionális okaihoz l. *Maróti E.:* Cato, A földművelésről (Görög és latin írók 11.) bevezetésében (Bp. 1966) 23—24.

[10] Vö. *R. H. Barrow:* Slavery in the Roman Empire. London 1928. 75. *White:* i. m. 350.

[11] *Marx:* i. m. III 429.

[12] A viszonylagos szakosodás tendenciájára legutóbb l. *Yeo:* i. m. 321. *R. Martin:* i. m. 85. — Az érintett termékek Catonál megállapított hierarchiájára l. Acta Ant. Hung. 11 (1963) 221 sköv., ill. uo. 18 (1970) 117 sköv., továbbá AntTan 19 (1972) 175 sköv.

jelentőségű problémát a korai római forrásanyag szegényes volta következtében nem lehet egykönnyen megközelíteni, s egészen pontos datálással aligha oldható meg végérvényesen. Érthető tehát, hogy maga a határozott kérdésfeltevés sem történt még meg.

De Robertis Catóra hivatkozva *(De agr.* 5, 4) megállapítja, hogy láthatóan már annak korában is a *vilicus* intézkedett a szabad kisegítő munkaerő felvételéről, elküldéséről.[13] Ez az utalás azonban eléggé tág időhatárok között mozog: kérdés, hogy Cato hosszú élete (234—149) során mikor fogalmazta meg a *vilicus* kötelességeire vonatkozó előírásait. Elég itt a mű egészének genezisével kapcsolatos heterogén nézetekre utalni, olyan szerzők elgondolásaira mint Hörle, Brehaut, A. Mazzarino, Szergejenko, Thielscher és mások.[14] Másfelől félreismerhetetlen az is, hogy Cato már bizonyos tapasztalatokra épít, mutatja ezt utasításainak megfogalmazása is. A *vilicus*i funkciók kialakulását s ezek általános ismertségét jelzi a *vilicari*[15] ige, amelyet már Cato fiatalabb kortársa,[16] a vígjátékíró Turpilius is használt.[17]

1.3. A legkorábbi történeti személy, akivel kapcsolatban forrásaink *vilicus*ról tesznek említést M. Atilius Regulus,[18] az első pun háború legendás sorsú hadvezére. A római történeti hagyomány egyik vonala szerint Regulus megbízatásának lejártával maga kérte a *senatus*-t váltsák őt fel, hogy hazatérhessen birtokára. Indokaként az id. Plinius *vilicus*-ának halálát említi;[19] Valerius Maximus hozzáteszi még, hogy megragadva az alkalmat napszámosa is megszökött a mezőgazdasági felszereléssel (ekével?) együtt;[20] Livius elbeszélésének kivonata *(p.* 18.) csak a napszámosok hűtlenségéről tud; Seneca (ad Helv. 12, 5) szintén csak erről tudósít, de Valerius Maximushoz hasonlóan egyesszámot használ, egyetlen napszámost említ.

Plinius és Valerius Maximus szóhasználata anakronisztikus, az általuk említett *vilicus* még nem jelölhetett olyan felügyelőt, amilyent Cato művéből megismerünk. Ilyenre Regulusnak nem is lehetett szüksége, ő még nem folytatott intenzív árutermelő gazdálkodást: egyetlen szerző sem tesz említést a *vilicus*-on kívül más rabszolgáról, aki a birtokán dolgozott volna. Valerius Maximus szerint az egész birtok mindössze 7 jugerumnyi földecske volt,[21] az is gyenge minőségű: *Pupiniae pestilentis simul et exilis agri culturem fuisse eum locuntur historiae.*[22] Ha tehát a hagyománynak egyáltalán hitelt kívánunk adni, akkor Regulus birtokát önellátó kisparaszti gazdaságnak kell tekintenünk. (Vö. Val. Max. IV 4, 6: *ne deserto agro non esset unde uxor ac liberi alerentur).*

[13] Lavoro e lavoratori nel mondo romano. Bari 1963. 111. l., 25. j.

[14] *Vilicus* az egyik kulcsfigurája Plautus *Casina*-jának, amelyik az egyik legkésőbbi darabja. A 200 előtt írt vígjátékaiban csak elvétve fordul elő a szó. Hasonlóképpen főként a 194 után írt műveiben találkozunk a *villa* említésével. A következtetések levonásánál minden esetre nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy fentmaradt darabjainak többsége a második pun háború utáni időben keletkezett.

[15] Non. 186, 1: *Vilicari est rusticari vel villae praeesse . . .*

[16] Vö. *L. Rychlevska (Turpilii Comici Fragmenta.* Wratislaviae 1962. 8., ill. Lipsiae *[Bibl. Teubner.]* 1971. VII) szerint i. e. 193—189 között született.

[17] Vö. *fg.* 172. Magánál Catónál *'vilicare':* or. fg. 87. (ORF[3] ed. Malcovati).

[18] *Cos.* i. e. 267., *cos. suff.* 256., *procos.* 255. L. *T. R. S. Broughton:* The Magistrates of the Roman Republic I. New York 1951. a megjelölt éveknél.

[19] XVIII 39. Vö. Front. *Strat.* IV 3, 3.

[20] IV 4, 6. — *Szergejenko:* i. h. 46., ill. 154. pontatlanul a *vilicus* szókéséről beszél.

[21] *In agello, quem VII iugerem in Pupinia habebat* (i. h.).

[22] Colum. I 4, 2. Vö. Val. Max. IV 4, 4. Plin. XVIII 27. — Az itáliai parasztgazdaságok jellemzéséhez legutóbb l. *V. I. Kuziscsin,* VDI 1973 (1) 35—54.

Lehet azonban, hogy nemcsak maga a szóhasználat anakronisztikus, hanem az egész történet legendaképződés eredménye,[23] amelynek rendeltetése az volt, hogy feledtesse Regulus bukását, és személyéből egy a Cincinnatushoz, C. Fabriciushoz és M'. Curius Dentatushoz hasonló alakot faragjon, aki a régi római egyszerűség, a *mos maiorum* megtestesülését példázza.[24] Erre enged következtetni az a tény is, hogy az említett római szerzőknél jóval korábban író Polybios az egészről mit sem tud, sőt arról tanúskodik, hogy Regulus várható utódjának megérkezése előtt igyekezett dűlőre vinni a dolgot Karthagóval és megkötni a békét, nehogy utódja fölözze le az általa kivívott sikert.[25] Hasonló indítékokkal más római hadvezérek esetében is találkozunk. Ez viszont nem csorbítja Polybios közlésének hitelét, hiszen nagyon is reális törekvésre vall; gondoljunk csak pl. Crassus igyekezetére, hogy még Pompeius megérkezése előtt kikényszerítse a döntést Spartacusszal szemben (Appian. *b.c.* I 120,555. Plut. Crass. 11,8).

2. A *vilicus* elnevezés, mint azt Varro is számontartja a *villa* szóból származik: *Vilicus agri colendi causa constitutus atque appellatus a villa, quod ab eo in eam convehuntur fructus et evehuntur, cum veneunt* (*r.r.* I 2, 14). — Tudjuk, hogy az árutermelő *villa*-gazdaság már komoly szakértelmet és költséges beruházásokat igényelt. Láttuk, hogy a *vilicus*-ra azért volt elsősorban szükség, mert a *villa*-gazdaság tulajdonosát közéleti, katonai teendői elszólították a birtokáról. A *vilicus* színrelépése szempontjából minden esetre *terminus post quem* a *villa*-gazdaságok megjelenése, kialakulása. Mikor került azonban erre sor Itáliában? Mai ismereteink szerint Latiumban és Campaniában a század első felében, a hannibáli háborúk utáni idők nagy gazdasági-társadalmi átalakulásai során, sőt a legújabb ásatások tanúsága szerint Dél-Etruriában már a 3. sz. vége felé.[26]

Livisnál minden esetre ennél jóval korábbi időre, a 470. évre vonatkozóan is találkozunk a sabinumi *villa*-k említésével,[27] ezek azonban alighanem egyszerű tanyák lehettek, a megjelölés vaskos anakronizmus. Jellemző, hogy a Dionysiosnál olvasható párhuzamos leírás (IX 55) nem tesz ilyesmiről említést.[2]

[23] *F. W. Walbank* (A historical commenatry on Polybios. Vol. I. Oxford 1957. 90) a «Regulus saga» részének tartja. A R. alakja köré fűződő legendás hagyomány kialakulásához l. bővebben *A. Alföldi*, MH 8 (1951) 190 sköv., ill. 11 (1954) 143 sköv. *H. Kornhardt*, Herm. 82 (1954) 106 sköv.

[24] Erre vall az a körülmény is, hogy maga Plinius (XVIII 39) is egy sor név nélküli példa között utal rá; vö. uo. 27. Val. Max. IV 4, 4. Jellemző Frontinus (*Strat.* IV 3, 3) megfogalmazása: *Atilius Regulus, cum summis rebus praefuisset, adeo pauper fuit, ut se coniugem liberosque toleraret agello, qui colebatur per unum vilicum; cuius audita morte scripsit senatui de successore, destitutis rebus obitu servi necessariam esse praesentiam suam.* — L. még *Vir. ill.* 40, 2.

[25] *W. E. Heitland* (Agricola. Cambridge 1921. 139) összeegyeztethetőnek tartja a két ellentétes célzatú elbeszélést; *Szergejenko:* nem is említi Polybios tudósítását.

[26] *J. E. Skydsgaard:* Nuove ricerche sulla villa rustica Romana fino all'epoca di Traiano. Analecta Rom. Inst. Danici. (Köbenhavn) 5 (1969) 29. — Az etruriai *villa*-gazdaság fejlődésére alkalmasint kedvező hatást gyakorolt a terület fejlett kézműipara: l. az etruszk városok által Scipio Africanusnak nyújtott segítséget (Liv. XXVII 45). — Egy (az ókori Lucaniában, a Silarus folyóról északra, Potentiától nyugatra) a mai Buccino mellett feltárt *villa* l. korszakából i. e., 2. századi falmaradvány került elő (AJA 75 [1971] 151). Uo. később egy i. sz. 208. évi votiv feliraton egy *[Q]uintianus act[or]* neve olvasható (uo. 77 [1973] 407).

[27] II 6, 4: *incendiis deinde non villarum modo, sed etiam vicorum.*

[28] XIX 50. Vö. *Skydsgaard:* i. m. 28.

Nagyobb figyelmet érdemel Livius két további tudósítása, amelyek már a reális időbeli lehetőségek határán állanak. Az egyik beszámoló a 2. pun háború korai időszakára vonatkozik, és Fabius Maximus «felperzseltföld-taktikájával» kapcsolatos; a másik a háború befejező szakaszáról szól, azoknak a károknak az orvoslását célzó rendelkezéseket ismerteti, amelyeket Hannibál hadjáratai okoztak az itáliai agrárnépességnek, mezőgazdaságnak. Mindkét helyen szerepel a *villa* megjelölés. Vizsgáljuk meg, milyen támpontot kapunk mindebből a Cato által jellemzett árutermelő mezőgazdasági üzemek meglétére vonatkozóan.

Az első közlés a dictatornak azt a 215. évi rendelkezését ismerteti, amelynek értelmében a gazdák kötelesek voltak gabonájukat megerősített városokba szállítani, s közli azokat a megtorló intézkedéseket, amelyek a rendelet megszegőire várnak: . . . *ut frumenta omnes ex agris ante Kal. Iunias primas in urbes munitas conveherent; qui non invexissent, eius se agrum populaturum, servos sub hasta venditurum, villas incensurum.*[29] Ebből Skydsgaard azt a következtetést vonja le, hogy a 3. sz. végén az elszigetelt birtokok eléggé elterjedtek lehettek.[30] Ha ezt a lehetőséget el is fogadjuk, még kérdéses marad, hogy e Liviustól *villa*-ként emlegetett gazdaságokat felfoghatjuk-e már olyan mezőgazdasági üzemnek, ahogyan Cato korában ezt a szót értelmezték. A *frumenta* kivétel alapján ugyanis elsősorban gabonatermesztő gazdaságokra kell gondolnunk, a Cato-típusú *villa rustica* azonban távolról sem gabonatermesztésre rendezkedett be.

Ugyancsak nem nyújt biztos fogódzót Livius beszámolója a *senatus*nak arról a 206. évi rendelkezéséről, amely bátorítja a városokba menekült földművelő lakosságot, hogy térjen vissza a falvakba és kezdje meg földjének szorgos művelését. Kitér ennek nehézségeire is: *sed res haudquaquam erat populo facilis, et liberis culturibus bello absumptis et inopia servitiorum et pecore direpto villisque dirutis aut incensis.*[31]

Itt is inkább kisebb tanyákra kell gondolnunk, mint piacra termelő villagazdaságokra, az egész szövegkörnyezet a kisbirtokos parasztság tönkrejutásáról birtokaik pusztulásáról a coloniák szétveréséről vall.[32]

Az ismertetett bizonytalan adatok tehát nem jogosítanak fel arra, hogy a villa-gazdaság kialakulását és közép-itáliai elterjedését a hannibáli háborúkat követő időszaknál korábbra tegyük: értelemszerűen vonatkozik ez a *vilicus* feladatkörére is.

Mindez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az előzmények visszanyúlnak az első pun háború utáni időkig: Dél-Itália azt megelőző elfoglalása, a Karthagóval folytatott harcban szerzett zsákmány és a nagyszámú hadifogoly megalapozhatta ezt a fejlődést. Erről azonban nem adnak felvilágosítást sem a korai római irodalom ránkmaradt töredékei, sem az a néhány kétségtelenül köztársaság-kori, de közelebbről nem datálható felirat, amelyek már a *villa rustica*,[33] *vilicus* ill. *vilica* létezéséről tudósítanak. — A hannibáli háborúk

[29] XXIII 32, 14., vö. XXII 11, 5.
[30] I. m. 29.
[31] XXVII 11, 9., vö. XXXIX 23, 3. — L. még *Heitland:* i. m. 141.
[32] XXVII 11, 10—11. — Erre a folyamatra vonatkozóan l. *R. Scalais:* MusBelg 32 (1928) 185. *A. Foucher:* BAGB 40 (1957) 41 sköv. *Toynbee:* i. m. 1—105.
[33] Egy a 293-ban elfoglalt sabinumi Amiternum körzetéből származó vízvezeték-felirat említ *villa*-t és szőlőket: CIL I² 1853 = ILS 5792 = ILLRP *(ed. Degrassi)* 487. — Vö. *A. W. van Buren:* PW-RE VIII A (1955) 460, *s. v.* Wasserleitungen.

átmenetileg kétségkívül gátolták a *villa*-gazdaságok kialakulását; a háború következményei és a meginduló keleti terjeszkedés azonban döntő lökést adtak az itáliai mezőgazdaság átalakulásának, az árutermelő szisztéma kibontakozásának. Ennek a propagálását szolgálta éppen Cato munkája.

Az a körülmény, hogy Cato *(De agr.* 10—11.) olyan részletes ismertetést ad az olajfa-ültetvény felszereléséről, a szőlőültetvény berendezéséről (l. még *c.* 12—14. 18—23. etc.), arra mutat, hogy az ilyen gazdaságoknak a szervezése akkortájt még épp csak megkezdődött.[34] S különös nyomatékkal kell rámutatnunk arra a kellő figyelemre nem méltatott tényre, hogy Cato nem az örökölt családi birtok *átszervezéséről* beszél, hanem birtok *vásárlásáról:* éppen a földterület nagy körültekintést igénylő kiválasztásából indul ki.[35] Hogy ez a hannibáli háborúk után milyen aktuális jelenség volt, arra nézve tanulságos adalékok állnak rendelkezésünkre. Nevezetesen Livius (XXX 13) ad számot arról, hogy különböző magánszemélyek milyen energikusan követelték vissza a *senatus*-tól a háború idején az államnak adott kölcsönök összegét, mert azt a mind jövedelmezőbbnek ígérkező ingatlan-vásárlásba kívánták befektetni. Sokan örömmel fogadták követeléseiknek készpénz helyett földdel való kiegyenlítését.

3.1. Cato, Varro és Columella fejtegetései valamint az irodalmi és feliratos források tanúsága szerint az itáliai *villa*-gazdaság irányítója, a *vilicus* általában rabszolga volt[36] — akárcsak a birtokok állandó munkaerőállományának zöme. Szabad *vilicus*-szal ritkán találkozunk, ezek is jobbára *libertinus*-ok, akik bizonyára hasznos és hűséges szolgálataik jutalmaként nyerték el a felszabadításukat.[37]

Szergejenko szerint Catonak a *vilicus* teendőit ismertető előírásai *(De agr.* 5, 1—5) egy földbirtokos álomképe, a valóságban ilyen alak nem létezett, a valóságos felügyelők nagyon is távol álltak azoktól a jellemvonásoktól, amelyeket Cato megkívánt tőlük — s ebben nyilván van is némi igazság. Szergejenko főérve az, hogy Cato — szerinte — főleg negatívumokat sorol fel: milyen *ne* legyen, mit *ne* tegyen a *vilicus*. Utasításai tehát jórészt tilalmak.[38] — Ne feledjük el azonban azt, hogy Cato — akár pl. a jogi nyelv is — szerette az ilyen negatív formulázást. Ez részben stiláris és lélektani tényezőkkel magyarázható, részben magából a dolog természetéből fakad. A tilalom jobbára nyomatékosabb, mint a pozitív kívánság; bizonyos kívánalmakat nem is lehet

[34] Közismert Kineasnak, Pyrrhos követének lesujtó nyilatkozata a korabeli római borok minőségéről (Plin. XIV 12). Jellemző, hogy a *senatus* még Karthagó lerombolását követően is fontosnak tartotta Mago művének a lefordítását; l. újabban *White:* i. m. 18. *R. Martin:* i. m. 43 köv. — A Catonál leírt *villa rustica* felszerelésére vonatkozóan l. *G. E. Fussel—A. Kenny:* L'équipement d'une ferme romaine. Annales ESC 21 (1966) 306—323.

[35] További szempontokhoz, mint a piacközelség, a jó szállítási lehetőségek, ill. az építő- és szerszám-fa biztosítása l. Acta Ant. Hung. 11 (1963) 218 köv., ill. AntTan 19 (1972) 175—182.

[36] Vö. újabban *Brockmeyer:* i. m. 76. *White:* i. m. 350. *R. Martin:* i. m. 16.

[37] *De Robertis:* i. m. 110. l. 23. j. — Ilyen lehetett pl. C. Ovinius *libertus*-a, Epicadus, aki 14 éven át vezette gazdájának birtokát, élettársával, Trebia Aphrodisiával együtt (*«vilicarunt»*, l. CIL X 5081 = ILS 7372); l. még *K. Schneider:* i. h. 3238. *Szergejenko:* i. m. 53., ill. 163. — L. még alább 85. és 90. j.

[38] I. m. 46., ill. 155.

pozitív formában megfogalmazni[39] — legalább is tömören nem, amire pedig Cato nagyon is törekedett.[40]

Kétségtelen, hogy a *vilici officia* tételeinek egy része valóban negatív fogalmazású, negatív tulajdonságokra, mulasztásokra enged következtetni. Azonban ne felejtsük el, hogyan kezdi Cato birtokostársaihoz intézett tanácsait (1, 1) a birtokvásárlásra vonatkozóan: *Praedium quom parare cogitabis, sic in animo habeto: uti ne cupide emas neve opera tua parcas visere et ne satis habeas semel circumire . . .* Azt jelentené ez, hogy a római földbirtokosok általában meggondolatlanul szórták a pénzüket? Aligha! Vagy vegyük a gazdaság kiépítésére vonatkozó alaptételeit lezáró utasítását (3, 1): *ita aedifices, ne villa fundum quaerat, neve fundus villam.* — Bizonyára voltak költekező, vagy éppen túlzottan fukar gazdák, akik elvétették a helyes arányokat.[41] Cato intelme azonban inkább megelőző célzatú lehetett. Jellemző az is, hogy a *vilicus*-hoz intézettekhez hasonló intelemmel fordul a rangjabéli *pater familias*-hoz is: *familiam ne siveris peccare (c.* 4). Alighanem túlzás lenne azt feltételezni, hogy a *villa*-tulajdonosok általában beleestek ebbe a hibába. Nyilván hasonló túlzás annak a feltételezése is, hogy a *vilicus*-okra általában jellemzően voltak mindazok a negatívumok, amelyeket Cato utasításai, tilalmai megemlítenek.[42] Ilyen személyeket teljesen indokolatlan és értelmetlen dolog lett volna felelős, nagy anyagi kockázattal járó megbízatással felruházni. De nehéz lenne megmagyarázni ilyen feltevés alapján azt a tényt is, hogy a *vilici* szerepköre időtállónak bizonyult, s a *villa*-gazdaság vezetését évszázadokon út rabszolga jogállású felügyelők látták el. Nyilvánvaló képtelenség a *vilicus*-ok semmirekellőségével magyarázni a rájuk utalt gazdák, sőt az egész római mezőgazdaság tönkremenését.[43]

3.2. A helyzet a valóságban ennek éppen az ellenkezője: a *vilicus* pozíciójának szilárdságát éppen hozzáértése, szakértelme magyarázza. S éppen ez az *egyik* magyarázata annak is, hogy miért rabszolgákat, nem pedig szabad földműveseket, római polgárokat választottak erre a feladatra.[44] Ha találtak volna megfelelőbb megoldást a római nagybirtokosok, akkor bizonyára azt választották volna; — az anyagi lehetőségeik megvoltak hozzá. Ilyen irányító szerepre alkalmas személyeket azonban — akárcsak az újszerű, igényesebb mezőgazdasági munkák végzésére alkalmas munkaerőt általában — otthon nem találtak. Ezek mind rabszolgaként kerültek Itáliába, először Szicília görög és karthagói kézen levő ültetvényeiről, majd a sziget végleges bekebelezése után Kis-Ázsia és Szíria valamint Észak-Afrika mezőgazdaságilag fejlett vidékeiről: azokról a területekről, ahol a rómaiak hódításaik során megismerkedtek a számukra új művelési módokkal, a hagyományosnál jövedelmezőbb

[39] Pl. az ilyesféléket, mint: *alieno manum abstineat* (5, 1). Az ilyen megszövegezés, mint a *familiae male ne sit, ne algeat, ne esuriat* (5, 2) viszont nem a *vilicus* elégtelen gondoskodását, hanem a gazda rideg takarékosságát jellemzi, vö. *c.* 56—59., továbbá 1, 6. 2, 4. L. még *Maróti E.:* Acta Ant. Hung. 11 (1963) 230 sköv., uő. AntTan 16 (1969) 83 sköv. VDI 1970. (2) 60 sköv., ill. Acta Conventus XI «Eirene». Wratislaviae 1971. 63 sköv.

[40] Vö. Plut. Cato 12, 7.

[41] Erre vall, hogy Varro *(r. r. I* 11, 1) megismétli ezt a gondolatot.

[42] Vö. *Brockmeyer* fenntartásait, i. m. 76.

[43] Vö. *Szergejenko:* i. m. 52., ill. 162. *Brockmeyer:* i. m. 138. l. 20. j.L. még *K. D. White:* Antiquity 39 (1965) 206—207.

[44] L. pl. *White* bizonytalanságát a jelenség okának magyarázatánál, i. m. 351—352.

mezőgazdasági termelési ágakkal, a fejlettebb intenzív árutermelő gazdálkodással.

A szükséges munkaerő utánpótlását a rómaiak változatos módszerek és eszközök révén biztosították, a körülményekhez és lehetőségekhez mindenkor rugalmasan alkalmazkodva. Szó sem lehet tehát arról, hogy a rabszolgaszerzés bármelyik módjának *általában* túlnyomó jelentőséget tulajdonítsunk: egyes korszakokban a háborúk, a hadifogoly-szerzés jelentette a főformát,[45] máskor a kalózok és a rabszolgakereskedők a legfontosabb szállítók, de idővel mindinkább előtérbe került a természetes szaporulat is.[46]

Kétségkívül érdekes lenne a névanyag alapján felmérni a *vilicus*-ok eredetét, ethnikai hovatartozását. Ezt azonban nemcsak az a körülmény teszi illuzórikussá, hogy a római gazdák névadási gyakorlata következtében számos latin név mögött nyilván nem itáliai születésű rabszolga rejlik, hanem az is, hogy a — főként feliraton — fentmaradt nevek száma igen csekély, s ez minden hasonló esetben óvatosságra intő tény. Még kevesebb támpontunk van az Itáliába került *vilicus*-ok korábbi, eredeti jogállására vonatkozóan, arra ti., hogy már otthonunkban is rabszolgák voltak-e vagy pedig szabad születésű gazdálkodók. Az a következtetése minden esetre elfogadható Szergejenkónak, hogb a római mezőgazdaságot évszázadokon át görögök ill. hellénizált keletiek irányították.[47]

3.3. A fentiek alapján érthető, hogy egy jólképzett *vilicus* vételára magas volt, nagy értéket jelentettek tulajdonosaik számára. Jellemző e tekintetben Cicero (II *in Verr.* V 15) «*magnae pecuniae*» minősítése egy szicíliai földbirtokos *vilicus*-ára vonatkozóan. Nem meglepő, hogy a gazdák nagy anyagi áldozatokra is készek voltak felügyelőjük személyének biztosítása érdekében. Ez magyarázza, hogy C. Verres helytartó sikerrel zsarolhatta meg a szervezkedéssel gyanúsított szicíliai *vilicus*-ok tulajdonosait.[48]

Ezek a kulcspozícióban levő rabszolgák szabadabb mozgási lehetőségük s rabszolgatársaik feletti befolyásuk révén alkalmas esetben veszélyesek is lehettek. Elég itt a legeklatánsabb példára, a kilikiai Athéniónra, az első szicíliai rabszolgafelkelés egyik vezetőjére utalni, aki szintén *vilicus* volt.[49] Az a tény, hogy ilyen tapasztalatok s az állandó veszély ellenére a földbirtokosok kitartottak a rabszolga-státusú birtok-irányító felügyelő alkalmazása mellett, az ékesen bizonyítja nélkülözhetetlenségüket, aminek az alapja a szakmai hozzáértés volt. A *vilicus*-intézmény tehát a körülményekhez képest bevált, a *vilicus*-ok — maguk jólfelfogott érdekében is — általában megbízhatóan képviselték gazdájuk anyagi érdekeit.

4.1. De Robertis jogosan mutat rá,[50] hogy a *vilicus* rendelkező és fegyelmező hatáskörére jellemző a mezőgazdasági szakíróknál használatos és felira-

[45] L. *H. Volkmann:* Die Massenversklavungen der Einwohner eroberter Städte in d. hellenist.-röm. Zeit. Abh. Mainz. 1961: 3.

[46] A rabszolgaszerzés módszereinek alakulásához általában, s különösen a kalózok rabszolga-szállító szerepéhez l. *Maróti E.:* A római köztársaság története. Bp. 1964. 81—82., ill. AntTan 9 (1962) 1—12 (= Helikon 9—10 [1969—70] 24—32), továbbá 'Kalózkodás a római polgárháborúk korában'. (Apollo könyvtár 1.) Bp. 1972. 26—38.

[47] I. m. 54., ill. 163.

[48] Vö. *Maróti E.:* AntTan 8 (1961) 174. 178—180 (= Acta Ant. Hung. 9 [1961] 59., 64 sköv.).

[49] Diod. Sic. XXXVI 5, 1 (οἰκονόμος). Vö. *Maróti E.:* AntTan 3 (1956) 90 (= Annal. Univ. Budapest. Sect. Philol. 1 [1957] 97).

[50] I. m. 111. l., 27. j., 137. l., 8. j., 150. l., 14. j.

tokon is előforduló *imperare, iubere* igék és származékaik használata a megfelelő összefüggésekben.[51] Találó a helyzetre vonatkozóan az a megfogalmazás, amelyet már az i. e. I. sz. elején működő drámaíró, L. Pomponius egyik töredékében olvashatunk:

longe ab urbe vilicari, quo erus rarenter venit,
(id) non vilicari, sed dominari est mea sententia.[52]

E mellett az általában érvényes lényeges vonás mellett nem szabad azonban megfeledkezni azokról a különbségekről, eltérésekről, amelyek a *vilici* helyzetét, megítélését, a velük szemben alkalmazott bánásmódot koronként jellemzik. A rabszolga általában, a megfelelő szakértelemmel rendelkező felügyelő pedig különösen jelentős érték volt gazdája számára: ez általában alapvetően meghatározta a vele szembeni bánásmódot is, amire egyébként érthetően hatott a rabszolgák mindenkori árfolyama. Ez a körülmények szerint időről időre változott annak megfelelően, hogy a jövedelmező felhasználhatóságuk diktálta keresletnek és az említett forrásokból táplálkozó rabszolgapiac kínálatának viszonya miként alakult. Más összefüggésben már többször foglalkoztunk Catónak, Varrónak és Columellának a *villa*-gazdaság termelő munkájára vonatkozó megállapításaival s rámutattunk, hogy eltérő felfogásuk mennyire a rabszolga-munkaerő beszerzési lehetőségeinek alakulását tükrözi.[53] Az alábbiakban a *vilicus* alakjára vonatkozó nyilatkozataikat vesszük vizsgálat alá, hogy ily módon jussunk közelebb a bevezetőben megjelölt célunkhoz. —

Cato lényegében még csak a felügyelő tennivalóira *(vilici officia)* van tekintettel, előír, utasít, s óva int bizonyos hibák elkövetésétől, mulasztásoktól (5, 1—5., vö. 2, 1—6). Varro már gondot fordít a *vilicus* személyének kiválasztására is, megjelöli fontosabb tulajdonságait, kívánatos életkorát (I 27, 4— .). Az eltérés magyarázatát nyilván nem a két szerző jellemének különbözőségében kell keresni (hiszen a haszon biztosítása mindkettőjük számára egyaránt fontos volt!), hanem a körülmények megváltozásában: Varrónak — azaz Varro korában —, a csökkenő rabszolgabehozatal közepette, már nagyobb nehézséget okozott a megfelelő hozzáértéssel rendelkező, megbízható rabszolgák előteremtése, ráadásul a Cato-korabelinél bonyolultabb teendők ellátására. Abban a tekintetben azonban megegyezni látszanak, hogy mindketten még elsősorban a fejlett hellénizált területekről behozott, lényegében kész tudással rendelkező személyekre gondoltak.

Columella még elődeinél is fokozottabb figyelmet fordít a *vilicus* alkalmasságának problémájára.[54] Számára azonban már komoly gondot jelent a *vilicus*-ok *kiképzése* (XI 1,9—12). Tulajdonképpen maga sem tud megfelelő választ adni arra a kérdésre, hogy kik oktassák a leendő felügyelőket.[55] — Már Cato is gondolt arra, hogy tapasztalt rabszolgáival kitaníttat fiatal rabszolgagyerekeket (Plut. Cato 21, 7—8). Úgy látszik, hogy a császárkorban már a

[51] Vö. Varro I 17, 4. 16, 5. Colum. I 8,1 10. XI 1, 6. 22., ill. CIL IX 3028 = ILS 7367., l. még CIL X 1759.

[52] *Ribbeck:* CRF *fg.* 45—46. = *Diehl* PRVR *fg.* 45—46. = *Frasinetti: Atellanae fabulae.* Roma 1967. *fg.* 41—42.

[53] L. a 6. jegyzetben megjelölt munkákat.

[54] Vö. I 8,2—4. 7—14. 16—17. XI 1,3—10. 13—27. — L. még *White:* i. m. 343.

[55] *Schneider:* i. h. 2138.

vilicus-utánpótlást is jórészt belső erőből kellett megoldani.[56] Ennek oka nemcsak a rabszolgabehozatal mennyiségi visszaesése lehetett, hanem az is, hogy — a köztársaság-koriakkal ellentétben — ezek a rabszolgák jobbára már Itáliánál elmaradottabb, gazdaságilag fejletlenebb területekről származtak, s nem rendelkeztek a szükséges mezőgazdasági ismeretekkel, tapasztalatokkal.

4.2. Figyelemre méltó, hogy Varrónál a felügyelő szerepköre kettéválik, s a földművelést irányító *vilicus* mellett megjelenik az állattenyésztést vezető jószágfelvigyázó, a *magister pecoris*,[57] aki a különféle nyájakat legeltető, gondozó pásztorok tevékenységét összefogja. Szembetűnő, hogy Varro ennek személyével — szellemi és fizikai tulajdonságaival, szükséges ismereteivel, korával — a *vilicus*-énál sokkal behatóbban foglalkozik; sőt ebből a szempontból figyelmet szentel általában a pásztor rabszolgák kívánatos tulajdonságaira is.

Catónál az állattenyésztés még alárendelt jelentőségű, nem is beszél róla részletesen. Az a 100 darabból álló birkanyáj, amit említ (10, 1), voltaképpen csak az olajültetvény területének alaposabb kihasználását szolgálja. Számára a legfontosabb állat az igavonó barom, az ökör.[58] A rét *(pratum)* az ő rangsorában a különböző birtoktípusok között még az 5. helyen szerepel (1, 7). Varrónál (I 7, 10) Termellius Scrofa szerint sokan már a kaszálónak adják az 1. helyet.

A megjelölés differenciálódása híven tükrözi azt a fejlődést, amelyet a mezőgazdaság Cato kora óta megtett. — A *magister pecoris* kifejezés különben a kortárs Cicerónál is szerepel, egy panhormosi nagybirtokos főpásztorára vonatkoztatva.[59] Cicerónak egy másik, a rabszolga-vásárlással *(in mancipiis parandis)* példálódzó helye *(pro Planc.* 62) pedig ugyancsak a funkcióknak szóban-forgó elkülönülésére vall: *sin autem emimus quem vilicum imponeremus, quem pecori praeficeremus...* Itt egyrészt olyan rabszolgáról van szó, akit *vilicus*nak kívántak megtenni, másrészt olyanról, akit az állattenyésztés felügyeletével kívántak megbízni.[60]

Columella is Varróhoz igazodik a *magister pecoris* általános jellemzésében.[61] A vele szemben támasztott igények növekedését azonban jól mutatja, hogy míg Varro beérte azzal, hogy a jószágfelvigyázó lássa el a pásztorokat a leggyakoribb állatbetegségek kezelésére vonatkozó instrukciókkal (II 1, 23. 2.20),Columella már valóságos állatorvosi ismereteket kíván meg tőle: *veterinariae medicinae prudens esse debet pecoris magister*.[62]

4.3. Változott az idők folyamán a *vilicus*okkal szembeni bánásmód is. Lemérhető ez a rájuk vonatkozó előírások hangnemén, tartalmán. Cato uta-

[56] Egy Capua mellett talált felirat (CIL X 2718 = ILS 3523) említ egy *vilicus*-t, és felsorol még 8 *candidati*-t: ezek nyilván kiképzés alatt álló leendő felügyelők voltak. — Egy Vindex nevű *verna vilicus:* CIL VI 30983,4—5.

[57] I 2,14. II 1,23. 2,20. 10,2.

[58] Vö. különösen 5,6—7. c. 54. 83., l. még 4,1. c. 25. 27. 30. 53. 60. 70—73. 102—103. 131. 137.

[59] II in Verr. V 17., vö. majd Livius I 4,6 anakronisztikus megjelölését.

[60] *Schneider:* i. h. 2137 téved, amikor a *vilicus* itt megjelölt feladatát az állatok feletti felügyeletben látja. Felfogását nem igazolja a párhuzamként felhozott numidiai felirat (CIL VIII 2232 = ILS 4441) *vilicus de pecoribus* kitétele; vö. még uo. 2253 *rusticus de pecoribus*.

[61] VII 6,9., vö. Varro II 10,2—3. — *Brockmeyer:* i. m. 155. szerint Columellánál már a *magister pecoris* szerepe is megoszlott a különféle állatfajták között; ez azonban indokolatlan feltevés.

[62] VII 3,16. — Vö. *Barrow:* i. m. 84. Egy *servus veterinarius* ILS 7816; *medici iumentarii* CIL VI 9150; egy libertinus *medicus iumentarius* ILS 7483.

sításaiból félreérthetetlen, hogy a felügyelőtől feltétlen engedelmességet várt. Felfogása tömören ebben a tételben összegeződik: *consideret quae dominus imperaverit fiant* (5, 2., vö. *c.* 142). A gazda még megfellebbezhetetlen szaktekintély. Kioktatja a *vilicus*-t, hogy az «ne tartsa magát okosabbnak uránál» *(ne plus sapere censeat se quam dominum*, 5, 2). Ebben nemcsak a régivágású, előkelő római distanciatartása nyilatkozik meg,[63] hanem a hozzáértő, gyakorló gazda magabiztossága is. Jellemző Catónak ez a Columella által (XI 1, 4) idézett mondása: *Male agitur cum domino, quem vilicus docet.*

Varro már fontosnak tartja, hogy a gazda tanúsítson bizonyos megbecsülést a felügyelők, sőt a munkában társaik közül kiemelkedő többi rabszolga iránt is, hogy ezzel megnyerje jóindulatukat; ezért pl. beszélje meg velük a soron következő teendőket.[64] Varro művének számos helye igazolja, hogy itt nem valami enyhültebb, humánus felfogás megnyilatkozásával állunk szemben, hanem nagyon is racionális gazdasági természetű meggondolással.[65] A gazdák hozzáértése nem tartott kellőképpen lépést a fejlődéssel, s mindinkább be kellett látniuk, hogy milyen sok függ rabszolgáik jóindulatától.

Columellánál pedig már jóval szelidebb fogalmazásban tér vissza a Catoféle kioktatás: *in universum tamen hoc maxime optinendum ab eo est, nequid se putet scire, quod nesciat, quaeratque semper addiscere, quod ignorat.*[66] S már mint bevált módszert ajánlja, hogy a gazda barátságosan beszélgessen el, tréfálkozzék a falusi rabszolgáival, s beszéljen meg velük egy-egy új munkát, mert tapasztalata szerint így szívesebben végzik azt (Vö. I 8, 15).

4.4. A birtok irányítása már Catónál igen sokrétű teendőkkel járt: a munka megszervezése, az egyes munkák időben való elvégzése, kisegítő munkaerőként napszámosok felfogadása, a rabszolgák élelmezése, a különböző készletek, az eladott termények és a pénzbevétel számontartása stb. Mindez körültekintést, beosztást kívánt a *vilicus*-tól, s nehezen lehetett megvalósítani, ha a felügyelő semmiféle feljegyzésre sem támaszkodhatott. Az ezzel kapcsolatos írásbeliségre Catónál is történik utalás, igaz, csak egyetlen alkalommal, nevezetesen a gazda tennivalói közt, amikor az elvégzendő munkák kijelöléséről beszél: *quae opera fieri velit et quae locari velit, uti imperet et ea scripta relinquat* (2, 6). A vilicusszal szemben támasztott követelmények között ugyan nem szerepel, hogy írástudó legyen, Skydsgaard a *De agri cultura*-ban felismerhető munkanaptár, valamint a biztosabb ellenőrzés lehetőségének szempontja alapján mégis erre következtet.[67] Az ideális minden esetre az említett gazda-

[63] Bár hasonló értelemben, sőt megfogalmazásban nyilatkozik a fiatalabb kortárs Plautus is egyik rabszolga-alakja szájába adva a szót: *Si aequom siet / me plus sapere quam vos . . . (Epid.* 257—258., vö. uo. 261—262). — A két szerző felfogásának rokon vonásaihoz vö. *O. Jurewicz:* Plautus, Cato der ältere u. die röm. Gesellschaft. Aus d. altertumskundl. Arbeit Volkpolens. Schriften d. Sektion f. Altertumswiss. d. A. d. W. zu Berlin. Bd. 13. Brl. 1959. 52—72. *Maróti E.:* AntTan 7 (1960) 28 sköv. (= Acta Ant. Hung. 8 [1960] 323 sköv.).

[64] I 17, 6. *Inliciendum voluntatem praefectorum honore aliquo habendo, et de operariis qui praestabunt alios, communicandum quoque cum his, quae facienda sint opera, ita cum fit, minus se putant despici atque aliquo honore haberi a domino.*

[65] Vö. *Brockmeyer:* i. m. 114. l., 355. l., 36. j. *Maróti:* Acta Ant. Hung. 18 (1970) 121 sköv. 132 sköv.

[66] I 8, 13., vö. XI 1, 27: *in universa porro villicatione, sicut in caetera vita, praestantissimum est intellegere quemque, nescire quod nesciat, semperque cupere, quod ignoret, addiscere.*

[67] Varro the Scholar. Studies in the first book of Varro's De re rustica. ARID IV. Suppl. (Köbenhavn) 1968, 19—20.

sági tételeknek rendszeres feljegyzése lehetett; ennek alapja minden bizonnyal az évszaknak megfelelően szükséges munkák sorrendjét tartalmazó munkanaptár volt, s a gazda aktuális előírásai. Erre utalnak a fejlődés során kialakult ilyen megjelölések, mint *vilicus calendarius*, *vilicus summarum*.[68] Figyelmet érdemel ebben az összefüggésben Seneca egyik helye is: *Kalendarium versat: fit ex domino procurator (epist.* 14, 18). — Cato minden esetre kívánatosnak tartja, hogy a *vilicus* «gyakran számoljon el urával»,[69] kérdéses azonban, hogy ez az igény a *mellett* vagy pedig az *ellen* szól, hogy a felügyelő valóban vezetett írásos feljegyzéseket.

Teljesen egyértelmű viszont a helyzet Varrónál, aki a földművelést irányító rabszolgától már megkívánja az írni-olvasni tudást és némi tanulságot is.[70] Szükséges ez a mezőgazdasági naptárban feltüntetett feladatok (I 36) elvégeztetése, ellenőrzése szempontjából, de a birtok felszerelését összegező leltár (I 22, 6) vezetéséhez is. A főpásztor is csak akkor tud megfelelő módon számot adni gazdájának, ha írástudó.[71] A *magister pecoris*-nál írásban meg kellett lennie a gyakoribb állatbetegségek okaira, ismertetőjeleire vonatkozó fontosabb tudnivalóknak, a megfelelő gyógymódnak (II 1, 23. 2, 20), hogy ne legyenek minden esetben állatorvosra utalva (II 1, 21). Ez a szempont az egyes állatfajták gondozásával kapcsolatban ismételten visszatér.[72] A belterjes állattenyésztés, a *villatica pastio* esetében olykor külön *scriba librarius*-t tartottak a bevételek könyvelésére (III 2, 14). A tudni- és tennivalóknak a szaporodása jól mutatja a fejlődést, s indokolja Varro fokozott igényét a *vilicus*-szal szemben.

Annál meglepőbb ezek után, amit Columellánál olvasunk: « Írástudatlan személy is elég jól elvezetheti a gazdaságot, csak legyen megbízható emlékezőtehetsége. Az ilyenfajta felügyelőkről mondja Cornelius Celsus, hogy gyakrabban fogadja gazdáját pénzzel, mint számadáskönyvvel, minthogy nem ismervén a betűvetést, maga nem igen tudja meghamisítani a kimutatásokat, segítséget pedig bűntudatból nem mer igénybe venni.».[73]

Kétségtelen, hogy ez kényszermegoldás. Írástudatlan felügyelők alkalmazása semmiképpen sem válhatott a jövedelmező gazdálkodás javára: a bonyolultabb munkák megszervezését, a kor színvonalán álló birtok irányítását aligha lehetett ilyenektől elvárni. Hogy milyen negatív jelenségek késztették mégis Columellát erre az engedményre, azt az idézett nyilatkozata mellett mutatják még pl. a távolabb fekvő, a tulajdonos által ritkán ellenőrzött birtokkal kapcsolatos megjegyzései: «. . . sokkal több vetőmagot tüntetnek fel, mint amennyit valóban elvetettek; . . . maguk is megdézsmálják, s nem

[68] Feliratos adatokat l. *Schneider:* i. h. 2141. Egy *curator calendarii: D.* 50, 8, 12, 4.

[69] 5, 4: *rationem cum domino crebro putet.*, vö. 2, 3.

[70] I 17, 4: *Qui praesint esse oportere, qui litteris atque aliqua sint humanitate imbuti . . .* A szövegállapothoz vö. újabban *R. Sobel* megjegyzéseit *(Critica Varroniana)* Eranos 66 (1968) 139—140. — L. még Cicero, *De rep.* V 3,5. Frontinus megjegyzései (*De aqu.* 105,3. 112,4. 7.) szerint a *vilicus*nak ismernie kellett az állami vízvezetékek használatára vonatkozó rendelkezéseket is.

[71] II 10, 10: *Is enim sine litteris idoneus non est, quod rationes dominicas pecuarias conficere nequiquam recte potest.*

[72] L. II 2,20. 3,8. 7,16., ill. 10,10 magukra a pásztorokra vonatkozóan.

[73] I 8,4: *potest etiam inlitteratus, dum modo tenacissimae memoriae, rem satis commode administrare. eius modi vilicum Cornelius Celsus ait, saepius nummos domino quam librum adferre, quia nescius litterarum vel ipse minus possit rationes confingere vel per alium propter conscientiam fraudis timeat.* — Vö. legutóbb *J. Vogt:* RhM 116 (1973) 136.

őrzik a többi tolvaj elől sem, de a számadáskönyvbe sem vezetik be tisztességesen a betakarított mennyiséget».[74] Mindez rávilágít a *vilicus*-irányítás korlátaira, feltárja a rabszolgamunkaerőre alapozott *villa*-gazdaság belső ellentmondásait. S hogy Columella aggálya már valóban reális volt, arra vonatkozóan beszédes példákat találunk a *Digesta*-ban a végrendeletileg felszabadított *vilicus*-ok utólag kiderült sikkasztásairól s más visszaéléseiről, amelyekkel néhai gazdájukat megkárosították.[75]

4.5. Így érthető Columella vélekedése, mely szerint a *vilicus* mégoly kiváló, kipróbált szakértelme sem ér azonban semmit a gazdája iránt tanúsított hűség és jóindulat nélkül.[76] — Császárkori feliratok többször is említenek ilyen hűséges *vilicus*-okat.[77] A köztársaság korából nincsen ilyen adatunk: azonban az egyetlen korai feliratunk arról tudósít, hogy (a 298-ban alapított *colonia*) Carsioli, közelében egy *vilicus* szentélyt emeltetett a *lar*-oknak a maga pénzén.[78] Erre nyilván nem lett volna lehetősége, ha nem vívta volna ki gazdája megelégedését, hiszen nyilvánvalóan ezért kaphatta azt a *peculium*-ot,[79] amiből az építkezésre is tellett neki.

Irodalmi művekben elszórtan szintén találkozunk a *vilicus*-okra vonatkozó elismerő megállapításokkal, legelőször talán Luciliusnál, aki maga is gazdag földbirtokos volt, s Itália több vidékén valamint Szicília szigetén is voltak gazdaságai. Lucilius említi egy Aristocrates nevű *vilicus*-át;[80] egy másik — feltehetően hasonló státusú néhai — rabszolgáját támaszának nevezi azon a sírfeliraton, amelyet annak számára maga írt.[81] Később Cicerónál olvashatunk elismerő nyilatkozatot öccse *vilicus*-ának ügyes, önálló tényked éséről.[82]

[74] I 7,6. 7: *longeque plus imputant seminis iacti, quam quod severint; . . . nam et ipsi diripiunt et ab aliis furibus non custodiunt, sed nec conditum cum fide rationibus inferunt.* — Ezért is szerepel már Columellánál a *procurator*, akinek a feladata a *vilicus* ellenőrzése is; majd mind inkább a *p.* veszi át a gazdaság adminisztratív—pénzügyi irányítását, s a *vilicus*-nak maradnak a gyakorlati teendők, a termelő munka megszervezése, irányítása stb. Az elkülönült funkciókat azért azonos személy is ellátta; vö. pl. *D.* 3,34,31 *pr.*: . . . *Stichum misit et tam rei rusticae quam rationibus fundi praefecit.*

[75] L. pl. *D.* 40,7,40 *pr.*: . . . *quasdam summas a colonis exactis rationibus non intulerit hereditatemque spoliaverit apertis clam horreis sublatisque supellectili et veste et apothecis exhaustis;* uo. 4: . . . *ea, quae exacta sunt per adiutores eius neque calendario illata sunt aut fraudulenter acta . . .*

[76] XI 1,7: . . . *multisque prius experimentis inspiciendus erit futurus vilicus, nec solum an perdidicerit disciplinam rusticam, sed an etiam domino fidem ac benivolentiam exhibeat, sine quibus nihil prodest vilici summa scientia.* Vö. III 3,7.

[77] L. pl.: *Sabiniano vilico et homini bono et [f]idelissimo* . . . (CIL VI 9989 = ILS 7370); *Gallicano fidelissimo, qui fuit vilicus* . . . (CIL X 7041 = ILS 7371); *d. m. Cerdontis actor(is) fidelissimi* . . . (CIL XIV 469 = ILS 7376).

[78] *Philargurus vilicus Corri aed(em) Lar(um) d(e) s(ua) p(ecunia) f(aciendum) c(uravit)* (CIL I² 1825 = IX 4053 = ILLRP nr. 197).

[79] A *peculium* mibenlétére l. *D.* 15,1,5,4. 15,1,4. 15,1,39. — Már Plautus *(Cas.* 258—.) említi a *vilicus* kedvező esélyeit a *peculium* elnyerésére. Vö. *Szergejenko*, i. m. 50., ill. 159., l. *P. A. Brunt:* JRS 48 (1958) 168.

[80] fg. XV 512 *(Marx)* = 512 *(Krenkel).*

[81] *servus neque infidus domino neque inutilis quaquam / Lucili columella hic situs Metrophanes; fg.* XXII 579—580 *(M.)* = 581—582 *(K.).* — Vö. *C. Cichorius:* Römische Studien. Lpz.-Brl. 1922. 67 köv. *J. Vogt:* Sklaverei u. Humanität. (Hist. Einzelschriften 8.) Wiesbaden 1965. 85 (= ²1972).

[82] *Ad Q. fr.* III 1,5 *Nicephorum villicum tuum sane probavi.* Egy megelőző megjegyzése (1,1 *apud Herum recte erat)* is valószínűleg Quintus egy másik *vilicus*ára vonatkozóan; vö. *C. Deroux*, Latomus 28 (1969) 647; 30 (1971) 612.

Az ilyen híradásokat természetesen nem szabad általánosítani. Minden esetre illusztrálásul szolgálnak ahhoz a tényhez, hogy az itáliai birtokosok igyekezete felügyelő rabszolgáik megnyerésére általában nem volt eredménytelen. Erre az igyekezetre minden okuk megvolt, hiszen nagyon is tudatában voltak annak, hogy eredményes gazdálkodás, birtokaik jövedelme távollétükben elsősorban a felügyelők buzgalmán múlott — ez lépten-nyomon kitetszik már Cato utasításaiból is.[83] Különösen fontos volt a *vilicus* szerepe a birtok rendjének, a rabszolgák közötti fegyelemnek a fenntartásában. Nem hiába kezdi Cato utasításait éppen ezzel a mondattal: *diseiplina bona utatur* (5, 1). Jogos lehetett a meggyőződése, hogy a háznép nem mer rosszat elkövetni, ha a felügyelő nem tűri el: *vilicus, si nolet male facere, non faciet* (5, 2). Az ő feladata volt a keze alatt dolgozó rabszolgatársai vétségeit a gazda távollétében megfelelően megtorolni (uo.), szökésüket megakadályozni (vö. 2, 2) stb.

Annál feltűnőbb, hogy Catónál egyetlen tanács, utalás sem található arra nézve, hogy mit ajánl birtokostársainak, amivel *vilicus*-uk hűségét, buzgalmát biztosíthatnák. Ez is arra vall, hogy az új *villa rustica*-tulajdonosok számára ekkoriban még nem volt különösebb gond a felügyelő beszerzése.

Egészen más a helyzet Varrónál, akit a rabszolga-behozatal említett csökkenése mellett már a három nagy rabszolgafelkelés tanulságai is befolyásoltak. Szerinte «a felügyelőt jutalmakkal kell ösztönözni, és gondoskodni kell arról, hogy legyen saját *peculium*-uk[84] és egy rabszolganő élettársuk, akitől gyermekeik lehetnek. Ettől ui. állhatatosabbak lesznek és jobban ragaszkodnak a birtokhoz».[85] Ez utóbbi kedvezmény megadását ugyanezzel a célzattal a pásztorok esetében is hasznos eljárásnak tartja (II 1, 26. 10, 6), ami a gazda munkaerőállományának gyarapítását is szolgálja.[86] — Bár nem tesz róla kifejezetten említést, de feltehetően hasonlóan vélekedhetett ebben a vonatkozásban már Cato is, akinél az olaj- és szőlőültetvény személyi állományában egyaránt szerepel a *vilicus* mellett a *vilica*.[87] Ez Catónál még csak a felügyelő munka- és segítőtársa, szigorúan részletezett feladatokkal. Az élettárs adományozását meglehetősen rideg fogalmazásban közli: *si eam tibi dederit dominus uxorem, ea esto contentus. ea te metuat facito*, etc. (143, 1).

Varro számára ugyancsak a gazda haszna fontos elsősorban, de ennek biztosítása érdekében a körülményeknek megfelelő belátásról is tanúságot tesz: *eas mulieres oportet esse firmas, non turpes, . . . easdem fere et nutrices et matres* (10, 7—8).

Columellánál még fokozottabban előtérbe kerül a rabszolga-ivadékok biztosításra vonatkozó meggondolás. Az ő korában a rabszolgautánpótlás ér-

[83] Vö. pl. 5,2. 5. c. 142. — L. még Luciliusnál: *fundi delectat te virtus, vilicus paulo / strenuior si evaserit; fg.* XVI 532—533 *(M.)* = 528—529 *(K.)*.

[84] I 17,5. Ez utóbbi a jobban dolgozó rabszolgák számára ajánlott kedvezmények közt is szerepel: 17,7. — Cato munkásai legfeljebb a rabszolga-gyerekek tanítása révén juthattak némi keresethez; l. Plut. 21,7—8.

[85] I 17,5: *praefectos alacriores faciendum praemiis dandaque opera ut habeant peculium et coniunctas conservas, e quibus habeant filios. Eo enim fiunt firmiores ac coniunctiores fundo.* Vö. II 1,26 a pásztorokról.

[86] . . . *et puerperio familiam faciunt maiorem;* II 1,26.

[87] 10,1. 11,1., vö. c. 56. — Plautusnál még nem szerepel a *vilica* említése. A Casina egész bonyodalma viszont a *vilicus*nak feleségül ígért *ancilla* körül forog. — Egy köztársaságkori, mécsesbe karcolt szöveg: *Statia vilic(a) nostra* (CIL I² 504 = XV 6905 = ILLRP 1193). — A rabszolgák élettársi közösségének problémájához l. *E. Pólay:* Die Sklavenehe und das röm. Recht. Acta Jur. et Pol. Szeged. 16 (1967) 84.

dekében mind nagyobb mértékben kellett szorgalmazni a belső szaporulatot, a *verna*-k számaránya a mezőgazdaságban foglalkoztatott rabszolgaállományon belül is mind magasabb lett. A *vilica*-nak szóló előírások[88] még lényegében a Cato által megfogalmazott szempontokat követik, azonban a szóban forgó kérdésben Varro nyomdokain halad: «a termékenyebb asszonyokat — akiket gyermekeik számának megfelelően kivételes elbánás illet — ajándékozzák meg a munka alóli mentesítéssel, esetenként a szabadságukkal is, miután több gyermeket felneveltek. Azok ugyanis, akiknek három gyermekük van, felmentést kapnak a munka alól, akiknek még több, azok elnyerhetik a felszabadítást is».[89] Indítékait illetően Columella sem hagy kétséget olvasójában: *haec et iustitia et cura patris familiae multum confert augendo patrimonio* (uo.).

Ezek a problémák nemcsak a mezőgazdasági írókat foglalkoztatták. Találkozunk a *vilicus* rabszolgák szaládjára vonatkozó utalásokkal a jogi irodalomban is, Egy jellemző adalék pl. a következő: '*fundum in Appia cum vilico suo et contubernali eius et filiis dari volo.*'[90]

A rabszolgák együttműködésének és ügybuzgalmának megnyerésére irányuló rendszabályok, kedvezmények azonban már óhatatlanul a rabszolgatartás kereteinek fellazítására vezettek, és siettették a rabszolgák munkaerejének kizsákmányolására alapozott *villa rustica* szükségszerű hanyatlását.

[88] '*Praecepta, quae vilica exsequi debeat*'. XII 1. Vö. I 8,5—6. XII *praef.* 10. — A Columella felfogását meghatározó korabeli tényezőkhöz l. újabban *W. Just:* Helikon 7 (1968) 461.

[89] I 8,19: *feminis quoque fecundioribus, quorum in subole certus numerus honorari debet, otium, non numquam et libertatem dedimus, cum conplures natos educassent.*

6 [90] *D.* 32,41,5., 50,5,41,15: ... *Severus vilicus et Victorina vilica Severi contubernalis.* Vö. 40,4,59 *pr.:* ... *Eutychia ... actori in contubernio tradita.* A *contubernales*-re vonatkozó epigráfiai anyagot l. Diz. Epigr. II 1189. — L. még újabban *Pólay:* i. m. 11.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

POMPEII SZOBRÁSZATÁHOZ A COLONIA ALAPÍTÁSÁNAK IDEJÉBEN*

A sullai colonia alapítása (i. e. 80) utáni években Pompejiben az opus caementicium bevezetése,[1] a városfallal határolt terület teljes beépítése,[2] a régi középületek átépítése,[3] főként pedig egy sor új középület létesítése (Venus templom, theatrum tectum, amphitheatrum, Forum-thermák)[4] a római életforma és építészet végleges meggyökeresedését jelzi. A tipikusan római építkezéshez kapcsolódó más műfajok közül aránylag keveset tudunk a plasztikáról, mert ennek legkorábbi emlékeit háttérbe szorította a császárkor reprezentatív és dekoratív szobrászati műveinek sokasága. Nem lesz fölösleges tehát újra szemügyre venni néhány olyan plasztikai munkát, amelyek az épületek szoros tartozékaként kétségtelenül a colonia korai időszakában és helyben készültek. Ilyenek elsősorban az i. e. 80 és 75 között C. Quinctius Valgus és M. Porcius duumviri által építtetett theatrum tectum[5] és a nagyjából egyidőben L. Caesius duumvir, továbbá C. Occius és L. Niraemius aediles által építtetett Forum-thermák[6] telamon-figurái. Megközelítő egyidejűségük, architektonikus alkalmazásuk, típusaik és stílusuk rokonsága lehetővé teszi, sőt megkívánja együttes tárgyalásukat.[7]

A Forum-thermák telamonjai a tepidarium falain végigfutó fülkesor architekturális díszítőelemei: a fal lábazata fölött megszakítatlanul húzódó tartópárkányon, külön posztamenseken állnak, a fülkéket elválasztó falvégekhez simulva, fejükkel és karjaikkal tartva a fülkesort lezáró díszpárkányt (1. kép).[8] A magas domborműként alkalmazott figurákat posztamensükkel

* Az 1973. évi esseni Pompeji-Kollokviumon elhangzott előadás.

[1] *G. Lugli:* La tecnica edilizia romana. Róma 1957. 422.

[2] *R. C. Carrington:* Pompeii. Oxford 1936. 73 k. *H. Eschebach:* Die städtebauliche Entwicklung des antiken Pompeji. Heidelberg 1970. 56 k.

[3] Pl. a Stabiaei thermák kibővítése *H. Eschebach:* i. m. 43 k.

[4] *R. C. Carrington:* i. m. 38. *A. W. Van Buren:* RE XXI, 2 (1952) 2021.

[5] Építési feliratok: CIL X 844 = *G. O. Onorato:* Iscrizioni Pompeiane. Firenze 1957. 43 = *W. Krenkel:* Pompejanische Inschriften. Leipzig 1963. 28. — A színházról többek között: *A. Mau:* Pompeji in Leben und Kunst. Leipzig 1908. 160 kk. *H. Kähler:* Rom und seine Welt. München 1958–60. 92 kk. *M. Bieber:* The History of the Greek and Roman Theater. Princeton, N. J. 1961. 174 kk.

[6] Építési felirat: CIL X 819. A thermákról többek között: *A. Mau:* i. m. 206 kk. *G. Lugli:* i. m. lásd az indexet. *A. Maiuri:* Pompei. Róma 1962. 33 k.

[7] Így már *J. Overbeck:* Pompeji. Leipzig 1875. 148, 183. *H. v. Rohden:* Die Terracotten von Pompeji. Stuttgart 1880. 19.

[8] *V. Spinazzola:* Le arti decorative in Pompei e nel Museo Nazionale di Napoli. Milano 1928. 165. tábla. A telamonokkal díszített fülkesor a helyiség eredeti kiképzéséhez tartozott, amelyen nem változtattak a későbbi mennyezet-stukkatúra készítésekor, *A. Mau:* i. m. 208 k. — A *telamones* elnevezésről Vitr., de arch. VI, 7, 6. *Puchstein:* RE II (1896) 2107.

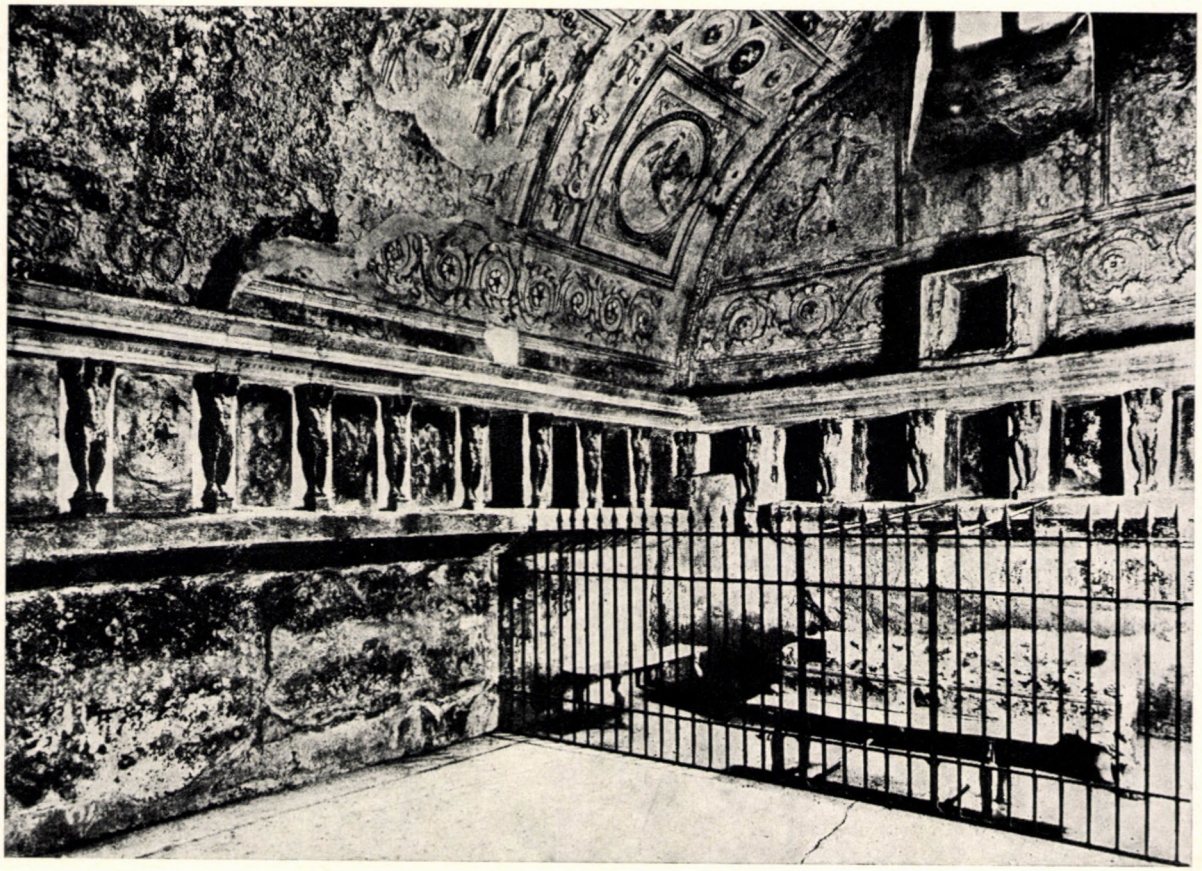

1. kép. A Forum-thermák tepidariuma (V. Spinazzola nyomán)

egyben terrakottából készítették, majd a falhoz illesztés után stukkóbevonattal és festéssel látták el.[9] A figurák tartása és testformái egyezőek, de eltérő a kis részletek, főleg a haj és a szakáll mintázása, ami arra vall, hogy a hátul üreges figurákat szabadon formálták, vagy az égetés előtt külön-külön retusálták. Eltérő továbbá ruházatuk. Egy részük ruhátlan, nagyobb részük különféle, de minden esetben állati szőrmét utánzó kötőt visel, amely a deréktól a combok közepéig ér (2. kép).[10] Fejüket a díszpárkánytól modius választja el, alsókarjuk közvetlenül érintkezik a látszatra általuk tartott gerendával. Tartásuk merev frontalitása a valóságos teherviselést érzékeltető megfeszített és erősen kidomborított izomzattal, az arc erőlködő kifejezésével párosul. Hosszú hajuk, bozontos szakálluk, robusztus testalkatuk és gyapjas kötőjük nyilvánvalóvá teszi, hogy olyan lényekről van szó, akik a természet leigázott őserejét testesítik meg. Leginkább gigászoknak tarthatnánk őket, ha lényük nem olvadna össze a gyapjas ruhadarab révén a Panok és szatírok körével. Amennyire lehetséges az architektonikus dekorációban alkalmazott tucatkészítményeknél stiláris besorolás, ennek kiindulópontja, hogy kifejezésük és mintázásuk a pergamoni-asianus szobrászat érett hellénisztikus fokának függvénye, amihez elegendő a tartásban is közel álló híres kikötött Marsyas-alakra utalni.[11] Ha nem ismernénk készítésük pontos idejét, akkor ezt a stílusfokot kellene datálásuk terminus post quem-jének tekinteni, de minthogy nem vagyunk találgatásokra utalva, megállapíthatjuk, hogy jól beleillenek az i. e. 1. sz. elejének «későbarokk» irányzatába, amit például a Borghese-vívó[12] és az Apollonios-torzó[13] képvisel, és amely már a rómaiak igényeit elégítette ki. Alaptípusuk azonban egészen más forrásra vezethető vissza. A rokonság már korábban felismert tényét[14] határozottabban kell fogalmaznunk: a Forumthermák telamonjai az akragasi Olympieion titánjainak leszármazottai (3. kép).[15] Alkalmazásuk módjában és tartásukban pontról pontra megfelelnek a hatalmas szicíliai templom mészkőblokkokból faragott, csaknem 8 méteres támasztó figuráinak. Az akragasi Olympieion[16] minden más görög templomot felülmúló méreteivel, egyedülálló architektonikus formájával különleges hírnévnek örvendett, amely változatlan volt, sőt fel is ujult a hellénizmus századaiban.[17] Különös véletlen, hogy a ránkmaradt irodalmi hagyomány nem említi a templom egyik legfeltűnőbb jellegzetességét képező telamonokat,[18]

[9] *H. v. Rohden:* i. m. 39 k. Az alakok magassága posztamens nélkül 60—61 cm. *V. Rohden* publikációja nem tartalmaz megfelelő képdokumentációt, s rajzban is csak két figura képét közli. Feltétlenül szükséges lenne valamennyi figura, vagy legalábbis az összes variáns fényképen való publikálása.

[10] *M. Brion:* Pompeji und Herculaneum. Köln 1971. 41. kép.

[11] *E. Künzl:* Frühhellenistische Gruppen. Köln 1968. 127 kk. *W. Fuchs:* Die Skulptur der Griechen. München 1969. 373.

[12] *W. Fuchs:* i. m. 147 kk.

[13] *A. Andrén:* Opusc. Ath. 1952. 1 kk. *W. Fuchs:* i. m. 284 kk.

[14] Így többek között *J. Durm:* Die Baukunst der Etrusker und Römer. Stuttgart 1905. 417. *B. Pace:* Mon. Ant. 28 (1922) 221.

[15] *B. Pace:* i. m. 216 kk. *P. Marconi:* Boll. d'A. 1926 luglio 33 kk. *S. Ferri:* Rend. Pont. Acc. 22 (1946—47) 61 kk.

[16] *B. Pace:* i. m. *A. Schenk Graf v. Stauffenberg:* Trinakria. München 1963. 274 kk. *D. S. Robertson:* Greek and Roman Architecture. Cambridge 1969. 122 kk. *J. A. de Waele:* Acragas Graeca I. 's-Gravenhage 1971. 187 k.

[17] Polyb., IX, 27, 9. Diod., XIII, 82, 1—4.

[18] Azt a korábbi véleményt, hogy Naevius a Bellum Poenicum I. könyvében említette volna, megcáfolta *E. Fraenkel:* JRS 44 (1954) 14 kk.

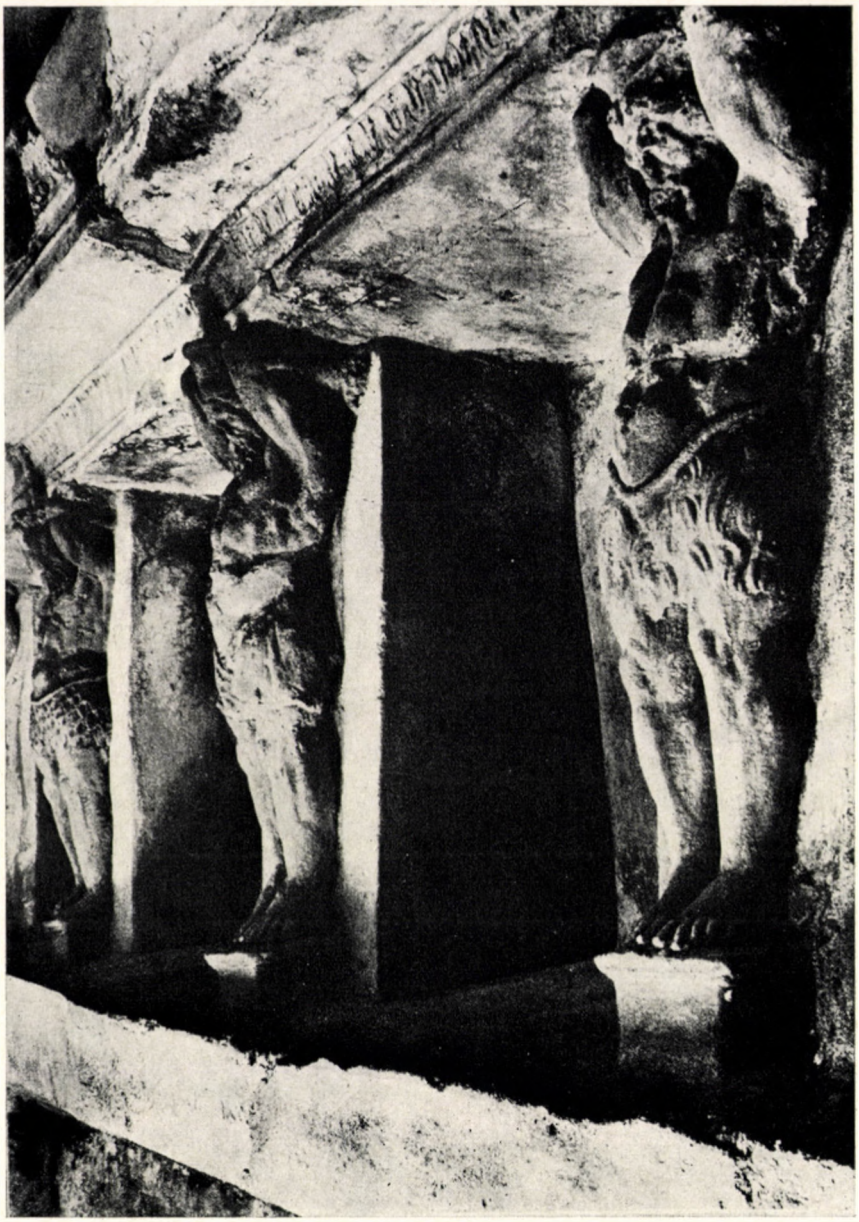

2. kép. A Forum-thermák telamonjai (M. Brion nyomán)

3. kép. Az akragasi Olympieion összeállított gigász-alakja

holott a mi ismereteink szerint minden velük kapcsolatban tehető megállapításhoz hozzá lehet tenni a rendkívüli jelzőt. A görög építészetben a hellénizmus előtt nem találunk olyan hozzájuk hasonló támasztófigurákra, amelyek statikai szerepüket a súlyos teher tartásának valóságos szobrászi megjelenítésével fejeznék ki. Sajnos nem áll rendelkezésre a görög és a római építészet támasztófiguráiról szóló teljes és korszerű feldolgozás.[19] A főbb műveiben és típusaiban mindazonáltal közismert emlékcsoportra azonban nyugodtan alkalmazhatjuk azokat a megállapításokat, amelyeket H. Kyrieleis kitűnő monográfiájában[20] az archaikus és klasszikus kor görög bútorain található támasztófigurákról és azoknak előzményeiről tett. A görög művészet az ókori Keletről, közelebbről a szíriai és kisázsiai körből az i. e. 1. évezred első felében vette át a támasztófigurák alapeszméjét, néha szerkezeti-formai megoldását is, legfőként azonban gondolati-mitikus tartalmukat, amely a támasztófigurák legnagyobb részének — csaknem az ókor végéig — a puszta dekorációnál jóval nagyobb, szellemileg is funkcionális értelmet adott.[21] A görögök a keleti mintaképeket természetesen ezen a téren is a maguk felfogásához igazítva alakították át. Mindenekelőtt, mint ahogy Kyrieleis megállapította, «die griechische Stützfigur erscheint nicht wie die orientalische als dienend untergeordnetes Glied eines 'hierarchischen' Stockwerkbaues, sondern eher als ornamental begleitendes Beiwerk, dem gleichsam nebenbei eine zusätzliche Funktion als Stütze zufällt.»[22] Hozzátehetjük: a monumentális architektúrában, amelynél természetesen az Erechtheion karyatidái jelentik a klasszikus csúcspontot, ha tökéletes volt is az alak architektúrába illő megnyugtató statikai képe, és nem volt mellékes az épület funkciójához illő tartalmi vonatkozása, a klasszikus felfogás nemcsak mellőzte, hanem tudatosan is kizárta az emberalak szolgai alárendelését a statikai szerepnek, s olyan megoldást keresett, amelynél a teher hordozása csak de facto érvényesült, de a tartásban vagy egyáltalán nem jutott kifejezésre, vagy pedig a megerőltető szolgai szerepet teljesen kizáró könnyed mozdulatban nyilvánult meg.[23]

Az akragasi telamonok mármost nemcsak tartalmilag és statikailag, hanem látványukban is épülethordozó alakok voltak. A Zeus által legyőzött

[19] *E. Curtius:* Arch. Ztg. 39 (1881) 13 kk. *Puchstein:* RE II (1896) 2107 kk.

[20] *H. Kyrieleis:* Throne und Klinen. Berlin 1969.

[21] Ellenkezőleg gondolta még *E. Curtius:* i. m. 16. és *Puchstein:* i. m. 2108. — Részletes bizonyítás *Kyrieleis:* i. m. — Hiányzik az akragasi titánok ebből a szempontból való alapos vizsgálata. Véleményünk szerint formai szempontból zseniális görög invencióról van itt szó, de nincs kizárva, sőt nagyon is valószínű az, hogy a gondolatot keleti előképek adták. elsősorban olyan keleti, közelebbről szíriai, főníciai vagy perzsa támasztófigurák jöhetnek szóba, amelyek felemelt kezekkel tartják terhüket mint leigázott alattvalók vagy mint chthonikus démonok, vö. *Kyrieleis:* i. m. 70. Ilyenek már a hettita birodalom művészetében is fellelhetők *E. Akurgal:* Die Kunst der Hethiter. München 1961. XXI. tábla. — Akragas esetében felmerülhet a karthagói előkép kérdése is, amelynek lehetőségére mutatnak bizonyos jelek, vö. *M. Floriani-Squarciapino:* Rend. Pont. Acc. 44 (1971—72) 178 kk. főleg a 3. kép.

[22] *H. Kyrieleis:* i. m. 201.

[23] Az antik álló támasztófigurák fő típusai: *a)* pillér vagy más építészeti tartóelem előtt állva, de azt nem támasztva, *E. Curtius:* i. m. 15. *J. Marcadé:* Au Musée de Délos. Paris 1969. 200. *b)* A teher a fejre nehezedik, de a hordozás az alak tartásában nem jut kifejezésre *E. Curtius:* i. m. 20. Fő példák a delphoi és az akropolisi karyatidák. *c)* A teher a fejre nehezedik, s az egyik felnyúló kéz könnyed mozdulattal támasztja *E. Curtius:* i. m. 21 kk. Vezérdarab a puteoli relief *Ch. Picard:* Anthemon . . . C. Anti (1955) 279. *d)* Széttárt vagy könyökben behajlított karokkal, de az erőfeszítés jele nélkül tartva a terhet *E. Curtius:* i. m. 20 k.

gigászokat ábrázolták, akik uruk templomának tetőzetét hordozták vállukon, s ezáltal az olymposi istenkirály védelme alatt álló, a himérai csatában a karthágóiak fölött győzelmet aratott görögök öntudatát fejezték ki.[24] Statikai szerepüket P. Marconi bizonyította be:[25] a két féloszlop között erősítő tagokként támasztották alá a kiugró architráv hatalmas súlyát. Ezt a szerepüket testalkatukkal, tartásukkal és az erőlködéstől hatalmasan duzzadó formáikkal formailag is kifejezték. Az i. e. 480 utáni években készült akragasi gigászok a későarchaikus dór szobrászat reprezentánsai. Stilizált részleteik és arckifejezésük (4. kép)[26] az archaikus felfogást, nagyvonalú és leegyszerűsített testformáik pedig az átmeneti idő törekvéseit mutatják. A híres templom hatalmas szobordísze nem maradt hatás nélkül. Bár mint maga az épület, a tartófigurák típusa is idegen maradt a klasszikus fejlődés útjára lépő görög művészet ízlésétől, elképzelhetőnek látszik például, hogy az olympiai Zeus templom Atlas-metopéjának Héraklés-figurája annak hatása alatt keletkezett.[27] A legnagyobb hatást természetesen Akragas és Szicília művészetére gyakorolták. Kőfaragványok és egy sor domborműves edénytöredék tanúsítja, hogy az i. e. 5—4. sz.-ban a lenyűgöző templomi kolosszusok motívumát kicsinyítve és más műfajokban is szívesen alkalmazták.[28] Úgy látszik azonban, hogy a klasszikus művészet korának ízlése még Magna Graeciában is erősebb volt az ottani görögség dicső múltját szimbolizáló motívum vonzásánál, mert igényesebb műfajokban tudomásunk szerint ebben az időben a típust nem alkalmazták és nem fejlesztették tovább. A hellénizmussal érkezett el az akragasi telamónok motívumának reneszánsza. A lökést ehhez úgylátszik a régi tyrannosok utóda, a karthágóiakkal folytatott évszázados harcok utolsó vezéralakja, II. Hierón adta. Erre vall legalábbis az, hogy az Athénaiosnál fennmaradt leírásból ismert díszhajójának oldalát a fedélzet párkányzatát tartó atlaszok díszítették,[29] és hogy a syrakusai hellénisztikus színház skénéjén is megjelennek az akragasi típusú tartófigurák, ezuttal azonban már férfi és női változatban.[30] A két adat egymást erősítve valószínűvé teszi, hogy Hierón tudatosan nyúlt vissza a politikájához illő híres régi motívumhoz. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ezt követően Szicíliában és Délitáliában a motívum felújítására és kedveltségére valló művek egész sorozata készült (5—7. kép).[31] A hellénisztikus ízlés már nem állta útját az architektúra terhét valósággal hordozni látszó alakok alkalmazásának, de a régi motívumot természetesen minden vonatkozásban átformálta. Alkalmazási helye már nem a templomépület volt, hanem a színház, a síremlék, a lakóház és más profán rendeltetésű konstrukció, mint például az említett díszhajó. Az új összefüggésekben az eredeti titán-

[24] *E. Curtius:* i. m. 17 k. *H. Berve—G. Gruben:* Griechische Tempel und Heiligtümer. München 1961. 227. *P. Griffo:* Nuovissima guida ... di Agrigento. Agrigento 1961. 118 k.

[25] *P. Marconi:* i. m.

[26] *P. Griffo:* i. m. 83.

[27] *P. Marconi:* i. m.

[28] Homokkó domborművek Solusból *B. Pace:* Mon. Ant. 28 (1922) 222. o. 17—18. kép. Terrakották és edény-reliefek. *I. M. Bovio:* NSc 1930. 95 k.

[29] Athen., V, 208 b.

[30] *G. E. Rizzo:* Il teatro greco di Siracusa. Róma 1923. 97 kk. *G. Libertini:* Centuripe. Catania 1926. 62 k.

[31] *G. Libertini:* i. m. 61 kk. XVIII. tábla. *I. M. Bovio:* i. m. 96 k. 30. kép. *P. Wuilleumier:* Tarente des origines à la conquête romaine. Paris 1939 (reprint 1968) 288 kk. IX. tábla.

4. kép. Akragasi gigász-fej, Agrigento, Museo Civico (P. Griffo nyomán)

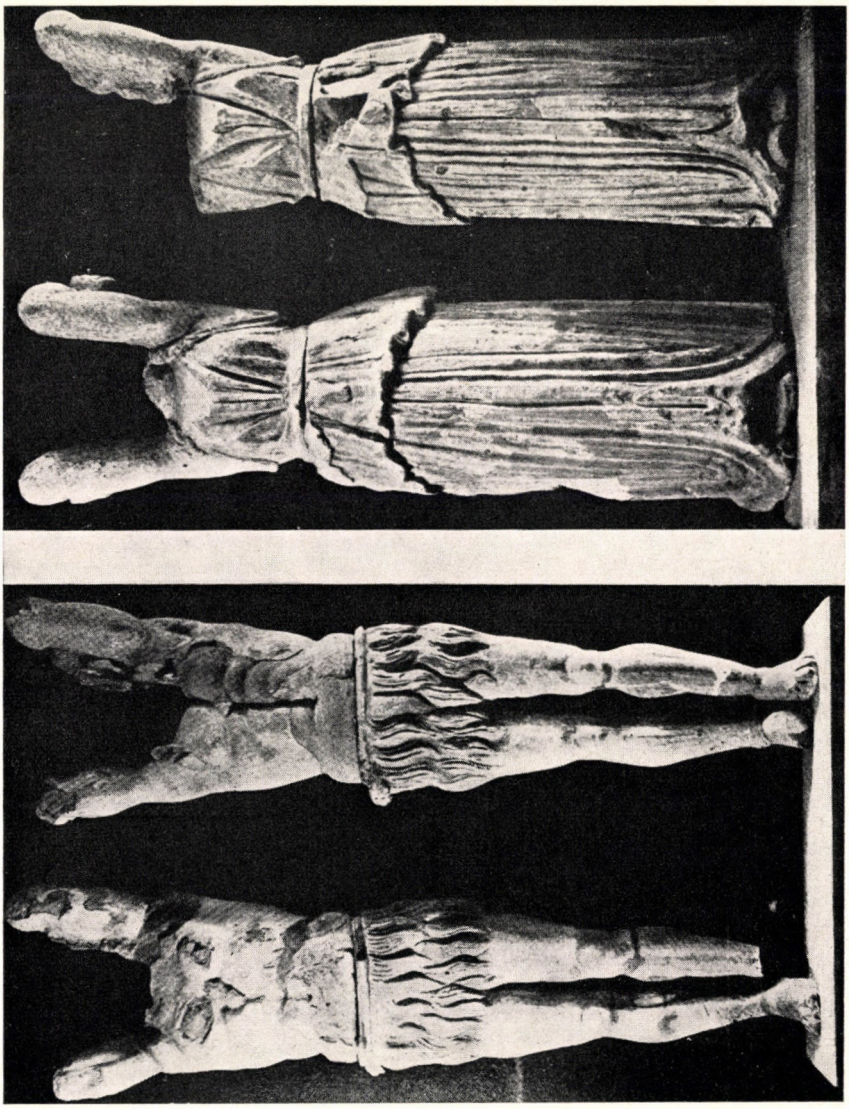

5. kép. Terrakotta telamonok egy centuripei hellénisztikus házból. Siracusa, Múzeum
(G. Libertini nyomán)

6. kép. Női telamonok Tarentumból, mészkő, magángyűjtemény (P. Wuilleumier nyomán)

7. kép. Női telamonok Vaste-i sírból, mészkő. Lecce és Taranto Múzeum (P. Wuilleumier nyomán)

motívum is megszelídült: az Akragas-típusú tartófigurák többnyire dionysikus megszemélyesítést kaptak, amely egyaránt illett színházban és sírokban való alkalmazásukhoz, továbbá a férfialakokat női párdarabok egészítették ki, sőt néhol teljesen kiszorították, ami a klasszikus karyatidák hatásának tulajdonítható. Átalakult a testalkat, a formázás és a ruházat is. Megmaradt azonban a karakterisztikus tartás, éspedig nemcsak a valóságos hordozást kifejező mozdulat, hanem a zárt, frontális és szimmetrikus felépítés is, amely feljogosít arra, hogy ezt a típust egyenesen az akragasi telamónokból vezessük le, és továbbélésénél a motívum tényleges kontinuitását tételezzük fel. Ebből a szempontból érdemes utalni arra, hogy a hellénizmus idejétől a görög anyaországban is feltűnik a valóságos erőkifejtéssel ábrázolt tartófigurák motívuma, csakhogy ott a postklasszikus művészetben szokásos kontraposztikus és aszimmetrikus alakfelépítést alkalmazták, nempedig az Akragas-típus frontális és szimmetrikus megoldását (8—9. kép).[32] Az egészükben hellénisztikus stílusú tartófigurákkal szemben azt a magna graeciai típust, amelyet a késő archaikus Akragas-típustól megkülönböztetve Syrakusai-típusnak nevezhetünk, az különbözteti meg, hogy ennél a test és az arc megformálása hellénisztikus modorban történt, a tartás viszont megmaradt az Akragas-típus archaikus megoldásánál. Valószínűleg az archaikus vonást kívánták hangsúlyozni némelyik női telamón archaizáló ruházatával is.[33]

A pompeji Forum-thermák telamonjai a Syrakusai-típusban készültek, s még anyaguk és előállításuk módja is megfelel némelyik szicíliai példánynak.[34] Keletkezésük is azon időhatárok közé esik, amelyek között a magna graeciai darabok készültek.[35] Megjelenésük a pompeji római colonia egyik építményében mégis felveti azt a kérdést, hogy itt egyszeri délitáliai átvételről van-e szó, vagy pedig szélesebb körű elterjedésről. Néhány adat az utóbbi lehetőség mellett szól. A Syrakusai-típusú telamonokat ugyanis nemcsak Pompejiben találjuk meg további példányokban (10—11. kép),[36] hanem Etruria területén Bolsenában,[37] Malta szigetén (12. kép),[38] és az illyriai Apollóniában (13. kép)[39] is, eltekintve a későbbi császárkori példáktól.[40] A példák száma valószínűleg gyarapítható, de már így is elegendő ahhoz, hogy a típus elterjedésének területét Délitálián és Campanián túl nagyobb körzetben határozzuk meg. Addig is, amíg a görög és római architektonikus tartófigurák teljes anyaggyűjtésen alapuló monográfiája nem teszi lehetővé a kérdés pontosabb vizsgálatát, annyit állapíthatunk meg, hogy a Forum-thermák telamonjai a hellé-

[32] *J. Marcadé:* i. m. 198. o. XXII. tábla. — Zárt és frontális felépítésű viszont az athéni Dionysos-színház skénéjének késői szobordíszéből egy szatír-alak, amelyik azonban nem az Akragas-típust követi, hanem kezeit csípőjére támasztva, meggörbített tarkóján és vállán hordozza a terhet, *M. Bieber:* i. m. 224. o. 755. kép. Ehhez a típushoz *E. Curtius:* i. m. 19, «Atlas gibbosus», vö. Serv., Aen. I, 346.

[33] 6. kép. *P. Wuilleumier:* i. m. 288 k. IX. tábla, 2—3. kép.

[34] 5. kép. *G. Libertini:* i. m. 61 kk. XVIII. tábla.

[35] A centuripei házat *G. Libertini* az i. e. 1. sz. első negyedére keltezte: i. m. 53 kk.

[36] *H. v. Rohden:* i. m. 6, 19, 39, 41. o. XIV, 3 és XXVII, 3 táblák.

[37] *M. Cristofani:* La Tomba del «Tifone». Róma 1969. 225. o. VIII. tábla, 3. kép.

[38] *Th. Ashby:* JRS 5 (1915) 72. o. 29. kép.

[39] *V. D. Blavatskij—S. Islami:* Sovj. Arch. 1954, 4. 195. o. 26. kép. *M. Korkuti:* Shquiperia arkeologjike. Tirane 1971. 87. kép. — Ez a helyi kőből faragott figura nyilvánvalóan másodlagos elhelyezésben került elő egy későrómai házban. Véleményünk szerint eredetileg az apolloniai odaeumot díszítette.

[40] Mozaik Ostiában, Terme dei Cisiari *G. Becatti:* Scavi di Ostia IV. Roma 1961. 42 kk. 64. sz. XV, XVII, CVII, CVIII. táblák.

8. Silénos, támasztófigura, Délos Múzeum A 4175 (J. Marcadé nyomán)

9. kép. Barbár, támasztófigura töredéke, Délos Múzeum A 4177 (J. Marcadé nyomán)

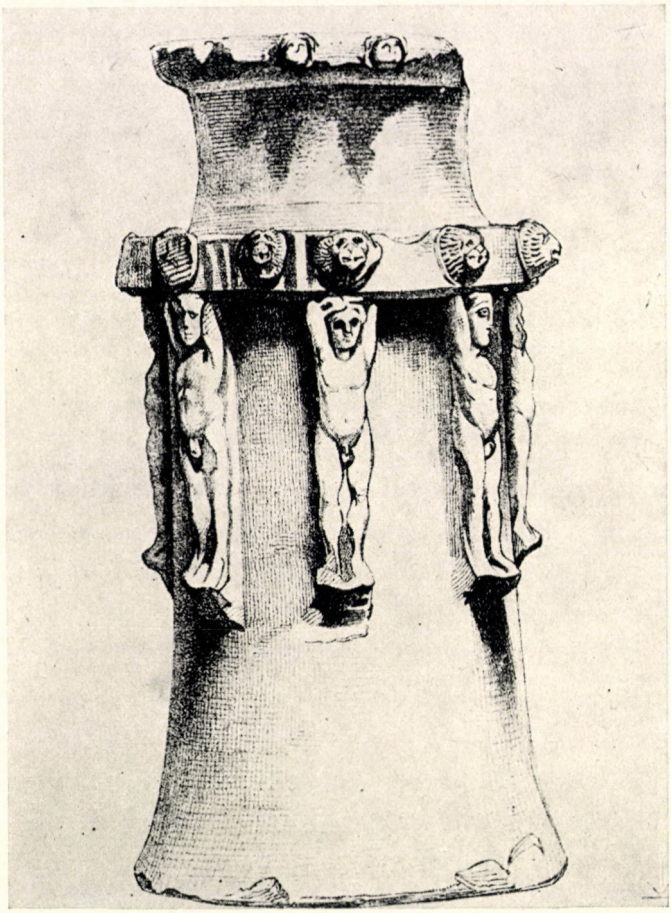

10. kép. Hengeres terrakotta-állvány telamonokkal, Pompeji Antiquarium (H. v. Rohden nyomán)

nisztikus Szicíliában kialakult Syrakusai-típushoz tartoznak, amely a késő-köztársaság korának római uralom alatt álló területein terjedt el, de nem talált követésre a keleti görög világban. Mielőtt a végső következtetéseket levonnánk, vegyük sorra a pompeji kis színház telamonjait.

A színház épületköveivel azonos tufából faragott két telamon (14. kép)[41] a nézőteret a tribunaliától elválasztó falak alsó végét zárja le. A hátpillérrel egy tömbből faragott figurák a thermák telamonjaihoz hasonlóan külön profilált postamensen térdelnek, fejükkel és karjukkal egy konzolt tartanak, amelyen eredetileg talán valamilyen dísztárgy állhatott, de az is lehetséges, hogy a falakat lezáró díszpárkány végződését jelölte. A zömök és robosztus testalkatú, hosszú hajú és szakállú telamonok (15. kép) térdelő és erőlködő

[41] *H. v. Rohden:* i. m. 40. o. XXVI. tábla. 1. kép. *M. Bieber:* i. m. 177. o. 615. kép.

11. kép. Női terrakotta telamon Pompejiből. Nápoly NM 4830
(H. v. Rohden nyomán)

12. kép. Telamon-töredék egy maltai római villából
(Th. Ashby nyomán)

13. kép. Telamon Apollóniából, Tirana Múzeum (M. Korkuti nyomán)

14. kép. Theatrum tectum, Pompeji (M. Brion nyomán)

tartása még a thermák telamonjainál is jobban kifjezésre juttatja, hogy nagy erőfeszítéssel súlyos terhet tartanak. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy nemcsak stílusuk egyezik meg a thermák telamonjaival, hanem típusuk alapgondolata is: térdelve ugyan, de archaikus jellegű teljesen frontális és szimmetrikus tartásuk különös módon ötvöződik testformáik és arckifejezésük hellénisztikus karakterével. Habozás nélkül tekinthetnénk e darabokat a Syrakusai-típus térdelő változatának, ha ismernénk előképeiket vagy példáikat Délitáliából. Egyelőre azonban csak a közeli Samniumból, Pietrabbondantéból és Beneventumból tartanak számon hasonló emlékeket. Ezek azonban, mint például a pietrabbondantei színház azonos elhelyezésű térdelő telamonjai (16. kép),[42] annyira közel állnak a pompejiekhez, hogy ezeket a faragványokat egy műhely termékeinek tarthatjuk. A térdelő típus történeti helyzete az álló telamonokhoz hasonló. Akár Szicíliában, vagy Magna Graecia más helyén keletkezett mintaadó előképük, ez a változat is kimondottan itáliainak látszik. A görög archaikus művészetben lehet ugyan példát találni térdelő tartófigurákra, amelyek hasonlóan zárt és frontális tartásúak,[43] az anyaországi építészetben azonban nem ismerünk példát alkalmazásukra, és amikor a hellénizmus idején a terhet támasztó térdelő alakok megjelennek, akkor az állókhoz hasonlóan ezek is kontraposztikus, későklasszikus eredetű[44] felépítést mutatnak (17—18. kép).[45]

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a sullai colonia pompeji épületeinek architektonikus támasztó szobrai — az álló alakok bizonyíthatóan, a térdelők csak feltehetően — a délitáliai, közelebbről a szicíliai hellénisztikus művészetből eredő típust képviselnek. A hellénisztikus típus mintaképe az akragasi Olympieion gigász-sorozata, amelynek archaikus tartását — valószínűleg a II. Hierón számára dolgozó syrakusai mesterek — a hellénisztikus ízlésnek megfelelő test, arc és felületkidolgozással ötvözték. Az így létrejött sajátságos hibrid típus kedveltségnek örvendett Szicíliában és a délitáliai görög területeken, s innen került el az i. e. 2. sz. folyamán a római uralom alatt álló Itália és a vele szomszédos partvidékek városaiba. Az i. e. 1. sz. elejének római művészetét tekintve, a pompeji telamonok gazdagítják, de nem változtatják meg azt a képet, amit a nem túlságosan nagy számban ismert emlékszerű források, valamint írásos forrásaink alapján magunknak alkothatunk. Erősítik azokat az adatokat, amelyek szerint az i. e. 1. sz. első felében — az előző századhoz mindenben hasonlóan — a rómaiak ízlése és művészeti orientációja még nem volt klasszicisztikus. A Rómába és Itáliába került nagyszámú klasszikus és archaikus műalkotás, valamint a másoló tevékenység megindulása ellenére, ha új művek készíttetéséről volt szó, akkor a rómaiak a hellénisztikus művészet Itáliában meghonosodott irányzatait karolták fel, s egyelőre még távol volt

[42] *A. La Regina:* EAA VI (1965) 161. *E. T. Salmon:* Samnium and the Samnites Cambridge 1967. 139. o. 7a kép. *H. Blanck:* AA 1970. 341. o. 88. kép. — A színház az i. e. 2—1. sz. fordulójára keltezhető. *A. La Regina:* i. h. és Rhein. Mus. 109 (1966) 262.

[43] A samosi nagy bronzmedence térdelő tartófigurái: Herod., IV, 152. vö. *Puchstein:* i. m. 2108. — Az archaikus görög alaktípusról fogalmat adhatnak az i. e. 6. sz.-ban készült térdelő ember-alakú edények. *R. A. Higgins:* Greek Terracottas. London 1967. 13C és 16. táblák.

[44] *M. Bieber:* i. m. 223 k. o. 754—755. kép.

[45] Délosról *J. Marcadé:* i. m. 199. o. XIV. tábla. Athén, Dionysos-színház. *R. Herbig:* Das Dionysos-Theater in Athen. II. Die Skulpturen vom Bühnenhaus. Stuttgart 1935. 5. tábla. 1—2. kép. *M. Bieber:* i. m. 223 k. o. 53, 718. kép.

15. kép. Térdelő telamon a pompeji kis színházban
(Sugár l. felvétele)

16. kép. Térdelő telamon, Pietrabbondante, színház
(H. Blanck nyomán)

17. kép. Térdelő támasztófigura a délosi színházból
(J. Marcadé nyomán)

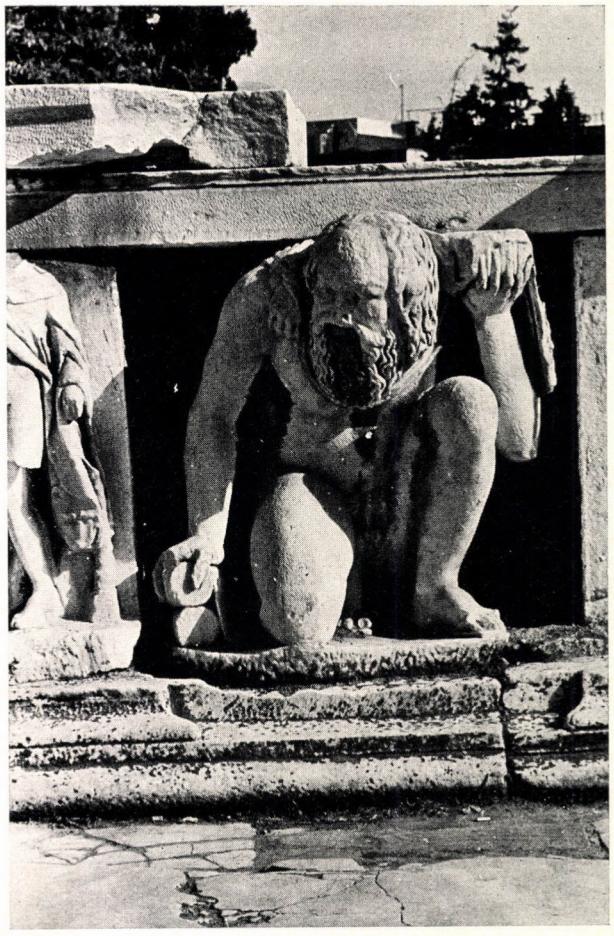

18. kép. Térdelő Silénos az athéni Dionysos-színházban
(szerző felvétele)

az az idő, amikor a római középületek támasztófigurái tömegesen utánozták az Erechtheion koréit.[46] A pompeji telamonok további adalékot szolgáltatnak a délitáliai görög művészet döntő szerepéhez az i. e. 1. sz. első felének római művészetében. Pompeji szerény plasztikai művei is azt mutatják, hogy Pasitelés és iskolájának név szerint megörökített tevékenysége csak egyik, bár kétségtelenül igen fontos ága egy széles áramlatnak. A folyamatot nagyjából úgy írhatjuk le, hogy a már korábban kibontakozó itáliai művészeti koiné a 2. pun háború következményeként olyan itáliai hellénisztikus koinévá szélesedett, amely a római uralom alatti félszigetet és a Rómától közvetlenül függő többi területet egyetlen művészeti tartománnyá fogta össze. Az italo-hellénisztikus koiné egyik fő forrása Szicília és Délitália volt, melegágyává pedig Campania vált, tehát azok a vidékek, ahol nemcsak a megelőző görög művészi tradíció volt még erős, hanem amelyek Róma hegemóniájának gazdasági előnyeit elsősorban élvezték. A rómaiak ezt az italo-hellénisztikus művészetet tekintették sajátjuknak, ennek mestereivel dolgoztattak és ennek típusait és stílusait preferálták minden olyen esetben, amikor nem látszott szükségesnek vagy lehetségesnek a Keletről hozott műtárgyak vagy mesterek alkalmazása. Ebben az értelemben tehát a pompeji telamonok is a római szobrászat körébe tartoznak és organikus egységet képeznek a velük díszített épületekkel.

[46] *Ch. Picard:* Anthemon . . . C. Anti (1955) 273. kk.

BORZSÁK ISTVÁN

HORATIUS-INTERPRETÁCIÓK

I. PERSICOS ODI, PUER, APPARATUS (HOR. C. I 38)

Amikor Horatius leghosszabb ódáját, a nyolcvan soros *Descende caelo*-t interpretáltuk, abból indultunk ki, hogy költemények súlyát nem rőffel mérik.[1] Érvényes-e ez az I. könyv nyolc soros kis zárókölteményére is?

Lássuk először is magát a verset:

Persicos odi, puer, apparatus,
displicent nexae philyra coronae,
mitte sectari, rosa quo locorum
sera moretur.

Simplici myrto nihil adlabores
sedulus curo: neque te ministrum
dedecet myrtus, neque me sub arta
vite bibentem.

Ünnepélyesen kezdődik: hangzatos népnév az elején, feltűnő *p*-alliteráció, egy sorban a latin magánhangzók egész választéka. A kezdeti elutasítás *(odi)* után mindenesetre fokozott figyelemmel várjuk a pozitív folytatást, mintegy az *amo*-t. E helyett újabb «nem tetsző» dolgot találunk, és ezt a nemtetszést a sor hanghatása is érzékelteti: *displicent nexae*... Amikor Horatius ódáinak első gyűjteménye megjelent, már évek óta Rómában tanított a halikarnassosi Dionysios, aki finom stíluselemzéseiben egyebek között a «betűk» *(grammata)*, vagyis a betűkkel jelölt hangok hangulati értékét, mondhatnók: jelentését vizsgálva rámutatott az *i* előnytelen, «nem csillogó», valamint az *e* kellemetlen hangzására (De comp. verb. 14). Ugyanígy kellemetlennek («*charis* nélkül valónak») és nem édesnek minősítette a sziszegő *s*-et, az *x*-et pedig egyenesen bántó zörejnek *(syrigmos, stridor)* érezte. Ennek az elméletnek megfelelően mondotta Cicero is az *x*-et *vasta*, ill. *aspera littera*-nak (Or. 45, 153, vö. Varro fr. 49 Wilm.). Ugyanakkor a fölösleges fényűzésként kifogásolt *philyra*-t (a hársfa belső fehér háncsát) a sormetszet előtt és a sor végén elhelyezett *nexae — coronae* rímelése fogja közre. De folytatódik a tiltás: *mitte sectari*..., és ez végigvonul a második versszakon is: *nihil adlabores*... *curo*, sőt még a befejezés is *litotes* formájában van megfogalmazva: *neque te*... *dedecet*, ... *neque me*...

A következetes tiltások, helytelenítések között legfontosabbnak minden-

[1] Acta Ant. Hung. 8 (1960) 369 = Ant. Tan. 8 (1961) 42.

képpen a vers közepére tett *simplici* látszik.[2] Csakhogy ez sem olyan «egyszerű», mint amilyennek első olvasásra gondolnók: a *simplex*-nek («önmagában», minden más hozzátétele nélkül) igényelt *myrtus* az egyetlen szó, amely a rövidke költeményben — egyetlen versszakon belül! — *megismétlődik*, ez válik *illő* közép-, ill. közös ponttá a felszolgáló *puer* és a szőlőlugas alatt iddogáló Horatius között. Útaljunk még a második versszakon belül a metrikailag azonos elhelyezésű *myrto* és *curo* összecsendülésére, valamint a két versszak kezdősorának végén az *apparatus*, ill. *adlabores* szimmetriájára. Igazat adhatunk Kiesslingnek: «E két versszak legfőbb dísze a dísztelen, de nem művészietlen egyszerűség.»

Mindez kedves, hangulatos, egyszerűsége ellenére — vagy éppen azért — művészi, mondhatnók úgy is: tökéletesre csiszolt, de Horatius legrajongóbb híve is kérdezi: mi a vers mondanivalója? Egyszerűen a *simplex corona* vagy *simplex convivium* dicsérete? Nem kevés az? Érthető minden idők kommentátorainak zavara és magyarázataik — ha úgy tetszik: apologiáik — különbözősége.

A humanista Christophorus Landinus[3] a kis versben is azt a *modestia et frugalitas*-t érezte, amit a költő egész életére jellemzőnek talált. A. Mancinelli[4] a Porphyrióra támaszkodó Ps.-Acro-féle megjegyzést *(puerum... sibi mediocria iubet parare, negans ad voluptatem opus esse magnifico apparatu)* formálta tovább: *odisse ait Persicos et amplissimos apparatus, itaque mediocria sibi ad voluptatem parandam monet.* Sokáig kísért a kommentárokban Erasmusnak az az allegorikus magyarázata, melyet a *mitte sectari...* kapcsán a «*rosam, quae praeterierit, ne quaeras iterum*» közmondáshoz fűzött:[5] «*Ne te maceres desiderio rerum, quae revocari restituique non queunt, velut exactae iuventae, formae, virium, fortunae. Nam ut nihil rosa gratius, ita nihil minus diuturnum. Habent enim rosae suum tempus, sed perbreve.*»

Korán felbukkan (pl. Herm. Figulus kommentárjában)[6] a mirtusznak mint Venus attributumának értelmezése: «*erat autem myrtus arbor Veneri sacra et propterea (?) conviviis adhibebatur.*» Ez aztán kiirthatatlanul él tovább (pl. H. Schütz ódakommentárjában,[7] II 7, 23 skk.-ra való hivatkozással: *quis udo deproperare apio coronas curatve myrto? quem Venus arbitrum dicet bibendi?* — pedig itt a kockadobásról van szó!), és pl. O. Keller[8] a költemény «tartalmasságát» azzal véli biztosítani, hogy egy anakreóni párhuzam (fr. 27 D.) alapján kijelenti: «Az ódát erótikus értelemben kell felfogni... A mirtusz itt nem akármilyen virág helyett áll, hanem mint a szerelem virága és jelképe.»

Ez öröklődik még Kiessling kommentárjában is: a két «dísztelen, de nem művészietlen strófában a *symposionok* és a *szerelem* énekese az I. könyv végén még egyszer felcsendíti költészetének két alapmotívumát: *Venus mirtuszkoszorúját* és *Bacchus ajándékát.*» Ezt a magyarázatot Heinze az utolsó kiadásban teljesen mellőzte és újjal pótolta. Szerinte a mirtuszkoszorúnak itt ugyan-

[2] Az újabb kommentárokból sajnálatos módon kiszorult az érdemes *Chr. W. Mitscherlich* (Lipsiae 1800) magyarázata: *Myrtus simplex: corona, quae e sola myrti fronde contexta est. Duplicem contra, e duplici materia, auro gemmisque confectam dixit Verg.*, Aen. I 655.

[3] Florentiae 1482.

[4] Parisiis 1503.

[5] Adag. II 6, 40.

[6] Francofurti 1546.

[7] I³ (Berlin 1889), *ad l.*

[8] Epilegomena zu Horaz, I. Leipzig 1879. 118.

úgy nincs erótikus jelentése, mint a Sestius-ódában (I 4, 9 *nunc decet aut viridi nitidum caput impedire myrto. . .*) vagy a Schütztől idézett helyen. A «schmucklos aber nicht kunstlos»-ból nála «anspruchslose Einfachkeit» lesz, és — szokása szerint — ebből az «igénytelen» versikéből is minél több önéletrajzi adalékot próbál kicsiholni. Mint Lucretius tudós kommentátora, Lucretius-párhuzammal (II 31) érzékelteti a horatiusi óda megszületésének ihlető hangulatát: «A költő mint a maga vendége . . . nem mint magános dőzsölő, hanem mint amaz okosak egyike, akik *non magnis opibus iucunde corpora curant. . .* A szemlélődésre szánt ünnepi óra gyümölcse ez az egyszerű dalocska; a kifejezés igénytelen egyszerűsége a lehető legszebben illik a tartalomhoz.» Kérdés csak az, hogy az «epikureus költő» sablonjával kielégítően magyarázhatjuk-e az «igénytelen» költemény mondanivalóját.

G. Pasquali[9] némileg másképpen fejlesztette tovább a Kiessling-féle értelmezést. A költeményben nemcsak az epikurosi egyszerűség igenlését fedezte fel, hanem Horatius szerelmi lírájának és bordalköltészetének megnyilatkozását is: «Mirto e vite, amore e convito improntano di sè tutta la poesia di Orazio. . . Il commensale che siede coronato di mirto e beve, è il lirico erotico e simposiaco.» Ehhez a rejtvényszerű allegóriához — tulajdonképpen a hagyományos Kiessling- és az epikurosi vonásokat kiemelő Heinze-féle értelmezés kontaminációjához — csak annyit, hogy ha a mirtusz Venusé, akkor az övé a Horatiustól itt elutasított rózsa, sőt még a *philyra* is (vö. Ann. Corn., De nat. deor. 24);[10] de a mirtusz ugyanúgy Dionysosé is (vö. pl. Schol. Arist. Ran. 330), és mirtuszkoszorút mindenféle ünnepen viseltek, így pl. Rómában az *ovatio*-val bevonuló győztes hadvezér, de halotti koszorúként a sírokat is díszítették vele.[11] Dido is azért bolyong mirtuszligetben (Verg., Aen. VI 443), mert a mirtusznak nemcsak venusi, hanem halálos vonatkozásai is vannak.[12] Vagyis Horatius a mirtuszkoszorúval költészetének nem venusi kapcsolatait emeli ki, hanem csak egyszerűség-, természetességigényét hangsúlyozza.

Mint ahogy nem O. Keller volt az első, aki az Anakreón-párhuzamra — vagyis az óda-megjelölésen belül a közelebbi *műfaj* kérdésére — a figyelmet felhívta, ugyanúgy az elődök hosszú sorához csatlakozott Heinze is, amikor a költeménynek a gyűjteményben elfoglalt *helyére* utalt: «*est, qui nec veteris pocula Massici, nec partem solido demere de die spernit* — a bevezető ódának ehhez a mondatához íme a könyv lezárásaként a szemléltető ábra.» Idézzük az elődök közül pl. Joh. G. Orellit, aki szerint Horatius *szándékosan (consulto ac non sine occulta quadam εἰρωνείᾳ)* zárta az első könyvet ilyen *simplex odarium*-mal («ódácskával»), mint ahogy szándékosan tette eléje a magasztos Kleopatra-ódát *(carmen vere sublime populariumque animos admiratione perculsurum).*[13] Vagy idézzük Wilamowitzot, aki a gyűjtemény elrendezésében a költő további szándékait tapintotta ki: «Ezt a kis költeményt azért tette az első könyv végére, hogy meglegyen az ellentét a *Non usitata nec tenui ferar*-hoz és az *Exegi monumentum*-hoz.»[14]

[9] Orazio lirico. Firenze 1920, 324 sk.

[10] Vö. *R. G. M. Nisbet—M. Hubbard:* A commentary on Horace: Odes, B. I. Oxford 1970, 422.

[11] Vö. *K. Ziegler:* Kl. Pauly III. 1528.

[12] Vö. *Ed. Norden: ad loc.*

[13] 4. kiad. Berlin—Leipzig 1886.

[14] Sappho und Simonides. Berlin 1913. 312, 1. j.

Így érthető, hogy Ed. Fraenkel Horatius-könyvében[15] a három «epilógust» együtt tárgyalta. Először is[16] a kis költemény szokatlan egyszerűségét emelte ki: valóban, az egész vers öt rövid mondatból áll, és ez annál feltűnőbb, mivel a megelőző *Nunc est bibendum* (az első versszakot kitöltő alkaiosi felszólítást: *νῦν χρὴ μεθύσθην* leszámítva) voltaképpen *hét strófán át* hömpölygő, *egyetlen* pindarosi periódus. A mondanivaló lényegét Fraenkel is a középső mondatban látja: *simplici myrto nihil adlabores sedulus curo.* Különben pedig «itt minden derűs, boldog, és a *sub arta vite* poharazó költő képe azokat az órákat idézi emlékezetünkbe, amikor egy olaszországi pergola alatt mi is élveztük a jó bort és a kedves társaságot.»[17] Ha most már tisztáztuk a műfaji hovatartozást, és látjuk, hogy a kis versnek mennyiben párhuzama a horatiusi óda-corpusban pl. a *Herculis ritu. . .* ünnepi készülődése (III 14, 17 sk.): *i, pete unguentum, puer, et coronas et cadum Marsi memorem duelli. . .*, akkor egyetérthetünk Fraenkellel: «it is a very graceful little piece»,[18] és mi is úgy véljük, hogy *valahol* a gyűjteményben senki sem keresne benne különös jelentést (a special meaning underneath its surface). De mivel ilyen feltűnő helyre került, olyan könyvet zár, amelyben a *Iam satis terris. . .*, a *Quem virum aut heroa. . .* vagy a *Nunc est bibendum. . .* magaslatairól nem könnyű leszállni, indokolt a kérdés: tekinthetjük-e a költemény lényegének talált kijelentést *(simplici myrto nihil adlabores sedulus curo)* a költő művészi hitvallásának (the poet's artistic creed)? Fraenkel itt véti el a lépést, ill. magyarázza *túl* a költő *εἰρωνεία*-ját (vagy ha úgy tetszik: «enormous understatement»-jét): a *simplicitas* itteni követelményét a legjobb akarattal sem értelmezhetjük az *ars* és *ingenium* régi vitájában a természetes tehetség szimbolikus felmagasztalásának, mert a *kettő* az Ars poetica szerint is *egyformán* nélkülözhetetlen (409 sk.: *ego nec studium sine divite vena, nec rude quid prosit video ingenium)*, és főleg, mert itt mégsem irodalomelméleti problémákról, hanem életeszményről van szó.

A legfrissebb kommentár szerzői[19] rátapintanak a lényegre: egy költemény könyvbeli elhelyezése biztosíthat-e olyan jelentést, amelyet különben nem foglalt volna magába (one wonders whether *mere position in the book* can give a poem a meaning it would not otherwise have possessed)? A *simplicitas* olyan horatiusi életeszmény, amelynek nem kevésbé prominens elhelyezésű költemény, az első római óda van szentelve. (Vö. III 1, 20 skk. *non. . . cantus somnum reducent: somnus . . . non humilis domos fastidit. . . desiderantem, quod satis est. . .)* Az óda elhelyezése mindenesetre nem lényegtelen és nyilván nem véletlen: választékos egyszerűsége hatásosan ellensúlyozza az előző Kleopatra-óda «grand manner»-jét, és szerencsésen zárja a könyvet. Ne nézzük tehát értetlenkedve a látszólag igénytelen verset ennyire exponált helyen, pontosan «a világ legszebb alkalmi költeménye, egyszersmind a horatiusi művészet klasszikus példája»[20] után. Éppen ez után van a helyén, mint a nagy

[15] Oxford 1957. 297 skk.

[16] *R. Heinze* nyomán; vö. Neue Jbb. 19 (1907) 165; *R. Reitzenstein:* uo. 21 (1908) 95 sk. = Aufsätze zu Horaz. 15 sk.

[17] I. m. 298.

[18] Vö. *Plessis—Lejay* nem sokat mondó jellemzésével: «Cette petite pièce . . . est . . . d'ailleurs très poétique.»

[19] *Nisbet—Hubbard:* i. m. 423.

[20] *R. A. Schröder:* Horaz als politischer Dichter. Ges. Werke II. 1952. 192, idézi *V. Pöschl:* Horazische Lyrik. Interpretationen. Heidelberg 1970. 73, 2. j.

győzelem megünneplésének a magánszférában való folytatása, a talán *hybris*-nek ható tombolás *(pulsanda tellus)* levezetése, az egész könyv megnyugtató és harmonikus lezárása.

Az «igénytelen» kis óda értelmezése ezek szerint általánosabb érdekűvé szélesedhetik: van-e jogunk egy horatiusi költeménybe — elhelyezése miatt — többet «belemagyaráznunk», mint amennyit az önmagában mond? Költemények interpretálásában nem lehetünk eléggé óvatosak. A magyarázót könnyen elragadja a lelkesedés vagy saját fantáziája, és beleérez, belemagyaráz olyasmit, amit mások bosszankodással vagy sajnálkozó mosollyal nyugtáznak —, mint ahogy pl. C. W. Nauck[21] az óda versmértékét is bevonta elmélkedéseinek körébe és megkockáztatta: «Das Metrum scheint, wie die verspätete Rose, den wehmütigen Ernst einer herbstlichen Stimmung zu verraten.» (Mindezt a *rosa sera*-ból.) De ezt még ő maga sem vette egész komolyan, mert így folytatta: «Dazu stimmt freilich nicht das dichte Weinlaub.»

Ami most már az elhelyezés kérdését illeti, szükségtelen bizonygatnunk, hogy egy ódán belül pl. a megszólításnak különleges jelentősége lehet. Jelentősége van annak, hogy az első óda Maecenas nevével kezdődik, vagy hogy a második Caesarével végződik, de az sem véletlen, hogy a 32 soros Kleopatra-óda tengelyében — pontosan a 16. sorban — kinek a neve díszeleg: *Caesar ab Italia. . .* Az ilyenfajta szabályosságok lehetnek persze a véletlen művei is, de az említettek biztosan nem azok. Ha viszont ezt az elvet vagy lehetőséget mindvégig érvényesíteni akarnók, erőszakos próbálkozásunk nevetségbe fulladna.

Így vagyunk a könyveken vagy gyűjteményeken belül az egyes költemények elhelyezésének szándékoltságával és az elhelyezés jelentőségének firtatásával is. Senki sem vitathatja el annak a felismerésnek[22] helyességét, hogy Horatius nem «véletlenül» sorakoztatta fel a *carmina non prius audita* gyűjteményének élén az aiol líra változatosságának bemutatására szánt «parádés ódákat», de meddig számítsuk ezeket: a 9-ig, a 10-ig vagy a 12-ig? Nem vitás, hogy külön jelentősége van pl. a «római ódák» szembetűnő elhelyezésének vagy az egyes könyveken belül megállapítható csoportok többé-kevésbé szabályos megfelelésének, amelyeket az igényesebb kommentárok számon is tartanak. Csak arra kell vigyáznunk, hogy ne akarjunk *mindent* megmagyarázni, amint pl. W. Ludwig[23] a 38+20+30 ódából álló corpus «szabályos» elrendezését (38+12+38) akarta magyarázni (a II 6/7 mint *sphragis* körül). Jellemző, hogy a legfrissebb kutatási beszámoló szerzője,[24] aki az ódák elrendezésének vizsgálatát egyáltalán nem tartja lényegesnek, Ludwig[25] bonyolult konstrukcióit pedig — joggal — fantáziaterméknek minősíti, a rendezési elvek (változatosság, ellentét, az olvasó kifáradásának lehető megakadályozása)

[21] Komm. *ad l.*

[22] *W. Christ:* SB Münch. Akad. 1 (1868) 36, 12. j.; újabban pl. *L. P. Wilkinson:* Horace and his lyric poetry. Cambridge 1951.

[23] *W. Ludwig:* Zu Hor. C. II 1—12. Hermes 95 (1957) 336 skk.

[24] *G. Williams:* Horace. Greece & Rome, New surveys in the classics, No. 6. Oxford 1972. 35.

[25] Vö. *W. Port:* Die Anordnung in Gedichtbüchern augusteischer Zeit. Philol. 81 (1926) 296, 430 sk. Csak hivatkozásból ismerjük: *F. Fontaine:* Enchaînement et groupement des poèmes dans l'oeuvre lyrique d'Horace. Thèse de lic. Liège, vö. Revue Belge de Phil. (1943) 529.

tekintetében szinte pontosan a régi jó M. Schanz megállapításait[26] elevenítette fel.

Ennél azért — legalább is egyes kisebb csoportok értelmezésében — tovább is mehetünk. Ha a II. és III. könyv záróódájának különös jelentősége van, és ha a két epilógus jelentősége az előző ódákkal *(Bacchum in remotis. . .*, *Tyrrhena regum progenies. . .) együtt* vizsgálva még plasztikusabban rajzolódik ki, akkor eleve nem vitathatjuk el a «helyi értéket» vagy «helyzeti energiát» a *Persicos odi. . .*-tól sem, különös tekintettel nemcsak az előtte olvasható Kleopatra-ódára, hanem még az azt megelőző Damalis-ódára (I 36: *Et ture et fidibus iuvat . . .*) is.

A három bordal egymás melletti elhelyezésének szándékoltságát Heinze is kiemelte: «a könyv végén három bordal van egymás mellé sorolva, hogy ugyanannak a főmotívumnak különféleségével hassanak.» Először a vidám üdvözlővers Numida hazatérésének örömére: «az előző (I 35) ódában a *Fortuna redux*-hoz intézett *sollicitae preces*-szel hatásos ellentétben itt a pajkos hangulatú üdvözlésnek vagyunk tanúi.» Finom Heinze megjegyzése a Kleopatra-óda elhelyezéséről is: «A költemény helye (közvetlenül a halk kicsengésű zárósorok előtt) az ajánlás utáni első óda *(Iam satis terris. . .)* ellenpárjaként emeli ki.» Annál indokoltabb, hogy a «halk kicsengésű» zárókölteményt egyrészről a reprezentatív ajánlóvers *(Maecenas, atavis. . .) méltó* megfelelőjének tekintsük,[27] másrészről a két epilógustól el nem szakítva tárgyaljuk. Heinze találóan utalt a bevezető óda *központi*, tehát feltehetőleg kongeniálisnak érzett figurájával *(est, qui nec veteris pocula Massici. . . spernit)* való megfelelésre («zu diesem Satz der Einleitungsode hier als Buchschluss eine Illustration»), de a másik két epilógus felé mutató szálakat nem nyomozta.

Biztos, hogy az I. könyv utolsó három verse *nem egy időben* keletkezett, tehát Horatius az egymás mellé való sorolással *akart* valamit. Az összetartozást akárhány külsőleges vonás is jelzi: a Kleopatra-óda *nunc est bibendum*-mal kezdődik, a záróóda *bibentem*-mel végződik; a kettő mondatszerkesztésének szembetűnő különbözőségét már említettük; az *imperium* létét érintő történelmi esemény megünneplését mint közügyet harmonikusan fogja körül a Numida-óda társas duhajkodása és a magános költő csendes iddogálása; a privát költemények rokonsága tükröződik a mindkettőben (a Kleopatra-ódától eltérőleg!) feltűnően gyakori rím-összecsendülésekben vagy a tiltások halmozásában (36, 10 skk. *Cressa ne careat. . .*, utána *neu* hatszor); míg Numida viszontlátásának örömére a költő a kert minden virágát mozgósítaná (36, 15 sk. *neu desint epulis rosae, neu vivax apium, neu breve lilium)*, a lugas árnyékában poharazva az «egyszerű» mirtusz mellé még rózsát sem kér *(mitte sectari. . .*, ugyanakkor ez a vadászatból vett kép — vö. Sat. I 2, 106; II 2, 9 *leporem sectatus* — az előző ódából Kleopatra «űzésére» emlékezteti az olvasót, 17 skk.: *adurgens, accipiter velut mollis columbas aut leporem citus venator)*; a Salius-papok szerepeltetése a Numida- és a Kleopatra-ódában stb.

[26] Gesch. d. röm. Lit. II/1² (München 1899) 107: «Alle diese Versuche erweisen sich als unhaltbar; sie bürden dem Dichter Künsteleien auf, welche das Interesse des Lesers in keiner Weise fördern . . . Nur zwei Gesichtspunkte . . . massgebend . . .: den Persönlichkeiten, an welche die Oden gerichtet sind, einen hervorragenden Platz einzuräumen . . ., dann das Bestreben, die Ermüdung des Lesers durch Abwechslung zu verhüten.» Ugyanígy az átdolgozott 4. kiadásban is: München 1935, 127.

[27] Annak idején *Luc. Müller* («with remarkable precision» — mint a Nisbet—Hubbard-féle kommentár megjegyzi, 423. l.) a kis költeményt a «*Montium custos . . .*»-szal (C. III 22) és az I 7. szatírával együtt Horatius legsúlytalanabb írásának minősítette.

Ami most az epilógusok összetartozását, *szerkezeti funkcióját* illeti, az egyes könyvek lezárásai szinte külön tanulmányt érdemelnének: az *ex humili potens* költő öntudatos zárókölteménye, melyben a *Maecenas, atavis...* reménykedő futurumait (35 sk. *quodsi me lyricis vatibus inseres, sublimi feriam sidera vertice)* az *exegi* perfectumának büszke bizonyossága pecsételi meg; előtte a «nagy» Maecenas-óda, a horatiusi líra csúcsteljesítménye,[28] egyben búcsúzás az óda-költészettől; a II. könyv végén a Bacchus-látomással előkészített, merész szárnyalású «*Non usitata nec tenui ferar pinna...*», amely kellő érzelmi fokon vezet át a római ódákhoz, — hát az I. könyv végén? Az utolsó*előtti* helyre sorolt Kleopatra-óda költői és emberi magaslatai után egy igénytelen, két strófás versike? Nem csoda, hogy a «*Persicos odi...*»-t némelyek túl igénytelennek találták és vagy bonyolult szimbolikus tartalmat próbáltak beleerőltetni, vagy — különös vállalkozás! — holmi mondvacsinált kiegészítésekkel «méltóképpen» zárták a könyvet.[28/a]

Pedig így van ez jól, ahogyan és ahol van: a Kleopatra-óda mámoros kezdőhangulatát stílusosan készítette elő a Numida-symposion, amelyen a bornemissza Bassus leissza a *multi Damalis meri*-t, és a világraszóló diadalt a végén nem az embertelen hybris érzése teszi aggasztóvá, hanem ellenkezőleg: a vész elhárultával az italiai lugasok árnyékában mindenki nyugodtan élvezheti — és élvezze is — a béke áldásait. A «*Nunc est bibendum...*» szárnyalásának fokozása ikarosi vállalkozás lett volna; mindenképpen illőbb befejezés az Actium utáni békés megelégedésnek és ama bizonyos, massicusit poharazó típusnak ez az *ad oculos* bemutatása, nyomatékos ajánlása, egyben a csillagokig emelkedő *vates* ön-irónikus földreszállása. A *vates* szárnyaljon majd a II. és a III. könyv végén... Olyan útrabocsátása ez az ódák I. könyvének, mint az Asina-levél (I 13) az óda-corpusnak, vagy az I. könyv zárólevele (I 20 *Vortumnum Ianumque, liber, spectare videris, scilicet ut prostes...*) az epistuláknak.

És akkor máris mást — többet — jelent a «perzsa» (azaz keleti, «királyi» vagy — Kleopatrára gondolva — «királynői») «készülődés», tartalommal telítődik a keresetlen egyszerűségnek szinte már keresett halmozása; a római ódák *vatese* tudja, miért szövi bele a záróvers első sorába az *odi*-t is, az egyelőre bizonytalan jelentésű *puer*-t is; jelentősége lesz még a *myrtus* megismétlésének is:[29] minden túlzást, minden mértéktelenséget kerülve legfeljebb mirtuszból legyen sok, *az* — ne a *Persici apparatus* — vegye körül az «előkelő» társaságot, már mint a *puer*-t és őt magát. Horatius szelíd iróniáját élvezhetjük a záró sorokban is: az ő egyáltalán nem «perzsa (azaz királyi)» környezetében sem a szerény Ganymédéshez (vö. Val. Flacc. V 691 *minister Phrygius)*, sem minden királynál különb királyi magához nem csinált pompa, hanem természetesség illik. A sűrű szőlőlugas árnyékában *(sub arta vite)*[30] iddogáló költő itt — a *regina* ellen elmennydörgött ódának is árnyékában — legalább olyan királynak érzi magát (vö. Epist. I 10, 8 *vivo et regno...*; 10 *vivere naturae con-*

[28] Vö. *V. Pöschl:* i. m. 204 skk.

[28/a] Vö. pl. *Fr. Vollmer:* Die Überlieferungsgesch. das Horaz. Phil. Suppl. 10 (1907) 280,37. j.

[29] *G. Huber* (Wortwiederholung in den Oden des Horaz. Diss. Zürich 1970. 29) ezt a szóismétlést nem magyarázza.

[30] Vö. C. II 15, 9 sk. *tum spissa ramis laurea fervidos excludet ictus* — a divatos kertek platánjainak és mirtuszbokrainak elítélésében.

venienter), mint Assurbanipal az ismert szőlőlugas-ábrázoláson, vagy a perzsa királyok a legendás aranyszőlő-baldachin alatti trónuson.[31]

Összegezésül csak annyit, hogy Horatius kommentálásában — és a kommentálásban egyáltalán — ezután is az illető költemény mikrokosmosából fogunk kiindulni. De minden ilyen apró — nyolc soros — *kosmos*, bár önmagában is *teres atque rotundus*, tökéletes egész, egyúttal része is a költői milieunek, amelynek fényében *egy* óda ezernyi brilliáns-lapja még színesebben csillog, még igazabban érvényesül. Nem *bele*magyarázás tehát, ha egy ilyen külön kis világ belső vonatkozásait közeli és távolabbi összefüggéseiben szemléljük, hiszen mindez *benne van*, csak tulajdon nagyobb világának fényeit rá kell irányítani. És akkor a «*Persicos odi. . .* »-t máris nem találjuk jelentéktelennek, tartalmatlannak, hanem a *helyén* levő, értelmes és terjedelménél sokkal többet mondó — éppen szerénységével és ön-iróniájával oly sokat mondó — horatiusi remeknek. Az, amit Klingner a «*Herculis ritu. . .* »-ról állapított meg, az I. könyv zárókölteményére is érvényes: «A tökéletes forma jóvoltából szerény tartalom is szimboluma lehet a tökéletesnek.»[32]

II. DIVE, QUEM PROLES NIOBAEA . . .
(HOR. C. IV 6)

A IV 6. óda megítélésében igazat adhatunk R. Heinzének: «Ezt a költeményt H. mintegy emlékül ajánlotta a százados ének előadóinak, csak éppen nem visszatekintve, köszönetnek, hanem előre, intésnek formálta» (das Gedicht ist gleichsam ein Erinnerungsblatt, vom Dichter seinen Sängern gewidmet; es ist nicht als rückschauender Dank, sondern als vorausweisende Mahnung gestaltet). A. Kiessling annak idején a tartalmi ismertetéshez csak ennyit fűzött: «Prooemium, melyet Horatius akkor szerzett, amikor Augustus 17-ben a százados játékok himnuszának megírásával megbízta.» A Carmen saeculare szövegében a szerzőség megörökítésére nem nyílt mód, és érthető, hogy a költő a világraszóló ünnepségeken való közreműködésének valamilyen formában emléket akart állítani. *Erre* tekint vissza, mintha az ünnepi gyermekkar még csak készülne a felejthetetlen szerepre, a *vates Horatius* énekének előadására. A fikció szerint maga a költő tanítja be és kíséri lantjával a százados éneket. Ilyen módon a praeludiumnak megformált óda utólagos köszönet

[31] Vö. Hérod. VII 27; Phylarchos, frg. 41 Jac. A Jacoby-kommentárban (FGrHist II 138) felsorolt szerzők (Amyntas, Charés, Duris) tudományát annak idején már G. Budé is összefoglalta (*De asse et partibus eius*, 1514); a perzsa királyok mesés gazdagságának az a leírása, melyet Szenczi Molnár Albert „*De summo bono*"-jában (Lőcse 1630, 99. l.) olvashatunk, *erre* megy vissza: a nagykirály „aluvó kamarája . . . egy mesterséges arany szőlőtővel s venikével volt bévonva, mely merő sárga aranyból volt, és a szőlőgerezdek körül rajta mindenféle drága gyönggyel, drága kövekkel voltak megrakva". Ezzel a szőlőtővel, a keleti uralkodók trónusa fölé függesztett tabernákulummal stb. külön tanulmányban foglalkozott *Alföldi A.*: Die Geschichte des Throntabernakels. La Nouvelle Clio 1—2 (1949—50) 537 skk. Az említett rekvizitumokat az asszír udvari reprezentációtól egészen Bizáncig nyomozza (ott is volt „Salamon trónja"); Aššurbānapli lugasáról: 553. l. Az arany platánfára kúszó és drágakő-fürtökkel megrakott szőlőtő a világuralom jelképe, amelyet nemcsak Perzsiában, hanem a jeruzsálemi templom ékességei között, vagy a makkabeusok pénzveretein stb. is megtalálunk. A Horatius-hely bevonására azonban *Alföldi* sem gondolt.

[32] *Fr. Klingner:* Röm. Geistesw.[4] München 1961. 395.

az előadó kar tagjainak, valójában pedig a költő önérzetének büszke dokumentuma (akárcsak az *Exegi monumentum*. . . az ódák első gyűjteményének közreadásakor), pindarosi modorú és igényű vers, amely legfeljebb terjedelemben marad el a Pindaros-*aemulatio* nagy teljesítményei mögött.

Himnikus megszólítással kezdődik *(Dive, quem*. . . *sensit*. . .), mint pl. az I 35., az I 10., vagy tréfás változatban a III 21. De míg a Fortuna-óda rögtön elárulja a megszólított istenség kilétét *(O diva, gratum quae regis Antium*. . .), és a Mercurius-himnusz is «szabályosan» az isten nevével kezdi *(Mercuri, facunde nepos Atlantis*. . .), a *pia testa*-hoz intézett «himnusz» pedig a műfaji előírásokhoz kiváltképp híven[1] fordul az edényben rejlő isteni nedűhöz, ez az Apollo-himnusz közérthetően indul ugyan, de merészen elkanyarodik, magasztos indokát csak az óda derekán (21—24) árulja el; a *divus*-ként megszólított istenséget csak ezután nevezi meg (26 *Phoebe)*; ugyanitt mozgósított attributumaival előkészíti a kérést (27 *Dauniae defende decus Camenae)*, és így tér rá tulajdonképpeni tárgyára: a «névtelen» Carmen saeculare-nak mintegy *sphragis*szal való ellátására, az utolsó sorban nyomatékosan kiemelt *vates* — saját maga — nevének megörökítésére.

Valóban nem éppen «szabályos» himnusz. Áldozatul is esett a szabályosságra ügyelő filológusok *curiositas*-ának: a 29. sorral kezdődő második részt N. E. Sanadon (1728) külön költeménynek minősítette, és ebben még Fr. Bücheler is követte,[2] P. Hofman-Peerlkamp pedig szokása szerint nagyvonalúan kirekesztette.[3]

Annak ellenére, hogy ez a χωρίζοντες-bölcseség ma már szinte csak a szövegapparátusokban elrejtve lappang, és Ed. Fraenkel[4] remélhetőleg végképp leszámolt vele, a két rész közti átmenet csakugyan nem közönséges, az *egész* költemény interpretálása pedig az eddigi beható vizsgálódások után is érdemleges feladatnak látszik.

Ed. Fraenkel mesterien dolgozta ki a költemény pindarosi hátterét és összefüggéseit, a gondolatmenet fordulatait, a görög szférából a rómaiba való átmenet finomságait, Heinze helyzetrögzítésének következetlenségeit és megalapozatlanságát. Azóta C. Becker[5] csak röviden foglalkozott az ódával; néhány megfigyelése (így pl. a második részbe belemagyarázott quasi-helyzetrajz cáfolása; a teleologikus — vergiliusi — történet-értelmezés horatiusi változatának sajátossága; az előzmények gazdagsága ellenére a horatiusi költemény *egyéni* vonásainak kiemelése[6] stb.) mégis előbbre segítheti a költemény megértését. Különösen fontos a végső eredmény, mítosz és római jelen, politikai és költői tematika egyesítésének a *Descende caelo*. . . pindarizálásán is túlmutató tökéletessége: annak kimutatása, hogy a két résznek külön is megvan ugyan a súlya, de a kettő elválaszthatatlan egymástól; Horatius nemcsak a maga örömének és büszkeségének ad kifejezést, és az első rész nem csupán

[1] Vö. *Ed. Norden:* Agnostos Theos. Leipzig—Berlin 1913. 143 skk. (A Mercurius-himnuszról: 153.)

[2] Rhein. Mus. 14 (1859) 158 skk. = Kl. Schriften, I 166 skk.

[3] Ed.[2] Amstelodami 1862.

[4] Horatius-monográfiájában (Oxford 1957), 400 skk.; vö. már előzőleg *G. Pasquali:* Orazio lirico. Firenze 1920. 751 skk.

[5] Néhány megjegyzés már a Fraenkel-könyv recenziójában (Gnomon 31 [1959] 609 sk.), majd részletesebben: Das Spätwerk des Horaz. Göttingen 1963. 118 skk.

[6] Vö. i. m., 120, 16. j.: «Dieses Gedicht, das . . . vielleicht das voraussetzungsreichste im horazischen Werk ist, ist zugleich im Aufbau, im Ton, in den ganzen Vorstellungen eines der persönlichsten.»

előkészítése a másodiknak, hanem «a történelmi vonatkozások nélkül és az isten lényében rejlő két oldal kibontakoztatása nélkül százados ünnepről és százados énekről sem lehetne szó.»[7]

A legmodernebb értelmezések ismeretében próbáljuk most meg a költemény szerkezetét alaposabban vizsgálni. Mint első olvasásra is láthatjuk, a kezdeti *dive*. . . megszólítás névszerinti feloldására csak a középső, *sarkalatos jelentőségű* versszak (21—24) *után*, a 26. sorban kerül sor: *Phoebe, qui Xantho lavis amne crinis*. A kezdeti megszólítást követő első — ideiglenes — megjelölés:

. . . quem proles Niobaea magnae
vindicem linguae Tityosque raptor
sensit et Troiae prope victor altae
Phthius Achilles —

persze a mítosz és a múlt ismerői előtt félreérthetetlenül feltárta az illető isten kilétét, egyben a himnusz hagyományos műfaji követelményeinek megfelelően, érzékletesen jelenítette meg a *bosszuló nyilasisten* epiphaniáját.[8] Az istenség *sötét* oldala a *magna lingua*-val, Tityos *incontinentia*-jával (vö. III 4, 77 skk.) és a θεομάχος Achilleusszal szemben nyilvánult meg, így a gnómikus vonatkozó mondat *(quem . . . sensit)*[9] nemcsak mintegy *negatív* epiphania, hanem az isten aretalogiája, és pozitív megnyilatkozásainak, egyben a himnusz ünnepi világának tudatos előkészítése is. A felsorakoztatott negatív példák azt is érzékeltetik, hogy a költő *mitől* határolja el magát eleve, mielőtt kéréssel fordul a máskülönben félelmetes istenhez. (Ez a *Descende caelo*. . .-ban egy külön gnómikus versszakot vesz igénybe: *vis consili expers mole ruit sua*. . . , és csak azután — a *longum melos* lezárásául — következnek az elrettentő «tanúbizonyságok».)

Achilleusnak utoljára hagyott negatív példája zökkenő nélkül viszi tovább a gondolatot (5): *ceteris maior, tibi miles impar*. . . , egyelőre még a «magas» Trója falai alatt, homérosi helyzetek és jelzők között maradva *(filius Thetidis marinae; tremenda cuspide pugnax* a. m. αἰχμητής, ellentétben a *nyilazó* istennel és a tőle «irányított» Parisszal: Verg., Aen. VI 56). A *tibi*-vel (5) jó időre elbúcsúzunk a megszólított istentől — helyét látszólag Achilleus foglalja el négy teljes versszakon át —, és a gondolatmenet fonalát felvevő *tuis* (a 21. sorban, jellemző módon megint új strófa elején) részint lezárja az achilleusi kitérést, részint pedig előkészíti az ünnepélyesen körülményes derekas részt, a névszerinti megszólítást és kérést (25 skk.):

doctor argutae fidicen Thaliae,
Phoebe, . . .
Dauniae defende decus Camenae. . .

[7] I. m., 121. l.: «H. will nicht nur seine persönliche Freude an der Auszeichnung bekunden, die ihm zuteil geworden ist; der erste Teil ist nicht nur ein Vorbau dafür, sondern ohne den geschichtlichen Bezug und ohne die Entfaltung beider Seiten im Wesen Apollos liesse sich auch nicht von dem Fest und von dem eigenen Lied sprechen.»

[8] Vö. Il. I 47 ὁ δ' ἤιε νυκτὶ ἐοικώς. Ehhez találóan jegyzi meg az Ameis—Hentze-féle kommentár: «Der Vergleich zeichnet . . . den in seinem Zorne *finster blickenden Gott* um so wirksamer, als nachtähnliche Finsternis der gerade Gegensatz seiner eigenen Lichtnatur ist.»

[9] Mint III 4,42 sk. *scimus, ut impios Titanas . . . sustulerit;* uo. 69 *testis mearum . . . sententiarum;* formailag vö. IV 4, 25 *sensere, quid . . . posset.*

A pindarosi modorú achilleusi kitérés (5—20) többféle funkciót tölt be: 1. Folytatja és még nyomósabbá teszi az első versszak Apollo-aretalogiáját a *mástól* legyőzhetetlen ellenfél *nagyságának* szinte epikus részletezésével;[10] 2. az ádáz ellenfél *egyenességének* kiemelésével különbséget teremt Achilleus és a Vergiliustól csalárdnak bélyegzett görögség között Achilleus *javára;* 3. Achilleusnak mint a végzet passzív eszközének szerepeltetésével előkészíti a Trója folytatásáról gondoskodó isteni végzést és egyben erőltetés nélkül szólíthatja meg újból (21 sk. *ni tuis. . . vocibus divum pater adnuisset)* az augustusi korszak reprezentatív istenségét, aki — újabb kiegészítés a vergiliusi Róma-koncepcióhoz: — lehetővé tette Róma létrejöttét és felvirágzását, amennyiben még Trója bukása előtt halálát okozta Achilleusnak, aki nyilván nem kegyelmezett volna senkinek, és így senkisem alapíthatta volna meg Rómát.

Ennek a hosszú kitérésnek a tagolása is mesteri: az Apollóra vonatkozó *tibi* és *tuis* közti négy versszakon belül a két *belső* egyformán az Achilleust jelölő *ille*-vel kezdődik, de az első *ille* utáni negatív homérosi képek még az előző (második) versszak pozitív kifejezéseihez kapcsolódnak, míg a második *ille* egy ugyancsak két versszakra terjedő, de kristálytisztán szerkesztett gondolatot vezet be: a görög álnokság *(equo sacra mentito; falleret)* és a szörnyűségében is becsületesebb achilleusi *nyíltság (palam)* ellentétét két rokon kifejezés (13 *non inclusus equo*, ill. 19 sk. *latentem matris in alvo)* fogja közre.

A középső strófa (21—24) úgy csatlakozik az előző két versszak irreális feltételezéséhez, mint ahogy az előzmények szervesen folytatták a kiindulást: a *prope victor Achilles* keserves «tapasztalatát», illetőleg a kezdeti megszólítást. Itt és így nyílik mód arra, hogy az Aeneisből ismeretes venusi közbenjárások mellett szerephez jussanak Apollo *szavai* (nemcsak nyilai) is. Ezek a szavak (22 *vocibus)* egyrészről a *jósigék* istenének szerepkörére utalnak, az adott összefüggésben elválaszthatatlanok a Iuppiterre is kötelező *fatum*-tól, és természetesen készítik elő a költemény második felében «illetékes» *κιθαρῳδός* isten fellépését is. Figyelmet érdemel a költemény eddig tárgyalt első felének bekeretezése: kiindulás a pusztulásra rendelt *Troia alta* (3), lezárás a biztató és istenektől garantált jövő, a vergiliusi *altae moenia Romae*-nak megfelelő *muri potiore alite ducti (*23 sk., vö. III 3, 61 sk. *Troiae renascens a l i t e l u g u b r i fortuna tristi clade iterabitur).*

A 22. sorban felhangzó «szó» ugyanakkor anticipálása a most következő ünnepélyes megszólításnak, az abban és a költemény második felében megnyilvánuló *κιθαρῳδός* és *Μουσηγέτης* isten szerepének. Egyre sűrűsödnek a rokon *Descende caelo. . .* felé mutató szálak. A 26. sor himnikus megszólítása *(Phoebe, qui Xantho lavis amne crinis)* szinte csak alkalmi változata a korábbinak (III 4, 61 skk.):

qui rore puro Castaliae lavit
crinis solutos, qui Lyciae tenet
dumeta natalemque silvam,
Delius et Patareus Apollo, —

[10] Ezt az eljárást vö. a Kleopatra-ódában a legyőzött ellenfél «nem asszonyi» magatartásának végső elismerésével, amely a győztes nagyságát is magasztosabb színben tünteti fel.

ahol a múzsai vonatkozások ugyancsak a nyilazás után (60 *numquam umeris positurus arcum)* következnek. De mint ahogy az előző versszakban a trójai előzmények közepette előbukkant Aeneas neve és a «különb jóslattal» alapított Róma, a *Μοῦσα λιγεῖα* és a patarai kultuszhely említés után itt is — éppen a *kéréssel* kapcsolatban — előkívánkozik az *italiai*, sőt a költő közelebbi hazájára, vagyis magára a költőre utaló *dauniai* Camena. (Vö. az *Exegi monumentum. . .* hasonló gondolatmenetével, Daunus vízben szegény földjének megnevezésével.)

Az apollóni «szavak», a görög Múzsákat tanító isteni lantos és a *Daunia Camena* után nem csodálkozhatunk, ha most már maga a költő lép elő, még pedig — természetesen — Phoebustól *körülvett, megragadott* (*Φοιβόλαμπτος*) minőségében. *Ezt* érzékelteti a 29 sk. sor elrendezése:

spiritum Phoebus m i h i , Phoebus artem
carminis nomenque dedit poetae, —

a személyes névmás az isten emphatikus ünnepélyességgel kétszeresen megismételt neve között,[11] mint a múzsai elragadtatás legbensőségesebb megnyilatkozásaiban: *di me tuentur, dis pietas mea et Musa cordi est* (I 17, 13 sk.) vagy az annyiszor idézett *Descende caelo. . .*-ban: *vester, Camenae, vester. . .* (III 4, 21). Így nem minősülhet «nagynyelvűségnek», ha a Phoebus kegyelte költő a maga nevében — de «Phoebustól megragadott» minőségében ! — fordul az ünnepi kar fiataljaihoz, Phoebus *ἑκατηβόλος ἰοχέαιρα* ikernővérének gyámoltjaihoz (33 *Deliae tutela deae)*, hogy az isteni testvérpár védelmének élvezetében vigyék sikerre himnuszának előadását, amely elsősorban az *ő* dicséretük, hálaadás Róma sorsát egyengető és fenntartó segítségükért. Olyan alkalom ez, amelynek ember csak egyszer lehet részese, és a kar tagjai idős korukban sem fogják elfelejteni, hogy milyen szavakat — *dis amicum carmen* — adott ajkukra a *Musis amicus* költő.

Most még csak annyit, hogy a zárósor *sphragis*-a nemcsak a költemény — és a Carmen saeculare — «tulajdonjogát» pecsételi meg, hanem a költő apollóniságának is újabb dokumentuma, amennyiben a «*Dive*»-vel kezdett, majd középen Phoebus nyomatékos megszólításaival folytatódó himnuszt a *magna lingua* vétkének kockázata nélkül a *maga* vatesi nevével zárja. Az első részben művészi oekonómiával elhelyezett *tibi — tuis* után nem *hybris* az *első* személy kétszeres említése sem a második részben (29 *mihi*, 35 *mei)*, a sphragisszal zárt utolsó versszakot pedig nem maga a költő, hanem a *nupta*-val jelzett (a fiúkra-leányokra egyaránt kiterjedő *tutela*-val egyeztetett) *kar* mondja. A Ronsard óta annyiszor emlegetett «*Quand vous serez bien vieille*» nőneme tehát nem is olyan biztos: a kar fiútagjai is aligha felejtették el az ünnepet, szereplésüket és az ünnepi himnusz szerzőjét.

A középső, ünnepélyes megszólítás, egyben kérés (25—28) magyarázata során szándékosan mellőztük a 28. sor *(levis Agyieu)* értelmezését, — mint ahogy a szakirodalom feltehetőleg *nem* szándékosan hallgat róla. Legrészletesebben még O. Keller foglalkozott vele,[12] de természetesen inkább csak a kéz-

[11] Jó példa ez arra, amit *V. Pöschl* H.-interpretációiban (Horazische Lyrik. Heidelberg 1970.) következetesen «abbildende Wortstellung»-nak nevez; vö. I 17, 10 *dulci, Tyndari, fistula;* III 29, 3 *cum flore Maecenas rosarum*, stb.

[12] Epilegomena zu H. II. (Leipzig 1880) 321: «. . . speciell hat ohne Zweifel wieder Euripides den horazischen Ausdruck veranlasst . . .» Vö. pl. III 23, 17 sk. *inmunis manus* (Epil. I 259: «hier wie so oft bei H. eine Reminiszenz an Euripides»); IV 4, 43 sk. (ugyancsak Eur., Phoen.210 nyomán); l. még Epil. I 38 (ad C. I 8,2), 173 (ad II 18,30), 175 (ad II 19).

irati hagyománnyal, és megállapította, hogy «*Agyieu* (voc.) az egyedül lehetséges olvasat (gör. *Ἀγυιεύς*), és a horatiusi kifejezés közelebbi forrását kétségtelenül már megint Euripidésnél, Phoen. 631 *καὶ σύ, Φοῖβ' ἄναξ Ἀγυιεῦ* kell keresnünk.» Kiessling *Thalia* nevéhez annyit jegyez meg, hogy «lágy hangzású neve általában a múzsák helyett» (eine der Musen mit weich klingendem Namen für die Musen überhaupt), majd a Xanthus magyarázata után így folytatja: «Auch *Agyieu* soll nicht durch die Bedeutung — der Gedanke an den Schutzgott der Strassen *ἀγυιαί* wäre ganz abwegig — sondern lediglich durch den weichen Klang malen.» Ezt Heinze a későbbi kiadásokban módosította: a *Thalia*-név helyett («*Thalia* vertritt den Kreis der Schwestern») az *egész* versszakban «lágy hangzást» érez: «dazu (ti. a *levis* isten ifjúi megjelenéséhez) stimmt der weiche Wohllaut der Strophe, um dessen willen auch die *ἐπίκλησις Agyieu* gewählt ist: an ihre Bedeutung — Herr der Strassen — soll gar nicht gedacht werden.»[13]

Túl sok idevágó kommentár-hely kiírásának nem volna értelme; csak egy-két újabb érzékeltesse a magyarázók sejtéseinek bizonytalanságát. Plessis — Lejay kommentárjában pl. ezt találjuk: «*Agyieu* dieu des rues, *ἀγυιαί*. H. a sans doute pris cette appellation rare d'Apollon. . . , afin de donner à son ode *plus de mystère et de religion*.» Villeneuve is «protecteur des rues»-nek magyarázza (vö. Macrob. I 9, 6); «mais H. ne se sert peut-être ici de ce surnom que pour donner à sa strophe *une clausule particulièrement harmonieuse*.»

Kérdésünk csupán csak az, hogy — épp ebben az összefüggésben, ahol minden a helyén van, és minden szónak, minden szórendi finomságnak *funkciója* van, — pontosan a központi istenmegszólítás zárószava a «lágy hangzás», «különösen harmonikus klauzula» vagy éppen «vallásos misztérium» kedvéért odatett, de funkció nélküli, sőt értelmetlen epitheton volna? Gondoljuk meg még egyszer: a himnuszba illő, névszerinti megszólítást (26 *Phoebe, qui Xantho lavis amne crinis) bevezető* értelmező (25 *doctor . . . Thaliae) Thalia*-ja helyettesítheti *általában* a *görög* Múzsákat, de az utána következő sor — egyben konkrét kérés — *Daunia Camena*-ja már nagyon is precíz módon készíti elő a dauniai *költő* első személyét: *mihi* (29), *meique* (35); ugyanakkor a *görög* és az *italiai* Múzsa megjelölése úgy veszi körül a *Μουσηγέτης* isten nevét, mint a következő versszakban Phoebus újból, kétszer is felhangzó neve a költő személyére utaló *mihi*-t. A klasszikus bekeretezés szabályosságát még fokozza a sor elejére, illetőleg végére tett két szó *(spiritum — artem)*, a költő apollóni lényének két, egymást kiegészítő oldala, *teljessége*.

Ebben a gondolati összefüggésben elképzelhetetlen, hogy a *levis Agyieu* henye toldalék volna. A *levis* jelző értelmét és jelentőségét könnyű kitalálni: az *imberbis, intonsus* isten sugárzó ifjúsága mintegy eleve sugározza fényét, ragyogását — persze nem az öregedő költőre, hanem a himnuszát megszólaltató ifjakra.[14] Ez az aligha vitatható tény az *Agyieus* itteni szerepére és jelentésére is rávezethet bennünket. Az *Ἀγυιεύς* töve és eredeti jelentése ugyancsak aligha vitás: az *ἄγω* quasi-participiumi alakjából (*ἄγυια*, sc. *ὁδός*) képezett *Ἀγυιεύς* (vö. *αἴθω — αἴθυια, ἁρπάζω — ἅρπυια*) mindenütt csak a fentebb

[13] A «lágy hangzást» talán a *Thaliae, lavis, levis Agyieu* «lágy» hangjai sugallhatták.

[14] A kuriózum kedvéért említjük, hogy a régi humanista-kommentárokban sokáig öröklődött Iodocus Badius Ascensiusnak (Josse Bade, 1462—1537) a kultuszszobrok simogatására (Szt. Péter lábaujjának lekopására, vö. Lucr. I 316) utaló magyarázata: *levis . . . frequenti contactu levigatus*.

megadott értelemben van elkönyvelve (Beschützer, Schirmherr der Strassen, dieu des rues, protecteur des rues, guardian of the streets and highways). W. F. Otto[15] az apollóni tisztasággal kapcsolatban «minden rossztól» tisztíttatná meg az Agyieusnak is nevezett Apollónnal az utakat («als Agyieus . . reinigt er die Wege von allem Bösen»), és a házak bejárata előtt álló kőoszlopokban a biztonság szimbólumát látná. De számontartja az istennek az *Agyieus* tövében rejlő *vezető* vonásait is: Apollón az, «aki a megismeréshez vezet» («der zur Erkenntnis führt»), ő az emberi közösségek rendjének megszabója és fenntartója («Stifter der Ordnungen, die dem Zusammenleben der Menschen die rechte Gestaltung geben»), és ő mutatja az új hazába vonulóknak is[16] az utat, ezért van annyi «Vezető» stb. neve: *Ἀγήτωρ, Ἀγητής, Ἀρχηγέτης, Προκαθηγεμών, Οἰκιστής* stb. «Ő a férfikorba lépő ifjak patronusa, a férfikorosztályok elöljárója, akinek fő ünnepein elsősorban fiúk és ifjak lépnek fel; neki szenteli hosszú haját a férfivá érő ifjú», tőle várják egy új város *εὐανδρία*-ját (Pind., Pyth. I 40), mint ahogy Télemachos is Apollón jóvoltából válhatott derék férfivá (Od. XIX 86),[17] vagy amint Hésiodos Theogoniájában (347) Téthys leányai Phoibos Apollónnal nevelik emberré a zsenge fiúkat.[18]

Így talán megfelelőbben értelmezhetjük a horatiusi *Agyieus*-t is. Ha a *doctor argutae fidicen Thaliae* világosan az isten karvezetői szerepére és ezzel a római «százados ünnepek» *horatiusi* mozzanataira, a költő szemével nézve az ünnepség fénypontjára utal; ha a *Dauniae decus Camenae* még félreérthetetlenebbül a költő személye felé tereli a gondolatmenetet; ha a *levis* jelző közvetve az ifjúi karra — *virginum primae puerique. . .* — vonatkozik: akkor az *Agyieus* is nehezen képzelhető vonatkozás híján valónak. Szerintünk a név az ünnep és a kor reprezentatív istenségének *vezetői*, még pedig *ifjúságvezetői* — paidagógosi, kurotrophosi, nevelői — vonásait tudatosítja, mint ahogy a Phoebustól megragadott *vates* is elsősorban *vezető* (vö. Ep. XVI) és *nevelő* (vö. Epist. II 1, 126—138).

A fentiekben felvetett ötlet talán a költemény egészének teljesebb megértését is elősegítheti. Bár Ed. Fraenkel az aischylosi Agamemnón 1080 skk. sorainak (Kassandra látó szavainak: *Ἄπολλον . . . ἀγυιᾶτ', ἀπόλλων ἐμός . . .*

[15] Die Götter Griechenlands. Frankfurt a. M. 1934. 88. Vö. *S. Solders:* Der ursprüngliche Apollon. Arch. f. Rel.-Wiss. 32 (1935) 146: «Ap. der Wege», a legújabb összefoglalásban *(W. Fauth:* Kl. Pauly I. 443) «Ap. Agyieus . . ., der zu Athen in Form eines Steinkegels die Bezirke menschlicher Gemeinschaft bewachte.» További irodalom pl. Ed. Fraenkel Aischylos-kommentárjában (Agamemnon, ed. with a comm., III. [Oxford 1950] 491); *Fraenkel* szerint ez az Apollónnak szentelt *κωνοειδὴς κίων* a házak kapuja előtt tulajdonképpen a kerékvető kő (curbstone, Prellstein) volt.

[16] Pl. delfin vagy holló alakjában, vö. Hymn. Ap. P. 259 vagy 295 stb.; Kallim., Ap. 66 sk. Apollónnak erről az oldaláról l. Roscher ML I. 444 sk.

[17] Vö. *H. Koch:* Apollo und Apollines. Stuttgart 1930, 12 skk. — *A. Brelich* «Paides e parthenoi» c. monográfiájában (Róma 1969) Apollón Agyieusról *nem*, de pl. a spartai *ἀγωγή* rendszeréről és ritusairól (amelyekben nemcsak Artemisnek, hanem Apollónnak is központi szerep jutott) annál többet olvashatunk, 113 skk. l.

[18] Apollón, mint *κουροτρόφος*: Roscher, ML I. 442 sk.; vö. *F. Dirlmeyer:* Apollon, Gott und Erzieher des hellenischen Adels. Arch. f. Rel.-wiss. 36 (1939) 279 skk.

ἆ ποῖ ποτ' ἤγαγές με;) magyarázatában egy korábbi ötletet, amely szerint Aischylos *ἀγνιεύς — ἀγνιάτης*-ában az *ἀπὸ τοῦ ἄγειν* származtatáson alapuló szójáték rejlik, «fel *nem* támasztandónak» jelent ki,[19] mi a horatiusi *Agyieus* ilyen értelemben lehetséges magyarázatát legalább is megszívlelendőnek véljük.[20]

[19] I. m. 493: «Stanley's idea that there is a play on the etymology of *ἀγνιεύς* should not be resuscitated.»

[20] Kéziratom lezárása után olvashattam *H. P. Syndikus* interpretációit: Die Lyrik des Horaz, II. (Darmstadt 1973) 346 skk., de néhány finom részletmegfigyelésén kívül fejtegetéseivel nem értek egyet. S. „teljességgel negatívnak" találja Achilleus alakját (349); azért, mert a görög *Agyieus* különben nem fordul elő a latin irodalomban, „idegen hangzásúnak" kellene éreznünk? (351, 22. j.) S. szerint a *Daunius* jelzőt sem foghatjuk fel Horatius délitaliai hazájára utaló célzásnak, mert az nem egyeznék „a hely pathétikus hangzásával" (352, 36). A 41. sor értelmezésével kapcsolatban S. *Klingner* tekintélyére hivatkozik (vö. JRS 48 [1958] 176 skk.): „*nupta* meint *gewiss* kollektiv alle Mädchen des Chores" (355, 47); szerintünk — a megrögzött hagyománnyal ellentétben — a kar *valamennyi tagjának* (fiúknak-leányoknak) kollektív megjelölése.

HARMATTA JÁNOS

TACITUS TÖRTÉNETSZEMLÉLETÉHEZ

A *pax Romana* okozta *solitudo* Tacitus munkáiban először az *Agricola*-ban jelenik meg Galgacus beszédében: *auferre trucidare rapere falsis nominibus imperium atque ubi solitudinem faciunt pacem appellant* (30, 4)[1] és szerves alkotó eleme annak az ellentmondásnak, amely egész történetszemléletén végigvonul. Tacitus ugyanis egyrészt a római *virtus* megvalósítását a hódításokban látja, másrészt viszont érzelmileg szemmelláthatólag a leigázott népek pártján áll.[2] Mellőzve most azt a kérdést, hogy mennyiben határozta meg Tacitus történetszemléletének ezt az ellentmondásosságát a *principatus*-szal szembeni elutasító vagy legalább is kritikai magatartása, amely a meghódítottakat és a hódítókat egyformán a *princeps*-i önkény rabjainak láttatta vele,[3] itt elsősorban arra szeretnék rámutatni, hogy a *solitudo* problémája öregkori munkájában, az *Annales*-ben kézzelfoghatóbb történeti összefüggésben visszatér. Ez a jelenség párhuzamos Calgacus beszéde első mondatának *(magnus mihi animus est hodiernum diem consensumque vestrum initium libertatis toti Britanniae fore*, Agr. 30, 1) csaknem szószerinti megismétlődésével az *Annales*-ben Caratacus buzdító szavaiban *(Caratacus ... illum diem, illam aciem testabatur aut recuperandae libertatis aut servitutis aeternae fore*, Ann. XII. 34).[4] Mindez arra mutat, hogy Tacitus történetszemlélete az *Agricola* megírásától az *Annales*-ig lényeges, alapvető változáson nem ment keresztül, hanem már korábban kiérlelődött.

Az *Annales*-ben a *solitudo* problémája egy sajátos történeti epizód keretében jelenik meg. A frisiusok i. sz. 58-ban beszivárognak Germania Inferiorba és megtelepednek a katonák használatára fenntartott földeken (*...Frisii iuventutem saltibus aut paludibus, imbellem aetatem per lacus admovere ripae agrosque vacuos et militum usui sepositos insedere, auctore Verrito et Malori⟨g⟩e, qui nationem eam regebant, in quantum Germani regnantur. iamque fixerant domos, semina arvis intulerant utque patrium solum exercebant...* Ann. XIII. 54), azonban Dubius Avitus, Germania Inferior legatusa erőszak alkalmazá-

[1] V.ö. *St. Borzsák:* P. Cornelius Tacitus. Stuttgart 1968. (= RE XI SpBd.) 411 a korábbi irodalommal.

[2] Tacitus szemléletének ezt az ellentmondásosságát érezte *Borzsák* (id. m. 407), amikor ezt írja: «Erblickt einmal T. die heiß ersehnte Verwirklichung der römischen virtus in der Erweiterung der Reichsgrenzen, so will man nicht so leicht einsehen, was für Ursachen er haben könnte, wegen der *servitus* der unterjochten Völker so oft zu klagen?». *Sir Ronald Syme* (Tacitus. Oxford 1958. 529) is hangsúlyozza: «No other writer reveals so sharply the double face of Roman rule».

[3] V.ö. erről *Borzsák:* id. m. 406—407.

[4] Mint erre *Borzsák:* id. m. 409—410 rámutatott.

sával fenyegeti őket, ha nem térnek vissza régi lakóterületükre vagy a császártól nem kérnek új települési helyet (. . . *aut novam sedem a Caesare impetrarent)* A frisiusok két vezére Rómába megy, ahol Nerotól római polgárjogot kapnak, de az elfoglalt földeket el kell hagyniuk.

Ugyanezt a területet később az ampsivariusok foglalták el. Avitushoz küldött követségüknek tagja volt egy Boiocalus nevű, hosszú ideig a római hadseregben szolgálatot teljesítő előkelő harcos is, az ő szájába adja Tacitus a következő szavakat: *quotam partem campi iacere, in quam pecora et armenta militum aliquando transmitterentur! servarent sane receptus gregibus inter hominum famem, modo ne vastitatem ac solitudinem mallent quam amicos populos. Chamavorum quondam ea arva, mox Tubantum et post Usiporum fuisse. sicuti caelum deis, ita terras generi mortalium datas: quaeque vacuae, eas publicas esse. solem inde suspiciens et cetera sidera vocans quasi coram interrogabat, vellentne contueri inane solum: potius mare superfundere⟨n⟩t adversus terrarum ereptores* (Ann. XIII. 55). Az ampsivariusok végül is kénytelenek voltak az *agri vacui*-t elhagyni s a különböző germán törzsek közt hányódva felmorzsolódtak és elpusztultak: *errore longo hospites, egeni, hostes in ali⟨en⟩o quod iuventutis erat caeduntur, imbellis aetas in praedam divisa est* (Ann. XIII. 56) — fejezi be nem minden pátosz nélkül az elbeszélést Tacitus.[5]

Az elbeszélés értelme szemmelláthatólag a római hódítás okozta *solitudo* és következményeinek bemutatása. Ezt a célt szolgálja az *agri vacui* történetének ismertetése, ezt rajzolja meg éles vonásokkal Boiocalus beszéde, akinek személyében egy a római hadseregben hosszú időn át szolgálatot teljesítő germán mondja el véleményét a rómaiakról és a *pax Romana*-ról. Ennek azután tragikus illusztrációját nyújtja az ampsivariusok pusztulásának ábrázolása. Az elbeszélésben megnyilvánuló szemlélet szerint a rómaiak «*terrarum ereptores*», akik inkább *vastitas*-t és *solitudo*-t akarnak maguknak, mint baráti népeket. Így az *agri vacui*-n csak a katonák nyájait és gulyáit terelik néha keresztül, pedig a természet rendje szerint a *terrae vacuae* közös tulajdona az emberi nemnek. Ám az idegen népek új településterületet csak a császártól kaphatnak, s ennek alapja az erősebb joga, amelyet az istenekre való hivatkozással igyekszik szentesíteni Avitus az ampsivariusoknak adott válaszában: *patienda meliorum imperia; id dis . . . placitum, ut arbitrium penes Romanos maneret, quid darent quid adimerent, neque alios iudices quam se ipsos paterentur* (Ann. XIII. 56, 1).[6] A természet rendje, a nap, a csillagok, a tenger áll szemben Boiocalus beszédében az erősebb jogával Avitus válaszában. S a történetben a római hatalom természetellenességének tanúbizonyságát egy nép pusztulása szolgáltatja.

Aligha lehet kétséges, hogy ebben az elbeszélésben Tacitus történetszemléletének sajátos megnyilatkozásával állunk szemben, amelynek fontossága történetírói magatartásának megítélése szempontjából is kézenfekvő. Ha azonban a tudósítást e célra fel akarjuk használni, akkor nem térhetünk ki történeti elemzése elől. Ezzel kapcsolatban elsősorban az *agri vacui* mibenlété-

[5] A «deep pathos in the historian's account of the fate of this tribe» már *B. Walker*nek: The Annals of Tacitus. 1952. 32 sk. és *Sir Ronald Syme*nak: Tacitus. Oxford 1958. 529, 8 jz. is feltűnt.

[6] V.ö. *Sir Ronald Syme:* Tacitus. 529 «Another general in his dealings with a German tribe lays down an iron law, with appeal to Heaven for its sanction: the weak have no rights.»

nek, valamint az események színterének és történeti értékelésének a kérdése merül fel.

A Tacitus e helyével foglalkozó irodalomban eléggé általánosan elterjedt az a felfogás, hogy az *agros ... vacuos et militum usui sepositos* kifejezés alatt katonai területet, *territorium legionis*-t vagy *prata legionis*-t kell értenünk.[7] Mivel a *prata legionis* kifejezés már az I. században ismert volt[8] s használatára nemrégen a Rajna-vidéken is került elő feliratos adat,[9] kétségtelennek látszik, hogy Tacitus nem a korabeli hivatalos katonai kifejezést használta. Így nem meglepő, ha a hely magyarázói vagy fordítói magát az *agri vacui* megjelölést sem tekintik valamilyen hivatalos kifejezésnek, hanem egyszerűen «használatlan, lakatlan földek»-nek értelmezik. Ami az események színterét illeti, erre vonatkozólag megoszlanak a vélemények és két nézet áll egymással szemben: az egyik szerint az *agri vacui* területe a Rajna balpartján (illetőleg a Fossa Drusiana és a Vahalis között) feküdt,[10] a másik nézet viszont ezt a «katonai területet» a Rajna jobbpartjára helyezi.[11]

Így Tacitus e helyének értelmezése szorosan összefügg a római «katonai területek»-nek az utóbbi félévszázad alatt egyre részletesebben kidolgozott elméletével.[12] Ennek lényege az a feltevés, hogy a római hadsereg, a *legio*-k, *cohors*-ok és *ala*-k táboraik körül nagy kiterjedésű területekkel (*pratum* vagy *prata legionis/cohortis*, egyszer *territorium legionis* a feliratokon) rendelkeztek, amelyeken önállóan gazdálkodtak s így biztosították ellátásukat. Ez a feltevés a tudományos irodalomban olyan bizonyossággá vált, hogy sor került részletes számításokra is a katonai területek nagyságát illetően, kísérlet történt arra, hogy a katonai *territorium*-ok kiterjedését a helyőrségek által készített téglák elterjedésének segítségével meghatározzák, továbbá, hogy a katonai területek gazdasági és közigazgatási fejlődését történeti korszakokra bontsák. Magára a katonai területek gazdálkodására vonatkozólag két elgondolás merült fel: az egyik szerint e területeket maguk a katonák művelték meg, míg a másik szerint a katonai *territorium*-ok földjének megművelése nem-katonai földművesek által történt.

E tetszetős és kézenfekvőnek látszó elmélettel szemben azonban az utóbbi években bizonyos meggondolások merültek fel. Rá kellett mutatni elsősorban arra, hogy a római hadsereg nem volt jogi személy, következés-

[7] Ld. pl. *R. MacMullen:* Soldier and Civilian in the Later Roman Empire. Cambridge, Mass. 1963. 9; *A. Mócsy:* Germania 44 (1966) 312 skk.; *H. v. Petrikovits:* Das römische Rheinland. Archäologische Forschungen seit 1945. Köln—Opladen 1960. 69; *A. Mócsy:* Zu den «prata legionis». Studien zu den Militärgrenzen Roms. Köln—Graz 1967. 211; *E. Koestermann:* Tacitus. Annalen III. Heidelberg 1967. *Ad 1.*

[8] Az adatokra ld. *H. v. Petrikovits:* id. m. 63—71; *J. Harmatta:* Landed Property in Early Roman Pannonia. Acta Ant. Hung. 20 (1972) 127 skk.; *A. Mócsy:* Das Problem der militärischen Territorien im Donauraum. Acta Ant. Hung. 20 (1972) 134 skk.

[9] *Mócsy:* Acta Ant. Hung. 20 (1972) 168, 102. jz.

[10] V.ö. *K. Nipperdey* és *H. Furneaux* kommentárját *ad 1.*

[11] *Petrikovits:* id. m. 69.

[12] V.ö. *A. Schulten:* Das Territorium legionis. Hermes 29 (1894) 482 skk.; *R. Egger:* Bemerkungen zum Territorium pannonischer Festungen. Anz. ÖAW Phil.-hist. Kl. Wien 1951. 209 skk.; *A. Mócsy:* Das Territorium legionis und die Canabae in Pannonien. Acta Arch. Hung. 3 (1953) 179 skk.; *H. v. Petrikovits:* Das römische Rheinland. 63—72; *R. MacMullen:* i. m. 1—22; *A. Mócsy:* Zu den Prata Legionis. Studien zu den Militärgrenzen Roms. 211 skk.; *J. Harmatta:* Acta Ant. Hung. 20 (1972[8] 127 skk.; *A. Mócsy:* Acta Ant. Hung. 20 (1972) 133 skk.

képpen nem lehetett földbirtoka vagy földtulajdona sem.[13] Azután kétségtelenné vált, hogy a katonai téglák elterjedését nem lehet a katonai területek nagyságának meghatározására felhasználni.[14] Ezenkívül arra is figyelmeztetni lehetett, hogy a katonai területek jogi helyzete mindeddig tisztázatlan, azonban semmi esetre sem eshetett az *ager vectigalis* kategóriájába, továbbá, hogy a csapatok önellátó gazdálkodása tárgyi okokból teljességgel lehetetlen volt, amennyiben a táborok körüli nagyobb területek sem tudták minden szükségessel ellátni őket.[15] Valójában nyilvánvaló, hogy a katonai területek elmélete jelen formájában nehezen tartható fenn. Kétségtelen elsősorban, hogy a hadsereg önellátó gazdálkodása egyetlen forráshellyel sem igazolható. Természetesen különbséget kell tennünk békében állomásozó és hadrakelt sereg, a Római Birodalom területe és ellenséges ország vagy akár csak állomáshely és hadműveleti terület között is. A hadrakelt sereg ellenséges földön vagy hadműveleti területen természetesen úgy látta el magát, ahogy tudta, bár még ebben a helyzetben is mindig támaszkodott a hátországból jövő utánpótlásra. A hadrakelt sereg szükségből learathatta a maga számára az ellenség gabonáját, de földműveléssel nem foglalkozhatott. Caesarnak a helvétek elleni hadjáratáról szóló elbeszélése jól megvilágítja a gabonaellátás különböző lehetőségeit: 1. A római hadsereg gabonakészletét hajókon az Arar folyón szállították *(frumento, quod flumine Arari navibus subvexerat BG* I 16, 3), 2. A rómaiak vásárolnának vagy 3. A földeken aratnának gabonát (de nem lehet: *neque emi neque ex agris sumi posset BG* I 16, 6), 4. A szövetségesek által felajánlott gabonát használnak *(frumentum, quod essent publice polliciti* BG I 16, 1). A principatus alatt a hadsereg ellátása a Rómában székelő központi hadbiztosság irányítása alatt állott és kényszervásárlással történt, azonban a katonák viselték ellátásuk költségeit, amelyet zsoldjukból levontak.[16] Így nem véletlen, hogy az Augustus halálakor fellázadt germaniai *legio*-k panaszai között csak a takarmány hordás szerepel, de nincs szó földművelési munkákról (Ann. I 35 *pabuli materiae lignorum adgestus).*

A római hadsereg saját önellátó gazdálkodásáról tehát nem lehet szó, bármennyire dogmává is vált ez a feltevés az elmúlt évtizedekben. Ugyanígy teljesen valószínűtlen az az elmélet is, amely szerint az *ager vectigalis* egy része katonai terület lett volna, s a hadsereg közvetlenül rendelkezhetett volna a *vectigal* vagy *tributum* felett. A rendelkezésre álló adatok alapján csak az tekinthető kétségtelennek, hogy a hadsereg kisebb-nagyobb területeket táborok, gyakorlóterek és legelők céljaira használt. Tacitus idézett helyének jelentősége éppen abban áll, hogy lehetővé teszi egy ilyen a hadsereg céljaira használt terület jellegének és jogi helyzetének közelebbi vizsgálatát.

Tacitus elbeszélésében elsősorban az *agros. . . vacuos et militum usui sepositos* kifejezés pontos jelentését kell tisztáznunk. Ismerve Tacitus tudatos

[13] V.ö. *H. v. Petrikovits:* i. m. 61, 100 jz. «H. G. Pflaum weist mich dankenswerterweise darauf hin, daß Ausdrücke wie 'militärisches Eigentum' oder 'militäreigenes Territorium' bedenklich, vielleicht unzutreffend seien, weil das römische Heer keine juristische Person war und deshalb nicht Eigentümer von Grund und Boden sein konnte. Die Legionsterritorien und andere militärische Territorien könnten als kaiserliches Eigentum dem Fiscus unterstanden haben. Sie wären dann in höherer Instanz von den zuständigen Provinzialprokuratoren verwaltet werden.» Sajnos, *Pflaum* figyelmeztetését a későbbi kutatás nem vette figyelembe.

[14] *R. MacMullen:* id. m. 10 skk.; *A. Mócsy:* Acta Ant. Hung. 20 (1972) 147 skk.

[15] *J. Harmatta:* Acta Ant. Hung. 20 (1972) 127 skk.

[16] *G. Rickman:* Roman Granaries and Store Buildings. Cembridge 1971. 271 skk.

nyelvművészetét, valószínűtlennek tarthatjuk, hogy véletlenül használta volna ezt a kifejezést *prata legionis* helyett. Ugyanakkor aligha kételkedhetünk abban, hogy e terület *in quam pecora et armenta militum aliquando transmitterentur* legelőül szolgált a katonaságnak, azaz tárgyi szempontból *prata legionis*-nak minősülhetett. Azt a lehetőséget is biztosan kizárhatjuk, hogy Tacitus nem ismerte volna a *prata legionis/cohortis* kifejezést. Katonai szolgálata során ezzel bizonyára megismerkedett, különösen, ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy apja Gallia Belgica procuratora volt, ő maga pedig katonai szolgálatát 76 körül éppen a rajnai hadseregnél kezdhette.[17] Így az *agros ... vacuos et militum usui sepositos* kifejezés használatának *prata legionis* helyett szándékosnak kellett lennie, s ez a körülírás nyilván olyan mozzanatokat is tartalmaz, amelyet a *prata legionis* kifejezés önmagában nem juttathatott kifejezésre.

Az *agros ... vacuos et militum usui sepositos* kifejezésben két fontos alkotó elemet különböztethetünk meg: az *agri vacui* és a *militum usus* fogalmát. Hogy a *vacuos* jelző használatának különös jelentősége van, azt két körülmény is világossá teszi. Egyrészt ugyanis a szövegösszefüggésben az *agros militum usui sepositos* is elégséges lett volna, másrészt viszont Boiocalus érvelése *(terras ... quaeque vacuae, eas publicas esse)* világosan visszautal az *agri vacui* fogalmára, amely ebben az összefüggésben mint tulajdonjogi kifejezés jelenik meg. Így joggal lehet arra következtetni, hogy az *agri vacui* a *militum usus* kifejezéssel kapcsolatban is tulajdonjogi fogalom. Ezt alátámasztja az is, hogy a *militum usus* kifejezés is szemmelláthatólag hivatalos jellegű fogalom. Tacitus ezt több helyen is mint világosan körülhatárolt jelentésű, állandó fogalmat használja, így pl. Hist. I 89 *(conversa in militum usum omni pecunia)*, míg Ann. IV 72 *usus militares* változata fordul elő *(in usus militares coria boum penderent)*. A szövegösszefüggésből és Tacitus nyelvhasználatából tehát arra következtethetünk, hogy az *agros ... vacuos et militum usui sepositos* kifejezés két hivatalos fogalmat tartalmaz: ezek közül az *agri vacui* egy földtulajdon kategóriának a megjelölése, a *militum usus* pedig hivatalos jellegű katonai kifejezés.

Az *agri vacui* jelentésének pontos meghatározását Siculus Flaccus egyik helye teszi lehetővé: *praeterea cum ex aliis territoriis ager sumptus est, et subseciva et vacuae centuriae, quae in assignationem non ceciderant, redditae sunt eis ex quorum territorio agri sumpti erant. quae et ipsi aut vendiderunt aut vectigalibus subiecta habuerunt ... non enim omnis ager centuriatus in assignationem cecidit, sed et multa vacua relicta sunt. Quorum ea condicio est quae subsecivorum. de quibus Domitianus finem statuit, id est possessoribus ea concessit.*[18] Eszerint tehát *agri vacui*, *vacuae centuriae*, *vacua* alatt azokat a földterületeket értették, amelyek a municipiumok és coloniák területén az *ager centuriatus*-ból nem estek *assignatio* alá. Ezeket úgy látszik általában visszaadták eredeti tulajdonosaiknak, akik azokat eladhatták vagy *ager vectigalis*-ként birtokolhatták. Ezek a földtulajdon viszonyok a Római Birodalomban a principatus alatt jöttek létre, amikor a tartományi föld tulajdonosa a princeps lett, mások a tartományokban a földet csak birtokolhatták.

Tacitus elbeszélése tehát a történet lejátszódását egy municipium vagy

[17] *Sir Ronald Syme:* Ten Studies in Tacitus. Oxford 1970. 28—29.
[18] *C. Lachmann—A. Rudorff:* Gromatici veteres. Berlin 1948. I. 163, 5—14.

colonia territoriumára helyezi, amelyen az *ager centuriatus*-ból *agri vacui* maradtak fenn s ezeket az ott állomásozó legio használatára bocsátották, amely azt legelőként hasznosította. Minthogy az *agri vacui* jogi helyzete ugyanaz volt, mint az *agri subsecivi*-é, ezek is a princeps tulajdonában maradtak, hacsak az nem adta vissza birtoklásra eredeti tulajdonosaiknek. Ebben az esetben a szóban forgó *agri vacui* nyilvánvalóan a princeps tulajdonában maradtak, aki azokat az ott állomásozó legionak legelőül rendelkezésére bocsátotta. Az *agri vacui* jogi helyzete így érthetővé teszi, hogy a római helytartó nem engedhette a frisiusokat ott letelepedni, hanem közvetlenül a császárhoz utasította őket. Az azonban szintén nem ajándékozhatta barbároknak az *ager municipalis*-on vagy *ager colonicus*-on szabadon maradt földeket. Kivételt legfeljebb a római polgárjogot nyert vezérekkel tehetett volna.

Boiocalusnak az érvelése *(quaeque vacuae* [sc. *terrae*], *eas publicas esse)* bizonyos mértékben tükrözi a római tulajdonjog ismeretét is. Amennyiben ugyanis a coloniák területén maradt felméretlen és *assignatio*-ra igénybe nem vett föld, ezeket közösen birtokolt legelőnek használhatták *(compascua, compascua publica*, vö. Hyginus, Grom. vet. 201, 13—16: *multis coloniis inmanitas agri vicit adsignationem, et cum plus terrae quam datum erat superesset, proximis possessoribus datum est in commune nomine compascuorum . . .*). Ezeket azonban nem *agri vacui*-nak, hanem *loca relicta*-nak nevezték. Mindenesetre az ezekkel kapcsolatos joggyakorlat bizonyos mértékben emlékeztet arra a természetes jogra, amelyre Boiocalus hivatkozik.

Tacitus elbeszéléséből világosan kiderül, hogy a katonai legelő — legalább is a történetíró elképzelése szerint egy *ager centuriatus assignatio*-ra fel nem használt részét, az *agri vacui*-t foglalta magába. Ez — ha az 58-ban lejátszódott események színterének esetleg nem is felel meg — mindenesetre jól tükrözheti Tacitus korának viszonyait. Így ebben az esetben támpontot nyerünk egy katonai terület jogi helyzetére vonatkozólag. Ebből az esetből az derül ki, hogy egy legio táborát, gyakorló terét és legelőjét magába foglaló katonai terület eshetett egy municipium vagy colonia territoriumára, sőt mint jelen esetben — egyenesen *ager centuriatus*-ára is, amennyiben azon igénybe nem vett centuriák, *agri vacui*, maradtak. Ez jól magyarázza azt is, hogy foglalhatott helyet a katonai tábor egy colonia — Dura-Europos — belső területén. Topográfiai megfigyelések alapján arra gondolhatunk, hogy a municipiumok és coloniák közelében fekvő katonai táborok, gyakorló terek és legelők az *ager municipalis/colonicus* határain belül helyezkedtek el. Erre abban az esetben is volt lehetőség, ha az *ager centuriatus*-on nem maradtak *agri vacui*. A helyzet ugyanis az volt, hogy az *ager centuriatus* területe általában nem esett egybe a municipium vagy colonia territoriumának határaival, s jelentős területek maradhattak mind az *ager centuriatus*-on kívül, mind pedig belül, amelyen a *centuriatio*-t nem hajtották végre (vö. Frontinus, Grom. vet. I. 21, 8—22, 8: *relicta autem loca sunt quae sive locorum iniquitate sive arbitrio conditoris limites non acceperunt.haec sunt iuris subsicivorum.extra clusa loca sunt aeque iuris subsicivorum,quae ultra limites et intra finitimam lineam erint.finitima autem linea aut mensuralis est aut aliqua observatione aut terminorum ordine servatur.multis enim locis adsignationi agrorum inmanitas superfuit, sicut in Lusitania finibus Augustinorum.)*. E *loca relicta* és *loca extraclusa*, mint az idézett példa mutatja, jelentős kiterjedésűek lehettek és a princeps tulajdonában maradtak (vö. Frontinus, Grom. vet. I. 8, 5—6: *iure subsicivorum in eius qui adsignare potuerit remanet potestate)*. A katonai területek tehát lényegében

a princeps tulajdonában levő, de a municipiumok és coloniák territoriumának keretébe eső területek lehettek.[19]

Ezek után természetszerűleg vetődik fel a kérdés, hol játszódtak le 58-ban a Tacitus által ismertetett események. Ezzel kapcsolatban elsősorban azt kell tisztáznunk, hogy a frisiusok betelepedése a Rajna bal vagy jobb partjára történt. Ez nagy mértékben attól függ, hogyan értelmezzük az *admovere ripae* kifejezést illetve a *ripa* szót. A *ripa* kifejezés a római katonai nyelvben a birodalom folyóhatárait jelölte, ezért kapták az egyes partszakaszok védelmét ellátó parancsnokok a *dux ripae* címet.[20] Ez ugyan csak később jelenik meg, azonban Tacitus nyelvhasználata teljes mértékben igazolja, hogy a *ripa* szó már akkor is folyóparti *limes*-t, azaz a folyó római partját, jelen esetben a Rajna balpartját jelentette. A Rajna alsó folyásának leírásában, Ann. II 6, 4 *nam Rhenus ... velut in duos amnes dividitur,servatque nomen et violentiam cursus, qua Germaniam praevehitur ... ad Gallicam ripam latior et placidior adfluens ...*, a Rajna jobbpartját ugyanis Tacitus *Germania*-nak nevezi, míg a balpartnak a *Gallica ripa* nevet adja. Még világosabb Tacitusnak egy másik helye, ahol nem földrajzi-néprajzi, hanem katonai szakkifejezésként használja a *ripa* szót a rajnai legiók lázadásával kapcsolatban: *augebat metum gnarus Romanae seditionis et, si omitteretur ripa, invasurus hostis* (Ann. I 36, 2). Semmi kétség sem állhat fenn tehát abban a tekintetben, hogy Tacitus elbeszélésében a *ripa* szót csak a Rajna balpartjának jelölésére használhatta. Következésképpen az *admovere ripae* kifejezés helyes értelmezése csak «a (római) partra tették» lehet.[21] Az események tehát a Rajnától délre eső területen játszódtak le.

A színtér azonban még tovább szűkíthető. Kétségtelen ugyanis, hogy az *agri vacui* nem helyezhetők a Rhenus és a Vahalis közé, minthogy ez a terület az *insula Batavorum* nevet viselte, amelyen az *ager Batavus* terült el (Ann. II II 6, 3—4). De a Rajna két ágra szakadásától nem is lehetett túlságosan messze az a pont, ahol a frisiusok a római partra átkeltek, mivel Tacitus említi, hogy a frisiusok a harcra alkalmatlan korúakat a tavakon keresztül szállították. Teljességgel kizártnak látszik, hogy az átkelési hely a Lupia folyó torkolatától délebbre lehetett volna, mert ebben az esetben még ezen is át kellett volna kelniök. Így az látszik legvalószínűbbnek, hogy a frisiusok által megszállt katonai területet, az *agri vacui*-t valahol a Lupia torkolata és a Vahalis kezdete közötti szakaszon a Rajna balpartján kell keresnünk. Éppen ezen a területen feküdt Vetera, Germania Inferior egyik legfontosabb legio-tábora.[22]

Az események színhelyének meghatározásához további támpontot nyújt az elbeszélésnek az az adata, amely szerint az ampsivariusok az *agri vacui*-ról az usipusokhoz és a tubasokhoz vonultak vissza. Hogy e két nép a Rajna jobbpartján a Veterával szemben elterülő vidéken lakott, azt kétségtelenné teszi Tacitusnak az a tudósítása, amely szerint a Veteránál a Rajnán átkelt Germanicus csapatait visszavonulásuk során az erdőkben a bructerusok, tubasok és usipesek támadják meg (Ann. I 51, 2). Így érthetővé válik az is, hogy Boioca-

[19] Nyílt kérdés, hogy a császári procuratorok alá tartoztak-e ezek a területek.

[20] *M. I. Rostovtzeff—A. R. Bellinger—F. E. Brown—C. B. Welles:* The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work 1935—1936. Part III. The Palace of the *Dux Ripae* and the Dolichenum. New Haven 1952. 93.

[21] Ld. pl. Tacitus Összes Művei. Ford. *Borzsák I.* Bp. 1970. II. 335. Részletesen tárgyalja a *ripa* szó használatát Tacitusnál *E. Norden:* Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Leipzig—Berlin 1923. 222—223.

[22] Ld. a terület régi vízrajzi viszonyaira *Petrikovits:* id. m. Abb. 11 térképét.

lus állítása szerint az *agri vacui*-t korábban a tubasok és az usipusok birtokolták. E két törzs régebben nyilván szintén kísérletet tett arra, hogy a Rajna balpartjának ezen a területén megtelepedjék.

Veterában Germanicus idejében az V és XXI legionak volt a téli tábora, s itt székelt A. Caecina, Germania Inferior legatusa is (Tac., Ann. I. 45). Ebben a helyzetben változás valószínűleg csak a batavus felkelés (i. sz. 70) idején következett be, amikor Veterát elpusztították, s az új tábor (Vetera II) már csak egy legio számára épült.[23] A frisiusok és az ampsivariusok megtelepedési kísérletei idején tehát Dubius Avitus, Germania Inferior legatusa még Veterában székelhetett, s itt folyhattak a tárgyalások közte és a germánok között. Az *agri vacui* tehát i. sz. 58-ban a Veterában állomásozó római csapatok legelőterülete lehetett.

Veterától kb. 3 km-re ÉNy-ra feküdt Colonia Ulpia Traiana, amely a colonia rangot 98 és 107 között kapta meg.[24] Az *Annales* írása dején tehát az *agri vacui* már nyilvánvalóan Colonia Ulpia Traiana territoriumához tartoztak. Kérdés azonban, mi volt a helyzet i. sz. 58-ban, amikor a Tacitus által leírt esemény lejátszódott. Ezzel kapcsolatban az a probléma is felmerül, hogyan viszonylik Tacitus elbeszélése forrásához, aki általános felfogás szerint az idősebb Plinius volt (vö. Ann. I 69: *C. Plinius, Germanicorum bellorum scriptor).*[25] Plinius a 47—58 közötti időt nagyrészt a rajnai hadseregnél töltötte[26] s hogy éppen Veterában is állomásozott, azt az ott talált *Plinio praefec(to)* feliratú phalera közvetlenül is bizonyíthatja. [27] Az események színterét, az *agri vacui*-t, tehát jól ismerhette, s Boiocalus beszédének a terület múltjára utaló részlete is csak az ő művére mehet vissza, amely a germánok történetét a kimber háborúktól kezdve tárgyalta.[28] Tacitus és Plinius viszonyának megítélése szempontjából döntő fontosságú a *solitudo* fogalmának megjelenése Boiocalus beszédében. Minthogy ez Tacitus történetszemléletének fontos eleme, nyilvánvaló, hogy Boiocalus beszéde és Avitus válasza az *Agricola* Calgacus és Agricola beszédeinek magasabb elvi síkra emelt késői visszhangja. A történet dramatizálása és szemlélete tehát minden bizonnyal Tacitustól származik. Azonban Boiocalus beszédében a *terrae vacuae* világosan visszautal az *agros ... vacuos et militum usui sepositos* kifejezésre, szemmelláthatólag ez adhatta az alapot a Boiocalus beszéd gondolatmenetének kifejtésére. Így valószínű, hogy ezt a kifejezést már Plinius *Annales*-ének az eseményről szóló elbeszélése tartalmazta. Plinius ismertethette az *agri vacui* korábbi történetét is, ezt azután Tacitus Boiocalus beszédébe illesztette bele. Hogy e kifejezés Pliniusra mehet vissza, azt nyelvi megfigyelések is alátámasztják. Plinius munkáját katonai szempontból a tárgyi és nyelvi szakszerűség jellemezte és Tacitus ebben a vonatkozásban eléggé híven követte forrását.[29] Így vannak nyomai annak,

[23] *H. v. Petrikovits:* id. m. 36—38.

[24] *Petrikovits:* id. m. 62, 96.

[25] *Norden:* id. m. 303; *Koestermann:* Tacitus. Annalen. III. *ad 1.; Borzsák:* P. Cornelius Tacitus. 483.

[26] V.ö. *Sir Ronald Syme:* Ten Studies in Tacitus. 29.

[27] CIL XIII 10026[22].

[28] *F. Münzer:* Die Quelle des Tacitus für die Germanenkriege. BJb 104 (1899) 67 skk.; *Norden:* id. m. 219. Természetesen itt nem Plinius *Bella Germaniae* c. műve volt a forrás, amely az eseményeket valószínűleg csak i. sz. 47-ig tárgyalta, hanem *Annales*-e, amely a germán háborúk történetét Nero korától kedve Vespasianus uralkodásának kezdetéig ölelte fel, v.ö. *Norden:* id. m. 211.

[29] V.ö. *Norden:* id. m. 210—211.

hogy Plinius szakkifejezéseit átvette és használta. Ilyen átvett szakkifejezésként ismerhető fel az *in commilitium adscire*, amely Tacitusnál Ann. I 60 és Hist. III 5 fordul elő — két olyan helyen, ahol Pliniust használta forrásul.[30] Mint fentebb láttuk, az *agros ... vacuos et militum usui sepositos* meghatározás is két szakkifejezést tartalmaz. Ebben az összefüggésben válik figyelemreméltóvá az a tény, hogy a *militum usus* változatának tekinthető *usus militares* kifejezés éppen a frisiusok ökörbőr beszolgáltatásáról szóló elbeszélésben fordul elő, amelynek forrása ugyancsak Plinius volt.[31]

Az *agri vacui* kifejezést tehát Tacitus valószínűleg Plinius *Annales*-éből vette s minthogy szakkifejezés volt, meg is tartotta. Kétségtelen ugyanis, hogy ha e helyen nem e tulajdonjogi szakkifejezésre lett volna szüksége, más, általánosabb megjelölést is használhatott volna «lakatlan, megműveletlen terület» körülírására. Így Gallia lakatlan partvidékét Hist. IV. 12, 2 *extrema Gallicae orae vacua cultoribus* kifejezéssel jelöli. A *vacua cultoribus*-nak megfelelő szakkifejezés *loca inculta* volna,[32] azonban Tacitus nyilvánvalóan meghatározatlanul akarta hagyni a szóbanforgó terület tulajdonjogi helyzetét. Kérdés már most, hogy Plinius jogosan használta-e az *agri vacui* megjelölést a szóbanforgó területre. E kifejezés elsősorban coloniák *ager centuriatus*-ával kapcsolatban volt indokolt, azonban Colonia Ulpia Traiana a colonia rangot csak 98 és 107 között kapta meg, voltaképpen tehát az *agri vacui* kifejezés használata csak ettől az időponttól volna feltehető. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy Colonia Ulpia Traiana helyén már az I. században is jelentős település állott, amely a Claudius-dinasztia alatt K—Ny-i irányban 600 m kiterjedést ért el, fontos mezőgazdasági, kereskedelmi és közlekedési központ volt (a Lupia folyó torkolata közelében feküdt s kikötővel is rendelkezett) és valószínűleg megkapta a *ius nundinarum*-ot is.[33] Az *agri vacui* területe 58-ban nyilván e település territoriumához tartozott. Colonia Ulpia Traiana ez I. századi előfutárának nevét és jogi státusát nem ismerjük. Bizonyára egy törzsi terület központja, *civitas* volt, nincs azonban kizárva az sem, hogy az I. század folyamán már megkapta a municipium rangot. Erre leginkább 50-ben kerülhetett sor, amikor az *oppidum Ubiorum* elnyerte a colonia rangot. Ebben az esetben a település területe 58-ban már *ager municipalis* lehetett, s Plinius részéről az *agri vacui* megjelölés használata érthető volt.

De bármi volt is Colonia Ulpia Traiana elődjének jogi helyzete 58-ban, Plinius eljárása még abban az esetben is érthető illetve magyarázható, ha e település még nem rendelkezett municipium ranggal. Hyginus gromaticus szerint (Grom. vet. I 205) ugyanis általánosan elterjedt szokás volt, hogy az *ager arcifinius*-t *(civitates peregrinae* territoriumai, császári és magán nagybirtokok stb.) az *ager colonicus* esetében alkalmazott módszerrel mérték fel: *multi huius modi agrum* (sc. *agrum arcifinium) more colonico decimanis et kardinibus diviserunt, hoc est per centurias ...*[34] Hyginus példának Pannoniát hozza fel, azonban a *pes Drusianus* használata a tungereknél,[35] azaz éppen Germania Inferiorban, azt bizonyítja, hogy az *ager vectigalis* felmérése itt is

[30] *Norden:* id. m. 302.
[31] *Norden:* id. m. 284.
[32] Hyginus, Grom. vet. I. 112, 25.
[33] Ld. *H. v. Petrikovits:* id. m. 103—105.
[34] Ennek a jelenségnek történeti magyarázatára ld. *Harmatta J.:* AntTan 19 (1972) 60.
[35] Hyginus, Grom. vet. I. 123, 9.

már az I. század első felében megtörtént, s így *ager centuriatus*-szal a helytartói székhely, Vetera, közvetlen közelében fekvő jelentős *civitas* territoriumán is számolhatunk.

Plinius tehát az *agros ... vacuos et militum usui sepositos* kifejezést a *prata legionis* helyett azért használta, mert jól ismerte e Veterához közel fekvő földek pontos jogi helyzetét, Tacitus pedig megtartotta a Plinius által használt szakkifejezést, mert ez lehetővé tette számára az *imperium Romanum* egyik nagy belső ellentmondásának történetírói tükröztetését. Az *agri vacui* története és Boiocalus és Avitus vitája nem egyszerűen Calgacus és Agricola beszédeinek a megismétlése. A két epizód a romanizáció ellentmondásosságát nem egymásnak megfelelő, hanem egymást követő fokokon szemlélteti. Calgacus története a római hódítást mutatja be a maga kegyetlenségében, amelynek fenyegető perspektívája a *solitudo*. Boiocalus beszédében a római uralom már befejezett tény, s a *solitudo* az *agri vacui* formában már kegyetlen valóság, amelyet legfeljebb a princeps önkénye enyhíthet vagy éppen merevíthet meg még inkább.

Nem kevesebbről van itt szó, mint arról, hogy Tacitus az *agri vacui* történetében bepillantást enged a romanizáció leglényegesebb problémájába. Ennek alapján a romanizációnak mint történeti folyamatnak a lényegét abban láthatjuk, hogy amikor a rómaiak mint a társadalmi-gazdasági fejlődésnek magasabb fokán álló nép hatalma alá hajtotta a fejletlenebb termelőerőkkel rendelkező és a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokán álló törzseket, akkor alapvetően megváltoztatta a földtulajdonviszonyokat. A meghódított törzsek területéből szervezett tartományok földje császári tulajdon lett, és a princeps akarata, jóindulata vagy önkénye szabta meg, hogy mit birtokolhattak tovább mint tributariusok a föld eredeti tulajdonosai. A legjobb földeket a coloniák és municipiumok és császári birtokok számára vették igénybe, az őslakosságot elűzték vagy legjobb esetben a *civitas*-ok territoriumaira mintegy rezervátumokba szorították vissza. Megszűnt a föld szabad foglalása, s azok a törzsek, amelyek nem tudtak alkalmazkodni az új földtulajdonviszonyokhoz, menthetetlenül elpusztultak. Így teremtették meg a római földtulajdonviszonyok az *agri vacui*-t és a *solitudo*-t s a sötét hátteret e folyamathoz törzsek, népek pusztulása szolgáltatta. Az *agri vacui* történetében Tacitus a római és a régi germán földtulajdon szemlélet összecsapásának állított örök emléket.

Hogy Tacitusnak ez a történeti látása és felismerése mennyire új és menynyire nem magától értetődő jelenség, azt legjobban Caesarral való összehasonlítása mutatja meg. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk ugyanis, hogy az *agri vacui* területe korábbi történetének egyik epizódját éppen Caesar őrizte meg számunkra. Tacitus Boiocalus beszédébe szőtte bele az *agri vacui* korábbi történetét, amely szerint azokat valamikor az chamavusok, majd a tubasok, azután pedig az usipusok birtokolták. Ezzel a Pliniustól megőrzött hagyománynyal egyezőleg Caesar arról tudósít (BG IV 1,4—9, 11—15), hogy i. e. 55-ben az usipesek és tenctherek átkeltek a Rajnán és elfoglalták a menapiusok Rajna és Mosa közötti földjeit. Az átkelés színhelyére vonatkozólga Caesar a következő meghatározást adja: *non longe a mari quo Rhenus influit*. Minthogy azonban előadása szerint (BG IV 10) a Rhenus és Vacalus (= Tacitusnál Vahalis) az *insula Batavorum*-ot zárja közre, nyilvánvaló, hogy az átkelés csak a Vacalus elágazása fölött történhetett, azaz ugyanott, ahol i. sz. 58-ban a frisiusok is átkeltek. Az usipesek tehát i. e. 55-ben valóban ugyanazt a területet szállhatták meg, mint amelyet a frisiusok és az ampsivariusok Nero uralkodása

alatt. Itt játszódott le a döntő ütközet is Caesar és az usipesek között, amely végül is a Mosa és a Rajna összefolyásánál ért véget.

Ha most Caesarnak az eseményről szóló tudósítását Tacitus elbeszélésével összehasonlítjuk, azonnal szembetűnik, hogy Caesarnál a romanizáció ellentmondásosságának s a földtulajdonviszonyok problémájának felismerése még teljességgel hiányzik. Ez annál élesebben mutatkozik meg, minthogy Caesar is használja a *vacare agros* (BG IV 8: *neque ullos in Gallia vacare agros*) és a *solitudo* (BG IV 18:[*Sugambri*] *seque in solitudinem ac silvas abdiderant*) kifejezéseket, azonban teljesen eltérő jelentésben. Minthogy a tartományi földtulajdonviszonyok csak Augustus alatt alakultak ki, Caesar még nem ismerte és nem ismerhette az *agri vacui*-nak mint földtulajdon kategóriának a fogalmát. Nála a *vacare agros* kifejezés még szabad, egy törzs által sem megszállott, lakatlan területet jelent. De a *solitudo* sem a rómaiak által elűzött népek után visszamaradó pusztaság, hanem éppen ellenkezőleg a barbár törzsek hozzáférhetetlen búvóhelyei. Caesar szemléletében tehát még nyoma sincs annak a tacitusi felismerésnek, hogy a római hódítás nemcsak a civilizációt viszi el a barbár törzsekhez, hanem a földtulajdonviszonyok megváltoztatásával a korábbi lakott területeket pusztasággá teszi. Ez még a római hódítás igenlésének és pozitív értékelésének korszaka.

Az *agri vacui* története és a római hódítás okozta *solitudo* Tacitusnál tehát egy új történetszemlélet jelentkezését tükrözi. Ennek az érlelődése bizonyára korábbra nyúlik vissza, mert a *solitudo*-nak ezt a felfogását tanúsítja már Pliniusnak egy helye is (NH VI 182: *nec tamen arma Romana ibi solitudinem fecerunt*). Az *agri vacui* történetében azonban a *solitudo* más hátteret nyer: nem háborús pusztítás, hanem a római béke, a római földtulajdonviszonyok idézik elő a földek pusztasággá válását. Az *imperium Romanum*-nak Caesarnál még egyértelmű képe Tacitusnál ellentmondásossá változik, s ez az alapja azoknak a véleményeknek, amelyek szerint Tacitus világképe és történetfelfogása következetlen és ellentmondásos vagy hogy Tacitus esetében az író és az ember nem ugyanaz a személy.[36] Valójában itt a művészi tükrözés sajátos jellegével állunk szemben. Tacitus mint senator és consul természetesen az *imperium Romanum* híve és politikájának aktív részese s támogatója. Ugyanakkor azonban világosan felismeri a principatus I. századi fejlődése során felszínre törő társadalmi és gazdasági ellentmondásokat a senatori rend és a princeps, a római arisztokrácia és a katonaság, Itália és a tartományok, a rómaiak és a barbárok viszonyában. S ha az ellentmondások feloldását a múltban, a köztársasági ideálban keresi is, maguknak az ellentmondásoknak a felismerésével és művészi ábrázolásával már a római társadalom s a Római Birodalom jövendő fejlődésének folyamatát ragadja meg.

[36] Ld. pl. *Borzsák:* P. Cornelius Tacitus. 409 «Wie man sieht, war T. Weltbild und Geschichtsauffassung von Anfang an nicht ohne Widersprüche und Inkonsequenzen»; *Sir Ronald Syme:* Ten Studies in Tacitus. 131 «. . . the man and the writer are not the same person».

HARMATTA JÁNOS

A SĀSĀNIDA KÖZIGAZGATÁS TÖRTÉNETÉHEZ A KÉSŐ ANTIK EGYIPTOMBAN

Amikor Neḥemyā Artaxerxés király engedélyével Jeruzsálembe akart utazni, akkor a királytól «leveleket» kért az átutazandó terület helytartóihoz, hogy azok e levelek (אגרות) alapján lehetővé tegyék útját Jeruzsálemig (Neḥemyā 2, 7). A Neḥemyā által használt אגרת szó az újbabiloni *egirtu* 'levél' szó átvétele a héberben és az arameusban is, s mint terminus technicus a levélformában megfogalmazott királyi vagy egyéb parancsot jelöli. Az ugyanebben a szövegrészben előforduló פחה 'helytartó' szó szintén asszír-babiloni jövevényszó az arameusban és a héberben s az óperzsa *xšaçapavan*-kifejezést adja vissza. E kifejezések kétségtelenné teszik, hogy Neḥemyā e szöveghelye az óperzsa közigazgatás pontos ismeretét tükrözi.

Ilyen «útlevél» maradt is fenn az óperzsa korból Aršāma egyiptomi helytartó arameus nyelvű levelei között. Ez a VI. Aršāma-levél, amely részletesen szabályozta és egyben biztosította 14 fő utazását Babylónból Egyiptomba s utasította az útba eső ellátó központokat a szükséges élelmiszer kiadására. A kiadott élelmiszerről az ellátó központok feljegyzéseket készítettek, s a Persepolis-i elámi táblák közt fennmaradt egy ilyen szöveg (PFT 3959) is, amely egy Tauma nevű ember és 34 kísérő társa részére kiadott élelmiszer mennyiségét rögzíti s Artafarna, Sparda perzsa helytartója által kiállított dokumentumra, «útlevél»-re hivatkozik.[1]

Hogy ez az úti okmány rendszer a perzsáknál a késő ókorban is fennállott, azt egy Egyiptom perzsa megszállásának évtizedéből származó pehlevi papirusz[2] bizonyítja, amely úton levő perzsa hírvivők és kisebb létszámú különítmények, összesen 183 fő ellátását jegyzi fel.[3] Ezeknek az úti okmányoknak, «útlevelek»-nek egyik érdekes típusát sikerült most egy másik Egyiptomból származó pehlevi papiruszban felismerni. A papirusz[4] szövege a következő:

1 *ʿL 'wstlb'l'n*
2 *Wwtlpt'n ZY MN kwsylnkws*
3 *ʿD ʿL twpys n'č*
4 *gy'np'n ŠRM KBYR LKWM*
5 *HN' mkwkl-I ZY MN ml*
6 *ŻY šmwl'l ZY w'č'lkn*

[1] Ld. *Harmatta J.:* Oikumene 1 (1975) s. a.

[2] E Basel-i pehlevi papiruszt *J. de Menasce* tette közzé: JA 241 (1953) 185 skk. és CII III. Vol. IV—V. Pl. XXIV. No. 55.

[3] Ld. *Harmatta J.:* Oikumene 1 (1975) s. a.

[4] *O. Hansen:* Die mittelpersischen Papyri der Papyrussammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. Berlin 1938. APAW 1937. Phil.-hist. Kl. Nr. 9. P. 8800 = Nr. 12.

7 *MNW* ⌜*d'n*⌝ *III II C PLḤWNyḥ*
8 *yt PWN dyn'l*
9 *X III III Wtlmsḥ II ZY*
10 *KR' dyn'l l'y*
11 *k*⌜*p'lk*⌝ *ZY ḥw'ld'n*⌜ *MN*
12 ⌜*ym*⌝*yk ZY kwsylnkws*
13 ⌜*PWN*⌝ *nyd'n*⌜ *YḤWWNyḥ*
14 [*ZK mkwk*⌜]⌜*P*⌝*WN YBLWNynd*
15 [ ]*W ḥlw 'YT*

Megjegyzések az olvasáshoz

2. sor. *wtlpt'n* helyett O. Hansen[5] . . *trp* . . , J. de Menasce[6] és D. Weber[7] *NTLp'n'n* olvasatot adott. Utóbbi paleográfiai szempontból természetesen szintén lehetséges, de nyelvi szempontból valószínűtlen. A *MN kwsylnkws ʿD ʿL twpys* kifejezés helyes olvasatát de Menasce találta meg (nála *kwsylynkws* a Basel-i papirusz világos olvasata alapján, itt azonban az íráskép inkább csak a *kwsylnkws* olvasatot engedi meg), Hansen olvasata *MN kw'dlwnws ʿD ʿL twpys* volt.

3. sor. A *n'č* szót Hansen nyomán[8] *nč*-nak szokás olvasni s a *nm'č* 'tisztelet' szó rövidítésének szokás tartani. E magyarázatnak azonban számos nehézsége van. L. alább.

4. sor. Hansen olvasata . . . *DNH KBD LKWM* volt.

5. sor. A *mkwk*⌜ szó olvasatát D. Weber találta meg.[9]

6. sor. Ugyancsak D. Webertől származik a *šmw*⌜*'l* olvasat[10] (nála *šmw*⌜*'l*). Gondolhatnánk esetleg *ŠMk*⌜*d'l* olvasatra is. Hansen és Weber *w'č'lk*⌜ alakot olvasott. Itt azonban nyilván a *w'č'lk'n* 'kereskedő' szó defektív írású alakjával van dolgunk.

7. sor. A *d'n* alak helyett *dyn* olvasat is lehetséges. A szó előtt és után álló függőleges vonások funkciója nem világos. Esetleg írásjelnek *(w* vagy *n)* is értelmezhetők.

9. sor. A sor elején Hansen *X* helyett elnézésből *XX*-at olvasott.

11. sor. A *k*⌜*p'lk*⌝⌜ szó olvasata a papirusz sérülése miatt némileg bizonytalan. A *ḥw'ld'n*⌜ szónak *'n'ld'n*⌜ olvasata is lehetséges.

12. sor. Hansen olvasata . . . *kw'dlwnws* volt.

13. sor. A *nyd'n*⌜ szó írásképe *wyšk*⌜-nek (így Hansen) és esetleg *ʿBYDWN*-nak is értelmezhető.

15. sor. Hansen olvasata . . .*'l* . . . volt.

Megjegyzések az értelmezéshez

1. sor. Az *avistvār* (a man. perzsa *'wystw'r* orthográfia alapján) vagy *ōstvār* szó jelentésének pontosabb meghatározása nehézségekbe ütközik. A szó-

[5] *O. Hansen:* id. m. 40.
[6] *J. de Menaasce:* JA 241 (1953) 192.
[7] *D. Weber:* Acta Orientalia 35 (1973) 88.
[8] *O. Hansen:* id. m. 25. Elfogadta pl. *J. de Menasce:* JA 241 (1953) 194, *D. Weber:* IF 74 (1969) 35.
[9] *D. Weber:* Acta Orientalia 35 (1973) 86 sk.
[10] *D. Weber:* Acta Orientalia 35 (1973) 87.

nak mint jogi kifejezésnek a jelentése 'jogosult, megbízott személy', ebből érthető 'Avesta-kommentátor' jelentésben való használata is.[11] A manicheus irodalomban a szó a *pydr 'wd 'wystw'r'n* «apa és családfők» kifejezésben fordul elő (M 49 II V 7).[12] Ebben az esetben a családfő nyilván mint a család képviseletére «jogosult» viseli az *avistvār* megjelölést. Valószínű, hogy e papirusz szövegében is az *ōstvār* szó valamilyen közigazgatási funkcióval «megbízott» személyeket, «bizalmi» embereket jelöl.

2. sor. Weber és de Menasce az általuk javasolt *NTLp'n'n* olvasatot *pāspānān* 'őrök'-nek értelmezik. Ez a magyarázat azonban elfogadhatatlan, mert egyrészt a *pāspān* szónak ilyen írásmódja, másrészt pedig a *NTLWN* = *pādan* logogrammnak ilyen rövidült alakja sohasem fordul elő. Ezenkívül a *NTLWN* logogramm csak a *pāy-* tő és a *pād* alak visszaadására használatos, de nem ábrázolhatja a *pās* hangalakot. Így a szónak csak *wtlpt'n* vagy *wtlp'n'n* olvasata lehet helyes. Ennek első tagjában a *vidar* 'út' szót láthatjuk, így a két lehetséges értelmezés közül *vidarbad* 'útparancsnok', *vidarpān* pedig 'útőr' jelentésű lehet. E két megjelölés részben a *custodes viarum* itáliai intézményét, részben a császárkori Egyiptom *ἀρχέφοδος*-ait idézi fel. Az utóbbiak a vidéki, falusi közigazgatás fontos tisztségviselői voltak.[13] Egy II/III. sz. papirusz szerint Soknopaiu Nésos *archephodos*-a egyben a helység *toparchés*-e is volt (B 376,1). Egy másik papirusz (B 759,21) az *archephodos*-okat a falusi tisztségviselők felsorolásában közvetlenül a *presbyteroi* után és a «többi *démosioi*» előtt említi. Legfontosabb egy harmadik papirusz (B 6,5 ; 22) adata, amely egy falu *archephodos*-ait és *euschémón*-jait említi. Az *euschémón* 'megbízható, tekintélyes' megjelölésben ugyanis jelentése alapján a pehlevi papiruszon a *vidarbad*-dal együtt szereplő *ōstvār* megfelelőjét ismerhetjük fel. Az *ōstvār* és *vidarbad* együttes előfordulása és pontos megfelelése a késő antik Egyiptom falusi *archephodos*-ainak és *euschémón*-jainak aligha lehet véletlen. Az Egyiptomot elfoglaló perzsák fejlett vidéki közigazgatási rendszert találtak ott, amelyet átalakítani vagy a helyi alsóbb tisztségviselőket perzsákkal kicserélni bizonyára nem volt számukra lehetséges. Így nyilvánvalóan egyszerűen átvették és fenntartották a falvak korábbi közigazgatási rendjét és tisztségviselőit, csak a görög elnevezéseket perzsákkal helyettesítették. Az *ōstvār* és *vidarbad* megjelölések tehát valószínűleg helyi közigazgatási tisztségviselőkre, a falvak «bizalmi» embereire és útfelügyelőire (a postaszolgálat fejeire) vonatkoznak. Lehetséges természetesen, hogy a sāsānida vidéki közigazgatás is ismerte az *ōstvār* és a *vidarbad* tisztségeit, mint ahogy a görög *presbyteros* 'falufőnök' középperzsa megfelelője is ismeretes a *mahistag* tisztségnév formájában mind iráni területről, mind pedig Egyiptomból, ahol szemmelláthatólag már a bizánci kori *pagarchos* megfelelőjeként szerepel. Ebben az esetben az egyiptomi helyi közigazgatás minden nehézség nélkül illeszkedhetett be a perzsa megszállás kereteibe.

3. sor. A *twpys* helynevet de Menasce *Tuphium*-mal azonosította. Ez a görög *Tuphion* alak latin átírása. E mellett azonban a VII. században a papiruszokon a görög *Tuphis* alak is előfordul, s a perzsa **Tūfīs* nyilvánvalóan ennek az átírása.

[11] *A. G. Perichanian:* Сасанидский судебник. Jerevan 1973. 505.

[12] *F. C. Andreas—W. Henning:* Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch—Turkestan. SPAW 1933. Berlin 1933. 308.

[13] *L. Mitteis—U. Wilcken:* Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. I. 1. Leipzig—Berlin 1912. 415.

A *n'č* szót Hansen a *nm'č* 'tisztelet' kifejezés rövidítésének tekintette, s ezt a magyarázatát általánosan elfogadták. Ennek az elgondolásnak azonban számos nehézsége van. Elsősorban a pehlevi papiruszok gyakran 6—8 sor terjedelmű és stereotyp elemekből álló üdvözlő formuláiban egyetlen más rövidítés sem fordul elő, holott ugyanígy várhatnánk a többi állandóan szereplő szó rövidítését is. Azután a *namāz* szót többnyire az *ʿSGDH* logogrammal írják, így fordul elő a Dura-Európos-i középperzsa levélben is.[14] Joggal várhatnánk, hogy a papiruszokon olykor az *ʿSGDH* logogramm vagy annak a rövidítése forduljon elő, azonban egy ilyen esetet sem ismerünk. Végül döntő súllyal esik a kérdés eldöntésénél számításba az a körülmény is, hogy a *n'č* üdvözlő formula — amennyire meg lehet állapítani — egyenrangúak vagy — mint jelen esetben — alacsonyabb rangúak üdvözlésében fordul elő. Mindennek alapján elfogadhatatlannak látszik a *n'č* szónak a *nm'č* = *ʿSGDH* 'tisztelet' kifejezéssel való azonosítása. Kézenfekvő viszont e szót a középperzsa *n'č* = *nāz* 'öröm, élvezet, szivélyesség' szóval azonosítanunk s benne a görög *χαῖρε*-nak megfelelő üdvözlő formulát látnunk.

4. sor. A *gy'np'n* szót korábban nem sikerült elolvasni és azonosítani. Más papiruszokon *y'np'n* alakban fordul elő, jelentése 'a lelket megőrző', így az egész *gy'np'n ŠRM KBYR LKWM* formula fordítása «lelket megőrző, sok üdv nektek» lehet. E formula változatát találjuk egy moszkvai pehlevi papiruszon is: *y'n 'LYK WŠRM KBYR* «hosszú ideig élő lelket (= hosszú életet) és sok üdvöt!».[15]

7. sor. A$^{|}$*d'n*$^{|}$ szó olvasata és értelmezése problematikus. Ha *dyn*-t olvasunk, ezt lehetne esetleg a *dyn'l* 'dīnār' szó rövidítésének felfogni, azonban ilyen rövidítés egyébként nem ismeretes, s minthogy a szöveg folytatása tartalmazza a *PWN dyn'l X III III* «16 dīnārért» kifejezést, a szövegösszefüggés is kizárja ezt az értelmezést. Az egész írásképet olvashatnánk *wd'n*$^{|}$-nak s így a *viyān* 'sátor' szót nyernénk, azonban a mellette álló *PLḤWNyḥyt* 'tapostassék, csépeltessék' igealakkal e tárgy nem ad értelmet. Így legvalószínűbbnek az látszik, hogy a szó előtt és után álló függőleges vonásokat a *wāw quiescens*-hez hasonló funkciójú, esetleg kiemelő jelnek kell tekintenünk, s a szót magát *d'n*-nak kell olvasnunk. Így a *dān* 'gabona, mag' szót nyerjük, amely után az 500 számadat áll. Itt egy mértékegységet várnánk ,amely azonban hiányzik. Mivel a gabona általánosan használt űrmérték egysége az *ardab*, fel lehet tenni, hogy az írnok ezt mint magától értetődő dolgot nem tüntette fel vagy hogy a $^{|}$*d'n*$^{|}$ írásmód önmagában jelzi ezt a mértékegységet.

8—10. sor. A *PWN dyn'l X III III Wtlmsḥ II ZY KR' dyn'l l'd* «16 dīnārért és 2 tarmasaért, amely minden dīnārra (esik)» kifejezés több problémát vet fel. Az egészet nyilván úgy kell értelmeznünk, hogy Samuel, a kereskedő az 500 ardab gabonát 16 dīnārért vette, azonban minden dīnārra még 2 tarmasát adott. A *tarmasa* szót Hansen bizonyára helyesen vetette össze az újperzsa *tärmäsä* 'dimidium ponderis *dang* dicti sive pondus octo granorum vel duarum siliquarum' súlyegységgel.[16] A középperzsában a *tarmasa* <**tarmasak* szó a görög *θέρμος* átvétele, amelynek súlyegységként való használatára az egyiptomi papiruszokon is van példánk (Ox 9 B 15 ; 16). Hogy itt valóban az Egyiptomban használt bizánci pénz- ill. súlyrendszer átvételéről van szó, azt az is

[14] 1. sor: *ŠRM WʿSGDH KBYR ŠDRWN* «üdvöt és sok tiszteletet küld».
[15] *A. G. Perichanian:* VDI 1961/3. 84.
[16] *O. Hansen:* id. m. 41.

bizonyítja, hogy a pehlevi papiruszokon a κεράτιον, a solidus 1/24 része, *kyl't* alakban szintén előfordul. Ma meg nem teljesen világos a VII. századi Egyiptomban használt bizánci pénzrendszer és a perzsák saját pénzrendszere közötti viszony, azonban az eddig ismert adatok arra mutatnak, hogy a perzsák igyekeztek alkalmazkodni az egyiptomi viszonyokhoz s ennek megfelelően átvették és alkalmazták a bizánci pénz- és súlyrendszert.

Minthogy a tarmasa a dīnār (= solidus) 1/12 része volt, a kereskedő a 16 dīnār vételárra 16,6% ráadást adott. Ez az eljárás emlékeztet a VI. századi bizánci papiruszok sokat vitatott számítási gyakorlatára, amely a solidusban megadott összegek után a παρὰ κεράτια δύο kifejezést használja.[17] A különböző értelmezési lehetőségek közül legvalószínűbbnek még mindig az látszik, hogy e kifejezést «rá még 2 *keration*» jelentésben kell felfognunk s ezt úgy érthetjük, hogy a 2 *keration* minden solidushoz járt. Ha a bizánci kifejezésnek valóban ez a helyes értelmezése, akkor a pehlevi papiruszban előforduló ügylet annak pontos megfelelője s nyilván az Egyiptomban általánosan elterjedt eljárás átvétele azzal a különbséggel, hogy a ráadás éppen a kétszerese (2 *tarmasa* = 4 *keration*) a bizánci gyakorlatnak.

13. sor. A *nyd'n*[1] szót a manicheus perzsa adatok alapján 'kincstár, raktár' jelentésűnek tarthatjuk.[18] A *wyšk*[1] olvasat esetén a *PWN wyšk*[1] *YḤWWNyḥ* kifejezés jelentése «az erdőben legyen» lenne, ami a *kp'lk*[1] *ZY ḥw'ld'n*[1] «élelemtartó edény» alanyhoz nem nagyon vág. Az *ʿBYDWN* olvasat esetén a *PWN ʿBYDWN YḤWWNyḥ* kifejezés értelme «készen legyen» lehetne.

A fentiek alapján a papirusz következő értelmezését adhatjuk:

1 «A megbízottaknak
2 és útparancsnokoknak, akik Oxyrynchostól
3 Tuphisig (vannak), szívélyes üdvözlet!
4 Lelket megőrző sok üdv nektek!
5 Ez egy hajó a számából
6 Samuelnek, a kereskedőnek,
7 akinek gabona 500 (ardab) csépel-
8 tessék 16 dīnārért
9 és 2 tarmasaért, amely
10 minden dīnārra (jár).
11 Élelemtartó edény
12 Oxyrynchos földjéről
13 legyen a raktárban.
14 [Azokat a hajó]n elhozzák.
15 [. . . . . .] és minden megvan.»

A papirusz tehát egy hajó menetlevelét tartalmazza, amelyet egy perzsa parancsnokság állított ki a hajó tulajdonosa, Samuel számára. A menetlevél az Oxyrynchos és Tuphis közötti helységek megbízottainak és útfelügyelőinek szól, kiállítója tehát az Oxyrynchostól délre eső terület perzsa parancsnoksága lehetett. A menetlevél gabona felvásárlására és élelemtartó edények elszállí-

[17] *L. Mitteis—U. Wilcken:* id. m. LXVII.
[18] Ld. *I. Gershevitch:* AM NS 2 (1951) 143 *W. B. Henning* közlése alapján.

tására jogosította fel a hajótulajdonost, illetőleg 500 ardab gabona kicséplésére és szolgáltatására, valamint élelemtartó edények rendelkezésre bocsátására utasította a helyi hatóságokat. A menetlevél a tekintélyes mennyiségű, kb 150 q gabonáért járó vételárat is pontosan meghatározta 16 dīnārban és a dīnāronkint fizetendő 2 tarmasa, összesen 2 dīnār 8 tarmasa ráadásban.

A menetlevél egész jellege és utasításai kizárják, hogy a gabonavásárlás a hajótulajdonos magánüzlete lett volna. A helyi hatóságoknak szóló utasítások kétségtelenné teszik, hogy itt nyilvánvalóan a megszálló perzsa csapatok részére történő kényszervásárlással állunk szemben. Így a papirusz az Egyiptomot elfoglaló perzsa csapatok ellátásának megszervezésébe enged bepillantást. Ez rokon vonásokat mutat a császárkori és a bizánci ellátási rendszerrel. A római és bizánci közigazgatás ugyanis részben (az *annona militaris*-tól eltekintve) hasonló módon szervezte meg a csapatok ellátását. Az igénybe vett hajótulajdonosokat, akik a bizánci korban testületet alkottak, menetlevéllel (ἐπιστολή) látták el, amely a helyi hatóságoknak szóló utasításokat tartalmazott a gabona kényszereladására.[19] Úgy látszik, hogy a perzsák ebben a tekintetben is alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz és a gabonafelvásárlás tekintetében is követték a bizánci gyakorlatot. Alkalmazkodási készségüknek és egyben politikai éleslátásuknak lehet a jele az is, hogy a gabonaár után járó ráadást a bizánci uralom alattinak a kétszeresére emelték.

A tárgyalt papirusz tehát a perzsa uralom alatt álló Egyiptomban használt útlevelek egy sajátos típusával, a perzsa csapatok ellátását szolgáló gabonafelvásárlást szabályozó hajó-menetlevéllel ismertetett meg bennünket. Kétségtelen, hogy ezenkívül még számos vállfaja volt a perzsák által Egyiptomban használt útleveleknek. A szárazföldi utazáshoz szükséges útlevél középperzsa megnevezését két papiruszból is ismerjük. Egy Heidelberg-i papirusz (Pahl. 9) 2—4 sora a következő szöveget tartalmazza: *WMN ḥnt'k' wtln'mk' YNSBWNtn l'd* «és hogy a kartárstól útlevelet kapjon'.[20] A *wtln'mk'* kifejezés, amelyet D. Weber *NTLn'mk'*-nak javasolt olvasni,[21] szószerint «út-level»-et jelent. Nyilvánvalóan ilyen «út-levél»-lel utaztak azok a perzsa katonák is, akik a Basel-i papirusz kimutatása szerint valamelyik központban útközben ellátást kaptak.[22] A másik adat egy Berlin-i papiruszban fordul elő, amelynek 3. sorából éppen csak a *wtln'mk'* szó maradt fenn.[23] Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy az útlevelek, menetlevelek használata a késő antik Egyiptom perzsa közigazgatásában általános gyakorlat volt s a tárgyalt példák arra mutatnak, hogy ebben az óperzsa kor hagyománya és a helyi bizánci közigazgatás kialakult formái szerves egységbe olvadtak össze.

[19] *L. Mitteis—U. Wilcken:* id. m. 359, 377, 379 sk.

[20] E szövegrészt a publikálatlan papiruszból több ponton eltérő átírásban *D. Weber:* Acta Orientalia 35 (1973) 88 idézi.

[21] A *NTLn'mk'* olvasat és *pāsnāmag* értelmezés épp oly kevéssé lehetséges, mint *NTLp'n'n* a tárgyalt papiruszban.

[22] *Harmatta J.:* Oikumene 1 (1975) s. a.

[23] *O. Hansen:* id. m. Nr. 43 (töredék). *Weber* itt is *NTLn'mk'*-ot olvasott.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HARMATTA JÁNOS

EGY ELYMAISI FELIRAT MASJID-I SOLAIMANRÓL

R. Ghirshman Masjid-i Solaiman szent terraszának ásatásai[1] során egy elymaisi feliratot talált, amely örvendetesen gyarapítja az ilyen emlékek eddig ismert körét.[2] A feliratot egy kőlapra vésték be, amelynek felülete a fénykép alapján ítélve eléggé lekopottnak látszik s a betűk körvonalai ennek következtében elmosódottak. A felirat 4 sorból áll, amelyek következőképpen olvashatók:

1 א־י
2 ⌜נ⌝גשׂ⌜א⌝
3 ז׳
4 ⌜אר׳א נז⌝ר

Megjegyzések az olvasáshoz

2. sor. Az 1. betű elmosódott, s így נ helyett esetleg פ olvasatra is gondolhatunk. A szóvégi א egyik fele kitöredezett, de olvasata így is biztos.

3. sor. A ז׳ elhelyezése a sorban arra enged következtetni, hogy utólag szúrták be. A 3. sor ugyanis szemmelláthatólag úgy jött létre, hogy az אריא szó első א-ját közvetlenül a נגשׂא szó נ-je alá vésték be, úgyhogy voltaképpen ez volt a 3. sor. Minthogy azonban az נ szára mélyen a sor alá nyúlt, a 2. sor és az אריא szóval kezdődő sor között csaknem egy sornyi hézag keletkezett. Ebbe azután a ⌜נ⌝גשׂ⌜א⌝ szó א-ja alá beszúrták a ז׳ szót, így az eredeti 3. sorból 4. sor lett.

4. sor. Az א־י szó második א betűje erősen kitöredezett, alig felismerhető. A נזר szó ר betűjének olvasata a kő kitöredezése miatt bizonytalan.

Megjegyzések a felirat magyarázatához[3]

1. sor. Az א־י szóban szórendi helyzeténél fogva tulajdonnevet kell látnunk. Alakját tekintve e név egyaránt összevethető a héber אר׳ 'oroszlán' vagy a párthus *'ry* 'nemes' szóval: jelentéstani szempontból mindkettő elképzelhető személynévnek, s a

[1] A Masjid-i Solaiman-i ásatásokra l. *R. Ghirshman:* Masjid-i Solaiman ou Mosquée de Salomon, campagne de fouilles dans les montagnes de Bakhtiari (Iran) au printemps 1967. Acad. Inscr. CR 1968. Párizs 1968. 8—15, továbbá La terrasse sacrée de Masjid-i Solaiman (Iran). Campagne de 1970. Acad. Inscr. CR 1970. Párizs 1971. 653—665 és Terrasse sacrée de Masjid-i Solaiman (Iran). Acta Ant. Hung. 19 (1971) 255—258.

[2] Hálás köszönetemet fejezem ki *R. Ghirshman* professzornak a felirat publikálásának lehetőségéért.

[3] A nyelvi adatokra l. a következő műveket: *W. Gesenius—F. Buhl:* Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament.[17] Leipzig 1921. — *L. Koehler—W. Baumgartner:* Lexicon in Veteris Testamenti libros. Leiden 1958. — *J. Levy:* Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim. I—IV. Leipzig 1876., 1879., 1883., 1889. — *I. N. Vinnikov:* Словарь арамейских надписей. Moszkva—Leningrád 1958—1965. — *E. S. Drower—R. Macuch:* A Mandaic Dictionary. Oxford 1963. — *H. Donner—W. Röllig:* Kanaanäische und aramäische Inschriften. I—III. Wiesbaden 1962—1964. — *C. Brockelmann:* Lexicon Syriacum. Berlin 1895. — *E. G. Kraeling:* The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Haven 1953. — *A. E.*

Elymaisi felirat Masjid-i Solaimanról (R. Ghirshman felvétele)

héber szó használatos is személynévként, míg a párthus *'ry* szó személynévi használatára nem ismerek eddig példát.

2. sor. A גשׂא szó nyilván a héber נגשׂ 'uralkodó', נג׳שׂ 'adóbehajtó' szóval vethető össze.

4. sor. Az אר׳א szóban minden bizonnyal az újhéber אוריא 'jászol, istálló, gabonatartó', óhéber א־יה, arameus אריא 'jászol' szavak elymaisi megfelelőjét láthatjuk. A szó jelentése valószínűleg 'gabonaraktár' lehetett, bár az újhéberben általánosabb 'kincs' jelentése is előfordul, mint ezt a J. Levy idézte példa mutatja: וכל אוריא של׳ בתוכה «és minden kincsem abban (ti. a hajótörést szenvedett hajóban) van», úgyhogy ennek alapján esetleg 'kincs, kincstár' jelentését is feltehetjük. A נז⌉ר⌉ szó az arameus נזר 'fogadalmat tesz, szentel' ige megfelelője lehet, s perf. egyes szám 3. szem.-nek tekinthetjük.

A fenti megjegyzések alapján a feliratnak következő értelmezését javasolhatjuk: «Ari, a gabonaraktár (esetleg: kincstár) adószedője szentelte (fogadalmi ajándékul)». A feliratot tartalmazó kőlap valamilyen fogadalmi ajándéknak, esetleg oltárnak lehetett a része, amelyet Ari az adószedő szentelt a kultuszhely istenségének.

A felirat egyik érdekessége a נגשׂא זי אר׳א tisztség említése. Ha e kifejezésben az אר׳א szó 'gabonaraktár'-t jelent — s a lehetséges értelmezések közül bizonyára ez a legvalószínűbb —, akkor feltehetjük, hogy az Elymaisi Királyság gazdasági szerkezete hasonló volt az Óperzsa Birodaloméhoz vagy a Sāsānida Iranéhoz. Az a kérdés is felvethető, hogy itt e jelentős szentély-körzetben egy «gabonaraktár adószedő»-jének a jelenléte nem azt jelzi-e, hogy a Masjid-i Solaiman-i szentélynek megvolt a saját földbirtoka, «szent föld»-je s erről a terményadót a szentély papságának és személyzetének ellátására a szentély gabonaraktárába saját adószedője gyűjtötte be. Egy ilyen adószedő fogadalmi ajándékának emlékét őrizhette meg a tárgyalt felirat.

A felirat másik érdekessége, hogy az eddig ismert elymaisi feliratoktól eltérő típust képvisel. Míg a Tang-i Sarvak-i és a Tang-i Butān-i feliratok[4] domborművek magyarázatai, a tárgyalt felirat a fogadalmi feliratok típusához sorolható, s így rövidsége ellenére is bővíti az elymaisi epigrafikára vonatkozó ismereteink szerény körét.

Történeti szempontból igen fontos volna meghatározni a felirat korát. Az eddig megfejtett elymaisi feliratok korának meghatározása úgy történt, hogy W. B. Henning azonosította a Tang-i Sarvak-i feliratokban szereplő Vorōdot *(wrwd)* IV. Orodes elymaisi királlyal, s így az egész felirat-csoportot az i. sz. II. század második felébe helyezte.[5] A Tang-i Butān-i feliratok korát viszont A. D. H. Bivar úgy határota meg, hogy alapul vette Henning megállapítását, s minthogy véleménye szerint e feliratok igen közel állnak paleográfiai szempontból a Tang-i Sarvak-i feliratokhoz, úgy gondolta, hogy ezek is az i. sz. II. századból származnak.[6] Sajnos azonban ezek a feltevések elfogadhatatlanok. Elsősorban arra kell rámutatnunk, hogy a Tang-i Sarvak-i feliratokban szereplő Vorōdot nem lehet IV. Orodes elymaisi királlyal azonosítani, és pedig azért nem, mert a feliratok ezt a Vorōdot nem nevezik királynak. Az elymaisi pénzek tanúsága szerint viszont Elymais királyai a מלכא címet viselték, úgyhogy teljesen elképzelhetetlen e cím hiánya egy olyan feliratból, amely a király domborművét magyarázza. Hogy a Tang-i Sarvak-i feliratokban szereplő személyek nem a királyi család tagjai voltak, azt éppen az bizonyítja, hogy a feliratok csak egyetlen címet említenek, s ez a רבאני, amelynek jelentése semmiképp sem felelhet meg az elymaisi királyok által viselt מלכא címnek. Így a Tang-i Sarvak-i feliratokat semmiesetre sem tekinthetjük az elymaisi királyok írásos emlékeinek, s így Henning szinte magától értetődőként előadott elméletét a leghatározottabban el kell utasítanunk.

Cowley: Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C. Oxford 1923. — *G. R. Driver:* Aramaic Documents of the Fifth Century B. C. Oxford 1957. — *Ph. Gignoux:* Glossaire des Inscriptions Pehlevies et Parthes. London 1972.

[4] A Tang-i Sarvak-i feliratokra ld. *W. B. Henning:* The Monuments and Inscriptions of Tang-i Sarvak. Asia Major NS 2 (1952) 151—178. — *F. Altheim—R. Stiehl:* Supplementum Aramaicum. Baden-Baden 1957. 90—97. — *S. Shaked:* BSOAS 27 (1964) 287—290. — *R. Macuch* a köv. műben: *F. Altheim—R. Stiehl:* Die Araber in der Alten Welt. II. Berlin 1965. 139—158. A Tang-i Butān-i feliratokra ld. *A. D. H. Bivar—S. Shaked:* The Inscriptions at Shīmbār. BSOAS 27 (1964) 265—281. — *F. Altheim—R. Stiehl:* Die Araber in der Alten Welt. III. Berlin 1966. 66—73.

[5] *W. B. Henning:* Asia Major NS 2 (1952) 175—176.

[6] *A. D. Bibvar:* BSOAS 27 (1964) 271—272.

De nem fogadható el A. D. H. Bivarnak az a véleménye sem, hogy a Tang-i Butān-i feliratok paleográfiai szempontból igen közel állanak a Tang-i Sarvak-i feliratokhoz. A valóság az, hogy a Tang-i Butān-i feliratokban használt elymaisi írásnak több betűje erősen eltér a Tang-i Sarvakban használtaktól, s így az egyetlen következtetés, amit a két felirat-csoport paleográfiai összehasonlításából levonhatunk, az, hogy nem lehetnek egykorúak.

A kronológia problémáját epigráfikai szempontból azonban mégis meg lehet közelítani, csak helyes módszert kell alkalmaznunk. Az elymaisi írás emlékei közül egyedül a pénzfeliratok kora határozható meg bizonyos határok között, ezekből kell tehát kiindulnunk. A כנישכיר ורוד מלכא בר ורוד feliratot viselő pénzek, amelyeknek felirata W. B. Henningnek is kiindulópontul szolgált a Tang-i Sarvak-i feliratok megfejtésében,[7] mind a korábbi kutatók (Allotte de la Fuÿe és G. F. Hill), mind pedig G. Le Rider újabb gondos kutatásai szerint az i. sz. század utolsó negyedéből származnak.[8] Mivel a Tang-i Sarvak-i feliratok írása e pénzfeliratokéval egyezik, ezeket kétségtelenül i. sz. 75 utáni időbe kell helyeznünk, anélkül, hogy közelebbi időpontjukat egyelőre meg tudnánk határozni. Minthogy a Tang-i Butān-i feliratokban használt elymaisi ABC több betűje, így az א, ג, ה, צ, ש lényegesen eltér a Tang-i Sarvakban használt betűformáktól, e feliratokat az elymaisi írás fejlődésének nyilvánvalóan korábbi szakaszába, tehát mindenesetre i. sz. 75 elé kell helyeznünk. Mivel pedig az ש esetében Tang-i Butānban már a Tang-i Sarvakban használt zárt alak is előfordul,[9] valószínű, hogy a legkésőbbi Tang-i Butān-i feliratokat nem választja el tulságosan nagy időköz a Tang-i Sarvak-iaktól. Figyelembe véve, hogy a Tang-i Butān-i feliratok legalább három באשיבה nemzedéket képviselnek, a legkorábbi közülük még esetleg az i. e. utolsó évtizedekben keletkezhetett.

A Masjid-i Solaiman-i felirat írása a Tang-i Sarvak-i feliratokéval egyezik. Jól megfigyelhető ez az א esetében, amely mindig zárt, de jellegzetes a ג és az ש alakja is, amelyek közül az első lehetővé teszi a Tang-i Sarvak-i 3. sz. feliratban egyszer előforduló, s Henning által helytelenül ábrázolt ג alakjának korrigálását, míg az ש ugyanazt a felül kissé összeszűkülő formát mutatja, mint a Tang-i Sarvak-i feliratokban. Ezeknek az egyezéseknek alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy a Masjid-i Solaiman-i felirat az elymaisi írás történetének i. sz. 75 körül kezdődő későbbi szakaszába tartozik, anélkül azonban, hogy korát Elymais e késői, i. sz. 75-től kb. 200-ig terjedő történeti periódusán belül pontosabban meg tudnánk határozni. Ha helyes Henningnek az a megfigyelése, hogy a kis bronz pénzek feliratában az ב -nek a párthus *š*-hez hasonló alakja is előfordul,[10] s ha ezt a párthus írás hatásának kell tulajdonítanunk, akkor annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a Masjid-i Solaiman-i és a Tang-i Sarvak-i feliratok még a párthus írás hatásának érvényesülését megelőző korszakba, azaz a periódus első felébe tartoznak.

[Korrektúra-jegyzet. — R. Ghirshman professzor fenti tanulmányom kéziratának elolvasása után a következőket írta 1974. július 6.-áról keltezett levelében: „L'inscription de Masjid-i Solaiman est un graffito sur un banc du temple d'Héraclés (séleucide), devenu celui de Verethragna sous les Parthes (il mesure 8 cm. × 11 cm.)." Ez a közlés teljes mértékben alátámasztja a felirat fentebbi értelmezését s az abból levont következtetést, t. i. hogy fogadalmi tárgy feliratával van dolgunk. Ari, a szentély adószedője tehát egy ülőhelyet készíttetett a templom számára.]

[7] *W. B. Henning:* Asia Major NS 2 (1952) 164—165.

[8] *G. Le Rider:* Suse sous les Séleucides et les Parthes. MMAI XXXVIII. Páris 1965. 352, 426.

[9] A 3. sz. feliratban.

[10] *W. B. Henning:* Asia Major NS 2 (1952) 165.

KAZAI MAGDOLNA

VERANCSICS — TANULMÁNYOK

I. A MONUMENTUM ANCYRANUM FELFEDEZÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

Az új életre kelt klasszikus ókori latin irodalom alkotásaival elmélyülten foglalkozó, legkiválóbb humanisták körében is eléggé lassan alakult ki, és eléggé ritka jelenség volt a római feliratok iránti tüzetesebb érdeklődés.[1] — Kevéssé közismertek azonban e téren a mi nagyműveltségű humanistánk, a dalmáciai születésű diplomata és főpap Verancsics Antal érdemei, pedig hatalmas levelezésének gazdag anyagában epigráfiai érdeklődésére vonatkozóan számos adalék található. A szóbajöhető adatok közül példaként megemlítenők először azt a Honthér Jánoshoz írt levelét, amelyben egy Kézdivásárhely mellett talált római bronztáblácska — feltehetőleg katonai diploma — iránt érdeklődik, s egyúttal a felfedezett romok elhelyezkedésének a leírását is kéri.[2] Egy másik levelében beszámol arról, hogy maga mintegy kétszáz latin feliratot gyűjtött össze és másolt le; ugyanitt tett megjegyzése arra enged következtetni, hogy tudatában volt a feliratok történeti felhasználása jelentőségének.[3] — Sajnálatos, hogy a modern kutatás sem külföldön, sem hazánkban nem méltányolja megfelelő módon éppen a legjelentősebb epigráfiai teljesítményét, nevezetesen a «feliratok királynőjének», a *Res gestae divi Augusti* máig legteljesebb példányának felfedezésével és lemásoltatásával kapcsolatos szerepét. Ez annál feltűnőbb, mivel a fontosabb idevágó tények mind a nemzetközi epigráfiai irodalomban, mind — mint alább majd látni fogjuk — a hazai magyar irodalom-történetírásban is réges-rég hozzáférhetőek. Ennek a tudománytörténeti adósságnak a törlesztéséhez kíván az alábbi dolgozat adalékokat szolgáltatni, egyben korrigálni néhány, a szakirodalomban máig fel-felbukkanó apróbb pontatlanságot, tévedést, kitölteni a korábbi kutatás néhány hézagát.

1. Az Augustus tetteit megörökítő latin–görög kétnyelvű felirat («Tatenbericht», «Leistungsbericht») latin szövege feltalálásának körülményeit, ismertté válásának történetét — elsősorban az egyik felfedező, a flandriai humanista A. G. Busbeq(ius) beszámolója alapján — Mommsen ismertette a felirat 1883-ban megjelent 2. kiadásában.[4] — Mommsen mesteri kiadványának a szövege és kommentára évtizedeken át alapvető kiindulás volt minden, a problémakörrel kapcsolatos kutatás számára. Az antiochiai töredékek feltalálását (1914) követően aztán új lendületet vettek a kutatások, s mind a szövegformálás, mind a részletek interpretálása, valamint az egész felirat megítélése tekintetében meghaladták Mommsen teljesítményét. Egy vonatkozásban nem történt említésre méltó előrehaladás: a *Monumentum Ancyranum* felfedezése történetének vonatkozásában nem merült fel lényeges új adat az ókortudományi szakirodalomban,[5] nem történtek körültekintő forrásszerű kutatások. Így az újabb szövegkiadások és összefoglaló

[1] Vö. *H. Dessau:* Lateinische Epigraphik, 4, 10., in: *Gercke-Norden:* Einleitung in die Altert. wiss. I³. Lpz.—Brl. 1927. *U. von Wilamowitz—Moellendorf:* Geschichte der Philologie., uo. 17. (= Lpz. 1959). *A. Rosenberg:* Einleitung und Quellenkunde zur röm. Gesch. Brl. 1921. 41. *H. Bengtson:* Grundriss der röm. Gesch. mit Quellenkunde. I² 1970. 2.

[2] Verancsics Antal Összes Munkái (Ö. M.). Közli *Szalay László*. VI. kötet, 112. l.

[3] Uo. 330. l. — Vö. alább 6. l. 29. j.

[4] Res gestae divi Augusti. Ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi iterum edidit *Th. Mommsen*. Berolini 1883. XVI. p. — Busbeq négy levélben számolt be követútjáról. Ezeknek Mommsen az 1959. évi frankfurti kiadását használta. Ismeretes a munkának két korábbi, egyaránt 1581-ből származó kiadása, ezek eltérő címeken Antverpenben (Plantinnál), ill. Bourgesban jelentek meg. A későbbi kiadások között 1758-ban Pesten is megjelent egy Augerii Gislenii Busbequii Omnia quae extant c. kiadásban; ezt érdekes módon a hazai kutatás nem tartja számon (vö. 25j.), bár számos könyvtárban megvan; az alábbiakban mint számunkra leghozzáférhetőbbnek, ennek a kiadásnak az oldalszámaira hivatkozunk.

[5] Kivétel a Fugger bankház egyik a követséghez csatlakozott tagja naplójának a kiadása, l. *F. Babinger:* H. Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien 1553/55. (Studien zur Fugger-Geschichte VII.) München 1923. Vö. *A. Stein:* Hans Dernschwam von Hradschin. Karpathenland 5 (1932) 87—88. *H. Volkmann*, in: BursJb. Bd. 279, 4. Lpz. 1942. *Berlász J.:* Dernschwam János könyvtára, MKszle 1963. 301—302.

munkák közvetlenül vagy közvetve a mai napig lényegében Mommsen közléseit veszik át teljesebb vagy kurtább formában annak kisebb pontatlanságaival, tévedéseivel együtt.

2.1. Mommsen tájékoztatása szerint a páratlan jelentőségű feliratos emléket 1555-ben fedezték fel a mai Ankara mellett, az ókori Ankyra helyén, Róma és Augustus templomának falába vésve II. Ferdinánd császárnak a II. Szulejmán szultánhoz küldött követei. — A II. Ferdinánd császárra vonatkozó közlést kutatók egész sora vette át szinte napjainkig, így Gardthausen,[6] E. Diehl,[7] A. Rosenberg,[8] E. Kornemann,[9] J. Gagé[10] N. A. Maskin[11] és Borzsák István.[12] Annak ellenére, hogy már a harmincas évek elejétől, többen utaltak Mommsen tévedésére, amennyiben nem II., hanem I. Ferdinánd császár lenne a helyes megjelölés.[13] — A sorszámot illetően a korrekció helyes, — ezzel azonban éppen a lényeges hiba nem nyert megoldást, ti. az, hogy Ferdinándot császárként tüntetik fel. Az érthető, hogy a német Mommsen számára Ferdinánd csak mint német császár volt érdekes: Ferdinánd azonban csak a felirat felfedezését követően lett császár, tehát ilyen minőségben ezt megelőzően nem intézkedhetett a — különben 1553-ban elindult — követség küldéséről. Ennek ellenére az adott összefüggésben és időre vonatkozóan Mommsen óta Ferdinánd szinte minden kutatónál német császárként szerepel.[14]

2.2. Lássuk a kérdést közelebbről. Ferdinánd 1503-ban született Bécsben mint Szép Fülöp és Őrült Johanna fia; 1521-től osztrák főherceg, 1526-tól cseh és magyar király, 1531-től római király, s csak, mint láttuk 1556-tól német császár. A szóbanforgó követség ügyében tehát még csak mint király intézkedhetett; mégpedig ebben elsősorban mint magyar király volt érdekelt, mutatja ezt a követség összetétele és célja egyaránt. A követség két vezetője Verancsics Antal püspök és Zay Ferenc a dunai magyar hajóhad parancsnoka (*«generalis nazadistarum capitaneus»*) volt. (Busbeq csak 1555 elején csatlakozott a követséghez.) Ugyancsak magyar volt a követség tagjainak a zöme is, amint az a Dernschwam naplójában (43—44. l.) közölt névjegyzékből megállapítható. A követ-út céljaként Busbeq azt a diplomáciai igyekezetet jelöli meg: *quo commodius Turcarum in regno Hungariae grassationibus occurreretur.*[15] A küldöttség és a király levélváltásából az is egészen nyilvánvaló, hogy a másik alapvető indíték Erdélynek a töröktől való megszerzése volt. — Megemlíthetjük még azt is, hogy Verancsics és Zay a kérdéses időszakból fenntmaradt leveleikben Ferdinándhoz mint királyhoz írnak: *ad maiestatem regiam, regi suo, sacratissimo regi, sacratissimo regi suo* stb. De *rex*-nek mondja Ferdinándot Busbeq is a követségről beszámoló említett I. levelében *(passim)*; a maga megbizatásával kapcsolatban pedig így: *Romanorum Rex Ferdinandus.*[16]

3.1. Az újabb szövegkiadások, összefoglalások a felirat felfedezésével kapcsolatban vagy egyszerűen csak Ferdinánd követségét említik nevek nélkül,[17] vagy ha nevet említenek, jobbára csak Busbeqnek tulajdonítják az emlék felfedezését és lemásoltatását.[18] (Tudománytörténeti kuriózum viszont, hogy a Busbeq követútjáról könyvet író L. Peytrand[19] éppen a felirat felfedezéséről nem emlékezik meg.) — Pedig Mommsen

[6] Augustus u. seine Zeit. I, 3. Lpz. 1896. 1282.

[7] Res gestae divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum[4]. Bonn 1925. 2.

[8] I. m. 96.

[9] PW-RE XVI (1933), col. 211., s. v. Monumentum Ancyranum. Később (BPhW 57 [1937] 11) korrigálta.

[10] Res gestae divi Augusti. Paris 1935. 4. 1950.[2]

[11] Augustus princpatusa. Kialakulása és társadalmi lényege. (Ford. *Borzsák I.*) Bp. 1953. 253.

[12] Res gestae divi Augusti. AntTan 1 (1954) 323. A RG fordításának bevezetésében.

[13] Elsőnek *E. Hohl*, Gnomon 7 (1931) 393., vö. *H. Volkmann*, i. h. 5.

[14] L. *Gardthausen*, i. h. *Diehl*, i. h. *Rosenberg*, i. h. *Kornemann*, PW-RE i. h. *Gagé*, i. h. *Maskin*, i. h. *Borzsák*, i. h. *H. Malcovati:* Imp. Caesaris Augusti, Operum fragmenta[5]. Torino 1969. p. LIII. — *Volkmann:* Res gestae divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum[3]. Brl. 1969. 4 lényegében helyesen római királynak mondja.

[15] I. m. p. 2.

[16] Uo. p. 3. — De királynak nevezi magát Ferdinánd is a követség vezetőihez intézett leveleiben.

[17] Mint *Diehl*, i. h. *Kornemann*, PW-RE i. h. *Gagé*, i. h. *Maskin*, i. h.

[18] Mint *Gardthausen*, i. h. *Rosenberg*, i. h. és *Volkmann*, BursJb i. h. 4., ill. szövegkiadása i. h., valamint *Borzsák I.*, i. h. L. még *W. Weber:* Princeps. I. Stuttgart 1936 (= Darmstadt 1969), 108 , 451. j.

[19] De legationibus Ang. Gisleni Busbequii in Turciam a Ferdinando I (!) Austriaco ad Suleimannum missi (1554—1562). Paris 1897.

Busbeq beszámolója alapján a követtársakról is megemlékezik, így Verancsicsról is, mint akik jelenvoltak a felfedezésnél, s akik révén a felirat ismertté vált: *Exemplum Latinum cum a die, quo incisum est, ad hunc prostiterit loco evidentissimo, insignis monumenti notitia percrebruit ab ipso eo tempore, quo post restitutas litteras viri docti primum Ancyram pervenerunt. Qui fuerunt legati duo ab imperatore Germaniae Ferdinando II a. 1555 ad imperatorem Turcarum Solimanum Vindobona Amasiam missi Augerius Gislenius Busbequius Batavus et Antonius Wrantzius sive Verantius episcopus Agriae cum comitibus suis* (p. XVI.). — Mommsen közlését Verancsicsra vonatkozóan az újabb kiadók közül (tudomásunk szerint) csak E. Malcovati veszi át.[20] — Pedig Busbeq beszámolójának a megfogalmazása világosan mutatja, hogy ő sem egyedül magának vindikálta a felfedezés, illetőleg a lemásoltatás érdemét: *Hic* (ti. *Anquirának*) *pulcherrimum vidimus inscriptionem; et tabularum illarum quibus indicem rerum a se gestarum complexus est Augustus exemplum. Id, quatenus legi potuit, per nostros homines transcribendum curavimus.*[21]

3.2. Különben Mommsen közlése nem egészen precíz abban, hogy Verancsicsot egri püspöknek mondja: ebben nyilván Busbeq tévedése vezette félre, aki (i. h. 4. p.) *Episcopus Agriensis*-nek mondja Verancsicsot. Valójában ő mint pécsi püspök és pornói apát indult el követútjára, s csak onnét hazatérve 1557 végén kapta meg az egri püspökséget, unokaöccse, Verancsics Faustus róla írt életrajzának közlése szerint éppen fáradozásai jutalmaként: *Pro quibus laboribus statim postea ipse Agriensem* (sc. *episcopatum) obtinuit.*[22]

4.1. Hazai szakirodalmunkban újabban először Maróti Egon hívta fel a figyelmet arra a tényre, hogy a feliratot felfedező követségnek Verancsics is tagja volt.[23] Az a közlése azonban, hogy V. meg is emlékezett az érdekes emlék felfedezéséről, sajnos — bár jogos —, azonban a jelenleg rendelkezésünkre álló anyag alapján nem igazolható feltevés, illetőleg feltehetőleg emlékezetből történő hivatkozás eredménye. Egyrészt ui. Verancsicsnak a követútja során igen sűrűn írt levelei éppen ebből az időszakból hiányoznak: 1555. I. 20-án még beszámol Busbeq Konstantinápolyba való megérkezéséről,[24] a március 9. és július 1. között írt levelei azonban elvesztek. A hézag pótlására a leveleket kiadó Szalay L. XXI. tételként beillesztett néhány részletet Busbeq beszámolójának megfelelő szakaszából, ebben a felfedezésről hírt adó fentebb idézett részletet is (IV. kötet, 42. l.).[25] Hasonlóképpen, fatális módon csonka Verancsicsnak a követjárásáról készült útinaplója is, amelyet 1553-ban kezdett írni;[26] s bár kétségtelen, hogy a ránkmaradt töredéken kívül további részek is elkészültek,[27] ezek azonban vagy végképpen elvesztek, vagy esetleg lappanganak valahol.[28] — A megmaradt anyagban Verancsics lépten-nyomon bizonyságot tesz a régi római emlékek, köztük a latin feliratok iránti

[20] I. m. p. LIII.

[21] I. m. 47. — Érdekes viszont, hogy egy későbbi német kiadásban (Angerii Gislenii von Busbeck: Vier Sendschreiben der Türkischen Botschaft. Nürnberg 1664.133—134) következetesen 1. személyt találunk: An diesem Ort hab ich eine sehr schöne Überschrift . . . zu sehen bekommen . . . hab ich meinen Leuten abzuschreiben befohlen. — Vö. alább 7. l. — *H. Dernschwam* idézett naplójában (190. l.) említi ugyan a „palatium" falába vésett antik feliratot, de se nem idéz belőle, sem pedig arról nem számol be, hogy lemásoltatták; annyit mond róla, hogy csak részben volt olvasható: „. . . die man zum theil lesen mugen".

[22] *Verancsics Faustus:* Vita Antonii Werantii . . ., in: *Kovachich:* Scriptores rerum Hungaricarum minores inediti I. 196. Vö. *Podhradczky J.:* Néhai Werancsics Antal esztergomi érseknek példás élete. Pesten 1857. 46. — Jellemző a kor viszonyaira, hogy egri püspökségét is laikusként kapta, élete első miséjét pedig már prímási beiktatása után mondta el — Podhradczky által id. szavai szerint: *coacti sumus celebrare missam . . ., quae revera contigit nobis prima* (i. m. 48.).

[23] *Maróti—Horváth—Castiglione:* A régi Róma aranykora. Bp. 1967. 123. l., lapalji jegyzetben.

[24] Ö. M. IV .5—6. l., vö. *Busbeq*, i. m. p. 25.

[25] Az említett (XXI.) részletet *Szalay* különben Busbeq leveleinek 1740. évi baseli kiadásából veszi át. Vö. föntebb a 4. jegyzetet.

[26] Ö. M. I. 288—324.

[27] L. *Abbate Alberto Fortis:* Reisen in Dalmatien. Bern 1776. I. 209. l. Az eredeti olasz kiadás (Viaggio in Dalmazia dell'Abate Alberto Fortis. Venezia 1774 I—II.) nem volt számomra hozzáférhető.

[28] Mint *Tardy Lajos* feltételezi 'Régi magyar követjárások Keleten' (Körösi Csoma Kiskönyvtár 11.) c. könyvében, Bp. 1971. 124. l., 266. j.

érdeklődéséről. Így jellemző példa, hogy Nis városában időzve maga másol le mintegy 10 sír-, ill. votiv feliratot, s ezeket közli is a naplójában (I. kötet 306—306 l.) néhány igen érdekes megjegyzés kíséretében.[29]

4.2. Néhány évvel ezelőtt megjelent kitűnő diplomácia-történeti áttekintésében Tardy Lajos is hivatkozott arra, hogy a tudományos eredményt az utókor, sőt az epigráfia története egyoldalúan egyedül Busbeqnek tulajdonítja.[30] Ez a megállapítás, mint Mommsen és Malcovati idézett művei alapján nyilvánvaló, némileg túlzás. Tardy külön fejezetben foglalkozik azzal a — kissé félreérthetően fogalmazott — kérdéssel, hogy «Ki találta meg Augustus császár végrendeletét?» (XIV.) Az ui. minden klasszika-filológus előtt jólismert tény, hogy a *Monumentum Ancyranum* nem azonos Augustus princeps végrendeletével, hanem az ahhoz csatolt három irattekercs egyikének kőbevésett formában ránkmaradt, közvetett másolata.[31] Arra joggal hivatkozik, hogy Busbeq «tudóshoz illő szerénységgel» nem vindikál magának kizárólagos érdemeket, hanem megírja, hogy csak egyike volt azoknak, akik látták és lemásolták a feliratot.[32]

4.3. Arra is jogosan utal Tardy, hogy a követségnek a szöveg lemásolása tekintetében számbajöhető tagjai egytől-egyig magyarok voltak — még ha Belsey érdemeit el is túlozza, éppen Verancsics rovására. Kétségtelenül ő volt ugyanis a követség egyik vezetője, s az egyike azoknak, akik utasítást adtak a szöveg lemásolására. Erre különben maga is képes lett volna, azonban a rendelkezésükre álló néhány óra, és a nem éppen zavartalan körülmények indokolták, hogy a munkát több társuk között felosszák. Belseynek tehát a másolás munkája egy részének az elkészítése az érdeme, de nem tekinthető a vállalkozás egyik fő kivitelezőjének, sőt mozgatójának, mint Tardy véli (130. l.). Ily módon Verancsics érdemeinek a méltányolása meglehetősen visszájára fordul. Pedig ha jól meggondoljuk, a hazai kutatás még mostohábban kezelte V. teljesítményét, mint a külföldi. Életrajzírói, Podhradszky (i. m.) és Sörös Pongrác[33] nem emlékeztek meg a felfedezésről. Vári Rezső Classica-philologiai Encyclopaediája tudománytörténeti áttekintésében (436—456) Verancsicsnak még a neve sem szerepel. Hogy mindez mennyire méltánytalan, arra a felirat másolatai sorsának a vizsgálata világít rá a legélesebben.

5. A portai követség másik, föntebb már említett vezetőjének, Zay Ferencnek az életrajzában Thallóczi Lajos is említi a felirat felfedezését, s meglepő módon azt írja, hogy «Busbecqué az érdem, hogy e fontos kútforrást fölfedezte».[34] Ez különösen azért meglepő, mert ugyanő idéz függelékben (171. l.) egy angol szerzőt, akinek a közlése szerint Verancsics és Busbeq voltak azok, akik először Európába hozták a felirat másolatát.[35] E. Chishull egyetlen kéziratról tud, amiről aztán Andreas Schottus és J. Gruterus kiadása is készült; szerinte vita tárgya volt, hogy a kézirat kié, Verancsicsé avagy Busbeqé.[36] — Az igazság az, hogy nem egy kéziratos másolat volt, hanem kettő, volt egy Busbeqnek is, és volt egy Verancsicsnak is. Ezt onnan tudjuk, hogy Justus Lipsius a kiváló

[29] 306: *In qua veterum Romanorum elogia lapidibus insculpta reperi, dedita opera vestigata et transscripta, hic, subjunxi memoriae causa et tuae benevolentiae gratia.* — 308: *Plures et inscriptiones ejusmodi et alia scitu digna monimenta vetustatis hujus urbis invenire potuissemus, si diutius eadem nobis manendi et liberius lustrandi facultas fuisset data. Nam passim et fundamenta veterum murorum e terra prominentium ostendit, et oppidanorum rara fere domus est, quae aliquem non habeat lapidem Romani operis indicem. Verum non ultra ibidem immorati, quam tres ultimas ejus diei horas, quo appulimus, et noctem insequentem, prohibiti etiam a comitibus itineris, ne pro arbitratu nostro vagaremur, vix haec pauca corripuimus verius quam collegimus.* — Mellesleg a leírt körülmények sokban hasonlítanak a *Mon. Anc.* felfedezésével kapcsolatosakhoz. — Verancsics arheológiai érdeklődéséhez l. még *Tardy*, i. m. 122. l., 254. és 256. j.

[30] I. m. 110. és 130. l.

[31] Vö. Suet. Aug. 101. Cass. Dio LVI 33. L. még *Borzsák I.*, i. h.

[32] I. m. 128—129. — De vö. föntebb 21. j.

[33] Verancsics Antal élete. Esztergom 1898.

[34] *Thallóczi* L.: Csömöri Zay Ferenc. Bp. 1885. 94.

[35] *E. Chishull:* Antiquitates Asiaticae Christianam aeram antecedentes. 1728. 170: *latuit tamen orbem eruditam usque dum anno 1554* (sic!) *Antonius Wrantius Dalmata, vir consultissimus, episcopus Agriensis et latinarum decus elegantiarum Augerius Gislenius Busbequuius a Ferdinando Romanorum ad portam othomanicam legati, primum omnium exemplar in Europam retulere.*

[36] *Unum idemque erat apographum quod Verantianum a quibusdam dictum ab aliis vero Busbequianum; editum est ab Andrea Schotto in Scholiis ad Aurelium Victorem et a Grutero cum Clusii de eo epistola.*

botanikushoz, Carolus Clusiushoz (Charles de l'Escluse) írt egyik levelében említi az attól kapott másolatot, amelyet egybevetett a nála már korábban meglevő Busbeq-féle példánnyal, s megállapította, hogy a kettő szinte teljesen azonos.[37] Ezt a példányt pedig Clusius nem mástól kapta, mint Verancsicsa Fustustól, a néhai Verancsics Antal érsek unokaöccsétől.[38] Clusius ezt a példányt aztán eljuttatta a kiváló epigrafushoz, Janus Gruterushoz (Jan Gruyter).

A helyzet tehát a következő: a *Monumentum Ancyranum* első nyomtatott kiadását A. Schottus készítette el Sex. Aurelius Victor *editio*-jának függelékében, mégpedig a maga közlése szerint Busbeq kézirata alapján.[39] Ez a publikáció meglehetősen nehezen hozzáférhető. Ezzel szemben Gruyternak, az első tudományos mértékkel mérhető felirat-gyűjteménynek, Mommsen koráig az egyik legjelentősebb corpusnak, a közel két és fél évszázadon át — ahogy ma mondanók — standard munkának a szövege Verancsics példánya alapján készült.[40] Ez már önmagában véve is jelentős tény. A magyar tudománytörténet szempontjából azonban figyelmet érdemel az a körülmény is, amiről Mommsen sem tudott, nevezetesen az, hogy Verancsics szerepéről a felfedezésben, Faustus örökölt másolati példányáról, valamint arról, hogy ezen alapult Gruyter-kiadás — a már 1740-ben hírt adott Czwittinger Dávid «Specimen Hungariae literatae» c. munkájában:[41] *Amasiam profectus* (ti. Verancsics A.) *Monumenti cuiusdam deprehensi exemplar redux asportavit, quod A. 1576 ab ejusdem nepote* (sic!) *Fausto Verantio, Carolus Clusius, Rom. Imp. Archiater accepit, et non Lipsio solum, sed et Jano Grutero communicavit, testibus Clusii ad Gruterum et Lipsii ad Clusium Epistulis . . .*

II. DESERTA GETARUM

1. Az 1971-ben Szegeden tartott nemzetközi szlavista konferencián elhangzott előadásában Szádeczky-Kardoss Samu[1] annak a lehetőségnek az alátámasztására vonultatott fel forrás-érveket, hogy az egykori avar birodalom területén nem germán illetőleg, nem szláv népelemek (ti. avarok) a frank és bolgár uralomtól függetlenül, egészen Árpád honfoglalása idejéig szabadon tovább éltek.[2]

Az elemzett szöveghelyek egyike Regino *Chronica*-jának nyilatkozata (899.), amely szerint Árpád népe «*Et primo quidem Pannoniorum et Awarum solitudines pererrantes venatu ac pastione (?) victum cotidianum quaeritant.* — Szádeczky elveti a hagyományos értelmezést, amely szerint Regino közlése a pannonok és avarok által elhagyott területet jelentene. Ti. közvetlenül megelőzőleg Justinust (II 2) idézve a nomád pásztorkodó szkithák legelőterületeit jelöli a «*solitudines*» szóval: a két előfordulásnak tehát azonos

[37] *Justii Lipsi:* Opera Omnia II (1675) p. 150 (Ep. Centuria II. ep. XXIV): *Lapidem Ancyranum accepi, et iam ante habebam descriptam a Busbequio sed tamen gaudeo firmari ejus fidem et industriam alterius etiam descriptione. Nam tua haec, parum aut nihil mutat ab illius.* — Clusius idevágó levelét l. *P. Burmann:* Sylloges Epistolarum a viris illustribus scriptorum. Leidae 1727. I p. 311—313; nr. 309.

[38] Vö. *Mommsen*, RgdA² p. XVIII.

[39] Sex. Aurelii Victoris historiae Romanae breviarium. — Ex bibliotheca *Andr. Schotti*, cuius etiam notae adiectae sunt. — Antverpae . . . MDLXXIX. A *Res gestae* szövegét l. a 70—77 lapokon, előtte (p. 69) a kiadó közlése, mely szerint a felirat másolatát Busbeqtől kapta.

[40] Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae. Heidelb. 1603. 233: *Clusius amicus noster de hoc lapide sic ad nos scripsit. Antonius Verantius, Archiepiscopus Strigonisensis exemplar . . . sequutus sum, uti ab eius nepote Fausto Verantio . . . accepi anno 1576.* — Érdekes, hogy *Alphons A. Barb:* Carolus Clusius und die röm. Inschriftenkunde c. dolgozatában (Festschrift . . . Carolus Clusius. Burgenländische Forschungen. Sonderheft V. Eisenstadt 1973. 93—103) nem tesz említést C.-nak a *Mon. Anc.* szövegével kapcsolatos szerepéről.

[41] A 398. lapon.

[1] Über etliche Quellen der Awarischen Geschichte des neunten Jahrhunderts. In: Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Bp. 1972. 115—123. Vö. uő. in: Acta Ant. et Archaeol. Univ. Szeged. Tom. XVI (1972) 122.

[2] Más érvek alapján egyes kutatók már korábban hasonló következtetést vontak le: vö. *Váczy P.*, Acta Ant. Hung. 20 (1972) 337. l., 8. j.

értelműnek kelle lennie.[3] Különben tény, mint legutóbb Váczy Péter rámutatott, hogy a nomád állattenyésztést folytató avarok általában a legeltetésre alkalmas területeket szállták meg.[4]

2. Analóg esettel találkozunk tudós humanistánknak, Verancsics Antalnak Szolimán Havas-Alföld és Erdély elleni hadjáratáról írt műve III. könyveként e területekről szóló leírásában.[5]

Verancsics ebben (58.) Strabón VII. könyvére hivatkozva Moldavia egyik részére a «*deserta Getarum*» megjelölést használja. Strabónnál valóban két helyen is[6] szerepel a megfelelő ἡ τῶν Γετῶν ἐρημία kitétel. — Verancsics szerint Strabón, aki a területet vízben szegénynek mondja,[7] a Prut és a Fekete-tenger közötti partvidékre gondolhatott, mert Moldaviát különben számos folyó öntözi, köztük négy különösen jelentős (54—55.).

Szempontunkból a lényeges az, hogy Verancsics a *deserta*[8] megjelölés alatt nem egy teljesen kihalt, elhagyott pusztaságot ért,[9] hanem egy igenis látogatott legelő-területet: *Tota enim campestris est et solo pecore atque pastoribus frequens puteis dumtaxat armenta potant idque raris.* — A *deserta Getarum* itt tehát éppen úgy nem a geták által elhagyott, elnéptelenedett terület — akár csak Reginonál az *Awarum solitudines* sem az avarok által elhagyott, lakatlan vidék —, hanem '*pecore atque pastoribus frequens*' síkság.[10]

[3] Az avarokat illetően meggyőzőnek hat az érvelés, különösen az előző két interpretáció után: további magyarázatot igényelne azonban, megítélésünk szerint a *Pannonii* kiléte. Különben előfordul a *solitudo* megjelölés legelő értelemben másutt is. A MGH SS rer. Merov. IV. p. 513. ez olvasható: *Dum autem pervenisset in solitudinem, quae mutata vulgarica locutione Feroni faidus appellatur.* — A '*faidus*' a *pascua* jelentésű mai Weide előzménye. (Az adatra *Maróti Egon* hívta fel a figyelmemet.)

[4] Város az ókor és a középkor fordulóján. Győr. Várostörténeti tanulmányok. Győr 1971. 52.

[5] *Ant. Wrancius:* Expeditionis Solymani in Moldaviam et Transsylvaniam libri duo. De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpinae liber tertius. Ed. *C. Eperjessy.* (BSMRA) Budapest 1944.

[6] VII 3, 14 (p. 305), 3, 17 (p. 306). — Vö. *Weiss*, in PW-RE VII (1910) 1330, s. v. Getae.

[7] *aquarum indigam* (56.); Strab. 3, 14: ἄνυδρος.

[8] 57. — A klasszikus latin nyelvhasználatban a szó általában néptelen, lakatlan terület, elhagyott pusztaság jelentésben szerepel; vö. Thes. l. L. V (1910) 686—690, s. v. *desero (desertum).*

[9] Hasonlóan kell vélekednünk a szövegösszefüggés alapján a fentebb említett 1553. évi utazási naplójának egy helyéről: . . . *quum quicquid est planitiei, quae Themesvari puztha hoc est solitudo appellatur* . . .

[10] Helyünk esetleg támogathatja Regino *spatione (spacione)* szövegromlásának *pastione* alakra való javítását, ami különben paleográfiailag önmagában is plauzibilis. A *piscatione* kézirati variánst tárgyi alapon tarthatatlannak kell tekintenünk; vö. *Szádeczky*, i. h. 18. j. — Különben Aventinus *deserta Boiorum* kitételének elnéptelenedett területként való értelmezését *Váczy P.* is kétkedéssel fogadja, Acta Ant. Hung. i. h. — Vö. *J. Turmair*'s genannt Aventinus: Bayerische Chronik. Hrg. *M. Lexer.* München 1883. I, 2, 655 és 708. l. (II c. 35., ill. 53).

SZEMÉLYI HÍREK

BORZSÁK ISTVÁN HATVAN ÉVES*

Tudós élete hat évtizedéből több mint negyven évet fog át Borzsák Istvánnak a tudományos problémák széles körére kiterjedő, nemzetközileg elismert tudományos munkássága. Ez a tudományos életmű a magyar klasszika-filológiának abból a haladó irányzatából nőtt ki, amely az ókori humanizmus értékeit állította szembe a háborúval és az embertelenséggel, s a tudományos széttagolódás e korszakában az ókortudomány egységének hangsúlyozásával már elindult a komplex kutatások felé vezető úton. Az antikvitás helyét keresve a korabeli magyar közművelődésben, ez az irány nemcsak az antik műveltség mai kultúránkban továbbélő elemeire fordított nagy figyelmet, hanem a klasszika-filológia sajátos magyar feladataira is.

Ennek a szemléletnek a tanubizonysága már doktori értekezése, «Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken» (1936,²1966) is, amely az antik történeti és földrajzi irodalom filológiai kritikájának avatott ismerőjeként mutatta be a tudós világnak. De későbbi munkásságát is a klasszika-filológia magyar feladatainak vállalása jellemezte. Vissza-vissza tért doktori értekezésének témaköréhez és több munkájában, köztük «Az antikvitás XVI. századi képe» (1960) c. nagy monográfiájában világította meg az antikvitás magyarországi visszhangját és továbbélését.

E fontos tudományos program vállalása azonban nem tette egyoldalúvá életművét. A klasszika-filológia egységének szemléletében fogantak azok a munkái, amelyeknek tematikája nyelvi vagy nyelvészeti problémáktól vallástörténeti és történeti kérdésekig terjedt. A tudományos problémáknak munkásságában szembetűnő gazdagsága mégsem jelenti azt, hogy életművének ne lenne központi magja. Tudományos érdeklődésének középpontjában kezdettől fogva a klasszikus latin irodalom tanulmányozása állott. Hosszú évtizedek során a klasszikus latin irodalom csaknem valamennyi fontosabb alakjával alaposan foglalkozott és jelentős eredményekkel gazdagította a róluk alkotott képet. A fontosabb latin írók közül is a legnagyobbak: Cicero, Vergilius, Horatius, Tacitus közé csoportosultak legjelentősebb tanulmányai, amelyek új fényben ragyogtatták e nagy írók alkotásait. E munkásságának nemzetközi megbecsülését legjobban az mutatja, hogy nagy vállalkozások keretében olyan munkákra kérték fel, amelyeket mindig egy-egy korszak kiemelkedő filológusaira bíztak. Így írta meg a PWRE számára «Tacitus» monográfiáját, s így kapott megbízást Horatius új kritikai kiadása elkészítésére a Bibliotheca Teubneriana-ban. A klasszikus latin irodalomra vonatkozó tanulmányai Borzsák Istvánt a nemzetközi tudományos világban az ókorkutatók élvonalába emelték.

De személyében a kitűnő tudós egyben a magyar közművelődés fáradhatatlan munkása is. Tacitus összes művein kívül jelentős részeket fordított Cicero, Sallustius és Lívius műveiből, s egy sor más antik íróból, s ezzel társadalmunk széles rétegei számára tette hozzáférhetővé az antik irodalom e remekeit.

Borzsák Istvánról, a tudósról rajzolt kép nem lehet teljes, ha nem emlékezünk meg értékes tudományos nevelői munkásságáról. Egyetemi oktató-nevelő munkája során két új tanszéket is szervezett s tett rövid idő alatt virágzó tudományos központtá. Kiváló tudományszervező képességéről tanúskodnak az Acta Classica megjelent kötetei is. Mindezt szervesen egészíti ki hazai klasszika-filológiánk területén páratlan tankönyvírói munkássága. A «Görög történeti chrestomathia», a «Római történeti chrestomathia» kötetein kívül Lucretius, Horatius és Tacitus műveinek magyarázatos kiadásai egyformán tanúskodnak kiváló pedagógiai érzékéről és nagyszerű tudományos felkészültségéről.

Most, amikor hatvanadik születésnapja alkalmából melegen köszöntjük, szívből kívánjuk, hogy alkotóereje teljességében folytassa tovább tudós munkáját a magyar ókortudomány felvirágoztatására.

HARMATTA JÁNOS

* Az Ókortudományi Társaság 1974. dec. 20-i ülésén elhangzott köszöntés.

CZEGLÉDY KÁROLY HATVAN ÉVES*

Czeglédy Károly személyében olyan magyar tudóst köszöntünk hatvanadik születésnapján, akinek három és fél évtizedet átölelő, világszerte nagyra értékelt tudományos életműve önmagában is példázhatja az ókor és az ókori s koraközépkori kelet együttes kutatásának nagyszerű eredményeit, de egyben gondjait és nehézségeit is Magyarországon. Tudós képzettségét, a sémi nyelvek széleskörű filológiai ismeretét Hollandia, Anglia, Ausztria legjobb tudományos központjaiban szerezte. Ezekből az indításokból érlelődött «A zöngés veláris spiráns az ugariti sémi feliratokban» (Bp. 1940) c. doktori értekezése, de a modern bibliakritika szempontjait érvényesítő, sajnos mindmáig publikálatlan vallástörténeti monográfiája is, amelynek a messzianisztikus ideák elemzése kapcsán értékes mondanivalója van a klasszika-filológia számára is.

A magyar őstörténeti kutatás reá háruló feladatai figyelmét később más területekre irányították: azoknak a szír, arab, perzsa, örmény nyelvű forrásoknak a tanulmányozására, amelyek a honfoglalás előtti magyarságra vagy az ethnogenezisében és kultúrája kialakulásában szerepet játszó nomád népekre vonatkozó adatokat tartalmaznak. Ezek az új feladatok tovább bővítették addig is széleskörű ismereteit a keleti nyelvek terén. Ennél is fontosabb volt azonban e kutatások módszertani horizontjának jelentős bővülése munkássága által. Míg Ḫuwārizmīről és Ibn Faḍlānról írott tanulmányai még elsősorban az arab szövegkritika és filológia kiváló ismerőjének mutatták, addig későbbi műveiben már sajátos komplex-módszerének formálódását figyelhetjük meg, amellyel a különböző, görög, latin, arab, perzsa, szír, örmény, kínai és tibeti források adatait szembesítve jutott korábban nem sejtett eredményekre. E módszer segítségével a korábbi kutatás olyan összekuszált problémáit sikerült megoldania, mint a *Töliš* és *Tie-lê* törzsek egymáshoz való viszonyának, a karluk és ujgur törzsszövetségek állagának, és általában a nomád török törzsszövetségek numerikus szerkezetének sokat vitatott kérdései.

Tudós érdeklődésének középpontjába az arab földrajzi irodalommal foglalkozó tanulmányai a történeti földrajz problémáit állították. Ha igaza van Wellhausennek abban, hogy a kronológia a történelem csontváza, akkor a történeti földrajzot joggal nevezhetnénk a történelem testfelületének, amennyiben a történeti folyamatokat térben megragadhatóvá teszi. Czeglédy Károly nagy érdeme, hogy ezt felismerte és a klasszikus és a keleti nyelvek terén szerzett kivételes ismereteit a későókori és koraközépkori történeti földrajz szolgálatába állította. Ezáltal lényegesen kiszélesítette a magyar őstörténet és általában a népvándorláskori nomád népek kutatásának nálunk szűk nyelvészeti látókörét. Az eredmény: a hunok, türkök, heftaliták, kazárok, besenyők, kunok történetének számos problémája új megvilágításba került. Ezeknek a kutatásoknak az eredményeit foglalta össze «Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig» (Bp. 1969) c. monográfiájában, amelyből a népvándorláskori Közép-Ázsia történetének sok tekintetben új képe tárult a tudományos világ elé. Kutatásainak nemzetközi megbecsülését jól mutatja, hogy a «Fundamenta», a török filológia nagy alapvetése számára Ő írta meg a hunok, avarok és kazárok történetét.

Belső-Ázsiára vonatkozó kutatásai sohasem szakították el Czeglédy Károlyt az ókortudománytól. Az Ókortudományi Társaság megalakulása óta tisztikarának tagja s állandó munkatársa az Antik Tanulmányoknak. A kaukázusi hunokról és avarokról, Bahrām Čōbīnról, a középperzsa eredetű szír tudósításokról a Rézvárról, s a későókori Belső-Ázsia történeti földrajzáról e folyóiratban közzétett tanulmányai az ókortudomány és a keletkutatás szerves összefüggésének ragyogó példái.

Új utakat törni sohasem könnyű. Czeglédy Károlynak is számos nehézséggel, akadállyal kellett tudományos pályafutása során megküzdenie. Éppen ezért most, amikor hatvanadik születésnapján köszöntjük, melegen kívánjuk, hogy töretlen energiával haladjon tovább tudós útján, s jó egészségben munkálkodjék nagy tervének, a magyar honfoglalás forrásgyűjteményének megvalósításán.

HARMATTA JÁNOS

* Az Ókortudományi Társaság 1974. dec. 20-i ülésén elhangzott köszöntés.

LATIN OKTATÁS

VISY ZSOLT

AZ 1973/74. ÉVI LATIN ÉRETTSÉGI ÍRÁSBELI TÉTEL MARGÓJÁRA

Nem mentegetőzésül, de előljáróban szeretném megemlíteni, hogy nem tanári pályán dolgozom, a jelzett tanévben — annak is csak a végén — kerültem abba a helyzetbe, hogy a dunaújvárosi dr. Münnich Ferenc gimnáziumban helyettesként bekapcsolódhattam a latin nyelv oktatásába, többek között érettségiző osztályban is. Meg kell említenem, mivel ez magyarázza azt, hogy érettségi tekintetében sajnos csak saját, kissé már elfeledett emlékemre tudok támaszkodni, az oktatásban, illetve az érettségi lefolytatásának módjában időközben bekövetkezett változásokról csak nagyon felületesen tájékozódhattam. Restelkedve előadandó jegyzeteimnek helyenkénti hiányosságát, pontatlanságát talán menti ez a tény, és remélem, hogy a kollegák nem fogják egy kívülálló oktalan aggályoskodásának tekinteni minden soromat.

A Művelődésügyi Minisztérium Gimnáziumi Osztályától leküldött tétellap külső oldalán A) pont alatt az alábbiak állnak: «. . . A fordítás elvégzéséhez szótár használható. A tételhez megadtuk a szükséges szavakat, kifejezéseket és útbaigazításokat». Már itt, a kezdet kezdetén megjegyzést kell tennem, ugyanis minden írásbeli vizsgán a szótárhasználat többszörösen kiemelt feltétele a «*nyomtatott*»-szó, és a fenti megfogalmazásból éppen ez hiányzik. Nos ez végsősoron nem nagy hiba, hiszen minden nyelvet oktató tanár tudja ezt, és már jóval a vizsga előtt közli ezt diákjaival. Amennyiben ez a tétellapon is szerepel, az csak a korábbi direktiva utólagos, felülről jövő igazolása. Éppen ezért volna fontos még az ilyen dolgokban is pontosan fogalmazni, mivel biztosra veszem, hogy az idézetből kiemelt mondat szándéka szerint ilyen értelmű.

Mielőtt az idézet utolsó mondatában megígért szavak, kifejezések és útbaigazítások értékelésébe kezdenénk, vizsgáljuk meg először magát az A-tételt. A fordítási feladat Ovidius Fasti című művének I. 65—74, 85—88. sora volt. A szemelvény bevezetéseként a következő szöveg olvasható: «Julius Caesar naptárreformja alapján került a 12 hónapossá lett év elejére *január* és *február* hónap. Ez tette indokolttá, hogy Janus, ez az ős-itáliai napisten az év kezdetének az istene legyen, aki kettős arcával előre és hátra tekint. Ünnepén az új év sikereiért könyörögtek. Janus lett a kapuk és ajtók istene is. Julius Caesar rendelete alapján a római Janus-templom ajtaját nyitva kellett tartani, ha a római nép háborút viselt». Ebből a néhány mondatos tájékoztatóból már négy téves és értelemzavaró állítást kell kiemelni, melyek az előzővel szemben már súlyos hibának minősülnek.

1. Az idézet első mondata Iulius Caesar naptárreformjával kapcsolatos. Már itt meg kell állnunk, mivel a mondat három különböző dolgot kever össze, illetve magyaráz félre: 1. a 10 hónapos év 12 hónapossá való alakítása; 2. I—II. hónapok áthelyezése év végéről év elejére; 3. Caesar naptárreformja. Az eredetileg 10 hónapos év helyett a római hagyomány szerint Numa Pompilius vagy a decemvirek testülete (ie. 451) vezette be a 12 hónapos évet. A két új hónap (január, február) előbb az év végére, majd ismeretlen időponttól az év elejére került.[1] A szökőévek pontatlan számítása és beiktatása miatt ie. 47-ig három hónapos elcsúszás állt be. Iulius Caesar mint *dictator* és *pontifex maximus* Sosigenes egyiptomi csillagász segítségével helyreállította az egységet a naptár és a napév között (ie. 46, 445 napos lett), és a hónapok hosszúságának meghatározásával kialakította a lényegileg ma is használatos naptárt.[2] Talán ennyiből is világosan kiderül, hogy nem

[1] *Hahn I.:* Az időszámítás története (1960) 40. — *Geréb József* szerint januárnak az év elejére való kerülése ie. 153-ban következett be, *Pecz V.* (szerk.): Ókori lexikon. I. 1902. 1001.

[2] *Hahn I.*: l. m. 42.

Iulius Caesar bővítette 12 hónapossá az évet, de még csak nem is ő helyezte a kérdéses két hónapot az év elejére.

2. Ezek után nyilvánvaló, hogy az idézet második mondatával ellentétben Iulius Caesar naptárreformja nem tehette «indokolttá», hogy Ianus az év kezdetének istene legyen. A megállapítás önmagában sem következetes, mivel egy ős-itáliai isten funkcióváltásának az ie. I. századból való, rendeletre (!) történő bekövetkezését sejteti, amit a mondat tisztelt, általam ismeretlen szerzője sem gondolhatott komolyan. A mondat fölcseréli az okot és az okozatot. Ianus ünnepe természetesen nem Caesar rendeletére, hanem éppen az isten ősi aspektusa miatt került az év elejére.

3. Nem érthetünk egyet ugyanis a mondatban szereplő értelmezővel sem. Van ugyan adatunk arra, hogy Ianust már az ókorban összekapcsolták a Nappal, pontosabban Apollónnal (Nigidius Figulus), de ezt a magyarázatot a kutatók többsége nem fogadja el.[3] Az «Apollinem Ianum esse Dianamque Ianam» és «Exoriens aperiat diem occidens claudat» (Macrobius, 1.9.8, 9) kijelentéseket Geréb József elfogadja: «lehetséges, hogy eredetileg a világosság és a Nap istene volt, amennyiben neve is arra mutat, hogy Diana istennő férfi párja (Dianus); azt regélték róla, hogy reggel ő nyitja meg az ég kapuit, s bezárja, mikor este hazatér. Később minden kimenet és bejárás istene lett, neki volt szentelve minden kapu és ajtó».[4] Úgy tűnik számomra, hogy a tétellap szerzője ezt, és csak ezt a helyet nézte meg a Megjegyzés fogalmazásakor. Ianus aspektusát illetően engedtessék meg csak két vallástörténészt idéznem: Ianus 1. a kapuk, bejáratok istene, 2. a kezdetek istene.[5] Trencsényi-Waldapfel Imre szavaival: «Ianus minden kezdet, minden elindulás, minden bejárat istene . . . Ianus ünnepe az örökké megújuló, örökké újra kezdődő, évről-évre mindent elölről kezdő és mindent megújító idő élményét állította előtérbe».[6] Ennyi és nem több.

4. A Megjegyzés utolsó, fent szintén idézett mondatával sem érthetünk egyet. Hadviselés idején a Ianus-templom kapuját Iulius Caesar előtt is kinyitották.[7] A hagyomány szerint a szokás eredete a királyság idejére nyúlik vissza, amikor egy Capitolium ellen intézett sabin támadást a Ianus által fakasztott hőforrás hiúsított meg.[8] Jellemző a római történetre, hogy a templomot Augustus koráig mindössze három alkalommal zárhatták be: Numa Pompilius alatt, az I. pun háború befejeztével és i. e. 31-ben.[9] A felsorolt adatokból világosan kitűnik, hogy a templom kapujával kapcsolatos szokás nem rendeletre alakult ki, még akkor sem, ha a rendelet föltételezett szerzője Iulius Caesar.

Sajnos a szemelvény közlési módját sem hagyhatjuk megjegyzés nélkül. Az idézet megszakítása még önmagában nem volna baj, az utolsó négy sor valóban kínálkozik a tartalmi egység lezárásaként. Az már azonban súlyosan esik a latba, hogy három értelemzavaró sajtó(?)hiba csúszott be a szövegbe:

68. sor: Otia terra *ferax* helyett Otia terra *ferex*

74. sor: *Iurgia* helyett *Iurgio*

85. sor: Iuppiter . . .cum *spectat in* orbem helyett Iuppiter. . .cum *spectatur* orbem áll.

Az első két hibát még tekinthetjük elírásnak, a harmadikra azonban nehéz magyarázatot találni. A hibákra ugyan a jelöltek is rájöhettek (olyan latin szó, hogy *ferex*, nincs; a második és harmadik téves alakot «a verselés prozódiai szabályai segítik megtalálni»,[10] de ennek kicsi lehetett a valószínűsége, mivel a kapott szöveg helyességét feltétlenül elfogadták, és inkább magukban keresték a hibát, mint abban. De ha rá is jöttek a hibákra, kérdés, milyen százalékban kísérelték meg azokat kijavítani. Az első két esetben a jó nyelvérzék még nyomra vezethetett, de a harmadiknál az sem. A szaktanárok sem nyújt-

[3] *Roscher:* Mythologisches Lexikon. II. 48 részletesen cáfolja és etimológiai spekulációnak minősíti ezt az elképzelést. *Trencsényi-Waldapfel Imre* (Mitológia. 1960.[4] 267—68.) így vélekedik: «E régi magyarázatnak ma is akadnak hivei, ami magában véve még nem is hibáztatható feltétlenül. Nagyobb hiba, ha ebből is amellett az álláspont mellett kovácsolnak érvet, hogy római mitológia nincsen, mert mindez a görög mitológia puszta másolata».

[4] Ókori lexikon. 1001.

[5] L. *Roscher:* i. m. II. 29; 37.

[6] *Trencsényi-Waldapfel I.:* i. m. 267.

[7] Vö. *Roscher:* i. m. 41, ahol a szerző Ianust mint a háború istenét vizsgálja.

[8] Livius, I. 19.

[9] *Trencsényi-Waldapfel I.:* i. m. 267.

[10] Írásbeli érettségi tételek 1974., 3.

hattak segítséget, mivel a kért mennyiségben leküldött tételek a jelöltek előtt kerültek fölbontásra, a tétel ismertetése pedig nem adhatott időt és alkalmat arra, hogy a hibákat a tanár fölfedezhesse, korrigálhassa. Feltételezem tehát, hogy az esetek legnagyobb részében a jelöltek a hibás szöveget kísérelték meg valahogy lefordítani, az elírások pedig csak a dolgozatok javításakor derültek ki. Saját és néhány kollega tapasztalata alapján mondhatom, hogy éppen a jó latinosoknak jelentett megoldhatatlan feladatot a hibás részek fordítása, mivel — a szöveg helyességét elfogadva, de az egyeztetések lehetetlenségét fölismerve — nem merték azokat értelemszerűen, megalapozott nyelvtani ismereteiket félredobva lefordítani.

Nézzük most a jegyzetben megígért szavakat, kifejezéseket, útbaigazításokat (l. első idézetünk utolsó mondata). Tisztában vagyok azzal, hogy a jegyzetek megadása, mértéke meglehetősen szubjektív dolog, így elsősorban csak a megadott apparátust vizsgálom. A tétellap 7 jegyzetet ad, ebből: 1 fordítás, 2 nyelvtani meghatározás, 2 nyelvtani figyelmeztetés, 1 jelentésre vonatkozó figyelmeztetés, 1 tartalmi utalás (tartalmi utalás járulékosan még két másik jegyzetben is van).

Ismétlem, nehéz dolog a jegyzet-adás szempontjait meghatározni, mégis az az érzésem, hogy ennél többet kellett volna segíteni. Anélkül, hogy végigmennénk az összesen, hadd emeljek ki csak néhányat.

ad 1. — «*tua terga vides* — számunkra kissé komikus hatású utalás Janus kétarcú voltára». Nem hiszem, hogy egy négy éven át latinul tanuló diák, akinek bizonyos mitológiai ismeretei is vannak, a mondat helyes fordítása után ne értené meg vagy komikusnak tartaná a kifejezést, kiváltképp, amikor a mondat *Iane biceps* jelzős szókapcsolattal kezdődik.

ad 3. — «*resera* — nyisd meg». Ez az egyetlen megadott fordítás. Ha csak egy szó vagy kifejezés fordítását lehetett volna megadnom a szemelvényhez, egészen biztos, hogy nem ezt választom.

ad 4. — «*linguis animisque* (abl. instrumenti) *favete* — megkönnyíti e szavak értelmezését, ha arra gondolunk, hogy a pap e szavakkal szokott fordulni a jelenlevőkhöz az áldozat kezdetekor». A *faveo 2* ige vonzata nem ablativus instrumenti, hanem dativus commodi.[11] A körülményes magyarázat egyébként fölösleges, mivel a Györkösy-szótár megadja a kifejezés pontos fordítását.[12] Egyszerűbb lett volna és talán helyesebb is az ott megadott fordítást közölni.

ad 7. — «*potente* — végződése elárulja, hogy nem melléknév; ha megkeressük a nagyszótárban azt az igét, amelyből származik, ott megtaláljuk a helyi értelmezéshez szükséges útbaigazításokat». Kevésnek tűnik tartalmilag ez a jegyzet, talán inkább a kifejezés fordítását kellett volna adni. A *rerum*-ra vonatkozó útbaigazítás egyébként a «nagyszótárban» nem a *possum*, hanem a *potior 4* igénél található meg.

Az írásbeli tétel három egységből állt. A B-tételben a megadott két téma egyikét kellett kidolgozni a megadott vázlatpontok szerint, a C-tétel pedig megadott 7 latin szóhoz kérte legalább 6—8, ezekkel etimológiai rokonságban álló közhasználatú magyar szó fölsorolását. Idézem az Elbírálási útmutató B-tételre vonatkozó passzusát: «Bármelyik tételt is választja az érettségiző, az egyes vázlatpontok megválaszolása 1—1 pontot ér. Mindkét tétel utolsó vázlatpontjának megválaszolása 1—4 pontot is érhet, tartalmasságától függően. Elérhető maximális pontszám: 9». Ezzel szemben a B-tételek megfogalmazása:

«1. *A római istenvilág.* A római istenvilág kialakulása, további fejlődése; a római isteneknek görög istenekkel való azonosítása; a főbb istenek és a nekik tulajdonított szerep; néhány példa a mitológiának, vallásnak az irodalmi művekben való szerepeltetésére (pl. Ovidiusnál, Vergiliusnál, Horatiusnál).

2. *Ovidius élete és irodalmi munkássága.* Származása és neveltetése; társadalmi helyzete; száműzetése és halála; főművei; hatása az európai és a magyar irodalomra».

Nehéz helyzetben lehettek az elbírálást végző tanárok, amikor ezekből a maximálishoz szükséges 6 vázlatpontot igyekeztek összehozni.

Az írásbeli érettségi vizsgára azonban kétségkívül az összesített értékelés módja teszi fel a koronát. Ez nem jelent kevesebbet, mint azt a meglepő tényt, hogy Magyarországon 1974-ben úgy is meg lehetett szerezni a latin nyelvi érettségit, hogy valaki akár csak egy szót is tudna latinul. Idézem az Elbírálási útmutató erre vonatkozó rendelkezését: «Megfelelt (M) minősítést kap az az érettségiző, aki legalább két feladatot M vagy

[11] Többek között vö. *P. Mayer E.—Töttössi Cs.:* Latin mondattan és stilisztika 1960. 31.

[12] *Györkösy A.* (főszerk.): Latin—magyar szótár. 1963.[3] 219.

D minősítéssel oldott meg». Vagyis, aki csak a B és a C-tételt oldotta meg (melyekhez *nem* kell latin tudás, csak az átlagosnál mélyebb ókorral kapcsolatos ismeretanyag), ha meg sem próbálkozott az A-tétellel, már akkor is eredményes vizsgát tett. Remélem nem állok egyedül a véleményemmel, amikor kijelentem, hogy ennyire igénytelenek nem lehetünk. Ez így nem érettségi vizsga, legalább is nem latin nyelvből, hanem annak megcsúfolása.

Sajnálom, hogy a tollat egy írásbeli tétellap adta a kezembe, sajnálom, hogy mindezt meg kellett írnom. Bizonyára nem én vagyok az egyetlen, aki fölemelte szavát az ügyben. Célom mégsem a hibák kipellengérezése volt, hanem — azok föltárásával — az illetékesek figyelmének fölhívása a nagyobb körültekintésre, gondosságra. Másik, nem kevésbé fontos okom az volt, hogy tiltakozzam, a latin tanítás elsekélyesítése, az érettségi vizsgán most megnyilvánuló vétkes igénytelenség ellen. Ha ez így megy tovább, előbb az A-tételt, majd a latin nyelv tanítását lehetne kiiktatni, hiszen miért tanuljon bárki is latinul, ha nyelvi tudását úgysem kérjük számon! Vagy ez volna változó oktatásunk, a különböző reformok legújabb vívmánya?

MEGEMLÉKEZÉS

PÁRDUCZ MIHÁLY
1908—1974

Wir wissen sehr wohl, dass sich die Lösung der Fragen erst in der Anfangsstufe befindet.»
PÁRDUCZ MIHÁLY

Párducz Mihály személyében a magyar ókortudomány és régészet nemcsak egyik legsokoldalúbb, fáradhatatlan kutatóját veszítette, hanem egy kiváló régészeti iskola egyik legeredményesebb képviselőjét is, aki csaknem négy és fél évtizedet átfogó tudományos működésével örökítette meg nevét a régészettudomány történetében. Párducz Mihály Posta Béla iskolájának volt tagja, régészeti tanulmányait a szegedi egyetemen végezte. Posta Béla régészeti iskolája az egykori kolozsvári egyetemen alakult ki, majd Buday Árpád és Banner János személyében a szegedi egyetemen méltó folytatókra talált. Erre az iskolára Posta Béla tudós egyénisége kezdettől fogva rányomta bélyegét. Jellemző volt rá a nagyobb területek és korszakok áttekintésére való törekvés, a tipológián túlmenően nagyobb leletösszefüggések, leletcsoportok kidolgozása, az ország határain túltekintő régészeti szemlélet, az ősrégészet, római és népvándorláskori régészet Erdélyben jól érthető egysége, a szolíd dokumentáció, az anyaggyűjtés teljességére való törekvés, a még érdektelennek is tűnő régészeti anyag felgyűjtése és az ásató és feldolgozó munka helyes aránya, harmonikus egysége. Ezek a vonások jellemzik Posta Béla nagy műveit s tettek lehetővé számára olyan úttörő, korát messze megelőző felismeréseket, mint többek közt a hun-germán régészeti leletanyag meghatározását.

Az iskola Szegedre való áttelepülése lényegében nem változtatta meg arculatát és irányvonalát. A római régészeti kutatások az iskola működésében természetszerűleg háttérbe szorultak, s Buday Árpád halála után meg is szüntek. Nem így a római kor iránti érdeklődés. Ez továbbra is szerves eleme maradt a Posta-iskola tevékenységének, s éppen Párducz Mihály vált ennek letéteményesévé. Doktori értekezésében («A nagy magyar alföld római kori leletei». Szeged 1931) elsőként gyűjtötte össze az i. sz. I—II. századi leleteket (273 lelőhely) a Nagy Alföldről. E munka az első lépés volt egy hatalmas fehér foltnak az eltüntetésére Magyarország régészeti térképén, de egyben egy életre szóló tudományos munkaprogram körvonalait is előrevetítette. Jól példázta, hogy még jelentéktelennek látszó leletanyag (részben szórványleletek) összegyűjtése és kiértékelése is fontos eredményeket hozhat egy terület, egy korszak története szempontjából.

Párducz már ebben az első nagyobb munkájában felismerte, hogy az Alföld római-kori leletanyaga a temetkezési mód alapján 3 nagy csoportra osztható, éspedig 1. a D—É tájolású lapos síros, 2. a Ny—K irányítású lapos síros és 3. a D—É tájolású halomsíros temetők csoportjára. Azt is jól látta, hogy e nagy leletcsoportok még tovább tagolódnak: az 1. három kronológiai csoportra, a 2. a temetkezési mód (fekve és ülve temetkezés) alapján két csoportra, a 3. földrajzi szempontból szintén két (É-i és D-i) csoportra.

Fontos vonása volt az értekezésnek, hogy szakított a leletanyag tipológiai alapon történő ethnikai meghatározásával. Párducz helyesen úgy gondolta, hogy ilyen következtetéseket csak a temetkezési mód, a történeti adatok, a térbeli és időbeli keretek alapján lehet levonni. Így, ha a dolgozatot még áthatotta is a római régészet szempontja, s ha a Nagy Alföld római koráról beszélt is, a feldolgozott leletanyagot a jazygok régészeti hagyatékának tartotta. Figyelemreméltó, hogy e munkában Párducz fő törekvése elsősorban arra irányult, hogy a leletanyag meghatározásában a jazygokat és a különböző germán törzseket egymástól elkülönítse. Ez tudománytörténeti szempontból érthető volt. A felgyűjtött leletanyag egy részét korábban germánnak tekintették, s általában nem tudták szétválasztani a szarmata, germán és hun leleteket. Így merült fel már ebben a munkájában a Hortobágy-Poroshát-i halomsíros temetők és a Jászalsószentgyörgy-i kurgán ethnikai meghatározásának problémája, valamint az ülő helyzetben való temetkezés ethnikai hátterének kérdése. Fontos meglátása volt az értekezésnek, hogy a jazygok leletanyagát a Nagy Alföld határain túl is fel kell kutatni, éspedig mind Pannonia, Mind Dacia területén, mind pedig a keletebbre fekvő területeken.

Ettől az első jelentős tudományos munkájától az utolsóig Párducz Mihály életének 43 éve pergett le, de az a tudományos program, amelyet ebben kidolgozott, egész munkásságát alapvetően meghatározta. Érdeklődésének középpontjában mindig ezek a problémák maradtak, ezek foglalkoztatták élete utolsó szakaszában is egészen körünkből való fájdalmas távozásáig. Közben azonban a szegedi egyetem Régészeti Intézete, melyben tanársegédként, majd adjunktusként és egyetemi magántanárként 1944-ig dolgozott, más feladatokat is bízott rá. Így Csongrád megye területén széleskörű ásatási tevékenységet fejtett ki, amely az őskortól a honfoglaláskorig minden régészeti korszakra kiterjedt. Jelentős volt ezek között Hódmezővásárhely—Kotacparton végzett ásatása, amelynek során egy neolitikus telepet és rézkori temetőt talált, s eredményei nagy mértékben elősegítették, hogy Banner János a Körös-kultúra önállóságát (Tiszai kultúra-III néven) felismerhette.

Az egymást követő ásatások mellett, amelyek neolitikus és rézkori, bronzkori, jazyg, kelta és honfoglaláskori telepeket és temetőket hoztak napvilágra s amelyek eredményeit a Posta-iskolára jellemző munkafegyelemmel mindig még a következő ásatás előtt feldolgozta és közzétette, tervszerűen folytatta a doktori értekezésében lefektetett program megvalósítását, a jazyg régészeti anyag további gyűjtését és a történeti, ethnikai kiértékelésével összefüggő kérdések vizsgálatát. Így tehette közzé már néhány év múlva «Die frühesten Funde der ersten pontisch-germanischen Denkmälergruppe in Ungarn» c. monográfiáját (Szeged 1935). Ebben azt a fontos problémát vizsgálta meg, hogy a magyarországi, különböző eredetű elemeket tartalmazó jazyg régészeti anyagban mi az, amit az uralkodó jazyg réteg a Pontus-vidékről magával hozott. E célból összeállította a nemesfém készítményeket és stílustörténeti szempontból tanulmányozta azokat részletesen összehasonlítva a déloroszországi leletekkel. Ennek alapján úgy gondolta, hogy az I. pontusi germán emlékcsoportból el lehet különíteni a csaknem kizárólag geometrikus motívumokkal díszített nemesfém leleteket mint annak a «pontusi szarmata» stílusáramlatnak a képviselőt, amelyet a jazygok hoztak magukkal.

Párducz e munkája sok tekintetben kiütközik egész munkásságából. A vizsgálati módszer itt eltér a korábbi és későbbi műveiben alkalmazottól s szemmelláthatólag a népvándorláskori régészet művészettörténeti irányzatának hatását mutatja. Párducz e könyvét 1933—34-ben, berlini ösztöndíjas éve alatt írta. Ez jórészt megmagyarázza, hogy új módszerrel kísérletezett benne. Későbbi munkáiban azonban soha többé nem tért vissza ehhez. Ennek okát bizonyára abban láthatjuk, hogy az általa vizsgált régészeti anyag kevés lehetőséget nyújtott a művészettörténeti módszer alkalmazására. Valóban, az a kronológiai és ethnikai kép, amelyet a nemesfém leletek művészettörténeti elemzése alapján megrajzolhatott, sokkal differenciálatlanabb, mint az, amelyet doktori értekezésében a temetkezési szokások alapján felvázolt.

Pedig még az is csak vázlat volt, amelyet további részletekkel akart kitölteni. Folytatta a szarmata leletanyag gyűjtését (feldolgozta a hódmezővásárhelyi ref. gimnázium régiséggyűjteményét stb.), ásatásokat végzett s az újonnan előkerülő jazyg leleteket rendszeresen közzétette (Solt-Palé, Csongrád, Hódmezővásárhely—Újváros, Hódmezővásárhely—Gorzsa, Makó, Ószentiván, Hódmezővásárhely—Kopáncs, Földeák). Közben bronzkori, szkíta, La Tène-, germán és középkori temetőket is tárt fel. E lázas munkában elfutó években érlelődött meg benne a szarmata leletanyag teljes corpusának gondolata, amelynek elkészítése több mint egy évtizeden át foglalkoztatta s a belőle adódó problémák megoldásán még egy negyedszázadon át, egészen élete végéig fáradozott.

A szarmata corpus előkészítése során figyelme több alapvető problémára terelődött. Felismerte elsősorban az agyagművesség fontosságát a jazygok régészeti leletanyagával kapcsolatban felmerült kronológiai, történeti és ethnikai problémák vizsgálatában. Ettől kezdve régészeti tanulmányainak középpontjába az agyagművesség került, amelynek egyre finomabb tipológiáját, rendszerezését és kronológiáját dolgozta ki idők folyamán. Ez az elméleti és módszertani álláspont indokolt volt, mert a jazyg leletanyag zömét a kerámika jelentette, s ezenkívül — szemben a fémművesség termékeivel, ékszerekkel és nemesfém készítményekkel — ennek elenyészően csekély százaléka volt csak importált cikknek tekinthető.

Egy másik fontos problémát a jazygok bevándorlási útvonala vetett fel számára. Két tanulmányban is foglalkozott e kérdéssel (egyiket Alföldi Andrással együtt írta) és arra az eredményre jutott, hogy az a Bánáton vezetett keresztül. Ez a probléma szerves összefüggésben állott az alföldi dák leletek és a jazygok között továbbélő dák anyagi kultúra vagy ethnikai elemek kérdésével. Párducz ennek nagy figyelmet szentelt s megkísérelte szétválasztani az időben érintkező vagy párhuzamos dák és jazyg leletanyagot. A harmadik problémakör, amelyet ebben az időben részletesen kidolgozott, a Hortobágy-

Poroshát-i halmos temetők ethnikumának és anyagi kultúrájának kérdése volt. Ennek tisztázását a késő-szarmata leletanyag megítélése szempontjából tartotta fontosnak.

Ugyanebben az időben élénkült meg tudományos érdeklődése a magyarországi szkíta leletanyag és az azzal összefüggő problémák iránt. Ez a figyelem természetes volt egy olyan tudós részéről, aki a szarmata leletanyag eredetét kutatta. E szempontból a magyarországi «szkíta» emlékanyagnak a jazyghoz való viszonyát éppen olyan fontos volt tisztázni, mint a déloroszországi szkíták és szarmaták kapcsolatait. Szkíta-kori temetőket és telepet tárt fel és tett közzé (Hódmezővásárhely—Kishomok, Békéscsaba—Fenyves, Hódmezővásárhely—Fehértó), sőt a prészkíta kor emlékei (Lebő-i ásatása) is megjelentek munkássága körében.

E kutatásokkal párhuzamosan készült el «A szarmatakor emlékei Magyarországon» I—II. kötete (Budapest 1943 és 1944/1947). E munka Párducz Mihály tudományos munkásságában a másfél évtizedes szegedi korszak lezárása volt: 1945-től már az Országos Történeti Múzeum Régészeti Osztályának igazgatója lett, ugyanakkor a szegedi egyetem rk. egyetemi tanári címmel tisztelte meg. A szarmata leletek corpusának I—II. kötete koncepciójában eltér doktori értekezésétől. Itt a leletanyag tipológiai vizsgálata került előtérbe, s ennek alapján Párducz négy összetevőt mutatott ki: 1. provinciális római, 2. dák jellegű, 3. kelta hagyományú, 4. sajátos szarmata leletanyagot. Ez lényeges új eredmény volt első koncepciójával szemben, amelynek kronológiai beosztása is jelentősen módosult. Most három kronológiai csoportba osztotta a leletanyagot, amelyek részben átfedték egymást: I. i. e. 50—i. sz. 50, II. i. sz. 50—i. sz. 240, III. i. sz. II. sz. első fele — i. sz. 280. Az új eredmények ellenére hiányzott még e két kötetből a leletcsoportok körülhatárolása, ethnikai meghatározása s a korszakbeosztás történeti megalapozása.

Az 1945-tel kezdődő és 1960-ig tartó időszak Párducz tudományos munkásságának múzeumi korszaka. Ez idő alatt jelent meg «A szarmatakor emlékei Magyarországon» III. kötete (Budapest 1950), amely jelentős mértékben továbbfejlesztette az I—II. kötet módszertani szemléletét. E kötet hatalmas anyagát (545 lelőhely) már sikerült leletcsoportokká szétválasztani, s ezek (1. Bajmok-Mórahalom-i, 2. Kiszombor—Ernőháza-i, 3. Tápé—Malajdok-i, 4. halmos temetők csoportjai) azóta is aktuális tényezői maradtak a magyar régészeti kutatásnak. A késő-szarmata leletcsoportokat összességükben Párducz 270—450 közé helyezte, azonban az egyes csoportok időhatárait részben 270—350, részben 350—450 között állapította meg. Így voltaképpen nem egy, hanem két korszak elhatárolására nyílt volna lehetőség. A kötet fontos előremutató eredménye volt két késő-szarmata leletcsoport ethnikai meghatározása mak a ténynek a felismerése, hogy a szarmata leletanyag belenyúlik a hun korba s megéri annak végét is. Értékes vonása volt az is, hogy felvetette a szarmaták társadalmi struktúrájának kérdését s magyarországi régészeti adatokkal világította meg a szarmata matriarchátus problémáját.

A múzeumi korszak lázas, megfeszített munkával teli éveket jelentett Párducz életében. Irányítása alatt végezte el az OTM Régészeti Osztálya hatalmas leletanyaga revíziójának, újjárendezésének és leltározásának gigászi munkáját. Egész sor jelentős ásatást is folytatott ez alatt, amelyek közül kiemelkedik a Szentes—Vekerzug-i szkítakori temető feltárása (erről ismeretterjesztő film is készült). Közben kiállításokat rendezett és önzetlen erőfeszítéssel vette ki részét a régészeti kutatások irányításában. Az Acta Archaeologica és az Archeológiai Értesítő szerkesztőbizottságának tagja lett 1952-től kezdve s előbbiben 1970-ig, utóbbiban 1966-ig fejtette ki értékes szerkesztői tevékenységét. Tudását, munkaerejét mindig önzetlenül rendelkezésére bocsátotta kutatótársainak, fiatalabb kollegáinak s a két folyóirat közreműködésével megjelent 35 kötetében sokszor önálló cikk terjedelmű lektori véleményével, megjegyzéseivel járult hozzá a megjelenő tanulmányok tudományos színvonalának és értékének emeléséhez.

«A szarmatakor emlékei Magyarországon» három kötetének megjelenése Párducz Mihály számára nem jelentette e témára vonatkozó kutatásai lezárását, inkább további kutatásokra ösztönözte. Mindig világosan felismerte a problémák megoldatlan voltát, s mindig kész volt megoldásukon tovább fáradozni. Még élete végén is úgy látta és azt írta egyik utolsó munkájában: «Nagyon jól tudjuk, hogy a kérdések megoldása még csak kezdeti fokon áll». Az igazi tudós sokratési magára ismerése nyilvánult meg ebben, aki tisztában volt azzal, hogy csak azt a problémát lehet tisztázni, amelyről felismerjük, hogy még megoldatlan. Ez a tudós magatartás jellemző egész életművére s ez késztette arra, hogy egyre tovább folytassa anyaggyűjtését, szélesítse vizsgálódása körét és mélyüljön el problematikájában.

Először a «A szarmatakor emlékei Magyarországon» I—II. kötetének anyagát dolgozta fel újra és egészítette ki (1956). Gondos elemzéssel most már itt is szét tudta választani az egyes leletcsoportokat és sikerrel kísérelte meg ethnikai meghatározásukat

is. Négy ethnikai csoportot tudott megkülönböztetni: 1. az első bevándorló jazyg törzs, 2. a 180 (?) körül bevándorolt rokon iráni törzs, 3. a továbbélő dák-kelta lakosság és 4. egy germán csoport leletanyagát. A társadalmi szerkezet mellett most már nagy figyelemben részesítette a gazdasági struktúra vizsgálatát is. A germán ethnikai elem jelentőségének felismerése és az agyagművesség termékeinek tovább finomított rendszerezése vezette el a quád keramika tanulmányozásához és az Ózdon feltárt quád település leletanyagának közzétételéhez.

Kutatásainak másik fontos területe a késő-szarmata leletcsoportok és a hunkori leletanyag újbóli vizsgálata (1959) volt. Ennek során szintén fontos új eredményekre jutott. Különösen jelentős az ülve temetkezés által jellemzett csoportnak a felismerése s eredetének a Kaukázus vidékére való helyezése. A társadalmi struktúra tanulmányozására a késő-szarmata csoportokkal kapcsolatban is nagy figyelmet fordított. Fontos továbbá az a megállapítása, hogy a szarmatakor III. periódusa a korábbi elgondolásokkal szemben 375 táján zárul, s hogy ebben az időben a hunok nyomása latt az ülve temetkező népcsoport — valószínűleg Kaukázus-vidéki szarmaták — vándorolt be az Alföldre. Megkísérelte a hunkori germán leletcsoportokat is körülhatárolni, azonban a leletanyag ehhez még nem bizonyult elégségesnek.

A szarmata leletanyag mellett életének e periódusában egyre inkább figyelme középpontjába kerültek a szkíta kor problémái. A már régebben is folytatott szkíta-kutatásainak döntő lendületet adott a Szentes—Vekerzug-i temető feltárása. Ennek a Posta-iskolára jellemző gyors feldolgozását (1952, 1954, 1956) s a magyarországi szkíta korra vonatkozó kutatások eredményeinek összefoglalását hamarosan követte egyes szkíta kori leletek (Aszód, Hejőkeresztúr), majd a «szkíta» tükrök tanulmányozása. Kétségtelen, hogy a Szentes—Vekerzug-i szkítakori temető ló- és kocsi-temetkezéseivel új fejezetet nyitott a magyarországi szkíta kor kutatásában, s ennek kezdeményezője és jórészt megvalósítója is Párducz Mihály volt.

Ezek a kutatások lényegében meghatározták tudományos munkásságának 1960-tól elhunytáig tartó korszakát is. E másfél évtized alatt az MTA Régészeti Intézetének főmunkatársaként, osztályvezetőjeként (Népvándorláskori részleg), majd tudományos tanácsadójaként folytatta kutatómunkáját. Bár a Régészeti Intézetnél is számos ásatást végzett (Bükkszentlászló—Nagysánc, Felsőtárkány—Várhegy, Kardoskút stb.), sőt a Duna-kanyari ásatások szervezője és az összes feltárások vezetője volt, mégis ez az idő számára a nyugodt kutatás és kiérlelés korszakát jelentette. Számos probléma, amely már korábban is fel-felmerült kutatásaiban, most vált alapos vizsgálódása tárgyává s korábbi részletkutatásainak eredményei most összefoglaló képpé értek. Érvényes ez elsősorban szkíta kutatásaira, amelyeket ezekben az években számos ásatás eredményeivel s a nagyfontosságú Ártánd-i szkítakori lelet feldolgozásával (1965) kiegészítve «Magyarország szkíta kora» címen nagyarányú monográfiában foglalt össze (1965), amellyel a tudományok doktora fokozatát is elnyerte. E munka először adott részletes és átfogó képet Magyarország szkítakori kultúrájáról, határolta el leletcsoportjait és különböztetett meg három olyan csoportot, az alföldit, a kustánfalvit és az erdélyit, amelyeket azután már a történeti forrásokból ismert ethnikumokkal lehetett kapcsolatba hozni. Párducz e munkáját a különböző régészeti vizsgálati módszerek magas színvonalú együttes alkalmazása jellemzi.

A tárgyalt kérdéseket azonban most sem tekintette lezártnak. Tovább folytatta kutatásait a szkíta korra vonatkozólag, közzétette a hatalmas Tápiószele-i szkítakori temető leletanyagát (1966) s külön is foglalkozott az alföldi szkítakori kultúra nyugati kapcsolatainak bonyolult kérdéseivel. Újabb és újabb szkítakori temetők és telepek (Vámosmikola, Heves m., Kardoskút, Szurdokpüspöki) kötötték le figyelmét továbbra is. Közben azonban folytatta a késő-szarmata kor — hun kor kutatását is és eredményeit «Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn» c. monográfiájában (Budapest 1963) tette közzé. Ennek legjelentősebb érdeme annak kimutatása volt, hogy a koponyatorzítás a régebbi felfogással szemben, amely annak elterjedését a hun kor utánra tette, éppen a hun korban fordul elő leggyakrabban s így megjelenését a hunokkal ill. az alánokkal kell kapcsolatba hoznunk. A hun kor ethnikai képe e munkájában a maga bonyolult valóságában jelenik meg, s különös hangsúllyal jelentkezik a germán elem, elsősorban a gepidák hunkori régészeti anyagának problémája.

E két probléma-csoport: a szkíta kor és a hun kor kérdései foglalkoztatták utolsó munkáiban is. A szkíta kor problémáiról írt utolsó nagy összefoglalásában (1973) még egyszer alaposan megvizsgálta az ethnikai csoportok eredetének, a keletről jött elemek és a helyi lakosság viszonyának kérdését. Tudományos munkássága során kiérlelt módszerei, óriási anyagismerete s az anyagi kultúra minden ágára kiterjedő figyelme e tanulmányát hosszú időre szkítakori kutatásunk útmutatójává avatják. A hun kor vitás kér-

déseivel, a hun égetéses temetkezéseknek, a hun kor kezdetének, az ülve temetésnek s a koponyatorzításnak a problémájával foglalkozott 1974-ben megjelent egyik utolsó tanulmányában. S bár szilárdan hitt abban, hogy a régészeti kutatás helyes módszerek alkalmazásával és kellő adatanyag birtokában az egykori valóságot megismerheti, azzal is tisztában volt, hogy a nehéz kérdések megoldásának még csak a kezdetén vagyunk. Szinte tudományos végrendeleteként csengnek azok a mondatok, amelyeket a magyar őskorkutatás másfél évtizedéről szóló tanulmányának befejezéseként írt le. Arra figyelmeztet, hogy évről évre nő a leletanyag publikálásának elmaradása az ásatási tevékenység mögött, a rendelkezésre álló teljes leletanyag feldolgozásán alapuló nagy összefoglaló munkák egyre ritkábbá válnak, s azaporodnak a részletpublikációk vagy a megalapozatlan történeti következtetéseket elsietve levonó kis cikkek, a dokumentálatlan, ellenőrizhetetlen tanulmányok. A Posta iskola képviselőjének szigorú tudományos munka-etikája s a magyar régészeti kutatás színvonala és fejlődése fölötti aggódalom szól hozzánk e megállapításaiból.

Párducz Mihály eltávozott körünkből. Nagy tervét, a szkíta-, szarmata- és hunkori agyagművesség történetének alapvető monográfiáját, már nem tudta megvalósítani. De négy és fél évtizedes munkássága eredményeképpen a magyar tudományra hagyta a magyarországi szkíta, szarmata és hun kor általa kidolgozott történeti képét, amely szilárd alapot fog jelenteni a további kutatások számára, neki pedig elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar ókortudomány történetében.

HARMATTA JÁNOS

VITA

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

KELETI KELTA MŰVÉSZET

(KIÁLLÍTÁS A SZÉKESFEHÉRVÁRI ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUMBAN, 1974. MÁJUS—JÚNIUS)

A magyar múzeumok nem kényeztetik el az ókori művészetek iránt érdeklődő látogatóikat. Még mindig kevéssé tudtunk belenyugodni abba, hogy a kiállítás a látvány útján teremt kapcsolatot tárgy és látogató között, és a leggazdagabb dokumentáció, a leggondosabban mérlegre tett forgatókönyv sem kárpótól néhány valóban megnézésre érdemes darabért. Talán ezért szorult annyira háttérbe a magyar föld régészetének művészi érdekességű hagyatéka az utóbbi évtizedek kiállításain. Talán ezért *is*. Mert másfelől kétségtelen, hogy a hazai kutatásban régészet és művészettörténet között az ókor keretein belül is jóval nagyobb a szakadék, mint ami indokolt és megengedhető volna. Többé-kevésbé a dilettáns gyanújába kerül, aki régészeti anyagot művészeti szempontból vizsgál, s az ilyen vizsgálatok egyre ritkábbakká is váltak. A legkevésbé áll ez a népvándorlás korára és a későbbi korszakokra, ijesztő méretű az elmaradás a pannoniai római művészet kutatásában és megismertetésében, s a magyar föld őskori kultúráinak művészetéről is jóval kevesebbet írtak vagy mutattak be szakemberei, mint érdemes volna. A régészettudomány eltárgyiasodása mellett egy klasszicista esztétikai köztudat szívós és öntudatlan továbbélése is az oka lehet ennek: a Hekler-iskolától hirdetett klasszicista szépségeszmény számára jóformán csak negatív példák akadnak a hazai feltárások anyagában, de a néhány kivétel sem ösztönző hatású, ennek a szépségeszménynek mélységes érdektelensége miatt.

Sok oka van tehát annak, hogy nagy örömmel kellett fogadni a magyar művészeti életben már régóta számottevő szerepet játszó István Király Múzeum vállalkozását: a magyar föld egy őskori kultúrája *művészetének* bemutatását. Nem véletlen, hogy erre az úttörő jelentőségű vállalkozásra ott került sor, ahol századunk magyar képzőművészetének is egész sor jelentős kiállítása nyílt meg, ahol az elevenen élő és ható művészet nem mint temetőjével áll szemben a múzeummal.

A kiállítás, amelyet *F. Petres Éva* és *Szabó Miklós* rendezett, úttörő jelentőségű: első ízben mutatta be összegyűjtve a magyarországi kelta művészet anyagát. A 21 közés 3 magángyűjteményből összegyűjtött mintegy 230 tárgy 23 külföldi múzeumból kölcsönzött 90 darabbal egészült ki; az utóbbiak jó része eredeti, ezekhez néhán reprezentatív mű másolata járult. A kiállítás vezérgondolatát a cím is kiemeli: célja a keleti kelták művészetének bemutatása volt. Ezért igyekeztek a rendezők a lehetőségek adta korlátok között a hazai anyagot a szomszédos területek kelta művészeti anyagával kiegészíteni. Minthogy a keleti kelták művészetét átfogó egyenletességgel megismertető kiállításról nem lehetett szó, a rendezés a lényegében teljes hazai anyagot állította a középpontba, és a kölcsöndarabokat mintegy függelék-, illetve magyarázatként helyileg is elkülönítette tőlük.

Már ebből kitűnik, hogy a rendezőknek a kiállítás megrendezésével kettős céljuk volt. Az egyik a kelta művészet általánosabb megismertetése, a magyar művészeti köztudat, esztétikai kultúra részévé tevése, a másik a kiállított anyaggal kapcsolatos tudományos problémák nyilvánosság elé tárása, abban a jogos reményben, hogy az anyagnak ilyen együtt-látása mind a hazai, mind a kiállításhoz kapcsolódó nemzetközi kollokviumon részt vett külföldi szakemberek számára felbecsülhetetlen segítséget nyújt nyitott tudományos kérdések tisztázásához. Sem a kettős célkitűzés indokoltsága, sem pedig az, hogy a kiállítás a lehető legjobban szolgálta az elérését, nem vitatható, bár konkrét eredményeket természetesen egyik irányban sem lehetett azonnal remélni. A kiállítás azonban minden látogatóját meggyőzte arról, hogy itt nézni érdemes dolgokat lát, amelyek továbbgondolásra ingerlő gondolatokat vetnek fel benne. Ennél többet pedig talán nem is lehet mondani egy kiállítás dicséretére.

Az alapkoncepciónak megfelelően a kelta anyagot hazai nem-kelta kultúrák né-

hány kiemelkedő művészeti jelentőségű darabja is kiegészítette, mindig jól láthatóan elkülönítve a kelta tárgyaktól. Bár ezek között olyan művek is szerepeltek, mint a vaszari állatfejes urnák és a soproni Burgstall egy alakos urnája, a fő látnivaló a kelta művészet csaknem teljes hazai anyagának képe volt. A keramika és a grafikus díszítésű fegyverek, az emberalakos fegyver- és edényfogók, a bronz-, üveg- és aranyékszerek, a kisplasztika és az alakos díszítésű agyagedények elszigetelt emlékei mellett a több-kevesebb bizonyossággal kelta leletbe sorolható klasszikus mediterrán import-tárgyak is szerepeltek, mint a szobi görög bronzkantharos, egy sajnos bizonytalan hitelességű leletből való közép-itáliai bronzszobrocska, egy közöletlen szabolcsi bronzedény és a kiállítás egyik legnagyobb meglepetése, egy arc-alakú színes üvegpaszta-gyöngy a váci kavicsbányából.

A kiállítást kísérő katalógus, amelyet F. Petres Éva szerkesztett, 96 képpel és 26 rajzzal illusztrált szövegével nem pusztán eligazító és a kiállítás emlékének megőrzője kívánt lenni, bár ebből a szempontból is fontos. Ezen túlmenően azonban a kiállított anyag minden egyes darabjának rövid tudományos meghatározását is nyújtja, amely a közöletlen tárgyaknál a feldolgozást végző régész adataira támaszkodott. Végül az említett kettős célnak megfelelően a katalógust Szabó Miklós tanulmánya kíséri, amely rövid magyar fogalmazásban a kiállítás látogatóit vezeti be a kelta művészet legfontosabb kérdéseibe, a terjedelmes angol változat igénye pedig nyilvánvalóan az, hogy a szerző évtizedes kutatásai alapján összefoglalja a kiállítás tudományos alapjait, és elsőnek kíséreljen meg feleletet adni az anyag által felvetett művészettörténeti kérdésekre, természetesen nagy mértékben támaszkodva főként az utóbbi két-három évben megjelent tanulmányaira, amelyekben a szóba kerülő részletkérdések javarészét bővebben tárgyalta.

Semmi sem mutatja jobban a vállalkozás nehézségét, mint az, hogy három éven belül ez a harmadik nyomtatásban megjelent munka, amelyben Szabó a kérdés megközelítését megkísérelte. Az elsőben, «A kelták nyomában Magyarországon» c. könyvének (l. Mócsy A., AT 19 [1972] 273—4) egyik fejezetében (44—58) lényegében a kelta művészet mindeddig legnagyobb kutatójának, P. Jacobsthalnak koncepcióit vette alapul a fejlődés alapvonalainak megrajzolásában, s a Jacobsthal monumentális művében (Early Celtic Art, Oxford 1944 = ECA) adott képet egészítette ki, árnyalta és gazdagította az időközben előkerült anyag tanulságai alapján. Következő összefoglalásában (Éléments régionaux dans l'art des celtes orientaux, Études Celtiques 13 [1973] 750—73) több nagyjából ezzel egyidőben megjelent részlettanulmányával összhangban (l. elsősorban: Celtic Art and History in the Carpathian Bassin, Acta Arch. Hung. 24 [1972] 385—92 és Tierkampfszene auf einer keltischen Urne, Folia Arch. 24 [1973] 43—56) a keleti és elsősorban magyarországi kelta művészet lokális sajátosságainak keresése került a középpontba. A most megjelent tanulmány egyfelől újabb megfigyelésekkel gyarapítja a keleti kelta sajátosságokra vonatkozó korábbi elképzeléseit, másfelől — és ez kapta a fő hangsúlyt az új összefoglalásban — az általa rekonstruált keleti kelta művészetet az összkelta művészetnek abba a képébe illeszti be, amely Jacobsthal terminológiájának újabban P. M. Duvaltól kidolgozott revízióján alapszik. Szabó felosztása szerint a kelta művészet három fő korszaka a korai szigorú stílus (= Jacobsthal szigorú stílusa); a szabad stílus, ezen belül *a)* szabad grafikus stílus (= Jacobsthal Weldalgesheim stílusa és Magyar kard stílusa) és *b)* szabad plasztikus stílus (= Jacobsthal plasztikus stílusának korai szakasza); végül késői szigorú stílus (= Jacobsthal plasztikus stílusának késői szakasza és a nála nem tárgyalt britanniai későkelta művészet).

A tanulmány ugyanabból az axiómából indul ki, mint a kiállítás: hogy a keleti kelta művészet, vagyis a Közép-Dunamedence kelta művészete a Magyarországon talált anyag alapján megfelelően bemutatható és tárgyalható, mert ha nem különíthető is el a térségen belül a mai magyar terület, földrajzi adottságai folytán középpontja volt a keleti kelta művészetnek, és így a hazai leletek alkalmasak az egész Közép-Dunamedence főbb kelta művészeti irányzatainak bemutatására. A történeti áttekintés a fenti korszakolásnak a lehetőség szerinti megőrzésével elemzi a művészi vonatkozású hazai kelta emlékanyagot. Az elemzés fő szempontjai: az összkelta összefüggéseken belül a keleti kelta sajátosságoknak és — ha lehet — ezek forrásainak kimutatása; a helyi Hallstatt és szkíta vagy szkitoid kulturális hagyományok továbbélésének és átformálódásának vizsgálata a kelta művészetben; végül pedig a klasszikus mediterrán kultúrákból érkezett hatások felkutatása. Ezek a szempontok érvényesülnek a kiállításon jelentős részében együtt látható anyag csoportjainak és — ha szükséges — egyes darabjainak gondos, a kutatásnak új perspektívákat nyitó elemzésében. A gazdag részleteredményeknél, amelyek bővebb indokolással külön cikkekben amúgyis közlésre kerültek vagy kerülnek, fontosabb itt az, ami a tanulmány fő célkitűzése: a kelta művészet adekvát értékelése és művészi tartalma aktualitásának bizonyítása, másfelől a keleti kelta művészetnek

mint egységes történeti jelenségnek az első összefüggő ábrázolása. Ha csak az 1972-es kötet említett fejezetével hasonlítjuk is össze a tanulmányt, feltűnik, milyen jelentős az előrelépés mindkét irányban. Alig hihető, hogy ma bárki más többet vagy jobbat tudna erről a tárgyról mondani.

Ha néhány megjegyzés mégis érdemesnek látszik a megemlítésre, ezeknek célja mindössze olyan gondolatok felvetése, amelyek talán éppen a témát kívülről nézőkben hamarabb felmerülnek, mint abban, aki teljesen benne él.

Az első ilyen gondolat a tanulmány — és a kiállítás — alaptémájára vonatkozik. Hogy keleti kelták voltak, és nem pusztán a szó földrajzi értelmében, azt nem kell bővebben bizonyítani. Éppoly kevéssé azt, hogy anyagi kultúrájuk, és ezen belül mai értelemben vett művészi tevékenységük is volt. Nem kevésbé természetes, hogy a Közép-Dunamedencét meghódító kelták átvették a korábban itt lakó népek művészetének elemeit, vagyis egyes technikai eljárásokat, motívumokat azoknak művészi gyakorlatából. Ugyanilyen magától értődő, hogy az óriási területen szétszóródott keltaság anyagi kultúrájának vannak olyan elemei, amelyek az egyik térségben ritkábbak, mint másutt, vagy éppen hiányzanak, és olyanok is, amelyek csak egy bizonyos körzetben terjedtek el. Szabó munkája gondosan regisztrálja (és a kiállítás kitűnően illusztrálja) az ilyen jelenségeket a keleti keltaság kultúrájában. Pontosan tudja azonban azt is, hogy e jelenségek együttes megléte sem bizonyítja keleti kelta művészet, mint a kelták által lakott többi terület művészetétől eltérő, sajátos és jellemző művészi jelrendszer, röviden keleti kelta művészeti stílus létezését. A korai korszakra vonatkozólag ez történeti okokból sem vethető fel: mikor a kelták a Közép-Dunamedence területére behatoltak, a korai stílus már elvirágzása korszakában volt. Ami a következő, klasszikus kort, a Duval-féle Szabad Stílus korát illeti, erre vonatkozólag a tanulmány végső következtetése teljesen negatív: «arra az eredményre kell jutnunk, hogy a különböző forrásokra visszamenő vonásokból a kelta művészet klasszikus korában nem alakult ki világosan meghatározható, a nyugatitól jól megkülönböztethető keleti kelta művészet» (38). Minthogy ez a kép a késői korszak műveinek elemzése során sem változik, a tanulmány szigorú tudományos következetességgel levont végeredménye ellentétben áll a kiállítás és a katalógus címével: a Közép-Dunamedence keltaságának művészeti hagyatéka, ahogy a kiállítás és a tanulmány alapján előttünk áll, egyelőre nem nevezhető keleti kelta művészetnek, csak a keleti kelták művészetének.

Hangsúlyozni kell ennek a megállapításnak ideiglenes érvényét, mert az idézett végkövetkeztetés negatív ítélete túlságosan apodiktikusnak, mai tudásunk abszolutizálásának tűnik. Hogy ez mennyire indokolatlan, azt jól mutatják Szabó véleményeinek változásai az említett szintézis-kísérletek folyamán, még inkább az, hogy magában az új szintézisben sem sikerült ellentmondás-mentes választ adnia az önmaga által feltett kérdések némelyikére, és az ok nyilvánvalóan ismereteink mai állásában van. A Közép-Dunamedencébe betörő kelták első hullámát hol puritán harcosok luxus-idegen kultúrájaként jellemzi (16), hol ugyanennek a korai művészetnek arisztokratikus, úgyszólván udvari jellegét emeli ki (32). A 24. lapon Jacobsthal «Magyar kard stílusá»-ról mint anakronisztikus terminológiáról beszél, mert időközben egy vele többé-kevésbé egyidejű, de tőle megkülönböztethető «Svájci kard stílus» meglétét is kimutatták; a 30. lapon viszont kitűnik, hogy «a Svájcban és a Közép-Dunamedencében talált díszített kardok a Szabad Stíluson belül szorosan összefüggő irányzathoz tartoznak, és így nem lehet önálló nyugati és keleti kelta stílusnak értelmezni őket». Az állatfejes díszítésű kelta edényekről a 36. lapon azt olvashatjuk, hogy «a Közép-Dunamedence kelta keramikájának ezek a helyi aspektusai kétségtelenül a balkáni kultúrában (sic!) gyökereznek», de a mondat második felében: «meg kell említeni mint előzményeiket a vaszari urnákat». A 80. jegyzet utal Duval megállapítására, hogy az Új Szigorú Stílus alapelve a szimmetria; a 40. lapon a szimmetrikus komponálási elv mint az új stílusban kialakult művészeti irányzat «highly hypothetical». A hasonló esetek nyilvánvalóan abból adódnak, hogy az önmagában kevés bizonyosságot nyújtó anyagról többé kevésbé ellentmondó elméletek merültek fel, amelyeket a szerző jobbnak látott egymás mellé állítani, mint választani közöttük, s határozottan elejteni egyiküket vagy másikukat, még akkor is, ha a saját megítélése szerint «gondolatmenetük merő spekuláció» (34.). Olykor viszont a határozottan levont következtetések látszanak olyanoknak, amiknek a súlyát az alapjukat képező anyag jelenleg nem bírja el, mint egy kard-díszítő motívum, az I. típusú sárkánypár esetében, amikor abból, hogy egy kosdi darab látszik a legkorábbinak a jelenleg ismertek közül, Szabó arra a következtetésre jut, hogy «a motívum a mai Magyarország területén született meg, valószínűleg a magyar alföldön virágzó szkítoid kultúra hatására» (32.).

A fenti példák nem önmagukért vannak, hanem fontos módszertani problémákra utalnak. Az utóbbi arra, amit az újdonság bűvöletének nevezhetnénk. Nemcsak nálunk,

és nemcsak a régészetben kialakult egy szemlélet, amelynek számára az új, legyen az lelet vagy publikáció, nem jelentőségénél, hanem újdonságánál fogva fontosabb a réginél. Egy tegnapi cikket vagy leletet sokkal inkább illik ismerni és említeni, mint egy félszázaddal ezelőttit. A fő oka ennek nyilvánvalóan az információk ijesztően gyorsuló gyarapodása, amely szinte elzárja a kutató elől tárgyának teljes horizontját, és kényszeríti a kutatás szerves történeti folyamatosságának megszakítására. Egy ilyen szituáció pedig nem kedvez a szintéziseknek. Az összefoglalások, a nagy és termékeny összefoglalások pillanata a kutatások bizonyos nyugvópontja, mint amihez a kelta művészet kutatása Jacobsthal művének írása idején jutott.

Távolról sem jelenti ez Szabó munkájának negatív értékelését. Az összefoglalás feladata a kiállítás létrejöttével adva volt, s nem rajta múlott, hogy rosszkor jött. Nálunk éppen az ő kutatásai jelentik a máris jelentős eredményeket felmutató kezdetét annak, aminek a végén egy szintézisnek állnia kell. S munkája a kiállítással együtt nem egy sürgető feladatot tesz világossá, kijelölve a kutatás követendő útjait. Az első a legnyilvánvalóbb: a hazai kelta kutatásokat mielőbb ki kell mozdítani arról a holtpontról, amelyen évtizedek óta vannak régi ásatások anyagának publikálatlansága és tudományos problémáknak szentelt nagyobb méretű ásatások hiánya miatt. A másik: a részlettanulmányok, mint amilyenekkel Szabó is jónéhány kérdést tudott már eddig is megvilágítani, ma jóval sürgetőbbek, mint az újabb szintézis-kísérletek.

Szabó bevezetőben részletesen méltatta Jacobsthal többször említett művének úttörő jelentőségét. Ez a jelentősége nemcsak abban áll, hogy olyan kereteket adott a kelta művészet kutatásának, amelyeken máig sem vált szükségessé túllépni, hanem hogy pontosan megjelölte azokat a pontokat is, ahol ez a keret még kitöltésre vár. A «Jacobsthal-revíziók» nagyrészt olyan utakon járnak, amelyeket ő maga mutatott meg, máskor a helyesbítés a Jacobsthal-szöveg nem elég gondos olvasásáról tanúskodik.

Jó példa erre a terminológiai korrekció problémája. Mindenekelőtt azt kell itt figyelembe venni, ami Szabó fogalmazásából nem tűnik ki világosan, hogy Jacobsthal könyvében csak a korai kelta művészettel foglalkozott, amelyet ő nagyjából az 5. sz. vége és a 3—2. sz. fordulója közti időre helyezett. Szabó viszont a kelta művészet történetét mintegy másfél századdal későbbi időig tárgyalja, s erre a közel négy évszázadra osztja el a három stíluskorszakot, amelynek Duval-féle elnevezését Jacobsthal terminológiájával egyezteti, de kronológiai egyeztetés nélkül. A kiállított és a tanulmányban tárgyalt anyag jó része ugyanis kívülesik az ECA tárgykörén, s Jacobsthal nem gondolt arra, hogy mindezt be lehet foglalni az ő három stílusába, sőt maga Duval is csak olyan emlékeket sorol a maga Késői Szigorú Stílusába, amelyek későbbiek a Jacobsthal-tól tárgyalt időszaknál (Actes du VIIe Congr. Internat. des Sciences Préhist. et Protohist. II. Prága 1971. 816).

Látható, hogy itt tulajdonképpen két összefüggő, de külön tárgyalandó kérdésről van szó, Duval új terminológiájáéról és Szabó korszakolásáéról. Ami az elsőt illeti: egy elterjedt elnevezési rendszer megváltoztatása mindig meggondolandó, mert elkerülhetetlenül legalább átmenetileg bizonyos terminológiai zűrzavarhoz vezet a szakirodalomban. Ennek ellenére új elnevezések bevezetése szükségszerű olyan esetekben, amikor a régi nomenclatúra már ellentétben áll az új ismeretekkel. A kelta művészet területén, kutatói szerint, jelenleg ez a helyzet. A kívülállónak, aki ehhez nem tud érdemben hozzászólni, nem lehet más feladata, mint megnézni, világosabb és kifejezőbb-e az új terminológia a réginél, s alkalmasabb-e amannál az ismert jelenségek megjelölésére és rendszerezésére. Az első kérdése határozottan tagadólag kell válaszolni: mindenképpen kétes értékű egy olyan új terminológia, amely önmagában nem kifejező, a szaktudományon belül pedig félreértésekre adhat alkalmat. Sem a *szigorú*, sem a *szabad* vagy az *új szigorú* stílus nem világos és jellemző megjelölése a kelta művészet megfelelő jelenségeinek, emellett mindenkit a görög művészet történetében használatos stíluskorszak-elnevezésekre emlékeztet, s ezért megtévesztő lehet. Jacobsthal nyilvánvalóan tudatosan használt a görög művészettől teljesen eltérő törvények szerint alakuló kelta művészet periódusaira olyan elnevezéseket, amelyek inkább ősrégészeti típusúak, önmagukban nem jellemzik ugyan a szóban forgó jelenséget, és ezért tetszés szerint másokkal helyettesíthetők (pl. «Waldalgesheim-stílus»), de semmiképpen nem szuggeráltak valamiféle összevetést a görög művészet valamely korszakával. Duval szerint Jacobsthal nomenclatúrájának revízióját elsősorban az indokolja, hogy elnevezései nem egységes kritériumokon alapszanak: hol kronológiai («korai stílus»), hol topográfiai («Waldalgesheim-stílus»), hol egyéb jellegűek. Feltéve, hogy ez elég ok a megváltoztatásukra, semmi esetre nem érdemes olyan terminológiával felcserélni őket, amely, mint a fentiekből kitűnik, még kevésbé alkalmas a meghatározandó jelenségek jelölésére.

Jacobsthal három kelta stílusának neve kettős jelentésű volt, a stílus szónak ko-

rábban általánosan használt értelmében: nemcsak egy művészi kifejezésformát jelölt, hanem egy történelmi korszakot is, amelyre — természetesen a szükséges megszorításokkal — az illető kifejezésforma jellemző. Duval a maga elnevezéseit a kelta művészeten belül nem korszak-megjelölésnek szánta, hanem a kelta művészet történetén végigvonuló, jórészt párhuzamos kifejezési formák nevéül. Ez határozottan hátralépést jelent Jacobsthallal szemben, aki számára adott tény volt művészeti stílusok és történelmi korszakok összefüggése — (persze nem egybeesése!) —, és igyekezett az akkor rendelkezésre álló ismeretanyag jól felismert hézagossága ellenére a lehetőség szerint pontos abszolút időpontokhoz kötni három stílusát. Úgy tűnik, hogy ha valahol, itt, az egyes stílusok történelmi hátterének és érvényességének vizsgálatánál, érdemes Jacobsthal gondolatait, ha nem is revideálni, mindenképpen továbbfejleszteni az újonnan megismert tények alapján.

Szabó ezen az úton indult el, és itt a Duval-féle terminológia átvétele inkább akadályt jelentett, mint segítséget. Maga a kelta művészet anyaga szinte Duval szándéka ellenére elkerülhetetlenül bizonyos fokig történeti kategóriákká *is* tette az ő stíluselnevezéseit. Szabó az új terminológiának ezt az oldalát helyezte élesebb megvilágításba, és igen helyesen a kelta művészet új korszakolására használta fel, de itt kitűnt, hogy éppen történeti szempontból nem jelent semmi lényegesen újat. Az első korszaknál csak a név változott («korai stílus» helyett «korai szigorú stílus»). A következő korszak a Szabótól átvett duvali elnevezéssel a Szabad Stílus korszaka, amelyben a kelta művészet párhuzamosan kétféle kifejezésmódot használt, grafikust és plasztikust; az előbbi Jacobsthal Waldalgesheim- és Magyar Kard-stílusának felelne meg, az utóbbi az ő Plasztikus Stílusa korai szakaszának. E szerint a Duval-féle elképzelés szerint a kelta művészetnek a korai szakaszát követő időben, az ECA-ban tárgyalt időszak végéig, egyetlen csak vertikálisan tagolt korszaka volt.

Itt meg kell azonban jegyezni a következőket: *a)* A Waldalgesheim és Magyar Kard Stílus között Jacobsthal nem látott éles határvonalat, de az utóbbit szerves fejlődésnek tartotta az előbbiből, vagyis a Waldalgesheim-stílust időben korábbinak tekintette a másiknál, ezért ezt az első sajátosan kelta stílust vette a maga beosztása szerinti második korszaknak; a Waldalgesheim-stílusnak ezt a történeti helyét Duvallal ellentétben Szabó sem vonja kétségbe. *b)* Jacobsthal a maga harmadik korszakának komplexitását hangsúlyozta, s úgy képzelte, hogy abban *egymás mellett* élt a Magyar Kard Stílus és a Plasztikus Stílus (ECA 162), vagyis az, amit Duval és Szabó a Szabad Stílus két kifejezésmódjaként említ; végeredményben tehát itt is csak az elnevezés változott, a tartalom ugyanaz maradt, kivéve, hogy Szabó a Duvaltól negligált Waldalgesheim-stílust időbeli korábbiságának elismerése mellett beolvasztotta az új Szabad Stílus-ba, nyilván mint annak korai fázisát — de Jacobsthal is így gondolta. *c)* Azt, hogy a Plasztikus Stílus elnevezés «Janus-arcú», maga Jacobsthal hangsúlyozta (i. h.); de távolról sem arról van itt szó, amit Szabó ír róla, hogy «lineáris és plasztikus formákat nem lehet mint antagonisztikus jelenségeket szemeállítani egymással, minthogy nyilvánvalóan ugyanazt a motívumot gyakran plasztikus és lineáris módon is meg lehet jeleníteni» (34.). «Plasztikus» és «lineáris» a művészi kifejezésmód kategóriái, s nincs szükségképpen közük az ábrázolt motívumhoz; rajz is lehet plasztikus, plasztika is lineáris felfogású.

Végeredményben tehát az ECA korszakolásából semmi nem bizonyult tarthatatlannak. Fennmarad azonban az utolsó korszak problémája, amely túlnyomórészt kívülesik Jacobsthal könyvének keretein. Ezt, mint láttuk, Szabó Duval terminológiájával Új Szigorú Stílusnak nevezi, és egyéb, Jacobsthaltól nem tárgyalt anyagon kívül az ő Plasztikus Stílusának késői szakaszát sorolja ide. Az elnevezés arra utal, hogy a korszakra korai formák felújítása jellemző, ahogy ezt már Jacobsthal is hangsúlyozta a nála nem tárgyalt késői produkcióval kapcsolatban. Meg kell azonban itt jegyezni, hogy a korai stílus elemeinek továbbélése (40.) nem magyarázata ennek a reneszánsznak; a történeti kérdés az, hogy miért éppen ekkor sarjadt ki ezekből a megszakítatlanul továbbélő elemekből egy új stílus.

Ennek az új stílus-korszaknak a feltevése mindenesetre tökéletesen összhangban van Jacobsthal véleményével, csak a kronológiai egyeztetés elmaradásából adódó félreértéseket kell eloszlatni. Harmadik korszaknak nevezhetjük egyelőre ezt a Szabónál a Duval-féle Új Szigorú Stílus nevével jelölt, de Duvallal szemben kifejezetten történeti perióduskénti felfogott korszakot, ha a periodizáció — Jacobsthallal teljes összhangban — a megelőző korszak szerves egységét akarja kiemelni, és csak a korszakon belül különíti el a korai («Waldalgesheim») és a késői («Magyar Kard» + «Plasztikus Stílus») szakaszt. Ha pedig a «klasszikus» kelta művészet időbelileg elkülöníthető, de szervesen összetartozó két szakaszát két külön korszaknak fogjuk fel, az «Új Szigorú Stílus» a negyedik korszaka lesz a kelta művészetnek.

Nem érdemes tovább elidőzni annál, mi minden található meg az új publikációk

koncepcióiból Jacobsthalnál, a kelta és görög művészet történetének különböző jellegétől kezdve (ECA 103.) a déli, hallstatti és szkíta művészetnek mint a kelta művészet három gyökerének a kimutatásán át (uo. 155.) egészen apró részletekig. Egyet azonban még érdemes kiemelni: Jacobsthal könyvének bevezetésében leírta, hogyan jutott el klasszika archaeológiai tanulmányai során szinte egy véletlen folytán a kelta művészet problematikájának felfedezéséhez. Munkájának talán legfőbb és legmaradandóbb tanulsága az, hogy a kelta művészet kutatását nem lehet másképp előbbrevinni, mint klaszszika archaeológiai módszerekkel és látókörrel. Ezt Szabó munkássága is tanúsítja, nem utolsó sorban maga a most megjelent tanulmány, amely nyitott kérdéseivel arra is világosan utal, hogy a klasszika archaeológiai megalapozás szélessége és mélysége a további

1. Kelta bronz övlánc Vezsenyből, i. e. 2. sz. Szolnok, Damjanich János Múzeum

2. Üvegpaszta maszkos gyöngy i. e. 2–1. századi kelta sírból. Vác, Vak Bottyán Múzeum.

szolíd eredmények legfőbb biztosítéka. A lehetőségekre nem egyszer a kiállítás anyaga is felhívta a figyelmet: az említett új bronzkancsó és színes üvegpaszta maszk-gyöngy (aligha övdísz, mint a katalógus írja) közelebbi meghatározása mediterrán összefüggések megvilágításával remélhető [vö. most N. Venclová, Arch. rozhl. 26, 1974, 597–601], ugyanúgy, mint néhány edényformáé és újonnan talált figurális díszítésé is.

Végül még egy feladat, amely visszavezet a kiindulási ponthoz. A kiállítás alighanem látogatói nagy részét meggyőzte arról, hogy a kelta művészetnek hozzá szóló, számára érthető és aktuális emberi mondanivalója van, akárhogy viszonyul is ehhez a mondanivalóhoz, ráhangoltan vagy elutasítóan. Ha azonban ennek a meggyőző vizuális sikernek tudományos magyarázatát keressük, egyszerre kitűnik, milyen elképesztően kevés történt a kelta művészet anyagának művészettörténeti feldolgozása terén, és hogy az, amit a mai kutatók legjobbjai erről mondani tudnak, milyen messze maradt el Jacobsthal négy évtizeddel ezelőtt megjelent úttörő tanulmányától (Einige Werke keltischer Kunst, Die Antike 10 [1934] 18–47) és az ECA egy generációnyi messzeségben levő megjegyzéseitől. A feladat azonban itt nem lehet más, mint a mi korunk képét kialakítani a kelta művészetről, azt megfogalmazni, ami hozzánk szól belőle. Ez pedig szükségképpen más lesz, mint Jacobsthal idejében volt. Úgy tűnik, ehhez a feladathoz elsősorban egy olyan munkát kell elvégezni, amelyet Jacobsthal talán nem véletlenül mellőzött el: a késői kelta művészet feldolgozását. A kiállítás és Szabó tanulmánya, mint láttuk,

egy korszakkal továbbvezet az Early Celtic Art-nál. Nem lehet azonban kétséges, hogy az ókori kelta művészet teljes történetéhez egy további, utolsó korszak is hozzátartozik, amely nem kapott helyet a kiállításon, s amelyre Szabó is csak röviden utalt, megintcsak a Jacobsthal kijelölte úton haladva. Arról a korszakról van szó, amelyben a kelta művészet fokozatosan római provinciális művészetté vált, s amelyben nagyplasztikája is olyan műveket produkált, amelyek iránt a mai nézőnek alighanem sokkal nagyobb a fogékonysága, mint Jacobsthal idejében volt. Kár, hogy a kiállításon nem volt legalább egy-két képviselője ennek az utolsó korszaknak, s Szabó tanulmányának a kérdést világosan felvető zárórésze így illusztrálatlan olvasmány maradt. De ennek a számonkérése is a kiállítás és a katalógus dicséretéhez tartozik. Ha bevezetőben azt kellett panaszolni, menynyire nem kényeztetik el művészet iránt érdeklődő látogatóikat a magyar régészeti kiállítások, végezetül F. Petres Éva és Szabó Miklós közös munkájának első eredményét az igények megnövekedésében kell látni. A kiállítás megelevenítette a hazai kelta művészetet, amely most találkozott először tudós és művészet-szerető közönségével. Nem csoda, hogy nem győznek eleget kérdezni egymástól, és semmi nem volna igazságtalanabb, mint a rendezőtől vagy a tanulmány szerzőjétől kész választ követelni azokra a kérdésekre, amelyek csak a kiállítás és a katalógus létrejötte nyomán fogalmazódtak meg. Az ő érdemük a dialógus megindulása, ami mindig az alkotás, továbbjutás termékeny atmoszféráját jelenti. Talán remélni lehet, hogy a példa nyomán az antik művészetek más hazai emlékcsoportjairól is indulnak ilyen dialógusok.

KÖNYVSZEMLE

A GYÖNYÖRŰSÉG DALAINAK KEZDETE. Óegyiptomi szerelmes versek. Fordította *MOLNÁR IMRE*. A nyersfordításokat az az óegyiptomi eredeti szövegekből *KÁKOSY LÁSZLÓ* készítette. Budapest 1973. Magyar Helikon. 63. old.

Az ókori Kelet világának irodalmi teljesítményeit magyar nyelven megszólaltató vállalkozások sorában rég várt kötet megjelenését üdvözölhetjük: az egyiptomi szerelmi líra antológiáját. A gyűjtemény csekély terjedelme ellenére az egyiptomi szerelmi költészet mondhatni teljes korpuszát tartalmazza, a szorosabb értelemben vett szerelmes versektől kezdve az istenes himnuszokig, amelyekben az istenség iránt érzett szerelmes vágy is kifejezésre jut. Az ókori egyiptomiak számára ugyanis az istenhez való közeledés vagy viszony egyik fajtája a szeretet vagy szerelem, amelyben mindenképpen az ember aktivitása jut kifejezésre, hisz ily módon is törekszik az istenség lehetőleg teljes birtokbavételére, illetve ez a szinte szerelmes vágy készteti szépségének, erejének, hatalmának magasztalására. Sőt, e himnuszok olvasásakor az is szembetűnő, hogy ez a szerelmes érzés minden fennköltsége és elvontsága mellett is mennyire személyes jellegű. Ez a személyesség különösen a joggal Ehnaton fáraó művének tartott Aton-himnusz esetében hat-megragadó szuggesztivitással. Úgy érezzük tehát, hogy műfajilag nem okoznak törést a kötetet lezáró himnuszok, az ember-isten közötti kapcsolat ebben a vonatkozásban is az ember-ember (jelen esetben férfi-nő) viszony kisugárzása, más szinten való lecsapódása.

Ha már a műfaj kérdését említettük, megjegyeznénk, hogy az egyiptomi szerelmi líra műfaji kérdéseinek tisztázásában akad még tennivaló. Kákosy László az utószóban leszögezi, hogy ezek a versek semmiképp sem tekinthetők a népköltészet termékeinek, és ez így igaz, ugyanakkor, amikor népies vagy népieskedő hangvételű költemények szép számmal akadnak. Ez a népies, vagy esetleg inkább népieskedő hang jól illeszkedik az egyiptomi Újbirodalom ízlésvilágába. E kortól kezdve lehet Egyiptomban igazán városi kultúráról beszélni (pl. a «világvárosi» Thébai), s ez különösen, ha dekadenciával párosul — amelynek jelei éppen az ún. Amarna-kortól kezdve jól megfigyelhetők —, általában szívesen merít ihletet a vidéki életből, az egyszerű földművesek és pásztorok idealizált világából. A költészettel párhuzamosan ez a folyamat a képzőművészetben is megfigyelhető: a vidéki táj, növényeivel és állataival, különös hangulatú jeleneteivel éppen az Amarna-korszak forradalmi és egyben a hanyatlást sejtető művészetére jellemző. Véleményünk szerint éppen e motívumok kínálkoznak a műfaji csoportosítás egyik alapjául: a mezőről hazatérő szerelmes dalai, a fák énekei, vagy virágok, mint a hasonló tematikájú dalokat csokorbafűző emblémák. A költemények tartalmilag tehát a megkapóan őszinte és keresetlenül egyszerű daloktól ívelnek a nagyformátumú istenes himnuszokig.

E két végpont, ha úgy tetszik, pólus között mindenképpen figyelemreméltó helyet foglal el két költemény, a Papyrus Harris 500 («Elmennél tőlem?»-ciklus) gyűjteményünkben 5. és 8. számmal ellátott verse. A két költeményt összevetve kitűnik, hogy közös elemekre épülnek, sőt párverseknek, egymás kiegészítőinek tekinthetők: az 5-öst férfi mondja, a 8-ast nő. Azonos motívummal kezdődnek:

«Észak fele úszom a bárkán. . .», illetve
«Észak fele tartok a királyi csatornán. . .»,

s ezután mindkét költemény, roppant érdekes módon, a vágyakozó szerelmes mondanivalót mitológiai elemekkel szövi át, mégpedig tudatos művészi játékkal, olyannyira, hogy az olvasó vagy hallgató zavarban van, ha el kell döntenie, hogy a szerelmes vágy kit illet: a szeretett nőt illetve férfit, vagy pedig az istent. Fokozza érdekességüket az is, hogy az 5. vers a memphisi, a 8. pedig a héliopolisi mitológia elemeivel »játszik«.

A «memphisi férfi» dala (5.):
«Memphisbe megyek könyörögni,
az Igazság Fényes Urához:
'Add kényemre-kegyemre ma éjjel a nővért!'»

A férfi tehát a memphisi főistentől kéri a nő szerelmét. Ezután a memphisi pantheon egyéb istenségei jelennek meg: Szahmet és Nofertum. A vers végén a szerelmes férfi Memphis gyümölcseit akarja «Széparcú»-ja lábai elé rakni, s éppen itt ragadható meg a tudatos játék: ez az elnevezés vonatkozhat a szeretett nőre, de vonatkozhat Ptaḥ istenre is, hiszen Ptaḥ egyik gyakori jelzője a «Széparcú».

A 8. vers a «héliopolisi nő» dala, aki a Napisten, Ré «csatornájában hajózik», s a következőképpen ötvözi egybe a férfi (fivér) és Ré iránt érzett szerelmét:

«Szüntelenül Rénél a szívem,
útra kelek sietősen,
nem hallgatok senki szavára,
hogy lássam, amint megjő a fivérem. . .
. . .Héliopoliszba ragadtad a szívem. . .»

Hogy az isten és a város, Héliopolis ebben a versben sem egyszerű kulissza, azt mutatja a vers befejező sora, amely a nőt mintegy királyi-isteni magasságba emeli:

«olyan vagyok én, akár két ország úrasszonya volnék.»

A «memphisi férfi» és a «héliopolisi nő» azonos motívumokra épülő párversei mitológiai érdekességük mellett mindenképpen behatóbb elemzést érdemelnének irodalmi szempontból is, hiszen a számunkra ismeretlen szerzőt «rajta lehet kapni», amint művészi értelemben véve «játszik», sőt megkockáztatjuk, hogy talán nem is minden humor nélkül.

A magyar fordítás egészével kapcsolatban elmondhatjuk, hogy Kákosy László, a nyersfordítás készítője magasszintű filológiai teljesítményt nyújt a gyakran nagyon romlott állapotban levő, számos megoldatlan problémát tartalmazó szövegek értelmezésében. Itt jegyeznénk meg, hogy az olvasó tájékozódását megkönnyíthette volna az egyes versciklusok hovatartozásának egyértelműbb jelzése. Talán nem ártott volna feltüntetni, hogy a híres Aton-himnusz Eje fáraó sírjából ismeretes. Hasznos lett volna az egyiptomi költészet modern fordításainak rövid bibliográfiája is.

Molnár Imre műfordítása tartalmilag hű maradt a szövegek eredeti szelleméhez; ami pedig a gyűjtemény formai részét illeti, csak a versforma kérdésére szeretnék kitérni. Az egyiptomi versek metrikai szerkezete az egyiptomi írás jellegénél fogva sajnos megfoghatatlan számunkra. Az e téren folytatott eddigi kutatások (elsősorban G. Fecht művei) a próza és a vers szétválasztására tettek kísérleteket, hiszen szinte azt sem lehet eldönteni, hogy egy szöveg verses vagy prózai formában készült-e. Ilyen körülmények között a műfordító akkor jár el helyesen, ha rímtelen prózaverseket alkot, s legfeljebb az eredeti szöveg átírásából adódó esetleges alliterációkat, illetve a szó- és gondolatismétléseket igyekszik visszaadni. Mindenképpen félrevezető volt azonban egy más, idegen kultúra metrikájába belekényszeríteni egyes verssorokat. Sajnos meg kell állapítanunk, hogy a műfordító nem tartotta magát ehhez az ókori keleti műfordításban elemi szabályhoz. Nem kevesebb, mint nyolc tökéletes hexameter (!) «bújik meg» a sorok között, nem is beszélve a többi klasszikus időmértékes sorról, illetve félsorról!

A kötetet rövid utószó zárja, amelynek csak egyetlen megállapításával nem tudunk egyetérteni. A szerző a «pornográfia» kifejezést alkalmazza ugyanis az egyiptomi elbeszélőirodalom néhány motívumára. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy véleményünk szerint a «pornográfia» egyik alapvető kritériuma az öncélúság, az egyiptomi novellák vonatkozó helyein a «Két fivér történeté»-ben szereplő kasztrálásnak, illetve a «Horus és Seth küzdelmei» homoszexualitás-motívumának lényeges gondolati funkciója van, kultikus-mitológiai tartalmak hordozói.

Fóti László

MARCUS AURELIUS ELMÉLKEDÉSEI. Fordította: *HUSZTI JÓZSEF*. Európa, Bp. 1974. 203 lap.

Bármi legyen a 19. és 20. századi kutató véleménye Marcus Aureliusról, egy ponton feltétlen az egyetértés: a császárfilozófus rezignált bölcs volt. A nézetek inkább a rezignáció módját és forrásait illetően különböznek egymástól. Vajon a hanyatló birodalom fáradt és passzív életérzését közvetíti a filozófus, vagy a késői sztoikus bölcs derűs pantheizmusa az, amely az evilági életet lényegtelennek, látszat-életnek tekinti? Pesszimista, vagy optimista a császár rezignáltsága? Az előbbi vélemény mellett Renan, Nestle és Pohlenz hoz fel érveket, az utóbbi Arnim álláspontja.

Talán kevésbé köztudott, hogy ez a Marcus Aurelius-portré viszonylag újkeletű, és hogy a 16.—18. századi kutatás számára a filozófus kétségtelenül jelenlevő rezignációja mellékes kérdés volt csupán. Marcus Aureliust a kései humanizmus fedezte fel. Alakjának éppen e kettőssége — császár és filozófus — vált vonzóvá egy hosszú történelmi korszak számára, amelyben adott volt az abszolutizmus és kívánatos a felvilágosodás. A figura előbb vált ismertté — Antonio del Guevara fiktív életrajza nyomán — mint Elmélkedései, amelynek editio princepsét Wilhelm Holzmann (Xylander) adta ki Zürichben, 1558-ban. Végső szövegalakítását Thomas Gataker (Cambridge, 1648.) végezte el: ő bontotta paragrafusokra a művet. A pontokba szedett, kevés belső összefüggést mutató anyag mögött a 18. század, amelynek erős érzéke volt a rendszeres filozofáláshoz, már az «eredeti» szisztémát kívánta rekonstruálni. 1770-ben jelent meg de Joly rendkívül szellemes módon szerkesztett francia fordítása: a paragrafusokat tematikus fejezetekbe rendezte és kommentáló összekötőszöveggel biztosította a gondolatmenet folyamatosságát. Ez a megoldás később zsákutcának bizonyult. A 19. századi forráskutatások kimutatták, hogy a sztoikus etika eleve két diszciplinára: teoretikus és parainetikus erkölcsfilozófiára oszlik. Következésképpen ha töredékes formában maradtak is fenn a császár Elmélkedései, módszertanilag helytelen volna a parainetikus töredékekből Marcus Aurelius teoretikus gondolataira következtetni. Ekkor került előtérbe a rezignált moralista portréja.

Egyelőre nem ismeretes olyan szempont, amelyből új oldalról közelíthetnénk meg az Elmélkedéseket. A filozófiatörténeti közelmúltban egyetlen kísérlet történt az újraértékelésre: H. R. Neuenschwander: Mark Aurels Beziehungen zu Seneca und Poseidonios. Bern, 1951. c. műve. A szerző K. Reinhardt Poseidónios-képét vetette össze az Elmélkedésekkel, de kutatásában nem jutott új eredményekre. Annak a nézetének, hogy Poseidónios hatással volt Marcus Aurelius gondolkodására, nyilván nagyobb heurisztikus értéke volna akkor, ha ismernénk Poseidónios műveit.

Marcus Aureliusnak nem a teoretikus teljesítménye a legnagyobb. Gondoljunk arra az önkéntelen gesztusra, amely szinte minden értékelőjénél előfordul: lám, a *császár* milyen jó volt filozófusnak is. Míg későbbi honfitársáról, Boethiusról így szól az értékelés: íme, a *filozófus* milyen kitűnő államférfi is volt. Az Elmélkedések szerzője tehát megmaradt számunkra olyannak, amilyennek több, mint száz éve ismerjük: szeretetreméltó moralistának, aki az elmúlásra készül tizenkét könyvén keresztül, és mindig kicsúszik kezéből a végső bizonyosság.

Huszti József fordítása először 1923-ban jelent meg, Stich (1903) görög szövege alapján. Az 1943-as bilinguis ennek jelentősen átdolgozott formája. I. H. Leopold görög szövegét közli, de mint az előszóban és jegyzeteiben többször utal rá, a vitás esetekben A. I. Trannoy (először: 1925) olvasatát és megoldását fogadja el. A magyar fordítás jellegzetessége már az első változatban jól érzékelhető: erőteljes, világos, a lehetőségig tömör, irodalmi szöveget ad. Magabiztosan kerüli el azokat az aránytalanságokat, hibás megoldásokat, amelyek általában együttjárnak egy olyan szöveggel, amelyiknek még nincs akusztikája az új nyelven. Huszti arra törekszik, hogy egységes ritmusú magyar szöveget adjon, ezért a lehetőségig feloldja az eredeti néhol modorosan lapidáris szintaxisát. Szembetűnő ez az első könvben, amelynek tizenhét paragrafusában Marcus császár felsorolja, kinek mit köszönhet: I. 1.: *Παρὰ τοῦ πάππου Οὐήρου, τὸ καλόηθες καὶ ἀόργητον.* A görög szöveg tizenhétszer megismétli az állítmány nélküli *παρά* + genitivus + tárgy szerkezetet, Huszti a tizenhét szerkezetet tizenegyféleképpen fordítja: «Anyámtól tanultam. . .», «Diognétos óvott. . .», «Rusticus gyökereztette meg bennem. . .», stb. Ebben a régebbi német fordításokat követi: Wittstock (1879) tizennégy, Schmidt (1909) tizenöt fordulatot használ. Haines (először: 1916) angol, *Trannoy* francia és *Capelle* (először: 1932) német fordítása szószerint adja az elliptikus mondatokat. A mű többi részében a lazítás megfelel a nemzetközi fordítói gyakorlatnak és előnyére vált a szövegnek: amúgy nem tömör, hanem suta volna.

Noha Marcus Aurelius filozófiatörténeti jelentősége nem elsőrendű, a fordítói tradícióhoz hozzátartozik a terminus-értékű kifejezések szabatos átültetése. A magyar fordítónak itt nincs könnyű dolga. A szakszerűség követelménye — megfelelő terminus hiányában — néhol olyan körülírásokra kényszerítette volna, amelynek a szöveg látja kárát. Mégis úgy gondolom, maga a probléma említést érdemel. Mindenekelőtt: magyar Marcus Aureliusunkban két olyan kifejezés is lelhető, amely fontos, hogy meggyökerezzék sztoikus fordításainkban: a 'páralélek' *(ψυχή)* és a 'vezérlő értelem' (*ἡγεμονικόν*). Mindkettő rendkívül érzékletes, természetes és pontos terminus.

Szükségmegoldás, de nem helytelen az *οὐσία* kifejezés fordítása: 'anyag'. Wittstock megoldása ugyanez. Az újabb fordítói gyakorlatban kontextustól függően változik az 'anyag' és 'szubsztancia' kifejezés használata. Hiszen szigorú értelemben a sztoikusok csak a kvalifikálatlan, passzív *πρώτη οὐσία*-t nevezik *ὕλη*-nek *(materia, silva)*, és gyakran beszélnek a 'világ-szubsztanciáról', amelyen a *logos* és az anyag együttese értendő. A VI. 1. első mondatának *οὐσία κοινωνική*-je (Huszti: 'világanyag') valószínűleg e második fajta szubsztancia-felfogáshoz áll közelebb.

Nem zavaró, de szükségtelen pontatlanság a *τὰ στοιχεῖα* kétféle fordítása: 'ősanyag' (II. 3.), 'őselemek' (II. 17.). A második megoldás áll közelebb a sztoikus kifejezés értelméhez. Ugyancsak kétféleképpen fordul elő a *πρόνοια*: 'megfontolás' (II. 3.), 'gondviselés' (IV. 3.). Ismét a második kifejezés a helyesebb, a 'gondviselés' szó, nem véletlenül asszociál a keresztény teológiai műszóra: a sztoikus filozófiából és az újplatonizmusból származik.

Szókincsünk archaikus, de eleven rétegéhez tartozik a 'test' jelentésű *hús* kifejezés. A hagyomány szerint először Epikuros használta ilyen értelemben a szót, Pál apostol leveleiben többször előfordul, Hamlet monológjából pedig mindenki számára ismeretes: «Ó, hogy nem olvad, nem hígul s enyész | Harmattá e nagyon, nagyon merő hús.» (I. felv. 2. szín, Arany J. ford.) Ezért erőtlen megoldásnak érzem a II. 2.: *"Ο τί ποτε τοῦτό εἰμι, σαρκία ἐστι* fordítását: «Bármi legyek is, nem vagyok más, mint *test*, stb.» Szerencsésebb és kifejezőbb volna: «. . . nem vagyok más, mint hús.»

A legtöbb fordítónak gondot okoz a *συγκατάθεσις* ('adsensio, adhésion, Zustimmung') kifejezés. A sztoikus ismeretelméletben a lélek autonóm, aktív mozzanatát jelenti, amely az érzéki benyomásokat határozott körvonalú képzetekké rendezi. Szövegünkben így fordul elő: V. 10.: *καὶ πᾶσα ἡ ἡμετέρα συγκατάθεσις μεταπτωτή*. Huszti: «s minden velük (ti. a világ dolgaival — S. K.) kapcsolatos fogalmunk változó.» Ez az értelmezés megegyezik Wittstock helytelen megoldásával: «Und wirklich sind auch all unsere Begriffe veränderlich.» Míg Schmidt egyenesen Urteilnek fordítja a szót, az újabb fordítások már korrekt módon oldják meg a nehézséget: (Capelle: Zustimmung‹zur Wahrheit der Sinneseindrücke›); Haines: assent we give to the impressions of our senses; Trannoy: adhésion.) Ugyanez a kifejezés szerepel melléknévi formában a VIII. 7. második mondatában. A megfelelő magyar terminust majd a sztoikus ismeretelmélet fordítóinak kell megtalálniok.

Végül egy félreértett helyre szeretném felhívni a figyelmet. VI. 14.: *τὰ πλεῖστα ὧν ἡ πληθὺς θαυμάζει, εἰς γενικώτατα ἀνάγεται τά ὑπὸ ἕξεως ἢ φύσεως συνεχόμενα.* Huszti: «A legtöbb dolog, amit a tömeg bámul, bizonyos átfogó csoportokba sorolható. Először ott vannak a természet összetartó erejének alkotásai.» Az «összetartó erő»-nek (a *ἕξις* kifejezést Capelle, Trannoy és Haines ugyanígy fordítja) szövegünkben grammatikailag sem a természet a birtokosa. A kérdéses helynek *ὑπὸ ἕξεως τῆς φύσεως* olvasatára (ez felelne meg a magyar fordításnak) nem találunk példát, de ha volna ilyen, javításra szorulna: Marcus Aurelius itt egy hagyományos, máshonnan is ismeretes sztoikus gondolatra utal, amely szerint a létező dolgok három csoportba sorolhatók. «Egyesek a puszta összetartó erő révén állnak össze, mások a természet révén, ismét mások a lélek hatására. Mégpedig összetartó erő révén például a kövek és a faanyag (*τὰ ξύλα*), természet révén például a növények, a lélek hatására pedig az élőlények.» (Sex. Emp. adv. Math. VIII. 2. — idézi Haines a VI. 14.-hez írott jegyzetében.) Helyesen tehát így hangzik a szöveg: «A legtöbb dolog . . . ama dolgok legáltalánosabb csoportjába tartozik, amelyek az összetartó erő, *vagy* a természet alkotásai.»

A mű új magyar megjelenését nemcsak azért üdvözöljük, mert a kiadó régi igényt elégített ki. A harmadik kiadásban most tovább szépült a fordítás. A kötet szerkesztője, Zsolt Angéla munkája nyomán a szöveg árnyaltabbá, érettebbé vált, Huszti invenciózus megoldásai tovább tökéletesedtek. Lássunk néhány példát!

Kötet nincsen sajtóhiba nélkül. Az új kiadás kijavította a bilinguis hibáit. (Pl. VII. 16.: «Gondold meg, hogy a szabadsággal egyáltalán összeférhetetlen. . .» — olvassuk az 1943-as szövegben, holott arról van szó, hogy «egyáltalán nem összeférhetetlen». A szerkesztő most visszaállította az első kiadás helyes szövegét.) A császári elmélkedés

1943	1974
I. 7. hogy szemkápráztatóan fitogtassam személyemben a mindennel törődő . . . férfiút.	hogy szemkápráztatóan páváskodjam, mint mindennel törődő vagy tetterős férfiú.
I. 15. megfigyeltem . . .a szelídség és a nemesség szerencsés vegyületét eláruló jellemet.	megfigyeltem, . . .hogy jellemében szerencsésen keveredik a szelídség és a nemesség.
I. 16. Nem volt benne érdesség, . . . sem amire mondani szokták: «ina szakadtáig».	nem volt benne érdesség, . . . sem olyasmi, amire azt szokták mondani: «verejtékszagú».
V. 32. Mi a finom, kiművelt lélek? Amelyik ösmeri a kezdetet és a véget, a mindenség anyagát átható, a világegyetemet az idők végtelenségén át, azonban előre megszabott korszakok rendjében korlátozó értelmet.	Milyen a finom, kiművelt lélek? Ismeri a kezdetet és a véget, a mindenség anyagát átható értelmet, amely a világegyetemet az idők végtelenségén át, de előre megszabott korszakok rendjében kormányozza.
VI. 13. mert az ilyen képzetek közel férkőznek a tárgyhoz, valósággal átfúrják azokat.	mert az ilyen képzetek megközelítik a tárgyakat, valósággal átjárják őket. . .
VIII. 11. Ez, ami előttem van, micsoda önmagában véve, sajátos alkotottságát tekintve?	Mi ez, ami előttem van, önmagában véve, sajátos alkatát tekintve?

egyetlen hibával gyarapodott: «. . . minden órádban római és férfi módjára pontosságra törekvő, mesterkéletlen méltósággal, *szeretettel*, *függetlenséggel* és *igazságossággal* jársz el. . .» A II. 5. e mondatából az új kiadásban kimaradt az utolsó három határozó.

Szilágyi János György utószava hallgatólagosan szakít azzal a hagyományos rögeszmével, amely Marcus császárt a nagy konfessiózók között tartja számon. Ízlésétől, kultúrájától, választott világfelfogásától egyaránt idegen a szenvedélyes kitárulkozás. A lélek mélyére vájó őszinteséget (hogyan fordítanánk le ezt a szót görögre?) nem ismeri, a kimondhatatlan gondolatot tisztátalannak tartja.

Ismét van tehát Marcus Aureliusunk. Az egységes, szép stílusú szöveg olvasás közben nem árulja el magáról, hogy fordítója (1943-ban) leginkább a régebbi fordítási normát tartotta szem előtt, Haines és Capelle (1916 ill. 1932) megoldásait egyáltalán nem, Trannoy (1925) javaslatait csak elvétve alkalmazta.

Fordítói kultúránk fejlődésétől függ, hogy a mai igényeinket kielégítő kötet eredményei és hibáinak tanulságai milyen gyorsan szívódnak fel gyakorlatunkba; hogy bálvány marad-e, vagy fejlődésünk elért és túlhaladható mérföldkövévé válik.

STEIGER KORNÉL

AUCTORES LATINI XVI. HORATIUS: SZATÍRÁK. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: *BORZSÁK ISTVÁN*. Tankönyvkiadó, Budapest 1972. 276 l., 8 tábla.

Éppen száz éve, hogy a tudós polihisztor, Brassai Sámuel «tarlózván» Horatius satiráinak magyarázói után a szövegkritikára utalva, de talán a kommentátorokra is gondolva imigyen kételkedett: «. . . Jóllehet számtalanok fáradoztak Horatius szövege körül, mégis mind e mai napig számos az oldatlan bog, a világítatlan vagy ferdén világított homály, az igazítatlan hiba, a döntetlen kérdés. Meglehet, hogy egyszer-egyszer éppen a «sok szakács sózta el az ételt», s az ilyen esetek számát nem kellene szaporítanunk. . . (Commentator commentatus. Ért. a nyelv- és széptud. köréből. 3. köt. 1872—73.). Közismert, hogy a Horatius-szakirodalom áradata azóta sem csökkent, s Ed. Fraenkelnek 1946-ban rezignáltan kellett megállapítania (JRS 36 [1946] 191): «Egyre növek-

szik a panaszos hangok kara, hogy még a legszorgalmasabb tudós sem remélheti, képes kiemelkedni ebből az áradatból». Világos, hogy az Auctores Latini magyar kommentátorának feladata elsősorban abból állt, hogy a nemzedékről nemzedékre örökölt álproblémáktól és a kommentálásra érdemtelen dolgoktól megtisztítsa a Horatius-filológia terepét; a felhalmozódott ismeretanyagból csak azt szűrje ki, ami *hic et nunc* a venusiai poéta jobb megértéséhez vezet. Ezt a feladatot — mondjuk ki elöljáróban — a szerző kitűnően oldotta meg. Ez nem is csoda. Kétségtelen, hogy eddig is Borzsák István írta a sorozat legtartalmasabb és leghasználhatóbb köteteit (Lucretius, Tacitus, Horatius Epistulák). Valamennyi kötet a hatalmas filológiai tudás és az egyetemi oktatási gyakorlat szerencsés találkozásának gyümölcse. A recenzens előbb tanítványként, majd mint oktatótárs tanúja a szerző szövegolvasási óráin folyó munkának: a tanári közlési szándék és a hallgatói recepció kölcsönhatása szinte ugyanannyira formálja a tanár nézeteit, mint a befogadóét. Ehhez járul még, hogy B. I. sohasem a *maga* Horatiusát akarja ráerőszakolni tanítványaira vagy olvasóira, hanem, ahogy a szatírákban megfogalmazza: (Horatius) «*sermo*-iban. . . csak cseveg. . . , mindenkori olvasóinak felkészültségén múlik, hogy tudják-e követni» (28).

A Horatiushoz vezető út tehát ez a «felkészítés»; ha az út göröngyös, akkor ez azzal magyarázható, hogy a már genezisében is bonyolult műfaj a *mostankori* huszonévesek világától meglehetős távolságba került. Ezt természetesen a szerző is tudja, és éppen ezért — anélkül, hogy tudományos igényeiből bármit is engedne — mindent elkövet, hogy az írót és művét korunkhoz közelítse.

A szatírák megértéséhez vezető út alapja a modern Horatius-filológia néhány alapvető műve: Kiessling—Heinze, Lejay, Villeneuve, Krüger kommentárja, továbbá (kisebb mértékben) Fraenkel, Wili, Rudd nagy monográfiáinak idevágó fejezetei. Már az is elismerésre méltó teljesítmény lenne, ha ebből a hatalmas (másodlagos) anyagból a kommentátor a legmegfelelőbbnek látszót válogatná ki értő kézzel, de B. I. ennél jóval többre jut: nem kevés az, amit maga tesz hozzá antik irodalomra vonatkozó ismereteiből, a költő utóéletének gazdag hagyományából vagy egyszerűen saját élettapasztalatából.

A bevezető tanulmány (5—20) nem annyira a horatiusi szatíráról szól (amit erről tudnunk kell, azt a kommentárból lehet kihámoznunk), mint inkább előzményeiről. Megismerjük az elfogulatlanságtól nem mentes quintilianusi *Satura quidem tota nostra est* irodalmi és kultúrpolitikai hátterét, a *satura* szó értelmezési lehetőségeit, Ennius próbálkozásait, majd az *inventor* Lucilius kor- és társadalom bírálattá szélesülő költészetét. A szerző másik három szálon is keresi H. őseit: Varro menipposi szatíráiban, a mimétikus játékok körében és a bióni diatribé műfajában. Talán a kelleténél kevesebb szó esik a szatírák művészi kompozíciójáról: nemcsak a könyvek elrendezésére gondolunk (vö. 172), hanem az egyes szatírák belső rendjére is (alapvetőek van Rooy idevágó kutatásai; a téma egyébként is divatos). A szatírák bevezetéseiben B. általában eltekint a tömörített prózai parafrázistól, ami ugyan megkönnyítheti az olvasó dolgát, de aligha tenne jót a költőnek. Fonákja ennek a módszernek, hogy olykor a bevezetés csak a szatíra alapos átdolgozása után lesz teljesen érthető; inkább összegzi a tanulságokat, mint előkészít rájuk.

Ami magát a kommentárt illeti, egyetérthetünk az Epistulák recenzensének a magyarázatok pedagógiai érzékét illető dicséreteivel (Ant. Tan. 18. 98 kk.), egészítsük ezt ki azzal, hogy felhívjuk a figyelmet a nyelvi leleményre, amellyel B. I. a horatiusi gondolathoz méltó köntösbe öltözteti megfigyeléseit. Majd minden lapon találunk ilyen ragyogó formulázást: «H. . . . a római botránykrónika házasságtörési rovatának szereplőit vonultatja fel, mindenesetre nem *a romlásnak indult erkölcsök* kenetteljes hangú védelmezőjeként» (45); a matrónák öltözete «is elfedi *a portéka minőségét*, míg a szép libertina *nem zsákbamacskát árul*» (uo.); «H. nyilván nagyon jól érezte magát sabinumi «áldott magányosságában», de azért a «*bűnös*» *Rómát* sem szerette kevésbé. . .» (240); az I. 6 találóan «a Maecenas környezetében *éppen felmelegedő convictor* őszinte helyzetképe (107); az I. 7-ben «az *Italum acetum* és *az áradó «ázsiaiság»* epikus fenséget parodizáló összecsapása egyetlen szójátékban *(Rex-rex)* csattan» (122); «Ofellus. . . talán még Venusiában *traktálhatta az ámuló puer*-t» (172); Umidius libertája (I. 1, 99) «úgy vágta kettőbe a gazdáját a *securis*-szal, mint ugyanez a szó a két verset»; az I. 2, 55 *quondam*-ja «az *egyszeri* példák bevezetése»; vagy az *At nos* (I. 3, 55) fordítására javasolt: «Bezzeg mi», ugyanott: *virtutes invertimus «fejük tetejére állítjuk»*; I. 3, 89: «az «elítélt» előrenyújtva tartja a nyakát *ut captivus*, hogy lesújtson rá az uzsorás író keserves — műve»; *Divitias miseras* (II. 8, 18): «*Szegény gazdagok!*»; II. 2, 92—93: *Hos inter heroas* «ironikus «*heroizálása*» a nem finnyás hajdanieknak» I. 2, 10—11: A szokott acc. c. inf. . . . egyszerű ténymegállapítás volna, így az illető «*okos*»-*kodása;* I. 8, 8: *angustis eiecta cadavera cellis:* «H. gondosan esztergált fogalmazásban mondja el *az antik tömegnyomor nem éppen gondos lezá-*

rását»; II. 3, 6: *Culpantur frustra calami:* «Minden idők tollforgatóinak hagyományos kifogása» etc., etc.

A kommentátor jól tudja, hogy az *Ibam forte*. . . sétája hol vezetne a *mai Rómában* (135); mi lesz majd a Priapus-szatíra színhelyének jövője (127); hogyan fog megszenvedni ugyane szatíra parodiájáért Kassán egy peregrinus diák 1725-ben. Tudja azt is, hogy a «madárszemű» juhart *(acerna)* manapság is furnérnak használják (268); a II. 7 gladiátoráról Falstaff szennyesládája jut eszébe (261); nem felejti el, hogy H. reggel 9 tájban még otthon heverészik (138). . .

A kitűnő szómagyarázatokból, etimológiákból néhányat: *ponebam pretium* «a kifejezés a cserekereskedelem ősi («néma») formájának emlékét őrzi: az áru mellé (dat.) odateszik a felajánlott ellenértéket» (189 k.); *quinas hic capiti mercedes exsecat* «F. havi 5 százalékot. . . «*vágott ki a tőkéből*» », további utalásokkal a tőke «sarjadzására», «növekedésére» (47 k.); *te neque. . .aestus demoveat lucro: demoveat* nemcsak a «kimozdítás» a nyerészkedésből, hanem «a hivatalból való elmozdítás» is (33). . .

Ilyen gazdagság mellett persze keveset nyom a latba, ha itt-ott egy-egy részlettel vitatkozni lehet: a *scamnum*<*scabo* Solmsentől származó etimológiája helyett elfogadottabb a<**skabhnom* 'támaszték' magyarázat (128); a 33-ban keletkezett II. 3. 27 *morbi purgatum*-ja nem jöhet létre a bizonyára 30 utáni c. I 22 «*sceleris purus*. . . *m i n t á j á r a*»; nem hiszem, hogy az I. 7, 29 *arbusto*-ja alapja lehet a képnek, miszerint «Rex persze *nem mászott fára*», *arbustum* legfeljebb 'cserje' (vagy egyenesen a vincelléri 'stílus'? — Krüger); *quatenus* (I. 1, 64) jobban értelmezhető okhatározóként; *mihi plaudo* (I. 1, 66) inkább visszaható névmás, mint dat. eth.; *ad mortem (caedere)* 'félholtra ver' jelentéséhez vö. Ter. Ad. 89 k.: *ipsum dominum* (a *leno*-t) *atque omnem familiam mulcavit usque ad mortem* (I. 2, 42); az abl. comp.-nak nincs meg a B. I. által posztulált használata (41): «az abl. szerkesztés inkább csak közmondásszerű fordulatokban» (itt egyébként is az a kérdés, hogy a *servo* abl. feloldása *quam servus* vagy *quam servum*-e: erről nincs állásfoglalás); az I. 7, 3 *lippis et tonsoribus* poénjét csak akkor értenénk, ha utalna arra, hogy a *lippus* H. által látogatott *tabernae medicorum* a borbélyműhelyekhez hasonlóan a pletyka fészkei; a *propria*-hoz fűzött magyarázat (II. 6 , 5) csak úgy világos, ha tudjuk, hogy itt *proprius* = *perpetuus;* ha nincs kéznél egy Aischylos-kötet, a magyarázat nem igazít el, *quo vafer ille pedes lavisset Sisyphus aere* (II. 3, 21); olykor öncélúnak tűnik a párhuzamos helyek sokasága: pl. a *cerebri felicem* gen. (I. 9, 11—12) 10 példája; máskor túl sok gondolat zsúfolódik össze: pl. a 127. l. 1. bekezdésében 15 parenthesis, zárójel, közbeszúrás akad stb.; a hyperurbánus syn*h*izésis finomkodás jogossá tenné akár a Phil*h*ippi (14 k) akár a Men*h*ippos (12) írásmódot. A szatírák gondolatmenetét hasznosan tagolta volna akár a szöveg közti spácium, akár a kommentár egy-egy új bekezdése.

A kötet színvonalához méltatlan a bibliográfia (21—24). Kisebbik baj a sok pontatlanság (ez részben elkerülhetetlen); csak mutatóban néhány: Ronconi műve nem kommentár, csak prózai fordítás; E. P. Morris műve nem 1939-ben, hanem 1909-ben jelent meg; Wehrli könyvének címe nem *Lucilius* u. Kallimachos, hanem *Horaz* u. K.; Boyancé tanulmányának címében nem *satire*-ről van szó, hanem *saturá*-ról; Weinreichében pedig éppen fordítva: Satura h. Satire a helyes; Félrevezető Leo cikkének rövidítése: Livius u. Horaz, valójában: L. u. H. über die Vorgeschichte des röm. Dramas; stb. Komolyabb kifogás, hogy az anyag rendezetlen, annotálatlan és válogatás nélkül való. A kommentároktól eltekintve ömlesztve kapjuk a saturára, Luciliusra, a diatribére vagy Horatiusra vonatkozó anyagot. Fontos és jelentéktelen vagy elavult művek kerülnek egymás mellé minden utalás nélkül: mi a jelentősége Boll 1913-ból való 2 lapos cikkének? Miért kell említeni Rudd Phoenix-beli tanulmányát, mely teljes egészében átkerült monográfiájába? Della Corte Varro-kiadása semmilyen tekintetben sem helyettesítheti Buecheler-Heraeus editióját (mely említetlen). Bibliográfiailag megfoghatatlan Rötter és Reinelt (kéziratos?) disszertációja.

B. I. — a sorozat szabályaitól eltérően — mellőzi az appendix criticát (bár a kommentárban sok fontos szövegkritikai megjegyzés található). Igaz, hogy egyes kötetek fontoskodó abundantiája (kollacionálás híján) feleslegesnek látszik, a legfontosabb szövegeltérések regisztrálása azonban kétségtelen pedagógiai haszonnal jár.

Az illusztrációk között örömmel látjuk H. sabinumi villájának feltárt maradványait, egy légifelvételt a Campus Martius mai épületeiről, a legfontosabb kódexek egy-egy részletét. Üröm az örömben: a Kiadó most sem tudta rászánni magát, hogy az illusztrációk megfelelő minőségű papírra kerüljenek. Így a 7. tábla párizsi kódex-lapja ebben a méretarányban olvashatatlan marad.

TEGYEY IMRE

LIVIUS MAGYARUL*

A magyar klasszika-filológiának sok évtizedes tartozását törleszti Muraközy Gyula, amikor folyamatosan, és nálunk szokatlanul gyors egymásutánban bocsátja közzé Livius fennmaradt könyveinek fordítását. Az első négy könyvet magába foglaló első kötet, a tragikusan fiatalon elhunyt Kis Ferencné munkája, 1963-ban jelent meg, a második rész (5—10. könyv) már Muraközy Gyula tollából 1969-ben, és most a fordító szorgos munkája révén már a 35. könyvig terjedő ötödik kötet van a kezünkben. Az egész fennmaradt liviusi életmű ezek szerint 7 kötetben fog a rövides jövőben megjelenni. A római történetírás ha nem is «legnagyobb» — de feltétlenül legátfogóbb munkásságú és legnagyobb hatású képviselőjének magyar nyelven való megszólaltatása önmagában is olyan teljesítmény, amely puszta megléténél fogva minden történelmi érdeklődésű olvasó háláját érdemli ki. De siessünk hozzátenni, hogy a fordítás — azon felül, hogy «elkészült», ill. a belátható jövőben készen lesz, ami önmagában is nagy érdem — színvonala révén is minden elismerésre méltó. A fordító nemcsak latinul tud kiválóan, hanem magyar stilusa is élvezetes, olvasmányos. Fordítói módszere nagyjából annak felel meg, amit más alkalomból «értelmező jellegű» fordításnak neveztem (vö. Antik Tan. 19 [1972] 274 skk.). Hűséges a szöveghez, annak minden árnyalatát, hangulati rezonanciáját is igyekszik reprodukálni — de nem ragad meg a szószerinti szövegnél. Nem szavakat akar fordítani — hanem értelmet, kontextust; az eredeti szöveg egyes szavainak és szókapcsolatainak asszociációs körét is érzékeltetni akarja — általában sikerrel. E tekintetben Livius fordítója nyilván kedvezőbb helyzetben van, mint akár Tacitusé, akár Sallustiusé: mert ezek az auctorok szándékoltan archaizáltak, s így latin szövegük amennyire költői és művészi hangulatú, annyira mesterkélt benyomást is kelthet — nem véletlen, hogy Tacitusszal szemben, ha indokolatlanul is, felvetődhetett a «manierizmus vádja» (vö. Borzsák I., A római manierizmus kérdéséhez, Ant. Tan. 20 (1973), 146 skk.

Livius latinsága azonban nemcsak «könnyebb» a tacitusinál, hanem (a kettő nyilván elválaszthatatlan egymástól) közelebb is állt saját kora emelt szintű társalgási nyelvéhez. Nagyjából ezt fejezhette ki az antik kritikusai által is bírált és kiemelt sokat emlegetett «lactea ubertas». Ha tehát a fordító Liviust a mai magyar irodalmi nyelven, archaizálás nélkül, szólaltatja meg, nemcsak a mai olvasó számára könnyíti meg a két évezredes szöveg megértését, hanem Livius stílusát is hűségesen érzékelteti. Ezen felül is érdemes általában kiemelni a számos ötletes megoldást, stiláris telitalálatot, amely a latin szöveget magyar változatában is élvezetes olvasmánnyá teszi. Csak egy-egy példa (itt és a továbbiakban csak az utolsó, 5. kötet, azaz a 31—35. könyv anyagára hivatkozom): 32, 11, 5: *cum magis vellet credere quam auderet:* «. . . szeretett volna hinni, de nem mert bízni»; uo. 21, 29 *ne . . . exemplo simus:* «nehogy mi szolgáljunk elriasztó például»; 35, 32, 13: *consilia calida*: «forró fejjel hozott döntések;» uo. 33, 3: . . . *Romanos iusta ac prope necessaria sumpturos arma:* «ha a rómaiak fegyvert ragadnak, ezt jogosan s szinte kényszerből teszik». Ez a néhány, találomra kiragadott példa azt is érzékeltetheti, miben látja a recenzens az általa korábban «értelmező jellegű»-nek nevezett fordítási metódus lényegét és feladatát.

Ha egy recenzióban méltatás és bírálat aránya megfelelne az ismertetett munka érdemei és hiányosságai közötti aránynak, még hosszasan kellene felsorolni mindazt, amiben recenzens a fordítóval egyetért, és csak azután rátérni azokra a mozzanatokra, amelyekben a fordító eljárásával nem tud egyetérteni, vagy abban hibákat kénytelen felfedezni és szóvá tenni. De a recenzió műfaja és gyakorlati célja is azt sugallja, hogy az elismerő szavak általánosságban hangozzanak el — a vitatható megoldásokkal szembeni kifogások pedig részletesebb indokolást kapjanak. Ha tehát a továbbiakban ezekre a vitatható vagy hibásnak tűnő megoldásokra vonatkozó észrevételek lesznek túlsúlyban — ez korántsem homályosíthatja el azt a megérdemelt elismerést, amely az eddigiekben a fordító kiváló teljesítménye iránt kifejezésre jutott.

A kelleténél több elsősorban a *tulajdonnevek* reprodukálásában tapasztalható hiba vagy pontatlanság. Teljesen egyetértünk a fordítóval abban, hogy a nem-latin, főként görög tulajdonneveket a Livius által használt latinos névformában közli. De mind a latin, mind az egyéb nevek közlésében így is elég sok a hiba. Bosszantó, hogy a II. macedon háború római hadvezérének nevét szinte következetes tévedéssel T. Quinctius *Flamininus*nak írja — *Flamininus* helyett (pl. 31, 1; 31, 49; 32, 7 — itt kétszer is —; 32, 8 stb.). A többszöri ismétlődés kizárja azt, hogy itt csak a sajtóhiba ördöge lett volna bűnös.

* Titus Livius: A római nép története a város alapításától. I—V. Ford. Kis Ferencné, Muraközy Gyula. Bp. 1963—74. Európa könyvkiadó.

Ugyanígy téves Aristaeus — Aristaenus (Aristainos) helyett 32, 20-ban és többször is — bár később a nevet már helyesen írja át. 31, 40-ben Tappalus — Tappulus helyett; 32, 21-ben Cleomenes — Cleomedon helyett (bár másutt ez a név is helyesen fordul elő); 32, 21: Dymas — a Dymae városnév többes accusativusa; 32, 23: Lichaeum Lechaeum (Léchaion) helyett. Végül csúnya félreírás 34, 58, 13-ban Aetolia — a kisázsiai *Aeolis* helyett. Mivel sok történész (talán még ókortörténész is) kényelmi okokból Liviust átnézve a fordításra fog támaszkodni — a nevek precíz írására nagyobb figyelmet kell fordítani.

Egy másik eléggé általános probléma a *szakkifejezések*, rangok, hivatalok, intézmények magyar nyelvű reprodukálása. A fordító e tekintetben nem járt el teljes következetességgel. A terminusok egy részét magyarra fordítja: így lesz *imperator*-ból hadvezér vagy fővezér (ami végeredményben nem kifogásolható), és így lesz *pontifex*-ből következetesen főpap — ami már problematikus, mert hogyan fordítsuk akkor a *pontifex maximus*-t, és hogyan értse az olvasó azt, hogy egyszerre több főpap is volt (vö. pl. 32, 7) — még ha a szómagyarázat utal is a *főpapi testület*-re. Itt szerencsésebb lett volna a latin terminus meghagyása. Viszont másutt pl. a *praeco*, *praetor* terminusokat meghagyja latin eredeti formájukban. Ez a *praetor* esetében azért vitatható, mert Livius (és a fordító) ezt a görög *stratégos* jelzésére is használja. Ez az olvasóban zavart kelthet (még akkor is, ha a szómagyarázat meg is jegyzi, hogy praetor általában «elöljáró» értelmében is áll). De ha másutt lefordítjuk az eredeti szakkifejezéseket, akkor éppen ott, ahol Livius latin szava maga is fordítás — ezt magyar szakkifejezéssel kellene visszaadni. Ugyanígy félreérthető, hogy Livius szavát átvéve, a görög gyarmatosítókat *colonus*-oknak nevezi (34, 58, 13) — főként ha a latinban nem is colonusokról, hanem *coloniák*ról van szó. A colonusnak a mai olvasó számára egészen más értelme van. Ha szabad javaslattal élni az ismertetés keretében — az látszana a helyes eljárásnak, hogy a *latin* fogalmakat lehető következetességgel adjuk *eredeti formájukban*, mint a fordító is teszi a *praeco*, *praetor* stb. esetében — viszont a görögből fordított terminusokat mindig *magyar* szóval jelezzük (Livius *praetor*-át *stratégos*-nak fordítani nagyképűség lenne).

Magára a fordításra rátérve, és ismét nyomatékosan hangsúlyozva annak *általában* nagyon magas színvonalát — mégsem lehet elzárkózni néhány megjegyzéstől. Nem mintha bármilyen következetesen visszatérő helytelen eljárást lehetne felfedezni — de itt-ott azért akad pontatlan vagy éppen téves fordítás. Ezeket a szöveg sorrendjében említem.

31, 1, 5: *velut qui proximis litori vadis inducti mare pedibus ingrediuntur* — nem egyszerűen azok, «akik a part menti sekély vizet elhagyva gyalog vágnak neki a tengernek» — mert ez Liviushoz méltatlan ostobaság volna, — hanem azok, akik a part menti víz sekély voltától *megtévesztve* (inducti) követik el ezt a hibát; 31, 7, 9.: *Argos ... non vetere fama magis quam morte Pyrrhi nobilitatos* — nem «amelyet éppoly híressé tett az ő őseinek dicsősége, mint Pyrrhus halála». A consul beszédében éppen fordítva — azt hangsúlyozza, hogy Argost nemcsak a saját (és nem «az ő») régi dicsősége tette híressé, hanem még inkább Pyrrhusnak a közelmúltban, Argos ostromakor bekövetkezett halála: íme, milyen félelmetes ellenfél az a macedon király, aki hatalmában tartja Argost, amely maga is erősebbnek bizonyult annál a Pyrrhusnál — aki nem is olyan régen megreszkettette Rómát. --, 44, 9: Livius itt nem azt mondja, hogy akkor az athénieknek csupánehhez volt erejük (t. i. hogy írásban és szóban viseljenek háborút); a latin *valent* praesens Liviusnak az athéniekkel szemben általában érzett megvetését fejezi ki, akik «hőskoruk» letűnvén, már csak szóban és írásban képesek «hadakozni»: tehát általános és nem egyetlen alkalomra érvényes megállapítás (Livius ismételten is gúnyorosan ír az athénieknek a múlt dicsőségéből táplálkozó nagyszájúságáról !). 31, 46, 4. A latin passivum *(id negatum Aetolis)* magyarul egyes számban fordítandó, tehát nem «megtagadták» — ti. nem a rómaiak tagadták meg kérésüket, hanem Attalus király. Uo. 11 :: a macedonok királyuknak nemcsak *fenyegetéseire* gondoltak (így a fordítás), hanem fenyegetéseire és ugyanígy ígéreteire is *(simul minarum simul promissorum)*: így Philippus is jobb pszichológusnak tűnik, mint a fordítás alapján. Ugyanitt 15 :: a fordításból kimaradt, hogy a rómaiak *már éjszaka* (nocte) benyomultak a városba —, amit pedig Livius kiemel, hogy Attalusnak (aki csak hajnalban tört be) az érdemét csökkentse.

32, 2, 1 — a hamisított ezüstnek a próba alkalmával a negyedrésze nem «eltűnt», hanem pontosabban: «kiolvadt» *(pars quarta decocta)*; uo. később: a latin *spes facta* nem fejezi ki pontosan azt, mint a magyar «megígérték nekik» (ti. a senatus a pun tuszok visszaadását): inkább csak «kilátásba helyezték» — ez a senatus mentalitását is jobban érzékelteti. 32, 8, 9: Attalus nem azt hajtja végre saját szavai szerint, amit a consulok óhajtottak (így a fordítás) — hanem: *quae imperarent Romani consules*, amire a consulok *utasítják*. Ez reálisabban tükrözi a tényleges hatalmi viszonyokat, ill. Livius erről szóló nézeteit. 32, 17, 17: az ostromtoronyban tartózkodó katonák nemcsak látszatra rémültek

meg (mint a fordítás mondja), hanem *valóban* (bár ésszerűtlenül, indokolatlanul) megrémültek (. . . *insanam trepidationem praebuerit)*. A következő fejezetben (32, 18, 6) *Phocidis primo impetu Phanoteam sine certamine cepit* nem Phocis *és* Phanotea elfoglalásáról tudósít, mint a fordításban olvassuk, hanem a Phocishoz tartozó Phanotea városról szól. 32, 19, 5 nem L. Quinctiust és Attalust küldték megbizottakként a tárgyalásra, hanem L. Quinctius és Attalus megbízottait *(a . . . L. Quinctio et Attalo)*, ugyanott 9 §: Livius nem azt mondja, hogy «senki nem volt tisztában, hogy saját városa senatusában mi lesz a véleménye» — hanem azt nem tudták, «quid in senatu *quisque* civitatis suae . . . dicerent» — tehát hogy ott «ki milyen véleményt fog nyilvánítani»; ezt az önmagában még érthető bizonytalanságot fokozza aztán Livius, amikor hozzáteszi, hogy «önmaguk előtt sem tudták tisztázni, hogy mit akarnak . . .». 32, 20, 2 fordítása: «. . . amelyekben a nehézségeket emelték ki és ajánlottak figyelmükbe» — szószerinti, de kissé suta. A latin szövegben a *quae difficilia essent* inkább a *súlyos elhatározásokra* utal, amelyek a szónoklatokban előkerültek és amelyekre a hallgatóságot buzdították. 32, 33, 10 a latin *non quo quicquam agi putet eo colloquio* a fordítottja annak, amit a fordítás mond («. . . nem mintha nem hinné . . . »); 33, 11, 4 az aetolok Livius szerint *«iam tumentīs querentīsque mutatum victoria imperatorem»*; az összefüggésbe nem jól illeszkedik a *tumentis* (pl. acc.) «csak úgy dagadtak a gőgtől» értelmezése; inkább: akiket szétfeszített a düh, vö. a *tumere* hasonló értelmét 31, 8, 11.

33, 44, 5 «kevésbé rettegve néztek Hispaniára, ahol hatalmas háború kitörését várták» — a *fuerat* praet. perf. miatt helyesebben: ahol *pedig korábban* . . . Ugyanígy pontatlan a praet. perf. visszaadása 34, 57, 4 «. . . akik közül többen Asiában vagy a király mellett . . . tartózkodtak». Így értelmetlen, hiszen az itt szóbanforgó tárgyalásokra Rómában került sor; helyesen: az Antiochusszal folytatandó (senatusi) tárgyalásra 10 legatust jelöltek ki azok közül, akik részben Asiában, részben Lysimachiában *már korábban* felkeresték a királyt («. . .*quorum pars aut in Asia aut Lysimachiae apud regem fuerant*» — tehát ismerték a problémákat. 34, 61, 9 *privatos suo periculo peccaturos stb.* nem felszólító mondat («ha egyes emberek vétkeznek, bűnhődjenek ezért ők maguk»), hanem gnómikus megállapítás: «ha magánember vétkezik, *csak önmagát veszélyezteti*» — de államférfinak tettei az egész népre hozhatnak veszélyt. Uo. 15 §: Aristo nem mondhatta, hogy nyilvánosan *(publice)* akarta a senatusszal felvenni a kapcsolatot — hiszen tárgyalásai titkosak voltak; itt a *publice* értelme: «hivatalosan az egész senatusszal». 35, 42, 8 — ahol Hannibalnak, «a pun száműzöttnek» «*fortuna*»-járól van szó, ez aligha «szerencse» (Hannibal éppen nem volt «szerencsefi»), hanem *sors, helyzet*. Hannibal ellenfele itt azzal érvel, hogy «a pun száműzöttet» *helyzete, sorsa* (mint száműzöttet) és *jelleme* (mint pun embert) egyaránt felelőtlenné és megbízhatatlanná teszi. 35, 46, 4: *pauci utrimque ad colloquium congressi sunt»* a szórend miatt is azt emeli ki, hogy «mindkét fél részéről *csak kevesen* jelentek meg . . .».

Könnyen észrevehető, hogy a fordítással kapcsolatos észrevételek legtöbbször apróságokat, értelmezési árnyalatokat vettek célba, és csak ritkán került terítékre igazi «baki». De az a perspektivikus valószínűség, hogy Liviust — mint más antik szerzőket is — egyre kevesebben fogják eredetiben, és egyre többen fordításos formában olvasni, sőt «tanulmányozni» — minden ókori szöveg fordítójára az árnyalatokra is ügyelő maximális *értelmi szöveghűség* kötelességét rója. Ezért nem tűnik talán fontoskodásnak vagy bakafántoskodásnak az, ha a recenzens ezeket az apróságokat is szóvá tette. Ez annál inkább indokolt, mert a 36—45. könyvek fordítása még nem jelent meg, és talán az itt leírtakból egy és más ott hasznosítható lesz.

Muraközy Gyula fordítói érdemet öregbítette a jegyzetanyag összeállításával is. A *Szövegmagyarázatok* tájékozottak, tömörek és szükségesek. Egy-két helyen nyilván itt is lehetne pontosítani vagy bővíteni; pl. a 32,8-hoz (80. lap) fűzött megjegyzésben felesleges az *aedilis* tisztjére való hivatkozás, mert az aedilitas betöltése sohasem volt feltétele a magasabb tisztség elnyerésének. A *cursus honorum* (inkább erre hivatkoznék, mint a *lex annalis*ra) csak a quaestura — praetura — consulatus sorrendiségét írta elő. Nyilván felfogás dolga az is, hogy mit és mennyit magyarázunk. Ha a fordító-magyarázó mindig felvetette volna azt a kérdést — mi az, amit a latin és görög nyelvet és a reáliák nagy részét nem ismerő olvasó magából a szövegből nem érthet meg — akkor valamivel bővebbre foghatta volna megjegyzéseit. Ha pl. Livius a thessaliai Thaumacus város nevét azzal magyarázza, hogy «csodálatos» fekvése van — nem ártana egy utalás a görög *thaumazein* igére.

Méltánytalan lenne, ha az ismertetés valamilyen «hibajegyzékbe» torkollna és nem a legteljesebb elismerés és köszönet szavaival zárulna. Livius magyar megszólaltatója egymagában szinte egy egész «bizottság» munkáját végezte el: zajtalanul, szerényen, de annál eredményesebben. A magyarul is hozzáférhetővé tett Livius nemcsak annak a

történetírónak művét teheti a hazai olvasók számára is közkinccsé, aki a rómaiak «saját» történetszemléletének leghitelesebb tolmácsolója — hanem hozzásegíthet a római történet fontos folyamatainak jobb megértéséhez is. És e tekintetben az általában kevesebbet olvasott utolsó 15 könyv (31—45) még izgalmasabb, még tanulságosabb a koraiaknál: hiszen itt Livius akarva-akaratlanul a római hódító politikát kritikailag szemlélő szerzőkre, elsősorban Polybiosra is kénytelen volt támaszkodni. Ez a közvetetten és burkoltan kritikai ábrázolás teszi különösen vonzó olvasmánnyá az itt bemutatott könyveket: és ez a körülmény indokolja azt a reményünket is, hogy a fáradhatatlan fordító mihamarabb megajándékoz bennünket a még hátralevő könyvek legalább ilyen színvonalú — vagy netán még sikerültebb, még kevesebb kritikusi okvetetlenkedésre alkalmat adó fordításával.

HAHN ISTVÁN

PYRGI. Scavi del santuario etrusco (1959—1967). Notizie degli Scavi di Antichità, II. Supplemento al vol. XXIV (1970). Roma, 1972, 775 lap, 567 képpel és 4 színes táblával.

Kevés etruszk ásatás keltett az utóbbi negyedszázadban olyan széles körben figyelmet, mint Pyrgié. Ezt részben az antik hagyomány, részben az első ásatási évadok eredményei indokolták. A görög forrásokban Pyrgoi-nak nevezett település etruszk nevét nem ismerjük. Az egyik leghatalmasabb etruszk városállam, Caere kikötője volt, alapítását az antik források anyavárosáéval együtt a pelasgokra vezették vissza; fő nevezetességének gazdag és nagyhírű szentélyét tartották. A másfél évtizede kezdett ásatások az ókor óta emelkedett tengerszint által részben elborított városból elsősorban ezt a szentélyt tárták fel, s az első előzetes jelentések nyomán először az egyik templom mitológiai ábrázolású terrakotta domborművei, majd a kétnyelvű, pun és etruszk feliratot tartalmazó három aranylemez került az érdeklődés középpontjába. Az Archaeologia Classica c. folyóirat kétévenként rendszeresen előzetes beszámolót közölt az ásatásokról, egy terjedelmesebb jelentés az első két év (1957—58) munkáiról a Notizie degli Scavi 1959. évi kötetében jelent meg. Ezeknek és egyes darabok (elsősorban a feliratok) külön publikációinak nyomán máris terjedelmes irodalom keletkezett az új ásatás anyagáról. 1965 óta a római Museo di Villa Giulia külön termet szentelt az ásatások legfontosabb anyagának, 1972-ben pedig megnyílt a helyi Antiquarium, amelyben most már a többi kiásott anyag is mindenki számára megtekinthető. Az ásatások első szakasza 1967-ben lezárult; a három évi szünet után 1970-ben újra megindult munka eredményei, az Archaeologia Classica szokásos beszámolójának tanúsága szerint (23, 1971, 273—6) egyelőre nem változtatták meg lényegesen az első szakasz lezárásakor kialakult képet.

A most megjelent publikáció az ásatások egyéb, főleg római kori anyagát mellőzve, a szentélynek 1967-ig feltárt maradványait mutatja be. Az ásatást — a déletruriai régészeti főfelügyelőséggel együttműködve — a Massimo Pallottino vezetése alatt álló római egyetemi Etruszk és Itáliai Régészeti Intézet végezte. Pallottino volt az ásatás irányítója, tőle származik a kötet előszava és zárótanulmánya. Az ásatások tényleges vezetője kezdettől fogva G. Colonna volt, ő a kötet szerkesztője és legnagyobb részének írója; tőle származik a teljes topográfiai és építészeti leírás, a nagy mitológiai terrakottadomborművek és az akrotérion-figurák közzététele, továbbá a pénzeknek, az archaikus etruszk kerámia többségének, a kisebb tárgyak egy részének feldolgozása és a szentély alatt talált őskori település maradványainak publikációja. A többi részt, az egy E. Paribeni kivételével, aki az attikai fekete- és vörösalakos kerámikát dolgozta fel, a római tanszék végzett vagy végző növendékei írták. A legnagyobb feladatot közülük F. Melis vállalta az épületdíszítő terrakották feldolgozásával, amiben A. Rallo működött közre; C. Canali Sisto a bucchero-edényeket, A. Melucco Vaccaro az etruszk feketemázas és a hellénisztikus kerámikát, F. R. Serra egyéb kerámika-fajtákat, G. Bartoloni a fogadalmi terrakotta-szobrokat, M. T. Falconi Amorelli pedig a fémeszközöket dolgozta fel.

A publikáció hat nagy fejezetre tagolódik. Ezek közül öt az ásatás öt nagy térségét (A-templom; B-templom; a szentély főtere; a «C» jelzésű szent körzet; a szentély bejáratának körzete) tárgyalja, a hatodik azokat a terrakotta- és fémtárgyakat, amelyeknek eredeti hovatartozása bizonytalan. Az első öt fejezet azonos felépítésű: a régészeti-topográfiai leírást az építészeti tárgyalás, majd a térségben előkerült tárgyak műfajonként s ezen belül időrendben történő bemutatása követi.

Az A-templom, mint korábbi publikációk már rámutattak, a Vitruviustól leírt pódiumos, háromcellás, oszlopos *pronaos*-sal ellátott etruszk templomtípus legkorábbi

képviselője. Homlokzatát annak fölső gerendázatához illesztett és a tympanon háromszögébe benyúló három domborműves terrakottalap díszítette, amelyek a középső *columen* és a tőle jobbra és balra levő *mutulus*-ok elfedésére szolgáltak, maradványaik tehát nem oromcsoport részei, mint eleinte gondolták. A középső terrakottalap mitológiai domborművét, amely viszonylag jól rekonstruálható, Colonna az új darabokkal kiegészített állapotában — elvetve a korábbi, már kézikönyv-anyaggá vált Gigantomachia-értelmezést és E. Paribeni nézetéhez (Arch. Class. 21, 1969, 53—7) csatlakozva — a thébai mitosz-ciklus jelenetének tartja. Eszerint a fennmaradt alakok: Athéna, Zeus, Kapaneus, az egymással viaskodó Tydeus és Melanippos, továbbá egy meghatározatlan harcos-figura. Az ettől két oldalt levő terrakottalapnak olyan kevés töredéke maradt meg, hogy értelmezésük bizonytalan. Új megvilágításba került az ásatások kiértékelése során a templom keltezésének kérdése is. A templom alapozásához feltöltött rétegben talált legkésőbbi attikai vázatöredékek a 460-as években készültek, ennél korábban tehát nem kezdhették a templom építését. Minthogy a terrakotta domborművek nyilvánvalóan egyenesen a templom számára készültek, ezeket is a 460 körüli évekre kell keltezni, s így a görög «szigorú stílus» korának megfelelő időszak legjelentősebb etruszk művészeti emlékei. A templom alapozása alatt feltárt neolitikus és bronzkori település-nyomok Pyrgoi kedvező fekvésének korai felismeréséről és kihasználásáról tanúskodnak.

A B-templom Etruriában szokatlan módon peripteros típusú, bár cellájának alaprajza itáliai jellegű. A homlokzatát díszítő terrakottalapok domborműveinek értelmezése töredékességük miatt jóval bizonytalanabb az A-templom középső reliefjénél. Jól felismerhető Héraklés, Athéna, a hydra, egy ragadozó (esetleg a nemeai oroszlán) és egy-egy lópár mellett álló férfi alakja, de elosztásuk egyelőre kétséges, s még az sem világos, három vagy öt lap között kell-e elosztani a maradványokat. A templomot díszítő figurális terrakotta antefixek közül különösen érdekes egy «potnia hippón» típus: két ágaskodó lovat átkaroló istennő-alak, továbbá egy kakasfejű férfialak és négerfejek sorozata. Colonna az előbbinél nyilvánvalóan korábbi templomot az 510—500 körüli évekre keltezi.

A «C» jelzésű szent körzet kis térség a B-templom bal oldalán. Colonna feltevése szerint kisméretű szentély állhatott itt, amelyben Zeus és Héra etruszk megfelelőit, Tiniát és Unit mint alvilági isteneket tisztelték. Ennek a kultusznak a nyomát őrizné az a gödör *(bothros)*, amelyet a 3. században a szentély kiürítésekor lezártak, de előbb a tetején helyezték el az említett három feliratos aranylemezt; ezeknek tehát ekkor még aktuális jelentőségük volt. — A szentély főterének és bejáratának vizsgálata elsősorban az urbanisztikai képet teszi teljessé.

Amennyire hálásan kell fogadni a gyors és rendkívül alapos, jól dokumentált publikációt, annyira sajnálatos, sőt zavarba ejtő néhány vonása. A szerkesztő láthatólag tudatosan választotta a kötet műfajául az ásatási beszámolót, kerülve a monografikus feldolgozás minden látszatát — ezt hangsúlyozza az is, hogy a munka a Notizie degli Scavi kiegészítő köteteként jelent meg, mintegy csak terjedelmében különbözve a folyóiratban közölt ásatási jelentésektől. Ezt nyilván elsősorban az ásatások befejezetlensége indokolta. Így a szerzők tulajdonképpen a Notizie degli Scavi 1959-es kötetében megjelent első ásatási jelentés folytatásaként fogták fel az új publikációt. Ez azonban az esetek jelentős részében gyakorlatilag megvalósíthatatlan volt: a későbbi ásatások és a restaurálások során az épületek, egyes darabok és egész műfajok is új megvilágításba kerültek. Teljesen indokolt egyebek közt a mitológiai tárgyú terrakotta domborművek és más épületdíszítő terrakották újra publikálása, de nagy kár, hogy például a datálás szempontjából annyira fontos attikai kerámika-töredékeknél a minimális teret elfoglaló újraközlést, amely teljessé és egyszerre áttekinthetővé tenné az anyagot, a korábbi publikációra való utalások helyettesítik, az újonnan közölt töredékek kiegészítéséül. Hiányzik a két templom építészettörténeti helyének meghatározása, sőt építészeti leírása is, amely pedig nem lett volna érdektelen az új ásatások fényében, ahogy a «C» szent körzet leírása is bekerült a kötetbe a korábbi részletes tárgyalás (Arch. Class. 18, 1966, 85—95) ellenére. Jó alkalom lett volna a kötet kiadása arra is, hogy a Pyrgire vonatkozó ókori írott források korábban kiadott gyűjteményét (Not. Scavi 1959, 261—3) a teljes forrásanyag *kritikai* közlése helyettesítse, mint a szisztematikus ásatási publikáció bevezetése. Ennek hiánya ugyanúgy a monográfia-igény kerülésével magyarázható, mint az, hogy a korábban szétszórtan publikált feliratok szövegének közlését repertórium-szerű felsorolásuk pótolja. A közel 800 lapos publikációban helyesebb lett volna az eddigi ásatások teljes anyagát közzétenni, ha már egy jelentős részüket úgyis újra fel kellett dolgozni. A talán túlságosan is hangsúlyozott provizorikus jelleg következménye nyilván az is, hogy hiányzik az ásatás első szakaszából nyert történeti kép részletes összefoglaló felvázolása.

Az utóbbit Pallottino zárócikke helyettesíti, s ez egyben némileg pótolja, más-

felől érthetővé teszi a hiányolt részek és a monográfia-jelleg elmaradását. A rendkívül pontosan és körültekintően fogalmazott zárószóból ugyanis kitűnik, mennyi nyitott problémája van még a pyrgii ásatásnak; a legfontosabbak a «C» körzet meghatározásának és az aranylemezek értelmezésének jelenlegi bizonytalanságával függenek össze. A fő kérdések annyira lezáratlanok, hogy láthatólag az ásatások vezetője és irányítója, Colonna és Pallottino sem tudott rájuk vonatkozólag egységes álláspontra jutni. Pallottino mintaszerű objektivitással ismerteti az eltérő véleményeket, s hét lapos záró megjegyzései rövid összefoglalását adják mind az írott források főbb tanúságainak, mint a szentély történetének, nyilvánvaló azonban, hogy a maga és Colonna véleménye között az ásatások és nyelvészeti kutatások jelenlegi állása mellett nem sikerült áthidalást találni. A publikáció jellegének megválasztását is alighanem ez döntötte el.

A történeti probléma lényegében két pont körül forog. Az egyik a bilingvis aranylemezek történeti értékelése, a másik a szentély ásatásaiból és a rá vonatkozó írott, illetve feliratos hagyományból adódó tanulságok egyeztetése. Ami az elsőt illeti, az Accademia Nazionale dei Lincei 1968-ban rendezett nemzetközi kerekasztal-megbeszélése, amelyen a kérdés legkiválóbb kutatói vettek részt, csak az eltérő vélemények világos megfogalmazásához vezetett a feliratok értelmezésében, nem pedig egységes nézetek kialakításához (l. a konferencia anyagának publikációját: Le lamine di Pyrgi, Acc. Naz. dei Lincei, Quaderno 147, Roma 1970; a 63—67. lapon az aranylemezek feliratairól szóló korábbi irodalom teljes jegyzékével). Vannak azonban bizonyos pontok, amelyek már aligha képezhetik vita tárgyát. Ilyen a feliratoknak a 6. sz. vége—5. sz. eleje körüli időre datálása, és ilyen az a tény, hogy Thefarie Velianas, Caere «királya» a város kikötőjének szentélyében a pun Astarténak dedikált egy szent helyet vagy épületet; a dedikáció kapcsolatát Karthagóval aláhúzza, hogy az etruszk mellett pun fogalmazása is van.

A legfontosabb nyitott kérdések közül az első az, mennyiben tekinthető ez a dedikáció hivatalos, vagyis Caere egykorú politikáját tükröző jelentőségűnek. Erre általában pozitív választ szoktak adni; a kutatók többsége nem kételkedik abban, hogy a Thefarie Velianastól a felirattól is hangsúlyozottan uralkodói vagy főtisztviselői minőségében tett dedikáció, amelyet később is sokáig nagy becsben tartottak, a városállam Karthágóval való baráti kapcsolatának is dokumentuma. Ha így van, különösen fontossá válik a másik nyitott kérdés: Caere történelmének melyik pillanatát tükrözi a felirat? Ezen a ponton válnak el élesen a felmerült vélemények.

Többen — elsősorban Heurgon és Pallottino — hangsúlyozták ezzel kapcsolatosan az archaikus Caere kultúrájának sajátos kétarcúságát. Egyfelől erősen görög jellegű, ami nemcsak nagy számban importált görög tárgyakban nyilvánul meg, hanem görög kézre valló vázaképek sora alapján betelepült görög kézművesek jelenlétére, sőt helyben készült vázák görög feliratai miatt kis görög (valószínűleg athéni) kolóniára is gondolni lehet (vö. M. Guarducci, Arch. Class. 4, 1952, 241 sköv.). A görög kultúrával való érintkezés hatását mutatja a pyrgii szentély kultusza is; középpontjában az antik görög források szerint Leukothea (Strabón szerint Eileithyia) állt, a pyrgii ásatásokon talált dedikációs feliratok egyértelmű tanúsága szerint azonban az etruszkok Unival (Juno) azonosították az itt tisztelt istennőt. A B-templom peripteros épülete is görög mintákra vall, az alaprajz minden itáliai sajátossága ellenére, s ugyanígy a két templom homlokzatát díszítő terrakotta szoborcsoportok ábrázolásai, ha funkciójuk szerint nem is a görög oromcsoportok etruszk megfelelői. Caere e korszakbeli görög orientációjának ismert dokumentuma a Delphoiban emelt kincsesház is.

Másfelől antik forrásokból, elsősorban Hérodotos elbeszéléséből ismeretes, hogy Caere legalább a 6. század harmincas éveitől kezdve Karthágó szövetségében elkeseredett harcokat vívott a görögök ellen, az alaliai csatában egymaga képviselte a punok oldalán a görögökkel szemben az etruszkokat (Herod. I. 167), és most a pyrgii aranylemezek a pun Astarté kultuszát bizonyítják a város nagyhírű szentélyében.

Az archaikus caerei kultúra e kétarcúságából kiindulva a kutatók egy része (elsősorban Pallottino, Heurgon és Colonna) úgy próbálta összhangba hozni a pyrgii ásatások tanúságait a történeti adatokkal, hogy egymással szembenálló görög- és pun-barát irányzat meglétét feltételezte Caerében. A tények történeti értelmezésénél azonban ezen belül is két jelentősen eltérő felfogás képviselői állnak szemben egymással; érvelésük alapja a másik említett fő problémakörrel, a pyrgii ásatások topográfiai—régészeti kiértékelésének kérdésével függ össze.

Mai tudásunk szerint a bronzkor után a település folyamatossága a későbbi Pyrgoiban megszakadt, s a 6. század elejére visszanyúló előzmények után a század végén történt az első jelentős építkezés a szentély területén: a B-templom emelése és a szentély ezzel összefüggő urbanisztikai kiképzése. Ezt a 460 körüli években az A-templom építése és a szent körzet új urbanisztikai rendezése követte. A két templom a szentély i. e. 3. századi

elnéptelenedéséig állt, csak terrakotta-díszeiket újították meg időnként, a régieket feltöltésre használva. Maga a kultusz túlélte a templomok pusztulását, ahogy az ásatáson talált hellénisztikus fogadalmi tárgyak bizonyítják.

A történeti interpretáció sarkpontja a «C» szentélykörzet korának és rendeltetésének meghatározása. Pallottino, aki az eddigi ásatások eredményeit teljes egészükben ideigleneseknek tekinti (741. lap), a B-templomot Caere 6. sz. végi philhellén korszakára helyezi, amelyben a delphoi-beli kincsesházat is emelték, ezután pedig egy filopun reakciót feltételez, amelynek során még a város ideiglenes karthágói meghódítását is lehetségesnek tartja, s arra gondol, hogy Thefarie Velianas akkor, mint a filopun irányzat képviselője, emeltette a B-templom melletti körzetben az Astarté-szentélyt, aminek dedikációját a három aranylemez felirata megörökítette. Az A-templom építése egy a cumaei vereséget szerinte követő új görög-barát orientáció uralomra jutását jelzi. Ezzel szemben Colonna a dedikációban említett Astarté-szentélyt magával a B-templommal azonosítja, a «C» körzetet pedig, mint láttuk, Tinia és Uni chthonikus kultusz-helyének tekinti, aminek nem volt kapcsolata Astarté kultuszával. Pallottino feltevése alapján Thefarie Velianas uralkodását és az aranylemezeken említett dedikációt a két philhellén közti pun-barát korszakra, az 500—470/60 közti időre kell helyezni, Colonna nézetének következményeképpen a 6. sz. végére, a «delphii» korszak idejére. Az utóbbi felfogás alapján görög- és pun-barát irányzatok nem történeti egymásutánban váltakoztak, hanem egyidejűleg éltek Caerében, s erősödtek vagy gyengültek a másik rovására a történeti helyzetnek megfelelően.

A két megoldási lehetőség közti döntést Pallottino további ásatásoktól várja. Lehetséges, hogy joggal. De valószínű, hogy a történeti problémák dialektikusabb felvetése is előbbre vezet. Elképzelhető ugyanis egy olyan felfogás, amely Thefarie Velianas dedikációját nem tartja feltétlenül a városállam egy történeti mozzanatára jellemzőnek; a görög kultúra hatását és elemeinek recepcióját, sőt a helyi görög kolónia létesítését sem tekinti szükségképpen görög-barát politikai irányzat bizonyítékának, hanem jóformán valamennyi déletruriai nagy városállam közös vonásának tartja a 6. században (pl. Graviscae, Tarquinia kikötője az új ásatások szerint ugyanezt a képet mutatja); általában kultúra és politika kapcsolatát az ókorban jóval lazábbnak és más jellegűnek véli, mint a nemzetállamok korában, különösképpen pedig nem gondol arra, hogy a görög kultúra elemeinek — építészeti megoldásainak, ikonográfiai típusainak, vázafestő stílusainak — átvétele és kreatív feldolgozása, illetve az ilyen kapcsolatok hiánya az etruszk városállam tudatosan irányított művelődéspolitikájának tükröződése, s végképpen nem tartja bizonyítottnak, hogy az etruszkok a görögséget olyan mértékben egységes népként kezelték volna, hogy a nyugati görögökkel szembeni ellentéteik miatt elzárkózzanak az Athénből vagy Kelet-Görögországból jövő hatások elől. Az ilyen felfogás számára nyilvánvalóan nem szükséges görög ösztönzésű művészetet és karthágói szövetséget, sem pedig görög és pun kultuszképzetek — nyilvánvalóan etruszk felfogás szerint és egyformán értelmezett — megnyilvánulásait egymást kizáró ellentéteknek érezni, és nem szükséges, sőt alig lehetséges egy antik szentély életének minden mozzanatát új politikai szituációval magyarázni. Lehetséges — bár semmi konkrét bizonyíték nincs rá —, hogy Caerében pun- és görögbarát irányzat harcolt egymással, de legalább ennyire valószínű, hogy csak a Mediterráneum nyugati térségében fennálló erőviszonyok mindenkori alakulásához való többé-kevésbé kényszerű alkalmazkodásról volt szó, s még így is kérdéses, hogy a két irányzat olyan radikálisan váltogatta-e egymást, mint Pallottino elképzeli, vagyis hogy a mindenkor uralomra került irányzat egy nemzetközi hírű s ilyenformán bizonyos mértékig autonóm és más népek előtt is nyitva álló nagy szentély monumentális kiképzésére is azonnal rányomta-e a bélyegét, jóval nagyobb mértékben, mint ahogy ezt a nagy görög szentélyekben látjuk. Colonna felfogása ezen a ponton — úgy tűnik — hívebben tükrözi az etruszk helyzetet.

A pyrgii szentély történetét Caere politikai történetével szorosan összekapcsoló szemlélet végképpen tanácstalanná válik az A-templom esetében. A szentély új rendezése és monumentális épülettel való gazdagítása a cumaei csata után (474), amelyet általában az etruszkok politikai és gazdasági hanyatlása fordulópontjának tekintenek, egyelőre nehezen magyarázható az ismert történeti tényekkel («noi ci troviamo di fronte ad una grossa aporia storica» — írja erről Pallottino), legföljebb az Uni-szentély fent említett autonómiájával, aminek elismerése azonban az egész ismertetett elképzelést illuzorikussá teszi.

Semmi nem mutatja jobban a Pyrgi feltárását végző és az ásatások eredményeit értékelő olasz kutatók munkájának értékét, mint az, hogy a tényeket tiszteletben tartó szigorú kritikával, saját történeti koncepcióikat háttérben tartva és feltevésekként kezelve, ismertették az eddig végzett munkából adódó konkrét eredményeket, elválasztva

azokat a hozzájuk fűzött magyarázatoktól, és szabaddá téve az utat további megoldási kísérletek felé. Sajnálva az egyelőre elmaradt monográfiát, annál inkább hálásaknak kell lennünk a kötet szerzőinek, hogy szakítottak a «végleges publikáció» illúziójával, amely annyi nagy ásatás közlésének örök elmulasztásához vezetett, s ehelyett a 6—5. század etruszk történelmének és kultúrájának számos lényeges problémájára rávilágító anyagot bámulatosan rövid idő alatt feldolgozva, a nyitott kérdések éles felvetésével bocsátották a nemzetközi kutatás rendelkezésére kilenc ásatási évad tanulságait az etruszk szentélyről, amelynek legendás gazdasága olyan messzi hírű volt, hogy 384-ben I. Dionysios a kirablásával kísérelte meg Syrakusai megrendült gazdasági helyzetét megszilárdítani.

SILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A. MEHL: TACITUS ÜBER KAISER CLAUDIUS. Die Ereignisse am Hof. München 1974, 200 l. (Studia et testimonia antiqua, 16.)

Az első világháború óta megfigyelhető «Tacitus-reneszánsszal» — ezzel a Momigliano szerint «riasztó» jelenséggel — együttjáró túltermelés egyebek között az író *történet*írói érdemeinek, sőt mivoltának újabb és újabb elvitatásában mutatkozott meg. Ezt tapasztaltuk pl. R. Urban disszertációjában (Historische Untersuchungen zum Domitianbild des T. München 1971; vö. Ant. Tan. 19 [1972] 293 sk.) vagy legújabban D. Flach intranzigens történészi vállalkozásában: Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung, Göttingen 1973; vö. uo. 1975., és ez az egyik motívuma az ismertetendő műnek — eredetileg giesseni disszertációnak — is. Mehl mindenesetre «kiváltképpen Heubner és Klingner munkamódszereit követi» (10), így «író-ellenességétől» eleve nem kell tartanunk; az, amit a «filológus» munkák hibáinak elkerüléséről az elvi-módszertani bevezetésben (uo.) olvasunk, kissé iskolás ízű, de a mű érdemeit vagy fogyatkozásait ez a bejelentés kevéssé érinti.

Az egyelőre megjelent rész csak az udvari eseményeket tárgyalja, de így is önálló egész. (Claudius bel- és külpolitikájáról külön kötetben lesz szó.) A szerző «történészi» célkitűzéseivel ellentétben már most megállapíthatjuk, hogy Tacitusnak mint történeti forrásnak vizsgálata elfogadható, csak éppen nem különösebben új eredményekkel járt. Nagyjából eddig is számontartották, hogy pl. «a Tacitusnál késleltetéssel és paradoxiával elért drámaiság nincs meg Cassius Dióban» (30); hogy Tacitus irodalmi konstrukcióval helyettesíti a történeti hagyományt (53); hogy pl. Messalina magatartásának ábrázolásában vagy Domitia Lepida jellemzésében nem mindig következetes (65, 353. j.; 86, 504. j.); hogy az I. századi történeti hagyomány bizonyos mozzanatait Suetonius vagy Dio hívebben őrzi, mint Tacitus (168), vagy hogy írónk vonzódása a drámai ábrázoláshoz szigorúan történeti szempontból nézve itt-ott pontatlanságokra vezet, még ha tudatos «hamisításokról» nem beszélnénk is (186). Feltétlen poziıívumként könyveli el M. Tacitus következetesen *politikus* magatartását, ahogyan pl. Messalina és Silius viszonyát ábrázolja és ezzel nemcsak a 48. év őszének eseményeit, hanem a drámaian ábrázolt események rugóit is meg tudja világítani.

A könyv érdemét a gondos részletinterpretációkban, közelebbről az Ann. XI—XII. könyvében megfigyelhető ismétlődések funkcionális vizsgálatának eredményeiben látjuk. (Vö. RE Suppl. XI «Corn. Tacitus» 458 sk.; Tacitus-Probleme. Acta Class. Debr. 6 [1970] 54 skk.; Gymn. 75 [1968] 302 sk. és 77 [1970] 87 skk.) Az efajta vizsgálódások problematikus voltát jól szemlélteti pl. az a párhuzam, amelyet Tacitus egy ismétlődő szókapcsolattal Messalina és Agrippina között teremt: XI 1,1 (Messalina) *hortis inhians, quos ille* (sc. Valerius Asiaticus) *a Lucullo coeptos . . . extollebat* ~ XII 59, 1 *Agrippinae artibus, quae Statilium Taurum . . . hortis eius inhians pervertit.* Ezt az ismétlődést V. M. Scramuzza (The Emperor Claudius. Cambridge/Mass. 1940, 94) egy későbbi helyre (XVI 17,4 *Nero opibus eius inhians)* való hivatkozással toposnak minősítette — szükségtelenül (vö. Verg., Aen. IV 64; VII 814; Sen., Herc. fur. 166 *gazis inhians;* Val. Flacc. II 531 *praedae):* Tacitus feltehetőleg szándékolt nyelvi eszközzel akarta érzékeltetni a *domus regnatrix* főszereplőinek *egyformán* telhetetlen vágyát. Ez a torz *pothos* minden esetben tragikusnak bizonyul. Messalinával kapcsolatban M. találóan mutat rá (77) arra, hogy Claudius közeledtének hírére az ifjú pár szétrebben, és Messalina Lucullus parkjába távozik (32, 1; 37,1), amelyre úgy áhítozott, hogy Asiaticust a halálba kergette: most neki is *ott* kell meghalnia.

Finom a *carpentum*-motívum értelmezése is (79): Messalina, aki különleges hatalmi helyzetében díszkocsin járt (vö. Agrippináról: XII 42, 2), gyalog indul Claudius elé,

majd egy szemetes kordéra kapaszkodik fel (XI 32, 3), ugyanakkor «felkapaszkodott» ellenfele, a mindenható Narcissus, a császár hintójába telepszik és nem hagyja szóhoz jutni (33 sk.). Valószínűleg hasonló funkciója van a császári hálószoba ismételt említéseinek is: Asiaticust *intra cubiculum, Messalina coram* hallgatják ki (XI 2, 1), vagyis abban a helyiségben, amelyet a császárné egy színész *adulterium*-ával szennyezett be (28, 1), és most ő mintegy az ítélőbíró egy hazug *adulterium*-vádra alapozott főbenjáró ügyben (M. 17; mint ahogy Silanust és Calvinát azok vádolják *incestus*-szal, akik vérfertőző házasságra lépnek és *más* bűnéért mutatnak be tisztító áldozatot, *inridentibus cunctis)*.

Tanulságos Claudius ostiai útjának motíválása (XI 26, 3 *sacrificii gratia*, ahol Cassius Dio csak a gabonaraktárak ellenőrzéséről beszél, LX 31, 4): Tacitus a «szent» célt hatásosan szegezi szembe az istenkáromló Messalina üzekedésével. Mehl (64) nem vette észre, hogy Messalina és Silius házassági szertartásának leírása közben a kritikus szó megismétlődik (27): *illam . . . sacrificasse apud deos.* Tacitus persze *nem* «úgy tesz, mintha tanúja lett volna a nászéjszakának» (M. 66), mert csak *audita scriptaque senioribus tradit*, feltűnő viszont a párhuzam Nero még botrányosabb «nászéjszakájával» (XV 37, 4): *in modum sollemnium coniugiorum . . . cuncta denique spectata, quae etiam in femina nox operit.*

Egy másik párhuzamot (Messalina és Agrippina között: XI 12, 1) *strueret crimina et accusatores* ~ XII 22, 1 *molitur crimina et accusatores)* még feltűnőbbé tesz Narcissus eljárása (XI 29, 2): *perstitit Narcissus . . ., ne quo sermone praesciam* (sc. Messalinam) *criminis et accusatoris faceret.* Hosszan sorolhatnók a Claudius-könyvek ismétlődő fogalmazásait (pl. XI 35, 1 *omnia liberto oboediebant* ~ XII 7, 3 *cuncta feminae oboediebant;* XI 26, 3 *Messalina cuncta nuptiarum sollemnia celebrat* ~ XII 5, 1 *celebrare sollemnia nuptiarum;* a XII. könyv «vezérmotívuma», 1, 1 *convulsa principis domus* ~ 65, 2 *novercae insidiis domum convelli;* XII 61, 2 *cuius* — sc. Xenophontis — *scientia ipse uteretur* ~ 67,2 *Agrippina provisam iam sibi Xenophontis conscientiam adhibet)*, amelyek közül valóban nem mind szerepel a közkeletű kommentárokban; Vitellius nagyhangú színészkedésének (XII 5, 3 *summam rem p. agi obtestans veniam dicendi . . . exposcit orditurque*, mint Narcissus XI 33 *sedem poscit assumitque)* leleplező funkcióját a *delator* Marcellus későbbi szavai világítják meg (XVI 28, 1): *summam rem p.agi clamitabat* (M. 110 sk.; vö. RE Suppl. XI 500). Nem találta M. (53, 274. j.) a kommentárokban Silius bukásának jelzéseit sem (XI 5, 3 *cuius de potentia et exitio in tempore memorabo* ~ 12, 2 *certo, si abnueret, exitio)*, de ugyanakkor utalhatott volna Germanicus *exitus*-ának hasonló előkészítésére: II 54, 4 ~ 71, 1.

Nagyon jó a befejezetlen gondolatsorok «technikájának» megfigyelése (69, 383. j.): az utolsó láncszemet (mint pl. XI 24, 7 a gallusok befogadását; XII 64, 1 a quaestorral kezdődő veszteséglista várható végét; Messalina feleségül vétele után a principatus átvételét stb.) a figyelmes olvasó ki tudja egészíteni. Ugyanakkor egyik-másik tacitusi kifejezést másképp értelmezhetjük, így pl. *impudico Vitellii ore* (XI 3, 2) *több*, mint «schamloses *Lügen*maul» (M. 34), ti. a. m. «schamloses Maul» (vö. XI 2, 1, ill. XIV 60,3); a *translata iam fortuna* (XI 12, 3) pedig *sokatmondóan* «homályos» (M. 55), amennyiben a *translatio imperii* gondolatára utal, vö. Hist. I 25, 1. Néhány «párhuzam» értelmezését sem érezzük meggyőzőnek, pl. Agrippina csábítását (XII 3, 1 *pellicit patruum)* nem hasonlíthatjuk össze Augustusnak a római társadalom «elcsábítására» irányuló lépéseivel (I 2, 1 *militem donis . . ., cunctos dulcedine otii pellexit;* M. 101); Vitelliust sem teszi «előrelátása» (XII 4, 1 *provisor ingruentium dominationum)* «Tacitus szemében istenné, aki a Claudius — Agrippina-házasságot tető alá hozza» (114), és a *devincire* gyakori előfordulásai sem bizonyítanak semmit. Figyelemre méltó a tacitusi szerkesztőművészet magyarázatában a gondosan mérlegelt kifejezések, motívumok stb. «helyi értékének» (Stellenwert) következetes számbavétele; vö. pl. Claudius censori ténykedésének bekeretezésével (M. 56) vagy a császár megmérgezése előtti események elrendezésének magyarázatával (M. 166; a «helyi érték» fogalmát legutóbb egy Horatius-interpretáció — C. I 38 — kapcsán alkalmaztuk; l. fentebb, 236 l.)

Mehl alaposságát dicséri egyebek között számos szövegkritikai megjegyzése (XI 12, 2 *operire — opperiri;* XI 33 *poscitussum Itque* M; XII 67, 1 *cibo boletorum)*. Abban a reményben, hogy a tacitusi Claudius-kép helyenkénti *pozitív* vonásaira is választ kapunk, várjuk az ígért folytatást.

Borzsák István

R. REICH: TALES OF ALEXANDER THE MACEDONIAN. New York, Ktav Publishing House, 1972. 8° XIII + 143 lap.

A nyugati Nagy Sándor-elbeszélések két forrásra mennek vissza: a görög Pseudo Callisthenesre és a belőle fordított latin Historia de Preliisre.

A héber verziók is innen merítik anyagukat. Egy évtizeddel ezelőtt ilyen szöveget tett közzé a párizsi Bibl. Nat.-ból *I. J. Kazis* (The Book of the Gests of Alexander of Macedon. Cambridge, Mass., 1962; lásd ismertetésemet: Ant. Tan. X. 1963. 107.).

Van egy csoport, amely eltér a fentiektől s nem a történeti emlékezéshez igazodik, hanem mesés és fantasztikus részleteket ad elő. Ebbe három kézirat tartozik: egy modenai, egy damaszkuszi és egy oxfordi. A VII—XIII. századból származnak.

Az utóbbit (MS. Bodl. Heb. d. 11. fol. 265—278.) adja ki héber eredetiben, angol fordítással, jegyzetekkel Rosalie Reich.

Gyönyörűség kézbe venni ezt a héber szöveget, olyan tiszta és szép. És hibátlan.

A bevezető tanulmány szól a kéziratról, a Nagy Sándor-regény kialakulásáról. Van egy ide szorosan nem tartozó fejezete is: Nagy Sándor-nyomok a középkori angol irodalomban. Természetesen lesznek, akik ezt haszonnal forgatják.

A szövegkiadást egy nagyon szerencsés összeállítás követi: Az előkerült motívumok felsorolása Stith Thompson indexe szerint. Ilyenek akadnak:

B. 25. l. Kutyafejűek. Lásd ehhez *L. Kretzenbacher:* Kynokephali Dämonen südosteuropäischer Volksdichtung. München, 1968; zsidó vonatkozások: REJ. CVIII. 1948. 46—48.

F. 110. l. Nagy Sándor égi repülése. Gazdag irodalom *B. Hellernél:* Die Bedeutung des arabischen Antar-Romans für die vergleichende Litteraturkunde. Leipzig, 1931. 16—20.

L. 414. l. Király szeretné megmérni az ég magasságát és a tenger mélységét. Vö. *F. C. Tubach:* Index exemplorum. Helsinki, 1969. 17. No. 125.

Végezetül a Nagy Sándor-regény recenzióinak családfáját igyekszik tisztázni.

Egy nagyon hasznos bibliográfiával zárul, amelyből sajnálatosan hiányzik a magyar anyag. (Lásd Király György: Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban. ItK. XXVIII. 1918. 129—142, 241—253; Hadrovics László: MTA I. OK. 1954. 79—181; 1960. 235—293.)

A könyv, amely a New York Universityn készült Lillian Herlands Hornstein professzor vezetésével, a középkori héber irodalom ismeretét gazdagítja.

SCHEIBER SÁNDOR

HANDBUCH DER ORIENTALISTIK. I. Abt. Der nahe und der mittlere Osten VI. Erg: Bd. 1. Abschn. Die Medizin im Islam. 2. Abschn. Die Natur-und Geheimwissenschaften im Islam von *M. ULLMANN*. Leiden—Köln 1970—1972. E. J. Brill. 379 + 500 l.

A Földközi tenger vidékének kultúrtörténetében a legizgalmasabb fejezetek egyike az antik világ és az Iszlám kapcsolata. A szerteágazó kérdéskomplexusban már a korábbi kutatás is jelentős helyet juttatott a görög természettudomány szerepének az arab világban. Az utolsó félszáz év kutatástörténetében elegendő csak olyan szakemberek eredményeire utalnunk, mint pl. az orvos-orientalista Meyerhof és Schipperges, Mieli, — az utóbbi alapvető műve (La science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale Mazahéri gazdag bibliográfiájával és analitikus indexével bővítve 1966-ban jelent meg.

A korábbi könyvtárnyi irodalom és az eredeti kéziratok feldolgozásán túl is M. Ullmann tübingeni professzor kézikönyveit nemcsak az orientalisztika, hanem a klasszika filológia ill. az ókori természettudomány történetének szempontjából is nagy jelentőségűeknek tarthatjuk. A két egymást kiegészítő kézikönyv ugyanis teljes képet nyújt számunkra arról, hogy a görög természettudomány miként örökítődött át az Iszlám világába.

A szerző sorraveszi a görög orvosokat és természettudósokat, megvizsgálja, melyik munkájuk milyen arabnyelvű fordításokban maradt ránk, s ami még fontosabb, rámutat arra, miként használták fel a keleti szerzők a klasszikus hagyatékot. Az utóbbi szempont már csak azért is lényeges számunkra, hogy világosan lássuk: mennyire használhatók ezek a fordítások egyes esetekben az elveszett görög eredetiek rekonstrukciója szempontjából.

A görög természettudósok közül az arab világban Aristotelésnek, Dioskoridésnek és Galénosnak volt a legnagyobb tekintélye. A 8.—9. század arab zoológiai irodalmában nagy jelentőségre tettek szert Aristotelés állattani műveinek fordításai. A későantik Themistios rövid kommentárjai Aristotelés 19 zoológiai könyvéhez csak arab fordításban maradtak ránk. Igen gazdag az arab szerzők által írt kommentárirodalom Aristotelés különböző zoológiai műveihez; pl. Ibn Rušd és tanítója, a nagy zsidó filozófus és természettudós Maimonides is kivonatolta Aristotelés állattani műveit — hogy csak a legjelentősebbet említsük Ullmann gazdag felsorolásából. Széles körű volt Aristotelés hatása az arab alchimista irodalomra, az arab mineralógiában szereplő «Aristotelés könyve a kövekről» viszont pseudoepigrafikus jellegű, hasonlóképpen kell értékelnünk hitelesség szempontjából az Aristotelésre hivatkozó arab és perzsanyelvű mágikus szövegeket is. Aristotelés elméleti művei nagy hatást gyakoroltak az arab orvosi szemlélet kialakulására, természetesen a logikai művei, továbbá a Physica.

Igen alaposan foglalkozik Ullmann az anazarbosi Dioskoridésnek, az id. Plinius kortársának farmakológiai munkásságával, műveinek arab fordításaival. Már a 9. században elkészült Bagdadban Iṣṭafan ibn Bāsīl és Ḥunain ibn Isḥāq tollából a dioskoridési mű arab fordítása, egy évszázaddal később Spanyolországban és Perzsiában is lefordítják, a 12. századból a Mihrān-féle fordítás ismeretes — Ullmann rámutat a fordítások különbségére.

Ḥunain Galénos fordításaival is jelentős érdemeket szerzett. Ullmann a Corpus Galeniumban határozottan elkülöníti a görög szövegből is ismert műveket azoktól, amelyekről részben vagy egészben csak arab tolmácsolásból van tudomásunk: az utóbbiakat Ullmann könyvében mintegy félszáz tétel képviseli, köztük 8 isagógiai, 6 anatómiai, 6 fiziológiai jellegű, 3 a betegségek prognózisával, 4 therápiával, 1 hygiéniával 2 pedig diaitetikával foglalkozik, 4 szól a gyógyítás eszközeiről, 5 pedig Hippokratés műveihez írott kommentár, végül 7 munka kimondottan filozófiai tárgyú. Nagy szerepet játszott Galénos munkássága az arab alchemista irodalom kialakulásában is. Bár Galénos tekintélye az arab orvostudományban nagy súlyt jelentett, mégis Averroës egyes kérdésekben a pergamoni orvossal szemben Aristotelésnek adott igazat.

A természettudományok egyes ágait illetően nyilvánvaló, hogy a legsokoldalúbb az antik tudomány hatása az orvostudomány területén. A hygiénia területén főként a Ḥusnain ibn Isḥaq-nak tulajdonított rövid értekezés érdemel figyelmet, aki Hippokratés Aristotelés, Galénos műveire egyaránt hivatkozik. Az arab diaitetikai irodalomban különösen Ḥunain műve emelkedik ki rendkívül széles körű antik tájékozottságával: Galénos és Hippokratés mellett Dioskoridés, Rufus, Philotimos, Mnésitheos, Numisianos, Dioklés, Athénaios, Xenokratés és Antyllos (Aetios?) műveire is hivatkozik, ám az utóbb említett szerzőket mind Galénos nyomán idézi. Lehetséges, hogy ugyancsak Ḥunain fordította a 9. század közepe táján a 4. századi magnésisi Theomnéstos hippiatrikai művét arab nyelvre; ez a fordítás azért is jelentős, mert a mű görög eredetiben nem maradt ránk, s egyébként csupán a *Corpus Hippiatricorum Graecorum*-ban szereplő kivonatokból ismert; figyelemre méltó, hogy Theomnéstos révén ismerkedtek meg az arabok a Nagy Konstantin korában élt híres görög állatorvos, Apsyrtos tanításával.

Az arab nyelvű korai orvosetikai művek is görög alapokon nyugszanak, a 9. századi edessai orvos Isḥaq ibn Ali ar-Ruhawi nemcsak Hippokratésre és Galénosra, hanem Platón Phaidónjára, Aristotelés Physikájára és Metaphysikájára, sőt Homéroszra is hivatkozik. A 10. század végén működött kordobai arab orvos, ibn Ǧulǧul az orvosokat és a bölcseket nemzedékenként osztályokba soroló művét Hermés Trismegistos-szal, Apollónnal és Asklépios-szal kezdi, a II. osztályba, Hippokratés, Dioskoridés, Platón, Aristotelés, Szókratész és Démokritos tartoznak (ilyen sorrendben !), a III.-ba Ptolemaios és Eukleidés, végül a IV.-be egyedül Galénos tartozik. Az arab farmakológia, farmakognózia, főként a mérgekről és ellenmérgekről (antidota), állati mérgekről szóló nézetek főként Dioskoridés s az ő tanítását továbbfejlesztő Galénos és Oreibasios, továbbá korabizánci követőik tanait követik. Különösen új eredményeket hoz Ulmann az arab thériaka római-kori későhellénisztikus előzményeiről szólva az Avicenna idológiai munkájában szereplő kígyónevek és Philumenos állatneveinek összevetésével. Fontos ebben az irodalomban a későantik-korabizánci gazai Timotheos; arab átvételére már a magyar származású Samuel Miklós Stern is rámutatott. Igen gyakran hivatkoznak arab szerzők a Physiologos egyes helyeire. Az arab vadászati irodalom gyökerei a görög világba nyúlnak, erre utalnak azok az adatok és tudósítások, amelyek kimondottan görög vagy bizánci jellegűek. Az iszlamita állattanban szereplő «Mirabilia» jelentős része is hellénisztikus eredetű.

Miként az arab zoológia elméleti problémáit Aristotelés, úgy a botanika is az ő és Theophrastos, továbbá Dioskoridés alapozásaira építi. Ullmann behatóan foglalkozik az arab mineralógia görög előzményeivel, különösen az ephesosi Xenokratés, Dioskoridés,

továbbá a pseudoaristotelési és pseudotheophrastosi «Lithika» hatásait vizsgálja. Az arab természettudományban különös jelentősége volt az alchémiának; az arab világban ennek kezdetei is a görög szerzők fordításával indulnak. Szerzőnk részletesen megvizsgálja az arab alchemia legfontosabb terminus technikusait (készítésmódok, fedőnevek, eszközök), rámutatván görög előzményeikre.

Behatóan elemzi Ullmann a görög astrológiai irodalom (Aristotelés, Aratos, Klaudios Ptolemaios, pseudoepigrapha) hatását az arab világban, továbbá a mágikus irodalom görög elemeit. Művenek utolsó fejezetében Ullmann a görög Geoponika arab változatainak kérdését összehasonlításokkal világítja meg.

A fenti vázlatos összefoglalás csak lényegi vonásaiban mutathatott rá arra a nagy szorgalommal, filológusi akribiával s széles körű tudománytörténeti megalapozottsággal végzett munkára, amellyel Ullmann a görög természettudomány arab «sur — és revival»-jának kérdését bemutatja. A kétkötetes kézikönyv kitűnő indexei, világos tagolása könnyen lehetővé teszi, hogy aki egy bizonyos görög szerző természettudományos munkásságának iszlamita továbbélése után érdeklődik, további részletes információkat nyerhessen.

KÁDÁR ZOLTÁN

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG TIZENHATODIK ÉVE

Az elmúlt évben a Társaság munkája a megszokott keretek között folyt, az előző évhez képest egyes pontokon, elsősorban az ismeretterjesztés területén bizonyos visszaeséssel, amelynek okai azonban rajtunk kívül álltak, másutt örvendetes fellendüléssel, mint a konferenciák és vitaülések rendezésében és a debreceni szakosztály munkájában. Kiemelkedő rendezvény volt a Társaság két elhunyt elnökének emlékezetére szentelt Marót Károly-, illetve Moravcsik Gyula-emlékülés, nemzetközi kapcsolatainkat és tekintélyünket erősítette a Fédération Internationale des Études Classiques védnöksége alatt és támogatásával rendezett kollokvium Róma dunai és keleti tartományainak késői történelméről. Külön említést érdemel, hogy a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya ez év április 1-én tartott ülésén részletesen foglalkozott Társaságunk helyzetével, meghallgatta és megvitatta az elmúlt másfél évtized munkájáról adott beszámolót, elismeréssel vette tudomásul eredményeinket és konkrét segítséget ígért néhány alapvető fontosságú problémánk megoldásához.

A Társaság munkásságának gerincét képező budapesti havonkénti felolvasó üléseken a legutóbbi beszámoló óta a következő előadások hangzottak el:

1973. május 18. *Harmatta János:* Yemen ókori történetéből
1973. június 15. *Karsay Orsolya:* Anagramma
Szilágyi János György: Lukianos pályája
1973. szeptember 28. *Nagy Ferenc:* Vallástörténeti vonatkozások a hippokratési orvosképhez
Szádeczky-Kardoss Samu: Új forrás a Gracchusok apjának történetéhez
1973. október 19. *K. Hegyi Dolores:* Argos «semlegessége» a perzsa háborúk időszakában
Szepessy Tibor: József és Aseneth története és az antik regény
1973. november 16. *Komoróczy Géza:* A šumer börtönök himnusza
Falus Róbert: Az aranymetszés legendája
1973. december 21. *Gaál Ernő:* «Parrattarna meghalt és elégették»
Fitz Jenő: A viminaciumi verde és a dunavidéki provinciák története a 3. sz. közepén
1974. január 25. *Kákosy László:* Egyiptomi és ugariti mitológia
Havas László: A rabszolgák szerepe az i. e. hatvanas évek római társadalmi—politikai harcaiban
1974. február 22. Bizantinológiai ülésszak Moravcsik Gyula emlékére.
Az ülésszakon tartott előadások:
Johannes Irmscher: Historizität und Aktualität in der byzantinischen Literatur
Karsay Orsolya: Az euboiai vadász
Czeglédy Károly: Bizánciak és türkök
Olajos Teréz: Megjegyzések a bizánci—avar—szláv kapcsolatok történetének néhány forrásához
Kádár Zoltán: Konstantinos Porphyrogennétos és az antik természetrajz
Mohay András: Szóbeliség és írásbeliség a bizánci irodalomban
Kapitánffy István: Magyar követek a Konstantinápolyt ostromló törökök táborában
Hadzisz Dimitriosz: Moravcsik Gyula újgörög tanulmányai
1974. március 15. *Fóti László:* A Noferti-jóslatok történeti háttere
Tóth István: IV. századi áldozóhely nyomai a savariai Iseum mellett

Az előadások változatos tematikája és többnyire magas tudományos színvonala sem feledteti az egyre súlyosbodó, már-már krónikussá váló problémát: a klasszikus

irodalmak kutatásának háttérbe szorulását. Immár második éve, hogy egyetlen római irodalmi tárgyú előadás sem hangzott el társulati felolvasó üléseinken, jelezve azt, hogy a latin filológia művelése súlyos válságban van. Valamivel jobb a helyzet a görög irodalom kutatása terén; lényegesen kisebb utánpótlási bázisai ellemére nem jutott ilyen mélypontra: az elmúlt évben három görög irodalmi tárgyú előadás is volt, igaz, mind a három a császárkori irodalom köréből, s egy sem a görög kultura klasszikus századainak irodalmáról. Figyelemre méltó viszont az ókori Keletről szóló előadások magas színvonala és tárgykörének szélesedése, elsősorban a nyelvtudományban, a történetírásban és a folklórban kialakult új kutatási módszerek megjelenése az előadásokon, nemkülönben az erősödő törekvés arra, hogy az ókori kutatások középpontjába olyan problémák kerüljenek, amelyeknek közvetlen vagy közvetett aktualitásuk van, mai társadalmi, filozófiai, művészeti vagy etikai problémák felvetéséhez, esetleg megoldásához adnak segítséget. Meg kell említeni, hogy a felolvasó ülések látogatottsága, egy-két kimagasló érdekességű előadástól eltekintve, ebben az évben is csökkenőben volt, s hogy az egyetemi hallgatók változatlanul kevés érdeklődést tanúsítottak a felolvasó ülések iránt.

Szélesebb körű rendezvényeink közül az említett bizantinológiai emlékülésen kívül nagy figyelmet keltett az «Idő és történelem» címen a Társaság elhunyt első elnökének, Marót Károlynak emlékére a Magyar Néprajzi Társaság Folklore Szakosztályával és a Nemzetközi Vallástörténeti Társaság Magyarországi Nemzeti Bizottságával közösen rendezett konferencia. Az 1973. június 6—8-án tartott háromnapos ülésszakon 27 előadás hangzott el az ókortudomány, folklór, egyetemes vallástörténet és orientalisztika köréből. Az ókortudományi tárgyú előadások elhangzásuk sorrendjében a következők voltak:

Harmatta János: Kronos és a titánok
Borzsák István: Translatio imperii
Falus Róbert: Πάντα ῥεῖ
Sarkady János: Athén királyai. (Mitosz és történelem az attikai hagyományban)
Kádár Zoltán: Saeculum frugiferum
Horváth Judit: Ἴδιος ἐν κοινῷ.
Bollók János: Az isten örökkévalóságának problémája a hellénisztikus filozófiában
Adamik Tamás: A martialisi embereszmény filozófiája
Pleidell Orsolya: Statikus és dinamikus világkép az ókori Egyiptomban
Wessetzky Vilmos: Egyiptomi örökkévalóság jelképek Arnekhmani meroéi uralkodó jelvényein
Kákosy László: Az egyiptomi időfogalmak
Fóti László: Moiris és Ménés
Nagy István: Archaikus kultuszok a későkori Saisban
László Péter: Egy mitikus személyiség a történelmi valóság tükrében (Chaemuaset memphisi főpap)
Ecsedy Ildikó: Mitosz és történelem a régi Kínában
Gaál Ernő: Iwarša
Komoróczy Géza: «Ég és föld elválása»

1973. október 8—11 között rendezte a Társaság a bevezetőben említett nemzetközi kollokviumot «A Római Birodalom dunai és keleti tartományai az i. sz. 4. században» címmel, amelyen kisszámú meghívott előadó, a kollokvium tárgyának legkiválóbb ismerői tartottak termékeny vitáktól kísért referátumokat.

A két vidéki szakosztály munkája a megszokott keretek között folyt. Debrecenben három felolvasó ülés volt: az elsőn O. Reverdin 1973. október 26-án budapesti előadását ismételte meg, a másodikon 1974. március 20-án Ritoók Zsigmond adott elő «A Pervigilium Veneris kompozíciója» címen, a harmadikon 1974. április 18-án Angelo Brelich professzor «Juppiter és a római vallás kezdetei» címen. Szegeden csak egy előadás volt 1973. december 12-én, amelyet Szádeczky-Kardoss Samu tartott «Újonnan felfedezett forrás a Gracchus család történetéhez» címmel.

Külföldi vendégelőadóink részére három alkalommal rendeztünk rendkívüli felolvasó ülést Budapesten: 1973. október 18-án Maria Cytowska, a varsói egyetem professzora adott elő «Erasme et les Turcs» címmel, 1973. október 24-én Olivier Reverdin genfi professzor előadása hangzott el «L'humanisme genévois à l'époque de la Réformation» címmel, 1974. március 27-én pedig Guilleaume Cardascia, a párizsi Faculté de Droit et des Sciences Économiques professzora beszélt az ékírásos jog és az ószövetségi törvényhozás kapcsolatairól.

A középiskolai tanárok továbbképzésére indított előadássorozatot ebben az évben az érdeklődés hiánya miatt sajnos nem folytattuk. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat keretében viszont szabadegyetemi szinten ebben az évben is volt két előadás-

sorozat, az egyik az ókori világirodalomról, a másik az ókori történelem nagy egyéniségeiről.

A legutóbbi közgyűlésen először került kiosztásra az alapítójáról elnevezett Révay József-díj. Az 1971. évi közgyűlésen kitűzött pályatétel «valamely görög vagy római klasszikus szerzőre vonatkozó, önálló szövegkritikai vizsgálatokból kiinduló, új eredményeket hozó tanulmány» volt. A 2000 Ft-os pályadíjat Fröhlich Ida nyerte el a pseudophilóni «Liber Antiquitatum Biblicarum» vizsgálatával, amelynek első részében az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában őrzött kódex tanulságait értékesítette a csak latin fordításban fennmaradt mű szövegtörténete szempontjából. A munka azóta «Bibliai legendák a hellenisztikus zsidó történetírásban» címen megjelent az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványsorozatában.

A hazai ókortudomány művelésében kiemelkedő érdemeket szerzett kutatók kitüntetésére alapított Ábel Jenő-emlékérmet a legutóbbi közgyűlésen Hahn István professzor kapta meg. Az év folyamán a Társaság felolvasó ülésein fiatal kutatótól tartott legjobb előadást jutalmazó Marót Károly-díjat ketten nyerték el: 2500—2500 forint jutalmat kapott Karsay Orsolya «Az ókori irodalom szerepe az utolsó bizánci reneszánszban» és Tóth István «Ornamenta Iovis Dolicheni» című előadásáért.

A szokásos évenkénti középiskolai latin tanulmányi verseny lebonyolítása ezúttal is B. Révész Mária egyetemi docens érdeme. Az egyes gimnáziumokban február 27-én tartott első forduló szövege Eutropius művéből a Corvinus név eredet-mondája volt. Közel 100 iskola mintegy 900 tanulója vett részt a versenyen, köztük II. osztályosok is, amit a korábbiakhoz viszonyítva könnyebb szöveg is lehetővé tett. A döntő forduló március 23-án az ELTE Bölcsészettudományi Karán került lebonyolításra. A tétel Curtius Rufus egy szövegrésze volt: Nagy Sándort meggyógyítja hűséges orvosa. Az első forduló beküldött dolgozatai alapján 82 tanuló (51 vidéki és 31 budapesti) kapott meghívást a döntőben való részvételre, 64 iskola (42 vidéki és 22 budapesti) képviseletében, köztük öt II. osztályos. Az előző évektől eltérően az idén a fiúk voltak többségben: 47 fiú és 35 lány volt a résztvevők között. Örvendetes jelenség, hogy a verseny résztvevőinek létszáma az elmúlt évihez képest emelkedett, és hogy most első ízben II. osztályos is szerepelt a jutalmazottak közt. Az I. díjra érdemes dolgozat azonban nem akadt. Ehelyett két 1200—1200 forintos második díj került kiosztásra; nyertesük Gréczi Katalin (Bp. XVI. Szerb Antal Gimnázium, IV. oszt., tanára Eszláry Lászlóné) és Mayer Gyula (Bp. V. Veres Pálné Gimnázium, IV. oszt., tanára Turcsányi Erzsébet). III. díjat (1000—1000 forint) nyert Perczel István (Bp. V. Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium, II. oszt., tanára Hollós Istvánné) és Tarr József (Kaposvár, Munkácsi Mihály Gimnázium, IV. oszt., tanára Parlag Tibor). Első fokú dicséretet és könyvjutalmat kapott 3 budapesti és 2 vidéki, másodfokú dicséretet 3 budapesti és 11 vidéki tanuló.

Társaságunk választmánya felülvizsgálta tagjainak jegyzékét, és úgy döntött, hogy azokat, akik semmilyen módon nem vesznek részt a Társaság munkájában, töröljük a tagok sorából. Így új felvételek ellenére a taglétszám jelenleg kevesebb a múlt évinél, 444 fő; ez azonban csak a tényleges helyzet realizálása, a Társaság életében semmilyen változást nem jelent.

Ez az év sem szűnt meg táplálni azt a hagyományt, hogy az évi beszámoló végét halottainknak szemteljük. Első helyen kell megemlékezni Kardos Tibor akadémikusról, a kiváló humanizmus-kutatóról és humanistáról. Munkásságának középpontjában a magyarországi humanizmus latin nyelvű irodalma állt, bár rendkívüli méretű tudományos tevékenysége térben és időben messze túllépett ennek határain. A magyar humanizmust európai keretek közt vizsgálta, s nemcsak antik forrásai érdekelték, hanem az antikvitás végétől a reneszánszig terjedő egész történeti kor, mint ennek a hagyománynak a közege, de ugyanúgy az egész olasz és magyar irodalom is, mint amelyeknek egésze segít csak megérteni azt a részt, amelyre kutatásait koncentrálta. Fiatalkori tanulmányai új színt, friss levegőt hoztak a magyar humanizmus kutatásába; elég csak néhányra emlékeztetni: Hét symposion, Mátyás udvara és a krakkói platonisták, Reneszánsz királyfiak neveltetése, Janus Pannonius bukása. Ezekből nőttek ki még a háborút közvetlenül megelőző években talán legidőtállóbb szintézisei: Deákműveltség és magyar reneszánsz, Középkori kultúra, középkori költészet, valamint az 1942-ben megjelent, olaszul is publikált, ma is egyedülálló áttekintése: A magyarság antik hagyományai. Élete utolsó negyedszázadában mint a budapesti Tudományegyetem olasz tanszékének vezetője, erejét az olasz irodalmi és humanista tanulmányok között osztotta meg. Ekkor készült hatalmas monográfiája, A magyarországi humanizmus kora, majd hét évvel ezelőtt megjelent, szívéhez talán legközelebb álló könyve, Az Árgirus-széphistória, amelyben tudós érdeklődése és ettől elválaszthatatlan emberi egyénisége a legteljesebben mutatkozott meg: ókori görög, ciprusi, mediterrán hagyományok, Itália az ókortól a 18.

századig, a magyar reneszánsz és annak anyanyelvi hajtásai a munka változó színterei, amelyeket szellemével újra meg újra bejárt, s amelyeknek központjában, a szenvedélyesen szeretett Itáliában testben-lélekben mindig boldogan elidőzött. A háborús évek szörnyűségei után az ő igazgatása alatt megnyílt római Magyar Akadémia volt az egyik első és nem kis jelentőségű megindítója a magyar szellemi életnek. Az ő vezetése alatt hirtelen felpezsdült ott tudomány és művészet, az intézet egyetlen lakóját sem hagyta érintetlenül a belőle sugárzó szinte gyermekien izgatott lelkesedés Itália minden korbeli kultúráinak legjava és nem utolsó sorban az olasz táj és szellem iránt, lelkesedés, amelyet hazahozott magával, s amelyet élete végéig ébren tartott magában és mindenkiben, akivel érintkezett. Tudva vagy tudatlanul mindnyájunkban a Falconieri-palota pálmáit és barokk termeit, kirándulásokat etruszk sírkamrákhoz és kora-reneszánsz olasz templomfreskókhoz, a tudományos kutatás zenével és képzőművészettel átszőtt lelkesültségét idézi fel emléke, amelyről olyan nehéz elhinni, hogy most már csak emlék marad mindörökké.

Nem kevésbé súlyos veszteséget jelent Gáldi László professzor halála. Bámulatos nyelvtudásával, költő-indulásának emlékét őrző finom stílusérzékével és verstani érdeklődésével a nyelv- és irodalomtudomány hatalmas területeit járta be négy évtizedes kutató pályája során. A mi szempontunkból elsősorban az ókori latin nyelv továbbélési formáinak problémáival, a közép- és újlatin, a bizánci és újgörög nyelvtörténettel, az antik metrikával és annak újkori utóéletével foglalkozó tanulmányai jelentettek különösen sokat. Társaságunkban is tartott előadást. Éles kritikai érzéke, iróniája, ismereteinek lenyűgöző sokrétűsége és alaposság, szellemének a költőinterpretációkban és egy-egy nyelvészeti kérdés megvilágításában egyformán felcsillanó gazdagsága sokáig őrzi majd emlékét közöttünk.

Alig 39 éves korában tragikus hirtelenséggel távozott közülünk Diósdy György, az ELTE Jogtudományi Kara római jogi tanszékének docense. Mint Társaságunk előadóját is ismertük, még inkább a jogi papyrológiáról, a római földtulajdonról írt jelentős dolgozataiból, «The Ownership in Preclassical and Classical Roman Law» című, 1971-ben megjelent monográfiájából, s «A római jog világa» címen közvetlenül halála előtt megjelent szöveggyűjteményéből, amely az Európai Antológia sorozatának köteteként szakemberek és érdeklődők szélesebb köre számára tette megismerhetővé kutatásainak fő tárgyát, adta bizonyságát tudása mélységének és a szaktudomány keretein túllátó és túlvezető tehetségének.

Pár nappal ezelőtt hunyt el dr. Sümeghy Vera. Eleinte az ókori görög művészet atlétikai vonatkozásaival foglalkozott, az utóbbi évtizedben antik vallástörténeti kutatásokkal, amelyeknek középpontjában az őskori kocsi-ábrázolások és görög termékenységi ritusok értelmezése állt. Társaságunk lelkes tagját, üléseink állandó látogatóját és egykori előadóját vesztette el benne.

Szilágyi János György

LEXICON ICONOGRAPHICUM MYTHOLOGIAE CLASSICAE

A klasszikus ókor tárgyi emlékanyagának mitológiai értelmezése a múlt század második negyedében a német romantikában vett nagy lendületet. Az interpretációk nagy része is a romantika bélyegét viselte magán, elsősorban a két vezéralak, Eduard Gerhard és Theodor Panofka művei. Lényegében ez a minden ábrázolás mögött misztériumot kereső irányzat érte el a csúcspontját Bachhofen munkásságában, csakhogy a nagy baseli tudós koncepciói jóval sokoldalúbbak, messzetekintőbbek voltak, mint rajongó német elődeinek elképzelései, s így mondanivalójuk sokszor még akkor is termékenynek és a lényeget megragadónak bizonyult, ha maga a tárgyalt antik emlék vagy mitosz értelmezése téves volt.

A kijózanodást elsősorban Friedrich Gottlieb Welcker, s még inkább Otto Jahn munkássága hozta, a mitológiai interpretáció szigorúbb igényű tudományos módszereinek kidolgozásával. Az eredmények kevésbé voltak látványosak és lebilincselők, mint a romantikusok művei, de előkészítették a talajt az antik mitológia írott és tárgyi forrásanyagának monumentális szintéziseihez, amelyek egyfelől Carl Robertnek írott és tárgyi emlékanyagot együttlátó és a hermeneutika módszereit is tisztázó monográfiáiban (elsősorban: Bild und Lied, 1881; Archäologische Märchen, 1886; Archäologische Hermeneutik, 1919 és Preller mitológiájának új feldolgozása: Preller—Robert, Griechische Mythologie, 1894 és Die griechische Heldensage, 1920—26), másfelől a Wilhelm Roschertől szerkesz-

tett Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie 6 kötetében (1884—1924) valósultak meg. A Roscher-Lexikon igénye az írott és tárgyi források együttes feldolgozása volt, de a felszaporodó tárgyi emlékanyag kutatásának önállósodását, a két különböző jellegű, bár nyilvánvalóan azonos jelentőségű forráscsoport tanulmányozásának kettészakadását jelzi, hogy a nagyobb címszavakat egy-egy filológus és archaeológus megosztva dolgozta fel.

A Roscher-Lexikon lényegében az 1880—1910 közti korszak terméke volt, a kiadás befejezése csak az első világháború miatt húzódott el. A következő korszakra a szakadék elmélyülése volt jellemző filológia és archaeologia között. A klasszikus ókor tárgyi hagyatékával foglalkozó kutatók érdeklődésének középpontjába a formai — tipológiai és stilisztikai — vizsgálat került, egy dombormű vagy vázakép készítési idejének, készítő műhelyének vagy mesterének meghatározása jóval intenzívebb kutatás tárgya volt, mint az ábrázolás megfejtése. G. Rodenwaldt már 1932-ben kénytelen volt megállapítani, hogy «a vázaképek értelmezése nem tartott lépést stilisztikai vizsgálatukkal» (Arch. Anz. 1932, 7), és ez ugyanígy elmondható lett volna a többi műfajokról is.

A tartalmi kérdések háttérbe szorításáért cserében a régészet és művészettörténet az attribució, a keltezés, a tárgyi meghatározás módszereinek tökéletesítését nyújtotta. De a második világháborút követő évtizedben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ez nem lehet célja, legföljebb eszköze a kutatásnak. Mind jobban erősödött az érdeklődés az antik művészet emlékeinek tartalmi mondanivalója iránt, és mind inkább erősödött az érzés, hogy az archaeológusoknak anyagukról éppen annak talán legfontosabb vonatkozásában túlságosan kevés és érdektelen a mondanivalójuk ahhoz képest, amit az újabbkori művészetek területén a klasszika archaeologia tanítványából mesterévé váló művészettörténeti kutatás új módszereivel elért.

Ennek a helyzetnek tarthatatlanságát és a klasszika archaeologia létét fenyegető veszélyét sokan és sokfelé felismerték. Ennek első jele a klasszikus művészetek ikonográfiájára vonatkozó kutatások rohamos gyarapodása volt. Mintegy két évtized alatt pedig az elért eredmények és a széles körű, távolról sem pusztán az ókorkutatás felől jövő igények megérlelték egy új lexikon kiadásának gondolatát.

A Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae létrehozását 1971 decemberében egy Párizsban tartott nemzetközi kerekasztal-megbeszélésen határozták el, Lily Kahil, a fribourgi egyetem professzornője javaslatára. A vállalkozás megindulását sokirányú munka követte, amelynek eredményeképpen az új lexikon tartalmi kérdései, kiadásának módja és munkálatainak szervezete lényegében tisztázódott, Az 1974 májusában Párizsban tartott kerekasztal-megbeszélésen, amelyen a vállalkozásba újonnan bekapcsolódott országok, Bulgária, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Románia és a Szovjetunió képviselője is részt vett, már csak részletkérdések eldöntésére és a kialakult tervek jóváhagyására volt szükség.

A készülő munka címe pontosan jelzi a vállalkozás célkitűzéseit. A feldolgozás lexikon-jellegű, vagyis a publikálás ABC-rendben egymás után következő címszavakban történik. A lexikon a klasszikus ókorra, vagyis a görög, etruszk és római kultúrára korlátozódik; más ókori kultúrák, mint Egyiptom, a Közelkelet, a kelták, szkíták, thrákok stb. mitoszai vagy mitológiai alakjai csak akkor kerülnek be a munkába, ha a görög-római világban meghonosodtak vagy új interpretációt kaptak. A «klasszikus» mint időmeghatározás a krétai-mykénéi kultúrától az ókeresztény művészetig terjedő időt jelzi; az alsó határt a Reallexikon für Antike und Christentum anyaga szabja meg: ami abban szerepel, arra csak utalás történik. Nehezebb a «mitológiai» kereteinek pontos megvonása. A szorosabb értelemben vett mitológiai anyagon kívül külön címszót kapnak a perszonifikációk (pl. Eiréné, Tiberis), mitikus szörnyalakok (pl. griff), sőt a vallásos gondolkodásban szerepet játszó más állatalakok (pl. oroszlán) is. Sem általános, sem egyes attributumokról szóló címszavak a terv szerint nem lesznek. Végül a lexikon kifejezetten ikonográfiai jellegű, tehát tárgya kizárólag az, amit a klasszikus ókori mitológiákból tudomásunk szerint képzőművészetileg megjelenítettek, vagyis aminek vagy magát a fennmaradt ábrázolását, vagy ábrázolásának antik leírását ismerjük. A tárgyalásnak ez az ikonográfiára korlátozása abból a józan felismerésből ered, hogy a klasszikus mitológia írott forrásanyagát nem érdemes a Roscher-Lexikon, a Realenzyklopädie vagy a nagy kézikönyvek után újra feldolgozni, de a jelenlegi kutatógárda ezt nem is tudná a régiekkel vetekedő színvonalon megcsinálni. Az emlékanyag azonban olyan mértékben növekedett meg a Roscher-Lexikon kiadása óta, hogy ez önmagában is indokolná az ikonográfiai rész újra feldolgozását. Ehhez járul a reprodukciós technika tökéletesedése. A képanyag ugyanis a Roscher-Lexikonénál jóval nagyobb lesz az új munkában, a szövegrésszel azonos terjedelmű. A szerkesztők természetesen mindezek ellenére tudatában vannak annak, hogy az írott forrásanyagot nem lehet teljesen mellőzni még kifejezetten ikonográ-

fiai jellegű feldolgozásban sem, ezért a címszavak rövid áttekintést adnak a vonatkozó irodalmi hagyományról és annak ikonográfiai jelentőségéről. Részletes tárgyalást kap az írott hagyomány olyan esetekben, mikor újonnan előkerült, a régebbi lexikonokban és kézikönyvekben még nem említett, ikonográfiai érdekességű szövegről van szó (pl. Euripidés Erechtheus-ának új töredékei).

A terv szerint a lexikon (hivatalos rövidítése: LIMC) öt kettős (szöveg + tábla) kötetben fog megjelenni, egyenként 800 lap + 300 tábla terjedelemben, a zürichi Artemis Verlag kiadásában. Az első kötet megjelenésének időpontja 1980; a többi kötet a terv szerint 2—3 éves időközökben követi, úgyhogy a vállalkozás 10—15 évet fog igénybevenni.

A lexikon előkészítésének munkái nemzetközi és nemzeti síkon folynak. Az egész munka gazdasági alapjait egy alapítvány képezi (Fondation pour le LIMC), amelynek székhelye a Fondation Hardt a Genf melletti Vandoeuvre-ben. Az alapítványt a vállalkozásban résztvevő országok megfelelő intézményei tartják fenn: ezek tetszés szerinti arányban járulnak hozzá kiadásaihoz, de oly módon, hogy Svájc, mint a munka központja, a teljes alapítványi összeg 40%-át adja. Eddig a következő országok jelentették be, hogy rendszeres évi anyagi támogatást juttatnak az alapítványnak: Anglia, Ausztrália, Ausztria, Belgium, Egyesült Államok, Franciaország, Görögország, Jugoszlávia, Kanada, Lengyelország, Olaszország, Spanyolország és Svájc. Az Alapítvány elnöke O. Reverdin genfi professzor. Az Alapítvány tanácsának tagja az alapítványt anyagilag támogató intézmények egy-egy képviselője. Az Alapítvány tanácsa hagyja jóvá a lexikon munkáit irányító tudományos bizottság tagságát; a tudományos bizottságban minden ország képviselve van, amely részt kíván venni a lexikon munkájában, függetlenül attól, nyújt-e az illető ország anyagi támogatást az alapítványnak. Végül a legszűkebb és legközvetlenebb nemzetközi szerve a vállalkozásnak a szerkesztőbizottság, amelynek főtitkára L. Kahil, tagjai: J. Boardman, Ph. Bruneau, N. Kontoleon és E. Simon. A szerkesztő és a Baselben működő szerkesztőségi iroda vezetője Dr. H. Chr. Ackermann.

A Lexikont 1973 júniusa óta az Union Académique Internationale patronálja, amelynek részéről a publikáció igazgatója M. E. Turner professzor.

Az 1974. májusában tartott megbeszélésen a szerkesztőbizottság főtitkára előterjesztette a címszavak ideiglenes jegyzékét, amelyet minden résztvevő ország megkapott, továbbá a címszavak kidolgozásának szabályzatát és néhány mintaképpen véglegesen megfogalmazott címszót, valamint a kiadótól készített szedésmintát; ezeket szintén megkapták a résztvevő országok.

A cikkek öt részből állnak: az írott források említett áttekintésével kezdődnek; ezt követi az emlékanyag műfajok szerinti katalógusa, az egyes darabokra vonatkozó legfontosabb tudnivalók (méret, állapot, lelőhely, őrzési hely) pontos megadásával. A katalógusok csak a kitűzött célnak megfelelő mértékű teljességre törekszenek, tehát sokszorosított daraboknak csak egy példányát sorolják fel; az ikonográfiai szempontból jelentéktelen változatokat mellőzik. A cikkek harmadik része a katalógusban felsorolt anyag történeti értékelése, tehát a cikk tárgyának az írott források figyelembe vételével megírt történeti ikonográfiája. Ezt a legfontosabb adatokat tartalmazó bibliográfia követi, s a táblakötet illusztrációi járulnak hozzá. A cikkek nyelve angol, francia, német vagy olasz a szerző tetszése szerint.

A cikkekkel szemben támasztott tartalmi követelmények értetik meg a lexikon munkájában részt venni kívánó egyes országokra háruló nemzeti feladatokat. Az emlékek katalógusának teljességéhez szükséges a múzeumok és gyűjtemények ismeretlen vagy alig ismert anyagának összegyűjtése és hozzáférhetővé tétele. Ez két irányú munkát jelent. Az egyik az illető országok kevésbé ismert klasszikus ikonográfiai tárgyú publikációinak adatszerű feldolgozása; kevésbé ismertnek minősülnek a lexikonban használt nyelveken írott eldugottabb, lokális kiadványok, és a többi nyelven publikált valamennyi kiadvány. A másik feladat az egyes országok köz- és magángyűjteményeiben őrzött ikonográfiai érdekességű klasszikus emlékanyag feldolgozása. A feldolgozás darabonként, a szerkesztőségtől kidolgozott minta-cédula rovatai szerint történik. A felvett anyagról a cédulák két példányban készülnek; az egyiket a baseli szerkesztőség kapja meg, s a megfelelő cikk írójának rendelkezésére bocsátja, a másik a készítő országban marad.

A 27 ország közül, amely eddig bejelentette részvételét a vállalkozásban, a legtöbb már megalakította nemzeti központját, amelyből a fenti feladatok végzését irányítják. Nyilvánvaló, hogy a kitűzött célt csak intenzív nemzetközi együttműködéssel, az egyes országokban működő központok aktív tevékenységével lehet elérni. Egyúttal az is világos, hogy ebből a munkából a résztvevő országoknak a lexikon megvalósulásától függetlenül is jelentős hasznuk van: eredményeképpen az illető országban őrzött klasszikus mitológiai anyag teljes, egységes szempont szerint felvett anyaga összegyűjtve áll a

kutatók rendelkezésére, s természetesen a lexikon lezárása után is kis fáradsággal állandóan teljessé tehető.

A Magyar Tudományos Akadémia, átlátva a vállalkozás fontosságát, elhatározta a magyar kutató központ létesítését, amely az Ókortudományi Kutatócsoport keretében fog működni. Nálunk különösen nagy jelentősége lesz ennek a munkának, mert az ikonográfiai, az antik emlékek értelmezésére irányuló kutatások rendkivül elmaradott stádiumban vannak. A lexikon számára történő anyaggyűjtés eredményeképpen készen fog állni a pannoniai római emlékanyag teljes ikonográfiai corpusa, amelynek segítségével az eddig elért vallástörténeti eredményeket hitelesíteni vagy korrigálni, nem egy esetben pedig továbbfejleszteni is lehet.

A LIMC által mozgásba hozott ikonográfiai kutatások az egyes országokban működő bizottságok első beszámolóinak tanúsága szerint új korszakot jelenthetnek az ókortudománynak ezen a területén. Elég csak néhány sokat ígérő kezdeményezést említeni: a gemmák (Boardman és Zwierlein-Diehl), az etruszk tükrök (Lambrechts), közelkeleti mozaikok (J. Ch. Balty), a reliefkerámia (M. O. Jentel), az archaikus vázafestészet eddig elhanyagolt csoportjai (Hampe, Simon), az Ibér-félsziget emlékanyaga (spanyol munkaközösség), a keleti istenségek klasszikus ikonográfiai vonatkozásainak (Tran Tam Tinh és Vermaseren) teljes feldolgozása indult meg eddig. Már most is látható, hogy a LIMC létrehozása érdekében megindult munka messze túl fog nőni a Lexikon keretein, s ez a már önmagában is nagyjelentőségű és általános igényt kielégítő vállalkozás még inkább azzá válik, ha ösztönzést ad az egész ókortudománynak ahhoz, hogy újból a klasszikus kultúrák emlékanyagának értelmezését, megértését tekintse egyik legfőbb feladatának.

Szilágyi János György

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK ÉKÍRÁSKUTATÓINAK NEMZETKÖZI KONFERENCIÁJA

(Budapest, 1974. április 23—25.)

A Magyar Tudományos Akadémia Ókortudományi Kutatócsoportja és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti tanszékei 1974. április 23—25. között rendezték meg Budapesten a szocialista országok ékíráskutatóinak (asszириológusainak) első nemzetközi konferenciáját. A találkozó gondolata már régebben felvetődött; először I. M. Djakonov és a leningrádi asszириológusok fogalmazták meg, de csakhamar csatlakoztak hozzá a többi szocialista ország kutatói is. Így a magyar meghívás kedvező fogadtatásra talált. A konferencia fő feladata az volt, hogy módot adjon a szocialista országokban — gyakran elszigetelten — működő szakembereknek a kutatási eredmények kölcsönös megismerésére, s az együttműködés szervezett, hivatalos vagy egyszerűen baráti alapjainak lerakására. Emellett azonban lehetőséget akartunk teremteni a találkozásra azokkal a nyugati kutatókkal is, akik már eddig is érdeklődést mutattak a szocialista országokban folyó kutatások iránt, de nem találtak alkalmat a személyes érintkezésre. A közvetlen cél azt kívánta, hogy a konferencia tudományos programját oly körben jelöljük meg, amely lehetővé teszi minden illetékes szakember bekapcsolódását. Ezért nem valamely szűkebb téma megbeszélését tűztük ki, hanem a témaválasztással is azt akartuk elősegíteni, hogy mindenki, aki a konferencia munkájában részt kíván venni, a maga kutatási területén, mintegy «névjegy»-ként, megfelelő előadást tarthasson. A téma, amelyet — e megfontolás alapján — kitűztünk: «Az ókori Elő-Ázsia történelme és kultúrája az ékírásos és a régészeti források alapján», szerencsésnek bizonyult.

A konferencia iránti érdeklődés — mind keleten, mind nyugaton — messze meghaladta a várakozásokat. Több mint 80 tudós külföldi vendég érkezett, összesen 14 országból. Különösen örvendetes volt, hogy a szovjet kutatást a nemzetközi kongresszusokon megszokottnál magasabb létszámú küldöttség, 16 fő képviselte, mégpedig az ékírásos kutatások minden jelentékeny központjából (Leningrád, Tbiliszi, Moszkva, Jereván, Baku stb.). A résztvevők fele a szocialista országokból érkezett (Szovjetunió, NDK, Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország). Itt volt Iraq és Jordánia képviselője, két olyan országé, amelyben az ókori kelet kutatása szinte a nemzeti tudományok közé tartozik. A nyugati országokból (NSzK, Ausztria, Nyugat-Berlin, Olaszország, Belgium, USA) sok nagytekintélyű professzor mellett nagy számban jöttek el a fiatal, erősen társadalomtörténeti érdeklődésű kutatók.

A konferencia három napon át tartotta üléseit, mind délelőtt, mind délután. Összesen 42 előadás hangzott el. Az előadások magas száma miatt két délelőtt párhuzamosan, két szekcióban kellett az üléseket megtartani. A legtöbb előadást élénk vita követte. Az előadások kivonatát tartalmazó gyűjteményt[1] még a megnyitó ülés előtt

Az első délelőtt, *Harmatta J.* elnöki megnyitója után, több olyan előadás hangzott el, amely a mezopotámiai társadalom történetének legfontosabb elvi kérdéseit tárgyalta. *G. A. Melikisvili* (Tbiliszi) az ókori keleti társadalmak döntő sajátosságának a föld magántulajdon viszonylagos fejletlenségét tartja, anélkül azonban, hogy meglétét tagadná, s arra hívja fel a figyelmet, hogy a királyi, templomi és földközösségi «szektor» nem különíthető el egymástól merev módon.[2] *I. M. Djakonov* (Leningrád) kimutatta, hogy az i. e. 3—2. évezredben nem beszélhetünk tömeges méretű rabszolgatartásról; az ókori keleten a függő lakosság helyzete a helótákéval állítható párhuzamba; a kis magángazdaságokban — amelyek fontos szerepet játszottak — a függő helyzetben levő személyek a tulajdonossal együtt vettek részt a termelő munkában.[3] Ez a két fontos előadás, amelyek egyébként korántsem egybehangzó nézeteket fogalmaztak meg, a köztük levő véleménykülönbség ellenére is egyértelműen azt bizonyítja, hogy a szovjet kutatás meghaladottnak tekinti az ún. «ázsiai termelési mód» kérdéséről folytatott vitákat,[4] s ezt a kategóriát nem tartja alkalmasnak az ókori keleti társadalom jellemzésére. *H. Klengel* (Berlin) a mezopotámiai történelem döntő korszakát, az ún. óbabilóni kort jellemezte, rámutatva az államnak a gazdasági életben játszott szabályozó szerepére és a magán gazdasági szektor fontosságára; a kor gazdag, erős művészete — főként irodalma — élénken reagált a társadalmi változásokra. *J. Klíma* (Prága) a korai mezopotámiai társadalomtörténet egyik legvitatottabb kérdésével, a *mušķēnum* szó értelmezésével foglalkozott; a kutatástörténet ismertetése után hangsúlyozta, hogy a kérdés csak nagyobb összefüggésben, a társadalmi struktúra kérdésének részeként oldható meg, de az máris valószínűnek látszik, hogy a szó a lakosságnak azt a rétegét jelölte, amely a palotától ellenszolgáltatások fejében kapott földből élt.

A délutáni ülés előadói folyamatban lévő munkálataikat ismertették. *M. Mayrhofer* (Bécs) indo-árja bibliográfiájának folytatásáról szólva a források hiperkritikus szemléletétől is elhatárolta magát; *W. Röllig* (Tübingen) Elő-Ázsia ékírásos földrajzi neveinek repertóriumáról és a térség történelmi atlaszáról beszélt; *G. Pettinato* (Róma) — illetve helyette *H. Sauren* (Louvain) a III. Ur-i dinasztia okmányainak szótárát — a šumer lexikográfia történetében mérföldkőnek ígérkező vállalkozás! — ismertette; *H. Freydank* (Berlin) a berlini múzeumban évtizedek óta kiadatlanul heverő középasszír okmányok feldolgozásáról, és a munka társadalomtörténeti hozamáról adott tájékoztatást. *H.-J. Nissen* (Berlin) az archaikus dél-mezopotámiai társadalom rétegződésével kapcsolatos, saját ásatásain (Uruk) alapuló új szempontú kutatásairól számolt be.

A második nap délelőttjén az I. szekció az i. e. 1. évezred «peremterületei»-nek történetével foglalkozott. *R. Sz. Rzchiladze* (Tbiliszi) Hérodotos kelet iránti csodálatának tényezőit elemezte. *I. Schiffmann* (Leningrád) a magán földtulajdon kialakulását vizsgálta az i. e. 1. évezred első felében, az Ószövetség alapján;[5] szintén a földtulajdonnal foglalkozott *J. P. Weinberg* (Daugavpilsz) is, ő azonban az Achaimenida korban a városok polgári—templomi közösségét tartja a földek tulajdonosának. *J. C. Greenfield* (Jeruzsálem) a *marzeaḥ* intézményének társadalmi szervezet jellegét mutatta ki, Ugarittól a hellénisztikus korig ívelő — részben új — forrásanyag alapján. *B. Funck* (Berlin) I. Seleukos Nikator belpolitikájáról beszélt.

A II. szekció šumerológiai kérdésekkel foglalkozott. *J. Oelsner* (Jena) az óbabilóni kori Nippur lakosságának vagyoni helyzetét és rétegződését elemezte a Hilprecht-gyűjtemény általa kiadásra előkészített okmányai alapján; *J. Braun* (Varsó) a šumer és a

[1] Internationale Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder. Budapest, 23—25. April, 1974. Zusammenfassung der Vorträge. Budapest 1974. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti tanszékeinek kiadványai, 8.)
minden résztvevő kézbe kapta, s ez a kis füzet igen megkönnyítette a nyelvi megértés kezdeti akadályainak elhárítását.

[2] Vö. VoprIst 1966, XI, 65—80; NAA 1972, IV, 53—64.

[3] Vö. *I. M. Djakonov:* Az ókori Közel-Kelet társadalma az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében. Bp. 1972; VDI 126 (1973, IV) 3—29.

[4] L. pl. a Problemy dokapitalističeskih obščestv v stranah Vostoka. Moszkva 1971. c. kötet tanulmányait, vagy a VDI és a NAA 1965—1966. évfolyamainak hasábjain folytatott vita szaktudományos hozzászólásait.

[5] Vö. VDI 94 (1965, IV) 26—41.

tibeto—burmai nyelvek rokonsága mellett foglalt állást, főként a szókincs bizonyos egyezései alapján — előadását többen is erősen bírálták (I. M. Djakonov, D. O. Edzard és mások); *A. Vajman* (Leningrád) — akinek előadását I. M. Djakonov olvasta fel — az archaikus šumer írás megfejtésével kapcsolatos kutatásait foglalta össze; *Lukács B.* és *Végső L.* a šumer királylista matematikai módszerű elemzéséről beszélt.[6] Ugyanitt hangzott el *Kákosy L.* előadása a Szépművészeti Múzeum egyiptomi mágikus papiruszának sémi istenneveiről.

A délutáni ülésen folytatódtak a šumerológiai tárgyú előadások. *J. Krecher* (Münster) a földtulajdon adásvételének jogi terminológiájával foglalkozott az i. e. 3. évezred középső harmadának okmányai alapján, kimutatva, hogy a vevő «ajándék»-a és egyéb szolgáltatásai a vételár részét képezték; *J. M. Sarasenidze* (Tbiliszi) megállapította, hogy a s u k k a l - m a ḫ a III. Ur-i dinasztia állami adminisztrációjának legmagasabb méltósága volt; *B. Hruška* (Prága) az óbabilóni kori juhtenyésztés forrásai alapján árnyalt képet rajzolt az államapparátus felépítéséről és gazdasági irányító szerepéről. Három előadás a šumer irodalomtörténet problémáival foglalkozott. *H. Sauren* (Louvain) a šumer hősi epikát a III. Ur-i dinasztia templomi kultuszához kapcsolta. *V. Afanaszjeva* (Leningrád) a šumer költészetet a szovjet folklorisztika módszereivel elemezte — előadása élénk érdeklődést és nagy elismerést váltott ki; *Komoróczy G.* ugyanerről a tárgyról beszélt, de döntő jelentőséget tulajdonított a «folklór» és az egyszeri költői alkotások külön kezelésének.

A harmadik nap délelőttjén az I. szekcióban *N. V. Harutjunjan* (Jereván) Urarṭu utolsó királyainak sorrendjét tárgyalta az új feliratok alapján; *Sz. Kaskaj* (Baku) Északnyugat-Irán (Mannaj) i. e. 1. évezred eleji régészetével foglalkozott; *E. Lipiński* (Louvain) az i. e. 8—7. sz.-ból származó új asszíriai arámi okmányokat ismertetett; *N. Khazaradze* (Tbiliszi) összefoglaló képet adott Tabal kultúrájáról az i. e. 1. évezred első felében, s megkísérelte a luwi nyelvi elemek kimutatását; *T. Madhloom* (Baghdad) azokról az idegen elemekről beszélt, amelyek az újasszír hadsereg fegyverzetében a képzőművészeti ábrázolások alapján kimutathatók; *Gaál E.* a Barrattarna mitanni uralkodó «elégetés»-ére alapozott elméletekről mutatta ki, hogy a Nuziban talált áldozati leltár téves értelmezéséből indulnak ki.

A II. szekció Kis-Ázsia nyelveivel és történelmével foglalkozott. *V. G. Ardzinba* (Moszkva) a hatti nyelv esetleges kaukázusi kapcsolatainak kérdését tárgyalta; *A. Kammenhuber* (München) a boğazköyi hurri szövegek történeti forrásértékéről, *G. Giorgadze* (Tbiliszi) a «szabad» jelentésű hettita szavak jelentésváltozásai mögött rejlő társadalomtörténeti folyamatokról, *V. Korošec* (Ljubljana) a hettita törvények jogi szerkezetéről beszélt; *N. Mkrtcsjan* (Jereván) a hettita és az örmény szókincs párhuzamaival foglalkozott; *Maróth M.* az indoeurópai laryngálisok kérdésében új forrásanyag — az ugariti átírások — alapján kialakított elgondolását ismertette.

A délutáni ülésen *A. Malamat* (Jeruzsálem) a megiddói csata (i. e. 609) hátterét elemezte, cáfolva, hogy Júda Egyiptom-ellenes fellépése eleve vakmerőség lett volna; *D. A. Khahutaisvili* (Tbiliszi) a kaukázusi vasművesség jelentőségével foglalkozott; *Sz. Hodzsas* (Moszkva) Erebuni új freskóleleteit elemezte. *W. Heimpel* (Berkeley, Calif.) a dél-iraqi mocsarakban tett tanulmányútjának eredményeit ismertette, gyönyörű képeket mutatva be. *M. A. Dandamajev* (Leningrád) az újbabilóni kori társadalom osztályszerkezetével foglalkozott, kimutatva, hogy a lakosság döntő többségét a kistulajdonos szabad termelők alkották.

A konferencia záró aktusaként H. Sauren, D. O. Edzard, I. M. Djakonov és H. Klengel tolmácsolták a külföldi vendégek köszönetét. Zárszavában Harmatta J. utalt arra, hogy a szocialista országok asszириológusai tervbe vették hasonló találkozók rendszeressé tételét.

A konferencia egészében véve igen hasznos és sikeres volt. Tudományos eredményein kívül jelentékeny sikerként könyvelhető el, hogy sok résztvevő számára először adta meg a nagyobb nemzetközi fórum előtt való szereplés lehetőségét. Sikeréhez nagy mértékben hozzájárult az a szívélyes, meleg, őszintén baráti légkör, amely már az első órákban kialakult, s amely minden résztvevőben elégedettséget ébresztett.

Az előadások teljes szövege az *Acta Antiqua* hasábjain jelenik meg.

KOMORÓCZY GÉZA

[6] Vö. AntTan 19 (1972) 237—252 = AOF 2 (Berlin 1975) s. a.

LÉNARD SÁNDOR-DIJ

Dr. Andriette Lénard (Blumenau, Brazília) 50 000 forint összegű alapítványt tett férje, Lénard Sándor, a kiváló orvos, latinista és humanista emlékére. Az alapítvány összegét Lénard Sándor «Völgy a világ végén s más történetek» című, a Magvető Kiadónál 1973-ban megjelent művének szerzői jogdíja képezi. A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége az alapítványtevő kezdeményezésére és kívánságának megfelelően úgy határozott, hogy az alapítvány kamatait *Lánard Sándor díj* céljára fordítja az ókori latin nyelv tudományos tanulmányozásának előmozdítására és az ókori latin filológia tervszerű magyarországi utánpótlásának támogatására. Az alapítvány kezelését, a díj kiírását, odaítélését és kiosztását az Ókortudományi Társaságra bízták.

A Társaság vezetőségének az 1974. évi közgyűlésen elfogadott határozata szerint a díj kétévenként 5000 forint értékben az évi közgyűlésen kerül kiosztásra.

A díj első ízben az Ókortudományi Társaság 1974. évi közgyűlésén került kiírásra. A kitűzött pályatétel:

Az Augustus utáni latin irodalomról szóló, egy szerzőre vonatkozó vagy összefoglaló tárgyú, önálló kutatáson alapuló és új tudományos eredményeket tartalmazó. tanulmány.

A pályázaton 1973. január 1-e után készült vagy megjelent munkával lehet résztvenni. A pályamunkák terjedelme kötetlen. A pályázaton 40 éven aluli kutatók vehetnek részt.

A pályamunkákat egy példányban kell az Ókortudományi Társaság főtitkárának vagy valamelyik titkárának benyújtani. A benyújtás határideje 1975. december 31. A pályázat eredményét a Társaság 1976. évi közgyűlésén hirdetik ki, s ugyanakkor kerül sor a díj átadására is. A pályadíj 5000 (ötezer) forint.

Szilágyi János György s. k.
az Ókortudományi Társaság főtitkára

Harmatta János s. k.
az Ókortudományi Társaság elnöke

RÉVAY-DIJ

Az Ókortudományi Társaság 1973. évi közgyűlésén másodszor kiírt Révay József-díjjal kapcsolatban a Társaság vezetőségének javaslatára az 1974. évi közgyűlés a következő határozatot hozta:

A Lénárd Sándor-díj alapítása módot adott arra, hogy a Társaság által a magyar ókortudomány legfontosabb feladatai megoldásának előmozdítására kitűzött tudományos pályázatokat gyakrabban és magasabb díjazással írhassa ki, mint erre a Révay-díj módot adott. Ezért a Révay-díj eddigi szerepét a Lénárd-díj veszi át. Az 1973. évi közgyűlésen kiírt Révay-díjra beérkező pályamunkákat — a kiírás valamennyi feltételének változatlanul hagyásával — a Lénárd-díjjal fogjuk jutalmazni.

A Révay-díjat a jövőben a Társaság vezetőségének javaslata alapján évenként 1000 (egyezer) forint összegben hazai kutatótól írt kiemelkedő értékű kritikai munka jutalmazására fordítjuk. A díjat az évi közgyűlésen osztjuk ki.

A Révay-díj új célkitűzésének meghatározásával a Társaság vezetősége a kritikai tevékenység, mint a hazai kutatás tudományos és etikai színvonalának egyik legfontosabb biztosítéka jelentőségét kívánta hangsúlyozni.

Szilágyi János György s. k.
az Ókortudományi Társaság
főtitkára

Harmatta János s. k.
az Ókortudományi Társaság
elnöke

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

BELLUS IBOLYA

T. QUINCTIUS ATTA TOGATÁINAK MARADVÁNYAI

BEVEZETÉS

Mint ismeretes, a fabula togata műfajelnevezést az antik irodalomelmélet két jelentéssel használta.[1] Tágabb értelemben minden olyan színpadi mű összefoglaló neveként, amelyben a szereplők itáliai (nem görög!) ruhában és környezetben léptek fel; így a togata körébe tartozott a praetextata (a trabeatával), a tabernaria, az Atellana és a planipes (mimus). Szűkebb értelemben viszont csak a fabula tabernaria alkotásaira vonatkozott szinonim elnevezésként a fabula togata: olyan vígjátékot jelölt tehát, amelyben a szereplők egyszerű, alacsony sorú itáliai emberek voltak, tógát viseltek (nem görög palliumot), szerény bódékban (taberna) laktak és dolgoztak; a rabszolgák az osztálykorlátoknak a görögországinál szigorúbb hangsúlyozása miatt ezekben a darabokban sohasem lehettek okosabbak gazdáiknál.[2] A mai klasszika-filológia általában az utóbbi szűkebb értelemben használja a (fabula) togata műfajmegjelölést.

Épen vagy akárcsak kiadósabb részleteiben egyetlen togata sem maradt fenn napjainkig. Az ide tartozó színdarabokból csak rövid töredékeket ismerünk későbbi szerzők, főleg nyelvi kuriózumokat gyűjtő grammatikusok idézéseiből. A fragmentumok szövegének pontos verstani helyreállítása szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik; ebből fakad, hogy egyazon citátumnak a metrikai felépítését a különböző kiadók olyan rendkívül gyakran határozzák meg egymástól eltérően. A töredékek értelmének a megragadása valamivel talán megoldhatóbb feladat. Ám itt is számos nehézség jelentkezik, mivel a kiragadott részlet gyakran nem alkot nyelvtanilag lezárt mondatot vagy mondategyüttest. Ezenkívül, az előzmények és a folytatás ismeretlen lévén, a szövegösszefüggés, amelybe egy-egy citátum tartozott, nem nyújt támaszpontot, hogy különböző lehetséges interpretációk közül az adott helyen megfelelőt biztosan kiválaszthassuk. Részben bizonyára az itt említett nehézségek eredményezték, hogy a fabula togata töredékeinek valamilyen élő nyelvre való lefordítását idáig, úgy látszik, senki sem kísérelte meg, legalábbis a közhasználatban levő bibliográfiák[3] nem adnak hírt ilyen fordításról. Nem készült fordítás annak a Nonius Marcellusnak a művéről sem, aki a fragmentumoknak mintegy nyolcvan-nyolcvanöt százalékra becsülhető részét az utókor számára fenntartotta.

A feladat nehézségein és hálátlanságán túlmenően persze valami tudománytörténeti véletlen is belejátszhatott abba, hogy éppen a togata maradványainak interpretációja szorult ennyire háttérbe. Hiszen a nehézségek például az Atellana töredékeinek fordításánál sem kisebbek, s ennek a műfajnak a maradványai mégis fordítókra találtak már.[4] Mindenesetre, úgy tűnik, itt az ideje kísérletet tenni a fabula togata (Titinius, L. Afranius, T. Quinctius Atta) töredékeinek a lefordítására is.

A műfaj három ismert művelője közül elsőként T. Quinctius Atta magyar fordítását bocsátom közre. Egyfelől ugyanis ő az, akit a kutatás idáig a leginkább elhanyagolt.

[1] Diom., gramm. I. 489. (A latin auctorokat itt és a következőkben a Thesaurus linguae Latinae indexkötetei szerint rövidítem illetőleg idézem.)

[2] Donat., Ter. Eun. 57.

[3] L'année philologique . . . *J. Marouzeau*, 1—42 (1924—71), Paris 1928—1973. — *J. Marouzeau:* Dix années de bibliographie classique (1914—24), I., Paris 1927. — *S. Lambrino:* Bibliographie de l'antiquité classique (1896—1914) I., Paris 1951. — *R. Klussmann:* Bibliotheca scriptorum classicorum . . . (1878—1896) II 1—2: Scriptores Latini, Leipzig 1912—13. — *W. Engelmann—E. Preuss:* Bibliotheca scriptorum classicorum . . . (1700—1878) II: Scriptores Latini, Leipzig 1882.

[4] A legutolsó ilyen fordítás illetve kétnyelvű kiadás: Atellanae fabulae, ed. *Paulus Frassinetti*, Romae 1967.

Másfelől a töredékek kis száma mellett itt sikerült leggyorsabban annyit elérnem és áttekintenem a szakirodalomból, amennyi az interpretáláshoz elegendő segítséget nyújtott.

T. Quinctius Atta személyéről és munkásságáról pusztán néhány megjegyzés maradt ránk. Ezek szerint vígjátékai a jellemábrázolás remekei lehettek[5] és úgy látszik, szerzőnk igen jól értett ahhoz, hogy a női társalgási nyelv fordulatait darabjaiba illessze.[6] Elképzelhető, hogy a togata mellett Atta az epigramma műfajában is alkotott, de mindössze egyetlen sor maradt ránk effajta költeményeiből.[7]

Hieronymus híradása szerint i. e. 77-ben halt meg,[8] tehát ő volt a legfiatalabb a togata három művelője közül. Alkotói virágkorát minden valószínűség szerint az i. e. 100 körüli évekre tehetjük.

A következő fordítás a Ribbeck-féle töredékgyűjtemény szövegét ülteti át magyarra,[9] néhány kivételszámba menő helytől eltekintve,[10] ahol a töredéket megőrző auctor ma mérvadónak számító kiadását veszem alapul.[11] A fordítást kísérő egészen rövidre fogott megjegyzéseimben igyekszem a szakirodalomból[12] azokat a megállapításo-

[5] Varro apud Char., gramm. II. 16 (p. 241. K.).

[6] Fronto, Epist. IV. 3.

[7] Non. p. 202. — *H. Bardon* (La littérature latine inconnue, Paris 1952, 165—6) szövegjavítása szerint a verssor értelme ez volt:

« . . . azonkívül oldd meg hajadat, a haj . . .»

Sajnos, nem tudjuk, milyen összefüggésben állt az idézet; így a kiegészítés szinte lehetetlen.

[8] Hieronymus, Chron. a. Abr. 1940 (p. 152. ed. *R. Helm*, Berlin 1956).

[9] Comicorum Romanorum fragmenta (Scaenicae Romanorum poesis fragmenta II), rec. *Otto Ribbeck*, Lipsiae 1898 (reimpr. 1962).

[10] A Szatíra és az Imaünnep című darabok töredékei ilyen kivételek.

[11] A Quinctius Atta töredékeit őrző auctorok ma mérvadó kritikai kiadásai a következők: Diomedes, Artis grammaticae libri III: Grammatici Latini ex recensione *H. Keil*ii, vol. I., Lipsiae 1857 (reimpr. 1961), 297—529 («Aedilisi ügyek» I.). — A. Gellius, Noctes Atticae, rec .*C. Hosius*, I., II. Lipsiae 1903, reimpr. 1967 («Aedilisi ügyek» II.; «A kerítőnő»). — Nonius Marcellus, De compendiosa doctrina, ed. *W. M. Lindsay*, vol. I., II., III., Lipsiae 1903, reimpr. 1964 («Hévizek» I., II.; «Hálaadás»; «Éjszakai készülődés»; Ismeretlen című darabokból IV.). — Commentarius Cruquianus: Q. Horatius Flaccus cum commentariis et enarrationibus commentatoris veteris et *Jacobi Cruquii* Messenii. Ex officina Plantiniana Raphelengii 1611 («Nagynénik»). — Pomponius Porphyrio, Commentarii in Q. Horatium Flaccum, rec. *G. Meyer*, Lipsiae 1874; sajnos, nem hozzáférhető számomra A. Holder innsbrucki 1894-es kiadása, reimpressziója 1967-es («Nagynénik»). — Pseudoacro, Scholia in Horatium vetustiora, rec. *O. Keller*, vol. II., Lipsiae 1904, reimpr. 1917 («Nagynénik»). — Asper in schol. Veron. ad Verg.: Appendix Serviana ceteros praeter Servium et scholia Bernensia Vergilii commentatores continens, rec. *H. Hagen* (Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii, rec. *G. Thilo* et *H. Hagen*, vol. III. fasc. 2.), Lipsiae 1902, reimpr. 1961 («A Nagy Istenanya ünnepe»). — Servius, In Vergilii Bucolica et Georgica commentarii, rec. *G. Thilo* (Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii, rec. *G. Thilo* et *H. Hagen*, vol. III. fasc. 1.), Lipsiae 1927, reimpr. 1961 («A Nagy Istenanya ünnepe», Ismeretlen című darabokból I., II.). — Charisius, Artis grammaticae libri V, ed. *C. Barwick* —*F. Kühnert*, Lipsiae 1964 («A meny»). — Isidorus Hispalensis, Etymologiarum sive Originum libri XX, rec. *W. M. Lindsay*, Oxonii 1911 («Szatíra»). — Priscianus Caesariensis, Institutionum grammaticarum libri XVIII, rec. *M. Hertz*ius: Grammatici Latini ex recensione *H. Keil*ii, vol. II., Lipsiae 1855 (reimpr. 1961), 1—597 («Az anyós», «Az újonc útnak indul»). — Macrobius, Opera, vol. I. Saturnalia. rec. *J. Willis*, Lipsiae 1963 («Imaünnep»). — Sextus Pompeius Festus, De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome *Thewrewk*ianis copiis usus ed. *W. M. Lindsay*, Lipsiae 1913, reimpr. 1965 (Ismeretlen című darabokból V.). — Sueton. apud Isid. Hispal., De nat. rer.: Isidore de Seville, Traité de la nature, ed. *J. Fontaine* (Bibliothe- que de l'école des Hautes Études Hispaniques. fasc. XXVIII.), Bordeaux 1960 (Ismeretlen című darabokból III.).

[12] *I. H. Neukirch:* De fabula togata Romanorum, Lipsiae 1833. — *O. Ribbeck:* Geschichte der römischen Dichtung, Stuttgart 1894. — *O. Ribbeck:* Comicorum Romanorum fragmenta (Scaenicae Romanorum poesis fragmenta, vol. II. Comicorum fragmenta), Lipsiae 1898. — *E. Courbaud:* De comoedia togata, Paris 1899. — *W. Beare:* The fabula togata,

kat összefoglalni, amelyek az önmagukban nem egészen egyértelmű töredékek megvilágítását elősegítik.

FORDITÁS

AEDILISI ÜGYEK

I

1 (Diom. gramm. I 490)
Adtok majd aranyat? Ujjong a csepürágó.

A cím, mivel az aedilis egyik fő feladata a «*ludi*» rendezése volt, valószínűleg az ezzel kapcsolatos teendőkre utal (Neukirch 157). Színpadi játékokról lehet szó. Ha a magistratusok bőkezűeknek mutatkoznak, a színészek öröme nem ismer határt. (Elképzelhető ilyen fordítás is: «Aranyat akartok adni? Ujjong a csepűrágó.»)

Nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, hogy ez vajon a színész kiszólása-e a darabból, felhívás a magistratusokhoz (Beare 47), tehát «csepűrágó» = togata-színész; vagy általában a színészekről beszélne a szereplő?

II

2 (Gell. 6, 9, 1)
De ha majd megszúrtam, akkor félni fog . . .

A töredék szövege állatviadalt vagy gladiátorok küzdelmét juttathatja eszünkbe.

HÉVIZEK

I

3 (Non. p. 193)
Lám, milyen bujálkodva ringyóskodnak a mi viseletünkben az utcákon!

Neukirch (59) szerint elképzelhető, hogy a cím a hispániai Tarraco város közelében levő hőforrásokra utal. Persze itáliai melegfürdőre is gondolhatunk mint színhelyre (Baiae?).

Általában feltételezik, hogy a mondat egy méltatlankodó matróna szájából hangzik el, akinek panasza szerint az utcalányok stólában, azaz a köztiszteletttől övezett matrónák öltözékében grasszálnak fényes nappal városszerte. Teszik ezt feltehetőleg azért, hogy az idegenek szemében tisztességes nőknek látsszanak (Neukirch 158; Courbaud 43), vagy azért, hogy a matrónák tekintélyét lejárassák.

II

4—5 (Non. p. 202)
Úgy zúgnak ma a vizek. — De majd én elzárom a forrást.

Fordításunk az idézetet két különböző személy párbeszédeként értelmezi. Az utóbb szóló szereplő fürdőmester lehetett (Neukirch 158). — Elképzelhető persze esetleg az egész szöveg egyetlen szereplő szavaiként való felfogása is.

Hermathena 55 (1940) 35—55. — *H. Bardon:* La littérature latine inconnue, Paris 1952. — *P. Kroh:* Lexikon der antiken Autoren. Stuttgart 1972. — *F. Leo:* Geschichte der römischen Literatur I., Berlin 1913. — *M. Schanz—C. Hosius:* Geschichte der römischen Literatur I., München 1927. — *E. Bickel:* Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur, Heidelberg 1937. — *W. Kroll:* Togata. R E VI A (1937) 1660—1662. — *H. Gundel:* T. Quinctius Atta. R E XXIV (1963) 1009—1010. — *P. L. Schmidt:* T. Quinctius Atta. Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike IV (1972) 1304.

A KERÍTŐNŐ

6 (Gell. 6, 9, 15; Non. p. 204)
. . . ő úgy véli, hogy egy medve harapta meg.

Hogy a sor mire vonatkozik, a nagyfokú töredékesség miatt pontosan megállapítani lehetetlen. A cím és a félmondat alapján feltehetünk talán egy olyan szituációt, amelyben a kerítőnő, a darab címszereplője egyik védencéről, egy meretrixről beszél. A lányon olyan erős harapások nyoma észlelhető, hogy azt lehet hinni, egy medve harap a őt meg.

HÁLAADÁS

7 (Non. p. 797)
Hát egyáltalán nem félsz az emberektől, hogy az utcán lármázol?

A *gratulatio* szó több jelentésárnyalata jöhet számításba, így pl. a nyilvános hálaünnep, mert antik vígjátéki címül elég gyakran szolgál ünnepelnevezés. Van persze, aki «szerencsekívánat» értelmet tulajdonít itt a szónak (Kroh 534).

Valaki szemrehányást tesz egy méltatlanul viselkedő embernek.

ÉJSZAKAI KÉSZÜLŐDÉS

8—9 (Non. p. 751)
. . . hogy ma az első fénysugár megjelenésekor legyen felékesítve, és tartsatok madárjóslatot; holnap félünnep van.

Feltehetőleg esküvői előkészületekről van szó (Neukirch 159; Courbaud 84). Talán a vőlegény kéri, hogy a menyasszonya legyen felékesítve; a rómaiaknál ugyanis az volt a szokás, hogy a menyasszony az esküvőt megelőző éjszakán leveti a lányruhát és felölti az asszonyi viseletet.

A madárjóslat megtartása nélkül törvényes házasság nem jöhetett létre a rómaiaknál. Így ennek az említése is beleillik a feltételezésbe, hogy a fragmentum esküvővel hozható kapcsolatba. Összhangban áll ezzel a töredék vége is. Rómában ugyanis jogi jellegű aktus (s a házasságkötés ilyen) ünnepen nem ejthető meg érvényesen. A «félünnep» olyan nap, amelynek bizonyos órái hétköznapnak *(dies profestus)* számítanak, más órái viszont ünnepnek *(dies festus)*. Talán azért volt sürgős az esküvői előkészület, hogy még az ünnepi órák beköszöntése előtt megtörténjen a házasságkötés.

NAGYNÉNIK

A cím a kézirati hagyományban kétféle formát mutat. Esetleg egyes számú volt: «A nagynéni». Ebből az Atta-féle darabból idézet nem maradt ránk, csak Horatiusnak (epist. 2, 1, 80) egy az ókorban többféleképpen értelmezett megjegyzése a darabról. Porphyrio és Pseudo-Acro kommentárja szerint a vígjáték egy részlete sáfrány és más virágok neveit adta bőbeszédű költőietlen felsorolásban. A másik értelmezés (Comment. Cruq.) szerint a sáfrány és a virágok színpadi díszletként szerepeltek volna a darab előadásakor.

A NAGY ISTENANYA ÜNNEPE

10. (Schol. Verg. Veron. ecl. 7, 33; Serv. ecl. 7, 33)
Természetesen a borosedény az asztalnál van, ahol gyakran támad indulatos beszéd.

A cím Magna Maternek Rómában i. e. 191 óta év mint év megrendezett ünnepére utal (Megalensia). A ránk maradt töredék azonban tartalma alapján ítélve nem feltétlenül vonatkozik közvetlenül kultikus cselekményre.

A MENY

1 (Char. gramm. I 15 p. 103 K.)
. . . egymás között mindent lenyeltek.

A töredéket Ribbeck egy bizonytalan coniecturával Attának tulajdonítja. Mások más költőneveket vélnek Charisius romlott szövegébe beleolvashatónak (Sueius, Afranius, Titinius, Iuventius). Ugyanilyen bizonytalanság mutatkozik a darab címének a helyreállításában is. (Az Atreus, Midas, Varus szavakra is gondoltak a Nurus mellett.)

Hogy a «lenyel» igének a szövegösszefüggésben milyen közelebbi jelentés jutott, biztosan nem dönthető el. Kölcsönös sérelmek lenyeléséről lett volna szó, anyós és meny között? Vagy mindent felemésztettek volna költekezésükkel, fényűzésükkel? Avagy valánkságra utalna a szöveg? Esetleg titkaik nyomát tüntették el egymás elől, mintha csak lenyelték volna? Nem tudni.

SZATÍRA

12—13 (Isid. orig. 6, 9, 2)
Forgassuk az eke élét a viaszon és szántsunk csontheggyel.

A cím a latin eredetiben Satura. Volt, aki feltételezte, hogy Atta a szatíra műfaját is művelte s ez a töredék egy ilyen költeményéből származik. Ennél valószínűbb azonban, hogy egy togata részletével van dolgunk. Kérdés, vajon a «szatíra» jelölésére nyelvünkbe is átkerült latin szónak nem valamely másik jelentése («egyveleg», «vegyes gyümölcsös tál») lebegett-e a költő szeme előtt a címadáskor.

A töredéket annak a megállapításnak az illusztrálására idézi Isidorus, hogy míg a görögök és etruszkok rendszeresen vasíróvesszővel írtak a viasztáblán, a rómaiak idővel áttértek a csontból való írószerszám használatára.

AZ ANYÓS

14 (Prisc. gramm. II 341—42)
Ehhez a vagyonhoz az ő hasonló vagyona járult.

Elképzelhető, hogy az anyós (anya) beszél fia vagy leánya házasságáról.

IMAÜNNEP

15—16 (Macr. sat. 3, 18, 8)
Adj hozzá görög diót és lépesmézet, amennyi jólesik.

Nem tudjuk bizonyosan, állami vagy valami másféle könyörgőünnepre utal-e a m (Kroh p. 534).

A «görög dió» kifejezés a mandulát jelenti. Minthogy Celsus többször ajánlja a diót orvosságként, felmerült a gondolat, hogy a töredék szavait egy orvos mondhatta a színpadon (Ribbeck: CRF ad locum).

AZ ÚJONC ÚTNAK INDUL

17 (Prisc. gramm. II. 433)
Apád gazdálkodik, vagy talán az anyád gazdasszony?

Elképzelhető esetleg, hogy egy felettes tiszt kérdezi ezt az újonctól, éspedig gúnyosan: Az apa a ház ura, vagy a feleség «viseli a kalapot» a családban?

A latin eredeti *vilica* szava alapján ilyen értelmezés is lehetséges: «Apád szolgál-e, vagy anyád szolganő?»

ISMERETLEN CÍMŰ DARABOKBÓL

18—19 (Serv. georg. 1, 42—3)
Azt akarták, hogy az új év első hónapja a március legyen.

Ha a 20. sor alapján feltételezzük, hogy az alany az «ősök», akkor a fordítás így is alakulhat: «Úgy rendelkeztek, hogy az új év első hónapja a március legyen.» Persze arra is gondolhatunk, hogy a vígjátékban szereplő személyek kívánják vissza egy adott szituációban: bárcsak újra a régi hónapbeosztás volna érvényben.

II

20 (Serv. georg. 1, 43)
Őseink márciust tekintették az első hónapnak.

Felmerül a kérdés, hogy egyetlen darab két töredékével állunk-e szemben a 18—20 sorok esetében.

III

21 (Suet. apud Isid. nat. XLIV. 4)
A nép előtt viszályuk vak hullámokat vert.

A «vak hullám» kifejezés a latin eredetiben a kezdődő hullámzást jelzi, amelynél a vízfelület már fodrozódik, de még nem színeződik szürkéssé.
Talán politikusoknak a nép előtti, kezdődő szócsatájára történik utalás (?).

IV

22—23 (Non. p. 343)
. . . akkor nővéreimet az est beálltakor titkon a barlanghoz viszik: innen a kerítő . . .

Leánykereskedő-üzelmekről volt szó a darabban?

V

24 (Fest. p. 272)
. . . serdületlen fiúk . . .

A Festus-kézirat sérülése miatt több a töredékből nem olvasható ki.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. II. 26. — Terjedelem: 16,8 (A/5) ív

75.1505 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

SZEMÉLYI HÍREK

Borzsák István hatvan éves. *(Harmatta János)*. 265
Czeglédy Károly hatvan éves. *(Harmatta János)*. 266

LATIN OKTATÁS

Visy Zsolt: Az 1973/74. évi latin érettségi írásbeli tétel margójára 267

MEGEMLÉKEZÉS

† Párducz Mihály. *(Harmatta János)* 271

VITA

Szilágyi János György: Keleti kelta művészet 276

KÖNYVSZEMLE

A gyönyörűség dalainak kezdete. Óegyiptomi szerelmes versek. Ford. Molnár Imre. (Ism. *Fóti László)* 284
Marcus Aurelius Emlékezései. Ford. Huszti József. (Ism *Steiger Kornél*) 286
Auctores Latini XVI. Horatius: Szatírák. Kiad., bev. jegyz. Borzsák István. (Ism. *Tegyey Imre)* 288
Lívius magyarul. Titus Livius: A római nép története a város alapításától I—V. (Ism. *Hahn István)* 291
Pyrgi. Scavi del santuario etrusco (1959—1967). (Ism. *Szilágyi János György)* 294
A Mehl: Tacitus über Kaiser Claudius. (Ism. *Borzsák István)* 298
R. Reich: Tales of Alexander the Macedonian. (Ism. *Scheiber Sándor)* 300
M. Ulmann: Die Medizin im Islam és Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam. (Ism. *Kádár Zoltán)* 300

HÍREK

Az Ókortudományi Társaság tizenhatodik éve. *(Szilágyi János György)* 303
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. *(Szilágyi János György)* 306
A szocialista országok ékíráskutatóinak nemzetközi konferenciája. *(Komoróczy Géza)* 309
Lénárd Sándor-díj. *(Harmatta János—Szilágyi János György)* 312
Révay-díj. *(Harmatta János—Szilágyi János György)* 312

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Bellus Ibolya: T. Quinctius Atta togatáinak maradványai 313

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 24,— Ft
Kötetenként előfizetve: 40,— Ft

INDEX: 26.029

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János.* Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Hrsg. von *J. Harmatta.* Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 405 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Von Homer bis Vergil. Gestalten und Gedanken der Antike. Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 522 l.

Gy. Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 147.

Maróti Egon: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 104 l. (Apollo Könyvtár 1).

Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók, Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l. (Apollo Könyvtár 2).

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József.* A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon.* (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I—II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István.* (Görög és latin írók. 12—13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504+584 l.

M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József,* a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon.* (Görög és latin írók 14.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

Menandros: Itéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor.* (Görög és latin írók 15.) Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 119 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

1. Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.
2. Euripidés: Iphigeneia a taurosok között. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.
3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.
4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Fordította *Szabó Kálmán.* A bevezető tanulmányt írta *Havas László.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.
5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kisérte *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István.* Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56. l.
8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond.* Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, J. Horváth, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky—Kardoss* redigit *J. Harmatta.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4, (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l.